सिद्धान्तशिखामणि-समीक्षा

डा. चन्द्रशेखर शिवाचार्यः

शैवभारतीभवनम्
जङ्गमवाडीमठः, वाराणसी

सिद्धान्तशिखामणिः किल वीरशैवसिद्धान्तप्रतिपादकः प्राचीनः प्रामाणिकश्च ग्रन्थः। परमकृपालुना शिवयोगिशिवाचार्येण रेणुकागस्त्यसंवादाख्यं ग्रन्थमाश्रित्य शिवागमांश्च पर्यालोच्यायं विरचितः। "सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा। एतानि मानभूतानि नोपहन्यानि युक्तिभिः॥" (५.४) इति किल वर्तते ग्रन्थकारस्य समन्वयात्मिका दृष्टिः। इमां दृष्टिमवलम्ब्यैव गवेषकः प्रबन्धेऽस्मिन् समन्वयसिद्धान्तमेव प्राधान्येन प्रस्थापितवान्। अत्राष्टौ परिच्छेदाः सन्ति। प्रथमे परिच्छेदे वैदिकदर्शनानां दिग्दर्शनं वीरशैवदर्शनस्य संक्षिप्त इतिहासश्च निरूपितः। द्वितीयपरिच्छेदे ग्रन्थस्य कालस्तत्कर्तुरैतिह्यादिकं प्रस्तापितम्। ईश्वर-जीव-जगद्-बन्ध-मोक्षाख्यानां तत्त्वानां विमर्शश्च क्रमशस्तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठपरिच्छेदेषु पृथक् पृथग् विस्तरेण कृतः। सप्तमे परिच्छेद इतः प्राग् निरूपितानां षड्दर्शनाभिमतदार्शनिकसिद्धान्तानां सिद्धान्तशिखामणिग्रन्थोक्तैस्तैरेव दार्शनिकसिद्धान्तैः साम्यवैषम्य-वैशिष्ट्य-युक्तत्व-अयुक्तत्वरूपा समीक्षा विहिता। अयं परिच्छेदोऽस्य प्रबन्धस्य प्राणभूतः। अष्टमे परिच्छेदे दर्शनान्तरविलक्षणानां वीरशैवदर्शनजीवातुभूतानामष्टावरणपञ्चाचाराणां विस्तरेण विश्लेषणं कृत्वा साम्प्रतं तेषां लोकोपयोगित्वं निरूपितम्। अन्ते चोपसंहारे न्यायादिवैदिकषड्दर्शनानां क्रमिकविकासरूपतां निरूप्य द्वैताद्वैतभेदेन प्रतिपक्षिणां तेषां वादानां द्वैताद्वैतश्रुतीनां च वीरशैवदर्शने कथं समन्वयः सम्भवतीति सम्यग् निरूपितम्।

शिवधर्मग्रन्थमालायाः ३३ तमं पुष्पम्

सिद्धान्तशिखामणिसमीक्षा

१-१०५८

प्रणेता सम्पादकश्च
काव्य-सर्वदर्शनतीर्थः, वेदान्ताचार्यः, विद्यावारिधिः,
लब्धस्वर्णपदकः, गुलेदगुड्ड-अमरेश्वरमठाध्यक्षः
डॉ० चन्द्रशेखरशर्मा हिरेमठः
रिसर्च एशोसिएट्, वेदान्तविभागे,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणस्याम्

शैवभारतीभवनम्, जङ्गमवाडीमठः
वाराणसी

वि० सं० २०४६] **१९८९ ई०** **[श० सं० १९११**

अनुसन्धानप्रबन्धोऽयं सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयेन 'विद्यावारिधि' इत्युपाध्यर्थं स्वीकृतः, भारतसर्वकारस्य मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयस्य शिक्षाविभागस्यार्थिकेन साहाय्येन च मुद्रितः ।

© लेखकस्य

प्रथमसंस्करणम् : ११०० प्रतिरूपाणि

मूल्यम् : १२०।=

उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान
पुस्तकालय
ग्रन्थ परि०सं० 11576
संस्कृत भवन लखनऊ

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्—
डॉ० चन्द्रशेखरशिवाचार्य, अमरेश्वरमठ
पो०—गुलेदगुड्ड—५८७२०३
जि०—बीजापुर (कर्नाटक)

प्रकाशकः
कार्यदर्शी, शैवभारतीभवनम्,
जङ्गमवाडीमठः,
वाराणसी—२२१००१

मुद्रकः
रत्ना प्रिंटिंग वर्क्स
कमच्छा, वाराणसी

Shivadharma Granthamala Series—33

SIDDHĀNTAŚIKHĀMAṆISAMĪKṢĀ

By

Dr. Chandrashekhar Sharma Hiremath
Vedāntāchārya, Vidyāvāridhi (M.A., Ph.D)
Research Associate, Dept. of Vedānta
Sampūrnānand Sanskrit University, Varanasi

SHAIVABHARATI BHAVAN, JANGAMAWADIMATH
VARANASI
1989

Published with the financial assistance from the Ministry of Human Resource Development, Government of India.

This thesis has been approved for the Vidyavaridhi (Ph.D) Degree of Sampurnanand Sanskrit University, Varanasi

© Author
Edition : First (Copies—1100)

Price : Rs.

Books can also be had from :
Dr. Chandrashekhar Shivacharya,
Amareshwaramath
Po. GULEDGUDDA - 587203
District Bijapur, Karnataka

Publisher
Secretary, Shaivabharati Bhavan,
Jangamawadimath, Varanasi - 221001

Printed at
Ratna Printing Works,
Kamachha, Varanasi.

शिवसायुज्यं प्राप्ताः
श्री १००८ जगद्गुरु विश्वेश्वरशिवाचार्यमहास्वामिनः
जङ्गमवाडीमठ, वाराणसी

पुण्यपत्तननगरे २-१०-१९८९ तमे दिनाङ्के त्यक्तकलेवराणां शिवसायुज्यं प्राप्तवतां श्रीमत्काशीज्ञानसिंहासनाधीश्वराणां श्री १००८ जगद्गुरु-विश्वेश्वरशिवाचार्यभगवत्पादमहास्वामिनां काश्यां त्रयोदशाह्नि पुण्य-शिवगणाराधनवेलायां शरत्पूर्णिमायां २०४६ वैक्रमे वत्सरे (१४-१०-८९ तमे दिनाङ्के शनिवासरे) पवित्रचरणारविन्दयोः

ग्रन्थपुष्पमिदं भक्त्या समर्प्यते ।

श्रीमद्रम्भापुरीवीरसिंहासनाधीश्वराणां श्री १००८ जगद्गुरुप्रसन्नरेणुक-वीररुद्रमुनिशिवाचार्यभगवत्पादमहास्वामिनां

शुभाशीर्वचनम्

मानवकल्याणार्थं प्रवृत्तेषु भारतीयदर्शनेषु विशिष्टमिदं वीरशैवदर्शनम्। द्वैताद्वैतश्रुतीनां समन्वयसिद्धान्तप्रतिपादनमेवास्य वैशिष्ट्यम्। तदुक्तं भगवता भाष्यकारेण श्रीपतिपण्डिताराध्येन—

श्रुत्यैकदेशप्रामाण्यं द्वैताद्वैतमतादिषु।
द्वैताद्वैतमते शुद्धे विशेषाद्वैतसंज्ञके।
वीरशैवैकसिद्धान्ते सर्वश्रुतिसमन्वयः॥ इति।

एवं श्रुतिसमन्वयाय प्रवृत्तोऽयं सिद्धान्तः कामिकादिवातुलान्तानां सिद्धान्तागमानामुत्तरभागे निरूपितोऽस्ति। स एव सिद्धान्तः शिवयोगिशिवाचार्येण सिद्धान्तशिखामण्याख्ये ग्रन्थे विस्तरेण प्रतिपादितः। वीरशैवदार्शनिकतत्त्वनिरूपकेषु ग्रन्थेषु सिद्धान्तशिखामणिरेव प्राचीनतमः प्रामाणिकश्च ग्रन्थः।

ग्रन्थेऽस्मिन् भगवत्पादरेणुकाचार्येण महर्षिमगस्त्यमुद्दिश्योपदिष्टः षट्स्थलसिद्धान्त एकोत्तरशतस्थलेषु विस्तारितः। तेषु चतुश्चत्वारिंशत्स्थलान्यङ्गस्थलानीति, सप्तपञ्चाशत्स्थलानि लिङ्गस्थलानीति प्रख्यातानि सन्ति। अत्र प्रतिपादितः सिद्धान्तो ज्ञानकर्मसमुच्चयात्मकः। तदुक्तं तत्रैव—

ज्ञाने सिद्धेऽपि विदुषां कर्मापि विनियुज्यते।
फलाभिसन्धिरहितं तस्मात् कर्म न सन्त्यजेत्॥
ज्ञानेनाचारयुक्तेन प्रसीदति महेश्वरः।
तस्मादाचारवान् ज्ञानी भवेदादेहपातनम्॥ इति।

सिद्धान्तशिखामण्युक्तो हि सिद्धान्तः समन्वयात्मकः। अत एव श्रीरेणुकभगवत्पादाः—

अगस्त्य बहुधा ख्याताः सिद्धान्ता रुचिभेदतः।
भिन्नाचारसमायुक्ता भिन्नार्थप्रतिपादकाः॥

सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा।
एतानि मानभूतानि न हन्तव्यानि युक्तिभिः॥

इत्यत्र कस्यापि दर्शनस्य खण्डनं न विधेयमिति सुस्पष्टमादिष्टवन्तः।

वीरशैवसिद्धान्ते चिच्छक्तिविशिष्टः परशिवो हि परमं तत्त्वम्। तस्यैवांशरूपा अणुभूताश्च जीवाः। आणवादिमलत्रयावृतत्वेन जीवात्मानो नानादुःखभाजो भवन्ति। त एव यदा शक्तिनिपातपूर्वकेण सद्गुरुकृतवेधादिदीक्षात्रयसंस्कारेण षट्स्थलज्ञानोपदेशेन च निर्धूतमलाः सन्तः शिवज्ञानिनो भवन्ति, तदा मुक्ता इत्युच्यन्ते। तदुक्तम्—

जीवत्वं दुःखसर्वस्वं तदिदं मलकल्पितम्।
निरस्यते गुरोर्बोधाद् ज्ञानशक्तिः प्रकाश्यते॥ इति।

जीवस्य मुक्तावस्था ह्यत्र शिवेन सह सामरस्यरूपा। तदुक्तं पूज्यपादैः—

जले जलमिव न्यस्तं वह्नौ वह्निरिवार्पितः।
परब्रह्मणि लीनात्मा विभागेन न दृश्यते॥ इति।

सिद्धान्तेऽस्मिन् सृष्ट्यादिपञ्चकृत्यानि तु शक्तिविशिष्टस्य परशिवस्य लीलारूपाणीत्यभ्युपगम्यते।

कर्नाटकप्रदेशीयगुलेदगुड्ड-अमरेश्वरमठाध्यक्षेणाबाल्यं सरस्वतीसमुपासकेन विद्वद्वरेण्येन डॉ० चन्द्रशेखरशिवाचार्येण 'सिद्धान्तशिखामणिसमीक्षा' इत्याख्येऽस्मिन् शोधप्रबन्धे उपर्युक्तानां शिव-जीव-जगद्-बन्ध-मोक्षाख्यानां वीरशैवदार्शनिकसिद्धान्तानां भारतीयषड्दर्शनाभिमतदार्शनिकसिद्धान्तैः सह सम्यक् समीक्षा विहिता। एतदवलोक्य महानानन्दो जातः। एतद्ग्रन्थाध्ययनेन छात्रा विद्वांसश्च बहुलाभान्विता भविष्यन्तीत्यत्र न शङ्कालवलेशोऽपि। अन्ते वयं भूयो भूय आशीर्वादप्रदानेनाशास्महे यदनेन लेखकेनैतादृशानि कृतिरत्नानि विपुलानि विरचितानि भवेयुरिति शिवम्।

समस्तसन्मङ्गलानि भवन्तु
इत्यनन्तशिवाशिषः

जङ्गमवाडीमठः,
१४-१०-१९८९.

विद्वत्संमतयः

— १ —

निजशक्तिभित्तिनिर्मितनिखिलजगज्जालचित्रनिकुरुम्बः ।
स जयति शिवः परात्मा निखिलागमसारसर्वस्वम् ॥

(श्रीकण्ठाचार्यकृतब्रह्मसूत्रभाष्ये)

सन्ति दर्शनप्रस्थानानि बहूनि बहुमुखानि चिराय प्रतिष्ठितानि भारते। भिद्यन्ते चेमानि प्रस्थानानि बहुधा। विवदन्ते विप्रतिपद्यन्ते चापि क्वचित् क्वचिदिमानि शतधा परस्परम्। दृश्यन्ते चैकस्मिन्नेव दर्शने प्रस्थानभेदास्तत्तदाचार्यप्रवर्तितमतभेदाधीनाः। यथा शाङ्करमद्वैतदर्शनं प्रस्तुत्याभ्यधायि श्रीमदप्पय्यदीक्षितेन्द्रैः सिद्धान्तलेशसंग्रहे—

अधिगतभिदा पूर्वाचार्यानुपेत्य सहस्रधा
सरिदिव महीभेदान् सम्प्राप्य शौरिपदोद्गता।

यथा विष्णुपादोद्गता गङ्गावारिधारा तांस्तान् भूविशेषान् प्राप्य धारयत्युच्चावचान् रूपभेदान्, तथैवाद्वैतब्रह्मतत्त्वघोषिणी शाङ्करी वचनधारापि तैस्तैस्तदुपबृंहणकर्तृभिराचार्यैः सहस्रधा भिन्नानि रूपाणि ग्राहितेति दीक्षितपद्याशयः। एवं स्थिते एकस्मिन्नेव दर्शने प्रस्थानवैषम्ये विभिन्नाचार्यप्रवर्तितेषु विभिन्नोद्देश्यसाधनाय प्रवृत्तेषु स्थितानां वैषम्याणां विषये किमु वक्तव्यम्। परमिदं चित्रं प्रतिभाति यदिमानि विभिन्नपथगामीन्यपि दर्शनानि परमसुखप्राप्तिरूपचरमलक्ष्यविषये सम्मन्यन्ते संवदन्ते सम्मिलन्ति च। अत एव दर्शनरहस्यज्ञा आचार्याः सर्वदर्शनसामरस्यसिद्धान्तं स्वीचक्रुस्तत्र तत्र स्वग्रन्थेषु। प्रसिद्धा चेयं घोषणा बृहदारण्यकवार्त्तिके सुरेश्वराचार्याणाम्—

यया यया भवेत्पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि।
सा सैव प्रक्रियेह स्यात् साध्वी सा चानवस्थिता ॥ इति।

तदिदं दर्शनसामरस्यतत्त्वं काव्यपथेन प्रत्यपीपदन् कविवरा नीलकण्ठदीक्षिता अपि शिवलीलार्णवे महाकाव्ये—

एकमातृप्रसूतानामैकमत्यप्रवर्तिनाम् ।
स्ववैमत्येन वैमत्यं शास्त्राणां बालिशा जगुः ॥ इति ।

इमामेव वाग्धोरणीमनुरुणद्धिरभाणि वर्तमानयुगे भारतीयं दर्शनं पश्चिमदिक्प्रतिष्ठेषु विदेशेषु व्याचक्षाणैर्विवेकानन्दस्वामिपादैः—"तावद् वर्धन्तामिमे दार्शनिकाः प्रस्थानभेदा यावदेकैकोऽपि पुरुषो भवेत् प्रस्थानमेकम् । प्रस्थानानीमानि भवन्ति सङ्केताः प्राणशक्तेः । यथा यथा प्रवर्धते प्रवाहवेगस्तथा तथा खलु भूयिष्ठं भवन्त्येवावर्तगर्तास्तरङ्गभङ्गाः कल्लोलमालाश्च" इति ।

तदिदं परमरमणीयं दर्शनभेदतात्पर्यसारमनवधारयद्भिरेव प्रस्थानभेदमाश्रित्य कलहायितं क्वचित्, कटु भाषितं क्वचित्, आक्रुष्टं विद्विष्टं वा क्वचित् क्वचित् । अत एवैतत्परिहारायाभिलषणीया भवति सर्वैः सर्वत्र सौमनस्यमतिः । सोऽयं सर्वदर्शनसामरस्यमार्गो विशेषतः साम्प्रतिके युगे उपादेयो भवति समाजस्य । अत एव साम्प्रतिकसमाजप्रतिष्ठैः सर्वैरप्यवधातव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यश्च भवति सर्वदर्शनतत्त्वसारः । अत एवानया दिशा बहूपादेयो भवति वीरशैवदर्शनधुरन्धरेण शिवयोगिशिवाचार्येण (ख्रि० श० ८००) प्रणीतः सिद्धान्तशिखामणिर्वीरशैवसिद्धान्तप्रस्थानस्य सरलसरससंग्रहात्मकः, यस्य सर्वजनहृदयंगमा समीक्षा क्रियतेऽस्मिन् ग्रन्थे तरुणैर्विद्वद्भिः डॉ० चन्द्रशेखरशर्म(चन्द्रशेखरशिवाचार्य)हिरेमठमहोदयैरस्मद्विश्वविद्यालयवेदान्तविद्यावंशप्रसूनैः । ग्रन्थोऽयमेतेषां विद्यावारिध्युपाध्यर्थं समर्पितः स्वीकृतश्चेति भूयिष्ठं परितोषपदं नः ।

तमेनं भारतसर्वकारस्य शिक्षामन्त्र्यालयस्यार्थिकेन साहाय्येन, जङ्गमवाडीमठस्थेन शैवभारतीभवनाख्येन प्रकाशनसंस्थानेन प्रकाशितं पाठकहस्तेषु समर्पयतां नः समुदेति प्रहर्षभूमा । तत्रेमे सन्ति हेतवो बहवः—लेखकोऽस्मद्विश्वविद्यालयस्य छात्रः शोधछात्रश्चेति तस्मिन्नात्मीयभावः प्रथमः । आह स्म किल महाकविः कालिदासः—"सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति" इति । तत्रापि छात्रेष्वयमध्ययनपरायणः स्वशास्त्रे सम्यग् व्युत्पन्नश्चेति द्वितीयः । समीक्षितो ग्रन्थश्चायं वीरशैवसिद्धान्तजिज्ञासूनां परमोपकारकः प्राचीनतमः प्रामाणिकश्चेति तृतीयः । ग्रन्थस्यास्य श्रेष्ठताविषये मन्य इदमेव पर्याप्तं मनसि कर्तुं यदेनं ग्रन्थं समीक्षकोऽयं तुलयति श्रीमद्भगवद्गीतयेति (दृश्यतां पृ० ३४)। समीक्षा या चात्र कृता डॉ० चन्द्रशेखरशिवाचार्येण, सापि बहुदर्शनतोलनपरा नितरां साधीयसी श्रेयसी सर्वजनमनोहारिणी

चेति तुरीयः। ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनं च काशीनगरे चिराय प्राप्तप्रतिष्ठेन जङ्गमवाडीमठेन क्रियत इति पञ्चमः। तदेवमस्मिन् ग्रन्थप्रकाशने समवेतान् बहुविधान् बहून् गुणान् वीक्ष्य "भवन्ति भव्येषु हि पक्षपाताः" इति न्यायेन जातादरा वयमाशास्महे ग्रन्थोऽयं लब्धभूयिष्ठप्रचारो विद्वत्परितोषाय प्रकल्पतामिति।

इदमप्यत्र कल्पते परितोषभूम्ने नो यदिदं वीरशैवमिति नामापि आपाततो 'वीर'शब्दप्रयोगेण सामरस्यप्रतिभटत्वेन प्रतिभासमानमपि परमार्थतः सामरस्योपष्टम्भकं प्रत्यपादि एतद्ग्रन्थकारैः। अतो वीरशैवशब्दस्येयं व्युत्पत्तिर्वैय्याकरणमार्गविरुद्धापि धारयत्येव विशिष्टं चारिमाणं कमपि—

विरोधार्थो विशब्दः स्याद् रशब्दो रहितार्थकः।
विरोधरहितं शैवं वीरशैवं विदुर्बुधाः॥

अन्ते चेदमेवाशास्महे क्रियासमभिहारेण, समेधतां सर्वत्र जगतीदृशी सर्वसमन्वयदृष्टिर्लोककल्याणकारिणीति सर्वं सर्वतो भद्रम्।

वाराणसी
१७-८-१९८९
(श्रावणी पूर्णिमा २०४६ वि० सं०)

प्रो० वि० वेङ्कटाचलम्
कुलपतिः
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

●

— २ —

अमरीकबरीभारभ्रमरीमुखरीकृतम्।
दूरीकरोतु दुरितं गौरीचरणपङ्कजम्॥

अस्ति किल वीरशैवदर्शनं शक्तिविशिष्टाद्वैतापरपर्यायं विज्ञविज्ञेयं पारिभाषिकपदपदार्थमतिगुम्फितं लोकप्रसिद्धम्। तद्विषयनिरूपणपरपरमप्रकर्षप्राप्तभूमयो यद्यपि सन्ति बहवो ग्रन्था लघवो महान्तश्च, किन्तु तेषु परमशिरोमणिः सिद्धान्तशिखामणिग्रन्थ इत्यत्र न संशयलेशोऽपि। तमेव ग्रन्थमधिकृत्य तथाविधेनैव विदुषा डॉ० चन्द्रशेखरशर्मणा (शिवाचार्येण) वेदान्ताचार्येण सिद्धान्तशिखामणिसमीक्षेतिनामा ग्रन्थः प्रणीतः।

तत्र च कटुकौषधशमनीयस्य रोगस्य सितशर्कराशमनीयत्वे कस्य रोगिणः प्रवृत्तिः साधीयसी न स्यादिति शिष्टोक्तसूक्तिसुयुक्तिन्यायेन तेषु तेषु ग्रन्थेषु यत्र तत्र साधारणजनाग्राह्यतां प्राप्तान् पदार्थान् क्वचित् स्पष्टान् क्वचिन्निगूढान् क्वचिदवश्यव्याख्येयानाकलय्य ग्रन्थकृता रचितोऽयं प्रबन्धः। मया तु ग्रन्थोऽयं श्रुतः पठितो मतोऽनुध्यातश्च।

वीरशैवदर्शनस्य शक्तिविशिष्टाद्वैतवेदान्तस्य संरक्षणाय परिवर्धनाय च प्राचीनैराचार्यैः काले काले यत्नो विहितः। अत एव शिवावतारत्वेन जगति प्रसिद्धैरशेषशास्त्रनिष्णातैर्महामहोपाध्यायशिवकुमारशास्त्रिचरणैर्लिङ्गधारणचन्द्रिकाग्रन्थस्य शरन्नाम्नी व्याख्या लिखिता। तल्लेखार्थं काशीजङ्गमवाडीमठाधीश्वरैः पूज्यचरणाः प्रातःस्मरणीयाः श्रीमन्तः शिवकुमारमिश्राः समायोजिताः। येषां कृते श्लोकोऽयं तत्रोल्लेखितः—

प्रस्तावे विदुषां यस्य प्रथमं नाम गृह्यते।
सोऽयं शिवकुमाराख्यः पण्डितः पण्डिताग्रणीः॥ इति।

इत्थं च कदाचित् स्वयं वीरशैवाचार्यैः कदाचित्तन्मतनिष्णातैरनुयायिभिः कर्हिचित् परमविद्वद्भिरन्यैश्च निबन्धा लिखिताः।

तस्यामेव सरणौ श्रीमान् चन्द्रशेखरशिवाचार्योऽपि लेखकत्वेन परिगणनीयः स्मरणीयश्च। समेषां दर्शनानां सिद्धान्ताः स्पष्टया प्रवाहमय्या संस्कृतभाषया माधुर्यगाम्भीर्यपूरितया निरूपिताः। शक्तिविशिष्टाद्वैतवेदान्तस्य साधनानि साध्यं तत्स्वरूपं च चारुसुचारुरूपेण न्यरूपि। अनुवेलमवलोकनेनापि मनागपि मनो नोद्वेगमाप्नोति प्राप्नोति चामन्दमानन्दं स्मारयति चास्याचार्यस्य वाङ्माधुरीम्, "कण्ठे सुधा वसति वै भगवज्जनानाम्" इति वचनस्य सार्थक्यं च। मया यथानुभूतं तथैवोक्तं नैवार्थवादरूपेण। इदमप्याकलितं यद् यथा वेदान्तादिसमस्तदर्शनसिद्धपदार्थनिरूपणपरं नूतनदोषोद्भावनतन्निराकरणचणं गीताव्याख्यामधुसूदनीव्याख्यानं गूढार्थतत्त्वलोकाख्यं सर्वदर्शनकान्तारकेशरिपरमोदारपरमनैयायिकभारतभूसमलङ्कारश्रीधर्मदत्ताभिधेयबच्चाझानाम्ना प्रसिद्धै रचितं सरसमनुद्वेगकरं परमप्रसादकरं प्रसादगुणगुम्फितम्, यथा श्रीमद्भिः शङ्करचैतन्यभारतीस्वामिभिः खण्डनखण्डखाद्यव्याख्या शारदानाम्नी परमगम्भीरा नव्यन्यायसरणिमनुसृतापि मधुरा, यथा च समस्तसंस्कृतवाङ्मयप्रसिद्धशास्त्रतत्त्वानुलोडनवित्तैः महाभाष्यपरिपाठनचणैः श्रीदुर्गाराधना-

वाप्तसमस्तप्राप्तव्यतत्त्वैरस्मद्गुरुचरणैर्दिगन्तविश्रान्तकीर्तिभिः श्रीरघुनाथशर्मभिर्वाक्यपदीयस्य स्पष्टा मधुरा शब्दतदर्थकार्पण्यविधुरा मधुरा प्रसङ्गप्राप्तपदार्थनिरूपणावश्याश्रयणीयदृष्टान्तनिरूपणमुखेनापि चिरन्तनाज्ञास्पष्टविषयविषयकसुखावबोधोद्भावनेन परमप्रसादकरी अम्बाकर्त्रीनाम्नी व्याख्या लिखिता, तथैव श्रीमता धीमता धीरधौरेयेण श्रीचन्द्रशेखरशिवाचार्यवर्येण ग्रन्थोऽयं रचित इति सम्यगनुभूय सत्यं विलिखामि।

तेन स्वयमेकत्र वीरशैवानां परिभाषा परिदर्शिता पूर्वाचार्योक्तिमूलिका, तेषां विभागश्च कृतः सामान्यविशेषनिराभारसंज्ञाभिः। सामान्यनियमान् यः परिपालयति सः सामान्यवीरशैवः। विशिष्टधर्मानुष्ठानाद्विशेष इति कथ्यते। यः किल षट्स्थलोपासकः स विशिष्टवीरशैवः। षट्स्थलानि च भक्तमाहेशप्रसादिप्राणलिङ्गिशरणैक्यानि। निवृत्तकर्मभारत्वान्निराभार इति स्मृत इति।

आसां तिसृणामवस्थानां क्रमेणोत्कर्षो विवक्षितः। अवस्थाद्वयी साधनरूपेण प्रोक्ता, अन्त्या च फलावस्था। निवृत्तसर्ववैरः शिवोपासनफलभूतकृतकृत्यो वीतरागो जीवन्मुक्तो निःस्पृहो निःसङ्गो यो भवति, स निराभार इति शब्दव्यपदेश्यः।

अस्माकं परमप्रियोऽयं ग्रन्थलेखकः श्रीमान् डॉ० चन्द्रशेखरशर्मा हिरेमठः साम्प्रतं तृतीयभूमिकारूढ इति विज्ञापयामि, बाल्यादस्य दर्शनेन स्वभावेन साधनसंपत्त्या धैर्येण गाम्भीर्येण नित्यमध्यात्मपरायणभावेन साधनावस्थासाध्यावस्थापरिप्रेक्षणेन च कथनात्। परापरविद्याविचक्षणो महान् पुरुष इति कथनमपि परिच्छिन्नामेव वाचं परिज्ञापयति, "वाग्जन्मवैफल्यमसह्यशल्यं गुणाधिके वस्तुनि मौनिता चेत्" इति हर्षोक्तिमनुसृत्य मया स्वात्मरक्षार्थमावेदितम्। इदं च फलमनेन भगवतः शिवस्य समाराधनादाप्तम्, 'य एनं वृणुते' इति श्रुतेः, 'फलमत उपपत्तेः' इति सूत्रात्, 'न कस्याप्युन्नत्यै भवति शिरसस्त्वय्यवनतिः' इति महिम्नस्तोत्रतश्चेति शम्।

वाराणस्यां
विजयादशम्यां
वि० सं० २०४६

डॉ० देवस्वरूपमिश्रः
वरिष्ठाचार्यो वेदान्तविभागीयाचार्योऽध्यक्षश्च
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणस्याम्।

— ३ —

सावहितमवलोकितो मया सिद्धान्तशिखामणिसमीक्षानामा ग्रन्थः। अष्टपरिच्छेदात्मकोऽयं ग्रन्थो रचितः श्रीमता चन्द्रशेखरशिवाचार्येण सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयतो विद्यावारिध्युपाधिलब्धये। अत्र विदुषा लेखकेन प्रथमे परिच्छेदे वीरशैवदर्शनस्येतिहास उपक्षिप्तः, द्वितीये च ग्रन्थस्यास्य परिचयः प्रदत्तः। तृतीये परिच्छेदे परमात्मनः, चतुर्थे च जीवात्मनः स्वरूपं षड्दर्शनीं सिद्धान्तशिखामणिं चाधिकृत्य निरूपितम्। पञ्चमे परिच्छेदे तयैव पद्धत्या सृष्टिमीमांसा, षष्ठे च बन्धमोक्षयोः स्वरूपमुन्मीलितम्। सप्तमे सर्वानेतान् सिद्धान्तान् समीक्ष्य सिद्धान्तशिखामणिनिर्दिष्टानां निष्कर्षाणां सर्वातिशायिता साधिता। अन्तिमे चाष्टमे परिच्छेदेऽष्टावरणानां पञ्चाचाराणां च वीरशैवसिद्धान्तजीवातुभूतानां स्वरूपं स्पष्टीकृत्य तेषां सामयिक उपयोगो नानायुक्तिभिः साधितः। उपसंहारे खलु सर्वमेतत् सिंहावलोकितकन्यायेन नातिविस्तरेण नूतनया शैल्या पुनरीक्षितम्।

ईश्वरजीवयोः कीदृशं स्वरूपम्? कीदृशश्च तयोः परस्परं सम्बन्धः? कीदृशं खलु बन्धमोक्षयोः स्वरूपम्? कथं नु किल प्रवर्तते सृष्टिसंहारप्रक्रिया? ईदृशानां प्रश्नानां समाधानमुखेन प्रवर्तते नाम भारतीयं दर्शनम्। ग्रन्थेऽस्मिन् प्रश्नानामेषां समाधानमुखेन प्रवृत्ता न्यायवैशेषिकसांख्ययोग-मीमांसावेदान्तानां मीमांसायामपि च कुमारिलप्रभाकरयोः सिद्धान्ता यथा संक्षेपेण समुपस्थापिताः, यथा च ते तार्किकया पद्धत्या समालोचिताः, तेन ग्रन्थकारस्य सर्वत्राप्रतिहतं वैदुष्यं स्फुटीभवति।

जानीमो वयं सिद्धान्तशिखामणिर्वीरशैवदर्शनस्य प्रतिनिधिभूतो ग्रन्थ इति। सिद्धान्तशिखामणिकारस्य जीवेश्वरयोर्भेदाभेदात्मकः सम्बन्धोऽभिप्रेतः। द्वैत-द्वैताद्वैत-अद्वैतभेदविभक्तेषु शैवागमेषु द्वैताद्वैतागमा जीवेश्वरयोर्भेदाभेदात्मकं सम्बन्धमेवाङ्गीकुर्वन्ति। शैवागमानामुत्तरभागं कूर्म-लिङ्ग-स्कन्द-शिवादिपुराणानि सूतसंहितासदृशांश्च ग्रन्थान् प्राधान्येन प्रमाणीकृत्य प्रवृत्तमिदं द्वैताद्वैतवादि दर्शनम्। अपि च, वेदान्तप्रस्थानेऽपि भर्तृप्रपञ्च-भास्कर-यादवप्रकाश-निम्बार्कप्रभृतयो बभूवुर्भेदाभेदवादिन आचार्याः। आचार्या एते मोक्षं प्रति ज्ञानकर्मणोः समसमुच्चयवादमभिप्रयन्ति। द्वैताद्वैतापरपर्यायभेदाभेदवादोऽयं ज्ञानकर्मसमुच्चयवादश्च कूर्मपुराणादिष्वपि विततः। जैनदर्शनमनेकान्तवादमाश्रयति। उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदिति

तत्रत्यं सतो लक्षणं द्वैताद्वैतवादमनुकरोतीव। प्रस्तुते ग्रन्थेऽस्मिन् न्यायकन्दलीकारादयो वैशेषिकाः, प्रभाकरादयश्च मीमांसका ज्ञानकर्मसमुच्चयवादमभ्युपगच्छन्तीति वैतत्येन निरूप्य, सिद्धान्तशिखामणिपद्धत्याऽवस्थाभेदेन द्वैताद्वैतवादयोः संगतिं प्रदर्श्य मोक्षं प्रति ज्ञानकर्मणोरुभयोरपि प्रयोजकत्वं सयुक्तिकं मनोरमया पद्धत्या, शास्त्रीयया प्रामाणिकया दृष्ट्या च निरूपितमिति ग्रन्थस्यास्यानितरसाधारणं वैशिष्ट्यं विद्योततेतराम्। विद्यावारिध्युपाधयेनिबध्यमानेषु महानिबन्धेषु समुपस्थाप्यन्त एतादृशा अपि महत्त्वपूर्णा ग्रन्था इति सन्तोषस्यायं विषयः।

किञ्च, "सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा। एतानि मानभूतानि नोपहन्यानि युक्तिभिः॥" (५।४) इति हि वर्तते सिद्धान्तशिखामणिकारस्य समन्वयात्मिका दृष्टिर्महाभारतमहिम्नस्तवादिषु प्रतिपादिता। तेन हि किलात्र मानवमनसो विकासक्रमेण सर्वेषां दर्शनानां यथायथमुपयोगः प्रदर्शितः। भक्तिवेदान्तसरितोः संगमयिता मधुसूदनसरस्वतीपादः स्वीये प्रस्थानभेदाख्ये लघुग्रन्थे तामिमामेव सरणिमनुससार। परस्परं खण्डनादिकं निराकृत्य समन्वयात्मकं दृष्टिकोणं प्रस्थापयति वीरशैवदर्शनमिति सत्यमीदृशानि दर्शनानि सर्वस्यापि जगतो हिताय अभ्युदयाय च प्रभवेयुरिति प्रस्थापना ग्रन्थकारस्य अतीव सामयिकी युक्तिभरिता रुचिरा चेति निभालयन्तु नाम ग्रन्थेऽस्मिन् सचेतसो विद्वांसः।

द्वैताद्वैतशैवागमानां द्वैताद्वैतवादिवेदान्ताचार्याणां पुराणानामनेकान्तवादिनो जैनदर्शनस्य च द्वैताद्वैतवादो वीरशैवदर्शनप्रतिपादितद्वैताद्वैतवादेन सह कियत्साम्यं वैषम्यं वा धत्त इति विषयस्यास्य तौलनिकमनुशीलनमपेक्षितम्। वाचस्पत्युपाधये संग्रथ्यमाने ग्रन्थे श्रीमान् चन्द्रशेखरशर्मा शिवाचार्यः कांश्चन शैवागमोयान् सिद्धान्ताननयैव पद्धत्या समालोचयतीपि प्रसन्नताया अयं विषयः। शैवाचार्याः सम्पूर्णाया मानवतायाः कल्याणाय श्रेयसे च प्रयतितवन्त इति तामिमां परम्परां परिवर्धयन् सुरभारतीं समाराधयंश्च शिवाचार्योऽयं चिरं जीयात्, ऐहिकीं पारलौकिकीं च समुन्नतिसरणिमारुहेदिति किल भगवान् विश्वेश्वरोऽन्नपूर्णासहायः प्रार्थ्यते।

वाराणस्यां
शरत्पूर्णिमा, संवत् २०४६
१४-१०-८९ ई०

व्रजवल्लभद्विवेदः
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
सांख्ययोगतन्त्रागमविभागाध्यक्षचर आचार्यश्च

——

— ४ —

भारते वर्षे चिराद् दृश्यते दार्शनिकचिन्तनपरम्परा। दर्शनं नामाभ्यन्तरं चक्षुः। भौतिकानामाध्यात्मिकानां च पदार्थानां समुद्भासनात् संजायते तद्विव्रियमाणत्वसौकर्यम्। वैदिकीषु संहितासु दार्शनिकानि तत्त्वानि यत्र तत्र विकीर्णानि समासाद्यन्ते। तासां बहुविधविषयजातवर्णनपरत्वाद् दर्शनविषयोऽनूनकतया तत्र नोपवर्णितो भाव्यते। तस्योपबृंहणं समजनि तावदुपनिषत्सु यथायथम्। तत्र श्वेताश्वतरोपनिषदि शिवरुद्रयोः स्वरूपं दार्शनिक्या दृशा बाढं निरूपितमास्ते। शुक्लयजुर्वेदमाध्यन्दिनसंहितायां तु रुद्रमुद्दिश्य तावदष्टावध्याया उपनिबद्धाः सन्ति। एवं सत्यपि शैवागमा विरुन्धन्ति निगमान् न समन्वियन्तीति केचन कोविदब्रुवा विप्रतिपद्यन्ते, तन्न विचारसहम्। आस्तिकानां सर्वेषामेव दर्शनानां वेदोपोद्बलकत्वमुपपद्यत एव। वेदाः स्वत एवाविर्भवन्ति, आगमानां तु पारम्पर्यपरत्वमास्थीयते। तेषामाद्य उपदेष्टा पार्वतीजानिः शिव एव पार्वतीमुपदिदेश तद्रहस्यजातम्। तदुक्तम्—

आगतं शिववक्त्रात् तु गतं च गिरिजामुखे।
मतं श्रीवासुदेवेन आगमस्तेन कीर्तितः॥ इति।

आगमोपदेशे साक्षाद् गुरुपरम्परासंबन्धात् काचिदनुशिष्टिर्वर्तते। आगमैर्गुरवः शिष्याननुशिषन्तीत्यागमानां शास्त्रत्वम्। अतो हेतोर्भर्तृहरिणा महाभाष्यमप्यागमतया व्यपदिष्टम्—'पर्वतादागमं लब्ध्वा' इति। यद्यप्यागमपर्यायतया शास्त्रव्यपदेशेन तन्त्रशब्दोऽपि प्रयुक्तो विलोक्यते कातन्त्रादिव्याकरणसम्प्रदाये, तथापि परतस्तस्य तन्त्रमन्त्रसमन्विते ग्रन्थराशौ व्यवहारेण सामान्यशास्त्रपदार्थावबोधबाधः समुपतिष्ठते स्म। प्रायोगिकः पक्षस्तन्त्रेषु सैद्धान्तिकस्त्वागमेष्विति केचिदाचक्षते। वस्तुतस्तूभयोः परमार्थतो नास्ति पार्थक्यम्।

वैदिकं बौद्धं जैनं चेति त्रैविध्यं तन्त्राणाम्। तत्रोपास्यदेवताभेदेन वैदिकस्य तन्त्रस्य खलु शैववैष्णवशाक्तभेदेन पुनस्त्रैविध्यं वीक्ष्यते। शैवागमानां पञ्चविधत्वं प्रसिध्यति—द्वैत-अद्वैत-द्वैताद्वैत-विशिष्टाद्वैत-शक्तिविशिष्टाद्वैतेति भेदेन। तत्र पाशुपतं सिद्धान्तशैवं च द्वैतम्, प्रत्यभिज्ञादर्शनं (काश्मीरशैवदर्शनम्) अद्वैतम्, लकुलीशपाशुपतं तावद् द्वैताद्वैतम्, श्रीकण्ठशैवदर्शनं च विशिष्टाद्वैतमाख्यायते। वीरशैवदर्शनं तु विशेषाद्वैतापरपर्यायं शक्तिविशिष्टाद्वैतत्वेन प्रथते।

श्रीकण्ठसूरिमतेन शिववचनभूतानां शैवागमानां सिद्धान्तपदवाच्यत्वमस्ति। यथा—

'आप्तोक्तिरत्र सिद्धान्तः शिव एवाप्तिमान् यतः'

इत्युक्त्या सर्वेषां शिववचनस्वरूपाणामष्टाविंशतिसंख्याकानामेव शैवागमानां सिद्धान्तपदवाच्यत्वं समाम्नातमिति शैवागमसिद्धान्तशब्दयोः पर्यायवाचित्वमास्थेयम्।

अघोरशिवाचार्येण रत्नत्रये सिद्धान्तशब्दं व्याख्यातवता सिद्धान्तशब्देनाष्टाविंशतिसंख्याकानेव शैवागमान् परिगृह्य तत्र सिद्धान्तशब्दो योगरूढो मतः पङ्कजादिशब्दवत्। तद्यथा—"सिद्धान्तशब्दः पङ्कजादिशब्दवद् योगरूढया शिवप्रणीतेषु कामिकादिषु दशाष्टादशतन्त्रेषु प्रसिद्धः" इति। तस्य यौगिकोऽर्थस्तु—सिद्धस्य = शिवस्य, अन्तः = निश्चय उपदेशो वेति बोद्धव्यः। देवीपुराणे सिद्धिपदेन दुर्गाऽभिप्रेताऽस्ति।

कामिकादिवातुलान्तानामष्टाविंशतिसंख्याकानामागमानां नामानि क्रियासारे त्वित्थं प्राप्यन्ते—

कामिकं योगजं चिन्त्यं कारणं त्वजितं तथा।
दीप्तं सूक्ष्मं सहस्रं च अंशुमान् सुप्रभेदकम्॥
विजयं चैव निश्वासं स्वायम्भुवमथानिलम्।
वीरं च रौरवं चैव मुकुटं विमलं तथा॥
चन्द्रज्ञानं च बिम्बं च प्रोद्गीतं ललितं तथा।
सिद्धं सन्तानशर्वोक्तं पारमेश्वरमेव च॥
किरणं वातुलं चैव—अष्टाविंशतिसंख्यया। इति।

अष्टाविंशतिसंख्याका एते शैवागमा अपि शिवरुद्राभ्यामुपदेशक्रमेण द्वेधा विभज्यन्ते। वैदिके वाङ्मये खलु रुद्रशिवेति रूपद्वयमुल्लिख्यते। यथा वाजसनेयिमाध्यन्दिनशुक्लयजुर्वेदसंहितायाम् (१६.२.४९)—

या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी।
तया नस्तन्वा शन्तमया गिरिशन्ताभि चाकशीहि॥
या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहा भेषजी।
शिवा रुतस्य भेषजी तया नो मृड जीवसे॥ इति।

प्रथमायाः शिवमूर्तेर्दुःखनिवर्तकत्वम, मृत्युञ्जयत्वं धनपुत्रस्वर्गादि-प्रदायकत्वं चोरीक्रियते, द्वितीयायास्तु रुद्रमूर्तेरात्मज्ञानमोक्षप्रदायकत्वमभ्यु-पगम्यते । श्रीमन्महाभारते शिवरुद्रमूर्त्योः स्वरूपविश्लेषणमित्थं क्रियते—

द्वे तनू तस्य देवस्य वेदज्ञा ब्राह्मणा विदुः ।
घोरामन्यां शिवामन्यां ते तनू बहुधा पुनः ॥ इति ।

अष्टाविंशतिसंख्याकेष्वागमेष्वाद्या दशागमाः शैवागमा आख्यायन्ते, औत्तराहा अष्टादशागमास्तु रुद्रागमत्वेन प्रथन्ते । यद्यप्युत्तरवर्तिष्वागमेषु वीरागमोऽन्यतमत्वेन गण्यते, तथाप्युभयभागस्थितानामागमानामन्तिमोंऽशो वीरशैवागमे गृह्यत इति सर्वेषामागमानां समन्वयस्वरूपोऽयमागमो मतः—

सिद्धान्ताख्ये महातन्त्रे कामिकाद्ये शिवोदिते ।
निर्दिष्टमुत्तरे भागे वीरशैवमतं परम् ॥ इति ।

एवं तावच्छिवस्य शिवरुद्रात्मकमुभयात्मकं समन्वितं स्वरूपमत्र परिगृह्यत इति वीरशैवागमनाम्न्यपि तयोर्द्वयो रुद्रशिवयोः समावेशः कृतो दृश्यते । वीरशब्देन भैरवः (रुद्रः) उच्यते । तदुक्तं महार्थमञ्जर्याम्—"तत्र वीरो नाम विविधमीरयति विश्ववैचित्र्यमिति भगवान् शब्दराशि-भट्टारक उच्यते" इति। वैदिकोऽयं वीरशब्दो भारोपीयभाषा अभिव्याप्नोति। आर्या 'वीरोस्' इत्याख्यया संकीर्त्यन्ते स्मेति पाश्चात्त्यविद्याविदो मनीषि-णोऽभ्युपयन्ति । यद्यपि वीरशैवदर्शने वीरशब्दः खलु पारिभाषिको मतः, तथापि शिवरुद्रयोरुभयोरविरोधात्मकं समन्वितस्वरूपं वीरशब्देन वीरशैव-दर्शनेऽप्यभ्युपेयते—

विरोधार्थो विशब्दः स्याद् रशब्दो रहितार्थकः ।
विरोधरहितं शैवं वीरशैवं विदुर्बुधाः ॥ इति ।

अष्टाविंशत्यागमेषु समुपस्थितानां द्वैत-अद्वैत-द्वैताद्वैत-विशिष्टाद्वैत-प्रभृतीनां विरोधानां समन्वयार्थं पूर्वोक्तागमैकैकान्त्यभागं निर्मथ्य विभीषण-कालिकेन भगवता रेणुकाचार्येण भक्तानामनुग्रहाय श्रीमद्भगवद्गीता-सादृश्यमावहन्ती रेणुकगीता समुपदिष्टा । श्रीमद्भगवद्गीतायां यथा भगवान् श्रीकृष्णोऽर्जुनाय विश्वरूपं दर्शयामास, तथैव रेणुकभगव-त्पादाचार्याः स्वकीयं त्रिकोट्याचार्यरूपमाधाय विभीषणाय विश्वरूपं

साक्षात्कारयामासुः। रेणुकगीताया उपदेशको रेणुकाचार्यः श्रोता चागस्त्यमुनिरासीदिति सम्प्रदायः।

विनेयजनहिताकाङ्क्षया परमकृपालुना शिवयोगिशिवाचार्यमहोदयेन रेणुकागस्त्यसंवादाख्यं ग्रन्थमाश्रित्य शिवागमांश्च पर्यालोड्य शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तशिखामणिरिव सिद्धान्तशिखामणिनामको ग्रन्थो विरचितः। तदुक्तम्—

रेणुकागस्त्यसंवादं निगमागमविश्रुतम्।
प्रदीपयति गुप्तार्थमुद्धृत्य शिवयोगिराट्॥ इति।

"स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप" इति न्यायेन रेणुकागस्त्यसंवादाख्यो ग्रन्थो सम्प्रति नोपलभ्यते। सिद्धान्तशिखामणौ तावदुपासनार्थं बहूनि साधनासोपानानि निर्दशितानि सन्तीत्यनन्यसाधारण्यमेतदीयं साधनाविषयकं समाम्नायते।

तत्रानुषङ्गिकतया स्थाने स्थाने दार्शनिकेषु तत्त्वेषु विकीर्णेष्वपि नैतावच्चिरं केनापि जिज्ञासुना प्रवृत्तमनुसन्धित्सया तेषां समन्वयदिक्समुद्भासनाय। विद्यासमाराधनैकतत्परेण सौशील्यादिविविधगुणगणपरिमण्डितेन डॉ० चन्द्रशेखरशिवाचार्येण दर्शनान्तरीयैः सिद्धान्तैः सह सिद्धान्तशिखामणिसमीक्षाया अनन्यसामान्यमनुसन्धानकार्यमनुष्ठितम्। तत्र जीवजगत्परमेश्वरबन्धमोक्षेति पञ्च तत्त्वानि प्राधान्यतो विवेचनविषयीकृतानि सन्ति। तत्र षण्णां दर्शनानां दार्शनिकान् सिद्धान्तान् विवृत्य शक्तिविशिष्टाद्वैतदृशा तेषां यत् समन्वयकार्यं श्रीरेणुकभगवत्पादाचार्येण—"सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा। एतानि मानभूतानि नोपहन्यानि युक्तिभिः॥" इत्येवं संकल्पितमासीत्, तन्मूर्तीकृतमिव डॉ० चन्द्रशेखरशिवाचार्येण।

विविधदर्शनानां मतेन यत्र दार्शनिकेषु सिद्धान्तेषु विरोधा उद्भाव्यन्ते, तत्रैव वीरशैवदर्शनदृष्ट्या विरोधोपशमं विधायं विधायं समस्थापि समन्वयः श्रीहिरेमठेन। तत्र परमशिवस्वरूपविमर्शः, सृष्टेर्लीलारूपत्वसमीक्षा, वैषम्यनैर्घृण्यदोषपरिहारसमीक्षा, जीवस्वरूपनिरूपणम्, जीवेश्वरयोर्भोगसाङ्कर्यनिरासः, जीवस्याणुपरिमाणसमीक्षा, जीवपरमात्मनोर्भेदाभेदः, बन्धमोक्षविमर्शः, ज्ञानकर्मणोः समुच्चयरहस्यम्, मुक्तिसोपानविमर्श इत्यादिविषया-

स्तौलनिक्या दृष्ट्या विरोधपरिहारपूर्वकमिदम्प्रथमतया सुनिपुणं निरूपिताः सन्ति। दर्शनक्षेत्रेषु महतीं प्रतिष्ठां समर्जयेदयं गवेषणाप्रबन्ध इत्येतदीयां विषयोपन्यासविधां विषयनिरूपणशैलीं च विभाव्य ध्रुवं मनुते।

शरत्पूर्णिमायां
२०४६ वै०
वाराणस्याम्

भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'
अनुसन्धानसंस्थाननिदेशकः
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये

प्रकाशकविज्ञप्तिः

जिज्ञासुपाठकानां समक्षं शिवधर्मग्रन्थमालायाः ३३ तमं पुष्पं सिद्धान्तशिखामणिसमीक्षाख्यं समर्पयन्तो वयममन्दानन्दमनुभवामः। ग्रन्थकारो डॉ० चन्द्रशेखरशिवाचार्योऽस्मद्विश्वाराध्यगुरुकुलस्य वरिष्ठसंशोधकः। अनेन विलिखिताः कन्नड-हिन्दीभाषामया अनेके ग्रन्थाः प्राप्तलोकादराः सन्ति। संस्कृतभाषामयोऽयं शोधप्रबन्धः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयेन विद्यावारिध्युपाधये स्वीकृतः। अस्य प्रकाशनार्थं भारतसर्वकारस्य मानवसंसाधनविकासमन्त्र्यालयस्य शिक्षाविभागेन पञ्चाशत्प्रतिशतं धनसाहाय्यं प्रदत्तं वर्तते, अतस्तद्विभागीयाधिकारिवर्गेभ्यः साधुवादान् वितरामः। अवशिष्टं पञ्चाशत्प्रतिशतं धनसाहाय्यं तु नान्देडमण्डलान्तर्गतशिराढोणग्रामस्य भीमशङ्करसंस्थानमठाध्यक्षेण श्री ष० ब्र० षडक्षरशिवाचार्येण प्रदत्तम्।

मठोऽयमत्यन्तं प्राचीनः। अद्यावधि तपोधना विद्याधनाश्च चतुर्दशस्वामिनोऽभूवन्। भीमशङ्करमठस्य चतुर्दशतमस्वामिनां नामधेयं श्री० ष० ब्र० दशमुखशिवाचार्यं (श्रीहम्पय्यस्वामी) इत्यासीत्। ते ३६ वर्षं यावत् कठोरतपश्चर्यां कृत्वा वाक्सिद्धिं समासादितवन्तः।

श्री० ष० ब्र० दशमुखशिवाचार्याः स्वकीये ८५ तमे वर्षे वयसि बीजापुरमण्डलान्तर्गतहूविनहल्लिग्रामस्य श्रीराचोटय्या-श्रीमतीसङ्गनबसम्माख्यदम्पत्योः पवित्रगृहे सञ्जातं, सोलापुरस्थश्रीमद्वीरशैवगुरुकुले विद्याध्ययनरतं संगय्यनामकं बटुमुत्तराधिकारिरूपेण गृहीत्वा पट्टाभिषेकं विधाय २०-१-७३ तमे दिनाङ्के शिवसायुज्यं प्राप्तवन्तः।

पट्टाभिषेकसमये बटोः संगय्यस्य नाम श्री० ष० ब्र० षडक्षरशिवाचार्य इति परिवर्तितम्। एतेऽष्टवर्षं यावत् काशीजङ्गमवाडीमठे उषित्वा सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य योगतन्त्रशास्त्रिपरीक्षां शक्तिविशिष्टाद्वैतवेदान्ताचार्यपरीक्षां च समुत्तीर्णवन्तः।

अधुना महाराष्ट्रराज्यस्य नान्देडनगरे सर्वभक्तानां सहयोगेन दशमुखाश्रमं संस्थाप्य तद्द्वारा श्रीसंगमेश्वरगुरुकुलम्, श्रीहम्पय्यप्राथमिकशालाम्, श्री० ज० पञ्चाचार्यमाध्यमिकशालां च प्रारब्धवन्तः। इदानीन्तने

समये तत्र ३०० विद्यार्थिनो निःशुल्कावासभोजनादिना विद्याध्ययनं कुर्वन्ति। अल्पीयसि वयसि श्रीषडक्षरशिवाचार्याः सुमहत्कार्यं सम्पादितवन्तः। एते स्वामिनः स्वगुरुवर्याणां श्री ष० ब्र० दशमुखशिवाचार्याणां स्मरणार्थं ग्रन्थस्यास्य मुद्रणे धनसाहाय्यं कृत्वा सुमहतीं साहित्यसेवां कृतवन्तः, अतस्ते भूयो भूयो धन्यवादार्हाः।

ग्रन्थमेनमवलोक्य शुभाशीर्वचनं प्रदायास्माननुगृहीतवतां श्रीमद्रम्भापुरीवीरसिंहासनाधीश्वराणां श्री १००८ जगद्गुरुप्रसन्नरेणुकवीररुद्रमुनिशिवाचार्यमहास्वामिनां चरणारविन्दयोः सहस्रशः प्रणामाञ्जलिमुपहरामः। एवमेव स्वाभिप्रायपरां विद्वत्सम्मतिं प्रदत्तवद्भ्यः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलपतिभ्यः प्रो० वि० वेङ्कटाचलंमहोदयेभ्यः, वेदान्तविभागाध्यक्षेभ्यो डॉ० देवस्वरूपमिश्रमहोदयेभ्यः, सांख्ययोगतन्त्रागमविभागाध्यक्षचरेभ्यः प० व्रजवल्लभद्विवेदमहोदयेभ्यः, अनुसन्धानसंस्थाननिदेशकेभ्यो डॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठिमहाभागेभ्यश्च कृतज्ञतां समर्पयामः।

ग्रन्थस्यास्य मुद्रणकार्ये सहकारं कृत्वा निश्चिते समये सुन्दरमुद्रणं कृतवद्भ्यो रत्नाप्रिंटिंगमुद्रणालयस्य स्वामिभ्यः कर्मचारिभ्यश्च साधुवादान् दत्वा विरमामः।

जङ्गमवाडीमठः
बारणसी
१४-१०-८९

भवदीयः
कार्यदर्शी, शैवभारतीभवनम्

भूमिका

ॐ नमो घनलिङ्गाय सच्चिदानन्दरूपिणे।
शक्तिसम्पद्विशिष्टाय शिवाय परमात्मने॥

अथायं समुपस्थाप्यते तत्त्वचिन्तकानां विदुषां पुरतो नूतनया शैल्या सज्जीकृतो वैदिकषड्दर्शनानां वीरशैवदर्शनस्य च तारतम्यप्रतिपादकः 'सिद्धान्तशिखामणिसमीक्षा' (सिद्धान्तशिखामणेर्दर्शनान्तरीयसिद्धान्तैः सह समीक्षा) इति नामकः शोधप्रबन्धः।

वर्तते किल काचन परम्परा भूमिकालेखनस्य। सा हि कस्यचिद् ग्रन्थस्य शोधप्रबन्धस्य चादौ विलिख्यते। भूमिका हि नाम विषयावतारणानुकूलो व्यापारः। यथा हि लोके गृहस्य मूलभागः 'नींव' शब्देन हिन्दीभाषायामुच्यमानः प्रबलो भवति चेत् स्थिरश्च, तदा महानपि प्रासादोऽचलो भवति। तन्न्यायेन ग्रन्थेऽपि भूमिकाभागो गृहभूमिकावत् सुदृढो भवेच्चेत्, तत्प्रयोज्यो ग्रन्थभागोऽपि नूनमेव तदनुकारी सम्पद्यते।

प्रवृत्तिनिमित्तम्

ईशवीये १९७३ तमे वर्षे तदानीन्तनवाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयेऽधीयानोऽहं शाङ्करवेदान्ताचार्यपरीक्षामुत्तीर्णवान्। अतः परं कस्मिन् व्यापारे प्रवृत्तः स्वाध्यायस्य सार्थक्यं सम्पादयिष्यामीति चिन्तयन्तं मामाहूय काशीज्ञानसिंहासनाधीश्वराः श्री १००८ जगद्गुरुविश्वेश्वरशिवाचार्यमहास्वामिन आज्ञापितवन्तः—अतः परं भवता वीरशैवधर्मग्रन्थोपरि अनुसन्धानं विधेयमिति। तैराज्ञप्तो विद्यागुरुभिर्वेदान्तविभागाध्यक्षपदमलङ्कुर्वद्भिर्मय्यकारणकरुणाशालिभिः डा० देवस्वरूपमिश्रमहानुभावैश्चानुज्ञप्तोऽहं वीरशैवदर्शनस्य प्राचीनं प्रधानं च सिद्धान्तशिखामणिग्रन्थमुद्दिश्य गवेषणं कर्तव्यमिति निश्चयं व्यदधाम्।

सिद्धान्तशिखामण्युपरि कया रीत्या शोधकार्यं विधेयमिति जिज्ञासया तद्ग्रन्थमवलोकन्नहं तत्र दृष्टवान् यत्—

अगस्त्य खलु सिद्धान्ता विख्याता रुचिभेदतः ।
भिन्नाचारसमायुक्ता भिन्नार्थप्रतिपादकाः ॥
सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।
एतानि मानभूतानि नोपहन्यानि युक्तिभिः ॥
वेदः प्रधानं सर्वेषां सांख्यादीनां महामुने ।
वेदानुसरणादेषां प्रामाण्यमिति निश्चितम्[1] ॥

इत्येवं श्रीरेणुकभगवत्पादा महर्षिमगस्त्यं प्रति सांख्यादिदर्शनानि वेदमूलकानि सन्ति, अतस्तेषां खण्डनादिकं न कर्तव्यमित्युपदिश्य, पुनरग्रे—

वेदैकदेशवर्तिभ्यः सांख्यादिभ्यो महामुने ।
सर्ववेदानुसारित्वाच्छैवतन्त्रं विशिष्यते ॥
शैवतन्त्रमिति प्रोक्तं सिद्धान्ताख्यं शिवोदितम् ।
सर्ववेदार्थरूपत्वात् प्रामाण्यं वेदवत् सदा ॥
सिद्धान्ताख्ये महातन्त्रे कामिकाद्ये शिवोदिते ।
निर्दिष्टमुत्तरे भागे वीरशैवमतं परम्[2] ॥

इति वेदसम्मतानामपि सांख्यादिदर्शनानां वेदैकदेशवर्तित्वम्, सर्ववेदमयस्य सिद्धान्तागमस्योत्तरभागे निर्दिष्टस्य वीरशैवदर्शनस्य च वेदमयत्वमिति प्रतिपादितवन्तः ।

तदेतद्ग्रन्थसन्दर्भं पठितवतो मन्मनसोयं जिज्ञासा समुत्पन्ना—ननु कथं सांख्यादीनां वेदैकदेशवर्तित्वम् ? कथं वा वीरशैवदर्शनस्य सर्ववेदमयत्वम् ? इति । तदनया जिज्ञासया प्रेरितोऽहं वैदिकषड्दर्शनानां न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-पूर्वमीमांसा-उत्तरमीमांसाख्यानां दार्शनिकसिद्धान्तैः सह सिद्धान्तशिखामण्युक्तवीरशैवदर्शनाभिमतदार्शनिकसिद्धान्तानां समीक्षा कर्तव्येति निश्चित्य 'सिद्धान्तशिखामणेर्दर्शनान्तरीयसिद्धान्तैः सह समीक्षा' इति विषयमवलम्ब्य गवेषणाकार्यमारब्धवान् ।

शोधप्रबन्धसीमानिर्धारणम्

प्रकृते 'सिद्धान्तशिखामणेर्दर्शनान्तरीयसिद्धान्तैः सह समीक्षा' इति शोधप्रबन्धस्य नामदर्शनेन दर्शनविषये किमप्यावेद्यते । दर्शनं हि नाम वस्तु-

---

१. सि० शि० ५।३-५ पृ० ५३-५४

२. सि० शि० ५।७-८, १४, पृ० ५५-५७

याथात्म्यावबोधकः शास्त्रविशेषः। अत्र 'सिद्धान्तशिखामणिः' शक्तिविशिष्टाद्वैतवेदान्तापरपर्यायस्य वीरशैवदर्शनस्य प्रधानो ग्रन्थः। अस्मिन् ग्रन्थरत्ने प्रतिपादितानाम् ईश्वर-जीव-जगद्-बन्ध-मोक्षाख्याणां दार्शनिकसिद्धान्तानां दर्शनान्तरेषु निरूपितैस्तैरेव दार्शनिकसिद्धान्तैः सह समीक्षा हि प्रकृतप्रबन्धस्य प्रधानो विषयः। अत्र "अन्यद् दर्शनं दर्शनान्तरम्" इति व्युत्पत्त्या वीरशैवदर्शनभिन्नानि सर्वाण्यपि दर्शनानि समागच्छन्ति, किन्तु प्रकृतप्रबन्धे दर्शनान्तरशब्देन षड्वैदिकदर्शनान्यभिप्रेतानि।

प्रायो दर्शनेषु प्रमाणानि प्रमेयानि च प्रतिपादनीयानि भवन्ति। प्रकृते सिद्धान्तशिखामणिग्रन्थे वीरशैवाभिमतप्रमेयाणामेव विस्तरेण विश्लेषणं वर्तते न तु प्रमाणानाम्। अतोऽत्र सिद्धान्तशिखामण्युक्तवीरशैवाभिमतेश्वर-जीव-जगद्-बन्ध-मोक्षाख्यानां दार्शनिकसिद्धान्तानां षड्वैदिकदर्शनाभिमतैस्तैरेव दार्शनिकसिद्धान्तैः सह साम्य-वैषम्य-वैशिष्ट्यादिरूपेण समीक्षा विहिता।

शोधप्रबन्धविषयस्य महत्त्वम्

तत्र द्वैतप्रतिपादकेषु न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-पूर्वमीमांसादर्शनेषु "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया"[1], "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ"[2] इत्यादिद्वैतश्रुतीनां मुख्यार्थे प्रामाण्यस्वीकारे—"तत्त्वमसि"[3], "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"[4] इत्याद्यद्वैतश्रुतीनां गौणार्थत्वमभ्युपगम्यते। उत्तरमीमांसाख्येऽद्वैतवेदान्ते चाद्वैतश्रुतीनां मुख्यार्थे प्रामाण्याङ्गीकारेऽपि द्वैतश्रुतीनां लोकप्रसिद्धद्वैतानुवादकत्वं व्यवस्थाप्यते। तस्माद् द्वैतदर्शनेष्वद्वैतश्रुतीनामनवकाशः, अद्वैतवेदान्ते च द्वैतश्रुतीनामनवकाश इति वैदिकषड्दर्शनानां वेदैकदेशित्वम्। वीरशैवदर्शने संसारदशायां भेदोऽपि सत्यः, मुक्तावस्थायामभेदोऽपि पारमार्थिक इत्यङ्गीकारादत्रोभयविधश्रुतीनां समानरूपेण प्रामाण्यस्वीकाराद् द्वैताद्वैतात्मकमिदं दर्शनं सर्वश्रुतिसमन्वयात्मकमिति श्रीरेणुकभगवत्पादा वीरशैवमतस्य वेदमयत्वं प्रतिपादयामासुः। अत एव भाष्यकाराः श्रीपतिपण्डिताराध्यभगवत्पादा अपि—

---

१. श्वे० उ० ४।६

२. श्वे० उ० १।९

३. छा० उ० ६।८।७

४. छा० उ० ३।१४।१

श्रुत्यैकदेशप्रामाण्यं द्वैताद्वैतमतादिषु ।
द्वैताद्वैतमते शुद्धे विशेषाद्वैतसंज्ञिते ॥
वीरशैवैकसिद्धान्ते सर्वश्रुतिसमन्वयः[1] ॥

इति द्वैताद्वैतात्मके वीरशैवदर्शने सर्वश्रुतिसमन्वयं निरूपितवन्तः ।

यद्यप्ययं भेदाभेदवादो बादरायणात् प्राचीनेन 'औडुलोमि' इत्याख्येनाचार्यवर्येण प्रतिपादितः, किन्तु ततः पूर्वमेव श्रीरेणुकभगवत्पादा महर्षिमगस्त्यं प्रति तं वादमुपदिष्टवन्तः । ततोऽपि पूर्वमयं भेदाभेदवादः शिवेन पार्वत्यै षण्मुखाय च शिवागमेषु प्रतिपादित इत्ययं वादः प्राचीनतम इत्यवधार्यते । अमुमेव वादमङ्गीकृत्य वीरशैवाचार्यवर्याः समन्वयसिद्धान्तं प्रतिष्ठापयामासुः । तदनुसारं प्रकृतप्रबन्धेऽपि तत्र तत्र प्रसङ्गानुसारेण परस्परविरुद्धानां श्रुतीनां समन्वयः सिद्धान्तशिखामणिग्रन्थाधारेण प्रदर्शितः ।

ग्रन्थस्वरूपनिर्देशः

प्रबन्धेऽस्मिन् अष्टौ परिच्छेदाः सन्ति । तत्रोपोद्घाताख्ये प्रथमपरिच्छेदे वैदिकषड्दर्शनानां दिग्दर्शनं वीरशैवदर्शनस्य संक्षिप्त इतिहासश्च निरूपितः । वैदिकषड्दर्शनानां विस्तृत इतिहासस्तत्र तत्र बहुषु ग्रन्थेषु प्रतिपादित इति दिग्दर्शनमात्रं कृतमत्रेति विदाङ्कुर्वन्तु विद्वांसः ।

सिद्धान्तशिखामणिपरिचयाख्ये द्वितीयपरिच्छेदे ग्रन्थस्य कालः, ग्रन्थकर्तुरैतिह्यम्, सिद्धान्तशिखामणेः संस्कृत-प्राकृतटीकाकाराः, अर्वाचीनेषु वीरशैवग्रन्थेषु सिद्धान्तशिखामणेः प्रभाव इत्यादिविषयाः सप्रमाणं यथामति सम्यग् निरूपिताः ।

ईश्वरस्वरूपविमर्शाख्ये तृतीयपरिच्छेदे वैदिकषड्दर्शनाभिमतेश्वरस्वरूपम्, तदङ्गीकरणे किं प्रयोजनम्, ईश्वरमनङ्गीकुर्वतां सांख्य-मीमांसकानां किमैदम्पर्यम्, सिद्धान्तशिखामण्यनुसारेण वीरशैवाभिमत-परशिवस्वरूपं कीदृशम्, किमर्थं वा वीरशैवदर्शने ईश्वरोऽङ्गीकृत इत्यादिविषयाः समालोचनपुरस्सरं प्रतिपादिताः ।

---

१. ब्र० सू० श्रीकर० मङ्गलश्लो० १५

जीवस्वरूपविमर्शाख्ये चतुर्थपरिच्छेदे न्यायादिषड्दर्शनानुसारेण जीवात्मनः स्वरूपम्, सिद्धान्तशिखामण्यनुसारेण वीरशैवाभिमतजीवस्वरूपं च पृथक् पृथग् विस्तरेण निरूपितम् ।

सृष्टिमीमांसाख्ये पञ्चमपरिच्छेदे षड्दर्शनानुसारेण, सिद्धान्तशिखामण्यभिमतवीरशैवदर्शनानुसारेण च सृष्टिप्रक्रियाया विमर्शो विहितः । अत्र आरम्भवाद-सत्कार्यवाद-प्रवाहनित्यत्ववाद-विवर्तवाद-अविकृतपरिणामवादाः सप्रमाणं विस्तरेणालोचिताः ।

बन्ध-मोक्षस्वरूपविमर्शाख्ये षष्ठपरिच्छेदे वैदिकषड्दर्शनानुसारेण, सिद्धान्तशिखामण्यनुसारेण च हेयम्, हेयहेतुः, हानम्, हानोपायश्चेति चिकित्साशास्त्रवन्मोक्षशास्त्रे प्रतिपादिताश्चत्वारो व्यूहा निरूपिताः सन्ति ।

दार्शनिकसिद्धान्तसमीक्षाख्ये सप्तमपरिच्छेदे इतः प्राक् षट्सु परिच्छेदेषु पृथक् पृथगालोचितानाम् ईश्वर-जीव-जगद्-बन्ध-मोक्षाख्यानां षड्दर्शनाभिमतसिद्धान्तानां सिद्धान्तशिखामणिग्रन्थोक्तैस्तैरेव दार्शनिकसिद्धान्तैः साम्य-वैषम्य-वैशिष्ट्य-युक्तत्व-अयुक्तत्वरूपा समीक्षा विहिता ।

सिद्धान्तशिखामणेर्विशिष्टाः सिद्धान्ता इत्याख्येऽष्टमपरिच्छेदे दर्शनान्तरविलक्षणानां वीरशैवदर्शनासाधारणसिद्धान्तानाम् अष्टावरण-पञ्चाचाराख्यानां विस्तरेण विश्लेषणं कृत्वा वीरशैवदार्शनिकानां नित्यजीवने तेषामुपयोगित्वम्, तैश्च कथं सामाजिकव्यवस्था स्याद् इत्यादिविषयाः प्रतिपादिताः ।

अन्ते चोपसंहारे न्यायादिवैदिकषड्दर्शनानां क्रमिकविकासरूपत्वं निरूप्य द्वैताद्वैतभेदेन प्रतिपक्षिणां तेषां वादानां द्वैताद्वैतश्रुतीनां च वीरशैवदर्शने कथं समन्वयः सम्भवतीति दिग्दर्शनं कृत्वा वीरशैवसिद्धान्तस्य दार्शनिकदृष्ट्या साम्प्रदायिकदृष्ट्या च दर्शनान्तरापेक्षया लोकोपयोगित्वं निरूपितम् ।

विशेषतोऽवधेयानि स्थलानि

प्रकृतप्रबन्धस्य उपोद्घातपरिच्छेदे वीरशैवशब्दस्य धार्मिक-दार्शनिकदृष्ट्या निर्वचनम्, तत्र डॉ० एस्०एन्० दासगुप्तकृतस्याक्षेपस्य परिहारः, वीरशैवमतसंस्थापनाचार्याणामैतिह्यम्, श्रीबसवेश्वरस्य वीरशैवधर्मसंस्थापक-

त्वभ्रमनिरासः, वीरशैवसाहित्यं तत्प्रणेतारश्चेत्यादयो विषयाः सप्रमाणं प्रतिपादिताः सन्ति ।

द्वितीयपरिच्छेदे ग्रन्थनामरहस्यम्, सिद्धान्तशिखामणिकालनिर्णये डॉ० एस्० एन्० दासगुप्तस्यानवधानतायाः प्रकटनपूर्वकं खण्डनम्, भगवत्पाद-रेणुकाचार्याणामवतारत्वसमीक्षा, श्रीरेणुक-अगस्त्ययोर्गुरुशिष्यत्वसमर्थन-मित्यादिस्थलानि विशेषतोऽवधेयानि ।

तृतीयपरिच्छेदे षड्वैदिकदर्शनेषु वीरशैवदर्शने चेश्वराङ्गीकारेऽन-ङ्गीकारे च किं प्रधानं बीजमिति तत्तत्सिद्धान्तदृष्ट्या सम्यक् पर्या-लोचितम् ।

चतुर्थपरिच्छेदे आत्मा प्रतिशरीरं भिन्नः, सर्वत्र कार्योपलम्भाद्विभुः, अग्नेरूर्ध्वज्वलन-वायोस्तिर्यक्पवनाभ्यामात्मनो विभुत्वमित्यादिन्याय-वैशे-षिक-सिद्धान्तपर्यालोचनम्, "जनन-मरण-करणानां प्रतिनियमात्" इत्यस्य सांख्याभिमत-पुरुषबहुत्वसाधकस्य हेतोः समीक्षणम्, वीरशैवदर्शने जीवस्य परमात्मनोऽङ्गत्वे कथं न जीवसुखदुःखाभ्यामीश्वरस्य सुखित्व-दुःखित्व-प्रसङ्गः, श्रुत्युक्तोत्क्रान्तिगत्यागत्यन्यथाऽनुपपत्त्या जीवस्याणुत्वमेव कथं युक्तमित्यादिविषया विशेषतः समीक्षिताः सन्ति ।

पञ्चमपरिच्छेदे सिद्धान्तशिखामण्युक्तवीरशैवाभिमताविकृतपरिणाम-वादस्य विवेचनं विशेषतोऽवलोकनीयं वर्तते ।

षष्ठपरिच्छेदे किं कर्मणा मोक्षः ? उत ज्ञानेन ? अथवा उभाभ्याम् ? पतिकर्म-पशुकर्मणोर्विभागः, वैशेषिकाभिमतपदार्थानां साधर्म्य-वैधर्म्यात्मकं तत्त्वज्ञानं कथं मोक्षसाधनम् ? योगदर्शनाभिमताष्टाङ्गयोगविमर्शः, अद्वैतवेदान्ताभिमतसप्तभूमिकाविचारः, वीरशैवाभिमतानां मुक्तिसोपा-नानां षट्स्थलानां स्वरूपविमर्श इत्यादिस्थलानि विशेषतोऽवधेयानि सन्ति ।

दार्शनिकसिद्धान्तसमीक्षाख्यः सप्तमपरिच्छेदोऽस्य शोधप्रबन्धस्य प्राण-भूतः । प्रबन्धेऽस्मिन् गवेषणापूर्णं यत्किञ्चिन्नावीन्यमस्ति तदस्मिन् परि-च्छेदे बाहुल्येन वर्तत इति विद्धाङ्कुर्वन्तु विद्वांसः । अतः समग्रोऽयं परि-च्छेदोऽवश्यमवलोकनार्हः । उपसंहारे च सम्पूर्णस्य प्रबन्धस्य निष्कर्षान् संक्षेपेण प्रस्तुत्य को नाम वीरशैवसिद्धान्तस्य साम्प्रतिक उपयोग इति च यथावसरं व्याख्यातम् ।

कृतज्ञताज्ञापनम्

अतः परं कष्टसाध्येऽस्मिन् महाकार्ये साफल्यप्राप्त्यर्थं महापुरुषैर्मनीषिभिश्च गुरुवर्यैर्बहु स्वल्पं वा साहाय्यमकारि, येषामत्र कार्ये मनागपि साहाय्यं वरीवर्ति, तेषां सर्वेषामहमधमर्णः। अतः किञ्चिदपरं कर्तुमहमप्रभुरपि तदीयोपकारस्मरणावनद्धकन्धरः सन् सप्रयासं कृतज्ञताज्ञापनं तु करोम्येव।

तत्र प्रथमतस्तत्रभवतां श्रीमतां परोपकारैकव्रतानां परमवैराग्यशालिनां करुणावताराणां साम्प्रतं त्यक्तकलेवराणामपि यशःशरीरेण विद्योतमानानां मम धर्मगुरूणां श्री० ष० ब्र० अमरेश्वरशिवाचार्यमहास्वामिनां चरणकमलयोः श्रद्धया शिरसा शतशः प्रणामान् निवेदयामि, येषां सत्कृपया सत्प्रेरणया साहाय्येन चाहं प्रथमतः संस्कृताध्ययनाय प्रवृत्तः।

अतः परमहं पण्डितप्रकाण्डेभ्यः सोलापुरस्थ(महाराष्ट्र)श्रीमद्वीरशैवगुरुकुलस्य प्राचार्यचरेभ्यः साम्प्रतं त्यक्तकलेवरेभ्योऽनुगोण्डशालामठीयेभ्यो गङ्गाधरशास्त्रिमहाभागेभ्यः प्रणामाञ्जलिभिः कृतज्ञतां समर्पयामि, यैर्महानुभावैरहं षट्सु हायनेषु संस्कृताक्षरादारभ्य काव्यतीर्थोपाधिपर्यन्तं प्रपाठितः। तस्मिन्नेव समये भाषाग्रन्थमाध्यमेन वेदान्तविद्यामध्यापितवतां परिव्राजकानां श्रीमहादेवमहास्वामिनामपि चरणयोः शिरोनति-प्रणामेन कृतज्ञतां समर्पयामि।

अथाहमद्वैतविद्यागुरूणां महामहिमशालिनां निखिलशास्त्रवेत्तॄणां शास्त्रार्थकलाविशारदानां विनेयानहर्निशमध्यापयतां सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य पूर्वकुलपतीनां साम्प्रतं तत्रैव वेदान्तविभागाध्यक्षपदमलङ्कुर्वतां डॉ० देवस्वरूपमिश्रमहाभागानां चरणयोरहं सश्रद्धं प्रणामाञ्जलिभिः कृतज्ञतां समर्पयामि। यैर्महानुभावैरहं वेदान्तशास्त्रग्रन्थान् सुतनिर्विशेषतया सम्पाठ्य वेदान्ताचार्यपदवीं प्रापितः, ततश्चानुसन्धाने प्रवृत्तस्य मम निर्देशकत्वमङ्गीकृत्य सम्यङ्मार्गनिर्देशनं कृत्वा शोधप्रबन्धस्य पूर्णता प्रापिता। एतेषां कुशलमार्गनिर्देशनेनैव मम शोधप्रबन्धे नावीन्यमागतम्। भारतसर्वकारस्य धनसाहाय्येन मुद्रितममुं दृष्ट्वा प्रमुदितान्तरङ्गा एते महानुभावाः स्वाभिप्रायपरां सम्मतिं विलिख्य मामनुगृहीतवन्तः। एतेषामेव महानुभावानामनुकम्पया ग्रन्थोऽयं शक्तिविशिष्टाद्वैतवेदान्ताचार्यपरीक्षायां पाठ्यग्रन्थरूपेण स्वीकृतोऽस्ति।

अतः परं शैव-शाक्त-तान्त्रिकादिवाङ्मये विश्वविश्रुतयशस्केभ्यः सर्वोपकारकर्तृभ्यः सततलेखननिरतेभ्यः कर्मयोगिभ्यः सम्पूर्णानन्दसंस्कृत-विश्वविद्यालयस्य सांख्य-योग-तन्त्रागमविभागाध्यक्षचरेभ्यः श्रीमद्भ्यः प० व्रजवल्लभद्विवेदमहोदयेभ्यः सविनयं सश्रद्धं प्रणामाञ्जलिमुपहरामि। एते महानुभावा एतत्प्रबन्धमामूलाग्रं समवलोक्य मम लेखनगता अशुद्धीः परिमार्ज्य निर्दोषमिमं प्रबन्धं कृत्वा स्वाभिप्रायपरां सम्मतिं च विलिख्य ममोत्साहं परिवर्धितवन्तः।

अथाहं ग्रन्थस्यास्य मुद्रणे आर्थिकसाहाय्यं कृतवद्भ्यो भारतसर्वकारस्य मानवसंसाधनविकासमन्त्र्यालयस्य शिक्षाविभागस्याधिकारिवर्गेभ्यस्तथा नान्देडमण्डलान्तर्गतशिराढोणग्रामस्य भीमशङ्करसंस्थानमठाधीशेभ्यः श्रीमद्भ्यः ष० ब्र० षडक्षरशिवाचार्येभ्यश्च कृतज्ञतां समर्पयामि।

साम्प्रतमहं सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलपतिमहोदयेभ्यः प्रो० वि० वेङ्कटाचलंमहोदयेभ्यस्तथास्यैव विश्वविद्यालयस्यानुसन्धान-संस्थाननिदेशकेभ्यो डॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठिमहाभागेभ्यश्च सविनयं कृतज्ञतां समर्पयामि। एते च महानुभावा मम ग्रन्थमेनमामूलाग्रं विलोक्य विद्वत्पूर्णां स्वसम्मतिं प्रदाय महदुपकृतवन्तः।

अतः परं काशीजङ्गमवाडीमहामठसंस्थानाधीश्वराणां साम्प्रतं शिव-सामरस्यं प्राप्तवतां श्री १००८ जगद्गुरुविश्वेश्वरशिवाचार्यमहास्वामिनां दिव्यचरणारविन्दयोः कोटिशः प्रणामान् समर्प्य स्वकृतज्ञतां विज्ञापयामि। एते महानुभावा अध्ययनार्थं काशीं समागताय मह्यमेतादृशे महर्घेऽपि काले विंशतिवर्षं यावद् निःशुल्कावासभोजनादिकं प्रेम्णा प्रदाय मामुपकृतवन्तः। विद्यानुरागिणामेतेषामकारणकारुण्येनाप्लावितोऽहं कृतोपकारसन्निभां काञ्चित् सेवां कर्तुमप्रभुरपि ग्रन्थकुसुममेनं तच्चरणारविन्दयोः समर्प्या-त्मानं कृतार्थयितुमिच्छामि।

अथाहं श्रीमद्रम्भापुरीवीरसिंहासनाधीश्वराणां श्री १००८ जगद्गुरु-प्रसन्नरेणुकवीररुद्रमुनिशिवाचार्यमहास्वामिनां पवित्रचरणारविन्दयोः सहस्रशः प्रणामाञ्जलिमुपहरामि। एते महाचार्या ग्रन्थमेनं विलोक्य सन्तुष्टचित्ताः सन्तः शुभाशीर्वचनप्रदानेन मामनुगृहीतवन्तः।

एतदतिरिक्तं प्रबन्धेऽस्मिन् येषां विदुषां तत्कृतीनां वोपयोगो विहितस्तेभ्यः सर्वेभ्यो वर्तमानेभ्यः प्राचीनेभ्यश्च सश्रद्धं प्रणामाञ्जलि-

मावहामि। अन्तेऽहं विदुषां पुरतो ग्रन्थमेनं 'सिद्धान्तशिखामणिसमीक्षा' इति नामानं प्रस्तुवन्निदमनुभवामि—

यदि भवति मदीये ग्रन्थमध्ये प्रमादः
क्वचिदपि स महिम्ना शोधनीयो महद्भिः।
स्खलति गगनचारी प्रायशो नात्र चित्रं
भवति च गुरुहस्तालम्बनोऽपि प्रकारः॥ इति।

जङ्गमवाडीमठः, वाराणसी
शरत्पूर्णिमा, २०४६ वि०

विदुषां वशंवदः
चन्द्रशेखरशर्मा हिरेमठः

सन्दर्भग्रन्थसंकेतसूची

अध्यात्मो०	अध्यात्मोपनिषत्
अध्या० उ०	,,
अनु० सू०	अनुभवसूत्रम्
अ० पू०	अन्नपूर्णोपनिषत्
अ० ब्र० सि०	अद्वैतब्रह्मसिद्धिः
अमरको०	अमरकोशः
अर्थसं०	अर्थसंग्रहः
अ० सं०	,,
अ० सि०	अद्वैतसिद्धिः
ई० उ०	ईशावास्योपनिषत्
ई० उ० शा० व्या०	ईशावास्योपनिषदः शाङ्करीव्याख्या
उप०	उपस्कारः
एका० एकाक्षर० को०	एकाक्षरनामकोषसग्रहः
कठो०	कठोपनिषत्
कारि०	कारिकावली
किर०	किरणावली
किरात०	किरातार्जुनीयम्
कुलार्णव०	कुलार्णवतन्त्रम्
कौषी०	कौषीतकिब्राह्मणोपनिषत्
क्रि० सा०	क्रियासारः
गुरु० का०	गुरुवंशकाव्यम्
च० ज्ञा० आ०	चन्द्रज्ञानागमः
छा० उ०	छान्दोग्योपनिषत्
जा० द०	जाबालदर्शनोपनिषत्
जै० सू०	जैमिनिसूत्रम्
त० चि०	तत्त्वचिन्तामणिः
त० नि०	तन्त्राधिकारनिर्णयः
तत्त्व० प्र०	तत्त्वप्रदीपिका (चित्सुखी)
त० वै०	तत्त्ववैशारदी
तत्त्ववै०	,,
तत्त्वा०	तत्त्वावली
तन्त्रा०	तन्त्रालोकः
त० भा०	तर्कभाषा
तर्कभा०	,,
तर्कसं०	तर्कसंग्रहः
तर्कसं० दी०	तर्कसंग्रहदीपिका
तर्कसं० दी०- नृसिह० व्या०	तर्कसंग्रहदीपिकाया नृसिहीयव्याख्या
तर्कसं० नी०	तर्कसंग्रहदीपिकाया नीलकण्ठव्याख्या
तर्कसं० वा० वृ०	तर्कसंग्रहस्य वाक्यवृत्तिः
ते० बि० उ०	तेजोबिन्दूपनिषत्
तै० उ०	तैत्तिरीयोपनिषत्
तै० सं०	तैत्तिरीयसंहिता
त्रि० ता०	त्रिपुरातापिन्युपनिषत्
त्रि० म० ना०	त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत्
दशश्लो०	दशश्लोकी
दिन०	दिनकरी

दृ० दृ० वि०	दृग्दृश्यविवेकः
न० वि०	नयविवेकः
ना० बि० उ०	नादबिन्दूपनिषत्
नृसिंहो०	नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत्
नै० च०	नैषधीयचरितम्
नैष्क० सि०	नैष्कर्म्यसिद्धिः
नै० सि०	,,
न्या० क०	न्यायकन्दली
न्या० कु०	न्यायकुसुमाञ्जलिः
न्या० को०	न्यायकोशः
न्या० बो०	न्यायबोधिनी
न्या० म०	न्यायमञ्जरी
न्या० मु०	न्यायसिद्धान्तमुक्तावली
न्या० मु० प्र०	न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याः प्रभाटीका
न्या० र०	न्यायरत्नाकरः
न्या० ली०	न्यायलीलावती
न्या० वा० ता०	न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका
न्या० सा०	न्यायसारः
न्या० सु०	न्यायसुधा
न्या० सू०	न्यायसूत्रम्
न्या० सू० भा०	न्यायसूत्रभाष्यम्
न्या० सू० वा०	न्यायसूत्रवार्तिकम्
न्या० सू० वृ०	न्यायसूत्रवृत्तिः
पञ्च०	पञ्चदशी
पा० तन्त्र०	पारमेश्वरतन्त्रम्
पा० सू०	पाणिनिसूत्रम्
पारा० स्मृ०	पाराशरस्मृतिः
प्र० प०	प्रकरणपञ्चिका
प्रत्यभिज्ञा०	प्रत्यभिज्ञाहृदयम्
प्र० पा० भा०	प्रशस्तपादभाष्यम्
प्र० मा०	प्रश्नोत्तररत्नमालिका
प्र० वि०	प्रभाकरविजयः
प्रश्नो०	प्रश्नोपनिषत्
बृ० उ०	बृहदारण्यकोपनिषत्
बृ० उ० शा० भा०	,, शाङ्करभाष्यम्
बृ० वा० सा०	बृहदारण्यकवार्तिकसारः
ब्र० ज्ञा० मा०	ब्रह्मज्ञानावलीमाला
ब्र० बि० उ०	ब्रह्मबिन्दूपनिषत्
ब्र० वि०	ब्रह्मविद्योपनिषत्
ब्र० सू०	ब्रह्मसूत्रम्
ब्र० सू० पूर्णप्रज्ञ० भा०	ब्रह्मसूत्रस्य पूर्णप्रज्ञभाष्यम्
ब्र० सू० भा०	ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यस्य भामती
ब्र० सू० शा० भा०	ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्
ब्र० मू० शा० वृ०	ब्रह्मसूत्रशाङ्करोवृत्तिः
ब्र० सू० श्रीकर०	ब्रह्मसूत्रश्रीकरभाष्यम्
भ० गी०	भगवद्गीता
भ० गी० मधु०	,, मधुसूदनीव्याख्या
भ०गी०शं०व्या०	,, शङ्करानन्दीव्याख्या
भ० गी० शा० भा०	,, शाङ्करभाष्यम्
भ० स० उ०	भवसन्तरणोपनिषत्
भागव०, भाग०	भागवतम्
भागव० वीर० व्या०	भागवतस्य वीरराधवव्याख्या
भास्करी	भास्करी
म० उ०	महोपनिषत्
मनुस्मृ०	मनुस्मृतिः

मनुस्मृ० मन्वर्थं०	मनुस्मृतेर्मन्वर्थमुक्तावलिव्याख्या
म० भा०	महाभारतम्
म० स्तो०	महिम्नस्तोत्रम्
महाना०	महानारायणोपनिषत्
मा० मे०	मानमेयोदयः
मी० प्र०	मीमांसान्यायप्रकाशः
मी० प्र० प्रभा	,, प्रभाटीका
मी० सू०	मीमांसासूत्रम्
मुण्ड०	मुण्डकोपनिषत्
याज्ञ० स्मृ०	याज्ञवल्क्यस्मृतिः
या० स्मृ०	,,
यो० वा०	योगवासिष्ठम्
यो० सा० सं०	योगसारसंग्रहः
यो० सू०	योगसूत्रम्
यो० सू०-तत्त्ववै०	योगसूत्रव्यासभाष्यस्य तत्त्ववैशारदीव्याख्या
यो० सू० भा०	योगसूत्रभाष्यम्
यो० सू० भो० वृ०	योगसूत्रभोजवृत्तिः
यो० सू० वा०	योगसूत्रवार्त्तिकम्
रघु०	रघुवंशमहाकाव्यम्
र० त्र०	रत्नत्रयम्
व० उ०	वराहोपनिषत्
वायुपु०	वायुपुराणम्
वा० शु० त०	वातुलशुद्धाख्यतन्त्रम्
वा० सं०	वाजसनेयसंहिता
वा० सु०	वाक्यसुधा
वि० चू०	विवेकचूडामणिः
विष्णुपु०	विष्णुपुराणम्
वि० प्र० सं०	विवरणप्रमेयसंग्रहः
वि० सा०	विचारसागरः
वी० आ० च०	वीरशैवानन्दचन्द्रिका
वी० ध० शि०	वीरशैवधर्मशिरोमणिः
वी० स० सं०	वीरशैवसदाचारसंग्रहः
वृ० प्र०	वृत्तिप्रभाकरः
वे० क०	वेदान्तकल्पलतिका
वे० प०	वेदान्तपरिभाषा
वे० वी० चि०	वेदान्तसारवीरशैवचिन्तामणिः
वे० सा०	वेदान्तसारः
वे० सि० मु०	वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली
वैराग्यश०	वैराग्यशतकम्
वै० सू०	वैशेषिकसूत्रम्
वै० सू० उप०	वैशेषिकसूत्रोपस्कारः
वै०सू०रसा०	वैशेषिकसूत्ररसायनव्याख्या
श० वि० द०	शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनम्
श० वि० सि०	शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तः
शङ्करदि०	शङ्करदिग्विजयः
शाण्डि० उ०	शाण्डिल्योपनिषत्
शा० दी०	शास्त्रदीपिका
शिवगी०, शि० गी०	शिवगीता
शि० द०	शिवाद्वैतदर्पणः
शि० परि०	शिवाद्वैतपरिभाषा
शिवपु०	शिवमहापुराणम्
शिव० रत्ना०	शिवतत्त्वरत्नाकरः
शि० सू०	शिवसूत्रम्
शि० सू० वि०	शिवसूत्रविमर्शिनी
श्लो० वा०	श्लोकवार्त्तिकम्
श्लो० वा०-न्यायरत्ना०	श्लोकवार्त्तिकस्य न्यायरत्नाकरव्याख्या
श्वे० उ०	श्वेताश्वतरोपनिषत्

षड्० स०	षड्दर्शनसमुच्चयः	सि० च०	सिद्धान्तचन्द्रोदयः
ष० स०	,,	सि० बि०	सिद्धान्तबिन्दुः
सं० शा०	संक्षेपशारीरकम्	सि० ले० सं०	सिद्धान्तलेशसंग्रहः
स० द० सं०	सर्वदर्शनसंग्रहः	सिद्धान्तशिखो०	सिद्धान्तशिखोपनिषत्
स० प०	सप्तपदार्थी	सिद्धान्तशिखो०	सिद्धान्तशिखोपनिषदो
सर्वम० सं०	सर्वमतसंग्रहः	वी० भा०	वीरशैवभाष्यम्
सां० का०	सांख्यकारिका	सि० शि०	सिद्धान्तशिखामणिः
सां० त० कौ०	सांख्यतत्त्वकौमुदी	सि० शि०-	सिद्धान्तशिखामणेस्तत्त्व-
सां० त० कौ०-	सांख्यतत्त्वकौमुद्याः	तत्त्व०	प्रदीपिकाख्या व्याख्या
सा० बो०	सारबोधिनी	सु० प० प० प्र०	सुप्रभेदागमान्तर्गत-
सां० सू०	सांख्यसूत्रम्		पञ्चाचार्यपञ्चमोत्पत्तिप्रकरणम्
सां० सू० अ० वृ०	,, अनिरुद्धवृत्तिः	सूक्ष्मा०	सूक्ष्मागमः
सां० सू० प्र० भा०	,, प्रवचनभाष्यम्	स्क० पु०	स्कन्दपुराणम्
सा० सु०	सारस्वती सुषमा	स्या० म०	स्याद्वादमञ्जरी
सि० कौ०	सिद्धान्तकौमुदी	हनुमन्ना०	हनुमन्नाटकम्

——

विषयानुक्रमणी

शुभाशीर्वचनम्–७-८, विदुषां सम्मतयः–९-२०, प्रकाशकविज्ञप्तिः–२१-२२, भूमिका–२३-३१, सन्दर्भग्रन्थसङ्केतसूची–३२-३५, विषयानुक्रमणी–३६-४० ।

प्रथमः परिच्छेदः

ऐतिहासिकतत्त्वानि ३-३३

दार्शनिकपृष्ठभूमिः–३, आस्तिकनास्तिकदर्शनानि–४–७, वीरशैवदर्शनेतिहासः–(७-३३), तन्त्राणां भेदाः–८, वीरशैवदर्शनस्यागममूलकत्वम्–९, दार्शनिकदृष्ट्या वीरशैवशब्दार्थनिर्वचनम्–१०-१२, धार्मिकदृष्ट्या वीरशैवशब्दार्थनिर्वचनम्–१३-१५, वीरशैवप्रभेदाः–१५-१६, वीरशैवदर्शनस्य पर्यायनामानि–१६-१७, वीरशैवधर्मसंस्थापनाचार्याः–१७-२२, श्रीबसवेश्वरस्य धर्मसंस्थापकत्वभ्रमनिरासः–२३-२६, वीरशैवसाहित्यं तत्प्रणेतारश्च–२६-३३ ।

द्वितीयः परिच्छेदः

सिद्धान्तशिखामणिग्रन्थपरिचयः ३४-५८

ग्रन्थनामरहस्यम्–३५, ग्रन्थकर्तुरैतिह्यं ग्रन्थनिर्माणकालश्च–३६-३९, ग्रन्थकालनिर्णये दासगुप्तानामनवधानता–३९-४२, श्रीकरभाष्यात् सिद्धान्तशिखामणेः प्राचीनत्वम्–४२-४४, श्रीकण्ठभाष्यात् सिद्धान्तशिखामणेः प्राचीनत्वम्–४५-४६, शिवयोगिशिवाचार्यस्य देशविचारः–४६, सिद्धान्तशिखामणेर्मातृकाः–४७, सिद्धान्तशिखामणेः संस्कृत-प्राकृतटीकाकाराः–४७-४९, श्रीजगद्गुरुरेणुकाचार्याणामवतारसमीक्षा–४९-५२, अगस्त्यमुनेर्देशः कालश्च–५२-५३, श्रीरेणुकभगवत्पादानां त्रिकोट्याचार्यरूपधारणलीला–५४-५६, कति रेणुकाभिख्या आचार्याः–५६-५८ ।

तृतीयः परिच्छेदः

ईश्वरस्वरूपविमर्शः ५९-१०४

न्यायवैशेषिकदर्शनयोरीश्वरस्वरूपम्–५९, ईश्वरलक्षणम्–६०-६२, ईश्वरस्य गुणाः–६२-६३, ईश्वरस्य सत्त्वे प्रमाणम्–६३-६५,

ईश्वरविषयकाक्षेपपरिहारः–६६-६७, सांख्य-योगदर्शनयोरीश्वर-स्वरूपम्–६७-७३, ईश्वरलक्षणम्–७३-७५, ईश्वरसत्त्वे प्रमाणम्–७५-७७, ईश्वरस्य वैषम्य-नैर्घृण्यदोषाभावः–७७-७८, ईश्वरविषये मीमांसकमतम्–७८-८४, अद्वैतवेदान्ते ईश्वरस्वरूपम्–८४-८५, ब्रह्मणः स्वरूपतटस्थलक्षणे–८५, अज्ञानस्वरूपम्–८५-८६, अज्ञानास्तित्वे प्रमाणम्–८६-८७, अज्ञानस्यावरणविक्षेपशक्तिमत्त्वम्–८७-८८, अज्ञानस्य माया-अविद्याभेदेन द्वैविध्यम्–८९, ईश्वरविषयेऽद्वैताचार्याणां पक्षाः–८९-९१, ईश्वरास्तित्वे प्रमाणम्–९१, अद्वैतवेदान्ते ईश्वराङ्गीकारे प्रयोजनम्–९२, सृष्टेर्लीलारूपत्वम्–९२-९३, वैषम्य-नैर्घृण्यदोषपरिहारः–९३-९४, सिद्धान्तशिखामण्यनुसारेण परशिवस्वरूपम्–९४-९५, शक्तिस्वरूपम्–९५-९६, शक्तिसद्भावे मानम्–९७, शिवशक्त्योः सम्बन्धः–९७-९८, शक्तेर्भेदाः–९८, परशिवस्य महेश्वराभिधेयत्वम्–९९, महेश्वराङ्गीकारे प्रयोजनम्–९९-१०१, सृष्टेर्लीलारूपत्वम्–१०१, वैषम्यनैर्घृण्यदोष-परिहारः–१०२-१०४ ।

चतुर्थः परिच्छेदः

जीवात्मस्वरूपविमर्शः १०५-१७७

न्यायमतानुसारेणात्मस्वरूपम्–१०५-१०६, आत्मनो लक्षणम्–१०६-१०७, जीवात्मनो लक्षणम्–१०७-१०८, जीवात्मनि प्रमाणम्–१०८-१०९, आत्मनः शरीरेन्द्रियमनोभिन्नत्वम्–१०९-१११, जीवनानात्वम्–१११-११४, जीवात्मनां विभुत्वम्–११४-११७, वैशेषिकमतानुसारेणात्मस्वरूपम्–११८, आत्मनो लक्षणम्–११८, आत्मसत्त्वे प्रमाणानि–११८-१२०, आत्मसाधकानुमानपरीक्षा–१२०, जीवनयोनिप्रयत्नस्य सत्त्वम्–१२०-१२४, आत्मनः स्वरूपं गुणाश्च–१२५, कृतहानाकृताभ्यागमनिरासः–१२६-१३२, सांख्ययोगदर्शनयोः पुरुषस्वरूपम्–१३२-१३६, पुरुषस्य स्वप्रकाशत्वम्–१३६-१३७, पुरुषस्यानन्दरूपत्वनिरासः–१३७, पुरुषास्तित्वे प्रमाणम्–१३८-१४१, पुरुषस्य बहुत्वम्–१४१-१४६, मीमांसामतेनात्मस्वरूपम्–१४६-१४७, आत्मनो विभुत्वम्–१४८, आत्मनो नानात्वम्–१४८-१५१, आत्मनो मानसप्रत्यक्षविषयत्वम्–१५२,

आत्मनोऽस्वप्रकाशत्वम्–१५२-१५५, अद्वैतवेदान्तानुसारं जीवात्मस्वरूपम्–१५५, आभासवादः–१५५-१५८, प्रतिबिम्बवादः–१५८-१६१, आभासप्रतिबिम्बवादयोर्भेदः–१६१-१६२, अवच्छेदवादः–१६२-१६७, सिद्धान्तशिखामण्यनुसारेण जीवस्वरूपम्–१६७-१६८, जीवात्मनोऽणुरूपत्वम्–१६८-१६९, जीवपरमात्मनोरङ्गाङ्गिभावः–१६९-१७३, जीवात्मनो बहुत्वम्–१७३-१७५, जीवपरमात्मनोर्भेदाभेदः–१७५-१७७।

पञ्चमः परिच्छेदः

सृष्टिमीमांसा १७८-२१३

न्यायवैशेषिकयोरारम्भवादः–१७८, कारणस्वरूपम्–१७९, जगदुत्पत्तिक्रमः–१७९-१८१, प्रलयक्रमः–१८२, सांख्ययोगदर्शनयोः सत्कार्यवादः–१८३-१८५, सांख्यदर्शनस्य पञ्चविंशतितत्त्वानि–१८५-१८७, योगदर्शनस्य षड्विंशतितत्त्वानि–१८७-१९२, सृष्टेर्विभागः–१९२-१९३, सृष्टेः प्रयोजनम्–१९३-१९४, मीमांसादर्शनस्य नित्यत्ववादः–१९४-१९६, मीमांसकानां परमाणुवादः–१९६-१९७, अद्वैतवेदान्तस्य विवर्तवादः–१९७-१९८, प्रपञ्चस्य मायापरिणामित्वम्-१९८-१९९,सृष्टिक्रमः-१९९,सूक्ष्मशरीरोत्पत्तिः–१९९-२०१, स्थूलशरीरोत्पत्तिः–२०१-२०२, अध्यारोपापवादयोः प्रयोजनम्–२०२-२०३, सिद्धान्तशिखामण्युक्तोऽविकृतपरिणामवादः–२०३-२०४, शक्तिविशिष्टपरशिवस्य जगदुभयकारणत्वम्–२०५-२०६, सृष्टेर्विकासः–२०६-२०७, षट्त्रिंशत्तत्त्वानां विकासक्रमः–२०७-२१२, प्रपञ्चस्य सत्यत्वम्–२१२-२१३।

षष्ठः परिच्छेदः

बन्धमोक्षस्वरूपविमर्शः २१४-३२४

न्यायदर्शनानुसारेण बन्धमोक्षयोः स्वरूपम्–२१६, बन्धस्वरूपम्–२१६-२१९, तत्त्वज्ञानस्वरूपम्–२२०-२२१, तत्त्वज्ञानसाधनानि–२२१-२२३, मोक्षस्वरूपम्–२२३-२२५, मुक्तात्मनो नित्यसुखस्य निरासः–२२५-२२८, जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तिविचारः–२२८-२३०,

वैशेषिकदर्शने बन्धमोक्षयोः स्वरूपम्–२३०, धर्मस्वरूपम्–२३०-२३२, तत्त्वज्ञानस्वरूपम्–२३२, पदार्थानां साधर्म्यम्–२३३-२४०, मोक्षस्वरूपम्–२४०-२४२, सांख्यदर्शने बन्धमोक्षयोः स्वरूपम्–२४२, बन्धस्वरूपम्–२४२-२४३, त्रिविधदुःखस्वरूपम्–२४३-२४६, विवेकख्यातेः स्वरूपम्–२४६-२४९, जीवन्मुक्तिः–२४९-२५०, विदेहकैवल्यम्–२५०-२५१, योगदर्शने बन्धमोक्षयोः स्वरूपम्–२५१, बन्धस्वरूपम्–२५२-२५३, पञ्चक्लेशाः–२५३-२५७, योगसाधनानि २५७-२६७, अभ्यास-वैराग्ययोः कैवल्यसाधनत्वम्–२६८-२६९, योगदर्शने ईश्वरप्रणिधानस्यानिवार्यता–२६९-२७०, कैवल्यस्वरूपम्-२७०-२७२, मीमांसादर्शने बन्धमोक्षयोः स्वरूपम्–२७२-२७३, बन्धनकारणानि–२७३, मोक्षप्राप्तौ कर्मणामुपयोगः–२७३-२७६, मुक्तिस्वरूपम्–२७७-२७८, प्राभाकरमोक्षसिद्धान्तः–२७८-२७९, मीमांसादर्शने ईश्वरप्रणिधानम्-२७९-२८०, अद्वैतवेदान्ते बन्धमोक्षयोः स्वरूपम्–२८०-२८१, अध्यासस्वरूपम्–२८१-२८२, मोक्षोपायः–२८२-२८३, ज्ञानस्यान्तरङ्गसाधनानि–२८३-२८६, ब्रह्मज्ञानेनाविद्यासहितप्रपञ्चनिवृत्तिः–२८६-२८८, ज्ञानकर्मणोः क्रमसमुच्चयवादः–२८८, जीवन्मुक्तिः–२८९-२९१, ज्ञानस्य सप्तभूमयः–२९२-२९४, विदेहमुक्तिः–२९४-२९५, सिद्धान्तशिखामण्यनुसारं बन्धमोक्षयोः स्वरूपम्–२९५, मलस्वरूपम्–२९५-२९८, मोक्षोपायेषु शक्तिपातो दीक्षा च–२९८-३०१, दीक्षात्रैविध्यम्–३०१-३०४, ज्ञानकर्मणोः समसमुच्चयः–३०५-३१०, शिवानुग्रहस्य मोक्षकारणत्वम्–३१०-३११, षट्स्थलोपासनक्रमः–३१२-३२०, मुक्तेरानन्दरूपत्वम्–३२०-३२१, जीवन्मुक्तिः–३२१-३२४ ।

सप्तमः परिच्छेदः

दार्शनिकसिद्धान्तसमीक्षा ३२५–३६६

ईश्वरस्वरूपसमीक्षा–३२५-३३९, जीवस्वरूपसमीक्षा–३३९-३४६, सृष्टिसमीक्षा–३४६-३५०, बन्धमोक्षस्वरूपसमीक्षा–३५०-३६६ ।

अष्टमः परिच्छेदः

सिद्धान्तशिखामणेर्विशिष्टाः सिद्धान्ताः ३६७-३९३

अष्टावरणविमर्शः—३६७-३८५, पञ्चाचारसमीक्षा—३८५-३९३ ।

उपसंहारः ३९४-४०५

सहायकग्रन्थसूची ४०७-४१५

——

11576

सिद्धान्तशिखामणिसमीक्षा

दर्शनान्तरीयसिद्धान्ततुलनात्मिका

शिवस्तुतिः

[1]त्रैलोक्यसम्पदालेख्यसमुल्लेखनभित्तये ।
सच्चिदानन्दरूपाय शिवाय ब्रह्मणे नमः ॥
ब्रह्मेति व्यपदेशस्य विषयं यं प्रचक्षते ।
वेदान्तिनो जगन्मूलं तं नमामि परं शिवम् ॥
यस्योर्मिबुद्बुदाभासः षट्त्रिंशत्तत्त्वसञ्चयः ।
निर्मलं शिवनामानं तं वन्दे चिन्महोदधिम् ॥
यद्भासा भासते विश्वं यत्सुखेनानुमोदते ।
नमस्तस्मै गुणातीतविभवाय परात्मने ॥
सदाशिवमुखाशेषतत्त्वोन्मेषविधायिने ।
निष्कलङ्कस्वभावाय नमः शान्ताय शम्भवे ॥
स्वेच्छाविग्रहयुक्ताय स्वेच्छावर्तनवर्तिने ।
स्वेच्छाकृतत्रिलोकाय नमः साम्बाय शम्भवे ॥
यत्र विश्राम्यतीशत्वं स्वाभाविकमनुत्तमम् ।
नमस्तस्मै महेशाय महादेवाय शूलिने ॥

शक्तिस्तुतिः

यामाहुः सर्वलोकानां प्रकृतिं शास्त्रपारगाः ।
तां धर्मचारिणीं शम्भोः प्रणमामि परां शिवाम् ॥
यया महेश्वरः शम्भुर्नामरूपादिसंयुतः ।
तस्यै मायास्वरूपायै नमः परमशक्तये ॥
शिवाद्याऽऽदिसमुत्पन्ना शान्त्यतीतपदोत्तरा ।
मातरं तां समस्तानां वन्दे शिवकरीं शिवाम् ॥
इच्छाज्ञानादिरूपेण या शम्भोर्विश्वभाविनी ।
वन्दे तां परमानन्दप्रबोधलहरीं शिवाम् ॥
अमृतार्थं प्रपन्नानां या सुविद्याप्रदायिनी ।
अहर्निशमहं वन्दे तामीशानमनोरमाम् ॥

●

---

१. सि० शि० १.१-१२.

श्रीगणेशाय नमः

सिद्धान्तशिखामणिसमीक्षा

प्रथमः परिच्छेदः

दार्शनिकपृष्ठभूमिः

दर्शनप्रधानेऽस्मिन् भारते वर्षे सन्ति बहूनि दर्शनानि। 'दृशिर प्रेक्षणे' (भ्वा० १०५७) इति धातोर्ल्युटि, अनादेशे दर्शनशब्दो निष्पद्यते। तस्माद् 'दृश्यते साक्षात्क्रियते परमतत्त्वं येन, तद् दर्शनम्' इति व्युत्पत्त्या तत्त्वज्ञान-साधनं शास्त्रं दर्शनमित्युच्यते।

दर्शनानां परिगणना

भारते कति दर्शनानि सन्तीति विषये विदुषां नैकमत्यं दरीदृश्यते। "रुचीनां वैचित्र्याद् ऋजुकुटिलनानापथजुषां"[1] इत्यत्र शिवकविः पुष्प-दन्तः संक्षेपेण दर्शनानां बहुत्वं प्रदर्शितवान्। भगवत्पादशङ्कराचार्याः—

न सांख्यं न शैवं न तत्पाञ्चरात्रं
न जैनं न मीमांसकादेर्मतं वा[2]।

इत्यत्र सांख्य-शैव-पाञ्चरात्रागम-जैन-मीमांसकानां मतान्युल्लिख्यादि-शब्दप्रयोगेण तेषामानन्त्यं प्रदर्शितवन्तः। श्रीमाधवाचार्याः सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाक-बौद्ध-जैन-रामानुज-पूर्णप्रज्ञ-नकुलीशपाशुपत-शैव-प्रत्यभिज्ञा-रसेश्वर-वैशेषिक-न्याय-जैमिनीय-पाणिनीय-सांख्य-योग-शाङ्करवेदान्ताख्यानां षोडश-दर्शनानां परिगणनां कृतवन्तः।

तदेवं भारते कति दर्शनानि सन्तीति निश्चितरूपेण न केनापि संग्रहः कृतः। एतदवलोक्य श्रीनारायणमिश्रः कथयति—पूर्वोक्ताः सर्वेऽपि दर्शना-भ्युपगन्तारः पक्षपातिन एव प्रतिभान्तीति।[3]

---

१. म० स्तो० ७ श्लो०।

२. दशश्लो० ४.

३. द्र० न्यायदर्शनस्य प्रस्तावना, पृ. १२. चौ. सं. सी. वाराणसी, १९७० ई०।

आस्तिक-नास्तिकदर्शनानि

भारतवर्षीयो दार्शनिकसम्प्रदायः प्राय आस्तिको नास्तिकश्चेति भागद्वयेन विभक्तोऽस्ति। तत्र नास्तिक-आस्तिकशब्दयोरर्थनिर्णयविधौ दृश्यते विमतिः पण्डितेषु। भगवता पाणिनिना—"अस्ति-नास्ति-दिष्टं मतिः"[१] इत्यस्तित्ववादिन आस्तिकाः, नास्तित्ववादिनश्च नास्तिका इत्यास्तिक-नास्तिकशब्दयोर्निर्वचनं प्रदर्शितम्। तत्रास्तित्व-नास्तित्वशब्दाभ्यां यस्य पदार्थस्य सम्बन्धोऽस्ति तस्य विचारः परमावश्यकः, अन्यथा यस्य कस्यचित्पदार्थस्य यस्मिन् कस्मिंश्चिद्रूपेऽस्तित्वाङ्गीकारे सर्वेषामास्तिकत्वापत्तौ नास्तिकसंज्ञाप्रयोगस्थलस्यैव दौर्लभ्यप्रसङ्गः। तत्र स पदार्थः कः? इति जिज्ञासायां पूर्वोक्तस्य भगवतः पाणिनेः सूत्रस्य व्याख्यानावसरे वामन[२]-कैयट[३]-भट्टोजिदीक्षितादिभिः[४] परलोकोऽस्तीति यस्य मतिरस्ति स आस्तिकः, तद्विपरीतो नास्तिक इति व्याख्यातम्। श्रीकुल्लूकभट्टो[५]ऽप्यस्तित्व-नास्तित्वशब्दविषयतया परलोक(जन्मान्तर)मेवाभ्युपगच्छति। एवमेव श्रीमद्वीरराघवः—"आस्तिक्यम्, अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य स आस्तिकः, तस्य भाव आस्तिक्यम्"[६] इति परलोकाङ्गीकारस्यैवास्तिकतां प्रतिपादयामास। श्रीधराचार्येणापि—"आस्तिक्यम्, अस्ति परलोक इति निश्चयः"[७] इति पूर्वोक्त एवाभिप्रायः प्रकटीकृतः।

श्रीमाधवाचार्याः—"नास्तिकशिरोमणे! तावदीर्ष्याकषायिते चक्षुषी निमील्य परिभावयतु भवान्"[८] इति जगत्स्रष्टृत्वेनेश्वरानङ्गीकर्तॄन् मीमांसकान् नास्तिकशब्देन सम्बोधयामासुः। एतेन ईश्वरोऽस्तीति मतिर्येषां त आस्तिकाः, ईश्वरो नास्तीति मतिर्येषां ते नास्तिका इत्यस्तित्व-नास्तित्वशब्दाभ्यामीश्वरो विषयीक्रियत इति ज्ञायते।

---

१. पा० सू० ४।४।६०.
२. द्र० पा० सू० ४।४।६० काशिकावृत्तिः।
३. तत्रैव महाभाष्यप्रदीप०।
४. द्र० सि० कौ०, पृ० २६४.
५. द्र० मनुस्मृ० ४।१६३, मन्वर्थमुक्तावली।
६. भागव० ७।११।२३. वीर० व्या०।
७. भ० गी० १८-४२, श्रीधरी।
८. स० द० सं०, पृ० ५१०.

पुनरन्ये च यस्यास्तित्व-नास्तित्वाभ्यां सम्बन्धः स पदार्थो वेद इति पक्षं रोचन्ते। तथाहि—तत्रभवान्मनुः—"नास्तिको वेदनिन्दकः"[१] इति, श्रीशङ्करभगवत्पादाः—"आस्तिक्यमास्तिकभावः, श्रद्धानता आगमार्थेषु"[२] इति, श्रीवीरराघवाचार्याः—"आस्तिक्यं शास्त्रार्थे सत्यतानिश्चयः,"[३] "आस्तिक्यं शास्त्रार्थविश्वासः"[४] इति प्रतिपादयामासुः। एतन्मतानुसारेण "अस्ति वेदः प्रमाणमिति मतिर्येषां ते आस्तिकाः", "नास्ति वेदः प्रमाणमिति मतिर्येषां ते नास्तिकाः" इति व्युत्पत्त्या वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तार आस्तिकाः, तद्विपरीताश्च नास्तिका इति सिद्ध्यति।

तदेवमेतेभ्यः प्राचीनप्रवादेभ्यः परलोकस्य, ईश्वरस्य, कर्मफलस्य, वेदस्य च प्रामाण्ये श्रद्धा आस्तिक्यम्, तद्विपरीतं च नास्तिक्यमित्यायाति। अत एव महाभारते द्रौपदीं प्रति युधिष्ठिरो धर्मेश्वरादिष्वस्तिताबुद्धिरेव आस्तिक्यमित्युक्तवान्। तथाहि—

न फलादर्शनाद्धर्मः शङ्कितव्यो न देवताः।
यष्टव्यं च प्रयत्नेन दातव्यं चानसूयया॥
कर्मणां फलमस्तीह तथैतद्धर्मं शाश्वतम्।
ब्रह्मा प्रोवाच पुत्राणां यदृषिर्वेद कश्यपः॥
तस्मात्ते संशयः कृष्णे नीहार इव नश्यतु।
व्यवस्य सर्वमस्तीति नास्तिक्यं भावमुत्सृज॥
ईश्वरं चापि भूतानां धातारं मा च वै क्षिप।[५] इति।

अत्रेदं विचारणीयमस्ति—यदीश्वरास्तित्वमनभ्युपगन्तार एव नास्तिकाः स्युः, तदा कपिलजैमिनिप्रभृतिदार्शनिकमहर्षिगणस्यापीश्वरानङ्गीकारांशे नास्तिकत्वापत्तिः। तत्र कर्मफलार्थमपूर्वमङ्गीकुर्वन्ति जैमिनीयाः। कर्मफलदातृत्वेन नाऽत्रापीश्वरोऽङ्गीकृतः। तत्र मीमांसानिर्मातुर्महर्षिजैमिनेर्नास्तिकत्वे वेदोक्तनित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानरूपाऽऽर्याचारस्यापि नास्तिकतापोषकत्वापत्तिः। सांख्याचार्यस्य कपिलमहर्षेर्नास्तिकत्वे पवित्रस्य

---

१. मनुस्मृ० २।११.
२. भ० गी० १८-४२ शा० भा०।
३. भागव० ११।१७।१८ वीर० व्या०।
४. तत्रैव ११।१९।३३ वीर० व्या०।
५. म० भा० व० पर्वं ३१।३८-४१.

सांख्यतत्त्वस्यापि नास्तिकतापोषकत्वापत्तिः, परं न क्वापि शास्त्रेषु कपिलादीनां नास्तिकत्वेन नामनिर्देश उपलभ्यते, प्रत्युत तन्मतं सर्वे आस्तिकधिया गृह्णन्ति मानयन्ति च ।

यदि च, "अस्ति परलोकः (जन्मान्तरम्) इति मतिर्येषां ते आस्तिकाः" इति कुल्लूकभट्टाद्युक्तया व्युत्पत्त्या आस्तिक-नास्तिकयोर्विभागः क्रियते, तर्हि जैनबौद्धदर्शनयोरप्यास्तिकदर्शनेष्वन्तर्भावापत्तिः, तयोरपि कर्मसिद्धान्तस्याङ्गीकारात् । अतः प्रायः सर्वेऽप्यालोचकाश्चार्वाक-जैन-बौद्धदर्शनानां नास्तिकत्वप्रतिपादनार्थं "नास्तिको वेदनिन्दकः"[1] इति मनुस्मृतिं प्रमाणयन्तो वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तॄणां न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-पूर्वोत्तरमीमांसादर्शनानामास्तिकत्वम्, चार्वाक-जैन-बौद्धानां च नास्तिकत्वं व्यवस्थापितवन्तः, जैनैर्बौद्धैस्तत्रापि विशेषतश्चार्वाकैर्वेदनिन्दायाः क्रियमाणत्वात्[2] ।

वस्तुतस्त्वीश्वर-वेद-परलोकाख्येष्वास्तिकत्वपरिचायकेषु लक्षणेष्वेकतरस्यापि सत्त्वे तदास्तिकदर्शनमिति, एकतमस्याप्यभावे तन्नास्तिकदर्शनमित्येवाङ्गीकर्तव्यम् । जैन-बौद्धदर्शनयोरास्तिकत्वपरिचायकेषु परलोकस्य अर्थात् कर्मसिद्धान्तस्य स्वीकारात् तौ न नास्तिकाविति चार्वाकदर्शनमेव नास्तिकमिति पर्यवस्यति, यतो हि चार्वाकैर्नेश्वरोऽङ्गीकृतः, नापि परलोकः, न च वेदानां प्रामाण्यमङ्गीकृतम् । श्रीबलदेवोपाध्यायः[3], श्रीनारायणमिश्रमहोदयश्च[4] एनमेव पक्षमङ्गीकुर्वतः ।

किञ्चेदमत्रावधेयम्—वेदप्रामाण्याऽप्रामाण्याभ्यां दर्शनानामास्तिकनास्तिकभेदं कृतवतां पूर्वाचार्याणामयमाशयः स्यात्—पूर्वोक्तेष्वास्तिकत्वपरिचायकेष्वीश्वर-परलोकादिविषयेषु प्रमाणान्तराभावाद् वेद एव प्रमाणम् । उक्तं च भगवता श्रीकृष्णेन—

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥[5] इति ।

---

१. मनुस्मृ० २।११.

२. त्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डधूर्तनिशाचराः ।
जर्भरीतुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥ सं० द० सं०, पृ० २४.

३. द्र० भारतीय दर्शन, पृ० १६.

४. द्र० न्यायदर्शनस्य प्रस्तावना, पृ० १५, चौ० सं० सी०, वाराणसी, १९७० ई० ।

५. भ० गी० १६।२४.

अत एतद्वचनानुसारेण वेदस्यैव लौकिक-पारलौकिकजीवनस्य व्यवस्थापकत्वात् तदनुसारमेव लोके प्रवर्तितव्यम्। तदेवं जीवनव्यवस्थापकस्य वेदस्यैव वचनेषु येषां न विश्वासस्ते नास्तिकाः, येषां च विश्वासस्त आस्तिका इति।

तदेतदभिप्रायानुसारेण वेदप्रामाण्यमङ्गीकुर्वाणा न्यायवैशेषिक-सांख्य-योग-पूर्वोत्तरमीमांसा वैदिकदर्शनानि, अत एव तान्यास्तिकदर्शनानीत्यपि कथ्यन्ते। अन्ये च चार्वाक-जैन-बौद्धाख्यान्यवैदिकानीति तानि नास्तिकदर्शनानीति व्यपदिश्यन्ते। एतेषामास्तिकदर्शनानां विस्तरो ग्रन्थान्तरेषु वर्तत एव। प्रकृते वीरशैवदर्शनस्य एतैः साकं समीक्षायाः क्रियमाणत्वाद् वीरशैवदर्शनविषयकविचार आवश्यक इति तस्य किञ्चिदितिवृत्तं प्रस्तूयते।

वीरशैवदर्शनेतिहासः

इह खलु भारतवर्षे निगमागमाख्ये द्वे एव शास्त्रे प्रसिद्धतया प्रचारपथे वर्तेते। ते च न परस्परप्रतिद्वन्द्विनौ, किन्तु परमात्मनिःश्वसितरूपो निगमः, आगमस्तु वाग्रूप इति सर्वजननिश्चप्रचम्। अत एव "निश्चयेन तत्त्वं गमयतीति निगमः" इति निगमस्य, "आप्तवचनादाविर्भूतमर्थविशेषसंवेदनमागमः" इत्यागमस्य च व्युत्पत्तिः सङ्गच्छते। अगाधज्ञानभाण्डारस्य निगमस्य विरुद्धनानावादिसंशयास्पदत्वादनेन सामान्यजनानामुपयोगो न भवेदिति निश्चित्य लोकरक्षणबद्धपरिकरः श्रीशङ्करः सर्वजनोपयोगिवेदार्थविवरणरूपानागमान् देव्यै पार्वत्यै समुपदिदेश। तथा चोक्तम्—

आगतं शिववक्त्रात्तु गतं च गिरिजामुखे।
मतं श्रीवासुदेवेन आगमस्तेन कीर्तितः[1] ॥ इति।

अयं चागमशब्दस्य रूढार्थः। अस्य यौगिकार्थस्तु—"आसमन्ताद् अर्थं गमयतीति आगमः" इति। श्रीमन्तो वाचस्पतिमिश्रमहाभागाः—"आगच्छन्ति बुद्धिमारोहन्ति यस्माद् अभ्युदयनिःश्रेयसोपायाः स आगमः"[2] इत्यागमशब्दस्य व्युत्पत्तिं प्रदर्शितवन्तः।

आगमस्यैव 'तन्त्रम्' इत्यपरं नामधेयमस्ति। "तन्यते विस्तार्यते ज्ञानमनेन" इति व्युत्पत्त्या तन्त्रशब्दस्य यौगिकार्थं प्रतिपादयन्ति तन्त्रज्ञाः।

---

१. भास्करी, द्वि० भागः, पृ० ८५.
२. यो० सू० १।२५ तत्त्ववैशारदी।

तदुक्तं कामिकागमे—

> तनोति विपुलानर्थान् तन्त्रमन्त्रसमन्वितान्।
> त्राणं च कुरुते यस्मात् तन्त्रमित्यभिधीयते ॥ इति।

तन्त्राणां भेदाः

तत्र तावत् तन्त्राणां ब्राह्मणतन्त्रम्, बौद्धतन्त्रम्, जैनतन्त्रं चेति त्रयः प्रभेदा भवन्ति। पुनर्ब्राह्मणतन्त्रमपि उपास्यदेवताभेदेन शैव-वैष्णव-शाक्त-भेदेन त्रिधा विभज्यते। तत्र वैष्णवागमाः (पाञ्चरात्रागमाः) विशिष्टाद्वैत-प्रतिपादकाः, शाक्तागमा अद्वैतप्रतिपादकाः, शैवागमाश्च द्वैत-अद्वैत-द्वैताद्वैत-विशिष्टाद्वैत-विशेषाद्वैताभिधशक्तिविशिष्टाद्वैतप्रतिपादका भवन्ति। तत्र पाशुपतं सिद्धान्तशैवं च द्वैतम्, प्रत्यभिज्ञादर्शनम् (काश्मीरशैवदर्शनम्) अद्वैतम्, लकुलीशपाशुपतं द्वैताद्वैतम्, श्रीकण्ठशैवदर्शनं शैवविशिष्टाद्वैतम्, वीरशैव-दर्शनं च विशेषाद्वैताभिधशक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादकमिति विज्ञेयम्।

शैवागमाः (सिद्धान्तागमाः)

शिवोक्ताः कामिकादिवातुलान्ता अष्टाविंशत्यागमाः शैवागमा इति कथ्यन्ते। तेषामेव सिद्धान्तागमशब्देनापि व्यवहारो दरीदृश्यते। तद्यथा—"आप्तोक्तिरत्र सिद्धान्तः शिव एवाप्तिमान् यतः" इत्यस्य श्रीकण्ठसूरेर्वचनस्य व्याख्यानावसरे तत्रभवता अघोरशिवाचार्येण—"सिद्धान्तशब्दः पङ्कजादि-शब्दवद्योगरूढ्या शिवप्रणीतेषु कामिकादिषु दशाष्टादशतन्त्रेषु प्रसिद्धः"[1] इत्येवं कामिकाद्यष्टाविंशत्यागमाः सिद्धान्तागमा इति व्यवहृतम्। ते चागमाः—

> कामिकं योगजं चिन्त्यं कारणं त्वजितं तथा।
> दीप्तं सूक्ष्मं सहस्रञ्च अंशुमत् सुप्रभेदकम्॥
> विजयञ्चैव निश्वासं स्वायम्भुवमथानिलम्।
> वीरञ्च रौरवं चैव मुकुटं विमलं तथा॥
> चन्द्रज्ञानञ्च बिम्बञ्च प्रोद्गीतं ललितं तथा।
> सिद्धं सन्तानशर्वोक्तं पारमेश्वरमेव च॥
> किरणं वातुलं चैव अष्टाविंशतिसंख्यया[2]।

---

१. र० त्र०, पृ० ५.

२. क्रि० सा०, भा० १, पृ० ९.

इत्यष्टाविंशतिसंख्याकाः सन्ति। एतेषु प्राथमिका दशागमाः 'शैवागमाः' इति, अवशिष्टा अष्टादश 'रुद्रागमाः' इति चाख्यायन्ते। श्रीमन्तो नीलकण्ठशिवाचार्याः—

ताल्वोष्ठपुटनिष्पन्दपूर्वकं शिवभाषिताः।
अष्टाविंशतिसंख्याकाः शिवोक्तास्ते शिवागमाः[1]॥

इति उपर्युक्ताष्टाविंशत्यागमानां शिवागमत्वं प्रतिपादयामासुः।

वीरशैवदर्शनस्यागममूलकत्वम्

तत्र तावत् सिद्धान्तशिखामणौ श्रीरेणुकभगवत्पादैः—

शैवतन्त्रमिति प्रोक्तं सिद्धान्ताख्यं शिवोदितम्।
सर्ववेदार्थरूपत्वात् प्रामाण्यं वेदवत् सदा॥
वेदधर्माभिधायित्वात्सिद्धान्ताख्यः शिवागमः।
वेदबाह्यविरोधित्वाद्वेदसम्मत उच्यते॥
वेदसिद्धान्तयोरैक्यमेकार्थप्रतिपादनात्।
प्रामाण्यं सदृशं ज्ञेयं पण्डितैरेतयोः सदा॥
सिद्धान्ताख्ये महातन्त्रे कामिकाद्ये शिवोदिते।
निर्दिष्टमुत्तरे भागे वीरशैवमतं परम्[2]॥

इति महर्षिमगस्त्यं प्रति वेदोक्तभस्म-लिङ्ग-रुद्राक्षादिधारणरूप-धर्मप्रतिपादकत्वाद् वेदबाह्यजैनचार्वाकादिमतनिरासकत्वाच्च सिद्धान्ताख्यः शिवागमो वेदसम्मतः। तथा च 'सर्ववेदेषु यत् दृष्टं तत्सर्वं तु शिवागमे' इति वीरागमोक्त्यनुसारं वेदसिद्धान्तयोरेकार्थकत्वाद्वेदवत् सिद्धान्तोऽपि प्रमाणमिति प्रतिपाद्य, शिवोक्तस्य कामिकादिवातुलान्तस्य सिद्धान्ताख्यस्य महातन्त्रस्योत्तरभागे परं सर्वोत्कृष्टं वीरशैवमतमुपदिष्टमिति प्रतिपादितम्। तस्माद्वीरशैवदर्शनं सिद्धान्ताख्यशैवागमसम्मतमिति निश्चप्रचम्। अत एव पारमेश्वरतन्त्रे—

वीरशैवं वैष्णवं च शाक्तं सौरं विनायकम्।
कापालमिति विज्ञेयं दर्शनानि षडेव हि[3]॥

इत्यागमसम्मतषड्दर्शननिरूपणावसरे वीरशैवस्यापि गणना कृता।

---

१. तत्रैव भा० १, पृ० ९.
२. सि० शि० ५।८, १२, १३, १४, पृ० ५५-५७.
३. पा० तन्त्र० १।२२-२३.

वीरशैवशब्दार्थनिर्वचनम्

वीरशैवमतं धर्मो दर्शनं चेत्युभयरूपं विद्यते। तस्माद्वीरशैवशब्दस्य दार्शनिकदृष्ट्या धार्मिकदृष्ट्या च निर्वचनं कुर्वन्त्याचार्याः। तदेवात्र क्रमशो विचार्यते।

दार्शनिकदृष्ट्या वीरशैवशब्दार्थनिर्वचनम्

वीशब्देनोच्यते विद्या शिवजीवैक्यबोधिका।
तस्यां रमन्ते ये शैवा वीरशैवास्तु ते मताः॥
विद्यायां शिवरूपायां विशेषाद्रमणं यतः।
तस्मादेते महाभागा वीरशैवा इति स्मृताः॥
वेदान्तजन्यं यज्ज्ञानं विद्येति परिकीर्त्यते।
विद्यायां रमते तस्यां वीर इत्यभिधीयते[१]॥

इति श्रीरेणुकभगवत्पादा वीरशैवशब्दस्य दार्शनिकव्युत्पत्तिं प्रदर्शितवन्तः।

अत्रेदमाकूतम्—पाणिनीयधातुपाठे 'वी गतिव्याप्तिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु' [अदादि० ११२३] इति गत्याद्यर्थको वीधातुर्वर्तते। 'ये गत्यर्थकास्ते ज्ञानार्थकाः' इत्युक्त्या गत्यर्थकस्य वीशब्दस्य ज्ञानं, विद्या वाऽर्थो भवति। र-शब्दस्य च रमणमित्यर्थः। तस्माद् वीरशब्दाभिप्रेतायां शिवजीवैक्यबोधिकायां विद्यायां ये शैवाः शिवभक्ता रमन्ते, त एव वीरशैवा इति।

डॉ० एस्० एन्० दासगुप्तस्याक्षेपस्तत्परिहारश्च

श्रीदासगुप्तमहाभागः सिद्धान्तशिखामण्युक्तवीरशैवशब्दव्युत्पत्तावेवं सन्दिहते—"The Siddhānta Śikhāmaṇi gives a fanciful interpretation of the word, "Vīra" as being composed of "Vi" meaning knowledge of identity with Brahman, and "ra" as meaning someone who takes pleasure in such knowledge. But such an etymology, accepting it to be correct, would give the form "Vira" and not "Vīra". No explanation is given as to how "vī" standing for "Vidya" would lengthen its vowel

---

१. सि० शि० ५।१५-१६, १८, पृ० ५७-५८.

in to "Vī". I therefore find it difficult to accept this etymological interpretation as justifying the application of the word "Vīra" to Vīra-Śaiva. Moreover, most systems of Vedāntic thought could be called Vīra in such an interpretation, for most types of Vedānta would feel enjoyment and bliss in true knowledge of identity. The word "Vīra" would thus not be a distinctive mark by which we could distinguish Vīra-Śaivas from the adherents of other religions. Most of the Āgamic Śaivas also would believe in the ultimate identity of individuals with Brahman or Śiva".[१] इति ।

आक्षेपस्यायं भावः—"सिद्धान्तशिखामणौ 'वीर'शब्दस्य व्युत्पत्तिरतीव विचित्रा वर्तते । 'विद्यायां रमते' इति व्युत्पत्त्या 'विर' इत्येव स्यात्, न तु 'वीर' इति । तस्माद् विद्याशब्दस्य 'वि' कथं 'वी' अभूत् ? अपरञ्च, शिव-जीवैक्यबोधिकायां विद्यायां रमणं तु वेदान्तिभिस्तथाऽद्वैतवादिभिः कैश्चिदागमसाम्प्रदायिकैः शैवैरप्यङ्गीक्रियते । तस्माद् विद्यायां रमत इति व्युत्पत्तिसिद्धेन 'वीर' इति विशेषणेन कथं वीरशैवानामितरेभ्यो व्यावृत्तिः सम्भवति, तादृशस्य 'वीर' इति विशेषणस्याद्वैतवेदान्त्यादिषु भवितुमर्हत्वात्" इति ।

अत्रेदं समाधानम्—सिद्धान्तशिखामणौ 'वीशब्देनोच्यते विद्या शिव-जीवैक्यबोधिका' इति विद्यावाचकः शब्दो 'वी' इत्येवोक्तः, न तु 'वि' शब्दः । तस्माद्ध्रस्वो 'वि'शब्दः कथं दीर्घोऽभूदिति शङ्काया अवसर एव नास्ति ।

यदि तु 'विद्यायां रमते' इति वीर इति व्युत्पत्तिसिद्धं प्रातिपदिकं गृह्यते, तदापि दीर्घत्वे न किमपि बाधकम् । तथाहि—'ईर् गतौ कम्पने च' (अदादि १०८८) इति धातोर्विद्यायामीर्ते गच्छति प्रवृत्तो भवतीति व्युत्पत्त्या 'विर्' इति रूपं भवति । तदा 'अन्येष्वपि दृश्यते'[२] इति सूत्रेण डप्रत्यये सति

१. A History of Indian Philosophy. Vol. 5, P. 44-45.

२. पा० सू० ३।२।१०१.

'विर' इति, पुनः 'व्यत्ययो बहुलम्[१]' इत्यनेन सूत्रेण दीर्घे च सति 'वीर' इति रूपं निष्पद्यते ।

किञ्च, यदुक्तं तादृशविद्यारमणरूपवीरविशेषणस्याद्वैतवेदान्त्यादिषु भवितुमर्हत्वात् कथमनेन वीरविशेषणेनेतरव्यावृत्तिः सम्भवतीति । तदयुक्तम्, सम्प्रदायापरिज्ञानात् । श्रूयतां रहस्यम्—'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा'[२] इत्यस्य शारीरकसूत्रस्य भाष्ये को वा ब्रह्मजिज्ञासाया अधिकारीत्याकाङ्क्षायां श्रीशङ्करभगवत्पादैः—'तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसम्पत्त्यानन्तर्यमुपदिश्यते'[३] इति विवेकादिसाधनचतुष्टयसम्पन्नोऽधिकारीति प्रतिपाद्य अथशब्दस्य तादृशसाधनचतुष्टयप्राप्त्यनन्तरमित्यर्थोऽभिहितः । वीरशैवदर्शनाभिमतश्रीकरभाष्ये श्रीपतिपण्डिताराध्यभगवत्पादैः—'अदीक्षितस्य मलत्रयविध्वंसाभावान्न साधनचतुष्टयानन्तर्यम्,......निगमागमोभयवेदान्तप्रतिपादितभक्ति-क्रिया-ज्ञान-काण्डत्रयविहित - स्थूलसूक्ष्मचिदचित्प्रपञ्चप्रकाशकषट्स्थल-परशिवसाक्षात्कारकारणबहुजन्मकृतशिवार्पितयजनयाजनतपोध्यानाद्यनेकपुण्यापूर्वफलकशरीरत्रयगतमलत्रयध्वंसककारुण्यकल्याणकैवल्यविभूतित्रयप्रदायकाष्टावरण-पञ्चाचार - सद्गुरुकरुणाकटाक्षलब्ध- शक्तिपाताद्यवच्छिन्नपरशिवस्येष्टलिङ्गधारणात्मकपाशुपतदीक्षाऽऽनन्तर्यमित्यथशब्दार्थो निर्णीयते'[४] इत्यथशब्दस्य मलत्रयनिवारकदीक्षात्रयेण गुरुकारुण्यात् प्राप्तेष्टलिङ्गधारणानन्तरमिति प्रतिपादित्वादिष्टलिङ्गधारिणो भूत्वा ये शिवजीवैक्यबोधिकायां विद्यायां रमन्ते त एव वीरशैवा इत्याचार्याभिप्रायः प्रतीयते ।

एवमिष्टलिङ्गधारणं नाद्वैतवेदान्तिभिर्नान्यैः शैवसाम्प्रदायिकैः क्रियते । तस्माद्वीरशैवशब्दगतं व्युत्पत्तिसिद्धं वीरपदं नातिव्याप्तमिति वीरविशेषणेन वेदान्तिभ्य इतरशैवेभ्यश्च वीरशैवानां व्यावृत्तिः सम्भवत्येव ।

इत्थं च वीरशैवशब्दो योगरूढ इति विवेक्तव्यम् । 'अन्यद्धि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यद्धि प्रवृत्तिनिमित्तम्' इति न्यायाद् व्युत्पत्तिलभ्यस्यार्थस्य कथञ्चिद् अन्यनिष्ठत्वेन शङ्कितस्यापि वीरशैवसिद्धान्तसिद्धेष्टलिङ्गधारणरूपसाधनविशेषविशिष्टसाधकविशेषेषु रूढत्वेन नातिव्याप्त्यवसरः ।

---

१. पा० सू० ३।१।८५.

२. ब्र० सू० १।१।१.

३. ब्र० सू० शा० भाष्यम्, १।१।१.

४. ब्र० सू० श्रीकर० १।१।१.

अत एव 'गच्छतीति गौः' इति व्युत्पत्तिलभ्यस्यार्थस्य महिष्यादिनिष्ठत्वेऽपि न गोपदवाच्यत्वव्यवहारः। तदेवं वीरशैवशब्दस्य दार्शनिकव्युत्पत्तौ न डॉ० एस० एन्० दासगुप्तोक्ताक्षेपावसर इति विदाङ्कुर्वन्तु विद्वांसः।

धार्मिकदृष्टया वीरशैवशब्दार्थनिर्वचनम्

अत्र हि वीरशैवसिद्धान्ते गुरुर्दीक्षायामिष्टलिङ्गं प्रदाय तद् यावज्जीवं शरीरे कदाचिद्वियोगं विना प्राणवद्धारणीयमित्युपदिशति। तथा चोक्तम्—

प्राणवद्धारणीयं तत्प्राणलिङ्गमिदं तव।
कदाचित् कुत्रचिद् वापि न वियोजय देहतः[1] ॥ इति।

एवं गुर्वादेशानुसारेण यो गुरुप्रदत्तमिष्टलिङ्गं शरीरे सावधानं धारयन् कदाचित् प्रमादाद् लिङ्गे पतिते सति स्वप्राणान् त्यक्ष्यामीति वीरव्रतं परिपालयति, स एव वीरशैव इति वीरशैवशब्दस्य धार्मिकं निर्वचनम्। तदुक्तं चन्द्रज्ञानागमे—

इष्टलिङ्गवियोगे वा व्रतानां वा परिच्युतौ।
तृणवत् प्राणसन्त्याग इति वीरव्रतं मतम्॥
भक्त्युत्साहविशेषोऽपि वीरत्वमिति कथ्यते।
वीरव्रतसमायोगाद् वीरशैवं प्रकीर्तितम्[2] ॥ इति।

तस्मात् 'वीरश्चासौ शैवश्च वीरशैवः' इति व्युत्पत्तिसिद्धेन वीरशैवशब्देनास्य परशिवे भक्तेः पराकाष्ठा परिदर्शिता भवति। अत एवात्र वीरत्वं न शारीरबलप्रयुक्तम्, किन्तु भक्तिप्रयुक्तमिति मन्तव्यम्। तदुक्तं श्रीमता षडक्षरमन्त्रिणा—

वीरत्वमस्य न धनेन न वा बलेन
नो कार्यतश्च विहितं दृढशम्भुभक्त्या।
वीरस्तुरीय इति शङ्करभाषणेन
श्रीवीरशैवमतगान्न परोऽस्ति कश्चित्[3]॥ इति।

रणाङ्गणे यथा भटो वीराविष्टः सन् स्वामिभक्त्या स्वात्मानं समर्पयति, तथाऽयं शिवभक्तोऽपि स्वशरीरादिषु मोहरहितः सन् सति प्रसङ्गे परशिवार्थं

१. सि० शि० ६।५, पृ० ९०.
२. च० ज्ञा० आ० क्रियापादः, १०।३३-३४.
३. वी० ध० शि० १।१९.

स्वप्राणत्यागे विकल्परहितो भवति। तदुक्तं भगवत्पादैर्नीलकण्ठ-शिवाचार्यैः—

विशब्दो वा विकल्पार्थो रशब्दो रहितार्थकः।
विकल्परहितं शैवं वीरशैवं प्रचक्षते[1] ॥ इति।

स्कन्दपुराणान्तर्गतशङ्करसंहितायां करपीठे इष्टलिङ्गार्चको वीरशैव-पदेनाभिहितः। तथाहि—

यो हस्तपीठे निजमिष्टलिङ्गं विन्यस्य तल्लीनमनःप्रचारः।
बाह्यक्रियासंकुलनिस्पृहात्मा सम्पूजयत्यङ्ग स वीरशैवः ॥ इति।

तदेवमिष्टलिङ्गधारणादिरूपविशिष्टगुणयुक्तोऽयं शिवभक्तो लौकिक-पारमार्थिकादिव्यवहारेषु सर्वलोकविलक्षणत्वेन प्रतीयमानत्वाद् वीरशैव इति व्यवह्रियते। तदुक्तं वातुलशुद्धाख्यतन्त्रे—

विशिष्ट ईर्यते यस्माद्वीर इत्यभिधीयते।
शिवेन सह सम्बन्धं शैवमित्यादृतं बुधैः ॥
उभयोः सम्पुटीभावाद्वीरशैवमिति स्मृतम्।
शिवायार्पितजीवत्वाद् वीरतन्त्रसमुद्भवात् ॥
वीरशैवसमायोगाद् वीरशैवमिति स्मृतम्[2]। इति।

श्रीमद्भिर्नीलकण्ठशिवाचार्यैः—'विरोधरहितं शैवं वीरशैवम्' इति वीरशैवपदं विरोधरहितार्थकं व्युत्पाद्य वीरशैवानां लोकानुरागित्वं प्रति-पादितम्। तथाहि—

विरोधार्थो विशब्दः स्याद् रशब्दो रहितार्थकः।
विरोधरहितं शैवं वीरशैवं विदुर्बुधाः[3] ॥ इति।

तदेवं वीरशैवशब्दस्य दार्शनिकधार्मिकव्युत्पत्तीनां पर्यालोचनेनेदं ज्ञायते यद् दीक्षायां गुरुणा प्रदत्तमिष्टलिङ्गं स्ववक्षःस्थले सदा सावधानं धारयन्, प्रसङ्गे सति परशिवार्थं स्वप्राणत्यागरूपवीरव्रतं च परिपालयन् यः शिव-जीवैक्यबोधिकायां विद्यायां रमते स वीर इति। तादृशवीरविशेषणविशिष्टः शैव एव वीरशैव इति।

---

१. क्रि० सा०, भा० १, पृ० ११.
२. वा० शु० तन्त्रम्, १०।२७-२९.
३. क्रि० सा०, भा० १, पृ० ११.

वीरशैवानां लिङ्गायतापरपर्यायत्वम्

वीरशैवास्तावल्लिङ्गायतशब्देनापि व्यवहृता भवन्ति। 'लिङ्गमायतिर्यस्य स लिङ्गायतः' इति व्युत्पत्त्या 'उत्तरः काल आयतिः' इत्यमरकोशप्रामाण्याच्च यस्य जीवनस्यायतिरुत्तरकालो लिङ्गमेव, अर्थात् लिङ्गप्रधानं भवति, स लिङ्गायत इति। दीक्षानन्तरमुत्तरकालो येन लिङ्गपूजाध्यानादिनैव याप्यते, स लिङ्गायत इति तात्पर्यम्। अत एव महर्षिणा वेदव्यासेन—

शैलादेन महाभागा विचित्रा लिङ्गधारकाः।
शवस्योपरि लिङ्गञ्च ध्रियते च पुरातनैः॥
लिङ्गेन सह पञ्चत्वं लिङ्गेन सह जीवितम्[1]।

इति लिङ्गधारिणां वीरशैवापरपर्यायाणां लिङ्गायतानां लिङ्गनिष्ठा निरूपिता।

वीरशैवप्रभेदाः

तदयं वीरशैवः सामान्य-विशेष-निराभारित्वेन त्रिधा विभज्यते। तदुक्तं सूक्ष्मागमे—

वीतरागादिदोषत्वादात्मतत्त्वविचारणात्।
विकल्पाकल्पशून्यत्वाद्वीरशैवमिति स्मृतम्॥
सामान्यं प्रथमं प्रोक्तं विशेषश्च द्वितीयकम्।
निराभारं तृतीयं स्यात् क्रमाल्लक्षणमुच्यते[2]॥ इति।

तत्र गुरुप्रदत्तेष्टलिङ्गे निष्ठावान् भूत्वा गुरु-लिङ्ग-जङ्गमानां सेवारूपवीरशैवीयसामान्यनियमान् यः परिपालयति, स 'सामान्यवीरशैवः'[3] इत्युच्यते।

वीरशैवागमोक्तेष्टलिङ्गपूजादिरूपकर्मानुष्ठानेन परिपक्वान्तःकरणो भूत्वा 'विशिष्टधर्मानुष्ठानाद्विशेष इति कथ्यते' इत्यागमोक्त्यनुसारेण लिङ्गाङ्गानुसन्धानात्मकैकोत्तरशतस्थलप्रभेदभिन्नषट्स्थलरहस्यं गुरुमुखाद् यो विशेषेण जानाति स 'विशेषवीरशैवः'[4] इत्यभिधीयते।

---

१. स्क० पु० केदारखण्डे, ७।४१-४२.

२. सूक्ष्मा० ७।२९-३०.

३. द्र० तत्रैव ७।३१-३८.

४. द्र० तत्रैव ७।३९-६३.

अयं विशेषवीरशैव एव यदा 'निवृत्तकर्मभारत्वान्निराभार इति स्मृतः' इत्यागमोक्त्या कृतकृत्यः सन् सर्वाभिमानपरित्यागेन निःस्पृहवृत्त्या च जीवन्मुक्तवज्जीवनं यापयति, तदा 'निराभारवीरशैवः'[१] इत्याख्यायते ।

वीरशैवमतस्य दर्शनशब्दवाच्यत्वम्

दृश्यते स्वात्मरूपेण साक्षात्क्रियते परशिवतत्त्वं येन तद् दर्शनमिति व्युत्पत्त्या वीरशैवमतमपि दर्शनपदवाच्यं भवत्येव, अत्रापि मुक्तावस्थायां जीवस्य परशिवरूपत्वाङ्गीकारात् ।

वीरशैवदर्शनस्य पर्यायनामानि

तत्र तावद्वीरशैवसाहित्ये विशेषाद्वैत-शक्तिविशिष्टाद्वैत-शिवाद्वैतादीन्यस्य दर्शनस्य पर्यायनामानि निरुक्तानि । एभिर्नामभिरस्य दर्शनस्य सिद्धान्ताः संसूच्यन्ते । तेषां व्युत्पत्तिस्तावत् प्रस्तूयते ।

(१) **विशेषाद्वैतम्**—"विश्च शेषश्च = विशेषौ = ईश-जीवौ, तयोरद्वैतं = विशेषाद्वैतम्" इत्यस्य व्युत्पत्तिः । अत्रायं भावः—'विश्चक्षुषि व्योम्नि वाते परमात्मनि पक्षिणि'[२] इति नैघण्टुकेषु विशब्दस्य परमात्मवाचकत्वं सूचितम् । वात्युत्पादयतीति व्युत्पत्त्या च विशब्देन जगत्कारणत्वेनेश्वरस्यैव सिद्धिर्भवति । किञ्च 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया[३]........' इति श्रुतिरपि परमात्मानं पक्षिरूपेण वर्णितवती । तस्माद् 'विः' इत्यस्य प्रकृते 'परमात्मा' इत्यर्थो गृह्यते । शेषशब्देन च तस्यांशो जीवोऽभिप्रेतः, 'यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः'[४] इति सदृष्टान्तं जीवस्य शिवांशत्वश्रवणात् । एवम्भूतयोः शिव-जीवयोः 'यथा नद्यः स्यन्दमानाः[५].......' इति श्रुत्याऽद्वैतमुपदिष्टम् । तदेवं संसार्यवस्थायां परस्परभिन्नयोरंशांशिनोः शिव-जीवयोर्मुक्तावभेद-प्रतिपादकमिदं दर्शनं विशेषाद्वैतशब्देन व्यवह्रियते । तदुक्तं भाष्यकारैः श्रीपतिपण्डिताराध्यैः—

---

१. द्र० तत्रैव ७।६४-९१.

२. एकाक्षरकोषः, पृ० १८.

३. मुण्डको० ३।१।१.

४. बृहदारण्यको० २।१।२०.

५. मुण्डको० ३।२।८.

विशब्देनोच्यते शम्भुर्हंसहंसेति मन्त्रतः ।
शेषशब्देन शारीरो यथाग्नेरिति मन्त्रतः ॥
अद्वैतेन भवेद्योगो यथा नद्य इति श्रुतेः'[1] । इति ।

(२) **शक्तिविशिष्टाद्वैतम्**—'शक्तिश्च शक्तिश्च शक्ती, ताभ्यां विशिष्टौ जीवेशौ, तयोरद्वैतं शक्तिविशिष्टाद्वैतम्' इत्यस्य व्युत्पत्तिः । जीवः स्थूलचिदचिच्छक्तिविशिष्टः, शिवस्तु सूक्ष्मचिदविच्छक्तिविशिष्टः । अत्र स्थूला चित् किञ्चिज्ज्ञत्वरूपा, स्थूला अचित् किञ्चित्कर्तृत्वरूपा । एवमेव सूक्ष्मा चित् सर्वज्ञत्वरूपा, सूक्ष्मा अचित् सर्वकर्तृत्वरूपा, अर्थाज्जीवः किञ्चिज्ज्ञत्व-किञ्चित्कर्तृत्वशक्तिविशिष्टः, शिवः सर्वज्ञत्व-सर्वकर्तृत्वरूपशक्तिविशिष्ट इति सिद्धम् । एवम्भूतयोर्जीवशिवयोः 'जले जलमिव न्यस्तं वह्नौ वह्निरिवार्पितम्'[2] इति रेणुकभगवत्पादोक्त्याऽद्वैतं प्रतिपाद्यत इतीदं दर्शनं शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनमित्युच्यते ।

(३) **शिवाद्वैतम्**—'शिवश्च शिवश्च शिवौ, तयोरद्वैतं शिवाद्वैतम्' इति ह्यस्य व्युत्पत्तिः । अत्रापि प्रथमशिवपदस्य सूक्ष्मचिदचिच्छक्तिविशिष्टं शिवाभिधं लिङ्गमित्यर्थः, अपरशिवपदस्य स्थूलचिदचिच्छक्तिविशिष्टोऽनाद्यविद्याऽभिभूतशिवांशस्वरूपः शिवदीक्षयाऽपह्रियमाणमलो जीवोऽङ्गमित्यर्थः । एवंभूतयोर्लिङ्गाङ्गयोर्यदद्वैतं तत् शिवाद्वैतमित्यर्थः ।

तदेवं वीरशैवदर्शनस्योपर्युक्तानां नामत्रयाणामपि व्युत्पत्त्या इदमेव ज्ञायते यद्वीरशैवदर्शने बद्धावस्थायां परमात्मनो भिन्नानां जीवानां मुक्तावस्थायामभेदः प्रतिपाद्यत इति ।

वीरशैवधर्मसंस्थापकाचार्याः

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भूतले ।
तदा तदाऽवतारोऽयं गणेशस्य महीतले ॥

इति स्कन्दपुराणोक्त्या यथा धर्मग्लानिसमये शिवः स्वगणान् प्रेष्य धर्मं पुनः संस्थापयतीति ज्ञायते, तथा सनातनस्यापि वीरशैवधर्मस्य प्रतियुगारम्भं शिवगणैः पञ्चभिराचार्यैः संस्थापितत्वमङ्गीक्रियते ।

---

१. ब्र० सू० श्रीकर-मङ्गलश्लो० १६.
२. सि० शि० २०।२, पृ० २१०.

वीरशैवधर्मसंस्थापकाचार्याः पञ्चाचार्याः प्रतियुगं परशिवस्य सद्योजात-वामदेव-अघोर-तत्पुरुष-ईशानाख्येभ्यः पञ्चवक्त्रेभ्यः प्रादुर्भवन्तीति विज्ञायते। युगभेदेन एषां नामान्यपि भिद्यन्ते। तत्र तावत् कृतयुगे—एकाक्षर-शिवाचार्यः, द्व्यक्षरशिवाचार्यः, त्र्यक्षरशिवाचार्यः, चतुरक्षरशिवाचार्यः, पञ्चाक्षरशिवाचार्य इति नामानि भवन्ति। तथा ह्युक्तम्—

एतेषां प्रतिनामानि युगभेदेन च शृणु।
एकाक्षरो द्व्यक्षरश्च त्र्यक्षरश्चतुरक्षरः॥
पञ्चाक्षरः कृतयुगे पञ्चनामानि सर्वशः[1] ॥ इति।

एत एव यदा त्रेतायुगेऽवतरन्ति, तदा एकवक्त्रशिवाचार्यः, द्विवक्त्र-शिवाचार्यः, त्रिवक्त्रशिवाचार्यः, चतुर्वक्त्रशिवाचार्यः, पञ्चवक्त्रशिवाचार्य इति तेषां नामानि भवन्ति। तथा ह्युक्तम्—

एकवक्त्रो द्विवक्त्रश्च त्रिवक्त्रश्चतुराननः।
पञ्चवक्त्र इति ख्यातस्त्रेतायां तु महेश्वरि[2] ॥ इति।

द्वापरयुगावतारे च तेषां नामानि रेणुकशिवाचार्यः, दारुकशिवाचार्यः, घण्टाकर्णशिवाचार्यः, (शङ्कुकर्णशिवाचार्यः) धेनुकर्णशिवाचार्यः, विश्वकर्ण-शिवाचार्यश्चेति भवन्ति। तथा ह्युक्तम्—

द्वापरे रेणुकश्चेति दारुकश्च द्वितीयकः।
तृतीयः शङ्कुकर्णश्च चतुर्थो धेनुकर्णकः॥
पञ्चमो विश्वकर्णाख्यः पञ्च नामानि वै शृणु[3] ॥ इति।

कलियुगे एतेषां नामानि—रेवणाराध्यः, मरुळाराध्यः, एकोरामाराध्यः, पण्डिताराध्यः, विश्वाराध्यश्चेति भवन्ति। तदेवोक्तम्—

रेवणो मरुळश्चैकोरामः पण्डित एव च।
विश्वाराध्य इति प्रोक्तः कलावपि मम प्रिये[4] ॥ इति।

कलियुगीनाश्चैते आचार्याः परशिवस्य पञ्चमुखत्वेन प्रसिद्धेभ्यः पञ्चशिव-लिङ्गेभ्यः प्रादुर्भूताः। तेषां क्रमशो विवरणं प्रस्तूयते।

---

१. वी० स० सं० १।३०-३१.

२. तत्रैव १।३१-३२.

३. तत्रैव १।३२-३३.

४. तत्रैव १।३४.

(१) **रेवणाराध्यः**—आन्ध्रप्रदेशस्य कुल्यपाक(कोनलुपाक)क्षेत्रस्थ-सोमेश्वराख्यशिवलिङ्गाद् रेवणाराध्यः प्रादुर्भूय धर्मप्रचारार्थं कर्णाटके चिक्कमगलूरुमण्डलस्थ-बालेहोन्नूरग्रामे पीठमेकं संस्थापितवान्। तदद्यापि 'रम्भापुरीपीठम्' इति नाम्ना प्रसिद्धमस्ति। अनेनैव रेवणाराध्यमहाभागेन वीरगोत्रं पडिविडिसूत्रं च प्रवर्तितम्। अस्य रेणुकशाखा सिंहासनं च वीर-सिंहासनमिति कथ्यते[१]। एतत्पीठपरम्परायामधुना ११९ तमपीठाधीश्वर-त्वेन श्रीजगद्गुरुः प्रसन्नरेणुकवीररुद्रमुनिदेवशिवाचार्यो विराजतेतराम्।

(२) **मरुलाराध्यः**—मध्यप्रदेशेऽवन्तिकानगरस्य (उज्जैनपत्तनस्य) वट-क्षेत्रस्थसिद्धेश्वरमहालिङ्गाद् मरुलाराध्यः प्रादुर्बभूव। कारणान्तरेण अव-न्तिकां परित्यज्य कर्णाटके बल्लारिमण्डलस्य उज्जयिनीग्राममागत्य श्रीमरु-ळाराध्यस्तत्रैव धर्मप्रचारार्थं पीठमेकं संस्थापयामास। तदधुना 'सद्धर्मपीठम्' इति नाम्ना प्रख्यातमस्ति। सद्धर्मपीठाधिपतिर्मरुळाराध्य एव नन्दिगोत्रस्य वृष्टिसूत्रस्य च प्रवर्तकः। अस्य 'दारुकशाखा', सिंहासनं च सद्धर्मसिंहासन-मित्याख्यायते। उज्जयिनीनगरेऽपि (मध्यप्रदेशे) सद्धर्मसिंहासनस्य शाखामठ-मेकमासीदिति श्रूयते[२]। एतत्पीठपरम्परायामधुना १०९, ११० तमपीठा-धीश्वरौ श्रीजगद्गुरुसिद्धेश्वरशिवाचार्य-मरुळाराध्यशिवाचार्यौ विराजेते।

(३) **एकोरामाराध्यः**—द्राक्षारामक्षेत्रस्य रामनाथलिङ्गात् प्रादुर्भूत एकोरामाराध्य उत्तरप्रदेशीय-केदारेश्वरसमीपे पीठमेकं संस्थापयामास। तत् 'केदारपीठम्' इति कथ्यते। केदारपीठाधिपतिरेकोरामाराध्य एव भृङ्गि-गोत्रस्य, लम्बनसूत्रस्य च प्रवर्तकः। अस्य धेनुकर्ण (शङ्कुकर्ण) शाखा, सिंहा-सनं च वैराग्यसिंहासनमिति कथ्यते। तद् वैराग्यसिंहासनमधुना 'ओखीमठे' प्रख्यातमस्ति।

जनमेजयमहाराजः स्वकीयमातापित्रोः शिवलोकप्राप्त्यर्थं सूर्यग्रहणपर्व-काले तदानीन्तनवैराग्यसिंहासनाधीश्वराय आनन्दलिङ्गजङ्गमाख्याचार्याय मन्दाकिनी-क्षीरगङ्गासरस्वत्याख्यनदीनां सङ्गमक्षेत्रमध्येऽवस्थितं केदारक्षेत्रं दानरूपेण समर्पयत्। एतद्दानसूचकं ताम्रपत्रमेकं ओखीमठेऽधुनापि विद्यते। तद्दानपत्रमेवं वर्तते—

---

१. द्र० वी० स० सं० १।३७-३९; हिन्दुत्व (रामदास गौड), पृ० ६९५-६९६.

२. द्र० तत्रैव १।४०-४३; हिन्दुत्व, पृ० ६९५-६९६.

॥ श्रीकेदारेश्वराय नमः ॥

स्वस्ति श्रीजयाभ्युदये युधिष्ठिरशके प्लवङ्गाख्ये एकोननवतिवत्सरे सहसि मासि अमावास्यायां सोमवासरे श्रीमन्तो महाराजाधिराजपरमेश्वर-वैयाघ्रपदगोत्रजश्रीजनमेजयभूपा इन्द्रप्रस्थनगरीसिंहासनस्थाः सकलवर्णाश्रम-धर्मपरिपालका उत्तरहिमालये श्रीकेदारक्षेत्रे तत्रत्यमुनिरुषामठस्य श्री-गोस्वामि-आनन्दलिङ्गजङ्गमः श्रीमच्छिष्यज्ञानलिङ्गजङ्गमद्वारा आराधित-श्रीकेदारनाथस्य पूजार्थं चतुस्सीमापरिमितिक्रमः। पूर्वभागे दक्षिणवाहिनी मन्दाकिनी, पश्चिमदक्षिणभागे क्षीरगङ्गा, उत्तरपश्चिमे मधुगङ्गा, पूर्वोत्तर-भागे स्वर्गद्वारनदी, दक्षिणे सरस्वतीमन्दाकिन्योः संगमः। एतन्मध्ये श्री-केदारक्षेत्रम्। भवच्छिष्यपरम्परया चन्द्रार्कपर्यन्तं निधिनिक्षेपजलपाषाणा-गामिसिद्धसाद्धयतेजःस्वाम्यसहितं स्वबुद्धयानुकूल्येनास्मन्मातृपितृणां शिव-लोकप्राप्त्यर्थं श्रीकेदारेश्वरसन्निधावुपरागसमये सहिरण्यमन्दाकिनीजलधारा-पूर्वकं क्षेत्रमिदं हस्ते दत्तवानस्मि। एतद्धर्मसाधनस्य साक्षिणः—

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानन्ति नरस्य वृत्तम्॥

दानपालनयोर्मध्ये दानाच्छ्रेयोऽनुपालनम्।
दानात्स्वर्गमवाप्नोति पालनाद्द्विगुणं फलम्॥
स्वदत्ताद् द्विगुणं पुण्यं परदत्तानुपालने।
परदत्तापहारेण स्वदत्तं निष्फलं भवेत्॥
स्वदत्ता पुत्रिका ज्ञेया पितृदत्ता सहोदरा।
अन्यदत्ता तु जननी दत्तभूमिं परित्यजेत्॥
अन्यैस्तु छर्दितं भुङ्क्ते स्वार्थैश्च छर्दितं न तु।
ततः कष्टस्ततो नीचः स्वयं दत्तापहारकः॥
स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेच्च यः।
षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते क्रिमिः॥ इति।

एतद्दानपत्रप्रमाणेन ओखीमठः (उषामठः) पञ्चसहस्रवर्षप्राचीन इत्यैति-हासिका अभ्युपगच्छन्ति[1]। एतत्पीठपरम्परायामधुना ३२३ तमपीठाधीश्वर-त्वेन "रावल्" श्रीजगद्गुरुः सिद्धेश्वरलिङ्गशिवाचार्यो धर्माधिकारी विराज-तेतराम्।

---

१. द्र० हिन्दुत्व (रामदास गौड), पृ० ६९५-६९६.

(४) **पण्डिताराध्यः**—आन्ध्रप्रदेशे श्रीशैलक्षेत्रीयमल्लिकार्जुनाख्यज्योतिर्लिङ्गात् श्रीपण्डिताराध्यः प्रादुर्बभूव। अयं श्रीशैलक्षेत्र एव पीठमेकं संस्थापयामास। तदधुना 'सूर्यसिंहासनपीठम्' इति नाम्ना प्रख्यातमस्ति। सूर्यसिंहासनाधिपतिरयं श्रीपण्डिताराध्यो वृषभगोत्रस्य, मुक्तागुच्छसूत्रस्य च प्रवर्तकः। अस्य धेनुकर्णशाखा, सिंहासनं च सूर्यसिंहासनमित्याख्यायते[1]। एतत्पीठपरम्परायामधुना श्रीजगद्गुरु-उमापतिपण्डिताराध्यो विराजते।

(५) **श्रीविश्वाराध्यः**—श्रीकाशीक्षेत्रस्य विश्वनाथाख्यज्योतिर्लिङ्गात् श्रीविश्वाराध्यः प्रादुर्बभूव। तथाऽयं धर्मप्रचारार्थं काश्यामेव पीठमेकं संस्थापयामास। तद् ज्ञानपीठमिति कथ्यते। अधुना तदेव 'जङ्गमवाडीमठ' इति नाम्ना प्रसिद्धमस्ति। श्रीविश्वाराध्यः स्कन्दगोत्रस्य, पञ्चवर्णसूत्रस्य च प्रवर्तकः। अस्य विश्वकर्णशाखा, सिंहासनं च ज्ञानसिंहासनमित्यभिधीयते। काशीस्थमिदं जङ्गमवाडीमठमपि बहुप्राचीनं वर्तते। काशीनरेशस्य जयनन्ददेवस्य दानपत्रेणेदं चतुरधिकैकसहस्रवर्षप्राचीनमित्यैतिहासिकाः प्रमाणितवन्तः। हिन्दीभाषामयस्य श्रीजयनन्ददेवप्रदत्तदानपत्रस्य संस्कृतानुवाद एवं वर्तते—

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीविश्वेश्वरः

'स्वस्ति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहाराजजयनन्ददेवकाशीनरेशादेशात् श्रीविश्वाराध्यसिंहासनस्य मल्लिकार्जुनजङ्गमशिवयोगिभ्यः प्रदत्तमिदं भूदानशासनम्। कर्दमेश्वरमहादेवगङ्गानद्योर्मध्ये गोसञ्चरद्वनमध्ये शिवप्रीत्यर्थं प्रदत्तम्। भूमेश्चतुर्दिक्प्रमाणं पूर्वपश्चिमदिशोः अष्टशतपरग (८००) परिमाणम्, उत्तरदक्षिणदिशोः अष्टशतपरग (८००) परिमाणम्। एतत्परिमाणयुतभूमौ यदुत्पद्यते, तत्सर्वं मल्लिकार्जुनजङ्गमसाम्प्रदायिकाः सर्वदाऽनुभवन्तु। एतद्भूमौ यः पातयेन्मन्दर्दृष्टिं सोऽवश्यं नश्येत्।

स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत्पृथिवीमिमाम्।
षष्टिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते कृमिः ॥ १ ॥

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानन्ति नरस्य वृत्तम् ॥ २ ॥

---

१. द्र० वी० स० सं० ११४७-५०.

दानपालनयोर्मध्ये दानाच्छ्रेयोऽनुपालनम् ।
दानात् स्वर्गमवाप्नोति पालनादद्भुतं पदम् ॥ ३ ॥
स्वदत्ताद् द्विगुणं पुण्यं परदत्तानुपालनम् ।
परदत्तापहारेण स्वदत्तं निष्फलं भवेत् ॥ ४ ॥

विक्रमाब्दीयैकत्रिंशदधिकषट्शत (६३१) संख्यान्वितकार्तिकशुद्धदेवोत्थानैकादश्यां तिथौ (११) ।

एकत्रिंशदधिकषट्शतसंख्यायुताब्दे (६३१) जयनन्ददेवकाशीनरेशेन दत्तदानशासनस्याविकलप्रतिलिपिरयं वर्तते । अस्माभिरवलोकितं शासनम् । तदतिजीर्णीभूतमित्येतत्ताम्रफलके लिखितम् । द्व्यशीत्यधिकैकोनविंशतिशत-(१९८२) संख्यान्विताब्दाषाढशुद्धाष्टम्यां (८) तिथौ लिखितमिदम् । 'प्रभुनारायणसिंहः काशीराजः[1] ।' इति ।

अत्रेदमवधेयम्—श्रीजयनन्ददेवलिखितं कर्गजदानपत्रमतीव जीर्णमिति कृत्वा तद्वंशीयः प्रभुनारायणसिंहस्तद्दानपत्रमेव ताम्रपत्रे पुनर्विलिख्य प्रदत्तवान् । ते उभे अपि दानपत्रे जङ्गमवाडीमठेऽधुनापि विलसतः । एतदतिरिक्तं हुमायूँ-अकबर-जहाँगीर-शाहजहाँ-औरङ्गजेबप्रभृतीनां यवनराजानामपि दानपत्राणि मठेऽस्मिन् उपलभ्यन्ते । एतत्पीठपरम्परायामधुना ८५ तमपीठाधीश्वरत्वेन श्रीजगद्गुरुर्विश्वेश्वरशिवाचार्यो विराजतेतराम् ।

अस्य जङ्गमवाडीमठस्यैव शाखामठो नेपालदेशीयभक्तपुरे (भातगाँव) वर्तते । तत्रापि नेपालनरेशेन ६९२ विक्रमाब्दे प्रदत्तं भूमिदानविषयकशिलाशासनमद्यापि विलसति ।

एते च रेवणाराध्य-मरुळाराध्य-एकोरामाराध्य-पण्डिताराध्य-विश्वाराध्याख्या आचार्याः 'पञ्चाचार्याः' इति व्यवह्रियन्ते । एतैरेव पञ्चाचार्यैर्वीरशैवमतं संस्थापितम् । एभिराचार्यवर्यैः संस्थापितेषु पञ्चपीठेषु वीरशैवमाहेश्वर(जङ्गम)वंशोत्पन्ना एव परम्परया आचार्यपट्टाभिषिक्ता भवन्ति । एत एव वीरशैवानां प्रधाना गुरवः । परम्परागतपञ्चपीठाधिकारिणो महाचार्याः, जगद्गुरव इति च कथ्यन्ते । कर्णाटक-आन्ध्र-महाराष्ट्रप्रदेशेषु प्रतिग्रामं वीरशैवीयमठा विद्यन्ते । ते सर्वे उपर्युक्तपञ्चमहापीठेष्वेकतरस्य शाखानुवर्तिनो भवन्ति[2] ।

---

१. वीरशैवेन्दुशेखरः, पृ० १७१, जंगमवाडीमठप्रकाशनम्, १९३२ ई० ।

२. वीरशैवधर्मसंस्थापकानां पञ्चाचार्याणां सुविस्तृतमैतिह्यं "वीरशैवपञ्च-

श्रीबसवेश्वरस्य धर्मसंस्थापकत्वभ्रमनिरासः

प्रवादोऽयं श्रूयते यत् ख्रि० द्वादशाब्दीयेन चालुक्यवंशस्य बिज्जलाख्य-महाराजस्य प्रधानमन्त्रिणा श्रीबसवेश्वराख्यमहापुरुषेणेदं वीरशैवमतं संस्थापितमिति। तदयुक्तम्, यतो हि ब्राह्मणवंशोत्पन्नो बसवेश्वरोऽष्टमे वर्षे ब्राह्मणोचितोपनयनसंस्कारं विहाय श्रीकूडलसंगमक्षेत्राधिपतिना श्रीजातवेदमुनिरित्याख्येन वीरशैवाचार्येण वीरशैवोचितेष्टलिङ्गदीक्षां गृहीतवान् इति हि तच्चारित्र्येण परिज्ञायते। एवं श्रीबसवेश्वरो वीरशैवधर्मे दीक्षित इति कृत्वाऽयं धर्मस्ततोऽपि प्राचीन इति सहजतयैव विज्ञायते।

इदं तु निश्चितरूपेण वक्तुं शक्यते यद् वीरशैवधर्मे दीक्षितोऽयं श्रीबसवेश्वरोऽस्य धर्मस्य पुनरुज्जीवनं कृतवान् इति। यथाऽद्वैतवेदान्तस्य भगवत्पादशङ्कराचार्यात्प्राग्विद्यमानत्वेऽपि पूज्यपादैरेवास्याधिकः प्रचारः सञ्जात इति श्रीशङ्करभगवत्पादा अद्वैतमतसंस्थापनाचार्या इति स्वीक्रियन्ते, तथा श्रीबसवेश्वरादस्य वीरशैवधर्मस्याधिकः प्रचारो जात इति तस्य धर्मसंस्थापकत्वेन व्यवहारः प्रचलितः। किन्त्वयं वादोऽर्थवादमात्रम्।

आधुनिकैतिहासज्ञा दार्शनिकाश्च श्रीबसवेश्वरस्य वीरशैवधर्मप्रचारकत्वमेव प्रतिपादयन्ति, न तु संस्थापकत्वम्। तथाहि डॉ० कान्तिचन्द्रपाण्डेयमहोदयाः कथयन्ति यद् वीरशैवमतानुयायिनो बसवेश्वरस्य वीरशैवमतस्थापकत्वं न स्वीकुर्वन्ति, तं तस्य पुनरुज्जीवकमेव मन्यन्ते। इदं मतं समीचीनमेव प्रतिभाति। यतो हि राजशेखरः स्वीयषड्दर्शनसमुच्चये केचन शैवमतानुयायिनः प्राणलिङ्गानि धारयन्ति स्मेति कथयति। श्रीपतिपण्डितश्च श्रीकरभाष्ये प्राणलिङ्गधारणं सदानन्दोपनिषदि सामजैगोषीयशाखीयायामप्युक्तमिति प्रकटयति। अस्य रेणुक-दारुक-एकोराम-पण्डिताराध्य-विश्वाराध्यनामकाः प्रसिद्धाचार्या इतीदं पञ्चाचार्यमतमित्यपि प्रसिद्धम्[1] इति।

पीठपरम्परे" नामके कन्नडभाषामये ग्रन्थेऽस्माभिः प्रतिपादितं वर्तते। स च ख्रि० १९८८ तमेऽब्दे "श्रीचन्नचेतनप्रकाशनम्" (बृहच्छिलामठ, होन्नाली, कर्नाटक) इत्याख्यया प्रकाशनसंस्थया प्रकाशितोऽस्ति। कन्नडभाषाभिज्ञैर्जिज्ञासुभिरवश्यमवलोकनीयः।

१. सारस्वती सुषमा, १५ व०, १-४ अङ्काः।

डॉ० यदुवंशीमहाभागाः कथयन्ति—"दक्षिण में एक नये सम्प्रदाय का भी प्रादुर्भाव हुआ, जिसका आगे चलकर बड़ा महत्त्व हुआ। यह था 'लिङ्गायत' अथवा 'वीरशैव' सम्प्रदाय। इस सम्प्रदाय का जन्म कब और कैसे हुआ और इसका संस्थापक कौन था, यह अभी तक विवादास्पद विषय है। परन्तु एक बात तो निश्चित है कि प्रख्यात 'बसव' इस सम्प्रदाय के जन्मदाता नहीं थे; यद्यपि उन्होंने इसको बहुत सहायता दी[१]" इति।

श्री के० ए० नीलकण्ठशास्त्रिमहाभागाः—"Lingāyat tradition avers that the sect is very old and was founded by five ascetics—Ekorāma, Panditārādhya, Revaṇa, Marula and Vishvārādhya who were held to have sprung from the five heads of Śiva. Basava, they say, was but the reviver of the faith."[२] इत्येवं वीरशैवमतस्य प्राचीनत्वम्, तस्य च शिवस्य पञ्चमुखोद्भूतैरेकोराम-पण्डिताराध्य-रेवण-मरुळ-विश्वाराध्याख्यैः पञ्चाचार्यैः संस्थापितत्वं प्रतिपाद्य, श्रीबसवेश्वरस्य च पुनरुज्जीवकत्वं प्रतिपादयामासुः।

डॉ० एस्० सी० नन्दीमठमहोदयाः—"The darkness surrounding the early history of the sect has led almost all scholars (Dr. Bhandārkar excepted) to conclude that it was founded by Basava, the minister of Kalacuri King Bijjala (1122-1167 A.D.). However, this is far from the truth, for none of the books on Vīraśaivism, either in Kannada or in Sanskrit, ascribe the foundation of the sect to Basava."[३]

अर्थात् "डॉ० भाण्डारकरव्यतिरिक्ताः प्रायः सर्वेऽपि संशोधकाः कलचूरिबिज्जलभूपतेः प्रधानमन्त्रिणा बसवेश्वरेण वीरशैवधर्मः संस्थापित इति

---

१. शैवमत, पृ० १५८-१५९, बिहार राष्ट्रभाषा परिषद्, पटना १९५५ ई०।

२. A History of South India, p. 435. Oxford University Press, 1966.

३. A Handbook of Viraśaivism, p. 2. Motilal Banarasidas, 1979.

प्रतिपादितवन्तः, तन्न सत्यम्, यतो हि कन्नडसंस्कृतभाषामयेषु वीरशैवधर्मग्रन्थेषु कुत्रापि 'बसवेश्वरो धर्मसंस्थापकः' इति नोल्लिखितम्" इति बसवेश्वरस्य धर्मसंस्थापकत्वं निराकृतवन्तः ।

मि० इ० थर्स्टननामकः प्रसिद्ध इतिहाससंशोधकः—"The five great Gotrakārās established five great religious centres in different parts of India, viz., Ekorama at Kedara in the Himālayās, Viśwachārya at Benaras, Marulāchārya at Ujjain, Panditāchārya at Sriśaila in Cuddapah district, and Reṇukachārya at Balehalli or Balehonnur in Koppa taluk (of Mysore), at all of which places the mutts still exist."[१] इति ।

अर्थाद् वीरशैवपञ्चगोत्रप्रवर्तकाः पञ्चाचार्या भारतस्य विभिन्नप्रदेशेषु पञ्चमहामठान् संस्थापयामासुः । तेषु एकोरामो हिमालयस्य केदारक्षेत्रे, विश्वाचार्यः काश्याम्, मरुळाचार्य उज्जयिन्याम्, पण्डिताचार्यः श्रीशैले, रेणुकाचार्यश्च मैसूरप्रान्ते बालेहोन्नूरग्रामे मठं प्रतिष्ठापयामास । एते पञ्चमठा अधुनापि विद्यन्त इति वीरशैवधर्मस्य प्राचीनत्वं सूचयामास ।

डॉ० जे० एन्० फर्क्युहरमहोदयः—"The tradition is that the sect was founded by five ascetics—Ekorāma, Panditāradhya, Revaṇa, Marula, Vishwaradhya who are held to have sprung from the five heads of Śiva, incarnate age after age. These are regarded as very ancient and Basava is said to have been but the reviver of the faith."[२] इति ।

अर्थात् "प्रतियुगं शिवस्य पञ्चमुखोद्भूता एकोराम-पण्डिताराध्य-रेवण-मरुळ-विश्वाराध्याः पञ्च यतय इदं धर्मं प्रतिष्ठापयामासुः । एते चातीव प्राचीनाः । बसवेश्वरस्तु पुनरुज्जीवकः" इत्युपर्युक्तैः पञ्चाचार्यैरेव वीरशैवधर्मस्य संस्थापितत्वं समर्थयामास ।

---

१. Castes and Tribes of Southern India, pp. 264-265. Government Press, Madras, 1909.

२. An Outline of the Religious Literature of India, p. 260. Oxford University Press, Bombay, 1920.

तदेवमैतिहासिकानां मतावलोकनेन श्रीजगद्गुरुरेणुकादिपञ्चाचार्या एव वीरशैवधर्मस्य संस्थापकाः, महात्मा बसवेश्वरस्तु पुनरुज्जीवक एवेति निश्चीयते। पञ्चाचार्याणां वीरशैवधर्मसंस्थापकत्वविषयकप्रमाणानामितोऽपि विस्तरः कलियुगव्यासेतिप्रख्याते रायचूरचन्द्रशेखरशास्त्रिमहाभागैः कृते "श्रीजगद्गुरुपञ्चाचार्यरे वीरशैवमतस्थापकरु[1]" इत्याख्ये कन्नडग्रन्थे जिज्ञासुभिरवलोकनीयः।

वीरशैवसाहित्यं तत्प्रणेतारश्च

सिद्धान्ताख्ये महातन्त्रे कामिकाद्ये शिवोदिते।
निर्दिष्टमुत्तरे भागे वीरशैवमतं परम्[2] ॥

इति रेणुकभगवत्पादोक्त्या शिवोपदिष्टानां कामिकादिवातुलान्तानां शैवागमानामुत्तरभाग एव वीरशैवदर्शनस्य प्रधानं स्रोतो वर्तते। अतस्तदनुरुध्यैवावशिष्टस्य साहित्यस्य प्रादुर्भावो जातः।

वीरशैवधर्मसंस्थापकेषु पञ्चाचार्येषु रेवणसिद्ध-मरुळसिद्ध-एकोराम-भगवत्पादाचार्या वेदानां उपनिषदां च वीरशैवसिद्धान्तपरत्वेन भाष्याणि कृतवन्त इति श्रीकरभाष्यादवगम्यते[3]; किन्तु तानि भाष्याण्यधुना नोपलभ्यन्ते।

अगस्त्यमुनिः

अगस्त्यमुनिचन्द्रेण कृतां वैयासिकीं शुभाम्।
सूत्रवृत्तिं समालोक्य कृतं भाष्यं शिवङ्करम्[4] ॥

इति श्रीपतिपण्डिताराध्यवचनेन अगस्त्यमुनिकृता वीरशैवदर्शनपरा ब्रह्मसूत्रवृत्तिरासीदिति ज्ञायते। इयं च लघुसूत्रवृत्तिरिति नाम्ना प्रसिद्धाऽऽसीत्। अस्याः प्रतिरेका कुम्भकोणनगरे वर्तत इति श्रूयते[5]।

---

१. ग्रन्थोऽयं 'गिरिजा प्रिन्टर्स रायचूर' इत्यत्र ख्रि० १९७१ तमाब्दे प्रकाशितः।

२. सि० शि० ५।१४, पृ० ५७.

३. द्र० ब्र० सू० श्रीकरभाष्यम्, १।१।१; ३।३।४; ३।३।४०.

४. ब्र० सू० श्रीकर० मङ्गलश्लो० १७.

५. द्र० श्रीकरभाष्यभूमिका, पृ० ११५, मैसूर O. R. I. प्रकाशनम्, १९७७ ई।

श्रीशिवयोगिशिवाचार्यः—ख्रि० अष्टमशताब्दीयोऽयमाचार्यः शैवागमानामाधारेण सिद्धान्तशिखामण्याख्यं पद्यात्मकं ग्रन्थं विरचयामास। उपलभ्यमानेषु वीरशैवदर्शनग्रन्थेष्वयमेव प्राचीनः प्रामाणिकश्च वर्तते। ग्रन्थस्यास्य विशेषपरिचयः "सिद्धान्तशिखामणिसमयसमीक्षा"[1] इत्याख्ये मम निबन्धे, अस्यैव ग्रन्थस्य द्वितीयपरिच्छेदे च द्रष्टव्यः।

श्रीनीलकण्ठशिवाचार्यः—वीरशैवाचार्यपरम्परायां द्वौ नीलकण्ठशिवाचार्यौ वर्तते। तत्राद्यो ब्रह्मसूत्रस्य भाष्यकारः, द्वितीयो भाष्यार्थस्य कारिकारूपेण संग्राहकश्च। भाष्यकारो नीलकण्ठशिवाचार्य आद्यशङ्कराचार्याणां समकालीनः। तयोश्च मिथः शास्त्रार्थः सम्पन्न आसीदिति शङ्करदिग्विजयादवगम्यते[2]।

शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादकस्य आद्यनीलकण्ठशिवाचार्यविरचितस्य नीलकण्ठभाष्यस्य काठिन्यपरिहारार्थमाधुनिकनीलकण्ठशिवाचार्या सरलया सुरगिरा कारिका विरचयामासुः। तथा ह्युक्तम्—

मयापि तस्य तात्पर्यं श्रोतॄणां सुखबुद्धये।
कारिकारूपतः सर्वं क्रमेणैव निबध्यते[3]॥ इति।

कारिकारूपोऽयं ग्रन्थः 'क्रियासार' इति नाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति। क्रियासारस्य रचनाकालः ख्रि० १४०० तमाब्द इति प्रतिपाद्यते। ग्रन्थोऽयं ख्रि० १९५४, ५७, ५८, तमाब्देषु मैसूरनगरस्थितेन प्राच्यविद्यासंशोधनालयेन खण्डत्रयेषु प्रकाशितोऽस्ति।

श्रीपतिपण्डिताराध्यः—ख्रि० ११ तमशताब्दीयोऽयमाचार्यः शारीरकसूत्राणां विशेषाद्वैतापरपर्यायं शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तप्रतिपादकं भाष्यमचीकरत्। इदं च 'श्रीकरभाष्यम्' इति नाम्ना प्रसिद्धमस्ति। ख्रि० १९७७-७८ तमेऽब्दे प्राच्यविद्यासंशोधनालयेन खण्डद्वये प्रकाशितोऽयं ग्रन्थः।

श्रीमायिदेवः—ख्रि० १५ तमशताब्दीयोऽयं वीरशैवपण्डिताग्रणीर्बहून् ग्रन्थान् अरचयत्। तेषु अनुभवसूत्राख्यः प्रधानो ग्रन्थः। अयं वातुलतन्त्रा-

---

१. द्र० सारस्वती सुषमा, व० ३४, अं० १-२.

२. इति युक्तिशतैः स नीलकण्ठः कविरक्षोभयदद्वितीयपक्षम्।
निगमान्तवचः प्रकाशमानं कलभः पद्मवनं यथा प्रफुल्लम्॥
(शङ्करदिग्वि० १५।४९)

३. क्रि० सा० १।३३.

नुसारं विनिर्मितो वर्तते । अस्य विशेषार्थप्रकाशिकाख्यो ग्रन्थोऽस्यैवानुभव-सूत्रस्योत्तरार्धमिति—

इति पूर्वोत्तरभागद्वयसमुचितमेतदभिहितं विहितम् ।
शिवसिद्धान्तं तन्त्रं शिवानुभवसूत्रमत्र सम्पूर्णम्[1] ॥

इत्यनेन विशेषार्थप्रकाशिकोक्तश्लोकेन परिज्ञायते । एतदतिरिक्तमनेन "वीर-शैवोत्कर्षः", "शतकत्रयम्", "प्रभुगीता" इत्यादिग्रन्था अपि विनिर्मिताः ।

श्रीनन्दिकेश्वरः—ख्रि० १५ तमाब्दीयोऽयं "लिङ्गधारणचन्द्रिका" इत्याख्यं ग्रन्थं विनिर्ममे । ग्रन्थेऽस्मिन् वैदिकमन्त्रप्रमाणेन इष्टलिङ्गधारण-सिद्धान्तस्य वैदिकत्वं प्रसाधितं वर्तते । प्राचीनस्यास्य ग्रन्थस्य शरन्नामिका व्याख्या श्रीकाशीक्षेत्रस्थमहामहोपाध्यायपण्डितशिवकुमारमिश्रमहाभागैः १९६० तमे विक्रमाब्दे विनिर्मिता वर्तते । ग्रन्थोऽयं तदानीन्तनजङ्गमवाडी-मठाधिपतिना श्रीजद्गुरुराजेश्वरमहास्वामिना ख्रि० १९०५ तमाब्दे प्रका-शित आसीत् । सोऽधुना ख्रि० १९८८ तमेऽब्दे हिन्दीभाषानुवादेन साकं प्रो० व्रजवल्लभद्विवेदमहोदयानां सम्पादकत्वे पुनर्मुद्रितोऽस्ति काशी-जङ्गमवाडीमठस्थेन शैवभारतीभवनेन ।

श्रीस्वप्रभानन्दशिवाचार्यः—श्रीस्वप्रभानन्दशिवाचार्यः काश्मीरदेशीय-वीरशैवाचार्य आसीत् । अनेन "शिवाद्वैतमञ्जरी" नामको ग्रन्थो विरचितः । ग्रन्थेऽस्मिन् प्रथमं पूर्वपक्षरूपेणाद्वैतमतस्य मण्डनम्, तदनन्तरं तस्य खण्डनम्, अन्ते च शक्तिविशिष्टाद्वैताभिधवीरशैवदर्शनस्य मण्डनं सुचारुरूपेण कृतं वर्तते । पुस्तकमिदमस्माभिः सम्पादितम्, ख्रि० १९८६ तमेऽब्दे प्रकाशि-तञ्च वाराणसीस्थेन जङ्गमवाडीमठेन । श्रीस्वप्रभानन्दशिवाचार्यस्य समयः ख्रि० १७ तमशतक इति प्रतिपाद्यते ।

श्रीमरितोण्टदार्यः—ख्रि० १७ तमशताब्दीयेन श्रीमरितोण्टदार्याख्येन विदुषा वीरशैवानन्दचन्द्रिकाख्यः स्वतन्त्रो ग्रन्थो विरचितः । अयं क्रिया-वाद-कथाख्यकाण्डत्रयान्वितो वर्तते । एतेषु वादकाण्डभागः कर्नाटकप्रदेशीय-हुबलीनगरस्थितेन मूरुसाविरमठेन ख्रि० १९३६ तमेऽब्दे प्रकाशितोऽस्ति । अस्मिन् वादकाण्डे चार्वाक-बौद्ध-जैन-मीमांसक-सांख्य-शाक्त-गौतमीय-योग-शङ्कर-रामानुज-मध्वमतानि सम्यग्विमृश्य तानि निकृत्य च वीरशैवमतोत्कर्षः संवादरूपेण सम्यक् साधितो वर्तते । एतदतिरिक्तं श्रीमरितोण्टदार्येण सिद्धान्त-

---

१. विशेषार्थप्रकाशिका, ५।२०८.

शिखामणेस्तत्त्वप्रदीपिकाख्या व्याख्या च व्यरचि। एतद्व्याख्याविशिष्टः सिद्धान्तशिखामणिः ख्रि० १९०५ तमेऽब्दे सोलापुरनगरस्थितेन वारदप्रकाशनेन खण्डद्वये प्रकाशितः।

श्रीकेलदीबसवभूपालः—अयं ख्रि० १७ तमशताब्दे कर्णाटकप्रदेशीयकेलदीसंस्थानस्य राजा आसीत्। संस्कृतभाषाविदुषाऽनेन शिवतत्त्वरत्नाकर-सुभाषितसुरद्रुम-सूक्तिसुधाकराख्याः सर्वविद्वज्जनमनस्तुष्टिकरास्त्रयो ग्रन्था विरचिता इति ज्ञायते। तदुक्तं मरितोण्टदार्येण—

सुधामधुरया गिरा बसवभूमिपालाग्रणीः
सुभाषितसुरद्रुमं सशिवतत्त्वरत्नाकरम्।
सुधाकरमचीकरत्तदनु सूक्तिशब्दादिमं
कृतित्रितयमप्यदः सरससन्मनस्तुष्टये[1] ॥ इति।

एतेषु सूक्तिसुधाकरो नोपलभ्यते। सुभाषितसुरद्रुमस्तु मैसूरप्राच्यविद्यासंशोधनालयग्रन्थालये विद्यते; किन्त्वद्यावधि न प्रकाशितः। शिवतत्त्वरत्नाकरस्तु प्रथमतः १९२७ तमे ख्रिस्ताब्दे बि० रामराव-विद्वान्-पि० सुन्दरशास्त्री—इत्येताभ्यां मद्रपुरीतः प्रकाशितं आसीत्। अनन्तरं मैसूरविश्वविद्यालयस्य प्राच्यविद्यासंशोधनालयतः १९६४ तमे ख्रिस्ताब्दे प्रथमभागः, १९६९ तमे ख्रिस्ताब्दे द्वितीयभागः, १९८८ तमे ख्रिस्ताब्दे तृतीयभागश्च प्रकाशितः। शिवतत्त्वरत्नाकरः शा० श० १६३१ तमे वर्षे सर्वधारिसंवत्सरे भाद्रपदमासे शुक्रवासरे पौर्णमास्यां परिपूर्णोऽभूदिति—

श्रीमत्युन्नतशालिवाहनशके चन्द्राग्न्यृतुक्ष्मामिते
वर्षे विश्रुतसर्वधारिणि तथा मासे नभस्याह्वये।
वारे निर्जरवैरिणामपि गुरोः श्रीपौर्णमासीतिथौ
ग्रन्थोऽयं परिपूर्णतामवहत प्रख्यातसारार्थयुक्[2] ॥

इत्यनेन ग्रन्थस्थश्लोकेन सुस्पष्टमवगम्यते।

विचित्रानेकरत्नानामाकरत्वात्समुद्रस्य रत्नाकर इति संज्ञा, तद्वच्छिवेन परमात्मना साक्षात् परम्परया वा निर्मितानां तत्त्वरत्नानां प्रतिपाद्यविषय-

---

१. द्र० शिवतत्त्वरत्नाकरस्य भूमिका, पृ० ५, मैसूर O.R.I. प्रकाशनम्, १९६४ ई०।

२. शिवतत्त्वरत्नाकरः, पृ० ४३४, मद्रासप्रकाशनम् १९२७ ई०।

रूपाणामाकरत्वादस्य ग्रन्थस्य शिवतत्त्वरत्नाकर इत्यन्वर्था संज्ञा। यद्यप्यत्र प्रतिपाद्या विषयास्तत्र तत्र पुराणेतिहासादिषु प्रसिद्धा एव; अथापि तावद्ग्रन्थपर्यटनं विनाऽनायासेनैकत्रैव तावतामपि विषयाणामवगन्तुमनुकूलत्वादयं ग्रन्थः संस्कृतवाङ्मयस्य विश्वकोश इव विलसति। अत एव ग्रन्थकारो ग्रन्थारम्भे—

विचित्रनानाविषयाभिरामे मनोज्ञबन्धेऽत्र महाप्रबन्धे।
वेद्यावबोधार्थमहं प्रमेयसंक्षेपमुद्देशमुखेन कुर्वे[1]॥

इति प्रतिज्ञातवान्।

श्रीशङ्करशास्त्रिणः (ख्रि० श० १९३०)—धर्मरत्नपदवीविभूषिताः श्रीशङ्करशास्त्रिमहाभागा ईश-केन-मुण्डक-सिद्धान्तशिखोपनिषदामुपरि भाष्याणि विरचयामासुः। एतदतिरिक्तं श्रीशास्त्रिमहाभागैर्व्याससूत्राणां वीरशैवसिद्धान्तपरा वृत्तिर्लिखिता। सेयं "ब्रह्मसूत्रवृत्तिः" इति नाम्ना प्रसिद्धाऽस्ति। एते सर्वेऽपि ग्रन्था मैसूरुश्रीशङ्करविलाससंस्कृतपाठशालाध्यक्षैः श्रीमदुज्जयिनिसद्धर्मसिंहासनचरपट्टाध्यक्षैर्मरुळाराध्यशिवाचार्यमहास्वामिभिः प्रकाशिताः सन्ति।

एतदतिरिक्तं संस्कृतभाषायां वीरशैवसाहित्यं सुमहद्वर्तते। तदेवाधः संक्षेपतः सूच्यते। तथाहि—

ग्रन्थनाम	ग्रन्थप्रणेतुर्नाम	तत्समयः
१. अमृतेश्वरभाष्यम्	सर्वेश्वरयतिः	ख्रि. श. १६००
२. अनादिवीरशैवसारसंग्रहः	गूळूरुसिद्धवीरणाचार्यः	,, ,,
३. आनन्दगीता	मल्लिकार्जुनपण्डिताराध्यः	,, ,, ११३०
४. एकोत्तरशतस्थली	जक्कणार्यः	
५. कविकर्णरसायनम्	यत्नन्दूरुषडक्षरकविः	,, ,, १६६५
६. कामिकाद्यष्टाविंशत्यागमवृत्तयो दीपिकाश्च	सकलागमाचार्यः	,, ,, ११५०
७. कैवल्योपनिषत्सादाशिवभाष्यम्	सदाशिवशिवाचार्यः	,, ,, १९४८
८. कैवल्यसारः	मरितोण्टदार्यः	,, ,, १६६०

१. शिवतत्त्वरत्नाकरः, पृ० १, मद्रासप्रकाशनम्, १९२७ ई०।

९. चन्नबसवपुराणम्	कुमारस्वामिशास्त्री	
१०. चोल-रेणुकसंवादः (शिवाधिक्यशिखामणिः)	सोसलेरेवणाराध्यः	ख्रि. श. १६६०
११. ज्ञानशतकम्	सर्पभूषणशिवयोगी	
१२. नन्दिकेश्वरकारिका	नन्दिकेश्वरशिवाचार्यः	
१३. नीलकण्ठभाष्यम् (ब्रह्मसूत्रस्य)	नीलकण्ठशिवाचार्यः	,, ,, ८००
१४. पण्डिताराध्यचरितम्	गुरुराजकविः	
१५. प्रश्नरेणुकम् (हस्तलेखः)	रुद्रमुनीश्वरः	
१६. बसवराजीयम्	पाल्कुरिकेसोमनाथः	,, ,, ११८०
१७. बसवेशविजयम्	कब्बिशङ्कराराध्यः	
१८. भक्ताधिक्यरत्नावलिः	षडक्षरदेवः	,, ,, १६६५
१९. भगवद्गीतावीरशैवभाष्यम्	टी. जी. सिद्धप्पाराध्यः	,, ,, १९६६
२०. भीमेश्वरगद्यम्	मल्लिकार्जुनपण्डिताराध्यः	,, ,, ११३०
२१. महानारायणोपनिषद्-भाष्यम्	वृषभपण्डिताराध्यः	,, ,, १४००
२२. माचिदेवमनोविलासः	बसवलिङ्गशिवयोगी	
२३. रेणुकचम्पूः	ईशानशिवगुरुः	,, ,, ९५०
२४. रेणुकविजयचम्पूः	सिद्धनाथशिवाचार्यः	,, ,, ९६०
२५. रेवणसिद्धचरितम्	ईशानशिवगुरुः	,, ,, ९५०
२६. लिङ्गराजीयः	लिङ्गराजः (कोडगुनृपः)	,, ,, १८००
२७. लिङ्गोद्भवकाव्यम्	मल्लिकार्जुनपण्डिताराध्यः	,, ,, ११३०
२८. वातुलोत्तरव्याख्यानम्	गुब्बिमल्लणार्यः	,, ,,
२९. वीरमाहेश्वराचारसंग्रहः	नीलकण्ठनागनाथाचार्यः	,, ,, १३००
३०. वीरमाहेश्वराचारसारोद्धारः	लक्ष्मीधराराध्यः	
३१. वीरशैवधर्मशिरोमणिः	षडक्षरमन्त्री	,, ,, १७००
३२. वीरशैवप्रदीपिका	मरितोण्टदार्यः	,, ,, १६६०
३३. वीरशैवविलासः	पादपूजाबसवलिङ्गदेशिकेन्द्रः	
३४. वीरशैवसदाचारसंग्रहः	श्रीनागनाथाचार्यः	
३५. वीरशैवान्वयचन्द्रिका	आराध्यवीरेशशास्त्री	
३६. वीरशैवाचारकौस्तुभः	मौनप्पपण्डितः	१७००

३७.	वीरशैवाचारप्रदीपिका	गुरुदेवकविः	खि. श.
३८.	वीरशैवाचारसुधानिधिः	गुरुबसवः	,, ,, १७००
३९.	वीरशैवाष्टावरण-प्रमाणाष्टकाभरणम्	इवटूरिनन्दिकेश्वरशास्त्री	
४०.	वीरशैवेन्दुशेखरः	पण्डितसदाशिवशास्त्री	,, ,, १९२०
४१.	वीरशैवोत्कर्षसंग्रहः	पी. आर्. करिबसवशास्त्री	,, ,, १९०८
४२.	वीरभद्रदण्डकम्	षडक्षरदेवः	,, ,, १६६५
४३.	विवेकचिन्तामणिः	लिङ्गराजः (कोडगुनृपः)	,, ,, १८००
४४.	वीरशैवोत्कर्षप्रदीपिका	चन्नबसवदेशिकः	
४५.	वेदान्तसारवीरशैव-चिन्तामणिः	निट्टूरुनञ्जणाचार्यः	
४६.	श्वेताश्वतरोपनिषद्वीर-शैवभाष्यम्	टी. जी. सिद्धप्पाराध्यः	,, ,, १९६५
४७.	शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनम् (शोधप्रबन्धः)	,, ,, ,,	,, ,, ,, ,,
४८.	शङ्करगीता	मल्लिकार्जुनपण्डिताराध्यः	,, ,, ११३०
४९.	शरणगीता (कन्नडवचनानां पद्यानुवादः)	टी. जी. सिद्धप्पाराध्यः	,, ,, १९६६
५०	शिवाधिक्यरत्नाकरः	केलदीबसवभूपालः	,, ,, १६००
५१.	शिवाधिक्यरत्नावलिः	षडक्षरदेवः	,, ,, १६६५
५२.	शिवाद्वैतपरिभाषा	हूलीनोलकण्ठशिवाचार्यः	,, ,, १९२०
५३.	शिवाद्वैतदर्पणः	शिवानुभवशिवाचार्यः	
५४.	शिवपञ्चस्तवव्याख्या	विश्वाराध्यपण्डितः	
५५.	शिवपञ्चविंशतिलीलाशीः-शतकम् (हस्तलेखः)	श्रीकाशीजगद्गुरुवीरभद्र-शिवाचार्याः	,, ,, १९४५
५६.	शिवप्रसङ्गरत्नाकरः	वृषभलिङ्गशिवयोगी	,, ,, १०९०
५७.	शिवमन्त्रजपविधिः (संग्रहात्मकः)	मूरुसाविरमठगङ्गाधरस्वामी	,, ,, १९२१
५८.	शिवयोगप्रदीपिका	चन्नसदाशिवयोगी	
५९.	शिवलिङ्गसूर्योदयः (वीरशैवधर्मबोधकनाटकम्)	मल्लणाराध्यः	

६०.	शिवज्ञानदीपिका	मल्लार्यगुरुः	,, ,, १२००
६१.	शिवसहस्रनामभाष्यम्	सङ्गमेश्वरयतिः	,, ,, १७८०
६२.	शिवज्ञानप्रदीपिका	विश्वनाथाचार्यः	
६३.	शिवज्ञानबोधः	शिवाग्रयोगीन्द्रज्ञानशिवाचार्यः	
६४.	शिवज्ञानभाष्यम्	,, ,,	
६५.	शिवज्ञानसमुच्चयः	जगदाराध्यनागेशगुरुः	,, ,, १२००
६६.	शैवरत्नाकरः	श्रीमज्ज्योतिर्नाथः	,, ,, ११००
६७.	श्रीबसवोदाहरणम्	पाल्कुरिकिसोमनाथः	,, ,, ११८०
६८.	श्रुतिसारभाष्यम्	श्रीशिवपूजाशिवलिङ्गशिव-योगीन्द्रः	,, ,, १७४५
६९.	सव्याख्या पञ्चश्लोकी	श्रीमत्केलदीबसववसुमतीवासः	
७०.	सानन्दचरितम्	पद्मराजः (केरेयपद्मरसः)	,, ,, ११८०
७१.	सारोद्धारः	लक्ष्मीदेवगुरुः	,, ,, १२००
७२.	सिद्धान्तसारावलिः	त्रिलोचनशिवाचार्यः	
७३.	सिद्धार्थबोधिनी (सिद्धान्तशिखामणेः कन्नडटीका)	सोसलेरेवणाराध्यः	,, ,, १६६०
७४.	स्तवनमञ्जरी	अभिनवकालिदासो बसवप्पशास्त्री	
७५.	हरलीला	उद्भटाराध्यः[1]	,, ,, १०२०

एवं संस्कृतभाषायामितोऽप्यधिका ग्रन्थाः सन्ति । संस्कृतभाषातिरिक्तं कन्नड-मराठी-तेलगु-आङ्ग्ल-तमिलभाषासु च विपुलं वीरशैवसाहित्यं वरीवर्ति । प्रबन्धगौरवभयादत्र केवलं संस्कृतभाषामयस्य प्रमुखवीरशैव-साहित्यस्यैव दिग्दर्शनं कृतम् । मन्येऽनेन जिज्ञासूनां वीरशैवदर्शनेतिहास-विषयकाः प्रायः सर्वा जिज्ञासाः समाहिता भवेयुरिति ।

---

१. उपर्युक्तानां संस्कृतग्रन्थानां लेखकतत्कालादिविचाराः श्रीबी०शिवमूर्तिशास्त्रिकृतस्य 'वीरशैवसाहित्यं तदितिहासश्च, (भा. १) इत्याख्यस्य कन्नडग्रन्थस्य तथा मैसूरुविश्वविद्यालयस्य प्रबुद्धकर्णाटकाख्य-कन्नडपत्रिकायां (वर्ष ५८, अङ्क १, १९७६ ई०) प्रकाशितस्य 'संस्कृते वीरशैवसाहित्यम्' इत्याख्यस्य श्रीजि०मरुसिद्धय्यकृतस्य कन्नडलेखस्य, एवमेव चिदिरेमठीयवीरभद्रशर्मणा लिखितस्य 'रेणूकविजयम्' इत्याख्यस्य तेलगुभाषापुस्तकस्य (शिवधर्मग्रन्थमाला, सिकन्दराबाद १९४३) प्रस्तावनाया आधारेण लिखिताः ।

श्रीमते रेणुकाचार्याय नमः

द्वितीयः परिच्छेदः

सिद्धान्तशिखामणिग्रन्थपरिचयः

अस्मिन् प्रबन्धे सिद्धान्तशिखामणेर्दर्शनान्तरीयसिद्धान्तैः सह समीक्षा तावत् क्रियते। तदत्र जिज्ञासूनां मनसि कोऽयं सिद्धान्तशिखामणिर्नामा-ग्रन्थः ? कस्य दर्शनस्येदं पुस्तकम् ? ग्रन्थकारः कः ? तस्यैतिह्यं किम् ? ग्रन्थ-रचनाकालः कः ? ग्रन्थस्यास्य को वा सिद्धान्तः ? इत्याद्यनेके प्रश्नाः सम्भवन्ति। एवमत्र सम्भाव्यमानानां सर्वेषामपि प्रश्नानामुत्तरं यथामति सप्रमाणं प्रस्तूयते।

सिद्धान्तशिखामणिर्हि वीरशैवधर्मदर्शनयोः सिद्धान्तप्रतिपादकः प्रधानः प्रामाणिकश्च ग्रन्थः। यथा वेदान्तप्रस्थानत्रये प्रसिद्धा सकलोपनिषत्सारभूता गीता भगवता श्रीकृष्णेन महाभारतयुद्धक्षेत्रेऽर्जुनं प्रत्युपदिष्टा, या च पुनः कृष्णार्जुनसंवादरूपेण महर्षिणा व्यासेन ग्रथितेति विज्ञायते, तथाऽयं सिद्धा-न्तशिखामणिरपि कामिकादिवातुलान्तानां शैवागमानां सारभूतो वीरशैव-सिद्धान्तप्रतिपादको ग्रन्थो मुनिकुलतिलकाय अगस्त्याय भगवत्पादै रेणुका-चार्यैरुपदिष्टः। सोऽयमुपदेश आचार्यवर्येण श्रीमता शिवयोगिशिवाचार्येण रेणुक-अगस्त्ययोः संवादरूपेण ग्रथितो वर्तते। तदुक्तं श्रीमरितोण्टदार्येण—

रेणुकागस्त्यसंवादं निगमागमविश्रुतम्।
प्रदीपयति गुप्तार्थमुद्धृत्य शिवयोगिराट्[1] ॥ इति।

भगवता श्रीकृष्णेनोपदिष्टोपदेशः पद्यात्मक इति यथा स भगवद्गीतेति कथ्यते, तथाऽयं सिद्धान्तशिखामणिरपि पद्यात्मकत्वात् 'रेणुकगीता' इत्या-ख्ययापि समाख्यायते।

किञ्च, भगवद्गीताया यथैकादशाध्याये भगवता श्रीकृष्णेनार्जुनाय विश्वरूपं प्रदर्शितम्, तथा सिद्धान्तशिखामण्या एकविंशतितमपरिच्छेदेऽपि

---

१. सिद्धान्तशिखामणिः, भा० १, पृ० १.

विभीषणस्य प्रार्थनानुसारेण युगपत् त्रिकोटिशिवलिङ्गसंस्थापनार्थं श्रीरेणुकभगवत्पादास्त्रिकोट्याचार्यरूपं[१] परिधाय विभीषणाय विश्वरूपं प्रदर्शितवन्त इतीयं रेणुकगीता श्रीमद्भगवद्गीतायास्तुल्यकोटिकेत्यत्र न कोऽपि सन्देहः ।

ग्रन्थेऽस्मिन् एकविंशतिपरिच्छेदाः, तत्राहत्य चाष्टनवत्युत्तरत्रयोदशशत(१३९८) श्लोकाः सन्ति । ग्रन्थस्य प्रथमतश्चतुर्थपरिच्छेदपर्यन्ते भागे तथैकविंशतिपरिच्छेदे च एकोनसप्त्युत्तरद्विशत(२६९)-श्लोकेषु चारित्रिको विषयो वर्तते । पुनः पञ्चमपरिच्छेदाद्विंशतिपरिच्छेदपर्यन्तमेकोनत्रिंशदुत्तरैकादशशत(११२९)श्लोकेषु वीरशैवषट्स्थलसिद्धान्तः प्रतिपादितोऽस्ति । ग्रन्थोऽयं रेणुकागस्त्यसंवादः, रेणुकगीता, सिद्धान्तशिखामणिरिति नामत्रयेणापि व्यवह्रियते, अथापि 'सिद्धान्तशिखामणिः' इत्येवास्य प्रसिद्धं नाम ।

ग्रन्थनामरहस्यम्

तत्रभवान् शिवयोगिशिवाचार्यः स्वरचितस्य श्रीरेणुक-अगस्त्ययोः संवादात्मकस्य ग्रन्थस्य 'सिद्धान्तशिखामणिः' इति नामकरणमकरोत् । अत्राऽयं हेतुः—शिवोक्ताः कामिकादिवातुलान्ता अष्टाविंशत्यागमाः 'सिद्धान्तः' इति नाम्ना प्रसिद्धाः । अत एवाघोरशिवाचार्यः—'सिद्धान्तशब्दः पङ्कजादिशब्दवद्योगरूढ्या शिवप्रणीतेषु कामिकादिषु दशाष्टादशतन्त्रेषु प्रसिद्धः'[२] इति निरूपयामास । तेषां सिद्धान्तशब्दितशिवागमानामुत्तरभागे वीरशैवसिद्धान्तः प्रतिपादितोऽस्ति । तदुक्तं श्रीरेणुकभगवत्पादैः—

सिद्धान्ताख्ये महातन्त्रे कामिकाद्ये शिवोदिते ।
निर्दिष्टमुत्तरे भागे वीरशैवमतं परम्[३] ॥ इति ।

एवं सर्वेषां शैवसिद्धान्तानामुत्तरभागे शिखामणिरिव निरूपितस्य वीरशैवसिद्धान्तस्य सारोऽत्र श्रीमता शिवयोगिशिवाचार्येण संगृहीत इति

---

१. कोटित्रयं तु लिङ्गानां यथाशास्त्रं यथाविधि ।
त्रिकोट्याचार्यरूपेण स्थापितं तेन तत्क्षणे ॥
(सि० शि० २१।३३, पृ० २२६)

२. रत्नत्रयम्, पृ० ५.

३. सि० शि० ५।१४, पृ० ५७.

ग्रन्थोऽयं 'सिद्धान्तानां शिखामणिः = सिद्धान्तशिखामणिः' इति व्युत्पत्ति-सिद्धमन्वर्थं च नाम धारयति। तदेवोक्तं ग्रन्थकारेणापि—

सर्वेषां शैवतन्त्राणामुत्तरत्वान्निरुत्तरम्।
नाम्ना प्रतीयते लोके यत्सिद्धान्तशिखामणिः[1] ॥ इति।

ग्रन्थकर्तुरैतिह्यं ग्रन्थनिर्माणकालश्च

तत्रभवता श्रीशिवयोगिशिवाचार्येण ग्रन्थारम्भे—

कश्चिदाचारसिद्धानामग्रणीः शिवयोगिनाम्।
शिवयोगीति विख्यातः शिवज्ञानमहोदधिः॥

तस्य वंशे समुत्पन्नो मुक्तामणिरिवामलः।
मुद्देवाभिधाचार्यो मूर्धन्यः शिवयोगिनाम्॥

तस्यासीन्नन्दनश्शान्तः सिद्धनाथाभिधः शुचिः।
शिवसिद्धान्तनिर्णेता शिवाचार्यः शिवात्मकः॥

तस्य वीरशिवाचार्यशिखारत्नस्य नन्दनः।
अभवच्छिवयोगीति सिन्धोरिव सुधाकरः[2] ॥

इति स्ववंशवर्णनं कृतम्। एतावताऽयं शिवयोगिनः प्रपौत्रः, मुद्देवस्य पौत्रः, सिद्धनाथस्य च पुत्र इत्येव ज्ञायते। एतदतिरिक्तं न वा तस्य देशः, नापि कालोऽत्र निर्दिष्टः।

ग्रन्थकर्तुः शिवयोगिशिवाचार्यस्य प्रपितामहस्यापि नाम शिवयोगिशिवाचार्य इत्येवासीत्। लोके परिपाटिरियं वर्तते यत् पितामह-प्रपितामहादीनां नामानि तद्वंश उत्पन्नेभ्यः पुत्र-पौत्रेभ्यः पुनः प्रदीयन्ते। तद्वद् ग्रन्थकारः शिवयोगिशिवाचार्यः स्वप्रपितामहस्य नाम्नैवात्र प्रसिद्धिं जगाम।

सिद्धान्तशिखामणेस्तत्त्वप्रदीपिकाख्यसंस्कृतव्याख्याकारेण श्रीमता मरितोण्टदार्येण (ख्रि० १७००) ग्रन्थारम्भे—"अत्र कलिकालप्रवेशानन्तरं लोकहितार्थं रेणुकगणेश्वर इति प्रसिद्धो रेवणसिद्धेश्वरः कुम्भसम्भवाय वीरशैवशास्त्रमुपदिष्टवान्। तदनन्तरं रेवणसिद्धेश्वरदृष्टिगर्भसम्भूतसिद्धरामेश्वर-सम्प्रदायप्रसिद्धः सकलनिगमागमपारगः शिवयोगीश्वर इत्यभिधानवान्

१. सि० शि० १।३१, पृ० १०.
२. सि० शि० १।१३-२०, पृ० ५-७.

कश्चिद् माहेश्वरस्तद्रेणुकागस्त्यसंवादं निर्विघ्नेन स्वशिष्यान् बोधयितुं स्वमनसि कृतसकलसिद्धान्तश्रेष्ठनिगमागमैक्यगर्भीकारलक्षणस्वेष्टदेवतानमस्काररूपमङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं सप्तभिः श्लोकैर्निबध्नाति"[१] इत्यवतरणिकायां ग्रन्थकारः शिवयोगिशिवाचार्यो रेवणसिद्धेश्वरवरप्रसादेन समुत्पन्नस्य सोल्लापुरसिद्धरामेश्वरस्य वंशज इति प्रतिपादितम् ।

अत्रेदमवधेयम्—तत्र तावन्महाराष्ट्रप्रान्ते 'सोल्लापुरम्' इति सुप्रसिद्धं पत्तनमेकं वर्तते । तत्पत्तनस्थमुद्दगौड-सुग्गलादेव्योर्दम्पत्योः षष्टिवर्षे वयसि श्रीरेवणसिद्धेश्वराख्यस्य वीरशैवाचार्यस्याशीर्वादविशेषेण सिद्धरामेश्वराख्यः पुत्रः संजातः । स चाग्रे सिद्धरामशिवयोगीति नाम्ना ख्रि० १२०० तमाब्दे प्रसिद्ध आसीत् ।[२] स च कन्नडभाषायां स्वानुभवपद्यानि लिलेख । तान्यधुना 'सिद्धरामेश्वरवचनगलु' इति नाम्ना प्रथितानि सन्ति । श्रीमरितोण्टदार्यः (ख्रि० १७००) सिद्धान्तशिखामणेर्व्याख्यानावसरे कविवंशे समागतं 'मुद्ददेवः' इति नाम दृष्ट्वा, स च पूर्वोक्तसिद्धरामेश्वरस्य पिता मुद्दगौड एव स्यादिति निर्णीय—

तस्यासीन्नन्दनः शान्तः सिद्धनाथाभिधः शुचिः ।
शिवसिद्धान्तनिर्णेता शिवाचार्यः शिवात्मकः[३] ॥

इत्यस्य श्लोकस्य व्याख्यायाम्—"तस्य मुद्ददेवस्य······सिद्धनाथाभिधः सिद्धरामेश्वराभिधासंयुक्तः सिद्धनाथाचार्याख्यो नन्दनः कुमार आसीदभवदित्यर्थः"[४] इति मुद्ददेवस्य पुत्रं सिद्धनाथं सिद्धरामेश्वर इति व्याख्याय, पुनः—

तस्य वीरशिवाचार्यशिखारत्नस्य नन्दनः ।
अभवच्छिवयोगीति सिन्धोरिव सुधाकरः[५] ॥

इति श्लोकव्याख्याने च—"सिद्धनाथाचार्यस्य नन्दनः कुमारः सिन्धोः समुद्रस्य

---

१. सि० शि०, भा० १, पृ० १-२.
२. 'सिद्धरामशिवयोगि' एम्० बी० कोट्रशेट्टिविरचितः कन्नडशोधप्रबन्धः, पृ० ६९-८५, कर्नाटक० वि० वि० प्रकाशनम्, १९७५ ई० ।
३. सि० शि० १।१७, पृ० ६.
४. सि० शि० तत्त्व० १।१७, पृ० ६-७.
५. सि० शि० १।२०, पृ० ७.

सुधाकर इव शिवयोगीत्यासीत् प्रसिद्धो जात इत्यर्थः"[1] इति सिद्धरामेश्वराभिधस्य सिद्धनाथस्य पुत्रोऽयं शिवयोगिशिवाचार्य इत्यवधार्य शिवयोगिशिवाचार्यं सिद्धरामेश्वरवंशोत्पन्नत्वेन प्रतिपादितवान् ।

एवमनया मरितोण्टदार्योक्त्या सिद्धान्तशिखामणेः कालो द्वादशशताब्दीयसिद्धरामेश्वर-बसवेश्वरादिभ्योऽर्वाचीन इति प्रतीयते; किन्तु कविकालवंशविषयको मरितोण्टदार्यस्य पक्षो न क्षोदक्षम इति वीरशैवविदुषामाशयः ।

तत्र डॉ० ज० च० नि० महाभागाः—"मरितोण्टदार्यवचनानुसारेण मुद्ददेवस्य पुत्रः सिद्धनाथ एव सिद्धरामेश्वरः, तत्पुत्रश्च शिवयोगिशिवाचार्य इत्यङ्गीकर्तुं न शक्यते। यतो हि सोल्लापुरसिद्धरामेश्वरस्त्वविवाहितः । विनैव विवाहं कथं पुत्रसम्भवः ? यदि सिद्धरामेश्वर एव शिवयोगिशिवाचार्यस्य पिता स्यात्, तर्हि शिवयोगिशिवाचार्यः स्वपितुर्नामोल्लेखने 'सिद्धरामः' इत्येव वक्ष्यति स्म, न तु 'सिद्धनाथः' इति । न च छन्दोभङ्गशङ्कालवलेशोऽपि । तथाहि—'तस्यासीन्नन्दनः शान्तः सिद्धनाथाभिधः शुचिः' इति वक्तव्ये 'तस्यासीन्नन्दनः शान्तः सिद्धरामाभिधः शुचिः' इति वक्तुं शक्यते स्म । किञ्च, सोल्लापुरसिद्धरामेश्वरस्य पितुर्नाम मुद्दगौडः, न तु मुद्ददेवः । अतः किञ्चिन्नामसाम्येन नैवं वक्तुं योग्यम् ।

यदि च शिवयोगीति प्रसिद्ध आचार्य एव सिद्धरामेश्वरः, स च ग्रन्थकारस्य प्रपितामह इत्युच्यते, तर्हि तदप्ययुक्तम्; यतो हि शिवयोगिशिवाचार्यो ग्रन्थलेखनावसरे—

आलोक्य शैवतन्त्राणि कामिकाद्यानि सादरम् ।
वातुलान्तानि शैवानि पुराणान्यखिलानि तु[2] ॥

इत्यादिश्लोकानुक्त्वा स्वप्रपितामहस्य वचनशास्त्रमपि दृष्टवानिति वक्ष्यति स्म; तन्नोक्तम्, अतः शिवयोगीति विख्यातो ग्रन्थकारवंशमूलपुरुषोऽपि न सोल्लापुरसिद्धरामेश्वरः । तदेवं ग्रन्थारम्भे शैवागमानां पुराणानां च नामोल्लेखनेन वचनशास्त्रस्य चानुल्लेखनेनाऽयं सिद्धान्तशिखामणिकारः शिवयोगिशिवाचार्यो वचनशास्त्रकर्तृभ्यः सिद्धरामेश्वर-बसवेश्वरादिभ्योऽपि प्राचीन इत्यवधार्यते ।

---

१. सि० शि० तत्त्व० १।२०, पृ० ७.
२. सि० शि० १।२५, पृ० ८.

अपि च शिवयोगिशिवाचार्यः स्ववंशावल्यां ग्रामस्य मातुर्वा नाम नोक्तवान् । अतोऽस्य वंशक्रमो न गृहस्थाश्रमिकः; अपि त्वौत्तराश्रमिकाचार्य-परम्परानुवर्तीति सम्भावयितुं शक्यते । अपरं च—

येन रक्षावतो जाता शिवभक्तिः सनातनी ।
बौद्धादिप्रतिसिद्धान्तमहाध्वान्तांशुमालिना[१] ॥

इत्यनेन श्लोकेन शिवयोगिशिवाचार्यस्य समये बौद्धाद्यवैदिकधर्माणा-मधिकः प्रसार आसीत्, तन्निरासायैवाऽयं ग्रन्थमिमं प्रणिनायेति ज्ञायते । द्वादशाब्दीयसिद्धरामेश्वर-बसवेश्वरादिसमये कर्णाटकप्रदेशे बौद्धमतप्राबल्यं नासीदेव । तस्मादयं कविः सिद्धराम-बसवेश्वरादिशिवशरणेभ्यः प्राचीन इति वक्तव्ये न किमपि काठिन्यम्[२] ।

मैसूरास्थानविद्वान् प० एन्० आर्० करिबसवशास्त्री—"ग्रन्थस्यास्य कर्ता शिवयोगिशिवाचार्यः पीठिकायां स्ववंशानुक्रमं प्रतिपादितवान् । तावता तस्य कः कालः ? को वा देश इति न स्पष्टमवगम्यते । सोल्लापुरसिद्ध-रामेश्वरस्य वंशज इति कथने न किञ्चित् प्रबलं प्रमाणम् । तथाप्ययं ग्रन्थो बसवादिभ्यः प्राचीनः"[३] इत्युक्त्वा पूर्वोक्तस्य मरितोण्टदार्यवचनस्यानौचित्यं सूचयन् स्वसूक्ताभिप्रायं प्रकटितवान् ।

ग्रन्थकालनिर्णये श्रीदासगुप्तानामनवधानता

सिद्धान्तशिखामणेः कालनिरूपणावसरे डॉ० एस्० एन्० दासगुप्तमहा-भागाः—"सिद्धान्तशिखामणौ बसवेश्वरस्योल्लेखो वर्तते, श्रीपतिश्च स्वकीय-श्रीकरभाष्ये सिद्धान्तशिखामणिं प्रमाणत्वेनोल्लिखितवान् । अतः सिद्धान्त-शिखामणिर्बसवेश्वरादनन्तरं श्रीपतेश्च प्राग् निर्मितः स्यात्"[४] इति तर्कद्वयं समुपस्थापितवन्तः । तयोर्मध्ये श्रीपतिः श्रीकरभाष्ये सिद्धान्तशिखामणेः श्लोकान् प्रमाणत्वेनोल्लिखितवानित्ययं ग्रन्थः श्रीपतेरपि प्राक्तन इति तर्कस्य

---

१. सि० शि० १।२३, पृ० ८.

२. डाँ० ज० च० नि० कृता कन्नडमणिकान्तिपीठिका, पृ० १६-२०; सन्मार्गपुस्तकमाला निडुमामिडि० १९५१ ई० ।

३. सि० शि० कन्नडप्रस्तावना, पृ० ५, ग्रन्थप्रसारमण्डली, मैसूर १९२१ ई० ।

४. A History of Indian Philosophy, Vol. 5, P. 44.

सत्यत्वेऽपि सिद्धान्तशिखामणौ बसवेश्वरस्योल्लेखो वर्तते, अतोऽयं बसवेश्वरादर्वाचीन इति तर्कस्तु प्रमादपूर्णः प्रतिभाति। तथाहि श्रीदासगुप्ताः—"शिवनिन्दकस्य वध आवश्यक इति बसवेश्वरविचारः सिद्धान्तशिखामणावुल्लिखितः"[1] इत्युक्त्वा तत्प्रमाणत्वेन—अथ वीरभद्राचार-बसवेश्वराचारं सूचयन् भक्ताचारभेदं प्रतिपादयति—

शिवनिन्दाकरं दृष्ट्वा घातयेदथवा शपेत्।
स्थानं वा तत् परित्यज्य गच्छेद् यद्यक्षमो भवेत्[2]॥

इति सिद्धान्तशिखामणेरंशमुदाहृतवन्तः। उद्धृतांशे बसवेश्वरस्योल्लेखो न मूलग्रन्थेऽस्ति. किन्तु टीकाकारस्य श्रीमरितोण्टदार्यस्यावतरणिकायां वर्तते।

अत्रेदमवधेयम्—उपर्युक्तश्लोके वीरशैवाभिमतः [3]पञ्चाचारान्तर्गतो गणाचारस्वरूप उपवर्णितः, अर्थाच्छिवभक्तो यदि सक्षमस्तर्हि शिवनिन्दको दृष्टश्चेत् तं शपेदथवा घातयेत्। हन्तुं शप्तुं च यद्यसमर्थः, कर्णौ पिधाय तत्स्थानं परित्यज्य गच्छेत्। शिवभक्तेन न कदापि शिवनिन्दा श्रोतव्येति हि गणाचारस्वरूपमत्र निर्दशितम्। तत्र श्लोकस्यास्य व्याख्यानावसरे श्रीमरितोण्टदार्योऽवतरणिकायां श्रीवीरभद्रस्य श्रीबसवेश्वरस्य च नाम दृष्टान्तत्वेनोदाहृतवान्।

अस्यायं भावः—यथा हि शिवापमानकारकं दक्षब्रह्मणो यागं दृष्ट्वा श्रीवीरभद्रस्तद्यागं तं च विनाशितवान्, यथा वा बिज्जलभूपते राजधान्यां कल्याणनगर्यां राजभटैः साकं शिवभक्तानां कलहे सञ्जाते सति तत्र राजभटैः क्रियमाणं बहूनां शिवभक्तानां हिंसाकृत्यं दृष्ट्वा तदसहमानः शिवभक्तो बसवेश्वरो बिज्जलभूपतेः प्रधानमन्त्रिपदं त्यक्त्वा बीजापुरमण्डलान्तर्गतसङ्गमक्षेत्रमगच्छत्, तथा शिवभक्तः सक्षमश्चेद् वीरभद्रवत् शिवनिन्दकं घातयेत्, यदि चाक्षमस्तर्हि श्रीबसवेश्वरवत् तत्स्थानं परित्यजेदिति गणाचारस्य दृष्टान्तत्वेन श्रीवीरभद्राचारः श्रीबसवेश्वराचारश्चोदाहृतः।

---

१. तत्रैव Vol 5, P. 45.

२. सि० शि० ९।३६, पृ० १४८.

३. लिङ्गाचारः सदाचारः शिवाचारस्तथैव च।
भृत्याचारो गणाचारः पञ्चाचाराः प्रकीर्तिताः॥
(चन्द्रज्ञाना० क्रियापादः, ९।४)

तदेवं श्रीबसवेश्वरस्य नामोल्लेखः किं मूलग्रन्थेऽस्ति, उत टीकाकारकृतावतरणिकायामिति सम्यगपर्यालोच्यैव डॉ. एस्. एन्. दासगुप्तमहाभागस्य प्रतिपादनं दृष्ट्वा कथं वा पर्यालोचका न परिहसेयुः। अतः सिद्धान्तशिखामणिर्बसवेश्वरादर्वाचीन इति श्रीदासगुप्तवचनं प्रमाणशून्यं प्रमादपूर्णञ्चास्ति।

एतदतिरिक्तं श्रीदासगुप्तानामपरोऽपि प्रमादः प्रदर्श्यते। तथाहि—श्रीबसवेश्वरः स्वबाल्यावस्थायां विशेषशिक्षणार्थं बिज्जलभूपतेः प्रधानमन्त्रिणः स्वमातुलस्य श्रीबलदेवस्यान्तिकमाजगामेतीतिहासो वर्तते। बिज्जलभूपस्य राजधानीत्वेन प्रसिद्धं कल्याणनगरं कर्णाटकप्रान्तस्य बोदरमण्डलेऽस्ति। एतदितिहासमपर्यालोच्यैव डॉ० एस्० एन्० दासगुप्तमहाभागाः—"श्रीबसवेश्वरो बाल्यावस्थायामेव स्वजन्मस्थानाद् 'बागेवाडी'तो बम्बईसमीपस्थं कल्याणनगरं जगाम, यत्र हि ख्रि० ११५७-११६७ पर्यन्तं बिज्जलभूपतेः प्रशासनमासीत्, पुनर्यत्र च श्रीबलदेवस्य रुग्णावस्थायां तत्स्थाने श्रीबसवेश्वरः प्रधानमन्त्रित्वेन नियुक्तोऽभूत्"[१] इति कल्याणनगरं बम्बईसमीपस्थमुपवर्णितवन्तः। बिज्जलभूपतेः शासनं बम्बईसमीपस्थकल्याणनगर आसीदिति श्रीदासगुप्तवचनं श्रुत्वा कस्य वेतिहासज्ञस्य मनसि खेदो न सञ्जायेत। एवमेवान्यदर्शनेतिहासविषयेऽपि तेषां लेखनी कियत् तथ्यं प्रतिपादितवतीति तत्तत्सम्प्रदायविद्वांस एव जानन्तु। तस्मात् सिद्धान्तशिखामणेः कालविषये 'ग्रन्थोऽयं बसवेश्वरादर्वाचीनः' इति दासगुप्तोक्तिर्न स्वीकारार्हा।

अपरञ्च—

प्रसादाद् देवताभक्तिः प्रसादो भक्तिसम्भवः।
यथैवाङ्कुरतो बीजं बीजतो वा यथाङ्कुरः[२]॥

'....आप जिस पर प्रसन्न हैं, वही धन्य है, जग में पावन है; कूडलसंगमदेव[३]।'

---

१. A History of Indian Philosophy, vol. V. P. 42. Cambridge University Press, 1955.

२. सि० शि० ९।११, पृ० १४०, यद्यप्यत्र 'प्रसादादेव सा भक्तिः' इति वर्तते; तथापि स पाठभेदो भवितुमर्हति।

३. 'बसवेश्वर के वचन' भा० १, पृ० १०७. कर्नाटकविश्वविद्यालयप्रकाशनम्, १९७६ ई०।

इत्यस्मिन् श्रीबसवेश्वरवचने प्रमाणत्वेनोदाहृतः संस्कृतश्लोकः सिद्धान्तशिखामणेर्नवमपरिच्छेदस्यैकादशश्लोको वर्तते। तस्मात् सिद्धान्तशिखामणिर्बसवेश्वरात् प्राचीन इत्यत्रोपर्युक्तं श्रीबसवेश्वरस्य वचनमेव प्रबलं प्रमाणम्।

अपि च श्रीदेवरदासिमय्य-बसवेश्वर-अक्कमहादेवी-अल्लमप्रभुदेव-प्रभृतीनां द्वादशशताब्दीयवीरशैववचनकाराणामुपरि सिद्धान्तशिखामणेः प्रभाव आसीदिति डॉ० ज० च० नि० महाभागाः सोदाहरणं प्रतिपादितवन्तः[१]। तस्मात् सर्वविधपर्यालोचनेनेदं ज्ञायते यत् सिद्धान्तशिखामणिर्बसवेश्वरादिशरणयुगात् प्रागेव प्रमाणत्वेन प्रसिद्ध आसीदिति।

श्रीकरभाष्यात् सिद्धान्तशिखामणेः प्राचीनत्वम्

ननु सिद्धान्तशिखामणिर्बसवेश्वरात् प्राचीन इति तु निश्चितम्, किन्तु ततः कियत् प्राचीनमिति जिज्ञासायामुच्यते। तत्रभवन्तः श्रीपतिपण्डिताराध्यभगवत्पादाः श्रीकरभाष्ये—"पवित्रं ते'[२] इति ऋग्वेदमन्त्रस्य—

ऋगित्याह पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते।
तस्मात् पवित्रं तल्लिङ्गं धार्यं शैवमनामयम्॥
....
दीक्षया रहितः साक्षान्नाप्नुयाल्लिङ्गमुत्तमम्[३]॥

इति सिद्धान्तशिखामणौ श्रीरेणुकाचार्येण लिङ्गधारणपरत्वेन निर्देशात्"[४] इत्याद्यनेकस्थलेषु सिद्धान्तशिखामणेः श्लोकान् सादरं प्रमाणत्वेनोपस्थापितवन्तः। एतेन श्रीपतेरपि प्रागयं ग्रन्थोः प्रामाणिकत्वेन प्रसिद्ध आसीदिति सुनिश्चितम्।

श्रीपतिपण्डिताराध्यस्य कालविषये कश्चन विवादो वर्तते। तदेवात्र संक्षेपेण प्रस्तूयते। श्रीकरभाष्ये तत्र तत्र नीलकण्ठ[५]-भट्टभास्कर-

---

१. मणिमुकुरप्रभायाः कन्नडभाषाया अनुबन्धः, पृ० ११७-१२०, सम्पादकः पञ्चाक्षरी हिरेमठः, ताराग्रन्थप्रकाशनम्, धारवाड़, १९७६ ई०।

२. पवित्रं ते विततम् (ऋ० ९.८३.१).

३. सि० शि० ६।३७-३९, पृ० ९८-९९.

४. ब्र० सू० श्रीकर० १।१।१.

५. "नीलकण्ठभगवत्पाद-भट्टभास्कर-घण्टानाथ-ज्योतिर्नाथादिपूर्वाचार्यैश्छान्दोग्यभाष्ये........व्याख्यातम्" (ब्र० सू० श्रीकर० १।१।२१)।

[1]श्रीकण्ठ-रामानुजादीनां[2] नामग्रहणपूर्वकं तदीयसिद्धान्तानामभिमतत्वस्यानभिमतत्वस्य च प्रतिपादितत्वादयं श्रीपतिरेतेभ्योऽर्वाचीन इति ज्ञायते।

तत्र श्रीनीलकण्ठस्य समयावधारणे साधनाऽनुपलब्ध्या तस्यातीवप्राचीनत्वमङ्गीक्रियते। श्रीभट्टभास्करस्य सिद्धान्तः कुसुमाञ्जलिकारेण ख्रि० ९८० तमाब्दीयेनोदयनाचार्येण विमर्शित इति श्रीभास्करस्य समयः ख्रि० ९०० तमाब्द इति डॉ० सर्वपल्लिराधाकृष्णन्महोदयाः कथयन्ति।[3] तैरेव श्रीरामानुजस्य समयः ख्रि० १०२७ तमाब्द इति निरूपितम्[4]।

चिदरेमठस्य श्रीवीरभद्रशर्ममहोदयाः श्रीकण्ठाचार्यकालोऽपि ख्रि० १०६४ तमाब्द इति समर्थयन्ति[5]। तदेवं श्रीकण्ठ-नीलकण्ठ-भट्टभास्कर-रामानुजादिभ्योऽर्वाचीनस्य श्रीपतिपण्डिताराध्यस्य कः समय स्यादिति जिज्ञासायां श्री टी० एस्० नारायणशास्त्रिमहाभागाः प्राचीनशिलाशासनाधारेण श्रीपतेः कालः ख्रि० १०७२ तमाब्द इति निर्णीतवन्तः[6]। आचार्यबलदेवोपाध्यायमहोदया अपि श्रीपतेः कालः ख्रि० १०६० इति निरूपितवन्तः[7]। तदेतावता श्रीकरभाष्यस्य समयः ख्रि० एकादशशततमाब्दीति निश्चीयते।

सी० हयवदनरावमहोदयस्य भ्रमनिरासः

तत्र बेङ्गलोरनिवासिनो मध्वमतानुयायिनः सी० हयवदनरावमहोदयाः

१. अत्र शिवाग्रगण्यश्रीकण्ठशिवाराध्यकृतब्रह्मसूत्रमीमांसाभाष्ये विशिष्टाद्वैतं स्वाभिप्रेतत्वेन प्रसाधितम् (ब्र० सू० श्रीकर० २।१।२२)।

२. चिदचिदीश्वरपरिभाषाप्रधानरामानुजशास्त्रं वेदमूलकत्वाभावादवैदिकमिति घण्टाघोषः (ब्र० सू० श्रीकर० २।२।४१)।

३. Indian Philosophy, Vol. 2, P. 670. Published by D. R. Bhagi, Bombay 1977.

४. Indian Philosophy, Vol. 2, P. 665.

५. श्रीकण्ठाचार्यकालोऽपि ख्रि० १०४० तमाब्द इत्यघोरशिवाचार्यकृते महोत्सवविधौ स्वकालस्य ख्रि०श० ११५४ तमाब्दत्वेन निर्देशात्, श्रीकण्ठस्य स्वप्रपितामहत्वकथनाच्च निश्चीयते (श्रीकरभाष्यचतुःसूत्रीपीठिका, पृ० ४, जङ्गमवाड़ीमठ-वाराणसीप्रकाशनम्, १९५६ ई०)।

६. The Indian Review, Vol. 16, May 1915 N. 5.

७. भारतीयदर्शनम्, पृ० ४६९. चौखम्भा ओरियन्टालिया १९७६ ई०।

श्रीकरभाष्ये—"मध्वाद्वैतक्षपणकतार्किकादयः[१] (तार्किकादिभिः) जीवानां विभुत्वाङ्गीकारात् तन्निरासार्थमेतदधिकरणप्रारम्भः"[२] इत्यत्र मध्वशब्दं दृष्ट्वा श्रीकरभाष्यं मध्वाचार्यादर्वाचीनमिति साधयन्ति[३]। तदयुक्तम्, यतो ह्यत्रत्यो मध्वशब्दः प्रक्षिप्त एव। तथाहि—श्रीपतिपण्डिताराध्याः "उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्"[४] इत्यस्य बादरायणसूत्रस्य भाष्यलेखनावसरे जीवात्मनो व्यापकत्वे तस्योत्क्रान्तिगत्यागतीनां सम्भवाभावादात्मनोऽणुत्वमेव स्वीकर्तव्यमिति सिद्धान्तयितुमात्मनो विभुत्ववादिनां मतं निरास्थन्। तत्राद्वैततार्किकादिभिरात्मनो विभुत्वाङ्गीकारेण तेषां निरास्यत्वसम्भवेऽपि मध्वस्य तदसम्भवः, तत्राप्यात्मनोऽणुत्वस्वीकारात्। तदुक्तं मध्वाचार्यैरेव—"हेतूनां सकाशादणुरेव"[५] इति, "अणोरपि जीवस्य सर्वशरीरव्याप्तिर्युज्यते, यथा हरिचन्दनविप्लुष एकदेशपतितायाः सर्वशरीरव्याप्तिः"[६] इति च।

तस्मात्—"मध्वाद्वैतक्षपणकतार्किकादयः(दिभिः) जीवानां विभुत्वाङ्गीकारात् तन्निरासार्थमेतदधिकरणप्रारम्भः" इत्यस्मिन् श्रीपतिपण्डिताराध्यवचने विद्यमानो मध्वशब्दोऽप्रासङ्गिकोऽसमञ्जसश्चेति तस्य प्रक्षिप्तत्वं सुलभवेद्यमेव। एवमेवान्यत्र तत्र तत्र श्रीकरभाष्ये[७] विद्यमानो मध्वशब्दः प्रक्षिप्त इत्येव पर्यवस्यति।

अपरञ्च, श्रीकरभाष्यस्य मातृकारूपेषु लिखितपुस्तकेषु मध्वपदं न कुत्रापि दृश्यत इति श्री एम्० जी० नञ्जुण्डाराध्यमहोदयाः प्रतिपादयन्ति।[८]

---

१. अत्र मध्वाद्वैतक्षपणकतार्किकादय इति प्रथमान्तपाठस्थाने तृतीयान्तः पाठ उचितः प्रतिभाति।

२. ब्र० सू० श्रीकरभा० २।३।१८, पृ० २६३.

३. सी० हयवदनरावकृता श्रीकरभाष्यस्याङ्ग्लभाषामयभूमिका, पृ० ९५-९८, बेङ्गलोर प्रेस, बेङ्गलोर १९३६ ई०।

४. ब्र० सू० २।३।१८.

५. ब्र० सू० पूर्णप्रज्ञभाष्यम् २।३।२०.

६. ब्र० सू० पूर्णप्रज्ञभाष्यम् २।३।२४.

७. ब्र० सू० श्रीकरभा० २।२।४१, पृ० २३७.
" " २।३।४०, पृ० २७३.

८. श्रीकरभाष्यभूमिका, पृ० १२१, मैसूरविश्वविद्यालयप्रकाशनम्, १९७७ ई०।

किञ्च, चिदरेमठस्य श्रीवीरभद्रशर्ममहोदयाः—"शङ्कर-रामानुजभाष्य-वाक्यानि यथा श्रीकरभाष्ये यथामूलं दृश्यन्ते, न तथा मध्वभाष्यवाक्यमेक-मप्युलभ्यते। अत्र भाष्ये दृश्यमानेऽपि द्वैतखण्डने न तन्मध्वाचार्यमतमित्येव परिगण्यते, किन्तु प्राचीनद्वैतमित्येवावगन्तव्यम्"[1] इति श्रीकरभाष्यस्थमध्व-शब्दस्य प्रक्षिप्तत्वमेव समर्थयन्ते।

अपि च, श्रीमध्वाचार्यः ख्रि० १२ तमशताब्दीय इति डॉ० सर्वपल्लि-राधाकृष्णन्महोदयाः[2] प्रतिपादयन्ति। श्रीपतेश्च समयः ख्रि० ११ तम-शताब्दीति पूर्वमेव प्रतिपादित इति श्रीपतेर्मध्वादर्वाचीनत्वं सम्भवति। टी० एस्० नारायणशास्त्रिणोऽपि श्रीमध्वाचार्यस्य श्रीपतेरर्वाचीनत्वं कथयन्ति[3]।

तदेवं श्रीकरभाष्यस्य ख्रि० ११ तमशताब्दीभवत्वनिश्चयेन श्रीकरभाष्ये प्रमाणत्वेनोदाहृतः सिद्धान्तशिखामणिस्ततोऽपि प्राचीन इति निर्णीयते।

श्रीकण्ठभाष्यात् सिद्धान्तशिखामणेः प्राचीनत्वम्

श्रीकण्ठविरचिते ब्रह्मसूत्रश्रीकण्ठभाष्ये 'अविभागेन दृष्टत्वात्'[4] इत्यत्र 'मुक्तः शिवसमो भवेत्'[5] इति सिद्धान्तशिखामणेरंशः प्रमाणत्वेनोदाहृतः। श्रीकण्ठस्य च समयः ख्रि० दशमशताब्दीति पूर्वमेव प्रतिपादित इति ततोऽपि प्राचीनोऽयं सिद्धान्तशिखामणिरित्यवधार्यते।

अपरञ्च, डा० ज० च० नि० महाभागाः—"ग्रन्थकाराः शिवयोगिशिवा-चार्याः ख्रि० अष्टमशताब्द्यां सालुहट्टि(सालोटगी)विद्यापीठे प्राचार्या आसन्निति श्रूयते। तदिदानीं बीजापुरमण्डलान्तर्गते 'इण्डी' नगरसमीपे विद्यते। तत्र शिवयोगीश्वरस्य समाधिरेको वर्तते" इति प्रतिपादयन्ति।[6] एतेन सिद्धान्तशिखामणे रचनाकालोऽपि अष्टमशताब्दीति निश्चीयते।

---

१. श्रीकरभाष्यचतुःसूत्री (पीठिका, पृ० १०) जङ्गमवाडीमठप्रकाशनम्।
२. Indian Philosophy, Vol. 2, P. 738.
३. The Indian Review, Vol. 16, may 1915 N. 5.
४. ब्र० सू० ४।४।४.
५. सि० शि० ९।१४, पृ० १४१.
६. सिद्धान्तशिखामणेः सौन्दर्यदर्शनस्य कन्नडपीठिका, पृ० १०-१२, १९७६ ई०।

अपरञ्च, गुरुवंशकाव्ये, शिवतत्त्वरत्नाकरे च रेणुकभगवत्पादानामपरावतारिणा रेवणसिद्धाख्येन महायोगिनाऽऽद्यशङ्कराचार्याय चन्द्रमौलीश्वरलिङ्गं रत्नगर्भगणपतिश्च प्रदत्ते इत्यैतिह्यं वर्तते। विषयममुं शिवयोगिशिवाचार्यो न जानाति। अन्यथा ईशानशिवगुरु-चतुर्मुखबोम्मरसादयो यथा स्वकीयेषु रेणुकचम्पू-रेवणसिद्धेश्वरपुराणादिषु श्रीरेणुकभगवत्पादानां लीलानिरूपणावसरे रेवणसिद्धमहायोगिनाऽऽद्यशङ्कराचार्याय चन्द्रमौलीश्वरलिङ्गप्रदानविषयं प्रतिपादितवन्तस्तथा शिवयोगिशिवाचार्योऽपि सिद्धान्तशिखामणौ विषयममुं किमर्थं न लिखितवान्। अतः शिवयोगिशिवाचार्य आद्यशङ्कराचार्यादपि प्राचीन इत्यवधार्यते। एतेन सिद्धान्तशिखामणेः समयः ख्रि० अष्टमशताब्दात् प्राचीन इति निश्चीयते। किञ्च, प०श्रीकाशीनाथशास्त्रिणः—

"येन रक्षावती जाता शिवभक्तिः सनातनी।
बौद्धादिप्रतिसिद्धान्तमहाध्वान्तांशुमालिना[1] ॥

इत्यस्मिन् श्लोके शिवयोगिशिवाचार्यः स्वात्मानं बौद्धादिप्रतिद्वन्द्विभिः सनातनशिवभक्ते रक्षकं प्रतिपादितवान्। भरतखण्डे च द्विसहस्रवर्षात् प्राग् बौद्धधर्मस्य प्रबलः प्रचार आसीदिति शिवयोगिशिवाचार्यस्य तत्कृतसिद्धान्तशिखामणेश्च कालो द्विसहस्रवर्षप्राचीन इतीमामपि युक्तिं प्रदर्शयन्ति[2]।

तदेवं सिद्धान्तशिखामणिर्द्विसहस्रवर्षात् प्राचीन इति संभाव्यमानत्वेऽपि ख्रि० अष्टमशताब्दात् प्राचीन इति तु निश्चप्रचमेवास्माकं प्रतिभाति।

शिवयोगिशिवाचार्यस्य देशविचारः

शिवयोगिशिवाचार्यः सिद्धान्तशिखामणौ कुत्रापि स्वदेशस्य नाम नोल्लिखितवान्। अथापि स्वपितामहो मुद्ददेव इति कथनेनाऽयं कर्नाटकदेशीय इति प० श्रीकाशीनाथशास्त्रिणामाशयः। ते कथयन्ति—मुद्दशब्दः कन्नडभाषाया वर्तते। कन्नडभाषायामस्यार्थः 'प्रीतिः' इति भवति। ईदृशं कन्नडशब्दमेव 'मुदं ददातीति मुद्दः' इति व्युत्पाद्य—

---

१. सि० शि० १.२३, पृ० ८.

२. सिद्धान्तशिखामणेः प्रस्तावना पृ० ७, काशीनाथग्रन्थमाला, मैसूर। १९७२ ई०।

मुद्दानात् सर्वजन्तूनां प्रणतानां प्रबोधतः ।
मुद्ददेवेति विख्यातसमाख्या यस्य विश्रुता[1] ॥

इति प्रतिपादितत्वादयं कर्णाटकदेशीय इति ज्ञायते[2] ।

सिद्धान्तशिखामणेर्मातृकाः

तत्र तावद् धारवाडनगरस्थ कर्नाटकविश्वविद्यालयस्य कन्नडाध्ययनपीठस्थहस्तलेखभाण्डागारे सिद्धान्तशिखामणेः पञ्च तालपत्रीयहस्तलेखाः सन्ति । तेषां क्रमाङ्काः १५०७, १५६०, २३४१, २३७७, २४६८ इति सन्ति । एतेषु २४६८ संख्यात्मकस्तेलुगुलिप्यात्मको वर्तते । अन्ये च सर्वे हस्तलेखाः कन्नडलिप्यात्मकाः सन्ति । कन्नडलिप्यात्मकेषु हस्तलेखेषु २३७७ संख्याको हस्तलेखः कन्नडटीकायुक्तश्च वर्तते ।

कर्णाटकविश्वविद्यालयस्यैव कन्नडानुसन्धानसंस्थायां तालपत्रात्मक एकः सिद्धान्तशिखामणिर्वर्तते । तस्य क्रमाङ्कः २९४ इति वर्तते । एते सर्वेऽस्माभिर्विलोकिताः सन्ति ।

मद्रपुर्याः 'गवर्नमेण्ट ओरियण्टल मैन्युस्क्रिप्ट्स लाइब्रेरी' इत्यस्य तालपत्रीयहस्तप्रतिग्रन्थसूच्यवलोकनेन ज्ञायते यत्तत्र वाल्यूम १०, बुक नं० ५११९, ५१२०; वाल्यूम ९, बुक नं० ५५५१ इति त्रयः सिद्धान्तशिखामणेस्तालपत्रीयहस्तलेखाः सन्ति । ते सर्वे तेलुगुलिप्यात्मका वर्तन्ते ।

सिद्धान्तशिखामणेः संस्कृत-प्राकृतटीकाकाराः

सिद्धान्तशिखामणेष्टीकाकारेषु पद-वाक्य-प्रमाणपारावारधुरीणश्रीमरितोण्टदार्यमहाभागाः सर्वप्रथमाः । एते ख्रि० सप्तदशशततमाब्द्यामासन्निति ज्ञायते[3] । एतैर्महाभागैर्देववाण्यां तत्त्वप्रदीपिकाख्या व्याख्या विरचिता । अनया व्याख्यया युक्तः सिद्धान्तशिखामणिः प्रथमतः कन्नडाक्षरेषु मैसूरनगरनिवासिना स्व० वै० वीरसंगप्पमहोदयेन प्रकाशितः । तदनु च सोल्लापुरस्य स्व० वारदमल्लप्पमहाभागा अमुमेव ग्रन्थं भागद्वये देवनागराक्षरेण ख्रि० १९०५ तमाब्दे प्रकाशितवन्तः ।

---

१. सि० शि० १।१६, पृ० ६.

२. सिद्धान्तशिखामणेः प्रस्तावना, पृ० ७, काशीनाथग्रन्थमालाप्रकाशनम् ।

३. वीरशैवानन्दचन्द्रिकाया भूमिका, पृ० ३.

श्रीवीरणाराध्यपौत्रः सिद्धय्यस्य च पुत्रः सोसलेरेवणाराध्यः ख्रि० १७ तमाब्द्यां सिद्धान्तशिखामणेः 'सिद्धार्थबोधिनी' इत्याख्यां कन्नडव्याख्यां विरचयामास ।

मैसूरमहाराजस्याऽऽस्थानविद्वांसो लिं० एन्० आर० करिबसवशास्त्रिणः सिद्धान्तशिखामणेस्तात्पर्यदीपिकाख्यां कन्नडव्याख्यां कृतवन्तः । तट्टीकायुक्तः सिद्धान्तशिखामणिर्मैसूरनगरे ख्रि० १९१९ तमाब्दे प्रथममुद्रणम्, ख्रि० १९२१ तमाब्दे च द्वितीयमुद्रणमवाप ।

लिं० प० श्रीकाशीनाथशास्त्रिमहाभागाः सिद्धान्तशिखामणिं भावप्रकाशाख्यया कन्नडव्याख्यया सनाथीकृत्य मैसूरनगरे श्रीपञ्चाचार्यविद्युन्मुद्रणालयतः प्रकटितवन्तः । सोऽयं लोकप्रियतया ख्रि० १९७२ तमाब्दं यावत् पञ्चवारं पुनर्मुद्रितोऽस्ति ।

मैसूरनगरनिवासी श्री० एम्० एल्० नागण्णमहोदयो मरितोण्टदार्यविरचिततत्त्वप्रदीपिकाख्याया व्याख्यायाः कन्नडानुवादं कृत्वा सिद्धान्तशिखामणिं कन्नडलिप्यां ख्रि० १९५९ तमाब्दे प्रकाशयामास ।

साहित्यपारावारीणा डॉ० ज० च० नि० महाभागाः सिद्धान्तशिखामणेः समग्रान् श्लोकान् कन्नडभाषायां पद्यरूपेणानूदितवन्तः । सोऽयं ग्रन्थः 'मणिमुकुर' इति नाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति । एतदतिरिक्तमेभिः 'जीवनसिद्धान्त' इति नाम्ना षट्सु संपुटेषु सिद्धान्तशिखामणेः प्रतिपाद्यविषयाः कन्नडभाषायां सुदीर्घमालोचिताः । ग्रन्थोऽयं १९६९-१९७० तमाब्दे निडुमामिडिपुस्तकभण्डार-बेंगलूर इत्यत्र प्रथमवारं मुद्रितोऽस्ति ।

कर्णाटकप्रदेशीयेन बोजापुरनगरवासिना ज्ञानयोगाश्रमसंस्थापकेन श्रीमल्लिकार्जुनस्वामिमहोदयेन सिद्धान्तशिखामणेः श्लोकानां कन्नडमराठिभाषयोः शब्दानुवादो भावानुवादश्च विहितः । तावुभावपि पृथक्पृथक् प्रकाशितौ वर्तेते । तयोः कन्नडानुवादयुतो ग्रन्थः ख्रि० १९६६ तमेऽब्दे 'शिवानन्दमठ, गदग' इत्याख्यया प्रकाशनसंस्थया प्रकाशितोऽस्ति ।

कर्नाटकप्रदेशीयचित्रदुर्गनिवासी 'निजगुणसिद्ध' इति काव्याभिधानवान् एस० एम० सिद्धय्यमहोदयो ग्रन्थममुं 'श्रीरेणुकगीते' इति नाम्ना भामिनिषट्पदाख्ये कन्नडछन्दस्यनूदितवान् । ग्रन्थोऽयं सरलः काव्यशैल्या लिखितः सुमधुरश्च वर्तते ।

बेंगलोरविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागाध्यक्षेण डॉ० एम० शिवकुमारस्वामिमहोदयेन सिद्धान्तशिखामणिराङ्ग्लभाषयाऽनूदितः। ख्रि० १९६८ तमेऽब्दे प्रकाशितोऽयं ग्रन्थः "श्रीरेणुकगीता" इति नाम्ना। अनेनैव सिद्धान्तशिखामणेः कालसिद्धान्तयोः संशोधनपूर्णः "सिद्धान्तशिखामणि; ओन्दु अध्ययन" इति नामकः कन्नडभाषामयो लघुग्रन्थः ख्रि० १९८७ तमेऽब्दे प्रकाशितः।

काशीविद्यापीठे कन्नडभाषाप्राध्यापको डॉ० शान्तशर्मा (श्री० ष० ब्र० श्रीपतिपण्डिताराध्यशिवाचार्य) हिरेमठः सिद्धान्तशिखामणेर्भाविमञ्जूषाख्यां हिन्दीव्याख्यां विहितवान्। साऽधुना यन्त्रस्था वर्तते। मन्ये, शीघ्रमेव प्रकाशिता भविष्यतीति।

कर्नाटकप्रदेशीय-गुलेदगुड्ड-अमरेश्वरयठीयैरस्माभिरस्य ग्रन्थस्य सुविस्तृता कन्नडव्याख्या विरचिताऽस्ति। सा तावदेकोत्तरैकशत-(१०१)-भागेषु प्रकाशनीयेति प्रकाशनयोजना निर्धारिता श्रीगुरु-अमरेश्वर प्रकाशनम् (अमरेश्वरमठ, गुलेदगुड्ड; जि० बीजापुर, कर्नाटक) इत्याख्यया प्रकाशनसंस्थया। तत्र खलु योजनायामद्यावधि षड् भागाः प्रकाशितचराः सन्ति "सिद्धान्तशिखामणि-प्रवचनप्रभे" इति नामधेयेन। कन्नडव्याख्याया अस्या अवशिष्टभागाः क्रमशो दशसु हायनेषु प्रकाशिता भवेयुरिति संभाव्यते।

श्रीजगद्गुरुरेणुकाचार्याणामवतारसमीक्षा

भगवत्पादरेणुकाचार्यैरगस्त्यायोपदिष्टसिद्धान्तसंग्रहात्मकोऽयं सिद्धान्तशिखामणिरिति पूर्वमेव प्रतिपादितम्। तदत्र तेषामाचार्यवर्याणामवतारः कदाऽभूत् कथं चाभूदिति विमृश्यते।

वीरशैवधर्मसंस्थापका रेणुक-दारुक-घण्टाकर्ण-धेनुकर्ण-विश्वकर्णाख्याः पञ्च महाचार्या इत्यागमप्रसिद्धिः। एते च कैलासनिवासिनः शिवस्य प्रधानाः प्रमथगणा इति कीर्त्यन्ते।

एतेष्वाचार्येषु रेणुक-दारुकाख्यौ गणेश्वरौ चन्द्रमौलेर्विश्वस्तावन्तःपुरद्वारपालावास्ताम्[1]। एकदा कलधौतशिलामये कैलासे रत्नमयसिंहासनो-

१. गणेश्वरौ रेणुकदारुकावुभौ विश्वासभूतौ नवचन्द्रमौलेः।
अन्तःपुरद्वारगतौ सदा तौ वितेनतुर्विश्वपतेस्तु सेवाम्॥
सि० शि० २।३३, पृ० १९

परि भवान्या सह समासीनं परमेश्वरं त्रयस्त्रिंशत्कोटिदेवताः परितः सिषेविरे। सर्वेषां सेवां गृह्णंस्ताननुगृह्णंश्च कदाचित् सभामध्यगतं मुख्यं प्रसिद्धं परमप्रेमास्पदं च रेणुकगणेश्वरं ताम्बूलप्रसादं दातुं शिरसा समाह्वयत्। शम्भोराह्वानसन्तुष्टो रेणुकगणेश्वरः पार्श्ववर्तिनं दारुकं समुल्लङ्घ्य शिवान्तिकं जगाम[१]। एवं भक्तोल्लङ्घनापराधमसहमानः शिवः—

अविचारेण मद्भक्तो लङ्घितो दारुकस्त्वया।
एष त्वं रेणुकानेन जन्मवान् भव भूतले[२] ॥

इति रेणुकं समादिदेश। तदा रेणुकः—हे करुणानिधे ! क्षितिमण्डले मे मानुषो भावो यथा न भवेत् तथा प्रसादं विधेहीति शिवं प्रार्थयामास। एवं प्रार्थितवन्तं रेणुकं मा भैषीस्त्वयि मानुषो भावो नाऽऽयास्यतीत्यभयं प्रदाय,

श्रीशैलस्योत्तरे भागे त्रिलिङ्गविषये शुभे।
कोल्लिपाक्यभिधानोऽस्ति कोऽपि ग्रामो महत्तरः ॥
सोमेश्वराभिधानस्य तत्र वासवतो मम।
अस्पृशन्मानुषं भावं लिङ्गात् प्रादुर्भविष्यसि ॥

मदद्वैतपरं शास्त्रं वेदवेदान्तसम्मतम्।
स्थापयिष्यसि भूलोके सर्वेषां हितकारकम् ॥
मम प्रतापमतुलं मद्भक्तानां विशेषतः।
प्रकाशय महीभागे वेदमार्गानुसारतः[३] ॥

इति समादिश्य च पार्वत्या सहितो नन्द्यादिगणैर्युक्तः सन् स्वकमन्तःपुरं जगाम। रेणुकगणेश्वरोऽपि शिवाऽऽदेशानुसारेण आन्ध्रप्रदेशीयकोल्लिपाकिक्षेत्रस्थसोमेश्वरमहालिङ्गात् प्रादुर्बभूव[४]।

शिवलिङ्गात् प्रादुर्भूतमेनं दृष्ट्वा तत्रत्या जना विस्मिता बभूवुः। विस्मितांस्तान् समाश्वास्य स्वावतारप्रयोजनं चाख्याय व्योममार्गेण मलयाद्रिमुपागमत्[५]। तदा तत्रत्योऽगस्त्यः स्वदिव्यचक्षुषा एनं रेणुकाभिख्यं गणेन्द्रं

१. शम्भोराह्वानसंतोषसंभ्रमेणैव दारुकम्।
उल्लङ्घ्य पार्श्वमगमल्लोकनाथस्य रेणुकः ॥ (सि० शि० ३।६७, पृ० ३५)

२. तत्रैव ३।७७, पृ० ३७.

३. सि० शि० ३।८३-८४, ८६-८७, पृ० ३९.

४. तत्रैव ४।१, पृ० ४०.

५. तत्रैव ४।९-१३, पृ० ४२.

ज्ञात्वा लोपामुद्राकराऽऽनीतैः कलशोदकैः शिवयोगिनः पादौ प्रक्षाल्य समुचितोपचारं च कृत्वा,

स्थिरमद्य शिवज्ञानं स्थिरा मे तापसक्रिया ।
भवद्दर्शनपुण्येन स्थिरा मे मुनिराजता ॥
रेणुकं त्वां विजानामि गणनाथं शिवप्रियम् ।
अवतीर्णमिमां भूमिं मदनुग्रहकाङ्क्षया ॥
त्वन्मुखाच्छ्रोतुमिच्छामि सिद्धान्तं श्रुतिसंमतम् ।
सर्वज्ञ वद मे साक्षाच्छैवं सर्वार्थसाधकम्[१] ॥

इति सम्प्रार्थयामास । तत्प्रार्थनानुसारेण भगवान् रेणुको नानागमश्रवणवर्तितसंशयिनं तं कृतार्थयितुं कामिकादिवातुलान्तानामष्टाविंशत्यागमानामुत्तरभागे विद्यमानं वीरशैवसिद्धान्तं समुपदिदेश । सोऽयमुपदेशोऽधुना 'सिद्धान्तशिखामणिः' इति नाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति । तदा महर्षिः—

अद्य मे सफलं जन्म गतो मे चित्तविभ्रमः ।
संजाता पाशविच्छित्तिस्तपांसि फलितानि[२] मे ॥

इति स्वकृतकृत्यतां ददर्श । तदानीं रेणुकगणेश्वरः—

स्थाप्यतां सर्वलोकेषु तन्त्रमेतत् त्वया मुने ।
ईदृशं शिवबोधस्य साधनं नास्ति कुत्रचित् ॥
अवतीर्णं मया भूमौ शास्त्रस्यास्य प्रवृत्तये ।
प्रवर्तय शिवाद्वैतं त्वमपि ज्ञानमीदृशम्[३] ॥

इत्यादिश्यान्तर्दधे । तदेतत् सिद्धान्तशिखामणिग्रन्थसन्दर्भेण रेणुकागस्त्ययोर्गुरुशिष्यभावः समर्थितो भवति । अत एव भगवत्पादनीलकण्ठशिवाचार्याः—

अगस्त्यो जैमिनिश्चैव विश्वामित्रोऽथ काश्यपः ।
भरद्वाजोऽङ्गिरा अत्रिर्वसिष्ठो रोमहर्षणः ॥
एते सर्वे महाभागा अतिवर्णाश्रमे रताः ।
वीरशैवाः समाख्याता जीवन्मुक्ता न संशयः[४] ॥

१. सि० शि० ४।४७,५०,५२, पृ० ५०-५१.
२. सि० शि० २०।६, पृ० २१५.
३. तत्रैव २०।१३, १७, पृ० २१७-२१८.
४. क्रि० सा०, भाग १, पृ० १२.

इति वीरशैवमहर्षिपङ्क्तौ महर्षिमगस्त्यं प्रथमत्वेन परिगणितवन्तः। शिवसिद्धान्ततत्त्वज्ञोऽयमगस्त्यो रेणुकभगवत्पाददेशानुसारेण स्वश्रुतवीरशैवसिद्धान्तप्रचारार्थं च बादरायणसूत्रोपरि वीरशैवसिद्धान्तपरत्वेन वृत्तिं चकारेति,

अगस्त्यमुनिचन्द्रेण कृतां वैयासिकीं शुभाम् ।
सूत्रवृत्तिं समालोक्य कृतं भाष्यं शिवङ्करम्[१] ॥

इत्यनया श्रीकरभाष्यकारिकयाऽवगम्यते। उत्तरत्रापि—"किञ्चास्मिन् सूत्रेऽगस्त्यमुनिसार्वभौमेन कृतलघुसूत्रवृत्तौ "लिङ्गे सुषुप्तिः" इत्यादिबहुश्रुतिषु घट-कुम्भशब्दादिवद् ब्रह्म-लिङ्गशब्दयोः पर्यायत्वावगमात् तल्लिङ्गात् पूर्वोक्तदहरादिसर्वविद्योपास्यपरशिवात् प्रेरिताः सन्त आतिवाहिका मर्त्यलोकशिवलोकान्तरालनिवासिदेवा दहरादिसर्वब्रह्मविद्योपासकं पुरुषं सौधसोपानाऽऽरोहणन्यायेन क्रमक्रमेण निरुपमानन्दनित्यवैभवं महाकैलासमानयन्तीति व्याख्यातम्, तदप्यविरुद्धम्"[२] इति श्रीपतिपण्डिताराध्यैरेव स्वभाष्ये उद्धृतागस्त्यवृत्तेरुद्धरणेन च सुस्पष्टमवगम्यते। अस्याश्च मुनिचन्द्रवृत्तिरित्यपि नामान्तरं श्रूयते। सा च कुम्भकोणे लभ्यत इति प्रतीतिः[३]।

किञ्च, काश्यां लब्धजनुषा तत्रभवता विद्वद्वरेण श्रीभट्टोजिदीक्षितेनापि—"तेनातप्ततनूरज्ञ इत्यादिना, दीक्षया सहितः साक्षादाप्नुयाल्लिङ्गमुत्तममित्यन्तेन अगस्त्यं प्रति रेणुकेन पवित्रश्रुतेर्लिङ्गधारणपरकतया व्याख्यानात् तथा चायमर्थः"[४] इत्यत्र रेणुकेन कृतोऽगस्त्योपदेशः समर्थितः। तदेतावता श्रीरेणुकभगवत्पादैरुपदिष्टोऽगस्त्यस्तदादेशानुसारेण वीरशैवशास्त्रं प्रचारयामासेत्यत्र न शङ्काकलङ्कलवलेशोऽपि।

अगस्त्यमुनेर्देशः कालश्च

श्रीकरभाष्यभूमिकायां श्री एम०जी० नञ्जुण्डाराध्यमहाभागा अगस्त्यमधिकृत्य वङ्गदेशीयेन ओ० सि० गाङ्गुलीमहाशयेन विरचितं 'पूर्वकालिकद्वीपान्तरसञ्चारी अगस्त्यः' इति लेखं विमृश्य श्री फ० गु० हलकट्टिमहो-

---

१. ब्र० सू० श्रीकर० मङ्गलश्लोक १७.

२. ब्र० सू० श्रीकर० ४।३।४.

३. श्रीकरभाष्यभूमिका, पृ० ११५. मैसूरविश्वविद्यालयप्रकाशनम्।

४. त० नि०, पृ० ५७.

11576

दयेन लिखितस्य कन्नडलेखस्य सारं संगृहीतवन्तः । तस्यैवांशोऽत्र विलिख्यते– श्रीगाङ्गुलोमहोदयस्याभिप्रायानुसारेणाऽगस्त्यः पूर्वं वाराणस्यामुवास । स च विन्ध्याटवीमुत्तीर्य दक्षिणापथमाजगाम । ततोऽयं नासिकप्रान्ते आश्रमं विनिर्ममे । तत्र वातापी-इल्वलनामकावसुरौ महर्षेः सङ्कल्पमात्रेण निहतौ[1] । ततोऽगस्त्यो दक्षिणे पाण्ड्यराज्यं प्रविश्य तत्र राजगुरुपदवीमलञ्चकार, तत्र तमिलभाषाया व्याकरणं 'अगति'नामकं व्यरचयच्च । कन्याकुमार्याः समीपस्थे 'पोधीय'नामके पर्वतेऽगस्त्योऽद्याप्यदृश्यः सन् तपोमग्न इति द्राविडानां दृढो विश्वासः । ततोऽगस्त्यः सागरमुत्तीर्य कम्बोडियाद्वीपमाजगाम । अमुमेवोदन्तं पौराणिकाः सप्तसागरपानत्वादिना[2] सोत्प्रेक्षं वर्णयन्ति । कम्बोडियागते 'अङ्कोरवाट'स्थिते शिलालेखे आर्यदेशीयः कश्चिद् अगस्त्यो नाम ब्राह्मणः काम्बोडियाद्वीपमागत्य शिवयोगसिद्धो भूत्वाऽलौकिकया शक्त्या भद्रेश्वरं समपूजयदित्युल्लेखो वर्तते ।

जावादेशीयपूर्वभागगत-'दिनमया'ख्यग्रामसमीपस्थे कस्मिंश्चिद् शासने ख्रि० पू० ७६० तमेऽब्देऽगस्त्यनाम्ना काचन मूर्तिः समुत्कीर्णा । तत्रागस्त्यं 'शिवगुरुः, भट्टारकगुरुः' इत्याद्यभिधानैः कथयन्ति ।

श्री फ० गु० हलकट्टीमहोदयानामभिप्रायानुसारमगस्त्यस्य जन्मभूमिः कर्णाटराज्यान्तर्गतः 'कलशा'ख्यो ग्रामः (चिक्कमगलूर जिला) । तत्राद्यापि तत्स्मारकाणि विद्यन्ते । इदमेवास्य कुम्भसम्भवत्वादिकस्य[3] पौराणिकवर्णनादेर्मूलम् । गाङ्गुलीमहोदयस्तु मलयाद्रिं सुमात्राद्वीपस्थं प्रतिपादयति, परन्तु हलकट्टिमहोदयस्तन्निराकृत्य मलयाचलं दक्षिणभारते श्रीरेणुकभगवत्पादाचार्यस्य रम्भापुरीपीठसमीपस्थं कथयति । रेणुक-रेवणसिद्धयोरैतिह्याख्ये प्रबन्धेऽपि वि० जि० पाटील(रि० अ० ए० इन्स्पेक्ट्र-बेलगांव)महोदय उदन्तमिमं सोपपत्तिकं समर्थयति । अगस्त्यमहर्षये आदिरेणुकेनैव तत्त्वोपदेशः कृत इति निश्चित्य अगस्त्यस्य कालः ख्रि० पू० ७८० शताब्दात् पूर्वं इत्यभिप्रैति सः[4] ।

---

१. 'जीर्णस्ते जाठरे वह्नौ दृप्तो वातापिदानवः' (सि० शि० ४।४०, पृ० ४८) ।

२. 'आचान्ता भवता पूर्वं पङ्कशेषाः पयोधयः' (तत्रैव ४।४०, पृ० ४८) ।

३. 'ददर्श स महायोगी मुनिं कलशसम्भवम्' (तत्रैव ४।३३, पृ० ४७) ।

४. श्रीकरभाष्यभूमिका, पृ० १४४-१४५, मैसूर० वि० वि० प्रकाशनम्, १९७७ ई. ।

श्रीरेणुकभगवत्पादानां त्रिकोट्याचार्यरूपधारणलीला

अगस्त्याय वीरशैवशास्त्रोपदेशानन्तरं निर्मलः स्वेच्छाचाररसिको रेणुकगणनायको लङ्कापुरीमाससाद। आगतमाचार्यमवलोक्य विभीषणस्तं स्वकं गेहमानिनाय, निजे भद्रासने चोपावेशयत्। अर्घ्यपाद्यादिभिरुपचारैः सम्पूज्य च,

कृतार्था मे पुरी ह्येषा कृतार्थो राक्षसान्वयः।
जीवितं च कृतार्थं मे यस्य त्वं दृष्टिगोचरः[1] ॥

इति तद्दर्शनेन स्वात्मानं कृतार्थमभिमत्य स्वमनसि स्थितां चिन्तां निरूपयामास। हे गणाधीश! मम भ्राता हि रावणोऽस्मिन् लङ्कापत्तने नवकोटिलिङ्गानि प्रतिष्ठाप्यानीति सङ्कल्प्य तत्र षट्कोटिलिङ्गानि स्थापयित्वा कालवशेन स्वचारित्र्यविपर्ययाद् विष्णववतारेण रामेण रणे निहतः। रणे कण्ठस्खलितजीवितो मामवलोक्य,

कोटिषट्कं तु लिङ्गानां मया साधु प्रतिष्ठितम्।
कोटित्रयं तु लिङ्गानां स्थापनीयमतस्त्वया[2] ॥

इति निवेद्य पञ्चत्वं गतः। तदा प्रभृति तदर्थमहं चिन्िततोऽस्मि। तस्मात् त्वमाचार्यभावमासाद्य मम वाञ्छितं पूरयेति निवेदयाञ्चक्रे। तदा रेणुकगणेश्वरः पौलस्त्यस्येष्टसिद्धये युगपत् त्रिकोट्याचार्यरूपं परिधाय यथाशास्त्रं विधिवत् कोटित्रयं लिङ्गानां स्थापयामास[3]।

विभीषणाऽभीष्टसिद्ध्यनन्तरं श्रीरेणुकगणेश्वरः प्रच्छन्नरूपेण प्रकटरूपेण च क्षितिमण्डले सञ्चरंस्तत्र तत्र कांश्चिज्जनान् करुणाकटाक्षेण, अन्यान् शिवाद्वैतोपदेशेन, अपरान् निर्मलसहवासेन च कृतार्थयन् यन्त्रमन्त्रादिचतुःषष्टिकलासिद्धियुक्तान् कापालिकादिपरमतसिद्धमण्डलान् स्वसामर्थ्येन विजित्य च कामिकादिशिवागमसिद्धान्तं स्थापयित्वा निजावासं कोल्लिपाक्यभिधं पुरमागत्य,

त्वदाज्ञया मयैतावत्कालमात्रं महीतले।
अचारि भवदुक्तानामागमानां प्रसिद्धये ॥

---

१. सि० शि० २१।११, पृ० २२१.

२. तत्रैव २१।२७, पृ० २२५.

३. कोटित्रयं तु लिङ्गानां यथाशास्त्रं यथाविधि।
त्रिकोट्याचार्यरूपेण स्थापितं तेन तत्क्षणे ॥ (सि०शि० २१।३३, पृ० २२६)

अतः परं स्वरूपं ते प्राप्तुकामोऽस्मि शङ्कर ।
अन्तरं देहि मे किञ्चिदनुकम्पाविशेषतः[1] ॥

इति तत्रत्यं श्रीसोमेश्वरमहालिङ्गं सम्प्रार्थयामास। तदा तस्मात् शिवलिङ्गात् 'वत्सागच्छ महानुभाव भवतो भक्त्या प्रसन्नोऽस्म्यहम्'[2] इति ध्वनिर्निरगात्। सोमेश्वरलिङ्गादुद्भूतं सानुकम्पं शाङ्करं वचनं श्रुत्वा तत्रत्यैः शिवयोगिभिः स्तूयमानो भगवान् रेणुकः स्वप्रकाशं ज्योतिर्लिङ्गमनुप्राविशत्[3]।

तदेवं रेणुकभगवत्पादाः शिवादेशानुसारेण सोमेश्वरशिवलिङ्गात् प्रादुर्भूय, अगस्त्याय वीरशैवतत्त्वोपदेशं कृत्वा, विभीषणस्य प्रार्थनानुसारेण त्रिकोट्याचार्यरूपमवधार्य, युगपत् कोटित्रयं लिङ्गानां संस्थाप्य, तत्र तत्र दुष्टसिद्धान् विजित्य, शैवागमोक्तवीरशैवसमयं प्रतिष्ठाप्य, स्वावतारप्रयोजनं सम्पूर्य, पुनस्तस्मिन्नेव सोमेश्वरमहालिङ्गे लीना अभूवन्निति सिद्धान्तशिखामणौ रेणुकभगवत्पादानामवतारस्तत्कृता लीलाश्च निरूपिताः सन्ति। एतादृशाऽसामान्यलिङ्गाऽऽविर्भाव-लिङ्गविलयाभ्यामस्याचार्यवर्यस्यालौकिकं माहात्म्यं ध्वन्यते। वीरशैवशिवशरणेषु प्रसिद्धा 'अक्कमहादेवी' स्वकीये कन्नडभाषामये वचने—

लिङ्गदिन्दुदयिसि, अङ्गविडिदिप्प पुरातनर
इङ्गितवनेनेन्दु बेसगोम्बिर्‌यया ?
अवर नडेये आगम, अवर नुडिये वेद;
अवर लोकद मानवरेन्दन्नबहुदे अय्या ? अदेन्तेन्दडे साक्षि;
'वृक्षाद्भवति बीजं हि तद्वृक्षे लीयते पुनः।
रुद्रलोकं परित्यक्त्वा शिवलोके भविष्यति ॥' यन्दुदागि,

---

१. सि० शि० २१।४९-५०, पृ० २३.

२. तत्रैव २१।५१, पृ० २३१.

३. श्रुत्वा लिङ्गाद्वचनमुदितं शाङ्करं सानुकम्पं
संहृष्टात्मा गणपतिरथो ज्योतिषा दीप्यमानः।
जातोत्कण्ठैः परमनुचरैर्योगिभिः स्तूयमानो
ज्योतिर्लिङ्गं परमनुविशत् स्वप्रकाशं तदानीम् ॥ (तत्रैव २१।५२, पृ० २३१)

अङ्कोलेय बीजदिन्दायित्तु वृक्षवु;
आ वृक्ष मरलि आ बीजदोलडगित्तु
आप्रकारदल्लि लिङ्गदोलगिन्द पुरातनरुद्भविसि,
मरलि आ पुरातनरु आलिङ्गदोलगे बेरसिदरु नोडिर्य्यया,
इन्तप्प पुरातनरिगे नानु शरणेन्दु हुट्टुगेट्टेनय्या,
चन्नमल्लिकार्जुना[1] ।

इत्येवमाचार्याणां लिङ्गोद्भवत्वं पुनस्तत्रैव लयत्वं च सदृष्टान्तमुपवर्णितवती । उपर्युक्तस्य कन्नडवचनस्यायं भावः—यथा बीजं वृक्षादुत्पन्नं सत् पुनर्वृक्षे प्रविलीयते, तथा आचार्याः शिवलिङ्गात् प्रादुर्भूय पुनर्लिङ्गे ऐक्यमापन्नाः । एतादृशानामाचार्याणां मुखोद्गतानि वाक्यान्येव वेदाः, तेषामाचरणान्येव आगमाः । एतान् प्रणम्याऽहं भवरोगमुक्ताऽभवमिति । एवमाचार्याणां माहात्म्यादेव तत्स्थापितवीरशैवधर्मस्याप्युत्कृष्टता प्रतिपादिता भवति ।

कति रेणुकाभिख्या आचार्याः ?

वीरशैवाचार्यपरम्परायां रेणुक-रेवण-रेवणसिद्ध-रेवणसिद्धेश्वराभिधा आचार्याः प्रसिद्धाः सन्ति । एते सर्वे भिन्नकालिकाः । श्रीरेणुकाचार्येणाऽगस्त्याय शिवाऽद्वैतसिद्धान्तोपदेशः, विभीषणस्य प्रार्थनानुसारं लङ्कायां दशाननसङ्कल्पितकोटित्रयशिवलिङ्गप्रतिष्ठा च कृतेति सिद्धान्तशिखामणिपरिशीलनेन परिज्ञायते । एतेन मूलाचार्यस्य रेणुकस्यापि कालोऽगस्त्यविभीषणयोः सम एव । अयमाद्य आचार्यः ।

हरिभद्रसूरेः षड्दर्शनसमुच्चयाख्यस्य ग्रन्थस्य व्याख्यायां मणिभद्रसूरिणा,

उत्पलः कारिकां वेत्ति तन्त्रं वेत्ति प्रभाकरः ।
वामनस्तूभयं वेत्ति न किञ्चिदपि रेवणः[2] ॥

इत्युत्पल-प्रभाकर-वामनादिदार्शनिकेषु मध्ये रेवणस्यापि नाम गृहीतमित्ययमाचार्यो मणिभद्रसूरेः प्राक्तनः समकालिको वासीदिति ज्ञायते । अयं च द्वितीयः ।

अथ तृतीयो रेवणसिद्धनामकः । अनेनैव आद्यशङ्कराचार्यश्चन्द्रमौलीश्वरलिङ्गं रत्नगर्भगणपतिं च प्राप्तवानिति गुरुवंशकाव्य शिवतत्त्वरत्नाकरादि-

१. 'महादेवियक्कनवचनगलु' संख्या ९३, कर्नाटकवि० वि० प्रकाशनम् १९७३ ई० ।
२. ष० स०, पृ० ४.

ग्रन्थैर्विज्ञायते । तत्र श्रीशृङ्गेरीमठस्यास्थानविदुषा काशीलक्ष्मणशास्त्रिणा—

श्रीचन्द्रमौलीश्वरलिङ्गमस्मै सद्रत्नगर्भं गणनायकं च ।
स विश्वरूपाय सुसिद्धदत्तं दत्त्वा न्यगादीच्चिरमर्चयेति[1]॥

इत्यत्र आदिशङ्करो रेवणसिद्धमहायोगिना प्राप्तं चन्द्रमौलीश्वरलिङ्गं रत्नगर्भगणपतिं चार्चनार्थं स्वप्रथमशिष्याय श्रीसुरेश्वराचार्याय प्रददाविति गुरुवंशकाव्याख्ये शङ्करचरिते प्रतिपादितम् । तेनैवोपर्युक्तश्लोकव्याख्यानावसरे "सुसिद्धेन = रेवणसिद्धमहायोगिना" इति श्लोकस्थ-सुसिद्धपदस्य रेवणसिद्ध इति व्याख्या चाकारि ।

आचार्यश्रीबलदेवोपाध्यायमहाभागाः स्वसम्पादितशङ्करदिग्विजयस्य परिशिष्टे गुरुवंशकाव्यस्य वैशिष्ट्यनिरूपणावसरे रेवणसिद्धमहायोगिना प्राप्तस्य चन्द्रमौलीश्वरलिङ्गस्य रत्नगर्भविनायकस्य च वृत्तान्तं प्रतिपादितवन्तः[2] ।

अपि च, केलदीबसवभूपालः स्वकीये शिवतत्त्वरत्नाकराख्ये ग्रन्थे—

ततः स रेवणासिद्धसम्प्रदायप्रवर्तिनाम् ।
शङ्कराचार्यवर्याणां पारम्पर्यक्रमागतम् ॥
संन्यासिनमुपाश्रित्य विनयावनतोऽधिकम् ।
वृत्तान्तमखिलं तस्मै यतये स्वं व्यजिज्ञपत् ॥
इत्युक्तेनार्थितस्तेन स संन्यासमुपादिशत् ।
विद्यारण्य इति प्रादादाख्यां तस्मै ततः परम् ॥
रेवणासिद्धसम्प्राप्तं चन्द्रमौलीशमप्यदात् ।
आख्याच्चानेन लिङ्गेन तवाभीष्टाप्तिरित्यपि[3] ॥

इति रेवणसिद्धमहायोगिना आद्यशङ्करभगवत्पादाय प्रदत्तं चन्द्रमौलीश्वरलिङ्गं परम्परया श्रीविद्यारण्यस्वामिनोऽपि प्राप्तवन्त इति विषयमुल्लिखितवान् । तच्च लिङ्गमधुनापि श्रीशृङ्गेरीपीठपरम्परागतैराचार्यैरभ्यर्च्यते । एतेनाचार्यशङ्करस्य समकालिकः कश्चन रेवणसिद्धाख्यो वीरशैवाचार्य आसीदिति विज्ञायते । शिवतत्त्वरत्नाकरस्य आङ्ग्लभाषामयभूमिकायां

---

१. गुरु० का० ३।३३.

२. 'शङ्करदिग्विजयः' परिशिष्ट (क), पृ० ५८६-५८८ हरिद्वारप्रकाशनम् ।

३. शिव० रत्ना० ४।१२।९-१०, २२-२३.

सुप्रसिद्धपुरातत्त्वविदुषा स्व० हो० कृष्णशास्त्रिमहोदयेन रेवणसिद्धो वीरशैव-(लिङ्गायत)सम्प्रदायस्याचार्य इति प्रतिपादितम्[१] ।

अपरो रेवणसिद्धेश्वराख्य आचार्यः ख्रि० एकादशतमशताब्देऽवतीर्य सप्तोत्तरशत(१०७)वर्षाण्युषित्वा दिगन्तविश्रान्तकीर्तिरभूत् । अस्य च स्थानं सोल्लापुर(महाराष्ट्र)समीते 'मासनूर'ग्रामे भीमानद्यास्तीरे वर्तते । अस्यैव महानुभावस्याशीर्वादेन षष्टिवर्षीयायाः सुग्गलादेव्या कुक्षितः सोल्लापुर-सिद्धरामेश्वरस्य जन्माभूदिति सिद्धरामचरितेन ज्ञायते[२] । अयमेव मासनूर-समीपस्थे कस्मिंश्चिद् ग्रामे निवासिनोर्जनपीडकयोर्यक्षदम्पत्योः संहारम्, कोल्हापुरनरेशस्य गोरक्षनाथस्य गर्वहरणम्, काञ्चीवरदराजमूर्तेः कम्प-मानशिरस्तम्भनं च चकारेति तदैतिह्यादवगम्यते[३] ।

एवं रेणुक-रेवण-रेवणसिद्ध-रेवणसिद्धेश्वराख्या आचार्या भिन्न-भिन्न-कालिका एव वर्तन्ते । एवं सत्यपि ख्रि० द्वादशशतकानन्तरकालीना वीर-शैवसाहित्यकारा चतुर्णां चारित्र्यं क्रोडीकृत्य लिखितवन्तः । एतेन भ्रमोऽयं जातो यद् एकस्यैव रेणुकाचार्यस्य रेवण-रेवणसिद्ध-रेवणसिद्धेश्वराख्यानि पर्यायनामानि सन्तीति । तस्मात् तन्न वास्तविकमिति विदाङ्कुर्वन्तु विद्वांसः ।

तदेतावता सिद्धान्तशिखामणिग्रन्थपरिचयसन्दर्भेण बहवोऽत्र विषया यथामति सप्रमाणं च प्रपञ्चिताः । मन्ये, एतदवलोकनेन जिज्ञासूनां सिद्धान्तशिखामणिविषयकाः प्रायः सर्वा जिज्ञासाः समाहिता भवेयुरिति ।

●

---

१. "रेवणसिद्ध We know, is a well known Saiva teacher, whom the Lingayats still claim as one of their earliest Acharya's." (Sivatattva Ratnakara, p. 10, Publishers—B. M. Nath & Co., Vepery, Madras, 1927)

२. सिद्धरामशिवयोगि, पृ० ७५.

३. शिवाङ्क, पृ० ३५०-३५५ (कल्याण) गोरखपुर, १९९० वि० संवत् ।

श्रीरेवणाराध्याय नमः

तृतीयः परिच्छेदः

ईश्वरस्वरूपविमर्शः

तत्र तावद् भारतीयदार्शनिकेषु केचिज्जगदुत्पत्ति-स्थिति-संहारक्रिया-व्यवस्थार्थम्, प्राणिनामदृष्टानुरूपं सुखदुःखफलप्रदानार्थम्, वेदानां प्रामाण्य-व्यवस्थापनार्थं चास्मद्विलक्षणः सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिगुणगणसमन्वित ईश्वर आवश्यक इति तमागमानुमानादिप्रमाणैः साधयन्ति। केचन विनैवेश्वरं पूर्वोक्तानां समस्यानां समाधानं कुर्वन्ति। तदत्र वैदिकषड्दर्शनेषु कैरीश्वरोऽङ्गीकृतः? किमर्थं वाङ्गीकृतः? तदभिमतेश्वरस्वरूपं च कीदृशम्? ईश्वराऽनङ्गीकुर्वद्भिश्च सृष्ट्यादिव्यवहारः कथं व्यवस्थाप्यते? वीरशैव-दर्शने चेश्वरस्वरूपं कीदृशम्? किमर्थं वा तत्र तस्याङ्गीकारः कृत इत्यादि-विषया विमृश्यन्ते।

न्यायवैशेषिकदर्शनयोरीश्वरस्वरूपम्

तत्र तावन्नैयायिका वैशेषिकाश्च परिदृश्यमानस्यास्य विचित्रविश्वस्य कर्ताऽस्मदादिविलक्षणः सर्वज्ञत्वादिगुणगणसमन्वित ईश्वरोऽस्तीत्यभ्युप-गच्छन्ति। स एव प्राणिनामदृष्टनियामकः। तस्यैव कृपया जीवः पदार्थतत्त्व-ज्ञानं प्राप्यात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपमपवर्गमधिगच्छतीति चात्र स्वीक्रियते। तस्मादत्र तदीयेश्वरस्वरूपं तावद् विचारयामः।

महर्षिणा गौतमेन—"ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात्,[1] न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः",[2] "तत्कारित्वादहेतुः"[3] इति सूत्रत्रयेषु संक्षेपेण, किन्तु स्पष्टरूपेणेश्वरस्योल्लेखः कृतः।

अत्र प्रथमसूत्रेण विनैव जीवादृष्टमीश्वरो जगत्कारणमिति प्रतिपादकेन प्राचीनतमेनेश्वरवादेन पूर्वपक्षं विधाय, द्वितीयेन सूत्रेण च जीवादृष्टं विना

---

१. न्या० सू० ४।१।१९.

२. तत्रैव, ४।१।२०.

३. तत्रैव, ४।१।२१.

फलोत्पत्त्यभाव इति नेश्वरः कारणमितीश्वरं विनैव कर्ममात्रस्य कारणत्व-वादिनां मतमुपन्यस्य, तृतीयेन स्वाभिमतः सिद्धान्तो महर्षिणा गौतमेन प्रकटीकृतः। तद्यथा—न केवलमीश्वरो जगत्कारणं भवितुमर्हति, वैषम्य-नैर्घृण्यदोषापत्तेः। न वा केवलं प्राणिनामदृष्टं कारणं भवति, तस्याचेतनत्वा-दिति केवलेश्वरकारणवाद-केवलकर्मकारणवादयोर्मतं विखण्ड्याऽदृष्टसहकृत ईश्वर एव जगदुत्पत्तिनिमित्तकारणमिति मतमुपस्थापितम्। तस्मान्न्याय-दर्शने ईश्वरास्तित्वं जगदुत्पत्तिनिमित्तकारणत्वेन प्राणिनामदृष्टनियाम-कत्वेन च स्वीकृतमिति वात्स्यायनभाष्यपरिशीलनेन परिज्ञायते[1]।

ईश्वरस्य लक्षणम्

भगवता भाष्यकारेण वात्स्यायनेन च—"गुणविशिष्टमात्मान्तर-मीश्वरः, तस्यात्मकल्पत्वात् कल्पान्तरानुपपत्तिः। अधर्म-मिथ्याज्ञान-प्रमादहान्या धर्म-ज्ञान-समाधि-सम्पदा च विशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः, तस्य च धर्मसमाधिफलमणिमाद्यष्टविधमैश्वर्यम्[2]" इति द्वादशविधप्रमेयान्तर्गता-त्मशब्देनैव[3] ईश्वरस्यापि बोध इति प्रतिपादितम्।

तत्रभवान् अन्नम्भट्टोऽपि—"ज्ञानाधिकरणमात्मा। स द्विविधः जीवात्मा परमात्मा चेति। तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एक एव। जीवस्तु प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च[4]" इति ज्ञानाधिकरणत्वेनात्मलक्षणेन जीवेश्वरयोरुभयोरपि प्राप्तिः, तत्र ज्ञानस्य नित्यत्व-जन्यत्वरूपेण तयोर्विभाग इति निरूपितवान्।

श्रीकृष्णधूर्जटिदीक्षितमहोदयाः—"परमत्वं चोत्कृष्टत्वम्। तच्च प्रकृते सृष्टि-स्थिति-प्रलयकर्तृत्वम्"[5] इत्यन्नम्भट्टोक्तपरमात्मशब्दं व्युत्पाद्य तस्य जीवात्मविलक्षणत्वं प्रदर्शितवन्तः। तदेवं न्यायदर्शने सूत्रकारादारभ्या-धुनिककालपर्यन्तमीश्वर उत्तरोत्तरं सुस्पष्टरूपेण प्रतिपादितो वर्तते।

---

१. न्या० सू० भा० ४।१।१९-२१.

२. न्या० सू० भा० ४।१।२१.

३. "आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्" (न्या० सू० १।१।९)।

४. तर्कसं०, पृ० १९-२०.

५. सि० च०, पृ० २८.

वैशेषिकदर्शने महर्षिणा कणादेन न कुत्रापि साक्षादीश्वरस्योल्लेखः कृतः, किन्तु कणादसूत्राणां व्याख्याकर्तृभिः शङ्करमिश्रैः "तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्",[१] "संज्ञाकर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम्",[२] "प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् संज्ञाकर्मणः",[३] "सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः"[४] इत्यादिसूत्रेषु तावदीश्वर-सत्तां साधयितुं प्रयासः कृतः। तद्यथा—"तदित्यनुपक्रान्तमपि प्रसिद्धि-सिद्धतयेश्वरं परामृशति, यथा—"तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्त-दोषेभ्यः"[५] इति गौतमीयसूत्रे तच्छब्देनानुपक्रान्तोऽपि वेदः परामृश्यते। तथा च "तद्वचनात्तेनेश्वरेण प्रणयनादाम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यम्,[६] संज्ञा नाम, कर्म कार्यं क्षित्यादि, तदुभयमस्मद्विशिष्टानामीश्वरमहर्षीणां सत्त्वेऽपि लिङ्गम्",[७] "यस्य स्वर्गापूर्वादयः प्रत्यक्षाः स एव तत्र स्वर्गापूर्वादिसंज्ञाः कर्तुमीष्टे, प्रत्यक्षे चैत्रमैत्रादिपिण्डे पित्रादेश्चैत्रमैत्रादिसंज्ञानिवेशनवत्। एवं च, घटपटादिसंज्ञानिवेशनमपीश्वरसंकेताधीनमेव",[८] "समय ईश्वरसङ्केतः, अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारकः। यः शब्दो यस्मिन्नर्थे भगवता सङ्केतितः स तमर्थं प्रतिपादयति, तथा च शब्दार्थयो-रीश्वरेच्छयैव सम्बन्धः, स एव समयस्तदधीन इत्यर्थः"[९] इत्यादिरूपेणे-श्वरसत्ता प्रसाधिता।

भगवता भाष्यकारेण प्रशस्तपादेन—"द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायानां षण्णां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यतत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुः। तच्चेश्वरचोदनाभिव्यक्तद्धर्मादेव"[१०] इतीश्वरेच्छाविशेषेण कार्यारम्भाभिमुखी-कृताद्धर्मादेव निःश्रेयसं भवतीति निःश्रेयसकारणीभूतधर्मोत्पादककार्यारम्भे जीवानां प्रेरकत्वरूपेणेश्वरस्याङ्गीकारः कृतः।

---

१. वै० सू० १।१।३.
२. वै० सू० २।१।१८.
३. वै० सू० २।१।१९.
४. वै० सू० ७।२।२०.
५. न्या० सू० २।१।५८.
६. वै० सू० उप० १।१।३.
७. वै० सू० उप० २।१।१८.
८. वै० सू० उप० २।१।१९.
९. वै० सू० उप० ७।२।२०.
१०. प्र० पा० भा०, पृ० १५-१८.

वैशेषिकदर्शनेऽपीश्वरः पृथिव्यादिनवद्रव्येषु प्रतिपादितेनात्मद्रव्येणैव बोधगम्यो भवति । तदुक्तं श्रीधरभट्टेन—"ईश्वरोऽपि बुद्धिगुणत्वादात्मैव, न तु षड्गुणाधिकरणश्चतुर्दशगुणाधिकरणाद् गुणभेदेन भिद्यते, मुक्तात्मभिर्व्यभिचारात्"[1] इति । तदेवं वैशेषिकदर्शनेऽपि प्राचीनकालादेव द्रव्यत्वेनाभिमतस्यात्मन एव नित्यज्ञानवत्त्वानित्यज्ञानवत्त्वादिरूपेण परमात्मजीवात्मनोर्विभागं कृत्वा ईश्वरस्य समर्थनं कृतमिति विज्ञायते ।

ईश्वरस्य गुणाः

न्यायवैशेषिकदर्शनयोरीश्वरो द्रव्यान्तर्गत इति स सगुण एव, न निर्गुणः, द्रव्यसामान्यस्य गुणक्रियावत्त्वाङ्गीकारात् । अत एवेश्वरो न नित्यज्ञानस्वरूपः, किन्तु नित्यज्ञानस्य तद्गुणत्वात् तदाश्रय एव । उक्तं च हरिभद्रसूरिणा—

> अक्षपादमते देवः सृष्टिसंहारकृच्छिवः ।
> विभुर्नित्यैकसर्वज्ञो नित्यबुद्धिसमाश्रयः[2] ॥ इति ।

ईश्वरनिष्ठगुणविषये न्यायवैशेषिकाचार्याणां नैकमत्यं दरीदृश्यते । तत्रभवान् भाष्यकारो वात्स्यायन ईश्वरे धर्म-ज्ञान-समाधीन्, तदुत्थानणिमादिवशित्वान्तानष्टविधैश्वर्याख्यांश्च गुणान् प्रतिपादयामास । तथाहि—"धर्म-ज्ञान-समाधिसम्पदा च विशिष्टात्मान्तरमीश्वरः, तस्य च धर्मसमाधिफलमणिमाद्यष्टविधमैश्वर्यम् । सङ्कल्पानुविधायी चास्य धर्मः । प्रत्यात्मवृत्तीन् धर्माधर्मसंचयान् पृथिव्यादीनि च भूतानि प्रवर्तयति"[3] इति ।

श्रीजयन्तभट्टस्तु—"तदेवं नवभ्य आत्मगुणेभ्यः पञ्च ज्ञानसुखेच्छाप्रयत्नधर्माः सन्तीश्वरे, चत्वारस्तु दुःखद्वेषाधर्मसंस्कारा न सन्तीत्यात्मविशेष एवेश्वरो न द्रव्यान्तरम्"[4] इत्यात्मविशेषगुणेषु नवसु पञ्चगुणानामेवेश्वरनिष्ठत्वं प्रतिपादयति । अस्य मते द्रव्यसामान्यस्य सामान्यगुणाः संख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभागाख्या अपीश्वरे विद्यन्त इतीश्वरो दशगुणाधार इति सिद्धयति ।

---

१. न्या० कं०, पृ० २६.

२. ष० स०, १३ श्लो० ।

३. न्या० सू० भा० ४।१।२१.

४. न्या० म०, भा० १, पृ० १८५.

श्रीधरभट्टः—"अष्टगुणाधिकरणो भगवानीश्वर इति केचित्। अन्ये तु बुद्धिरेव तस्याव्याहता क्रियाशक्तिरित्येवं वदन्त इच्छाप्रयत्नावप्यनङ्गीकुर्वाणाः षड्गुणाधिकरणोऽयमित्याहुः"[1] इतीश्वरगुणविषये मतद्वयमुपस्थापितवान्।

श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्योऽपि ज्ञानेच्छाप्रयत्नाख्यास्त्रयोविशेषगुणाः, संख्यादिपञ्चसामान्यगुणाश्चेत्यष्टगुणाधारत्वमीश्वरस्याङ्गीचकार। तथा ह्युक्तम्—"संख्यादयः पञ्च बुद्धिरिच्छा यत्नोऽपि चेश्वरे"[2] इति।

ईश्वरसत्त्वे प्रमाणम्

तत्रभवान् उदयनाचार्यो न्यायकुसुमाञ्जलौ—

स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः।
यदुपास्तिमसावत्र परमात्मा निरूप्यते[3] ॥

इति प्रतिज्ञाय बहुभिर्युक्तिभिः प्रमाणैश्चेश्वरं साधितवान्।

कार्याऽऽयोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः।
वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः[4]॥

इत्यस्मिन् श्लोके श्रीमदुदयनाचार्यं ईश्वरसाधकान् हेतून् निरूपितवान्। तेषां स्वरूपमत्र संक्षेपेण निरूप्यते—

१. **कार्यात्**—इह खलु कार्यं दृष्ट्वा कारणमनुमीयते। लोके सर्वेऽपि जानन्ति यद् घटरूपकार्यस्य चेतनः कर्ता कुम्भकारो वर्तत इति। एवमेवास्य विश्वस्यापि कार्यत्वात् तस्यापि कर्ता चेतनः पुरुषो भवितुमर्हति। तत्र—'तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वं कर्तृत्वम्' इति हि कर्तृत्वलक्षणम्। घटं प्रत्युपादानकारणीभूतमृत्तिकाया अपरोक्षज्ञानम्, तया मृत्तिकया घटोत्पादनेच्छारूपा चिकीर्षा, तदनुकूलः प्रयत्नश्च घटोत्पत्तेः प्राक् कुलाले समवायसम्बन्धेन विद्यत इति तेन यथा कुलालस्य कर्तृत्वसिद्धिस्तथैव द्व्यणुकादिरूपं कार्यं प्रत्युपादानकारणीभूतानां पृथिव्यादिपरमाणूनामपरोक्षज्ञानम्, तेभ्यः परमाणुभ्यो द्व्यणुकाद्युत्पादनेच्छारूपा चिकीर्षा, तदनुकूलः

---

१. न्या० क०, पृ० १४२.
२. कारि० ३४ श्लो०
३. न्या० कु० १।२.
४. न्या० कु० ५।१.

प्रयत्नश्चेत्येषां समवायसम्बन्धेनाश्रयत्वमस्मादृशेषु न संभवतीति पारिशेष्यात् तेषामाश्रयत्वेनेश्वरस्य प्रपञ्चं प्रति कर्तृत्वसिद्धिः। यद्यपि परमाणुविषयकापरोक्षज्ञानं योगबलेन योगिनामपि भवत्येव, अथापि तेषां योगशक्तेः प्रागपि द्व्यणुकानां विद्यमानत्वाद् योगिनां द्व्यणुककर्तृत्वं नैव सम्भवति। तस्मात् 'क्षित्यादिकार्यं सकर्तृकं कार्यत्वाद् घटवत्' इत्यनुमानेन जगत्कर्तृत्वेनेश्वरस्य सिद्धिः।

२. आयोजनात्—अत्रायोजनं नाम संयोगः। सृष्ट्यारम्भे परमाणुद्वयसंयोगेन द्व्यणुकानामुत्पत्तिर्जायते। अयं च संयोगः परमाणुद्वयनिष्ठक्रियासापेक्षः। परमाणूनामचेतनत्वात् तयोर्मध्ये स्वतः क्रियाऽसम्भवाच्च तदर्थं प्रेरकस्यास्मदादिविलक्षणचेतनपुरुषस्याङ्गीकारः कर्तव्यः। स एव चेश्वरः। तदनुमानस्वरूपं यथा—'सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म चेतनप्रयत्नपूर्वकम्, कर्मत्वात्, कपालनिष्ठकर्मवत्' इति। एतेनेश्वरप्रयत्नमात्रसिद्धावपि तादृशविलक्षणप्रयत्नाश्रयत्वेनेश्वरसिद्धिः।

३. धृत्यादेः—अत्र धृतिर्नाम धारणम्। गुरुत्वविशिष्टपदार्थस्याधःपतनाभावे तत्प्रतिबन्धकप्रभाव एव हेतुः। पतनप्रतिबन्धकानि तु संयोगः, वेगः, विधारकप्रयत्नश्चेति वर्तन्ते। तत्र शाखालग्नस्य फलस्याधःपतनाभावे संयोगो हेतुः। धनुर्निक्षिप्तस्य शरस्य किञ्चित्कालपर्यन्तमधःपतनाभावे वेगः कारणम्। आकाशे उड्डीयमानस्य पक्षिणोऽधःपतनाभावे विधारकप्रयत्नश्च कारणम्। तदेवं ब्रह्माण्डादीनां गुरुत्वविशिष्टानामधःपतनाभावात् तत्प्रतिबन्धकीभूतस्य विधारकप्रयत्नस्य सत्ताऽवश्यमङ्गीकर्तव्या। तादृशविलक्षणप्रयत्नाश्रयत्वेन चेश्वरसिद्धिः। अनुमानस्वरूपं तावत्—'पतनाभाववद्गुरुत्वाश्रयः पतनप्रतिबन्धकप्रयत्नप्रयुक्तः, धृतिमत्त्वात्, आकाशस्थपक्षिवत्' इति।

४. प्रलयात्—धृत्यादेरित्यत्रादिशब्देन प्रलयो ग्राह्यः। प्रलयकाले ब्रह्माण्डं विनश्यति। यथा घटप्रध्वंसेऽस्मदादिदण्डप्रहारादिप्रयत्नः कारणम्, तथा ब्रह्माण्डनाशेऽपि प्रयत्नः कल्पनीयः। तादृशसर्वब्रह्माण्डनाशकप्रयत्नस्य जीवात्मन्यभावात् तादृशविलक्षणप्रयत्नाश्रयत्वेन चेश्वरसिद्धिः। अनुमानस्वरूपं यथा—'ब्रह्माण्डनाशः प्रयत्नजन्यः, नाशत्वात्, घटनाशवत्' इति।

५. पदात्—'पद्यते गम्यते (ज्ञायते) व्यवहाराङ्गमर्थोऽनेन' इति व्युत्पत्त्या पदशब्देन वृद्धव्यवहारो बोद्धयते। लोके हि कुलालो घटादिकं निर्माति।

तन्निर्माणमप्यज्ञाततद्विधेर्न संभवतीति तस्य शिक्षकोऽङ्गीक्रियते। तस्यापि शिक्षकान्तर इत्युत्तरोत्तरं गते सति य आद्यः शिक्षको निश्चीयते स एवेश्वरः। तस्यापि शिक्षकान्तरस्वीकारे चावनस्थापत्तिः। अनुमानस्वरूपं तावत्—'घटादिसम्प्रदायव्यवहारः स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्यः (प्रथमप्रवर्तितः), व्यवहारत्वात्, आधुनिकसंगीतादिव्यवहारवत्' इति।

६. **प्रत्ययतः**—प्रत्ययो नाम विश्वासः प्रामाण्यं वा। वाक्यानां प्रामाण्यं वक्तृगुणसापेक्षं भवति। अत यवोदात्ताभिप्रायव्यञ्जकानां वेदवाक्यानां प्रामाण्यमपि तद्वक्तुर्गुणजन्यमित्येव सिद्धम्। एतादृशविलक्षणोदात्तगुण-विशिष्टत्वमस्मदादिषु न संभवतीति पारिशेष्यात् तदाश्रयत्वेनेश्वरसिद्धिः। अनुमानस्वरूपं यथा—'वेदवाक्यजन्या प्रमा वक्तृगुणजन्या, प्रमात्वात्, प्रत्यक्षादिप्रमाणवत्' इति।

७. **श्रुतेः**—श्रुतिर्नाम वेदः। वेदोऽप्यायुर्वेदादिकमिव पौरुषेयः, अतस्त-त्कर्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः। अत्र 'वेदोऽसंसारिपुरुषप्रणीतः, वेदत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्, यथा काव्यम्' इत्यनुमानस्वरूपम्। यद्वा "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" (श्वे० उ० ६।११) इत्यादिश्रुतिवाक्यानुरोधेनेश्वरसिद्धिः।

८. **वाक्यात्**—यथा वाक्यात्मकेषु महाभारतादिषु व्यासादिपुरुष-जन्यत्वेन पौरुषेयत्वम्, तथैव वेदानामपीश्वरप्रणीतवाक्यत्वात् पौरुषेयत्व-मपरिहार्यमेव। वेदोत्पादको हि पुरुषः सर्वज्ञो भाव्यः। अन्यथाऽसन्दिग्धरूपेण सर्वपदार्थप्रतिपादकत्वं वेदे नोपलभ्येत। अतो वेदनिर्मातृपुरुषविशेषरूपेणे-श्वरसिद्धिः। तदनुमानाकारो यथा—'वेदः पौरुषेयः, वाक्यत्वात्, भारता-दिवत्' इति।

९. **संख्याविशेषात्**—तत्र परमाणुद्वयनिष्ठा द्वित्वसंख्या 'अयमेकः, अयमेकः' इत्याकारकापेक्षाबुद्धिजन्या भवति। सेयमपेक्षाबुद्धिः परमाणु-विषयकापरोक्षज्ञानवत एव संभवतीति। जीवेषु च तादृशापरोक्षबुद्धेरसंभवात् पारिशेष्येण तादृशपरमाणुद्वये द्वित्वसंख्योत्पादकापेक्षाबुद्धेराश्रयत्वेनेश्वर-सिद्धिः। तथा ह्यनुमानस्वरूपम्—'द्व्यणुकपरिमाणजनिका संख्याऽपेक्षाबुद्धि-जन्या, एकत्वान्यसंख्यात्वात् द्विघटनिष्ठद्वित्वसंख्यावत्' इति। तदेवमुक्ताना-मीश्वरसाधकहेतूनां विस्तृतं व्याख्यानं व्याख्यानान्तरं च कुसुमाञ्जलौ तथाऽन्यत्र च द्रष्टव्यम्।

ईश्वरविषयकाक्षेपपरिहारः

ननु पूर्वोक्तेष्वीश्वरसाधकहेतुषु 'प्रत्ययतः, श्रुतेः' इति हेतुद्वयमन्योन्याश्रयदोषग्रस्तम् । तथाहि—'प्रत्ययतः' इति हेतुना ईश्वरोच्चरितत्वेन वेदानां प्रामाण्यमिति, 'श्रुतेः' इति हेतुना च वेदवचनेनेश्वरसिद्धिरिति भवता प्रतिपादितत्वाद् ईश्वरोच्चरितत्वेन वेदानां प्रामाण्यम्, वेदवचनेन चेश्वरसिद्धिरिति सुस्पष्ट एवान्योन्याश्रय इति चेन्न; अविचारितरमणीयत्वात् । तथाहि— वस्तुनो हि विचारो द्विप्रकारकः—ज्ञानदृष्ट्या, अस्तित्वदृष्ट्या च । अस्तित्वदृष्ट्या त्वीश्वरः प्रथमः । स एव वेदान् रचयामास । अत एव वेदानां प्रामाण्यमिति । ज्ञानदृष्ट्या तु वेद एव प्रथमः, वेदवचनेनैवेश्वरज्ञानसम्भवात् । तस्माद् वेदेश्वरयोर्मध्ये नोत्पत्तावन्योन्याश्रयो नापि ज्ञप्तौ । वेदानामुत्पत्तावीश्वरसापेक्षत्वेऽपीश्वरोत्पत्तौ न वेदानां सापेक्षता, ईश्वरस्य नित्यत्वाभ्युपगमात् । एवमीश्वरज्ञाने वेदानामपेक्षायामपि वेदज्ञाने नेश्वरस्यावश्यकता, वेदज्ञानस्य गुरुमुखाद् भवितुमर्हत्वात् । तदुक्तं माधवाचार्यैः— "किमुत्पत्तौ परस्पराश्रयः शङ्क्यते ज्ञप्तौ वा ? नाद्यः, आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिकत्वेऽपि परमेश्वरस्य नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः । नापि ज्ञप्तौ, परमेश्वरस्यागमाधीनज्ञप्तिकत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात्"[1] इति ।

नन्वीश्वरस्य जगत्कर्तृत्वे कुलाल इव सशरीरत्वापत्तिः, शरीरं विनैव कर्मणोऽसंभवादिति चेन्न; आक्षेपस्य निरर्थकत्वात् । यदीश्वरसिद्ध्यन्तरमाक्षेपः क्रियते, तर्हि ईश्वरसिद्धौ नाऽयमाक्षेपो बाधकः । यदीश्वरस्य सिद्धेः प्राग् आक्षेपस्ततोऽपि निरर्थक एव । तदुक्तं माधवाचार्यैः—'यदीश्वरः कर्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कजातं जागर्तीति चेत्, ईश्वरसिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातः"[2] इति ।

नन्वीश्वरस्य जगत्कर्तृत्वे किं तस्य प्रयोजनं स्यात् ? विनैव प्रयोजनं मन्दस्यापि प्रवृत्त्यसम्भवात् । ईश्वरस्य पूर्णकामत्वेन प्रयोजनासम्भवः । करुणया प्रवृत्तौ च सर्वस्यापि सुखित्वप्रसङ्ग इति चेन्न; करुणया प्रवृत्तस्यापीश्वरस्य सृज्यमानप्राण्यदृष्टसापेक्षत्वान्न वैषम्यनैघृण्यदोषापत्तिः । तदुक्तं श्रीमाधवाचार्यैः—' नास्तिकशिरोमणे ! तावदीर्ष्याकषायिते चक्षुषी निमील्य परिभावयतु भवान् । करुणया प्रवृत्तिरस्त्येव । न च निसर्गतः सुखमयसर्ग-

---

१. स० द० सं०, पृ० ५११.

२. स० द० सं०, पृ० ५०७.

प्रसङ्गः, सृज्यप्राणिकृतदुष्कृतसुकृतपरिपाकविशेषाद् वैषम्योपपत्तेः। न च स्वातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः, स्वाङ्गं स्वव्याघातकं न भवतीति न्यायेन प्रत्युत तन्निर्वाहात्''[1] इति।

तदेवं न्यायवैशेषिकदर्शनयोरीश्वरो जगदुत्पत्तौ घटस्य कुलाल इव निमित्तकारणम्। अस्य च ज्ञानेच्छादयो गुणा नित्याः। जगदुत्पत्तौ प्राण्यदृष्टसापेक्षत्वादस्य न वैषम्यनैर्घृण्यदोषसम्भवः। अयमेव प्राणिनामदृष्टनियामको वेदोत्पादकश्च वर्तते।

सांख्ययोगदर्शनयोरीश्वरस्वरूपम्

सांख्यास्तावत् सत्कार्यवादमङ्गीकुर्वन्ति। कार्यमव्यक्तरूपेण स्वकारणे सर्वदा वर्तत इति हि तत्सिद्धान्तः। कार्यरूपस्यास्य प्रपञ्चस्य जडरूपत्वादस्य कारणमपि जडा प्रकृतिरेव। सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थारूपेयं प्रकृतिश्चेतनपुरुषसान्निध्ये महदादिरूपेण परिणमत इति सांख्याः प्रतिपादयन्ति। अतोऽत्र सृष्टिरचनायां प्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नः कश्चनेश्वरो नापेक्षितः।

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात्।
पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः[2] ॥

इतीश्वरकृष्णोक्त्या पुरुषस्य भोगाऽपवर्गार्थं प्रवृत्ता प्रकृतिः कृतप्रयोजना सती नर्तकीव यदा निवर्तते, तदा तेन पुरुषेण संसारलयोऽपवर्गश्च प्राप्यते। तस्मादत्र प्रपञ्चविलये जीवस्य विमोक्षणे वा नेश्वरस्यावश्यकता प्रतीयते।

ननु प्रकृतिस्तु जडा। तादृशप्रकृतौ प्रयोजनासंभवात् कथं जीवविमोक्षणाय प्रकृतेः प्रवृत्तिरिति चेन्न; अचेतनायामपि प्रवृत्तिसंभवात्। तदुक्तमीश्वरकृष्णेन—

वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥[3] इति।

अस्यायमर्थः—यथाऽचेतनमपि क्षीरं वत्सविवृद्ध्यर्थं प्रवर्तते, एवमचेतनापि प्रकृतिः पुरुषविमोक्षणाय प्रवर्तिष्यत इति।

१. स० द० सं०, पृ० ५१०.
२. सां० का० ५९.
३. सां० का० ५७.

यदि प्रकृतेः प्रवृत्तावीश्वरः सञ्चालकरूपेण स्वीक्रियते, तर्हि तादृशाचेतनस्य प्रवृत्तिः किमुद्देश्येन ? किं स्वार्थेन, उत करुणया ? नाद्यः, ईश्वरस्य नित्यतृप्तत्वात् । नापि द्वितीयः, सृष्टेः प्राग् जीवानां शरीराद्यभावेन तत्कृतबन्धनाभावात् तद्बन्धप्रहाणेच्छारूपा ईश्वरस्य करुणा कथं वा कल्पेत । सर्गानन्तरं दुःखिनो जीवानवलोक्य तत्प्रहाणेच्छारूपा करुणा संभवत्येवेश्वर इत्यप्ययुक्तम्, तथा सति कारुण्येन सृष्टिः, सृष्ट्या च कारुण्यमिति दुरुद्धरोऽयमन्योन्याश्रयः । तदुक्तं माधवाचार्यैः—"स किं सृष्टेः प्राक् प्रवर्तते, सृष्ट्युत्तरकालं वा ? आद्ये शरीराद्यभावेन दुःखानुत्पत्तौ जीवानां दुःखप्रहाणेच्छानुपपत्तिः । द्वितीये परस्पराश्रयप्रसङ्गः, करुणया सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमिति"[1] इति ।

किञ्च, करुणया ईश्वरः सृष्टौ प्रवर्तते चेत्, सर्वानपि सुखिन एव सृजेत । तथा सति सृष्टिवैचित्र्यभङ्गप्रसङ्गः, प्रत्यक्षविरोधापत्तिश्च । यदि च प्राणिनां शुभाऽशुभकर्मवैचित्र्यात् सृष्टिवैचित्र्यमित्युच्यते, तर्हि तादृशशुभाशुभकर्मसाहाय्येन प्रकृतिरेव प्रपञ्चस्य कर्त्रीति स्वीकारे ईश्वरस्त्वन्यथासिद्धः । प्रकृतेः प्रवृत्तौ न स्वार्थं न वा कारुण्यं प्रयोजकम्, किन्तु पारार्थ्यमात्रमिति नोक्तदोषप्रसङ्गः । तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रैः—"करुणया प्रेरित ईश्वरः सुखिन एव जन्तून् सृजेन्न विचित्रान् । कर्मवैचित्र्याद्वैचित्र्यमिति चेत्, कृतमस्य प्रेक्षावतः कर्माधिष्ठानेन, तदनधिष्ठानमात्रादेवाचेतनस्यापि कर्मणः प्रवृत्त्युपपत्तेः, तत्कार्यशरीरेन्द्रियविषयानुत्पत्तौ दुःखानुत्पत्तेरपि सुकरत्वात् । प्रकृतेस्त्वचेतनायाः प्रवृत्तेर्न स्वार्थानुग्रहो न वा कारुण्यं प्रयोजकमिति नोक्तदोषप्रसङ्गः । पारार्थ्यमात्रं तु प्रयोजकमुपपद्यते"[2] इति । पारार्थ्यमात्रं नाम—परस्य अर्थः परार्थः, तस्य भावः पारार्थ्यम्, पारार्थ्यमेव पारार्थ्यमात्रम्, इति व्युत्पत्त्या परोऽर्थात् पुरुषः, तस्य योऽर्थः प्रयोजनं (मोक्षः) तदर्थं तदर्थमात्रमित्यर्थः ।

तस्माद् यद्व्यतिरेकेऽनिष्टप्रसञ्जनं तद्वस्तु प्रामाणिकं भवतीति व्याप्तिः । यद्व्यतिरेके च नानिष्टप्रसक्तिस्तद्वस्तु नाङ्गीक्रियते । केवलं तद्वाचकशब्दव्यवहारमात्रं भवति । यथा शशशृङ्गम्, गगनारविन्दमित्यादि । अत एव कारणत्वग्रहे व्यतिरेकस्य प्राधान्यमामनन्ति तर्कविदः । तथा चेश्वरव्यतिरेके

१. स० द० सं०, पृ० ६४४-६४५.

२. सां० त० कौ०, पृ० ४६४-४६६.

सृष्टेः, अपरस्य वा कस्यापि कार्यस्य व्यतिरेकव्यतिरेकाद् ईश्वरव्यतिरेके नेष्टव्यतिरेकः। अतस्तस्य प्रामाणिकत्वाभावात् सांख्यमते नेश्वरसद्भावः, तत्प्रयोजकीभूतहेतोरभावात्। अत एवाद्यावधि तद्विषये दार्शनिकानां परस्परं विवादो विलसत्येव। कामं क्रियतां बुद्धिव्यायामस्तेन नहि तत्सद्भावसम्भावनापि। नह्यत्यन्तनिपुणेनापि कृतप्रयत्नेन नटेन घटः पटयितुमिष्यते। न वा शर्करा लवणीक्रियते। न वा दिवान्धो दिवा रूपग्राहकः सम्पाद्यते। अतो बहुकल्पितपदार्थवन्मनोरथकल्पित एवेश्वरपदार्थ इति सांख्यदृष्ट्या निरूपयितुं शक्यते। एवं सांख्यसिद्धान्ते सृष्ट्यर्थम्, तत्प्रलयार्थम्, जीवस्य विमोक्षार्थं वा ईश्वरो नाङ्गीकृत इति सांख्यदर्शनं निरीश्वरसांख्यमिति हि प्रथितं लोके।

तत्रभवता महर्षिणा कपिलेन—"ईश्वरासिद्धेः, मुक्तबद्धयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः, उभयथाऽप्यसत्करत्वम्, मुक्तात्मनः प्रशंसा उपासासिद्धस्य वा" इति चतुर्भिः[1] सूत्रैरीश्वराङ्गीकारो निषिद्धः। तत्र प्रथमसूत्रेणेश्वरनिषेधः प्रतिज्ञातः। द्वितीयेन सूत्रेण चेश्वरास्तित्वे स किं मुक्तपुरुषान्तर्गतः, उत बद्धपुरुषान्तर्गत इत्याक्षेपः कृतः। तृतीयेन सूत्रेण तस्य मुक्तपुरुषान्तर्गतत्वे सृष्टिप्रयोजकाभिमानाद्यभावान्न तेनेश्वरेण सृष्टिसंभवः, बद्धपुरुषान्तर्गतत्वे चास्य मूढत्वान्न सृष्ट्यादिक्षमत्वमित्युभयथाप्यनुपयुक्तत्वं प्रतिपाद्य चतुर्थेन सूत्रेणेश्वरप्रतिपादकवचनानां मुक्तात्मनां प्रशंसापरत्वेन नेयत्वं व्यवस्थापितम्।

पुनश्च—"प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः, सम्बन्धाभावान्नानुमानम्, श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्य"[2] इति सूत्रत्रयेण ईश्वरास्तित्वे न प्रत्यक्षं प्रमाणं संभवति, इन्द्रियैः साकं सन्निकर्षाभावात्। नानुमानमपि, साध्यहेत्वोः सहचारादिदर्शनरूपप्रत्यक्षोपजीव्यत्वादनुमानस्य। न श्रुतिरपि, "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः"[3] इति श्रुत्या प्रकृतेरेव जगत्स्रष्टृत्वस्य प्रतिपादितत्वात्, इतीश्वरसत्तायां प्रमाणाभावोऽपि प्रदर्शितो महर्षिणा कपिलेन।

---

१. सां० सू० १।९२-९५.

२. सां० सू० ५।१०-१२.

३. श्वे० उ० ४।५.

अत्र सूत्रकारस्य महर्षेराशयो विज्ञानभिक्षुणा ईश्वरसाधनपरत्वेन व्यवस्थाप्यते। तथा हि—"अयं चेश्वरप्रतिषेध एकदेशिनां प्रौढ़वादेनैवेति प्रागेव प्रतिपादितम्; अन्यथा हीश्वराभावादित्येवोच्येत"[1] इति। अस्यायमाशयः—नैभिः सूत्रैरीश्वरखण्डने सूत्रकाराभिप्रायः। यद्येवं स्यात् तदा ईश्वराभावाद् इत्येवं सूत्रयेत्, न तु 'ईश्वरासिद्धेः' इत्याकारकं सूत्रं रचयेत्। तस्मान्महर्षिणा ईश्वरास्तित्वं निषेधितम्, नेश्वराभावः साधित इति।

डॉ० या० कु० मसीहमहाशया विज्ञानभिक्षोर्वचनमसङ्गतमिति प्रतिपादयन्ति। महर्षिणा ईश्वरास्तित्वं खण्डितम्, न तु तस्याभावः साधित इत्यनयोर्भेदाऽभावात्। ईश्वरास्तित्वखण्डनेनैव तदभावः सुतरां साधित इति पूर्वोक्तो विज्ञानभिक्षोस्तर्को नेश्वरसाधनसमर्थो भवति।[2]

श्रीमन्त उदयवीरशास्त्रिमहाभागाः सांख्यसूत्रेषु महर्षिणा कपिलेन जगदुपादानभूतस्यैवेश्वरस्यासिद्धिः कृता, न तु सर्वथा ईश्वरासिद्धिरिति प्रतिपादयन्ति। तथाहि—प्रथमाध्याये जगदुपादानभूतस्येश्वरस्यासिद्धिः प्रतिपादिता। जगदुत्पादादभूत ईश्वरः केनापि प्रमाणेन साधयितुं न शक्यः सांख्यनये, प्रकृतितत्त्वस्य सत्त्वरजस्तमोमयस्य तत्र जगदुपादानत्वस्वीकारात्। अत्र पुनस्तृतीयाध्याये सर्वजगदधिष्ठाता सर्वनियन्ता परमेश्वरः प्रतिपाद्यते। एवम्भूतस्य जगत्कर्तुरीश्वरस्य सिद्धिर्निश्चिता एवेति। अनयैव रीत्याऽनयोः प्रसङ्गयोराशङ्क्यमानो विरोधः शक्यः परिहर्तुम्। अत एव पञ्चमाध्याये परमेश्वरस्याधिष्ठातृत्वं प्रतिपाद्य "श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्य"[3] इत्युपसंहारसूत्रेण प्रकृतेरेव जगदुपादानत्वं प्रत्यपादयत् सूत्रकारः।

अत एव "ईश्वरासिद्धेः"[4] इत्यादिसूत्रदिशा परमेश्वरस्य जगदुपादानत्वं प्रतिषिध्य "तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत्"[5] इति प्रकरणोपसंहारसूत्रेण कपिलश्चेतनस्य सर्वजगन्नियन्तुः परमेश्वरस्यैव जगदधिष्ठातृत्वं प्रत्यष्ठापयत्। सप्तदशसंख्याङ्कितकारिकाव्याख्याने 'अधिष्ठानात्' इति हेतुं विवृण्वन्

---

१. सां० सू० १।९२ प्रवचनभाष्यम्।

२. निरीश्वरवाद भारतीय एवं पाश्चात्य, पृ० ४९-५३.

३. सां० सू० ५।१२.

४. सां० सू० १।९२.

५. सां० सू० १।९६.

माठरः—"ततः पश्यामोऽसौ परमात्मा अस्ति पुरुषो येनाधिष्ठितं महदहङ्कार-तन्मात्रेन्द्रियभूतान्युत्पादयति" इत्युपापादयत्। अस्यैव हेतुपदस्य व्याख्याने माठरगौडपादावुभावपि पञ्चशिखसूत्रमेकमित्थमुद्धरतः-"पुरुषाधिष्ठितं प्रधानं प्रवर्तते" इति। पुरुषपदं हि सांख्ये पारिभाषिकं चेतनमात्रपरम्। पूर्वोक्तरीत्या नहि चेतनो जीवात्मा मूलप्रकृतेरधिष्ठाता भवितुमर्हति। एवं च चेतनाधिष्ठितप्रधानस्य प्रवृत्तिं व्याचक्षाणः पञ्चशिखः सकलजगदधिष्ठातारं परमात्मानमेवोपपादयति। कापिलैश्चेतननिरपेक्षा प्रकृतिः प्रवर्तत इति मतं नाङ्गीक्रियत एव। एवं कपिलनाम्ना तादृङ्मतमाश्रित्य तन्निराकरणं यद्भगवानाचार्यः शङ्करश्चकार सर्वत्र ब्रह्मसूत्रभाष्ये, तत्सर्वं निराधारमेव सञ्जायते[1] इति।

नन्वेवं सति 'कपिलो निरीश्वरवादी' इति प्रवादो बहोः कालात् कथमिव प्रवर्तित इत्याकाङ्क्षायां श्रीमन्त उदयवीरशास्त्रिण एवमभिप्रयन्ति—सांख्याचार्यपरम्परायां वार्षगण्याख्योऽस्ति प्रसिद्धोऽतिप्राचीन आचार्यः। तेन च षष्टितन्त्राख्यो ग्रन्थो विरचितः। सांख्याचार्योऽप्ययं कापिलमतमनेकेष्वङ्गेषु नाङ्गीकृतवान्। युक्तिदीपिकाख्यायां सांख्यकारिकाव्याख्यायामस्य मतमेवमुद्धृतं वर्तते—"प्रधानप्रवृत्तिरप्रत्यया पुरुषेणाऽपरिगृह्यमाणाऽऽदिसर्गे वर्तते" इति। एतेन वार्षगण्याचार्यः प्रधानप्रवृत्तिं प्रति चेतनापेक्षां नाङ्गीकरोतीत्यवगम्यते।

कालान्तरे सर्वात्मना निरीश्वरवादिनो बौद्धाः स्वमतपोषणाय वार्षगण्यमतं सांख्यमतमिति कृत्वा प्रचारितवन्तः प्रसारितवन्तश्च। रहस्यमिदमजानद्भिर्जनैः सांख्यस्येदं मतमेव तदादिप्रवक्तुः कपिलस्य मतमित्यारोपितम्। तदाप्रभृत्येवायं प्रवादः प्रवर्तितः 'कपिलो निरीश्वरवादी' इति। अतो भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैः प्रत्याख्यातं सांख्यमतं सांख्यान्तर्गतवार्षगण्यशाखारूपम्, न तु कापिलमिति निश्चप्रचम्[2]।

वस्तुतस्तु द्विविधा हि सांख्यविचारधारा प्रवहन्ती दृश्यते—सेश्वरसांख्यधारा, निरीश्वरसांख्यधारा चेति। एतच्च विज्ञानभिक्षुणापि स्वीकृतम्। तथा चोक्तं तेन—"अयं चेश्वरप्रतिषेध एकदेशिनां प्रौढिवादेनैव[3] इति।

---

१. सा० सु०, व० १५, अंक १-४, पृ० १०६-१०८.

२. सा० सु०, व० १५ अंक १-४, पृ० १०८-१०९.

३. सां० सू० १।९२ प्रवचनभाष्यम्।

अत्र सेश्वरसांख्यानामपीश्वरो न नैयायिकाभिमतेश्वर इव नित्यसर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तः, न वा प्रपञ्चकर्तृत्वसामर्थ्यवान्, किन्तु प्रकृतिप्रतिबिम्बितत्वात् पुरुषे सर्ववित्त्वसर्वकर्तृत्वाभिमानवान्। एतादृशाभिमानयुक्तः पुरुष एवेश्वरः। तदुक्तं वृत्तिकारेण—"यद्यस्मदभिमत आत्मा ईश्वरः, भवतु; न्यायाभिमते च प्रमाणं नास्ति"[१] इति। एवं सांख्याः कर्तारमेवेश्वरं निषेधयन्ति, न तु कर्तृत्वाद्यभिमानिनमात्मानमीश्वरमिति ज्ञायते। "स द्विविधः, परश्चापरश्च"[२] इति वृत्तिकारेणात्मनः परापरभेदेन द्वैविध्यं प्रतिपाद्य पर एवात्मा ईश्वर इति निरूपितम्।

तस्मात् सेश्वरसांख्याभिमतेश्वरे सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादीनामवास्तविकत्वादत्र न सङ्कल्पपूर्वकं स्रष्टृत्वम्, किन्तु लोहसंचालनेऽयस्कान्तमणेरिव सन्निधानमात्रेणैव। तदुक्तं महर्षिणा कपिलेन—"तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत्"[३] इति। विज्ञानभिक्षुणाऽप्युक्तम्—

निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्तते।
सत्तामात्रेण देवेन तथा चायं जगज्जनः॥
अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम्।
निरिच्छत्वादकर्ताऽसौ कर्ता सन्निधिमात्रतः[४]॥ इति।

अत एवात्र—"तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय"[५] इत्यादिश्रुतिस्तु कूलं पिपतिषतीतिवद् गौण्या वृत्त्या प्रवर्तते। तदेतावता पर्यालोचनेनेदमेव ज्ञायते यत् सांख्यदर्शने सेश्वरनिरीश्वरभेदेन द्वौ पन्थानौ वर्तेते। ये चेश्वरं नाङ्गीकुर्वन्ति, ते पुरुषस्य सान्निध्यमात्रेण प्रकृतेः सृष्टिकर्तृत्वादिकं व्यवस्थापयन्ति। ये चेश्वरमङ्गीकुर्वन्ति, ते त्वीश्वरसान्निध्येन प्रधानस्य व्यापारमुपवर्णयन्ति। सेश्वरवादिनामपीश्वरो न्यायदर्शनाभिमतेश्वरवन्न नित्यः, तस्य नित्यत्वे सर्वसम्मत्यभावात्। अतो जन्य इत्येवाङ्गीक्रियते। तदुक्तं विज्ञानभिक्षुणा—"प्रकृतिलीनस्य जन्येश्वरस्य सिद्धिः "यः सर्वज्ञः सर्ववित्

---

१. सा० सू० अ० वृ० ३।५७.
२. सां० सू० अ० वृ० २।१.
३. सां० सू० १।९६.
४. सां० सू० १।९६ प्रवचनभाष्यम्।
५. छा० उ० ६।२।३.

यस्य ज्ञानमयं तपः"[१] इत्यादिश्रुतिभ्यः सर्वसम्मतैव, नित्येश्वरस्यैव विवादास्पदत्वादित्यर्थः"[२] इति। अस्य च सङ्कल्पेन सृष्टिरित्यङ्गीकारे सङ्कल्पप्रयोजकस्य स्वार्थत्वे ईश्वरत्वहानिः, कारुण्ये सृष्टिवैचित्र्याभाव इति सान्निध्यमात्रेणैव सृष्टिः प्रतिपाद्यते।

तत्र तावद्योगदर्शने समाधिसिद्धिरेव योगिनां चरमं लक्ष्यम्। स च समाधिः कैरुपायैः प्राप्यत इति जिज्ञासायामष्टाङ्गयोगः प्रोक्तः। भाष्यकारस्तत्रैव एवं शङ्कामुद्भावयति—"किमेतस्मादेवासन्नतरः समाधिर्भवति? अथास्य लाभे भवत्यन्योऽपि कश्चिदुपायो न वेति"[३] इति। तदा प्राह पतञ्जलिः—"ईश्वरप्रणिधानाद्वा"[४] इति। अस्यामर्थः—अत्र प्रणिधानो नाम भक्तिविशेषः। स च फलेप्साराहित्येन क्रियमाणानां कायिक-वाचिक-मानसिकक्रियाणामीश्वरार्पणरूपः। तदुक्तं भगवता कृष्णेन—

> यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
> यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्[५] ॥ इति।

एतादृशभक्तिविशेषेण आवर्जितः प्रसन्नतापूर्वकमभिमुखीकृत ईश्वरोऽभिध्यानमात्रेण इदमस्याभिमतमस्त्विति सङ्कल्पमात्रेणैव तं योगिनमनुगृह्णाति। तदनुग्रहाद् योगिनामतिशीघ्रमेव समाधिफलं कैवल्यं सिद्ध्यतीति।

ईश्वरस्य लक्षणम्

ननु यस्यानुग्रहेण शीघ्रमेव समाधिसिद्धिर्जायते, तस्येश्वरस्य किं लक्षणमिति जिज्ञासायामुक्तं महर्षिणा पतञ्जलिना—"क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः"[६] इति। अत्र 'पुरुष ईश्वरः' इत्येतावन्मात्रस्य लक्षणत्वे बद्धपुरुषे (जीवे) लक्षणस्यातिव्याप्तिः। यदि 'पुरुषविशेष ईश्वरः' इतीश्वरलक्षणं स्यात् तदा यत्किञ्चिद्विशेषधर्मयुक्ते जीवे पुनरतिव्याप्तिः। अतः क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट इति विशेषणम्। तथा सति नातिव्याप्तिः, जीवरूपपुरुषाणां क्लेशादिभिर्युक्तत्वात्।

---

१. मुण्ड० १।१।९.
२. सां० सू० ३।५७ प्र० भाष्यम्।
३. यो० सू० १।२३ अवतरणिकाभाष्यम्।
४. यो० सू० १।२३.
५. भ० गी० ९।२७.
६. यो० सू० १।२४.

ननु योगनये क्लेशादीनां चित्तधर्मत्वात् पुरुषे तदसंभव इति 'पुरुष' शब्देनैव चित्तादस्य व्यावृत्तिः संभवतीति 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः' इति विशेषणं व्यर्थमिति चेन्न, यद्यपि पुरुषेश्वरौ वास्तविकक्लेशादिभिरसम्पृक्तावेव, अथापि योद्धृगतजयपराजयौ यथा स्वामिनि व्यपदिश्येते, तथा बुद्धिगतक्लेशानामविवेकबलेन पुरुषे(जीवे) औपाधिकरूपेण व्यपदेशो भवति। तदेवं क्लेशानां चित्ते वास्तविकरूपेण, पुरुषे औपाधिकरूपेण विद्यमानत्वेऽपीश्वरस्य काल्पनिकरूपेणाप्यपरामृष्टत्वं सूत्रेण सूचितम्।

किञ्च, "क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुष ईश्वरः" इतीश्वरस्य लक्षणत्वे पुनर्मुक्तपुरुषे प्रकृतिलीनपुरुषे वाऽतिव्याप्तिः स्यादिति 'पुरुषविशेषः' इत्युक्तम्। ते तु केवलिनः पुरुषाः, न तु पुरुषविशेषाः।

अत्रेदमैदम्पर्यम्—योगदर्शने मुक्तपुरुषः, प्रकृतिलीनपुरुषः, पुरुषविशेषश्चेति पुरुषाणां त्रैविध्यमङ्गीकृतम्। तत्राधुना ये मुक्तास्ते पूर्वं बद्धा आसन्, अधुना च ये प्रकृतिलीनाः सन्ति तेषामग्रे बन्धनं भविष्यति, किन्तु यः पुरुषविशेषोऽस्ति, तस्य न पूर्वा बन्धकोटिरासीत्, न चोत्तरा बन्धकोटिः संभाव्यते। तस्मात् स सर्वदा मुक्त इत्यर्थः। अयमेव पुरुषान्तरेभ्योऽस्य विशेषः। तदुक्तं भाष्यकारेण—"कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि सन्ति च बहवः केवलिनः। ते हि त्रीणि बन्धनानि च्छित्वा कैवल्यं प्राप्ताः। ईश्वरस्य च तत्सम्बन्धो न भूतो न भावी। यथा मुक्तस्य पूर्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते, नैवमीश्वरस्य। यथा वा प्रकृतिलीनस्योत्तरा बन्धकोटिः संभाव्यते, नैवमीश्वरस्य। स तु सदैव मुक्तः सदैवेश्वरः"[१] इति।

तदेवमीश्वरोऽविद्या-अस्मिता-राग-द्वेष-अभिनिवेशाख्यैः पञ्च[२] क्लेशैः, कृष्ण-शुक्ल-शुक्लकृष्ण-अशुक्लाकृष्णाख्यैश्चतुर्विधकर्मभिः,[३] जात्यायुर्भोगाख्यैस्त्रिविधविपाकैः,[४] कर्मणां विपाकानुगुणवासनाख्येन आशयेन[५] च त्रिकालेऽप्यपरामृष्टः पुरुषविशेष इति सिद्धम्।

---

१. यो० सू० भा० १।२४.
२. यो० सू० भा० २।३.
३. यो० सू० भा० ४।७ द्रष्टव्यम्।
४. यो० सू० २।१३.
५. यो० सू० २।१२.

अपरश्चायं विशेषो यत् तस्यैश्वर्यं साम्यातिशयाभ्यां विनिर्मुक्तमस्ति। यदि स्यात्तदा स एवेश्वर इति मन्तव्यम्। तस्माद्यत्रैश्वर्यस्य पराकाष्ठा प्राप्ता स एवेश्वरः। एवं तत्समानमपि कस्यचिदैश्वर्यं नास्ति। सत्त्वे च तुल्ययोर्द्वयोः परस्परविरोधियुगपत्कामितार्थप्राप्तिर्नैव सम्भवति, अभिलषितार्थस्य विरुद्धत्वात्। तस्माद् यस्य साम्यातिशयैर्विनिर्मुक्तमैश्वर्यं स एवेश्वरः। तदुक्तं भाष्यकारेण—"तस्माद्यत्र काष्ठाप्राप्तिरैश्वर्यस्य स ईश्वरः। न च तत्समानमैश्वर्यमस्ति। कस्मात्? द्वयोस्तुल्ययोरेकस्मिन् युगपत्कामितेऽर्थे नवमिदमस्तु पुराणमिदमस्त्वित्येकस्य सिद्धावितरस्य प्राकाम्यविघातादूनत्वं प्रसक्तम्। द्वयोश्च तुल्ययोर्युगपत्कामितार्थप्राप्तिर्नास्ति, अर्थस्य विरुद्धत्वात्। तस्माद्यस्य साम्यातिशयैर्विनिर्मुक्तमैश्वर्यं स एवेश्वरः। स च पुरुषविशेष इति"[१] इति।

ईश्वरसत्त्वे प्रमाणम्

भगवान् पतञ्जलिः—"तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम्"[२] इति सूत्रेणेश्वरे ज्ञानस्यापि परां काष्ठां प्रतिपादितवान्। भाष्यकारोऽपि—"अस्ति काष्ठाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्य, सातिशयत्वात्, परिमाणवत्"[३] इतीश्वरस्य सर्वज्ञत्वेऽनुमानं प्रदर्शितवान्। अत्रायं भावः—यथा सर्षपचणकामलकबिल्वेषु पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरेषु महत्परिमाणत्वम्, उत्तरोत्तरापेक्षया च पूर्वपूर्वेष्वणुपरिमाणत्वमिति दृष्टमेतेषु सातिशयत्वम्। अत एव परमाणुष्वणुत्वस्य, आकाशे महत्परिमाणत्वस्य च काष्ठाप्राप्तिर्वरीवर्ति। तथा कीट-पतङ्ग-पशु-पक्षि-दानव-मनुष्य-मुनि-ज्ञानि-योगि-देवादिषु यद् ज्ञानं वर्तते, तदपि पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरवर्गेष्वाधिक्येन, उत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्ववर्गेषु न्यूनत्वेन च विद्यत इति दृष्टमस्य सातिशयत्वम्। सातिशयस्यास्य कुत्रापि निरतिशयत्वेनावश्यं स्थितिर्भाव्या। अतो यत्र सर्वदा ज्ञानस्य पराकाष्ठा, अर्थाद् निरतिशयत्वम्, स एव पुरुषविशेष ईश्वर इति सिद्धमनेनानुमानेनेश्वरस्य सर्वज्ञत्वम्। श्रीवाचस्पतिमिश्रमहाभागाः—

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः।
अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य[४]॥

---

१. यो० सू० भा० १।२४.

२. यो० सू० १।२५.

३. यो० सू० भा० १।२५.

४. वायुपु० १२।३१.

ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं तपः सत्यं क्षमा धृतिः ।
स्रष्टृत्वमात्मसम्बोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेव च ॥
अव्ययानि दशैतानि नित्यं तिष्ठन्ति शङ्करे[1] ।

इति वायुपुराणोक्तप्रमाणाभ्यामीश्वरस्य सर्वज्ञत्वाद्यनन्तगुणगणसमन्वितत्वं प्रतिपादयामासुः[2] ।

नन्वेतादृशगुणसमन्विता ब्रह्मादिदेवा अङ्गिरादिऋषयो वा स्युरित्याक्षेपे प्राह भगवान् पतञ्जलिः—"पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्"[3] इति । अस्यायमर्थः—ब्रह्मादयो देवाः, अङ्गिरादिऋषयश्च प्रतिसर्गमुत्पद्यन्ते, प्रलये च विनश्यन्ति, अत एते कालावच्छिन्नाः । ईश्वरस्तु सदा सर्वदा वर्तत इति स न कालावच्छिन्नः । तस्मादीश्वरः सर्गादौ ब्रह्माणमुत्पाद्य तस्मै वेदान् प्रहिणोतीति श्रूयते । तथाहि—

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये[4] ॥ इति ।

भोजदेवोऽपि—"आद्यानां स्रष्टृणां ब्रह्मादीनामपि स गुरु उपदेष्टा, यतः स कालेन नावच्छिद्यते, अनादित्वात्"[5] इतीश्वरस्यानादित्वात् स एव पूर्वेषां गुरुरिति प्रतिपादयामास ।

यथा सास्नादिमत्पशुविशेषस्य गोशब्देन व्यवहारो भवति, तथा सर्वज्ञत्वादिधर्मविशिष्टस्य पुरुषविशेषस्य प्रणवशब्देन (ॐकारेण) व्यवहारो भवति । तदुक्तं महर्षिणा—"तस्य वाचकः प्रणवः"[6] इति । "प्रकर्षेण"[7] नूयते स्तूयतेऽनेनेति, नौति स्तौतीति वा प्रणव

---

१. वायुपु० १०।६०.
२. यो० सू० तत्त्ववै० १।२५.
३. यो० सू० १।२६.
४. श्वे० उ० ६।१८.
५. यो० सू० भो० वृ० १।२६.
६. यो० सू० १।२७.
७. प्रपूर्वकात् "णू स्तवने" (तुदा० १४८९) इत्यस्माद्धातोः "ऋदोरप्" (पा० सू० ३।३।५७) इति सूत्रेण अप्प्रत्यये, "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" (पा० सू० ७।३।८४) इति सूत्रेण गुणे, "एचोऽयवायावः" (पा० सू० ६।१।७८)

ॐकारः"[1] इति भोजदेवोक्तव्युत्पत्त्या ॐकारेणैवास्य विशिष्टा स्तुतिर्जायते। अत एव भगवान् पतञ्जलिः—"तज्जपस्तदर्थभावनम्"[2] इति समाधिसिद्धये योगिना प्रणवो जप्यः, तदर्थं ईश्वरश्च भावनीय इत्युक्तवान्। स्मर्यते च—

अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः।
तस्योङ्कारः स्मृतो नाम तेनाहूतः प्रसीदति ॥ इति।

अत्र 'अवतीति ओम्' इति व्युत्पत्त्या ईश्वर एव प्राणिमात्रस्य परिरक्षक इति तस्यान्वर्थकं नामधेयम् ॐ इति। प्रणव ईश्वरस्य वाचकः, स च वाच्यः। अनयोः सम्बन्धश्च योगदर्शने प्रवाहरूपेण नित्य इत्यङ्गीक्रियते।

अत्र प्रकृतेर्जडत्वात् पुरुषस्य चोदासीनत्वात् सृष्टिसंहारकारणभूतौ तयोः संयोगवियोगौ स्वतो नोत्पद्येते। अतस्तयोर्भिन्नः सर्वज्ञत्वादिगुणगणयुक्तः पुरुषविशेष ईश्वरोऽङ्गीकृतः। अस्यैव सङ्कल्पेन प्रकृतिपुरुषयोः संयोगवियोगौ संभवतः। तदुक्तं भोजदेवेन—"प्रकृतिपुरुषसंयोगवियोगयोरीश्वरेच्छाव्यतिरेकेणानुपपत्तेः"[3] इति। उक्तं चान्यत्र—

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः।
क्षोभयाभास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥ इति।

ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यदोषाभावः

ननु नित्यतृप्तोऽयमीश्वरः किंनिमित्तं सृष्ट्यादिषु प्रवर्तत इति जिज्ञासायां योगदर्शनेऽपीश्वरस्य स्वतः प्रयोजनाभावाद् भूतानुग्रह एव प्रयोजनमित्यङ्गीकृतम्। तदुक्तं भाष्यकारेण—"तस्य आत्मानुग्रहाभावेऽपि भूतानुग्रहः प्रयोजनम्, ज्ञानधर्मोपदेशेन कल्प-प्रलय-महाप्रलयेषु संसारिणः पुरुषानुद्धरि-

---

इति सूत्रेणावादेशे, "उपसर्गादिसमासेऽपि णोपदेशस्य" (पा० सू० ८।४।१४) इति सूत्रेण णत्वे, "कृत्तद्धितसमासाश्च" (पा० सू० १।२।४६) इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायाम्, 'सौ' अनुबन्धलोपे रुत्वे विसर्गे च 'प्रणवः' इति रूपं सिद्ध्यति।

१ यो० सू० भो० वृ० १।२७.

२. यो० सू० १।२८.

३. यो० सू० भो० वृ० १।२४.

ष्यामीति"[१] इति ।

किञ्च, जगति दृश्यमानं वैषम्यं दृष्ट्वा ईश्वरे वैषम्यदृष्टिः, अकारुण्यं वा नारोपयितुं शक्यते, जीवानामदृष्टस्य तत्र कारणत्वात् । तदुक्तं श्रीवाचस्पतिमिश्रैः—"शब्दाद्युपभोगविवेकख्यातिरूपकार्यंकरणात् किल चरितार्थं चित्तं निवर्तते । ततः पुरुषः केवलो भवति । अतस्तत्प्रयोजनाय कारुणिको विवेकख्यात्युपायं कथयति । तेनाचरितार्थत्वाच्चित्तस्य जन्तूनीश्वरः पुण्यापुण्यसहायः सुखदुःखे भावयन्नपि नाकारुणिकः"[२] इति ।

वैषम्यं तावद् रागद्वेषाभ्यामेव भवति, न तु प्रवृत्तिमात्रेण । ईश्वरे च तयोरभावान्न वैषम्यनैर्घृण्यदोषप्रसक्तिः । तदेतावता पर्यालोचनेनेदमेव ज्ञायते यद् योगदर्शने भगवान् पतञ्जलिर्जगतः सृष्टि-स्थिति-संहारार्थमीश्वर आवश्यक इति स्पष्टं नोक्तवान् । "समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्"[३] इति तदुक्तसूत्रेण तद्दृष्ट्या ईश्वरो योगिनां शीघ्रतरसमाधिलाभायाऽनुग्राहक इति ज्ञायते । भाष्यकारवृत्तिकारादयस्तु ईश्वरं सृष्टिसंहारयोः कारणीभूतयोः प्रकृति-पुरुषयोः संयोगवियोगयोर्नियामकमङ्गीकुर्वन्ति । सेश्वरसांख्यैरीश्वरस्याङ्गी-कृतत्वेऽपि तदभिमत ईश्वरो न नित्यसर्वज्ञत्व-सर्वकर्तृत्वादिसामर्थ्यवान्, किन्त्वौपाधिकसर्वज्ञत्वादियुक्तः । तथा च स नेक्षणपूर्वकं जगत् सृजति, किन्तु तत्सन्निधिमात्रेणैव तद् भवति । योगदर्शनाभिमत ईश्वरस्तु नित्य-सर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तः, तदिच्छया च प्रकृतिपुरुषयोः संयोगवियोगौ भवत इति सेश्वरसांख्याभिमतेश्वरापेक्षया उत्कृष्टः प्रतिभाति ।

ईश्वरविषये मीमांसकमतम्

न्याय-वैशेषिक-योगदर्शनेष्वीश्वरसाधनायोपन्यस्तं हेतुद्वयं समानमेव दृश्यते—तत्र प्रथमं सृष्टिप्रलयसमर्थनम्, द्वितीयं वेदप्रामाण्यसमर्थनं चेति । पातञ्जलदर्शने च पूर्वोक्तयोः प्रयोजनयोरतिरिक्तं समाधिसाधनायापीश्वरानु-ग्रहोऽपेक्ष्यत इति प्रतिपादितम् । मीमांसादर्शने तु निष्प्रमाणक ईश्वरो निष्प्रयोजनश्चेत्यापाततः प्रतीयते । लोकप्रसिद्धिरप्यमुमेवार्थं द्रढयति ।

---

१. यो० सू० भा० १।२५.

२. यो० सू० तत्त्ववै० १।२५.

३. यो० सू० २।४५.

तत्र सूत्रकृता जैमिनिना, भाष्यकारेण शबरस्वामिना चेश्वरविषये स्पष्टरूपेण न किमप्यवोचि। अत एव श्रीहर्षमिश्रो भीमसुतायाः स्वयंवर-मण्डपे सरस्वत्या मुखेन काञ्चीनरेशस्य गुणवर्णनं श्रुत्वा दमयन्ती ईश्वर-विषये मीमांसाशास्त्रमिव किमप्यनुक्त्वाऽग्रे ससर्पेति सदृष्टान्तं प्रतिपाद्येश्वर-विषये मीमांसाचार्याणामौदासीन्यं सूचयामास। तथाहि—

वेदैर्वचोभिरखिलैः कृतकीर्तिरत्ने हेतुं विनैव धृतनित्यपरार्थयत्ने।
मीमांसयेव भगवत्यमृतांशुमोलौ तस्मिन् महीभुजि तयानुमतिर्न भेजे॥[1] इति।

किञ्च, कुमारिलभट्टपार्थसारथिमिश्रादिभिर्नैयायिकाभिमतेश्वरस्य खण्डनमवलोक्य तदुपजीवकेषु जैमिनिसूत्रेषु परमेश्वरनिरासबीजानि निगूहितानीत्यूह्यते। तथाहि भगवान् जैमिनिः—"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः"[2] इति धर्मलक्षणं प्रोवाच। अत्र—

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा या शब्दश्रवणेन धीः।
सा चोदनेति सामान्यं लक्षणं हृदये स्थितम्[3]॥

इति कुमारिलभट्टपादोक्त्या प्रवर्तकं निवर्तकं च वाक्यं चोदनाशब्दार्थः। प्रकृते चोदनासूत्रे चोदनैव लक्षणं प्रमाणं यस्मिन्नित्यन्ययोगव्यावृत्तिरूपैका प्रतिज्ञा, चोदना लक्षणं प्रमाणमेव यस्मिन्नित्ययोगव्यावृत्तिरूपा च द्वितीया प्रतिज्ञाऽभिप्रेता[4]। तस्मादीश्वराङ्गीकारे तस्य सर्वज्ञत्वमप्यभ्युपेयम्। तथा सति धर्मस्यापीश्वरीयज्ञानविषयत्वापत्तिः। तदङ्गीकारे धर्मस्य चोदनैक-गम्यत्वं व्याहन्यते, धर्मस्येश्वरीयज्ञानाविषयत्वे च तस्य सर्वज्ञत्वहानि-रित्युभयतः पाशारज्जुः। अतोऽत्र सूत्र ईश्वरनिराकरणबीजं निगूहितमिति तर्क्यते। एवमेव वेदापौरुषेयत्वाधिकरणे वेदकर्तृत्वेनाभिमतेश्वरस्य, अपूर्वा-धिकरणे चापूर्वद्वारेणैव यागादेः कर्मणः फलजनकत्वस्य व्यवस्थापितत्वात् कर्मफलदातुरीश्वरस्य च निरासोऽप्यभ्यूह्यः।

न्यायवैशेषिकाभिमतेश्वरं खण्डयतां मीमांसकानामयमाशयः—मीमांसा-दर्शने "न कदाचिदनीदृशं जगत्" इति न्यायात्, महासृष्टौ महाप्रलये च

---

१. नै० च० ११।६४.
२. मी० सू० १।१।२.
३. श्लो० वा०, पृ० ८२.
४. श्लो० वा० न्यायरत्नाकरे, पृ० ३४

प्रमाणाभावान्महासृष्टिमहाप्रलयावध्वरमीमांसकैर्नाङ्गीक्रियेते। तदुक्तं श्रीमता कुमारिलभट्टेन—

तस्मादद्यवदेवाऽत्र सर्गप्रलयकल्पना।
समस्तक्षयजन्माभ्यां न सिद्ध्यत्यप्रमाणिका[1]॥ इति।

तस्मान्महासृष्टिमहाप्रलययोरनभ्युपगमेन तदर्थमीश्वर आवश्यक इति तार्किकतर्को निरस्तः।

किञ्च, सृष्टेरीश्वरकर्तृत्वाङ्गीकारे तस्य किमपि प्रयोजनं वक्तव्यम्। प्रयोजनसत्त्वे नित्यतृप्तत्वहानिः। अनङ्गीकारे च मन्दत्वापत्तिः। लीलार्थत्वे च पुनः कृतकृत्यताव्याघातः। जगत्सृष्टौ प्राणिनां कर्मापेक्षत्वे च स्वातन्त्र्य-हानिप्रसङ्गः। तदुक्तं भट्टपादैः—

तथा चापेक्षमाणस्य स्वातन्त्र्यं प्रतिहन्यते।
जगच्चासृजतस्तस्य किं नामेष्टं न सिद्ध्यति॥
प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते।
एवमेव प्रवृत्तिश्चेच्चैतन्येनास्य किं भवेत्॥
क्रीडार्थायां प्रवृत्तौ च विहन्येत कृतार्थता[2]। इति।

अपि च, इह हि कुलालो वा शिल्पकारो वा सर्व एव रचयितारः शरीरधारिण एव दृश्यन्ते। तस्मात् सकलजगन्निर्माणैकशिल्पिन ईश्वरस्य कर्तृत्वज्ञानेच्छाप्रयत्नादिनिर्वाहाय शरीरेन्द्रियमनःप्रभृत्यवश्यमेवाऽऽस्थेयम्। ज्ञानादिकं शरीरावच्छेदेनैवाऽऽत्मनि जायते, ज्ञानसामान्यं प्रत्यात्ममनः-संयोगस्य हेतुत्वात्। ईश्वरस्येच्छाप्रयत्नादिव्यवस्थार्थं सशरीरत्वस्वीकारे स्वशरीरस्य स्वयं कर्तुमशक्यत्वादन्यकर्तृकत्वमङ्गीकर्तव्यम्, तथा सत्यनव-स्थापत्तिः। तदर्थमीश्वरस्य शरीराऽङ्गीकारे इच्छाद्यभावेन न स्रष्टृत्व-संभवः। तदुक्तं श्रीकुमारिलभट्टैः—

प्रवृत्तिः कथमाद्या च जगतः सम्प्रतीयते।
शरीरादेर्विना चास्य कथमिच्छापि सर्जने॥
शरीराद्यथ तस्य स्यात् तस्योत्पत्तिर्न तत्कृता।
तद्वदन्यप्रसङ्गोऽपि ....॥ इति।

---

१. श्लो० वा०, पृ० ४७७.

२. श्लो० वा०, पृ० ४६३.

३. तत्रैव, पृ० ४६१-४६२.

नन्वीश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नानां नित्यत्वाङ्गीकारान्नोक्तदोषप्रसङ्ग इति चेन्न, नित्य ईश्वरप्रयत्नः किमेकः ? उतानेकाः ? एकत्वे कार्यवैचित्र्याभावः, अनेकत्वे च सृष्टिप्रलयकारणभूतयोर्नित्ययोः प्रयत्नयोरेककाले ईश्वरे विद्यमानत्वेनोभयोः परस्परविघातान्न सृष्टिः स्यात्, न प्रलयः। तदुक्तं पार्थसारथिमिश्रेण—"किञ्च, प्रतिकार्यं प्रयत्नभेदेन भवितव्यम्, अन्यो हि पादसंचरणे प्रयत्नः, अन्यश्च बाहूद्धरणे। तथा सति यद्यपीश्वरे प्रयत्नो नित्यः स्यात्तथापि तस्यैकत्वान्न विचित्रकार्योदयहेतुत्वं संभवतीति व्यर्थ एवासौ। यदि त्वनन्तकार्यानुरूपा अनन्ता एव प्रयत्नाः सर्वदैवेश्वरेऽवतिष्ठेरन्, तथा सति प्रलयकारणीभूतस्य परमाणुविश्लेषकस्य प्रयत्नस्य सर्गकालेऽप्यवस्थानात्, संयोजकस्य च सर्गहेतोः प्रलयकालेऽप्यवस्थानाद् उभयोः परस्परविघातान्न सृष्टिः स्यात्, न प्रलयः"[१] इति। तदेवं सृष्टिसंहारार्थमीश्वराङ्गीकारो न युक्तः।

ननु जगत्कर्तृत्वेनेश्वराभावेऽपि मनुष्यकृतानां शुभाऽशुभकर्मणां जडत्वेन तेषां स्वतः फलदातृत्वाऽसंभवात् तयोरधिष्ठाता सर्वज्ञः सर्वशक्तिमानीश्वरस्त्वावश्यक इति चेन्न, अचेतनयोर्धर्माधर्मयोर्नियन्तृत्वेनेश्वरस्याभीप्सितत्वे नियम्यनियामकयोर्मध्ये कश्चन सम्बन्धो वक्तव्यः। तस्यास्तित्वे किं स संयोगः ? उत समवायः ? नाद्यः, द्रव्ययोरेव संयोगसंभवात्। प्रकृते धर्माधर्मयोर्गुणत्वान्नेश्वरेण तयोः संयोगसंभवः। नापि द्वितीयः, जीवात्मनि विद्यमानयोर्धर्माधर्मयोर्जीवेन साकं समवायसंभवेऽपीश्वरेण साकं तदसंभवात्। एवं संबन्धाभावेन कथङ्कारमीश्वरस्तयोर्नियमनं कुर्यात् ? तदुक्तं शालिकनाथेन—"अपि चाऽधिष्ठानार्थोऽपि चिन्तनीयः। न तावत्संयोगः, गुणत्वेन धर्माधर्मयोः संयोगाभावात्। समवायोऽपि परपुरुषसमवायिनोर्धर्माधर्मयोरीश्वरं प्रत्यनुपपन्नः। वास्यादि तु तक्षादीनां करसंयोगादिरेवाऽधिष्ठानम्"[२] इति। तस्मान्मीमांसादर्शने देशकालावस्थादिसहकारिसहिताभ्यां धर्माधर्माभ्यामेव फलम्, न तत्र चेतनव्यापारापेक्षा।

नन्वस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्ययं यो वृद्धव्यवहारो दरीदृश्यते, स सर्गादौ ईश्वरेण संकेतित इति तादृशशब्दार्थयोः सम्बन्धोत्पादक ईश्वरोऽङ्गीकर्तव्य इति चेन्न, वृद्धव्यवहारस्य प्रवाहानादित्वान्न शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽनित्यः, किन्तु नित्यः। तदुक्तं शालिकनाथेन—

१. शा० दी० १।१।५, पृ० ११६.

२. प्र० प०, पृ० १३८.

औत्पत्तिकस्तु सम्बन्धः शब्दस्याऽर्थेन सम्मतः ।
वृद्धसंव्यवहारस्य प्रवाहानादिता यतः[१] ॥ इति ।

श्रीपार्थसारथिमिश्रेणाप्युक्तम्—"नावश्यं संबन्धकथनवाक्येनैव वृद्धेभ्यो बालाः संबन्धं प्रतिपद्यन्ते, किन्तु यदा वृद्धाः प्रसिद्धसंबन्धाः स्वकार्यार्थेन व्यवहरन्ति, तदा तेषामुपशृण्वन्तो बालाः संबन्धं प्रतिपद्यन्ते । यदा हि केनचिद् गामानयेत्युक्तः कश्चित् सास्नादिमन्तमानयति तदा समीपस्थो बालोऽवगच्छति—यस्मादयमेतद्वाक्यश्रवणानन्तरमस्मिन्नर्थे प्रवर्तते, तस्मादस्माद्वाक्यादयमर्थः प्रत्यायित इत्येवं संमुग्धरूपेणावगतं प्रत्यायकत्वम्, पश्चाद् बहुषु प्रयोगेष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यभागानां पदभागानां च प्रकृतिप्रत्ययानां वाक्यार्थभागेषु पदार्थेषु विविच्यते, तस्मान्न पौरुषेयः सम्बन्ध इति न तद्वशेन पुरुषापेक्षास्तीति सिद्धमनपेक्षं वेदानां प्रामाण्यम्"[२] इति । तदेवं मीमांसादर्शने शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य नित्यत्वात्, वेदानां चापौरुषेयत्वान्न वेदकर्तृत्वेनापीश्वरः सिद्ध्यति ।

ननु वेदाऽपौरुषेयवादिभिर्मीमांसकैः स्वतःप्रामाण्याङ्गीकाराद् वेदेष्विन्द्रादिबहुदेवतानां स्वीकृतत्वात् कथमीश्वरो निषिध्यत इति चेन्न, नहि मीमांसका बहुदेवतावादिनः, वेदमन्त्रेषूपवर्णितानां देवानां मन्त्रमयत्वस्वीकारात् । मन्त्रमयास्ते देवा नोपास्यरूपाः, किन्तु मन्त्रोच्चारणे संबोधनार्था एव । देवतानुग्रहार्थं यागकरणे चैकस्मिन्नेव समयेऽनेकस्थलेष्वेकदेवतामुद्दिश्य हव्यादिकं दीयते । तदा स कुत्र वा गच्छेत्[३]। अतः पूजादिषु देवतानामावाहनविसर्जनादिकमयुक्तमेवेति मीमांसकाः प्रतिपादयन्ति । यागफलमपूर्वेणैव प्राप्यत इत्यपूर्वाधिकरणे प्रतिपादितत्वान्मीमांसकैस्तदर्थमपीश्वरानुग्रहो नापेक्षितः ।

तदेवं विचार्यमाणे सति मीमांसादर्शनं निरीश्वरवादात्मकमिति स्पष्टमवगम्यते । अयं च निरीश्वरवादो महर्षिणा जैमिनिना स्वसूत्रेषु बीजरूपेणोक्तः, शाबरभाष्ये स एवाङ्कुरितः, वार्त्तिके श्रीकुमारिलभट्टप्रयत्नेन पल्लवितः फलितश्च, शास्त्रदीपिकायां श्रीपार्थसारथिश्रेण स एव संगृहीतः सज्जितश्च । गच्छता कालेनार्वाचीनमीमांसका अनीश्वरवादाऽपवाददूरीकरणार्थं प्रयति-

---

१. प्र० प०, पृ० १३६.
२. शा० दी० १।१।५, पृ० ११७.
३. प्र० प०, पृ० १८६.

तवन्त इति ज्ञायते । तत्र भवनाथमिश्रस्तु ईश्वरनिराकरणपरस्याऽस्य सर्वस्यापि प्रकरणस्याऽऽनुमानिकेश्वरनिराकरणे तात्पर्यमुपवर्णयन् वेदप्रमाणसिद्धमीश्वरमङ्गीचकार । तथा चोक्तम्—"एवं चेश्वरे परोक्तमेवाऽनुमानं निराकृतम्, नेश्वरोऽपि निरस्तः[1]" इति । अमुमेव पन्थानमनुसरन् नन्दीश्वरोऽपि—"एवं चानुमानिकत्वमेवेश्वरस्य निराकृतम्, नेश्वरोऽपि निराकृतः । अत एव न प्रभाकरगुरुभिरीश्वरनिरासः कृतः । तत्समर्थनं च वेदान्तमीमांसायां क्रियत इत्यभिप्रेतम्[2]" इत्युक्तवान् ।

एवमेव मीमांसान्यायप्रकाशे आपदेवः—"सोऽयं धर्मो यदुद्देशेन विहितस्तदुद्देशेन क्रियमाणस्तद्धेतुः । श्रीगोविन्दार्पणबुद्ध्या क्रियमाणस्तु निःश्रेयसहेतुः[3]" इति, अर्थसंग्रहे श्रीलौगाक्षिभास्करश्च—"ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियामाणस्तु निःश्रेयसहेतुः"[4] इति प्रतिपाद्य, उभावपीश्वरार्पणे—

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्[5] ॥

इति गीतोक्तिं प्रमाणत्वेनोदाहृतवन्तौ । यद्यपीयं स्मृतिरीश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठान एव प्रमाणम्, न तु तथाऽनुष्ठितस्य निःश्रेयसफलकत्वेऽपि, तथापि तत्रैव गीतायामेतच्छ्लोकानन्तरं पठितेन—

शुभाशुभफलैरेवं मोक्षसे कर्मबन्धनैः ।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥[6]

इति श्लोकेन पूर्वोक्तकर्मणो भगवद्रूपतावाप्तिफलकत्वमुपवर्णितं सिद्धं कृत्वैवमुक्तं ग्रन्थकृद्भ्यामित्यवगन्तव्यम् । यथा तत्तत्फलोद्देशेन विहितानामपि कर्मणां "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति, यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन"[7] इति श्रुत्या संयोगपृथक्त्वन्यायेन विविदिषोद्देशेन सर्वयज्ञानां

---

१. न० वि०, पृ० १९९.
२. प्र० वि०, पृ० ८२-८३.
३. मी० प्र०, पृ० २७७-२७८.
४. अ० सं०, पृ० १६२.
५. भ० गी० ९।२७.
६. भ० गी० ९।२८.
७. बृ० उ० ४।४।२२.

विधानम्, तद्वदनयापि स्मृत्या श्रीभगवदुक्तया तेनैव न्यायेनेश्वरार्पण-बुद्धयानुष्ठानविधानमिति भावः ।

तदेवं प्राचीनमीमांसकेषु सूत्रभाष्यकारौ जैमिनि-शबरस्वामिनावीश्वर-विषये मौनमासाते । श्रीकुमारिलभट्ट-शालिकनाथ-पार्थसारथिप्रभृतयो न्याय-वैशेषिकाभिमतेश्वरमनादृत्य कर्मणैव सर्वं व्यवस्थापितवन्तः । अत एव "कर्मेति मीमांसकाः" इति लौकोक्तिः प्रसिद्धिमगात् । अनन्तरं च भवनाथ-मिश्र-नन्दीश्वर-आपदेव-लौगाक्षिभास्करप्रभृतयो मीमांसका निरीश्वरवादाप-वाददूरीकरणार्थमीश्वरमङ्गीचक्रुः । तत्रापि लौगाक्षिभास्कर-आपदेवावीश्वरं यज्ञपतिरूपेणाङ्गीकृत्य श्रीमद्भगवद्गीताया वचनप्रामाण्येनेश्वरार्पणबुद्धया हुतं मोक्षप्रदायकमित्यूचतुः । मीमांसकाचार्याणामयमीश्वरविषयको विचारः क्रमिकविकासमवापेति विज्ञायते ।

अद्वैतवेदान्ते ईश्वरस्वरूपम्

तत्र तावदद्वैतवेदान्ते परमतत्त्वं 'ब्रह्म'शब्देन व्यवह्रियते । इदमेव जगतोऽधिष्ठानभूतम् । अस्मिन् सिद्धान्ते—"एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म"[१], "नेह नानास्ति किञ्चन"[२], "इदं सर्वं यदयमात्मा[३]" इत्यादिश्रुतिबलेन ब्रह्मणः स्वगत-सजातीय-विजातीयभेदराहित्यं[४] देश-काल-वस्तुपरिच्छेदशून्यत्वं[५]

---

१. त्रि० म० ना० ३।३.

२. बृ० उ० ४।४।१९.

३. बृ० उ० २।४।६.

४. मनुष्यस्य शरीरगतैर्हस्तपादादीन्द्रियैर्यो भेदः स स्वगतभेदः । मनुष्यस्य मनुष्यान्तरेण यो भेदः स सजातीयभेदः । मनुष्यस्य पश्वादिभिर्यो भेदः स विजातीयभेद इत्युच्यते । ब्रह्मणः शरीराद्यवयवाभावान्न तस्य स्वगतभेदः, ब्रह्मसदृशब्रह्माऽन्तराऽभावान्न सजातीयभेदः, ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्यापि कल्पितत्वान्न विजातीयभेदः संभवतीति तात्पर्यम् ।

५. परिच्छिन्नत्वं हि देशतः कालतो वस्तुतश्चेति त्रिविधम् । तत्र अत्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वं देशपरिच्छिन्नत्वम्, न तु देशान्तरेऽसत्त्वं स्वदेशमात्रसत्त्वं वा । ध्वंस-प्रागभावयोः प्रतियोगित्वं कालपरिच्छिन्नत्वम्, अन्योन्याभावप्रति-योगित्वं च वस्तुपरिच्छिन्नत्वमिति विज्ञेयम् । ब्रह्मण आकाशवद् व्यापकत्वान्न तस्य देशपरिच्छेदः, नित्यत्वान्न कालपरिच्छेदः, सर्वाऽऽत्मकत्वाच्च न वस्तु-परिच्छेद इति बोध्यम् ।

च प्रतिपाद्यते। श्रुतिषु सगुण-निर्गुणभेदेन ब्रह्मणः स्वरूपद्वयमुपवर्णितम्। तथा चोक्तम्—"द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च"[1] इति। तत्र—"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व। तद्ब्रह्मेति"[2] इत्यादीनि सृष्टि-स्थिति-संहारप्रतिपादकानि वचनानि, तथा "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"[3], "यो वै भूमा तत्सुखम्[4]", "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म[5]" इत्यादिस्वरूपप्रतिपादनपराणि च वचनानि ब्रह्मणः सगुणस्वरूपं प्रतिपादयन्ति। "....अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितम्[6]", "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्"[7] इत्यादिनिषेधवचनानि च ब्रह्मणो निर्गुणत्वे प्रमाणानि।

ब्रह्मणः स्वरूपतटस्थलक्षणे

अद्वैतिनः स्वरूपतटस्थभेदेन ब्रह्मणो लक्षणद्वयं सङ्गिरन्ते। तत्र "स्वरूपं सद् व्यावर्तकं स्वरूपलक्षणम्", "कादाचित्कत्वे सति व्यावर्तकं तटस्थलक्षणम्" इत्युभयोर्लक्षणम्। तदनुसारेण सच्चिदानन्दरूपत्वं स्वरूपलक्षणम्, सृष्टि-स्थिति-संहारकर्तृत्वं च तटस्थलक्षणमिति पर्यवस्यति।

अज्ञान(अविद्या)स्वरूपम्

पूर्वोक्तेऽपरिच्छिन्ने ब्रह्मण्यनादिकल्पिततादात्म्यसंबन्धेनानादिकल्पिता मूलप्रकृतिस्तिष्ठति। सा च सत्त्वरजस्तमोगुणमयी। इयं च अविद्या-अज्ञान-प्रकृति-माया-शक्ति-प्रधानादिभिर्नामभिर्व्यवह्रियते। नैयायिकादयोऽज्ञानं नाम ज्ञानाभाव इति नञोऽभावरूपत्वं प्रतिपादयन्ति, किन्त्वद्वैतिन आवरणविक्षेपशक्तिमदनादिभावरूपमज्ञानमित्यङ्गीकुर्वन्ति। तदुक्तं चित्सुखाचार्यैः—

---

१. बृ० उ० २।३।१.
२. तै० उ० ३।१.
३. तै० उ० २।१.
४. छा० उ० ७।२३।१.
५. बृ० उ० ३।९।२८.
६. बृ० उ० ३।८।८.
७. कठ० १।३।१५.

अनादि भावरूपं यद्विज्ञानेन विलीयते ।
तदज्ञानमिति प्राज्ञा लक्षणं संप्रचक्षते[1] ।। इति ।

अस्य च विद्यया निवर्त्यमानत्वादविद्येति, प्रपञ्चस्योपादानत्वात् प्रकृतिः, प्रधानमिति वा, दुर्घटकार्यसम्पादकत्वाद् मायेति, स्वातन्त्र्याभावाच्छक्तिरिति च व्यवहारः । इदं चाज्ञानमत्र सिद्धान्ते सदसद्भ्यां विलक्षणमनिर्वचनीयरूपम्[2] । किञ्चात्र "न ज्ञानमज्ञानम्" इत्यत्र नञो नाऽभावरूपत्वम्, किन्तु विरुद्धार्थकत्वाद् भावरूपत्वम्, उत्पत्तिराहित्याच्चानादित्वम्, प्रकाशेनाऽन्धकारवद् ज्ञानेन निवर्त्यमानत्वाच्च सांशत्वं स्वीक्रियते ।[3]

अज्ञानास्तित्वे प्रमाणम्

तत्र तावदज्ञाने 'अहमज्ञः' इति सर्वाऽनुभवसिद्धं प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् । अथाप्यस्यानुभवस्य ज्ञानाभावात्मकत्वेन व्याख्यातॄन् तर्करसिकान् नैयायिकान् प्रत्यनुमानमप्युपस्थाप्यते । तदनुमानाकारं प्रदर्शितं श्रीमद्भिर्विद्यारण्यस्वामिभिः—"विमतं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकं भवितुमर्हति, अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात्, अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रकाशवत्"[4] इति । अत्र ज्ञानमात्रस्य पक्षत्वेऽनुवादज्ञाने हेत्वसिद्धिः, तस्य प्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् । तस्मात् प्रमाणज्ञानमित्युक्तम् । किञ्च, धारावाहिकप्रमाणज्ञानव्यावृत्त्यर्थं विमतमिति प्रमाणज्ञानस्य विशेषणं प्रदत्तम्, अन्यथा सिद्धसाधनतापत्तेः । अत्राऽयं भावः— विषयेन्द्रियसंयोगेन घटस्य प्रमात्मकं ज्ञानं भवति । तच्च विरोधिवृत्त्यन्तरोत्पत्तिपर्यन्तं दीपशिखेव 'अयं घटः, अयं घटः' इति रूपेण प्रवहत् तिष्ठति । इदं च धारावाहिकं ज्ञानं प्रथमोत्पन्नप्रमाणज्ञानस्य सजातीयमिति प्रमाणज्ञानमित्येवोच्यते । अत्रोत्तरोत्तरधारायाः पूर्वपूर्वधारा तु वस्त्वन्तरं भवतीति तादृशपूर्वधारामादाय सिद्धसाधनतापत्तिरिति 'विमतम्' इति प्रमाणज्ञानस्य विशेषणम् ।

---

१. तत्त्व० प्र०, पृ० ९७.

२. सन्नाप्यसन्नाप्युभयात्मिका नो भिन्नाप्यभिन्नाप्युभयात्मिका नो ।
साङ्गाप्यनङ्गाप्युभयात्मिका नो महाद्भुताऽनिवर्चनीयरूपा ।।
(वि० चू० १११ श्लो०)

३. वृत्तिप्रभाकरे, पृ० ४१८-४१९.

४. वि० प्र० सं०, पृ० ५८.

धारावाहिकज्ञाने वैमत्याऽभावान्न तत् पक्षकक्षामधिरोहति। एवमेव वस्तु-पूर्वकमित्येवोक्ते स्वाश्रयेणाऽऽत्माऽन्तःकरणादिना सिद्धसाधनता स्यादिति वस्त्वन्तरेत्युक्तम्। पुनः स्वाश्रयातिरिक्तचक्षुरादिसामग्रीनिवारणाय स्वदेशगतेति, कार्यसामान्यं प्रति कारणस्यादृष्टस्य निवारणाय स्वनिवर्त्येति, प्रमाणज्ञानेन धर्मादीनां निवृत्त्यभावात्। पूर्वज्ञानवारणाय स्वविषयावरणेति, योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवर्तिगुणनाश्यत्वनियमेनोत्तरप्रमाणज्ञानेन पूर्वप्रमाणज्ञानस्य निवृत्तिसंभवेऽपि पूर्वज्ञानेनोत्तरज्ञानविषयस्यावरणाऽ-संभवात्, कार्यं प्रति प्रागभावस्यापि कारणत्वात् तादृशप्रागभावमादाय सिद्धसाधनताऽर्थान्तरो वा मा भूदिति स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेति चोक्तम्। एवमुक्ताऽनुमानेनाभीप्सितस्य भावरूपाज्ञानस्य सिद्धिः। उक्तं च सर्वज्ञात्म-मुनिना—

नाभावताऽस्य घटते वरणात्मकत्वान्नाभावमावरणमाहुरभावशौण्डाः।
अज्ञानमावरणमाह च वासुदेवस्तद्भावरूपमिति तेन वयं प्रतीमः[1] ॥ इति।

अज्ञानस्यावरणविक्षेपशक्तिमत्त्वम्

तत्राज्ञाने आवरणविक्षेपाख्ये द्वे शक्ती वर्तेते। आवरशक्तिर्ब्रह्मस्वरूपमा-वृणोति, विक्षेपशक्तिश्चाखिलमिदं जगत् तत्र कल्पयति। तदुक्तं शङ्कर-भगवत्पादैः—

शक्तिद्वयं हि मायाया विक्षेपाऽऽवृत्तिरूपकम्।
विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादिब्रह्माण्डान्तं जगत् सृजेत्॥
अन्तर्दृग्दृश्ययोर्भेदं बहिश्च ब्रह्मसर्गयोः।
आवृणोत्यपरा शक्तिः सा संसारस्य कारणम्[2] ॥ इति।

ननु परिच्छिन्नेनाज्ञानेन कथं ब्रह्मण आवरणसंभव इति चेत्, सत्यम्। नह्यज्ञानस्य वस्तुतो ब्रह्माऽऽवरकत्वम्, अथापि यथा मेघोऽवलोकयितृनयन-पथपिधायकतयाऽनेकयोजनायतमादित्यमण्डलमाच्छादयन्निव प्रतिभाति, तथाऽज्ञानं परिच्छिन्नमप्यात्मानमपरिच्छिन्नमसंसारिणमवलोकयितृबुद्धिपि-धायकतयाऽऽच्छादयन्निव प्रतीयते। तथा चोदाहृता हस्तामलकोक्तिः श्रीमता सदानन्दयतिना—

---

१. सं० शा० १।३२०.
२. वा० सु० १३, १५ श्लो०।

घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कं यथा मन्यते निष्प्रभं चातिमूढः ।
तथा बद्धवद् भाति यो मूढदृष्टेः स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा[१]॥ इति ।

अज्ञानस्याश्रयत्वविषयत्वविचारः

अद्वैतसिद्धान्तेऽज्ञानस्याश्रयत्वविषयत्वविषये परस्परवैमत्यं दृश्यते । तत्र सर्वज्ञात्ममुनिः—

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला ।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाऽऽश्रयो भवति नापि गोचरः ॥[२]

इत्यज्ञानस्याश्रयो विषयश्च शुद्धचैतन्यमेवेति पक्षमुपस्थापयति । अज्ञानसिद्ध्युत्तरकाले हि जीवसिद्धिः । अत उत्तरकालीने जीवे न पूर्वतनाज्ञानस्याश्रयत्वं विषयत्वं वा संभवतीति मुनेस्तात्पर्यम् । एतन्मतानुसारेण 'अहमज्ञः' इति जीवे प्रतीयमानस्याज्ञानस्य नाऽहङ्कारविशिष्टं चैतन्यमाश्रयः, किन्त्वहङ्कारोपहितं शुद्धचैतन्यमेवेति विज्ञेयम् । एवं शुद्धचैतन्याश्रितमप्यज्ञानं स्वकृतसंसारबन्धनं जीव एव समुत्पादयति, उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात् । तदुक्तं मुनिना—

सुकृतदुष्कृतकर्मणि कर्तृतां मतिगतात्मचितिप्रतिबिम्बकम् ।
व्रजति तद्वददः परमात्मनो जगति याति तमः प्रतिबिम्बकम्[३]॥ इति ।

श्रीवाचस्पतिमिश्राः–"नाविद्या ब्रह्माश्रया, किन्तु जीवे । सा त्वनिर्वचनीया[४], विद्यास्वभावे ब्रह्मणि तदनुपपत्तेः"[५] इत्यादिस्थलेष्वज्ञानस्य जीवाश्रितत्वं ब्रह्मविषयत्वं च प्रतिपादयामासुः । अत्राऽऽध्यासिकसम्बन्धेन ब्रह्मणि विद्यमानमप्यज्ञानमाच्छाद्यतासम्बन्धेन जीव एव वर्तते, न तु ब्रह्मणि । 'नास्ति ब्रह्म, न भाति ब्रह्म' इत्यसत्त्वाऽऽपादकाऽभानाऽऽपादकयोरावरणयोर्जीव एव सम्भवाज्जीवाश्रया ब्रह्मपदा ह्यविद्या इति कथयतां श्रीमिश्रमहाभागानामाशय इति गुरुवर्याः प० देवस्वरूपमिश्रमहाभागाः समालोचयन्ति[६] ।

---

१. वे० सा०, पृ० १४.

२. सं० शा० १।३१९.

३ सं० शा० १।३२७.

४. ब्र० सू० भा० १।१।४.

५. ब्र० सू० भा० १।४।३.

६. सा० सु०, व० २७, अ० ४, पृ० ३०४.

अज्ञानस्य माया-अविद्याभेदेन द्वैविध्यम्

इदं चाज्ञानं "माया चाविद्या च स्वयमेव भवति"[१] इति श्रुत्या माया, अविद्या चेति द्विविधं भवति। तत्र रजस्तमोभ्यामनभिभूतशुद्धसत्त्वगुण-प्रधानतया 'माया' इति, रजस्तमोभ्यामभिभूताऽशुद्धसत्त्वगुणप्रधानतया च 'अविद्या' इति कथ्यते। इमे एव मायाऽविद्ये समष्ट्यज्ञानं व्यष्ट्यज्ञानमिति च व्यवह्रियेते। तत्र समष्ट्यज्ञानरूपा माया विक्षेपांशप्रधाना, व्यष्ट्यज्ञानरूपा-विद्या चावरणांशप्रधानेति प्रतिपाद्यते। एतादृशशुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधिना च पूर्वोक्तब्रह्मचैतन्यमेव 'ईश्वरः' इति, मलिनसत्त्वप्रधानाविद्योपाधिना 'जीवः' इत्याख्यायते। तत्र मायोपाधेः शुद्धत्वादीश्वरः सर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तः, अविद्योपाधेरशुद्धत्वाच्च जीवोऽल्पज्ञत्वादिगुणयुक्तः। तदुक्तं श्रीमता सदा-नन्दयतिना—"इयं समष्टिरुत्कृष्टोपाधितया विशुद्धसत्त्वप्रधाना। एतदुपहितं चैतन्यं सर्वज्ञत्व-सर्वेश्वरत्व-सर्वनियन्तृत्वादिगुणकमव्यक्तमन्तर्यामी जगत्का-रणमीश्वर इति च व्यपदिश्यते, सकलाज्ञानावभासकत्वात्,..........इयं व्यष्टिर्निकृष्टोपाधितया मलिनसत्त्वप्रधाना। एतदुपहितं चैतन्यमल्पज्ञत्वा-नीश्वरत्वादिगुणकं प्राज्ञ[२] इत्युच्यते, एकाज्ञानावभासकत्वात्[३]" इति।

ईश्वरविषयेऽद्वैताचार्याणां पक्षाः

अद्वैतवेदान्ते आभासवादः प्रतिबिम्बवादः, अवच्छेदवाद इति जीवे-श्वरस्वरूपनिरूपणे त्रयो वादा आचार्यैः स्वीकृताः। तत्र श्रीविद्यारण्य-स्वामिनामाभासवादः। श्रीस्वामिनः—"जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति[४]" इति श्रुतिप्रामाण्येन शुद्धसत्त्वप्रधानायां मायायां ब्रह्मचैतन्यस्य य आभासः, स ईश्वर इति प्रतिपादयन्ति। तदुक्तम्—

मायाभासेन जीवेशौ करोतीति श्रुतौ श्रुतम्।
मेघाकाशजलाकाशाविव तौ सुव्यवस्थितौ॥

---

१. नृसिंहो० ९ खण्डे।

२. "अस्य जीवस्यास्पष्टोपाधितया रजस्तमोभ्यामभिभूतसत्त्वप्रधानव्यष्ट्यज्ञानो-पाधिकत्वेन हेतुनाऽतिप्रकाशकत्वाभावात् प्राज्ञशब्दवाच्यत्वमित्यर्थः। प्रायेणाज्ञः प्राज्ञ इत्युक्तं भवति" (वे० सा० विद्वन्मनोरञ्जिनी, पृ० ९४)।

३. वे० सा०, पृ० ९-११.

४. नृसिंहो० ९ खण्डे।

मेघवद् वर्तते माया मेघस्थिततुषारवत् ।
धीवासनाश्चिदाभासस्तुषारस्थखवत् स्थितः ॥
अशेषप्राणिबुद्धीनां वासनास्तत्र संस्थिताः ।
ताभिः क्रोडीकृतं सर्वं तेन सर्वज्ञ ईरितः[१] ॥ इति ।

अत्रेश्वरस्य सर्वज्ञत्वसम्पादनार्थं श्रीविद्यारण्यस्वामिभिर्जीवानां बुद्धिवासनाविशिष्टमायायां य आभासः, स ईश्वर इति प्रतिपादितम् ।

श्रीमतां विद्यारण्यस्वामिनामयं पक्षो न युक्त इति श्रीमन्तो निश्चलदासा विवेचयन्ति । तेषामयमाशयः—सर्वबुद्धिवासनानां मायाया विशेषणत्वे प्रलयकालं विना तेषां क्रोडीभावाऽभावात् प्रलयकाल एवेश्वरः सर्वज्ञः स्यात्, न सर्वदा । केवलबुद्धिवासनानामीश्वरोपाधित्वे किं वासनाभेदेन प्रतिबिम्बभेदः ? उत सर्ववासनास्वेक एव प्रतिबिम्बः ? आद्ये वासनाऽनन्त्यादीश्वरानन्त्यप्रसङ्गः । द्वितीये प्रलयं विना वासनानां सम्मेलनाभाव इति पूर्वोक्त एव दोषः । किञ्च, उपाधिभूतानां वासनानामानन्त्यादनेका एव प्रतिबिम्बाः स्युरिति नैकेश्वरत्वसम्भवः । तस्मात् सर्वज्ञत्वसमर्थनं मायायाः शुद्धसत्त्वांशेनैव संभवतीति न मायाया बुद्धिवासनाविशिष्टत्वप्रतिपादनं[२] युक्तमिति ।

प्रतिबिम्बवादिषु जीवेश्वरयोरुभयोरपि प्रतिबिम्बत्वमित्येकः पक्षः, जीवस्यैव प्रतिबिम्बत्वं नेश्वरस्येत्यपरः पक्षः । तत्र विवरणानुसारिणः—

विभेदजनकेऽज्ञाने नष्टे ज्ञानबलान्मुने ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति[३] ॥

इति श्रुतिबलेनैकमेवाज्ञानमङ्गीकृत्य तत्र बिम्बभूतं चैतन्यमीश्वरः, प्रतिबिम्बश्च जीव इति प्रतिपादयन्ति । ईश्वरस्यापि प्रतिबिम्बत्वे तस्य स्वातन्त्र्यहानिः स्यादित्येषामाशयः । तथा सत्येव प्रतिबिम्बपक्षपातिनोऽविद्यया जीवे संसारापादकत्वमपि संभवति ।

संक्षेपशारीरककारास्तु—"कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः[४]" इति श्रुत्या कार्यकारणभेदेनोपाधिद्वयस्य प्रतिपादितत्वात् कारणोपाध्या-

---

१. पञ्च० ६।५५-५६, ६१.
२. वृत्तिप्रभाकरे, पृ० ४२५-४२७.
३. जा० द० ४।६३.
४. त्रि० म० ना० ४।८.

ख्यायां मायायां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वर इति, कार्योपाधावन्तःकरणे चित्प्रतिबिम्बो जीव इति जीवेश्वरयोरुभयोरपि प्रतिबिम्बत्वं प्रतिपादयामासुः। तदुक्तम्—"मायोपाधेरद्वयस्येश्वरत्वं कार्योपाधेर्जीवता च प्रतीचः[1]" इति। अस्मिन् पक्षे शुद्धं ब्रह्मचैतन्यमेव बिम्बरूपम्।

अवच्छेदवादिनो वाचस्पतिमिश्राः—नीरूपस्य चैतन्यस्य प्रतिबिम्बाऽसम्भवात्तदनङ्गीकुर्वन्तोऽवच्छेदवादं रोचन्ते। ते तु—"नाविद्या ब्रह्माश्रया, किन्तु जीवे, सा त्वनिर्वचनीया[2]" इत्यादिस्थलेष्वज्ञानस्य जीवाश्रितत्वं ब्रह्मविषयत्वं चोचुः। अतस्तन्मतानुसारेणाविद्याऽवच्छिन्नं चैतन्यं जीवः, तदनवच्छिन्नं चैतन्यमीश्वर इति सिद्ध्यति। अत्राऽनवच्छिन्नं चैतन्यमीश्वर इति पक्षो न युक्त इति श्रीनिश्चलदासानां पक्षः। तेषामयमाशयः—अविद्ययाऽन्तःकरणेन वाऽनवच्छिन्नं चैतन्यमीश्वर इति कथनेनेश्वरस्योपाध्यभावः सूचितो भवति। ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिगुणानामौपाधिकत्वाद् उपाधिं विना तस्य सर्वज्ञत्वादिकं न संभवति। अतस्तस्य सर्वज्ञत्वाद्युत्कृष्टगुणलाभार्थं मायावच्छिन्नं चैतन्यमीश्वर इति कथनमेव योग्यम्। तथा सत्येव मायायाः सर्वदेशगतत्वादीश्वरस्यापि सर्वाऽन्तर्यामित्वमपि सिद्ध्यतीति[3]।

तदेतावता निश्चीयते यदाभासवाद-प्रतिबिम्बवाद-अवच्छेदवादा यद्यपि प्रक्रियाभेदेनेश्वरस्वरूपं प्रतिपादयन्ति, तथापि सर्वत्रेश्वरः सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिगुणयुक्त एवाभ्युपगतः। तस्मादद्वैतवेदान्ते सगुणं ब्रह्म एवेश्वरपदवाच्यम्। अयं चेश्वरो नैयायिकाभिमतेश्वरवज्जगन्निर्माणे न केवलं निमित्तकारणम्, किन्तु, "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च[4]" इति श्रुत्याऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणम्। अत्रेश्वरोपाधिभूता माया उपादानकारणम्, चैतनांशश्च निमित्तकारणमिति विज्ञेयम्।

ईश्वरास्तित्वे प्रमाणम्

अद्वैतवेदान्ते ईश्वरास्तित्वे—"यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः[5]",

---

१. सं० शा० ३।१४८.
२. ब्र० सू० भा० १।१।४.
३. वृत्तिप्रभाकरे, पृ० ४३५-४३६.
४. मुण्ड० १।१।७.
५. मुण्ड० १।१।९

"यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्[१]", "य इमान् लोकानीशत ईशनीभिः[२]", "जन्माद्यस्य यतः"[३], "शास्त्रयोनित्वात्[४]", "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति[५]" इत्यादिश्रुति-सूत्र-स्मृतयः प्रमाणानि ।

अद्वैतवेदान्ते ईश्वराङ्गीकारे प्रयोजनम्

न्याय-वैशेषिक-योगदर्शनेष्विवाऽद्वैतवेदान्तेऽपि शुद्धचैतन्यस्येक्षणपूर्वक-स्रष्टृत्वाऽसम्भवाद् मायोपहितचैतन्यस्येश्वरत्वमङ्गीकृतम् । अत एव भगवत्पादभाष्यकाराः—"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते[६]" इति श्रुतिं प्रमाणयन्तः शबलब्रह्मण एव जगत्कर्तृत्वादिकं प्रतिपादयन्ति । तथाहि— "अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनियत-देशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्य जन्म-स्थिति-भङ्गं यतः सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः कारणाद् भवति तद् ब्रह्म[७]" इति । एवमेव— "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गि-रस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वसितानि[८]" इति श्रुतिप्रामाण्येन भाष्यकाराः—"महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म"[९] इति वेद-कर्तृत्वं चेश्वरस्य प्रतिपादयामासुः ।

सृष्टेर्लीलारूपत्वम्

जगत्कर्तुरीश्वरस्य स्वतः प्रयोजनसत्त्वे नित्यतृप्तत्वहानिः, प्रयोजनाभावे चोन्मत्तप्रवृत्तिप्रसङ्गस्तथा सर्वज्ञत्वहानिश्चेति सांख्यादिकृताऽऽक्षेपस्य परि-

---

१. बृ० उ० ३।७।१५
२. श्वे० उ० ३।२
३. ब्र० सू० १।१।२
४. ब्र० सू० १।१।३
५. भ० गी० १८।६१
६. तै० उ० ३।१
७. ब्र० सू० शा० भा० १।१।२
८. बृ० उ० २।४।१०
९. ब्र० सू० शा० भा० १।१।३

हारमद्वैतिनो लीलावादेन कुर्वन्ति। तदुक्तं बादरायणेन—"लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्"[1] इति। अत्राऽयं भावः—लीलाभिन्ना याः प्रवृत्तयस्तदर्थमेव प्रयोजनविशेषप्रतिसन्धानस्यावश्यकता। याश्च पुनर्लीलारूपास्ताः प्रयोजनं नापेक्षन्त एव। यथा लोके आप्तकामस्य कस्यचिद् राज्ञस्तदमात्यादेर्वा क्रीडादिषु प्रवृत्तिः प्रयोजनमनुद्दिश्यैव भवति, तद्वदीश्वरस्यापि।

ननु महतीयं विश्वरचना कथं लीला इत्युच्यत इति चेत्, सत्यम्, अल्पज्ञानामल्पशक्तियुक्तानामस्माकं कृते विश्वरचना महतीव प्रतिभाति, अथापि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तिसमन्वितस्येश्वरस्य कृते तु लीलैव केवलम्। नन्वेवं सति का नाम लीलाप्रवृत्तिरिति जिज्ञासायाम् इदमेव वक्तुं शक्यते यद् या प्रवृत्तिरल्पायाससाध्या, विधेयनिष्पत्तिमात्रफलिका, लीलाकर्तुरुद्देश्यस्यासाधिका च सैव लीला। विश्वरचनाया अल्पाऽऽयाससाध्यत्वमुक्तं वाचस्पतिमिश्रैः—

निःश्वसितमस्य वेदा वीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि।
स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्तं महाप्रलयः[2] ॥ इति।

यद्यपि लौकिकलीलासु किञ्चिदपि प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुं शक्यते, अथापि नेश्वरलीलायां तत्संभवः, "आप्तकामस्य का स्पृहा" इति तस्य नित्यतृप्तत्वप्रतिपादनात्। न चैवं सत्यप्रवृत्तिः, "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते"[3] इत्यादिश्रुत्या विश्वरचनायामीश्वरप्रवृत्तेः श्रवणात्। नाप्युन्मत्तप्रवृत्तिः, "यः सर्वज्ञः सर्ववित्"[4] इत्यादिना सर्वज्ञत्वप्रतिपादनात्। अत एव विश्वरचना लीलामात्रमित्येव प्रस्फुटम्।

वैषम्यनैर्घृण्यदोषपरिहारः

ननु लीलारूपस्य विश्वस्य वैचित्र्ये यदीश्वरः कारणं तदा तस्य वैषम्यनैर्घृण्यदोषापत्तिः, प्राणिनामदृष्टसापेक्षत्वे चेश्वरस्य प्रभुत्वहानिरिति चेन्न, "वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति"[5] इति सूत्रे भगवता बादरायणेनादृष्टसापेक्षेणोक्तदोषस्य निराकृतत्वात्। भगवान् भाष्यकारः—"पुण्यः

---

१. ब्र० सू० २।१।३३
२. ब्र० सू० भा० मङ्गलश्लोकः २
३. तै० उ० ३।१
४. मुण्ड० १।१।९
५. ब्र० सू० २।१।३४

पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन[१]" इति श्रुतिं प्रमाणयन् "अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः। ईश्वरस्तु पर्जन्यवद् द्रष्टव्यः। यथाहि पर्जन्यो व्रीहियवादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति, व्रीहियवादिवैषम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति। देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधारणानि कर्माणि कारणानि भवन्ति। एवमीश्वरः सापेक्षत्वान्न वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दुष्यतीत्यदृष्टसापेक्षेण नेश्वरस्य वैषम्यादिदोषसंभवः"[२] इति व्यवस्थापयामास। अत्रैव श्रीवाचस्पतिमिश्रमहाभागाः—"न च कर्मापेक्षायामीश्वरस्य ऐश्वर्यव्याघातः। नहि सेवादिकर्मभेदापेक्षः फलप्रदः प्रभुरप्रभुर्भवति[३]" इति सृज्यमानप्राणिकर्मसापेक्षत्वेऽपि नेश्वरस्य प्रभुत्वहानिरिति सदृष्टान्तमूचुः।

तदेवमद्वैतवेदान्ते मायाशबलितं ब्रह्मचैतन्यमेवेश्वरः। मायास्थितशुद्धसत्त्वगुणप्राधान्येन तस्य सर्वज्ञत्वादिकं सिद्ध्यति। ईश्वरोपाधिभूतमायाया-मावरणशक्तेरभावाज्जीववन्नेश्वरस्वरूपावरणमिति स नित्यमुक्तः। स च जगन्निर्माणे उपाध्यंशेनोपादानकारणम्, चेतनांशेन च निमित्तकारणमित्यूर्णनाभिवदभिन्ननिमित्तोपादानकारणमङ्गीक्रियते। किञ्चेदमप्यवगन्तव्यं यदत्रेश्वरो न पारमार्थिकः, किन्तु मायोपहित इति मायावत्तस्यापि मिथ्यात्वमेवाङ्गीक्रियते।

सिद्धान्तशिखामण्यनुसारेण परशिवस्वरूपम्

तत्र तावद्वीरशैवदर्शने परमतत्त्वं स्थल[४]-लिङ्ग[५]-परशिवा[६]द्यभिधानैर्व्यवह्रियते। सोऽयं परशिवोऽत्र दर्शने सगुणनिर्गुणोभयरूपः। सगुणनिर्गुण-

१. बृ० उ० ४।४।५

२. ब्र० सू० शा० भा० २।१।३४

३. ब्र० सू० भा० २।१।३४

४. यत्रादौ स्थीयते विश्वं प्राकृतं पौरुषं यतः।
लीयते पुनरन्ते च स्थलं तत्प्रोच्यते ततः॥ (अनु० सू० २।४)

५. लयगत्यर्थयोर्हेतुभूतत्वात् सर्वदेहिनाम्।
लिङ्गमित्युच्यते साक्षाच्छिवः सकलनिष्कलः॥ (अनु० सू० ३।४)

६. ब्रह्मेति व्यपदेशस्य विषयं यं प्रचक्षते।
वेदान्तिनो जगन्मूलं तं नमामि परं शिवम्॥ (सि० शि० १।२, पृ० २)

शब्दयोरत्र सकलनिष्कलशब्दाभ्यामपि व्यवहारो दरीदृश्यते। परशिवः स्वशक्तिसङ्कोचेन निर्गुण इति, तद्विकासेन च सगुण इति कथ्यते। तदुदाहृतं भगवत्पादैः श्रीपतिपण्डिताराध्यैः—

सृष्टेः पूर्वं महादेवः शक्तिसङ्कोचहेतुना।
निर्गुणत्वेन शास्त्रेषु गीयते तत्त्ववेदिभिः॥
सृष्ट्यादौ परमेशस्य शक्तेः प्राचुर्यवैभवात्।
सर्वज्ञत्वादिकल्याणगुणवानिति कीर्त्यते[१] ॥ इति।

तस्माद्वीरशैवदर्शने—"अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं....[२]", "....अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितम्[३]" इत्यादिनिर्गुणश्रुतीनां सृष्ट्यनुन्मुखपरमेश्वरशक्तिसङ्कोचकालपरत्वम्, "स ईक्षां चक्रे[४]", "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय[५]" इत्यादिसगुणश्रुतीनां सृष्ट्युन्मुखपरमेश्वरशक्तिविकासकालपरत्वं चोपपद्यते। किञ्चेदमत्राऽवधेयम्—अद्वैताभिमतं यन्निर्गुणं ब्रह्म तन्निर्विशेषमपि। न चैवमत्र निर्गुणः परशिवो निर्विशेषोऽपि। स्वस्थावस्थायां परशिवे शक्तेर्ज्ञानादिगुणानां विकासाभावेन स निर्गुण इत्युच्यमानोऽपि सूक्ष्मरूपेण शक्तेस्तत्र सत्त्वात् स सविशेष इत्येवाङ्गीक्रियत इत्यद्वैतवेदान्तादस्य वैशिष्ट्यम्। अत एव श्रीरेणुकभगवत्पादाः—

परिच्छेदकथाशून्यं प्रपञ्चातीतवैभवम्।
प्रत्यक्षादिप्रमाणानामगोचरपदे स्थितम्॥
स्वप्रकाशं पराकाशमनौपम्यमनामयम्।
सर्वज्ञं सर्वगं शान्तं सर्वशक्तिनिरङ्कुशम्[६] ॥

इति निर्गुणपरशिवनिरूपणावसरे तस्य शक्तिमत्त्वं सूचितवन्तः।

शक्तिस्वरूपम्

औष्ण्यं हुताश इव शीतलिमानमिन्दौ शय्यासु मार्दवमिवाश्मसु कर्कशत्वम्।
बाह्येषु मोह इव योगिषु च प्रबोधः स्वातन्त्र्यमस्ति हि नियन्त्रयितुर्महन्मे॥

---

१. ब्र० सू० श्रीकर० १।३।७
२. कठ० २।३
३. बृ० उ० ३।८।८
४. प्रश्नो० ६।३
५. छा० उ० ६।२।३
६. सि० शि० २।४-५, पृ० १२

इति महार्थमञ्जरीपरिमलधृतसंविदुल्लासोक्त्या जगति सर्वमपि वस्तुजातं यत्किञ्चिदसाधारणशक्तिविशिष्टमेव दरीदृश्यते। एतादृशशक्तिविशिष्टस्य जगतो निर्माता परशिवोऽप्यद्भुतशक्तिविशिष्ट इत्यत्र न कोऽपि सन्देहः। परशिवस्येयं शक्तिः किंस्वरूपा? इति जिज्ञासायां श्रीशिवयोगिशिवाचार्याः—"तदीया परमा शक्तिः सच्चिदानन्दलक्षणा[1]", "गुणत्रयात्मिका शक्तिर्ब्रह्मनिष्ठा सनातनी[2]" इति शक्तेः स्वरूपद्वयमुपवर्णितवन्तः।

अत्रेदमैदम्पर्यम्—यद्यपि शक्तिरेकैव, अथाप्यस्या द्वे अवस्थे वर्तेते, तत्रैकाऽविभागपरामर्शाख्या, द्वितीया च विभागपरामर्शाख्या। अविभागपरामर्शदशायामियं शक्तिः परशिववत् सच्चिदानन्दस्वरूपा भवति, अर्थात् सच्चिदानन्दस्वरूपस्य परशिवस्य अस्मि, प्रकाशे, नन्दामीति योऽनुभवो भवति, स एवास्य विमर्शशक्तिरित्युच्यते। यद्ययमनुभवः परशिवे न स्यात्, तदा स स्वप्रकाशोऽपि स्फटिकादिवज्जडः स्यात्। इष्टापत्तौ च स्वीयं सच्चिदानन्दस्वरूपमन्धस्य सौन्दर्यमिव व्यर्थमापद्येत। अतः परशिवे सच्चिदानन्दानुभवरूपा विमर्शशक्तिरवश्यमङ्गीकरणीया। अत एव श्रीशिवयोगिशिवाचार्यः—"वन्दे तां परमानन्दप्रबोधलहरीं शिवाम्[3]" इति परमानन्दप्रबोधरूपत्वेन तां स्तुतवान्। इयमेव शक्तिर्जगदुत्पत्तिसमये इच्छाज्ञानादिरूपेण विभागपरामर्शदशामापन्ना सती सत्त्वादित्रिगुणात्मिका माया च भवति।

एवं च शक्तिर्वस्तुतः सच्चिदानन्दरूपिणी, माया तु तत्परिणामभूता। इयमेव विमर्शशक्तिश्चिच्छक्तिरित्यप्यभिधीयते। चन्द्रे चन्द्रिकावत् परशिवनिष्ठेयं विमर्शशक्तिर्विश्ववैचित्र्ये कारणं भवतीति तन्निमित्तेन परशिवब्रह्म विश्वभाजनमित्युच्यते। तदुक्तं रेणुकभगवत्पादैः—

विमर्शाख्या पराशक्तिर्विश्ववैचित्र्यकारिणी।
यस्मिन् प्रतिष्ठिता ब्रह्म तदिदं विश्वभाजनम्॥
यथा चन्द्रे स्थिरा ज्योत्स्ना विश्ववस्तुप्रकाशिनी।
तथा शक्तिर्विमर्शाख्या प्रकाशे ब्रह्मणि स्थिरा[4]॥ इति।

---

१. सि० शि० २।१२, पृ० १४
२. सि० शि० ५।३८, पृ० ६५
३. सि० शि० १।११, पृ० ५.
४. सि० शि० २०।२, ४; पृ० २०१-२०२.

शक्तिसद्भावे मानम्

ननु स्वरूपातिरिक्ता केयं शक्तिर्नाम ? किं वाऽत्र मानम् ? इति जिज्ञासायां लोकानुभवेन श्रुतिप्रामाण्याच्च साऽङ्गीक्रियते। लोके हि अग्निः कदाचिद् दह्यमानः, कदाचिन्मणिमन्त्रादिना प्रतिबन्धे सत्यदह्यमानश्चानुभूयते। एवमेव मूषिकाघ्रातं बीजं बीजान्तरसदृशमपि भूमावुप्तं सन्नाङ्कुरं जनयति। एतेन अग्निस्वरूपातिरिक्ता दहनशक्तिः, बीजस्वरूपातिरिक्ताऽङ्कुरजननशक्तिश्चास्तीति युक्तितः सिद्ध्यति। एतादृशशक्तिशक्तिमतोर्नात्यन्तं भेदो नाप्यभेदः, किन्तु भेदाऽभेद एव। एवं सर्ववस्तुषु शक्तिसिद्धौ "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च"[१], "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्"[२], "न शिवेन विना शक्तिर्न शक्तिरहितः शिवः"[३] इत्यादिश्रुतिस्मृतयश्च परशिवस्य शक्तिसद्भावे मानम्।

शिवशक्त्योः सम्बन्धः

शक्तिशक्तिमतोः सम्बन्धः समवाय इति, तादात्म्य इति चान्ये प्रतिपादयन्ति। किन्त्वत्र शिवाऽद्वैतसिद्धान्तेऽविनाभावाऽऽख्यः स्वीक्रियते। तस्मात् शिवशक्त्योरप्यविनाभावसम्बन्ध एव प्रतिपाद्यते। तत्रभवद्भिर्मरितोण्टदार्यैः—

न शिवेन विना शक्तिर्न शक्तिरहितः शिवः।
पुष्पगन्धवदन्योन्यं मारुताम्बरयोरिव[४] ॥

इत्युपबृंहणवचनेन शिवशक्त्योरविनाभावः सम्बन्धो न्यरूपि। श्रीरेणुकभगवत्पादा अपि—

यथा चन्द्रे स्थिरा ज्योत्स्ना विश्ववस्तुप्रकाशिनी।
तथा शक्तिर्विमर्शाख्या प्रकाशे ब्रह्मणि स्थिरा[५] ॥

इत्यत्र चन्द्रचन्द्रिकादृष्टान्तेन शिवशक्त्योरविनाभावं सम्बन्धं सूचयामासुः।

---

१. श्वे० उ० ६।८.

२. श्वे० उ० ४।१०.

३. वी० आ० च०, पृ० ७.

४. वी० आ० च० पृ० ७.

५. सि० शि० २०।४, पृ० २०२.

यथा पुष्पगन्धयोः, चन्द्रचन्द्रिकयोश्च परस्परं नात्यन्तं भेदो नाऽप्यभेदः, किन्तु भेदाभेदः; तथैव परशिवस्य केवलावस्थायां स्वस्था या शक्तिर्विमर्शनाम्नी सा तदभिन्नाऽपि लीलावस्थायां क्षुभिता सती विश्वाकारतां भजत इति शिवशक्त्योरवस्थाभेदेन कालभेदेन च भेदाभेदौ सम्भवत इत्युक्ताऽविनाभाव-सम्बन्धो भेदाभेदे पर्यवस्यति। तदुक्तं कूर्मपुराणे—

एषा शक्तिः शिवा ह्येतत् शक्तिमानुच्यते शिवः।
शक्तिशक्तिमतोर्भेदं वदन्ति परमार्थतः॥
अभेदं चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः॥ इति।

कविकुलगुरुः कालिदासोऽपि—

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ[1]॥

इति शब्दार्थयोरिव शिवशक्त्योरपि भेदाऽभेदरूपं सम्बन्धं कथयामास।

शक्तेर्भेदाः

परशिवनिष्ठेयं शक्तिश्चिच्छक्ति-पराशक्ति-आदिशक्ति-इच्छाशक्ति-ज्ञान-शक्ति-क्रियाशक्तिरिति भेदेन षड्रूपाऽङ्गीक्रियते। एतासु षट्शक्तिषु चिच्छक्तिः परशिवस्य सच्चिदानन्दस्वरूपस्य बोधिकेति परशिवेन साकं समरसीभूता वर्तते। सृष्टिसमये चिच्छक्तिविशिष्टपरशिवात् पञ्च शक्तयः क्रमेणैकैकस्य सहस्रांशेन प्रादुर्भवन्ति। तदुक्तं वातुलशुद्धाख्यतन्त्रे—

योगिनामुपकाराय स्वेच्छया चिन्त्यते शिवः।
तच्छिवे तु पराशक्तिः सहस्रांशेन जायते॥
तच्छक्तेस्तु सहस्रांशादादिशक्तिसमुद्भवः।
आदिशक्तिसहस्रांशाद् इच्छाशक्तिसमुद्भवः॥
इच्छाशक्तिसहस्रांशाद् ज्ञानशक्तिसमुद्भवः।
ज्ञानशक्तिसहस्रांशात् क्रियाशक्तिसमुद्भवः॥
एता वै शक्तयः पञ्च निष्कलाश्चेति कीर्तिताः[2]। इति।

---

१. रघु० १।१.
२. वा० शु० त० १।२४-२७.

परशिवस्य महेश्वरशब्दाभिधेयत्वम्

पूर्वोक्ता पराशक्ति-आदिशक्ति-इच्छाशक्ति-ज्ञानशक्ति-क्रियाशक्त्याख्य-पञ्चाङ्गविशिष्टा सच्चिदानन्दबोधरूपेण परशिवेन साकं समरसीभूता विमर्शशक्त्यपरपर्याया चिच्छक्तिर्विभागपरामर्शदशायाम्, अर्थात् शिवस्य सृष्ट्युन्मुखावस्थायां सत्त्वादिगुणत्रयात्मिका भवति, सैवात्र सिद्धान्ते महामाया, परामाया, ऊर्ध्वमायेत्यादिभिर्नामभिर्व्यवह्रियते। एतादृशमहामायया युक्तः परशिव एव 'महेश्वरः' इत्यभिधीयते। तदुक्तम्—

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्[1] ॥ इति।

यथा मायासम्बन्धेन परशिवस्य महेश्वर इत्यभिधानमागतम्, तथा परशिवसम्बन्धेन शक्तिरपि मायाशब्देनोच्यते। तदुक्तं सिद्धान्तागमे—

मं शिवं परमं ब्रह्म प्राप्नोतीति स्वभावतः।
मायेति प्रोच्यते लोके ब्रह्मनिष्ठा सनातनी[2] ॥ इति।

अत्र 'मं = शिवम्, अयति = स्वभावतः प्राप्नोतीति माया' इति व्युत्पत्त्या मायाशक्तेर्नित्यशिवसम्बन्धित्वं सूचितम्। तदेवं शक्तेश्चैतन्येन नित्यसम्बन्धात् तस्या मायेति, मायायुक्तत्वेन च चैतन्यस्य महेश्वर इत्युभे अपि नामधेये अन्वर्थके संजाते। एतेनोभयोरनादित्वं नित्यत्वं च सूचितम्। इयं च परा माया शुद्धसत्त्वगुणप्रधाना भवतीति स्वाश्रयभूतं महेश्वरं न मोहयति, प्रत्युत तस्य सर्वज्ञत्वाद्युत्कृष्टगुणान् सम्पादयति। तदुक्तं रेणुकभगवत्पादाचार्यैः—

उपाधिः पुनराख्यातः शुद्धाऽशुद्धविभेदतः।
शुद्धोपाधिः परा माया स्वाश्रयाऽमोहकारिणी ॥
मायाशक्तिवशादीशो नानामूर्तिधरः प्रभुः।
सर्वज्ञः सर्वकर्ता च नित्यमुक्तो महेश्वरः[3] ॥ इति।

महेश्वराङ्गीकारे प्रयोजनम्

प्राय ईश्वरकर्तृकं सृष्ट्यादिकं व्यवस्थापयन्तो नैयायिक-वैशेषिक-योगाऽद्वैत-

---

१. श्वे० उ० ४।१०.

२. श० वि० सि०, पृ० ३.

३. सि० शि० ५।४४, ४६; पृ० ६९-७०.

वेदान्तिनस्तस्य सगुणरूपत्वमेवाङ्गीकुर्वन्ति । एवं वीरशैवदर्शनेऽपि प्राणिनामदृष्टानुसारं सृष्ट्यादिव्यवस्थार्थं परशिवब्रह्मणः सगुणरूपोऽयं महेश्वरोऽङ्गीकृतः । तदुक्तं शिवयोगिशिवाचार्यैः—

शिवाभिधं परं ब्रह्म जगन्निर्मातुमिच्छया ।
स्वरूपमादधे किञ्चित्सुखस्फूर्तिविजृम्भितम् ॥
विशुद्धज्ञानकरणं विषयं सर्वयोगिनाम् ।
कोटिसूर्यप्रतीकाशं चन्द्रकोटिसमप्रभम् ॥
अप्राकृतगुणाधारम् अनन्तमहिमास्पदम्[1] । इति ।

अस्यायमर्थः—विमर्शशक्तिविशिष्टं शिवाख्यं परं ब्रह्म विश्वसिसृक्षया घृतकाठिन्यन्यायेन, अर्थाद् द्रवीभूतस्याऽपरिमितस्य घृतस्यैकदेशे यथा घनीभावो जायते, तथा अपरिमितसुखस्वरूपः स स्वेच्छया सुखबाहुल्योच्छूनं किञ्चित् स्वरूपमङ्गीचकार । एतदेव परशिवस्य सगुणं स्वरूपम् । अयमेव सृष्टि-स्थिति-लय-तिरोधान-अनुग्रहात्मकं कृत्यपञ्चकं स्वेच्छामात्रेण निर्वहति ।

ननु विश्ववैचित्र्यव्यवस्थार्थं सृज्यमानप्राणिनामदृष्टस्यावश्यमङ्गीकर्तव्यत्वात् तेनैव सृष्टिः संभवतु, किमनयाऽन्तर्गडुभूतयेश्वरेच्छयेति चेन्न, प्राणिनां कर्माणि तु जडानि, न च तानि स्वतः फलप्रदाने समर्थानि । अतस्तन्नियन्त्रणार्थं तदनुरूपफलप्रदानार्थं च तत्तत्कर्मणां साक्षित्वेन प्रेरकत्वेन चेश्वरोऽत्राङ्गीकृतः । तदुक्तं श्रीरेणुकभगवत्पादैः—

एतेषां देहिनां साक्षी प्रेरकः परमेश्वरः ।
एतेषां भ्रमतां नित्यं कर्मयन्त्रनियन्त्रणे ॥
देहिनां प्रेरकः शम्भुर्हितमार्गोपदेशकः ।
पुनरावृत्तिरहितमोक्षमार्गोपदेशकः[2] ॥ इति ।

अद्वैतवेदान्तवद्वीरशैवदर्शनेऽपि "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च[3]" इति श्रुतिप्रमाणेन सृष्टौ मायाशक्तिविशिष्टो महेश्वर एवाऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणमिति स्वीक्रियते । मायायास्त्रिगुणात्मकत्वात् तदुपादानकारणम्, महेश्वरश्च

१. सि० शि० २।८, ११, पृ० १३-१४.
२. सि० शि० ५।५०-५१, पृ० ७१-७२.
३. मुण्ड० १।१।७.

निमित्तकारणम्। अत्र "न शिवेन विना शक्तिर्न शक्तिरहितः शिवः" इति वचनाऽनुसारेण शिवशक्त्योरेकरूपत्वाऽङ्गीकाराद् अभिन्ननिमित्तोपादानकारणवादः संगच्छते[1]। स च—

शक्त्यण्डमृत्पिण्डमुपाददानो मायाण्डचक्रभ्रमणक्रमेण।
मूलाण्डदण्डेन मुहुर्विधत्ते ब्रह्माण्डभाण्डं भगवान् कुलालः[2]॥

इत्युक्त्या समर्थितो भवति। भगवान् भाष्यकारोऽपि—

शिव एव हि देवोऽन्तःस्थितमिच्छावशाद् बहिः।
योगीव निरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत्[3]॥

इति स्मृतिं प्रमाणयन् स्वस्माद् बहिर्भूतं किञ्चिदपि वस्तुजातमनपेक्ष्य निर्माणसमर्थो योगिवत् शिवोऽप्यस्तीति प्रतिपाद्य तस्याऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वं समर्थयामास।

सृष्टेर्लीलारूपत्वम्

नन्वेतादृशसृष्टिनिर्माणेन महेश्वरस्य किं प्रयोजनम्? किञ्चित्प्रयोजनसत्त्वे तस्याऽनाप्तकामत्वापत्तिः, प्रयोजनाऽभावे च तस्योन्मत्तप्रवृत्तिप्रसङ्ग इति चेन्न, लीलार्थं प्रवृत्त्युपपत्तेः। अत्रेदं बोद्धव्यम्—वीरशैवदर्शने परशिवब्रह्मणो लीलावस्था कैवल्यावस्था चेत्यवस्थाद्वयमङ्गीक्रियते। तत्र सर्वव्यापारशून्या कैवल्यावस्था, सृष्टिस्थित्यादिपञ्चकृत्यकर्तृत्वं च लीलावस्था। लोके यथा निपुणो नटः स्वयमेवाऽनेकरूपधारणं कृत्वा नाट्यमभिनयति, तथा परशिवोऽपि स्वस्वातन्त्र्यशक्तिमहिम्ना कदाचित् सृष्ट्या, कदाचित् पालनेन, कदाचित् संहारेण, कदाचित् तिरोधानेन, कदाचिदनुग्रहाख्यव्यापारेण लीलयन् तिष्ठति। यथा वा लोके सर्वैश्वर्य-धैर्य-वीर्य-पराक्रमधुर्यस्य सप्तद्वीपपरिवृतसर्वमण्डलाधीश्वरस्य महाराजस्य विशेषप्रयोजनं विनैव क्रीडाविहारादिषु प्रवृत्तिर्दृश्यते, तथैव परशिवस्य प्रयोजनाऽभावेऽपि लीलार्थं पञ्चकृत्येषु

---

१. शक्तिरस्य जगत्कृत्स्नं शक्तिमांस्तु महेश्वरः।
शक्तिस्तु शक्तिमद्रूपाद् व्यतिरिक्ता हि न क्वचित्॥
(ब्र० सू० श्रीकर० १।४।१०)

२. श० वि० द०, पृ० ६६.

३. ब्र० सू० श्रीकर० २।१।२५.

प्रवृत्त्युपपत्तेः[१]। तदुक्तं श्रीमरितोण्टदार्यैः—"स्वेच्छाशक्तिरूपापोहनटङ्कवशाच्छिवादिधरण्यन्तषट्त्रिंशत्तत्त्वात्मना विचित्रीकृत्य सृष्टिस्थितिसंहारबन्धमोक्षलक्षणपञ्चकृत्यमहानाट्यरसिकः सन् क्रीडतीति राद्धान्तः"[२] इति।

वस्तुतस्त्वल्पायाससाध्या विधेयनिष्पत्तिमात्रफलिका कर्तुरुद्देश्यस्याऽसाधिका हि क्रिया लीलापदार्थः। प्रकृते च पञ्चकृत्यानां परशिवस्येच्छामात्रेण संभवात् तेष्वल्पायाससाध्यत्वम्, तत्करणे च परशिवस्य किमपि प्रयोजनं न सिद्ध्यतीति तेषु विधेयनिष्पत्तिमात्रफलकत्वं कर्तुरुद्देश्यस्याऽसाधकत्वं च वर्तत इति तेषां लीलावाचकत्वं संभवत्येव। तत्रभवान् शिवयोगिशिवाचार्यः—

स्वेच्छाविग्रहयुक्ताय स्वेच्छावर्तनवर्तिने।
स्वेच्छाकृतत्रिलोकाय नमः साम्बाय शम्भवे[३]॥

इत्यत्रेच्छामात्रेण जगत्कर्तृत्वं प्रतिपाद्य तस्याल्पायाससाध्यत्वम्, अत एव लीलारूपत्वं च सूचितवान्।

वैषम्यनैर्घृण्यदोषपरिहारः

ननु निर्लिप्तस्य परशिवस्य जगत्कारणत्वे देवतिर्यङ्मनुष्याद्युत्तमाधममध्यमसृष्ट्या शिवस्य बद्धजीववद् वैषम्यनैर्घृण्यदोषापत्तिः। तद्वारणाय सृज्यमानजीवकर्मसापेक्षत्वे तस्य सर्वशक्तत्वहानिरिति चेन्न, "वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति"[४] इति सूत्रेण भगवता बादरायणेन निराकृतत्वात्। अत्राऽयं भावः—"पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन[५]" इति श्रुतौ प्राणिनां भोगवैषम्ये स्वस्वकर्मणां कारणत्वप्रतिपादनान्नेश्वरे स दोषः संभवति। अत एव श्रीरेणुकभगवत्पादाचार्या अपि—

अविद्यामोहिता जीवा ब्रह्मैक्यज्ञानवर्जिताः।
परिभ्रमन्ति संसारे निजकर्मानुसारतः।
देवतिर्यङ्मनुष्यादिनानायोनिविभेदतः॥

---

१. ब्र० सू० श्रीकर० २।१।३३.
२. वी० आ० च०, पृ० २८.
३. सि० शि० १।६, पृ० ३.
४. ब्र० सू० २।१।३४.
५. बृ० उ० ४।४।५

चक्रनेमिक्रमेणैव भ्रमन्ति हि शरीरिणः ।
जात्यायुर्भोगवैषम्यकारणं कर्म केवलम्[१] ॥

इति प्राणिनां जात्यायुर्भोगवैषम्ये प्राणिनां कर्माण्येव कारणानीत्युक्त्वा,

एतेषां देहिनां साक्षी प्रेरकः परमेश्वरः ।
एतेषां भ्रमतां नित्यं कर्मयन्त्रनियन्त्रणे[२] ॥

इति परमेश्वरस्य तत्तत्कर्मनियन्तृत्वमात्रं प्रतिपादयामासुः । भगवान् भाष्यकारोऽपि—

निमित्तमात्रमेवासौ सृज्यानां सर्गकर्मणि ।
प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः[३] ॥

इति व्यासोक्ति प्रमाणयन् देवादिवैचित्र्यहेतुभूतसृज्यमानक्षेत्रज्ञप्राचीनकर्मरूपा शक्तिरेव कारणमित्यभिमतय परमेश्वरस्य निमित्तकारणत्वं व्यवस्थाप्य वैषम्यनैर्घृण्यदोषं परिहारयामास ।

नन्ववान्तरसृष्टौ सृज्यमानप्राणिकर्मसापेक्षत्वेऽपि प्रथमसृष्टौ तदभावात् सम्भवत्येव स दोष इति चेन्न, जीवानां तत्कृतकर्मणां चानादित्वात्, अन्यथा कृतनाशाऽकृताभ्यागमदोषप्रसङ्गः । अत एव "ज्ञाऽज्ञौ द्वावजावीशानीशौ"[४] इति श्रुत्या प्रवाहरूपेण सृष्टेः सत्यत्वम्, क्षेत्रज्ञानां तत्कृतकर्मणां चानादित्वं प्रतिपादितम् ।

न च प्राणिनां कर्मसापेक्षत्वे तस्य सर्वशक्तित्वहानिः, स्वकृतनियमस्य पाल्यमानत्वात् । लोके यथा नृपस्य स्वकृतस्यैव नियमस्य परिपालनेन सर्वशक्तित्वं न हीयते, तथेश्वरस्यापीति बोध्यम् । तस्माद् विद्युतो वीजनपेषणादियन्त्रगतायास्तत्तत्कर्मणि प्रेरकत्वेन सहायिकाया अपि वीजनादिकार्यवैचित्र्ये तत्तद्यन्त्राण्येवाऽसाधारणानि कारणानि भवन्ति, तथा सृष्ट्युत्पत्तावीश्वरस्य साधारणकारणत्वेऽपि सृष्टिवैचित्र्ये तत्तत्प्राणिनामदृष्टान्येवाऽसाधारणानि कारणानीति निष्कर्षः ।

---

१. सि० शि० ५।४७-४९, पृ० ७०-७१.
२. सि० शि० ५।५०, पृ० ७१.
३. ब्र० सू० श्रीकर० २।१।३४.
४. श्वे० उ० १।९.

एवं पञ्चकृत्यव्यवस्थावद् वेदागमादीनां व्यवस्थार्थमपीश्वर आवश्यकः । अत एव भगवान् भाष्यकारः "शास्त्रयोनित्वात्"[1] इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये—

सद्योजातेन ऋग्वेदं वामदेवेन याजुषम् ।
अघोरेण तथा साम पुरुषेण त्वथर्वणम् ॥
ईशानेन मुखेनैव कामिकाद्यागमांस्तथा ।
जनयामास विश्वेशः सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥

इति शिवस्य वेदागमानामुत्पादकत्वस्मृतिमुदाहरन् "शास्त्रस्य ऋग्वेदादेर्योनिः कारणम्" इति व्युत्पत्तिसिद्धशास्त्रयोनित्वं समर्थ्य तदुत्पन्नत्वेन निगमागमानां प्रामाण्यमिति समर्थयामास[2] ।

तदेतावता पर्यालोचनेन ज्ञायते यद्वीरशैवदर्शने मायाशक्तिविशिष्टं परशिवब्रह्मचैतन्यमेव सगुणं सद् महेश्वर इत्यभिधानवान् भवति । अस्य च मायाशक्तिर्न चाऽद्वैतवेदान्तवद् मिथ्याभूता, किन्तु सत्या । अतो महेश्वरोऽपि सत्यः ।

——

१. ब्र० सू० १।१।३.
२. ब्र० सू० श्रीकर० १।१।३.

श्रीमरुलाराध्याय नमः

चतुर्थः परिच्छेदः

जीवात्मस्वरूपविमर्शः

इह खलु सर्वेऽपि दार्शनिका बन्धमोक्षादिव्यवहारं जीवात्मन एव प्रतिपादयन्ति। तदेयं जिज्ञासा जागर्ति यत् कोऽयं जीवो नाम, किं वा तत्स्वरूपम्, कथं वाऽस्योत्पत्तिरिति ? जीवात्मस्वरूपविषये सर्वेषामपि दार्शनिकानां नैकमत्यं दरीदृश्यते। तस्मादत्र षड्दर्शनाभिमतजीवात्मस्वरूपं तथा सिद्धान्तशिखामण्युक्तवीरशैवदर्शनाभिमतजीवात्मस्वरूपं पृथक् पृथग् विचार्यते समीक्ष्यते च।

न्यायमतानुसारेणात्मस्वरूपम्

तत्र तावन्न्यायदर्शने महर्षिणा गौतमेन—"आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्"[1] इति सूत्रेण द्वादशविधं प्रमेयं प्रतिपादितम्। यद्यपि प्रमातुं योग्यं प्रमेयमिति व्युत्पत्त्या द्रव्यादीनि सर्वाण्यपि प्रमेयाण्येव, अथापि यद्विपरीतज्ञानेनात्मनो संसारबन्धः, यत्तत्त्वज्ञानेन चात्मनः संसारनिवृत्तिः, तान्येव प्रमेयाणीति महर्षेराशयः। तदुक्तं भाष्यकृता वात्स्यायनेन—"अस्य तु तत्त्वज्ञानादपवर्गो मिथ्याज्ञानात् संसार इत्यत एतदुपदिष्टं विशेषेणेति"[2] इति। वृत्तिकृता विश्वनाथेनापि—"प्रकृष्टं मेयं प्रमेयमिति योगार्थः। प्रकर्षश्च संसारहेतुमिथ्याज्ञानविषयत्वम्, मोक्षहेतुधीविषयत्वं वा। रूढ्या च तावदन्यान्यत्वमर्थः"[3] इति प्रतिपादितत्वाद् अत्रात्मा देहेन्द्रियाद्यनात्मपदार्थाद् भिन्न इत्याकारकतत्त्वज्ञानेनैव आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपोऽपवर्ग इत्यभ्युपगम्यते। अतस्तत्त्वज्ञानं नाम देहेन्द्रियाद्यनुयोगिकात्मप्रतियोगिकभेदज्ञानम्, अथवा आत्मानुयोगिकदेहे-

---

१. न्या० सू० १।१।९.

२. न्या सू० भा० १।१।९.

३. न्या० सू० वृ० १।१।९.

न्द्रियादिप्रतियोगिकभेदज्ञानम्। भेदज्ञानेऽनुयोगिप्रतियोगिनोरुभयोरपि ज्ञानमावश्यकमिति न्यायदर्शने आत्मादीनि सर्वाणि प्रमेयाणि परीक्षितानि। तदनुसारेणात्र देहेन्द्रियादिभिन्नमात्मस्वरूपं प्रस्तूयते।

आत्मनो लक्षणम्

न्यायदर्शने किं लक्षण आत्मेति जिज्ञासायामुक्तमन्नंभट्टेन—"ज्ञानाधिकरणमात्मा[१]" इति। अत्र "अधिकरणपदं समवायेन ज्ञानाश्रयत्वलाभार्थम्[२]" इति न्यायबोधिन्यनुसारेण ज्ञानं प्रति समवायिसम्बन्धेन यद् द्रव्यमधिकरणं तद् द्रव्यमात्मेत्यर्थः। यद्वा "आत्मत्वाभिसम्बन्धवान् आत्मा[३]" इति केशवमिश्रोक्तमप्यात्मलक्षणम्। आत्मत्वजातिस्तु समवायिसम्बन्धेन आत्मन्येव तिष्ठति, नान्येषु पृथिव्यादिद्रव्येषु। एवं लक्षणलक्षितो ह्यात्मा जीवात्मपरमात्मभेदेन द्विविधः। अत्र "परमत्वं चोत्कृष्टत्वम्। तच्च प्रकृते सृष्टिस्थितिप्रलयकर्तृत्वम्"[४] इति सिद्धान्तचन्द्रोदयकार आत्मपदप्रतिपाद्ययोर्जीवपरमात्मनोर्भेदं व्यवस्थापितवान्[५]।

ननु "आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्ध्यति"[६] इति विश्वनाथेनोक्तत्वात् सुखदुःखादीनां समवायिसम्बन्धेन जीवात्मन्येवोत्पद्यमानत्वात् "आत्मत्वसामान्यवानात्मा" इति लक्षणेन जीवात्मैव सिद्ध्यति, न त्वीश्वरात्मेति चेन्न, स्वरूपयोग्यतायास्तत्रापि विद्यमानत्वात्। न चैवं सतीश्वरेऽपि सुखादय उत्पद्यन्तामिति वाच्यम्, स्वरूपयोग्यत्वेऽपि सुखादीनामुत्पत्तौ यन्निमित्तकारणमदृष्टं भोगायतनं च शरीरम्, तयोरीश्वरेऽविद्यमानत्वान्न तेषामुत्पत्तिः। तदुक्तं विश्वनाथेन—"ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्येव। अदृष्टादिरूपकारणाभावान्न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः, नित्यस्य स्वरूपयोगत्वे फलावश्यंभावनियम इत्यस्याप्रयोजकत्वात्"[७] इति।

---

१. त० सं०, पृ० १९.
२. न्या० बो०, पृ० २०.
३. त० भा०, पृ० १९०.
४. सि० च०, पृ० २८.
५. न्या० प्र०, पृ० २११.
६. न्या० मु०, पृ० १५६-१५७.
७. न्या० मु०, पृ० १५७.

नन्वीश्वरे कुतोऽदृष्टं नोत्पद्यत इति चेत्, आत्मन्यनात्मरूपमिथ्याज्ञानस्यैव प्रवृत्तिसम्पादकतयाऽदृष्टादेर्हेतुत्वात्, ईश्वरे मिथ्याज्ञानस्यैवाभावान्नाऽदृष्टोत्पत्तिः। अन्यथा विनष्टमिथ्याज्ञानस्य मुक्तस्यापि जीवात्मनः पुनरदृष्टादिना संसारप्राप्तिप्रसङ्गः। तस्मादीश्वरे मिथ्याज्ञानाभावात् प्रवृत्त्यभावः, प्रवृत्त्यभावाच्चादृष्टाभाव इति नहि तस्य सुखदुःखादिसम्भवः[1], "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः"[2] इत्याद्युपनिषन्मन्त्रेषु प्रयुक्तात्मपदस्य जीवेश्वरोभयसाधारण्येन प्रतिपादितत्वात् तादृशात्मपदशक्यतावच्छेदकरूपेणाप्यात्मत्वजातिः सिद्ध्यति। तद्यथा—"जीवेश्वरनिष्ठा या आत्मपदशक्यता सा किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना, शक्यतात्वात्, घटनिष्ठघटपदशक्यतावत्"[3] इति।

अस्यायमर्थः—या या शक्यता सा साऽवश्यमेव किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना, निरवच्छिन्नायाः शक्यताया अभावात्। यथा घटपदस्य शक्यता घटत्वधर्मावच्छिन्ना, तथैव जीवपरमात्मनोर्विद्यमाना या आत्मपदशक्यता, सा शक्यतात्वात् किञ्चिद्धर्मावच्छिन्ना भवत्येव। किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वं चात्मत्वमेव। तदेवमात्मत्वजातिसिद्धौ "आत्मत्वसामान्यवानात्मा" इत्युक्तलक्षणेन जीवात्मपरमात्मनोरुभयोरपि सिद्धिः।

नवीनैकदेशिनस्तु—ईश्वरे आत्मत्वजातिप्रतिपादकप्रमाणाभावान्नास्त्येवेश्वरे आत्मत्वमिति प्रतिपादयन्ति। न चैतावता तस्य दशमद्रव्यत्वापत्तिः, द्रव्यविभाजनसमये ज्ञानवत्पदेन विभजनात्। तदुक्तम्—"परे त्वीश्वरे सा जातिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात्। न च दशमद्रव्यत्वापत्तिः, ज्ञानवत्त्वेन विभजनादित्याहुः"[4] इति।

जीवात्मनो लक्षणम्

तदेवं सामान्यत आत्मलक्षणसिद्धौ जीवात्मनः किं तावदसाधारणं लक्षणमित्याकाङ्क्षायामुक्तमन्नंभट्टेन—"सुखाद्याश्रयत्वं जीवलक्षणम्"[5] इति। अस्यायमर्थः—सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराणां गुणानां यः

---

१. न्या० प्र०, पृ० २१५.

२. बृ० उ० २।४।५.

३. न्या० प्र०, पृ० २१६.

४. न्या० मु०, पृ० १५७-१५८.

५. त० सं० दी०, पृ० १६३.

समवायिकारणं स जीवात्मेति। अत एव भगवता सूत्रकारेण गौतमेनाप्युक्तम्— "इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्"[१] इति। एतदतिरिक्तत्वेन "विभुत्वे सति ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाश्रयो जीवात्मा", "जन्यज्ञानाधिकारणं जीवात्मा" इत्यादीन्यप्यात्मनोऽसाधारणलक्षणानि सम्भवन्ति[२]।

जीवात्मनि प्रमाणम्

एवं जीवात्मलक्षणे सिद्धे प्रमाणं तावद्विचार्यते। अहं सुखी, अहं दुःखीत्याकारकस्य मानसप्रत्यक्षस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् तत्प्रत्यक्षं सुखाद्यधिकरणभूतमात्मानमेव विषयीकरोति, अतोऽहमाकारकमानसप्रत्यक्षमेव जीवात्मनि प्रमाणम्। उक्तं च केशवमिश्रेण—"स च मानसप्रत्यक्षः"[३] इति। अत्र हि 'स्थूलोऽहम्', 'काणोऽहम्' इत्याद्यहमाकारविषयत्वस्य शरीरेन्द्रियादावेव संभवात् तेषामेवात्मत्वं स्यादिति विप्रतिपत्तौ बुद्ध्यादिगुणैरात्माऽनुमीयते। तथाहि—"बुद्ध्यादयः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्याश्रिताः, पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात्, यस्तु पृथिव्याद्यष्टद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्याश्रितो न भवति नासौ पृथिव्याद्यष्टद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणोऽपि भवति, यथा रूपादिरिति केवलव्यतिरेकी[४]। अन्वयव्यतिरेकी वा—"बुद्ध्यादयः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्याश्रिताः, पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात्, यो यदनाश्रितो गुणः स तदतिरिक्ताश्रितो भवति, यथा पृथिव्याद्यनाश्रितः शब्दः पृथिव्याद्यतिरिक्ताकाशाश्रय इति"[५]।

न च स्वरूपासिद्धो हेतुः। तथाहि—बुद्ध्यादयो न भूतगुणाः, मानसप्रत्यक्षविषयत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा रूपादिः। रूपादयश्चाक्षुषादिप्रत्यक्षविषयाः, बुद्ध्यादयस्तु मानसप्रत्यक्षमात्रविषयाः। अतो बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ना न पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां गुणाः। न चैतावता दिक्कालमनसां गुणत्वम्, तेषां विशेषगुणत्वात्। "बुद्ध्यादयो न दिक्कालमनसां गुणाः, विशेषगुणत्वात् रूपवत्" इत्युक्तानुमानद्वयेन[६] बुद्ध्यादीनां

---

१. न्या० सू० १।१।१०.

२. न्या० प्र०, पृ० २११-२९३.

३. त० भा०, पृ० १४५.

४. त० भा०, पृ० १४८.

५. त० भा०, पृ० १४८-१४९.

६. न्या० प्र०, पृ० २१८-२१९ तथा त० भा०, पृ० १४७.

पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वं सिद्धम्। तदुक्तं सिद्धान्तचन्द्रोदये—"न च वक्तव्यं ते भूतानां गुणा भवन्त्विति, तथा सति तेषामाभ्यन्तरप्रत्यक्षाऽनुपपत्तेः, भूतगुणानां रूपादीनां बाह्यप्रत्यक्षस्यैवानुभवसिद्धत्वात्। अत एव भूतत्वं बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वमिति संगच्छते। विशेषगुणत्वादेव न दिक्कालमनसां गुणाः"[1] इति।

न च बुद्ध्यादीनां विशेषगुणत्वमेवासिद्धमिति वाच्यम्, तस्यापि प्रमाणसिद्धत्वात्। तथाहि—"बुद्ध्यादयो विशेषगुणाः, गुणत्वे सत्येकेन्द्रियग्राह्यत्वात्, रूपवत्"। यथा रूपस्य चक्षुरिन्द्रियमात्रग्राह्यत्वाद् विशेषगुणत्वम्, तथैव बुद्ध्यादीनां मानसैकेन्द्रियग्राह्यत्वाद् विशेषगुणत्वसिद्धिः। अत्र गुणत्वमात्रहेतुत्वे संख्यादिसामान्यगुणेषु व्यभिचारः। अतस्तद्वारणायैकेन्द्रियग्राह्यत्वादित्युक्तम्, तेषां चाक्षुषस्पार्शनज्ञानविषयत्वात्। गुणत्वं विहाय एकेन्द्रियग्राह्यत्वमात्रोक्तौ आत्मनि, आत्मत्वजातौ, बुद्धित्वसुखत्वादौ च व्यभिचारः, तेषामपि मानसैकेन्द्रियग्राह्यत्वात्। अतो गुणत्वे सतीति प्रयोगः[2]।

बुद्ध्यादीनां गुणत्वप्रतिपादकानुमानं तु—"बुद्ध्यादयो गुणाः, अनित्यत्वे सत्येकेन्द्रियग्राह्यत्वात्, गन्धवत्" इति। एवं च बुद्ध्यादीनां गुणत्वात् तेषां पृथिव्याद्यनाश्रितत्वाच्चान्यथानुपपत्त्याऽऽत्माश्रितत्वेनात्मा सिद्ध्यति। एवमेव—"चक्षुरादीन्द्रियं सकर्तृकं करणत्वात् कुठारवत्" इत्याद्यनुमानेनाप्यात्मनः सिद्धिः[3]।

तदेवं न्यायदर्शने आत्मनो बुद्ध्यादिगुणानामाधारत्वादात्मा सगुण एव, न तु निर्गुणः। नन्वेवं सति "निर्गुणं निष्कलं शान्तम्" इत्यादिश्रुतिविरोधः ? इति चेत्, मैवम्। निर्गता निष्पन्ना ज्ञानेच्छादयो गुणा ह्यदृष्टादिवशाद् यस्मिन् स निर्गुण इति व्याख्यानेन विरोधपरिहारस्य कर्तुं शक्यत्वात्।

आत्मनः शरीरेन्द्रियमनोभिन्नत्वम्

एवं च बुद्ध्यादिविशेषगुणानां पृथिव्यादिष्वभावेन तद्व्यतिरिक्ततया

---

१. सि० चं०, पृ० ३४.

२. न्या० प्र०, पृ० २१९.

३. सि० चं०, पृ० ३४ एवं न्या० प्र०, पृ० २२१.

आत्मनः सिद्धत्वेऽपि स किं देहेन्द्रियसंघातभिन्नः, उत तत्स्वरूप एवेति शङ्कायां नैयायिका देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तमेव तं साधयन्ति। तथाहि—शरीरम् आत्मा न भवति, तस्यानित्यत्वात्, कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गात्। अपि च, शरीरे मम शरीरमिति व्यवहारात् तत्र ज्ञानगुणोत्पत्त्यभावाच्च शरीरभिन्न एव आत्मा कल्पनीयः।

दर्शनस्पर्शनादिज्ञानानां चक्षुरादीन्द्रियैरेवोत्पद्यमानत्वात् तान्येवात्मस्वरूपाणि स्युरित्यपि न शङ्कनीयम्, "दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात्"[1] इति सूत्रेण महर्षिणा निराकृतत्वात्। सूत्रस्यायमर्थः—व्यवहारे लोकानुभवोऽयं यद् यमहमद्राक्षं तमहं स्पृशामि, यं चास्पर्शं त्वचा तं चक्षुषा पश्यामीति। एकविषयौ हि प्रत्ययावेककर्तृकाविति प्रतिसन्धीयेते। नहीमौ प्रत्ययौ चक्षुराद्येकैकेन्द्रियकर्तृकौ भवितुमर्हतः, तेषां प्रत्येकमेकैकविषयग्रहणसामर्थ्यान्न तेभ्य एकाधिकविषयग्रहणसम्भवः। तस्माच्चक्षुषा त्वगिन्द्रियेण च समाननिषयौ प्रत्ययौ यः प्रतिसन्दधाति, स एवात्मा।

अपरं च, ज्ञानाधिकरणत्वं ह्यात्मनो लक्षणम्। तच्च नेन्द्रियेषु लक्ष्यते, यतो हि विनष्टचक्षुरादीन्द्रियः कश्चन पुरुषः पूर्वानुभूतमेवाऽहमद्राक्षमिति स्मरति। ग्रहणस्मरणौ ह्येककर्तृकावेव, अन्यथाऽन्येन दृष्टमन्यः स्मरतीत्यतिप्रसङ्गः स्यात्[2]। एवं च पदार्थनाशेऽपि न पूर्वोक्तस्मरणव्याकोप इति नेन्द्रियार्थयोरात्मत्वम्, ज्ञानाधिकरणत्वाभावात्। तदुक्तम्—"नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानात्[3]" इति।

एवमेव ज्ञानं मनोगुणो भवितुं नार्हतीति तस्याऽप्यात्मत्वनिरासो मन्तव्यः। यतो हि "युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः"[4] इति सूत्रभाष्ये—"तत्र युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्या यदनुमीयतेऽन्तःकरणं न तस्य गुणो ज्ञानम्"[5] इति ज्ञानस्य मनोगुणत्वस्य निराकृतत्वात्।

अपि च, ज्ञानादीनां मनोगुणत्वे तस्याणुपरिमाणत्वादप्रत्यक्षत्वाच्च तद्गुणानां ज्ञानादीनां सुतरामप्रत्यक्षत्वापत्तिः। किञ्च, "मनसैवानुद्रष्टव्य."[6]

---

१. न्या० सू० ३।१।१.

२. न्या० सू० भा० ३।१।१.

३. न्या० सू० ३।२।१८.

४. न्या० सू० ३।२।१९.

५. न्या० सू० भा० ३।२।१९.

६. बृ० उ० ४।४।१९.

इति मन्त्रे मनस आत्मदर्शनस्य करणत्वेन प्रतिपादितत्वान्न मनस आत्मत्वं न वा ज्ञानादीनां तद्गुणत्वसंभवः ।

ननु "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा····इत्येतत्सर्वं मन एव"[1] इति मन्त्रे कामादीनां मनोगुणत्वप्रतिपादनान्मन एव आत्मा ? इति चेन्न, उक्तश्रुत्या कामादीनां मनोजन्यत्वस्य प्रतिपादनात् । अत इच्छादीनामुत्पत्तौ मनो निमित्तकारणमेव । तेषां समवायिकारणं त्वात्मैवेति न मनस आत्मत्वसंभवः[2] ।

एवं देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः स जीवो न्यायदर्शने किमेकविध उतानेकविधः ? नित्यः किं वाऽनित्यः ? विभुरुत अणुः ? इति जिज्ञासायामुक्तं केशवमिश्रेण—"स च देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः प्रतिशरीरं भिन्नो नित्यो विभुश्च"[3] इति ।

जीवनानात्वम्

नैयायिकाः "यथा दृश्यते तथा कल्प्यते" इति नियमानुसारेणेह खलु केचन सुखिनः, केचन च दुःखिनः, अपरे बद्धाः, अन्ये च मुक्ता दृश्यन्ते । एतादृशं वैलक्षण्यं जीवनानात्व एव सङ्गच्छते, अन्यथा जगद्वैचित्र्यभङ्गप्रसङ्ग इति कृत्वा तद्व्यवस्थार्थं नानात्मवाद एव वर इत्यामनन्ति । उक्तं च—

> कश्चिद्रङ्कः कश्चिदाढ्यः कश्चिदन्यविधः पुनः ।
> अनयैवात्मनानात्वं सिद्धयत्यत्र व्यवस्थया[4] ॥ इति ।

ननु सुखदुःखादिवैचित्र्यव्यवस्थार्थं जीवानेकत्वाङ्गीकारो गौरवदोषग्रस्तः, अतो यथा एकस्यैव चैत्रस्य 'पादे मे वेदना, शिरसि मे सुखम्' इत्यादिशिरोपादाद्यवच्छेदेनानुभवोपपत्तिः, तद्वद्वेकस्यैवात्मनश्चैत्रादिशरीरावच्छेदेन नानाविधानां सुखदुःखादीनामनुभवः स्यादिति चेन्न, पादाद्यवच्छेद्यसुखादिषु योऽहं शिरसि सुखमनुभवामि सोऽहमेव पादे दुःखमनुभवा-

---

१. बृ० उ० १।५।३.

२. न्या० प्र०, पृ० २७२-२७३.

३. त० भा०, पृ० १४५.

४. तत्त्वा०, आत्म० ९०.

मोति प्रत्यभिज्ञोपपत्तिवद् योऽहं चैत्रशरीरेण सुखमनुभवामि सोऽहमेव मैत्रशरीरेण दुःखमनुभवामीत्यनुसन्धानाभावान्नैकात्मवादः शोभनः प्रतिभाति। अतः "गौरवं च फलमुखं न दोषाय"[१] इति वचनाद् व्यवस्थानुसारेण नानात्मस्वीकारे न गौरवम्।

नन्वनेकात्मवादिनोऽप्यस्मिन् शरीरे विद्यमान एव जीवोऽतीतदेहेष्वासीत्, यद्यमुक्तोऽग्रेऽपि भविष्यतीति स्वीकुर्युः, तर्हि तस्य जीवस्य योऽहं पूर्वजन्मनि सुखमन्वभवं सोऽहमेवास्मिन् जन्मनि दुःखमनुभवामीति प्रत्यभिज्ञानं कथं न भवति। यदि तत्र शरीरभेदो हेतुः, तर्ह्येकात्मवादेऽपि शरीरभेदेनैव हेतुना शरीरान्तरानुभूतसुखादीनां प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरिति चेत्, मैवम्। जन्मान्तरसुखाद्यनुसन्धाने न शरीरभेदो हेतुः, किन्तु जन्मान्तरानुभूतसुखादिसंस्काराभावः, उत्तरोत्तरजन्मप्राप्तौ पूर्वपूर्वशरीरानुभूतसुखादिसंस्काराणां विनश्यमानत्वात्। अतोऽयोगिपुरुषाणां जन्मान्तरसुखाद्यनुसन्धानाभावः। शरीरभेदमात्रस्य हेतुत्वे एकस्मिन्नेव जन्मन्यवयवोपचयापचयाभ्यां बाल्यादिशरीरभेदेन बाल्येऽनूभूतसुखादेर्यौवनवार्धक्यादावस्मरणप्रसङ्गः। अतः सर्वशरीरेषु नैक आत्मा, अपि तु प्रतिशरीरं भिन्नः[२]।

ननु प्रतिशरीरं भिन्न इत्यस्य कोऽर्थः? यावन्ति शरीराणि तावन्त आत्मान इत्येव प्रतिशरीरं भिन्न इत्यस्यार्थः स्यात्, तच्च न घटते, शरीरभेदस्यात्मभेदे प्रयोजकत्वाभावात्, जन्मभेदेनावस्थाभेदेन कायव्यूहस्थलेष्वनुपपत्तेः। तथाहि—"प्रत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात्"[३] इत्यस्य सूत्रस्य भाष्ये—"स खल्वयमात्मा पूर्वशरीरात् प्रेत्य शरीरान्तरापन्नः क्षुत्पीडितपूर्वाभ्यस्तमाहारमनुस्मरन् स्तन्यमभिलषति। तस्मान्न देहभेदादात्मा भिद्यते[४]" इति वात्स्यायनेन जन्मान्तरीयानेकदेहेष्वेकस्यैवात्मनः स्थितिरिति व्यवस्थापितत्वात् तत्रापि देहभेदे नात्मभेदः। यद्येवमुच्येत न जन्मान्तरीयशरीरभेद आत्मभेदे प्रयोजकः, अपि त्वेकस्मिन्नेव जन्मनि विद्यमानः शरीरभेद इति, तदप्ययुक्तम्, एकस्मिन्नेव जन्मन्यवस्थाभेदेन संभवेऽपि शरीरभेदे स नात्मभेदप्रयोजकः। बाल्य-यौवन-वार्धक्यादिष्ववस्थासु तत्तच्चैत्रादि-

---

१. अ० ब्र० सि०, पृ० ११०.

२. न्या० प्र०, पृ० २३४-२३६.

३. न्या० सू० ३।१।२१.

४. न्या० सू० भा० ३।१।२१.

शरीराणामवयवोपचयापचयाभ्यां भिन्नत्वेऽपि 'योऽहं बाल्ये पितरमन्वभवं सोऽहमिदानीं नप्तॄननुभवामि' इति प्रत्यभिज्ञानान्यथाऽनुपपत्त्या तासु सर्वास्ववस्थास्वनुभविता एक एव जीव इति सर्वानुभवसिद्धम् ।

यद्येवमुच्येत, एककालिकशरीरभेद आत्मभेदे प्रयोजक इति, तदप्ययुक्तम्, कायव्यूहस्थले हि योगिनः स्वयोगशक्तिमहिम्ना एकस्मिन्नेव काले शतशः शरीराणि निर्माय तैः सर्वैः शरीरैरेककालावच्छेदेन स्वसञ्चितकर्मफलानि भुञ्जन्ते। सत्यपि तत्र समानकालिकशरीरभेदे नात्मभेदः स्वीक्रियते। तस्मात् 'प्रतिशरीरं भिन्नः' इति पदस्थशरीरभेदेन कथमात्मभेदः ? इति शङ्कायामुक्तं मेरुशास्त्रिगोडबोलेमहोदयैः—"अत्र भोगवत्त्वे सत्यनवच्छिन्नभोगवद्भिन्नो भिन्नशब्दार्थः। द्वितीयार्थोऽवच्छेद्यत्वं व्युत्पत्तिवैचित्र्याद् भोगेऽनवच्छेद्यत्वे चान्वेति। शरीरपदं तु प्रयोज्यतासम्बन्धेन तत्तन्मनोविशिष्टपरम्। तेनैकात्मनो जन्मभेदेनावस्थाभेदेन कायव्यूहस्थले च नानाशरीरसत्त्वेऽपि न क्षतिः, एकस्यैव मनसः पूर्वपूर्वजन्मार्जितधर्मद्वारा सकलशरीरप्रयोजकत्वात्। तथा चैकैक आत्मा यत्किञ्चिन्मनोविशिष्टशरीरावच्छिन्नभोगवत्त्वे सति तादृशशरीरानवच्छिन्नभोगवद्भिन्न इति वाक्यार्थः। वीप्सावशात् तत्तन्मनोविशिष्टत्वेन सकलशरीराणां बोधः"[1] इति।

नीलकण्ठशास्त्रिणः 'प्रतिशरीरं भिन्नः' इत्यस्यार्थमेवं प्रतिपादयन्ति—"न चावयवोपचयापचयाभ्यां तत्तच्चैत्रादिशरीराणां भिन्नत्वेऽपि जीवभेदाभावादिदमसङ्गतम्, एवं कायव्यूहस्थलेऽपीति वाच्यम्, समानकालिकयोगजधर्माजन्यशरीरभेदेन जीवभेदस्यैव विवक्षिततयाऽदोषात्। एवं चैतच्छरीरावच्छिन्नभोगवान् समानकालिकयोगजधर्माजन्यतच्छरीरावच्छिन्नभोगवद्भिन्न इति रीत्या प्रतिशरीरं जीवभेदः साध्यः"[2] इति।

पूर्वं यदुक्तं जन्मभेदेनावस्थाभेदेन शरीरभेदेऽपि नात्मभेद इति, तद्व्यावृत्त्यर्थं समानकालिक इत्युक्तम्। समानकालिकेषु योगिनां कायव्यूहीयशरीरेष्वनेकेषु सत्स्वपि नात्मभेद इति दोषपरिजिहीर्षया योगजधर्माजन्येत्युक्तम्। एवं सति न कोऽपि दोषः। अनुमानं च—एतच्छरीरावच्छिन्नो जीवः समानकालिकयोगाजन्यैतच्छरीरभिन्नशरीरावच्छिन्नजीवभिन्नः,

---

१. त० सं० वा० वृ०, पृ० २०

२. त० सं० नी०, पृ० १९३-१९४

समानकालिकयोगाद्यजन्यैतच्छरीरभिन्नशरीरावच्छेद्यभोगानधिकरणत्वात्, घटवत्[1] ।

एवं जीवनानात्वे न केवलं युक्त्यनुमानादिकमेव मानम्, किन्तु "यो यो ह्यस्येतः प्रैति"[2], "यो यो यां यां तनुं भक्तः"[3] इत्यादिश्रुतिस्मृतयोऽपि जीवनानात्वे प्रमाणम् । यत्र पुनः—"एको देवः सर्वभूतेषु गूढः"[4] इति श्रुत्या आत्मैकत्वं प्रतिपाद्यते, तदीश्वरविषयकमित्यवगन्तव्यम् । तदेवं न्यायदर्शने श्रुति-स्मृति-अनुमान-युक्तिभिर्जीवानामनेकत्वमङ्गीक्रियते[5] ।

जीवात्मनां विभुत्वम्

एवं सिद्धे आत्मनि स किमणुः, उत मध्यमपरिमाणः, यद्वा विभुरिति जिज्ञासायां नैयायिका आत्मनो विभुपरिमाणत्वमेव समर्थयन्ते । सर्वमूर्तद्रव्य-संयोगित्वं हि विभुत्वम् । सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वं च त्रिधा भवितुमर्हति । तद्यथा—१. कुत्रापि स्थिरीभूतेनात्मना साकं संयोगार्थं मूर्तद्रव्याण्येव तत्समीपे यद्यागच्छेयुः, २. अथवा आत्मैव स्वयं चलित्वा सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगं सम्पादयेत्, ३. यद्वा आत्मनः परममहत्परिमाणत्वेन सर्वेषामपि मूर्त-द्रव्याणां तदन्तर्गतत्वेनैव सहजतया सर्वदा संयोग इति । उक्तेषु त्रिषु पक्षेषु प्रथमस्तु न समीचीनः, अव्यावहारिकत्वात्, अनुभवाभावाच्च । द्वितीयोऽप्यसंगत एव, सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगार्थमाहिण्ड्यमानस्यात्मनः सर्वव्यव-हारोच्छेदप्रसङ्गात् । अतस्तृतीयः पक्ष एव समीचीनः, तस्य विभुत्वादेवैक-स्मिन् समये सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वोपपत्तेः[6] ।

अत्रैवं शङ्का जागर्ति यत् किमर्थमात्मनो विभुत्वाङ्गीकारः ? सर्वशरीरव्यापिसुखाद्युपलब्ध्यर्थमिति चेन्न, शरीरव्यापित्वमात्रेणापि तत्संभवात् । तस्य विभुत्वेन प्रपञ्चव्यापित्वाङ्गीकारे प्रयोजनाभाव एवेति

---

१. त० सं० दी०, नृसिं० व्या०, पृ० १९३.

२. छा० उ० ८।३।१.

३. भ० गी० ७।२१.

४. श्वे० उ० ६।११.

५. न्या० प्र०, पृ० २३६.

६. तर्कभाषायाः प्रमेयप्रकरणस्थात्मनिरूपणभागस्याचार्यबदरीनाथशुक्लकृता हिन्दीव्याख्या, पृ० १८७.

चेत्, हेतुपुरःसरं हि तस्य विभुत्वं प्रतिपादितं केशवमिश्रैः—"स च सर्वत्र कार्योपलम्भाद् विभुः परममहत्परिमाणवानित्यर्थः"[1] इति।

अत्रेदं तात्पर्यमवधेयम्—सर्वत्र संसारे जीवात्मनः कार्याणामुपलभ्यमानत्वात् तस्य सर्वसंसारव्यापित्वमङ्गीकर्तव्यम्। जीवात्मनो हि कार्यं द्विविधम्—एकं प्रयत्नजन्यम्, अपरमदृष्टजन्यं च। प्रयत्नसम्पाद्येषु हि कार्येषु सशरीरस्यैवात्मन आवश्यकता। यत्र पुनस्तददृष्टमात्रसम्पाद्यत्वम्, तत्र न सशरीरस्यात्मन उपस्थितिरावश्यकी, किन्त्वदृष्टाधारत्वेनात्ममात्रस्य। न्यायनयेऽयं नियमो यद् यस्य भोगार्थं यो हि विषय उत्पद्यते, तदुत्पादककारणसामग्र्या साकमुपभोक्तुर्जीवस्याप्यदृष्टं तत्कारणं भवतीति। यथा कस्यचिद् घटनिर्माणे चक्र-चीवर-कुलाल-कपालादिनिमित्तोपादानकारणैः साकं घटोपभोक्तुरदृष्टमपि तन्निर्माणे कारणम्। यद्यदृष्टस्य सहकारिता न स्यात्, तर्ह्येकेनैव कुम्भकारेण निर्मितेष्वेकत्रैव कृताग्निसंस्कारेषु घटेष्वेकः पूर्णदग्धः, अपरोऽपूर्णदग्धश्च दरीदृश्यत इति तद्वैषम्ये किमपि कारणं वक्तव्यम्। तदेवात्रोपभोक्तुरदृष्टमित्युच्यते। एवमेव एकस्मिन्नेवोद्याने प्ररोहितानामेकजलेनैव सिञ्चितानां वृक्षाणां फलेषु तारतम्यं दृश्यते। तत्राप्युपभोक्तुरदृष्टतारतम्यमेव कारणमित्यन्यथाऽनुपपत्त्याङ्गीकर्तव्यम्।

यत्र यत्र हि जीवात्मनो गमनं भवति, तत्र तत्र सर्वत्र सुखदुःखसाक्षात्कारस्य सम्पद्यमानत्वात् सर्वत्रात्मनो भोगसामग्रीणामस्तित्वमपरिहार्यमेव। अतस्तत्तत्स्थानविशेषेषु तत्तदुपभोग्यविषयोत्पत्तावुपभोक्तुरदृष्टस्य सर्वत्र सम्बन्धो वक्तव्यः। अदृष्टस्य चात्मगुणत्वं साधितमेव। नहि गुणिनं विहाय गुणस्य सुदूरदेशगमनं संभवति, गुणगुणिनोः समवायसम्बन्धात्। अतः सर्वत्र विद्यमानस्यादृष्टस्याधिकरणत्वेनात्मनोऽपि सर्वत्र स्थितिरावश्यकी। आत्मनः सर्वत्रोपस्थितिश्च तस्य विभुत्वमन्तरानुपपन्ना। तस्मादात्मनो विभुत्वमङ्गीकर्तव्यमेव।

नन्वेवमप्यात्मनो विभुत्वं न शक्यमङ्गीकर्तुम्, सर्वेषामप्यात्मनां विभुत्वात्, तदधिष्ठितादृष्टानां च सर्वत्र समानरूपेण विद्यमानत्वात्। सर्वाणि च कार्याणि सर्वादृष्टजन्यानीति यद् वस्तु यस्यादृष्टजन्यं तद् तदुपभोग्यमित्यस्य नियमस्य भङ्गप्रसङ्ग इत्यपि न शङ्कनीयम्, यतो हि कस्यचित् कार्यस्योत्पत्तेः प्राक् तदुत्पत्तिस्थाने यस्य कस्यचित् तदव्यवहितपूर्वकालो-

1. त० भा०, पृ० १४९.

पस्थितित्वमात्रेण न तद्धेतुत्वं संभवति, अपि तु तदुत्पादनोपयोगित्वेन, तदुत्पत्तावपेक्षितत्वमात्रेण वा। अन्यादृशानां त्वन्यथासिद्धत्वेनाप्युपपत्तेः। यथा कोऽपि कुम्भकारो घटनिर्माणे आसक्तः सन् घटं करोति, तदानीमन्येऽपि तत्सम्बन्धिनस्तत्रोपस्थिता भवेयुः, अथापि तद्घटनिर्माणे न ते कर्तारः, किन्त्वन्यथासिद्धाः। तथैव सर्वत्र सर्वेषामदृष्टानामुपस्थितत्वेऽपि नहि सर्वैरदृष्टैः सर्वाणि कार्याण्युत्पद्यन्ते, किन्तु तत्तददृष्टेन तत्तत्कार्याणि। अन्यादृष्टानि तु तत्कार्यं प्रत्यन्यथासिद्धानीति नास्ति दोषः।

आत्मनां विभुत्वे सर्वात्मनां सर्वत्र स्थितिरित्यतिप्रसक्तिः। परिच्छिन्नान्यपि द्रव्याण्येकस्मिन् स्थाने स्थातुं न पारयन्ति, तर्हि विभुद्रव्याणां कथमेकत्रावस्थितिः? इत्येषापि शङ्का नैयायिकैरेवं प्रतिसमाधीयते यदनेकेषां मूर्तद्रव्याणामेकत्रावस्थित्यसंभवेऽप्यमूर्तद्रव्याणामेकत्रावस्थाने न विरोधः। यथैकत्र पुष्पफलादौ रूप-रस-गन्धादीनाममूर्तानां गुणानामस्तित्वे न परस्परविरोधः, तथाऽमूर्तानामाकाशकालदिगात्मनां द्रव्याणाम्, अनेकेषामात्मनां वा एकत्र स्थितौ न किञ्चित् काठिन्यमुत्पश्याम इति[1]।

अतोऽयं जीवात्मा मन इव नाऽणुपरिमाणः, घटादिरिव न मध्यमपरिमाणः, अपि त्वीश्वर इवास्यापि विभुत्वमेव। यद्यात्मनोऽणुत्वं स्यात्, तदा तस्य शरीरैकदेशस्थित्या ग्रीष्मकालेऽम्बरमणेरत्युष्णतेजःसंस्पर्शेनापादमस्तकं दुःखस्य, तथा तदानीमेव शीतलतडागजलावगाहिनस्तस्यैव पुरुषस्य शिरसि मे दुःखं पादे मे सुखमिति परस्परभिन्नयोरुभयोः सुखदुःखयोरेककालावच्छेदेनाननुभवप्रसङ्गः स्यात्। अत एवोक्तम्—"स च न परमाणुः। सर्वशरीरव्यापिसुखदुःखाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गात्"[2] इति।

नन्वेकदेशस्थोऽपि प्रदीपः स्वप्रभया सर्वं प्रकोष्ठं यथा प्रकाशयति, तथैव शरीरैकदेशस्थोऽप्यात्मा शरीरान्तर्व्याप्तेन स्वज्ञानेन सर्वं जानातीति चेन्न, सति कायव्यूहस्थले एकस्मिन्नेव काले शतशः शरीराणि निर्माय तेभ्यः प्राक्तनकर्मफलमुपभोक्तुमिच्छतां योगिनां सुखादिसाक्षात्काराऽनुपपत्तेः, ज्ञानप्रभाया एकशरीरान्तर्व्याप्यत्वेऽपि शरीरान्तरेषु तदभावात्।

१, तर्कभाषायाः प्रमेयप्रकरणस्थात्मनिरूपणभागस्याचार्यबदरीनाथशुक्लमहोदयकृता हिन्दीव्याख्या, पृ० १८८-१९१.

२. त० सं० दी०, पृ० १९६-१९७.

मध्यमपरिमाणत्वे चानित्यत्वेन कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गः। न चेष्टापत्तेरवकाशः, "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि" इत्यादिकर्तृभोगप्रतिपादकस्मृतिवचनव्याकोपप्रसङ्गात्। कृतकर्मफलोपभोगार्थमप्यात्मनो नित्यत्वमावश्यकम्। नित्यत्वं चाणुपरमहत्परिमाणयोरेव संभवति। अणुत्वे कायव्यूहस्थले भोगाऽनुपपत्तेर्दर्शितत्वादन्यथाऽनुपपत्त्या विभुत्वमेव स्वीकर्तव्यम्। किञ्च, "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः" इत्याद्युपनिषत्स्वात्मन आकाशदृष्टान्तेन विभुत्वं नित्यत्वं च प्रतिपादितम्। यत्र पुनः—"एषोऽणुरात्मा"[1] इत्यणुत्वप्रतिपादनम्, तत्तस्य दुर्विज्ञेयत्वप्रतिपादनार्थमित्यवगन्तव्यम्। "श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः"[2] "मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये"[3] इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु तस्य दुर्विज्ञेयत्वं प्रतिपादितमेव। तदेवं न्यायनये आत्मा विभुपरिमाणः, विभुत्वादेव स नित्यः[4]।

महर्षिणा गौतमेनः—"प्रत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात्"[5] इति सूत्रे, तद्भाष्ये वात्स्यायनेन चात्मनो नित्यत्वं प्रतिष्ठापितम्। आत्मनोऽनित्यत्वे च कृतहानाकृताभ्यागमस्य पूर्वमुक्तत्वात्। "अविनाशी वारेऽयमात्मा"[6] इत्याद्युपनिषत्स्वप्यात्मनो नित्यत्वमेव प्रतिपादितम्[7]।

तदेवं न्यायदर्शनग्रन्थावलोकनेनेदमेव ज्ञायते यदस्मिन् दर्शने आत्मा द्रव्यरूपः। स स्वरूपतो जडः। यदा च मनसा सह तस्य संयोगो भवति, तदा ज्ञानं गुण उत्पद्यते। एवं ज्ञानसुखादिगुणविशिष्टत्वादेव स सगुण इत्युच्यते। लोके परिदृश्यमानस्य वैचित्र्यस्य व्यवस्थार्थं जीवात्मनामनेकत्वं नैयायिकैः स्वीकृतम्। ते चात्मानो विभुपरिमाणाः, अत एव नित्याश्च वर्तन्त इति।

---

१. मुण्ड० ३।९.

२. कठ० २।१।७.

३. भ० गी० ७।३.

४. न्या० प्र०, पृ० २३७-२३९.

५. न्या० सू० ३।१।२१.

६. बृ० उ० ४।५।१४.

७. न्या० प्र०, पृ० २३९-२४१.

वैशेषिकमतानुसारेणात्मस्वरूपम्

आत्मनो लक्षणम्

"लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिः" इति हि दार्शनिकसिद्धान्तः। तदनुरुद्ध्य तत्र तावद्वैशेषिकाः—"आत्मत्वाभिसम्बन्धादात्मा"[1] इति वदन्त आत्मनो लक्षणं विदधति। आत्मत्वं नाम जातिविशेषः। तदुक्तम्—"आत्मत्वं नामामूर्तसमवेतद्रव्यत्वापरजातिः"[2] इति। इयं हि जातिर्द्रव्यान्तरेष्वविद्यमानाऽऽत्मनि च विद्यमाना सती द्रव्यान्तरेभ्य आत्मानं व्यावर्तयति। आत्मत्वस्यात्मनोऽसाधारणधर्मत्वात् "आत्मत्वाभिसम्बन्धादात्मा" इतीदमसाधारणमात्मनो लक्षणम्। असाधारणधर्मो हि लक्षणं भवति। धर्मेऽसाधारण्यं च लक्ष्यतावच्छेदकसमनियतत्वम्। समनियतत्वं च व्याप्यत्वे सति व्यापकत्वम्। यथा सास्नादिमत्त्वं गोर्लक्षणम्। तत्र लक्ष्या गौः, लक्ष्यतावच्छेदकं गोत्वम्, तत्समनियतत्वं सास्नायाम्, गोत्वव्याप्यत्वे सति गोत्वव्यापकत्वात्; अर्थाद् गोत्वाभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभाववत्त्वे सति गोत्वाधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावीयप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वं गोर्लक्षणम्। एवमेवात्मत्वाभिसम्बन्धादात्मेति लक्षणस्यापि समन्वयो बोद्धव्यः।

आत्मसत्त्वे प्रमाणानि

जीवात्मसद्भावे 'अहं सुखी, अहं दुःखी' इत्यादिमानसप्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति नैयायिकाः प्रतिपादयन्ति। तथाहि—

अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः।
विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान्.... ....[3] ॥ इति।

"तत्रात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे"[4] इति सूत्रेणात्मनः प्रत्यक्षाविषयत्वं प्रतिपादयता महर्षिणा कणादेन—"प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि"[5] इति सूत्रेण बहुभिर्हेतुभि-

---

१. प्र० पा० भा०, पृ० १६७.

२. स० द० सं०, पृ० ४१५.

३. कारि० ५०-५१.

४. वै० सू० ८।१।२.

५. वै० सू० ३।२।४.

रात्मनोऽनुमानगम्यत्वं प्रतिपादितम्। प्रशस्तपादाचार्येणापि—"तस्य सौक्ष्म्यादप्रत्यक्षत्वे सति करणैः शब्दाद्युपलब्ध्यनुमितैः श्रोत्रादिभिः समधिगमः क्रियते"[1] इति प्रतिपादितत्वाद् वैशेषिकाणामात्मनि मानसप्रत्यक्षमनभीष्टमिति प्रतीयते।

अयमभिप्रायः—अहं सुखीत्यादिना प्रत्यक्षसिद्धेऽप्यात्मन्यनुमानोपन्यासो ज्ञानदार्ढ्यायेत्यवधार्यम्। तदुक्तं सूत्रकारेण—"दृष्टे आत्मनि लिङ्गे एक एव दृढत्वात् प्रत्यक्षवत् प्रत्ययः"[2] इति। आत्मन एवाहंप्रत्ययविषयत्वम्। स चात्मा अहं सुखीत्यादिना मानसप्रत्यक्ष एवेत्यपि निर्विवादम्। अथाप्यहं सुखीत्यादिवदहं शुक्लः, अहं स्थूल इत्यादिरप्यस्ति प्रत्ययः। अत्र शौक्ल्यस्थौल्यादयस्तु शरीरगुणाः। तादृशस्थौल्यादिगुणैरहमर्थस्य सामानाधिकरण्यात् शरीरमेवात्मा, स एव च ज्ञानाद्याश्रय इति सामान्यतो लौकिका मन्यन्ते। तदुक्तम्—

अहं गौरः कृशः कृष्ण इत्यादिप्रत्ययान्तरैः।
तिरस्कृतः प्रत्ययोऽयं स्थेमानं नाधिगच्छति॥ इति।

अतस्तान् प्रत्यात्मास्तित्वे प्रत्यक्षमेव प्रमाणमित्युक्तौ प्रत्यक्षसिद्धं पञ्चभूतात्मकं शरीरमेवात्मा स्यादिति किमर्थं देहाद्यतिरिक्तत्वेनात्मनो ग्रहणमिति सन्दिह्याक्षिपेयुरिति तत्सन्देहनिरसनार्थं प्रथमं हेतुभिर्देहाद्यतिरिक्तत्वेनात्मानं प्रसाध्याहमित्याकारकप्रत्यक्षप्रत्ययोऽपि लिङ्गसिद्धयथावस्थितात्मविषयक एवेति दृढीक्रियते[3]। अत एवोक्तम्—"प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः"[4] इति। अतः प्रत्यक्षसिद्धस्यानुमानेनापि साधने न सिद्धसाधनतेति विवेक्तव्यम्।

अपरं च, "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः"[5] इति श्रुतिरात्मदर्शनं विधाय कान्यात्मदर्शनोपायानीति जिज्ञासायां "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः"[6] इति श्रवणमनननिदिध्यासनानि साधनानीति प्रतिपादितवती।

---

१. प्र० पा० भा०, पृ० १६७-१६८.

२. वै० सू० ३।२।११.

३. वै० सू० ३।२।११, ८।१।२; उपस्कारस्तथा रसायनव्याख्या च।

४. उप०, पृ० २५२.

५. बृ० उ० २।४।५.

६. बृ० उ० २।४।५.

श्रुतिवाक्येभ्यः श्रुतस्य निदिध्यासनं मननमन्तरा नोपपद्यते। मननस्य चानुमानरूपत्वाद् निःश्रेयसेप्सुभिरवश्यमात्माऽनुमितिसितव्य इत्यनुमानेनात्मसाधकानामभिप्रायः, अन्यथाऽनिःश्रेयसापत्तिः स्यात्। तदुक्तम्—"श्रोतव्यो मन्तव्यः" इत्यादिविधिबोधितस्यात्ममननस्येष्टसाधनत्वावगतावनुमित्सयाऽवश्यमात्मानुमानप्रवृत्तिः, तद्व्यतिरेके निदिध्यासनासम्भवे साक्षात्काराभावेऽपवर्गासम्भवादिति भावः"[1] इति।

आत्मसाधकानुमानपरीक्षा

प्रकृतोपयोगितया कणादमहर्ष्युक्तानामात्मसाधकहेतूनां क्रमेणानुशीलनं कुर्मः। तत्र प्रथमं प्राणापानलिङ्गेनात्मानुमानं यथा—"शरीरं प्रयत्नवदधिष्ठितम्, इच्छापूर्वकविकृतवाय्वाश्रयत्वात्, भस्त्रावत्"[2] इति। अत्रायं भावः—नैसर्गिकतिर्यग्गमनस्वभावो हि वायुः शरीराभ्यन्तरे प्राणापानभेदेनोर्ध्वाऽधः प्रसरन् विपरीतस्वभावो दरीदृश्यते। तस्येदं स्वभावपरिवर्तनं प्रयत्नं विनाऽनुपपद्यमानं सत् प्रयत्नमनुमापयति। यस्य च स प्रयत्नः स एवात्मेत्यवधार्यते।

जीवनयोनिप्रयत्नस्य सत्त्वम्

अत्रैवं शङ्का जागर्ति यज्जाग्रत्स्वप्नयोश्चात्मप्रयत्नसाध्यत्वेऽपि सुषुप्तावस्थायां मनसः पुरीतति नाड्यां प्रविष्टत्वात् तद्बहिर्देशावच्छिन्नात्ममनःसंयोगाभावाद् ज्ञानेच्छादीनामात्मविशेषगुणानां नोत्पत्तिरिति तदानीं प्रयत्नाभावाच्च कथं प्राणापानयोरूर्ध्वाऽधोगमनमिति ? अत्रैवं समाधातुं शक्यते—"ज्ञानजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः" इति तु सामान्यो नियमः। अत्र कृतिर्नाम प्रयत्नः। स चात्ममनःसंयोगजन्यज्ञानाधीन इति पूर्वोक्तसामान्यनियमेन ज्ञायते। अत एव प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणौ उभावपि प्रयत्नौ क्रमेणेष्टसाधनताज्ञानेन द्विष्टसाधनताज्ञानेन च निमित्तकारणेनोत्पद्यमानौ परिदृश्येते। तदुक्तम्—

चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिस्तथा ॥
उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत्।
निवृत्तिस्तु भवेद् द्वेषाद् द्विष्टसाधनता धियः[3] ॥ इति।

---

१. वै० सू० उप० ३।२।११.
२. न्या० क०, पृ० २०१.
३. कारि० १५०-१५१.

सुषुप्तावस्थायां त्वाभ्यामुभाभ्यां भिन्नो जीवनयोनिरूपो विलक्षणः प्रयत्नः प्राणापाननियामकः स्वीक्रियते। तदुक्तम्—

यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत्।
शरीरे प्राणसंचारे कारणं परिकीर्तितः[1] ॥ इति।

अन्यत्रापि—"न च तदानीमिच्छाद्वेषौ प्रयत्नहेतू सम्भवतः। तस्माज्जीवनपूर्वक एव प्रयत्नः प्राणापानप्रेरको गम्यते"[2] इत्युक्तम्। स चाऽयं प्रयत्नः पूर्वोक्तविधिनाऽऽत्मनः संयोगजन्येन ज्ञानेच्छारूपनिमित्तकारणेनाऽनुत्पन्न इति न प्रत्यक्षयोग्यः। अत एव तस्यातीन्द्रियत्वम्। योग्यसामग्र्यभावेऽपि तादृशप्रयत्नोत्पत्तौ न काचित् क्षतिः।

चिकीर्षिते कर्मणि चक्रपाणौ नापेक्षते तत्र सहायसम्पत्।
पाञ्चालराजतनयापटसन्निधाने न तन्तवो नैव तुरी न वेमा॥

इत्यभियुक्तोक्त्यनुसारेण यथा कौरवसभायां मर्यादामुषा (शीलापहारिणा) दुःशासनेन निर्वस्त्रीक्रियमाणायाः पाञ्चालराजतनयाया लज्जासंरक्षणार्थं लज्जारक्षणदक्षेण जगद्रक्षकेण यः परिधानपटो विनिर्मितस्तत्र तुरीतन्तुवेमादियोग्यसहायकसामग्र्यादेरभावादन्यथाऽनुपपत्त्या केवलमीश्वरेच्छामात्रं कारणत्वेनानुमीयते, तथा प्रकृतेऽपि सुषुप्तौ प्राणक्रियां दृष्ट्वा क्रियायाश्च प्रयत्नजन्यत्वात् तादृशप्रयत्नोत्पत्तौ योग्यनिमित्तस्येष्टसाधनताज्ञानस्य तदानीमभावाद् जीवनकारणीभूतमदृष्टमेव तत्र निमित्तान्तरमित्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽङ्गीकर्तव्यम्।

प्रमाणं तावत्—"सुषुप्तिकालीनः श्वासो भोक्तृप्रयत्नजन्यः, श्वासत्वात्, धावतः श्वासवत्"[3] इति। अत्रेदं तात्पर्यम्—पलायमानस्य पुरुषस्य प्रयत्नाधिक्येन श्वासाधिक्यं तावत् प्रत्यक्षसिद्धम्। तद्वत् स्वाभाविकप्राणसञ्चारेऽपि कश्चन प्रयत्न आवश्यकः। स च न प्रत्यक्ष इत्यतीन्द्रियो जीवनयोनिरूपः प्रयत्नः साध्यते। तदुक्तं शङ्करमिश्रेण—"योग्यप्रयत्नाभावेऽपि प्रयत्नान्तरस्य सद्भावात्। स एव जीवनयोनिः प्रयत्न इत्युच्यते"[4] इति।

---

१. कारि० १५२.

२. न्या० क०, पृ० ६३९.

३. न्या० मु० प्र०, पृ० ८३६.

४. वै० सू० उप० ३।२।४.

सुषुप्तावस्थायां त्वाभ्यामुभाभ्यां भिन्नो जीवनयोनिरूपो विलक्षणः प्रयत्नः प्राणापाननियामकः स्वीक्रियते । तदुक्तम्—

यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् ।
शरीरे प्राणसंचारे कारणं परिकीर्तितः[1] ॥ इति ।

अन्यत्रापि—"न च तदानीमिच्छाद्वेषौ प्रयत्नहेतू सम्भवतः । तस्माज्जीवनपूर्वक एव प्रयत्नः प्राणापानप्रेरको गम्यते"[2] इत्युक्तम् । स चाऽयं प्रयत्नः पूर्वोक्तविधिनाऽऽत्मनः संयोगजन्येन ज्ञानेच्छारूपनिमित्तकारणेनाऽनुत्पन्न इति न प्रत्यक्षयोग्यः । अत एव तस्यातीन्द्रियत्वम् । योग्यसामग्र्यभावेऽपि तादृशप्रयत्नोत्पत्तौ न काचित् क्षतिः ।

चिकीर्षिते कर्मणि चक्रपाणौ नापेक्षते तत्र सहायसम्पत् ।
पाञ्चालराजतनयापटसन्निधाने न तन्तवो नैव तुरी न वेमा ॥

इत्यभियुक्तोक्त्यनुसारेण यथा कौरवसभायां मर्यादामुषा (शीलापहारिणा) दुःशासनेन निर्वस्त्रीक्रियमाणायाः पाञ्चालराजतनयाया लज्जासंरक्षणार्थं लज्जारक्षणदक्षेण जगद्रक्षकेण यः परिधानपटो विनिर्मितस्तत्र तुरीतन्तुवेमादियोग्यसहायकसामग्र्यादेरभावादन्यथाऽनुपपत्त्या केवलमीश्वरेच्छामात्रं कारणत्वेनानुमीयते, तथा प्रकृतेऽपि सुषुप्तौ प्राणक्रियां दृष्ट्वा क्रियायाश्च प्रयत्नजन्यत्वात् तादृशप्रयत्नोत्पत्तौ योग्यनिमित्तस्येष्टसाधनताज्ञानस्य तदानीमभावाद् जीवनकारणीभूतमदृष्टमेव तत्र निमित्तान्तरमित्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽङ्गीकर्तव्यम् ।

प्रमाणं तावत्—"सुषुप्तिकालीनः श्वासो भोक्तृप्रयत्नजन्यः, श्वासत्वात्, धावतः श्वासवत्"[3] इति । अत्रेदं तात्पर्यम्—पलायमानस्य पुरुषस्य प्रयत्नाधिक्येन श्वासाधिक्यं तावत् प्रत्यक्षसिद्धम् । तद्वत् स्वाभाविकप्राणसञ्चारेऽपि कश्चन प्रयत्न आवश्यकः । स च न प्रत्यक्ष इत्यतीन्द्रियो जीवनयोनिरूपः प्रयत्नः साध्यते । तदुक्तं शङ्करमिश्रेण—"योग्यप्रयत्नाभावेऽपि प्रयत्नान्तरस्य सद्भावात् । स एव जीवनयोनिः प्रयत्न इत्युच्यते"[4] इति ।

---

१. कारि० १५२.

२. न्या० क०, पृ० ६३९.

३. न्या० मु० प्र०, पृ० ८३६.

४. वै० सू० उप० ३।२।४.

अनेन जीवनयोनिप्रयत्नेन न केवलं सुषुप्तिकालीनप्राणापानयोर्नियमनमेव भवति, किन्तु प्रबोधकालेऽन्तःकरणस्येन्द्रियान्तरसंयोगोऽप्यनेनैव भवतीति विज्ञेयम् । उक्तं च—"तत्र जीवनपूर्वकः सुप्तस्य प्राणापानसन्तानप्रेरकः, प्रबोधकाले चान्तःकरणस्येन्द्रियान्तरप्राप्तिहेतुः"[1] इति । एतादृशप्रयत्नाधिष्ठानत्वेन चात्मनः सिद्धिः ।

नवीनास्त्वेतादृशप्रयत्नकल्पनमनुचितमित्यभिप्रयन्ति[2] । तेषामयमाशयः—"सदेहस्यात्मनो मनसा संयोगो विपच्यमानकर्माशयसहितो जीवनमिष्यते"[3] इति वात्स्यायनभाष्यानुसारेण स्वकर्मोपार्जितशरीरावच्छिन्नात्ममनःसंयोगो जीवनमिति । तादृशजीवनप्रयोजनीभूतादृष्टस्यैव श्वासादेः कारणत्वे संभवति तज्जन्यप्रयत्नस्य कारणान्तरकल्पनं निष्प्रयोजनमिति । अपरं च, प्रवृत्तिरूपप्रयत्नस्येष्टसाधनताज्ञानजन्यत्ववदतीन्द्रियस्य जीवनयोनिप्रयत्नस्योत्पत्तौ कारणीभूतमतीन्द्रियं ज्ञानं सुषुप्तौ कल्पनीयमित्यनिष्टप्रसञ्जनमिति । तदेवं नवीनानां मतानुसारेण तु श्वासादेः कारणीभूतादृष्टाधिष्ठानत्वेनात्मनः सिद्धिरिति सर्वमवदातम् ।

अत्रात्मसाधने द्वितीयो हेतुर्निमेषोन्मेष इति । अक्षिपक्ष्मणोः संयोगजनकं कर्म निमेषः, तयोरेव विभागजनकं कर्म उन्मेष इत्युच्यते । लोके हि संयोगविभागौ क्रमेण नोदनाभिघाताभ्यां दृष्टकारणाभ्यां भवतः । प्रकृते च दृष्टकारणमन्तरेण निरन्तरमुत्पद्यमानौ निमेषोन्मेषौ प्रयत्नं विनाऽनुत्पद्यमानौ प्रयत्नवदात्माधिष्ठितं शरीरमिति साधयतः । तदनुमानस्वरूपं तावत्—"शरीरं प्रयत्नवदधिष्ठितम्, इच्छाधीननिमेषोन्मेषवदवयवयोगित्वात्, दारुयन्त्रवत्"[4] इति । यथा कस्यचित् प्रयत्नेनैव दारुपुत्रकनर्तनम्, तथाऽक्षिपक्ष्मनर्तनमपि कस्यचित् प्रयत्नेनैवेति प्रयत्नवदात्मसिद्धिः ।

तृतीयो हेतुर्जीवनमिति । जीवनं नाम स्वकर्मोपार्जितशरीरावच्छिन्नात्ममनःसंयोग इति । तदुक्तम्—"सदेहस्यात्मनो विपच्यमानकर्माशयसहितस्य मनसा सह संयोगः सम्बन्धो जीवनम्"[5] इति । प्रकृते तु जीवनपदेन

---

१. प्र० पा० भा०, पृ० ६३८.

२. कारि० १५२ श्लोकस्य दिनकरीव्याख्या तथा न्या० को०, पृ० २९९.

३. न्या० सू० भा० ३।२।२६.

४. न्या० क०, पृ० २०१.

५. न्या० क०, पृ० ६३८.

जीवनकार्यं वृद्धिक्षतभग्नसंरोहणादि लक्ष्यते । भग्नं भग्नं पुनः पुनश्च परिष्क्रियमाणं भवनं परिष्कर्तारं स्वस्वामिनं यथाऽनुमापयति, तथैव जीवद्देहस्यान्नादिना वर्धनम्, भग्नस्य वा भेषजाद्युपचारेण पुनः संरोहणादिकमपि स्वाधिष्ठातारं बहिर्मुखैरिन्द्रियैरसन्निकृष्टमपि प्रत्यगात्मानं स्पष्टमनुमापयति । तथा हि प्रमाणम्—"शरीरस्य वृद्धिक्षतसंरोहणं प्रयत्नवता कृतम्, वृद्धिक्षतभग्नसंरोहणत्वात्, गृहवृद्धिक्षतभग्नसंरोहणवत्"[1] इति ।

मनोगतिरिति चतुर्थोऽपि हेतुरात्मसाधक एव । तथा हि—मनोगतिर्नाम मनसोऽभिमतविषयग्रहणानुकूला क्रिया । गृहैकदेशे लाक्षागोलकस्येतस्ततः प्रेरणं प्रेक्षता प्रेक्षावता यथा गृहकोणे तिरोहितमपि दारकमनुमीयते, तथैव शरीरान्तर्गतस्याणोरमूर्तस्य च मनसश्चक्षुरादीन्द्रियैर्योगो विप्रयोगश्च नियतो गम्यमानो योगविप्रयोगजनकं शरीरान्तस्तिरोहितमात्मानमनुमापयति । तद्यथा—"प्रयत्नवता प्रेर्यं मनः, अभिमतविषयसम्बन्धनिमित्तक्रियाश्रयत्वात्, दारकहस्तगतपेलकवत्"[2] इति ।

इन्द्रियान्तरविकार इति पञ्चमो हेतुः । आमलकफलं पश्यतः पुरुषस्य रसनेन्द्रियविकारो दन्तोदकसंप्लवरूपः सञ्जायते । स च पूर्वानुभूताम्लरससंस्कारजन्यः, चक्षुरादीन्द्रियाणां रूपादिनियतविषयत्वात् । नहि चक्षुरिन्द्रियेणैव रसस्यापि ग्रहणं भवितुमर्हतीत्यनेकेन्द्रियैर्व्याप्तिमानिन्द्रियसामान्याधिष्ठाता प्रत्यगात्माऽनेकगवाक्षेषु पर्यायेण प्रेक्षमाणो गृहस्वामीवानुमीयते । तदुक्तम्—"रसनविक्रियादर्शनादनेकगवाक्षान्तर्गतप्रेक्षकवदुभयदर्शी कश्चिदेको विज्ञायते"[3] इति ।

एवमेव अहं सुखी, अहं दुःखीत्यादिप्रत्ययेषु प्रतीयमानसुखदुःखादिभिर्गुणैर्गुण्यनुमीयते । लोके यथा धनवान् सुखीत्यादौ सुखं धनसमानाधिकरणमेवावगाहते, तथैव अहं सुखीत्यादौ सुखादिकमहन्त्वसमानाधिकरणमेवावगाहते । न चाहंबुद्धिविषयत्वं शरीरादावस्तीति वाच्यम्, मम शरीरमित्यनेन बाधदर्शनात् । ममात्मेत्यात्मनि षष्ठीसम्बन्धस्तु 'राहोः शिरः' इतिवदुपपद्यते । तदुक्तम्—"मम शरीरमिति ममकारसामान्येनाहङ्कारस्य

१. न्या० क०, पृ० २०१.
२. न्या० क०, पृ० २०३.
३. प्र० पा० भा०, पृ० २०२.

भानान्ममात्मेत्यत्रापि तथेति चेन्न, तत्र ममकारस्यौपचारिकत्वात्, राहोः शिर इतिवदभेदेऽपि षष्ठ्युपपत्तेः"[१] इति ।

अपरं च, 'अहं देवदत्तः' इत्यादिधीसम्भवेऽपि 'अहं देहः, अहं नयनम्' इत्यादिधियो न कदाप्युदयः सम्भवति । तस्माद् देहाद्यतिरिक्तः कश्चिदहमिति विषयो बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्रयः परिग्राह्यः । स एवात्मा । तदुक्तम्—'सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नैश्च गुणैर्गुण्यनुमीयते"[२] इति ।

ननु सुखदुःखादयो नात्मगुणा भवन्ति, किन्तु शरीरगुणा एव, नो चेत् पादे मे वेदना, शिरसि मे सुखमित्येवं प्रादेशिकत्वेन तेषामुपलम्भो बाध्येत । न च बाध्यते । अतो यद्धर्मतयाऽबाध्यत्वेन प्रतीयमाना ये पदार्थाः, ते तन्निष्ठा एवेत्यवसीयते । तथा चैते सुखदुःखादयः शरीरे उपलभ्यमानास्तन्निष्ठा एवेति निश्चप्रचम् । इति चेन्न, पार्थिवविशेषगुणानां व्याप्यवृत्तित्वनियमात्, सुखदुःखादीनामव्याप्यवृत्तित्वेनाबाधितोपलम्भान्न तेषां शरीरधर्मत्वप्रत्याशापि । तथा चोक्तम्—"सुखादयः शरीरेन्द्रियविशेषगुणा न भवन्ति, अव्याप्यवृत्तित्वात् । ये तु शरीरेन्द्रियविशेषगुणास्ते व्याप्यवृत्तयो दृष्टाः, यथा रूपादयः, न च तथा सुखादयो व्याप्यवृत्तयः, तस्मान्न देहेन्द्रियगुणा इति व्यतिरेकी"[३] इति । "बाह्येन्द्रियाप्रत्यक्षत्वाच्च, तथाऽहंशब्देनापि पृथिव्यादिशब्दव्यतिरेकादिति"[४] इति प्रशस्तपादोक्त्या च सुखादयो न शरीरेन्द्रियगुणा भवन्ति । यतो हि शरीरेन्द्रियगुणेषु गुरुत्वादयोऽप्रत्यक्षाः, रूपादयस्तु बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षाः । सुखादयः प्रत्यक्षयोग्या अपि न बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षविषया इति न शरीरगुणाः । अपरं च, अहं सुखीत्यत्रोक्ताहंशब्दस्याहं पृथिव्यहमुदकमित्येवमादिरूपेण पृथिव्यादिभिः साकं सामानाधिकरण्याभावादेते सुखादिगुणाः पृथिव्यादीनामपि न सम्भवन्ति । अहंशब्दस्य शरीरे प्रतीयमानं सामानाधिकरण्यं त्वात्मोपकारकत्वाद् भृत्येऽहमेवायमितिवल्लक्षणया व्यपदेश इति विज्ञेयम् । तस्मादेतैः सुखादिगुणैर्गुण्यात्माऽनुमीयते ।

---

१. वै० सू० उप० ३।२।४.

२. प्र० पा० भा०, पृ० २०२.

३. न्या० क०, पृ० २०५.

४. प्र० पा० भा०, पृ० २०५

आत्मनः स्वरूपं गुणाश्च

तदेवं लक्षणप्रमाणाभ्यां सिद्धोऽयं जीवात्मा कर्मणां कर्ता, कृततत्तत्कर्मफलानां भोक्ता, विभुश्च वर्तत इति वैशेषिका मन्यन्ते। वैशेषिकनये आत्मनो द्रव्यत्वात् तस्य च गुणक्रियाश्रयत्वमावश्यकमिति तस्मिन् चतुर्दशगुणाः स्वीक्रियन्ते। तदुक्तं भाष्यकारेण प्रशस्तपादाचार्येण—"तस्य गुणा बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः"[1] इति। विश्वनाथन्यायपञ्चाननेनापि—

बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा।
धर्माधर्मौ गुणा एते ह्यात्मनः स्युश्चतुर्दश[2] ॥ इत्युक्तम्।

तदेवं वैशेषिकनये आत्मा सगुण एव न निर्गुणः। नन्वात्मनः सगुणत्वे "निर्गुणं निष्क्रियं सूक्ष्मं निर्विकल्पं निरञ्जनम्"[3] इत्यात्मनो निर्गुणत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोध इति चेन्न, निर्गता निष्पन्ना ज्ञानेच्छादयो गुणा ह्यदृष्टादिवशाद् यस्मिन् स निर्गुण इति व्याख्यानेन विरोधपरिहारोपपत्तेरिति वैशेषिकाणामाशयः[4]।

महर्षिणा कणादेन—"प्राणापान .... सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि"[5] इति सूत्रेण बुद्ध्यादिप्रयत्नान्ता गुणा आत्मन्युपस्थापिताः। "आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वात्"[6] इति सूत्रेण चात्मनि धर्माधर्मौ व्यवस्थापितौ। अस्य सूत्रस्यायमर्थः—आत्मान्तरसमवेतानां यागहिंसादिजन्यानां पुण्यपापानामन्यत्रापि यौ सुखदुःखात्मकौ गुणौ दृश्येते, तयोः कारणत्वं न भवति, किन्तु तत्तदात्मनिष्ठाभ्यामेव धर्माधर्माभ्यां तत्तत्सुखदुःखे, न व्यधिकरणाभ्याम्, अन्यथा कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गः। अत एव "शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरि" इति जैमिनीया अप्यामनन्ति।

---

१. प्र० पा० भा०, पृ० २०८.
२. कारि० ३२-३३ श्लो०।
३. अध्यात्मो० ६२.
४. अ० ब्र० सि०, पृ० १०८ टिप्पणी.
५. वै० सू० ३।२।४.
६. वै० सू० ६।१।५.

कृतहानाकृताभ्यागमनिरासः

अत्रैवं शङ्का जागर्ति यत् "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्"[१] इत्यादिना पितृकृतपुत्रेष्टिना पुत्रे तेजस्वित्वादिः सम्पद्यते, पुत्रकृतश्राद्धादिना च पितुस्तृप्तिरिति श्रवणात् पूर्वोक्तस्य "शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरि" इत्यस्य व्यभिचार इति।

अत्र समाधानत्रयं सम्भवति। तथा हि—अन्यसमवेतादृष्टादन्यत्र फलोत्पत्त्यभावात् फलभोक्तर्येवाऽपूर्वोत्पत्तिः स्वीकर्तव्या। अस्ति यद्यपि कृतपूर्वयोः सामानाधिकरण्यनियमः, अथापि "यागादौ ऋत्विगादीनां कर्तृत्वेऽपि स्वामिन्येवापूर्वोत्पत्तिः, तद्वदेवोपपत्तेः"[२] इति श्रीवीरराघवाचार्या अभिप्रयन्ति।

शङ्करमिश्रास्तु—"शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरि" इति न नियमः, अपि तु बलवता बाधकेनापोद्यमानत्वादुत्सर्ग एव। प्रकृते पुत्रेष्टिपितृश्राद्धादौ पुत्रतेजस्वित्वादिपितुस्तृप्त्यादिफलानां पुत्रपितृगतत्वेन श्रवणस्यैव बाधकत्वात्। न चैवं सत्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, बाधकश्रुतेरेवातिप्रसङ्गनिवारकत्वादिति प्रतिपादयन्ति[३]।

वृत्तिकारास्तु—"शास्त्रदेशितम्" इत्यादिर्नियम एव। पित्रादीनां तु यत्फलं तच्छ्राद्धादौ ब्राह्मणानामाशीर्मन्त्रानुभावात्, "कृतार्थास्ते पितरो भूयासुः" इति पितृयज्ञे। पुत्रेष्टौ तु सन्तुष्टानामृत्विजामाशीर्दानात्—"तेजस्वी वर्चस्व्यन्नादस्ते पुत्रो भूयात्" इत्यादयः, जाङ्गलिकमन्त्रपाठादिव सर्पदष्टस्य विषापहरणमित्याहुः"[४]।

अत्र 'आहुः' इति प्रतिपादयतः शङ्करमिश्रस्य वृत्तिकाराभिप्रायोऽनभिप्रेत इति प्रतिभाति। वस्तुतस्तु नियमविधित्वेऽपि न क्षतिः। "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते"[५] इति मीमांसासूत्रानुसारेण सर्वेषां वेदवाक्यानां मन्त्रब्राह्मणात्मकानां क्रियार्थत्वेन प्रतिज्ञातानां तन्मात्रार्थकत्वे द्रव्यादिबोधकानां तेषामानर्थक्यापत्तिर्मा भूत्, यतो ह्येकस्याप्यक्षरस्यानर्थक्याऽसम्भवस्य ध्रौव्यादेवानर्थक्यमतदर्थानामित्या-

---

१. तै० सं० २।२।५।३.

२. वै० सू० ६।१।५ रसायनव्याख्या।

३. वै० सू० उप० ६।१।५.

४. वै० सू० उप० ६।१।५.

५. जै० सू० १।२।१.

पत्तिवचनं प्रवृत्तम् । इत्थं च द्रव्याद्यर्थकानामानर्थक्यापत्ताविष्टापतेः कर्तुमशक्यत्वात् कथमुक्तप्रतिज्ञा समुपपद्येतेति विचारे वर्तते कश्चन निश्चयप्रकारः । तथाहि—

क्रियार्थत्वादित्यनेन क्रियार्थमपि यदुपदिश्यते, तदपि क्रियोपदेशान्तर्गतमेव । तेन तद्बोधकस्य क्रियार्थत्वमव्याहतमेव । अत एव—"भूतं हि भव्यायोपदिश्यते"[1] इति मीमांसान्यायोक्तिरपि सामञ्जस्यं भजते । भूतस्य सिद्धस्य आज्यादिरूपस्य द्रव्यस्य भव्याय साध्याय क्रियायै उपदेश इति हि तदर्थः । इत्थमेव–"ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके"[2] इत्युपनिषद्वाक्यविवरणावसरे उत्तरमीमांसायां पानप्रयोजककर्तरि परमेश्वरे पानकर्तृत्वबाधात् 'पिबन्तौ' इत्युक्तिः कथं सङ्गच्छेतेत्यापत्तौ—"ऋतं सत्यमवश्यंभावित्वात् कर्मफलं पिबन्तौ । एकस्तत्र कर्मफलं पिबति भुङ्क्ते नेतरस्तथाऽपि पातृसम्बधात् पिबन्तावित्युच्यते, छत्रिन्यायेन"[3] इति भगवता भाष्यकारेण शङ्कराचार्येण पाययन्नपि पिबन्नित्युपचर्यत इति व्यवस्थापितम् । तथा च तन्न्यायेन प्रकृतेऽपि विमर्शे कृते सति—"शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरि" इति वचनेन यदुद्देशेन अनुष्ठाता कर्म कुरुते, तस्याप्यनुष्ठातृगतत्वेन तत्रापि पर्यवसितं फलं न नियमविध्मितिक्रामति, असम्बन्धस्य फलाऽसम्बन्धादतिप्रसङ्गाभावात् । अत एव यजमानगतफलार्थं क्रियमाणानामनुष्ठानानामनुष्ठातृगतफलाऽप्रयोजकत्वेऽपि न नियमविधिभङ्गप्रसङ्गः, तत्र साक्षादनुष्ठातृणामेतन्नियमसम्बद्धत्वेन तद्द्वारा यजमानस्याप्यनुष्ठातृत्वेन फलानामनुष्ठातृगतत्वोपपत्तेः । इत्थमेव तत्र सङ्गतिः कर्तुं शक्यते । अत एव च "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले"[4] इति पाणिनिसूत्रमपि मानतामावहति । अन्यथा "शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरि" इति नियमानुसारेणानुष्ठातर्येव फलसम्पत्तौ फलस्य यजमानगतत्वेन परस्मैपदविधानमसम्भवग्रस्तं स्यात्, तत्र फलस्यानुष्ठातृगतत्वाभावेन सूत्राऽप्रवृत्तेः । यदा च परम्परयाऽप्यनुष्ठातृत्वं स्वीक्रियते, तदानीं यजमानोऽप्यनुष्ठाता एव । तत्र—"शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठा-

---

१. मी० प्र० प्रभा०, पृ० ४८.
२. कठ० १।३।१.
३. कठ० शा० भा० १।३।१.
४. पा० सू० १।३।७२.

तरि" इत्यत्र साक्षात् परम्परासाधारणस्यानुष्ठातृत्वस्य ग्रहणेन सर्वसामञ्जस्योपपत्तिः ।

इत्थं च सूक्ष्मेक्षिकया सर्वेषां वचनानां समालोडने कृते सति वृत्तिकारनिरूपितं नियमविधित्वं प्रामाणिकमेवेति नोत्सर्गः समाश्रयणीय इति वक्तुं शक्यत एव। तथा च न कथमपि—"शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरि" इत्यत्रोत्सर्गत्वम् । नियमत्वे चारुचिं न पश्यामः । तस्मात्—"शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरि" इत्यस्य मीमांसावचनस्य क्वचित् साक्षादनुष्ठातृत्वेन फलसम्बन्धित्वस्य, क्वचित् परम्परया चेति व्यवस्थापयितुं शक्यत्वात्, तस्याश्च लोकशास्त्रसिद्धत्वान्न कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्ग इति ।

एवं धर्माधर्मवत् "आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः"[१] इति सूत्रेण स्मृतिहेतुर्भावनाख्यः संस्कारोऽप्यात्मन्यङ्गीक्रियते वैशेषिकैः । संस्कारं विना स्मृत्युत्पत्त्यभावात् सर्वे आत्मानो यत्किञ्चित् स्मृतिवन्त एव भवन्तीत्यात्मनि भावनाख्यः संस्कारः सिद्ध्यति ।

"व्यवस्थातो नाना"[२] इति सूत्रेणानेकात्मव्यवस्थापनद्वारा महर्षिणा कणादेनात्मनि संख्यापि व्यवस्थापिता । तद्यथा—नानाभेदभाविनां ज्ञानसुखदुःखादीनां प्रतिसन्धानमत्र व्यवस्थेत्युच्यते । यदा कश्चन सुखी तदानीमेवान्यो दुःखी, यदा च कश्चिदभिज्ञस्तदानीमेवान्यो जड इतीयं व्यवस्थाऽऽत्मभेदमन्तरेणाऽनुपपद्यमाना साधयत्यात्मनां भेदम् । तदुक्तम्—

> कश्चिद् रङ्कः कश्चिदाढ्यः कश्चिदन्यविधः पुनः ।
> अनयैवात्मनानात्वं सिद्ध्यत्यत्र व्यवस्थया[३] ॥ इति ।

इयं हि व्यवस्था न केवलं यौक्तिकी, अपि तु शास्त्रसम्मतेति प्रतिपादयन् प्राह महर्षिः—"शास्त्रसामर्थ्याच्च"[४] इति । शास्तीति शास्त्रमिति व्युत्पत्तिसिद्धं हि शास्त्रं तदानीमेव शास्त्रं स्याद् यद्येकः शास्ता अपरश्च शासनीय इति द्वावात्मानौ स्याताम् । नह्येक एवात्मा शास्ता शासनीयश्च भवति । अत एव श्रूयते—

१. वै० सू० ९।२।६.
२. वै० सू० ३।२।२०.
३. तत्त्वा०, पृ० १५३.
४. वै० सू० ३।२।२१.

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति[1] ॥ इति।

नन्वेवमद्वैतप्रतिपादकानां 'तत्त्वमसि' इत्यादिमहावाक्यानां का गतिरिति चेत्, "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति"[2] इति श्रुतिबलेन तत्सदृशस्त्वमसीति प्रत्यभिज्ञामुखेन मोक्षावस्थायां ब्रह्मसाम्यपराणि तानीत्यवधेयम्। तस्मादद्वैतश्रुतयः क्वचित् कैवल्यपराः, क्वचिद् ब्रह्मसाम्यपराः, क्वचिच्च सर्वंप्रपञ्चनियन्तृपरमात्मैक्यपरा इति मन्तुमुचितम्। तदुक्तं श्रीधरभट्टेन—"अभेदश्रुतयस्तु गौणार्था इति दिक्"[3] इति।

एवमात्मनि बहुत्वसंख्यासिद्धौ संख्यानुविधायि पृथक्त्वमपि तत्र सिद्धम्। वैशेषिका आत्मनो विभुपरिमाणत्वमङ्गीकुर्वन्ति। महर्षिणा कणादेन–"विभवान्महानाकाशस्तथा चात्मा"[4] इति सूत्रेणाकाशवदिति सदृष्टान्तमात्मनो विभुत्वमुक्तम्। अनेकेषु प्रदेशेषु युगपत् शब्दोत्पत्तेर्दृश्यमानत्वात् शब्दस्य चाकाशगुणत्वात् शब्दोत्पत्तौ समवायिकारणस्याकाशस्य विभुत्वमङ्गीकर्तव्यम्। विभुत्वाच्च परममहत् परिमाणमस्य। "तथा चात्मा" इति सूत्रोक्त्याऽऽत्मनोऽपि विभुत्वं परममहत्त्वं च सिद्धम्। इदमत्रावधेयं यद् यथाकाश एकः, नात्मा तथा, "व्यवस्थातो नाना"[5] इति पूर्वमेवात्मनो नानात्वस्य प्रतिपादितत्वात्।

श्रीशङ्करमिश्रेण—"यद्यात्मनः सकलमूर्तसंयोगित्वं न भवेत्, तदा तेषु तेषु मूर्तेष्वदृष्टवदात्मसंयोगात् क्रिया नोत्पद्येत, व्यधिकरणस्यादृष्टस्य प्रत्यासत्त्यपेक्षया क्रियाजनकत्वात्। सा च प्रत्यासत्तिरदृष्टवदात्मसंयोग एव। एवं सञ्चारिणि शरीरे तत्र तत्र ज्ञानसुखादीनामुत्पत्तिरात्मनो वैभवमन्तरेणानुपपन्नेत्यात्माऽपि व्यापकः"[6] इति सहेतुरात्मनो विभुत्वं प्रतिपादितम्।

चन्द्रकान्ततर्कालङ्कारेणाप्ययमेवाशयः प्रकटीकृतः। तथाहि—

---

१. मुण्ड० ३।१।१.
२. मुण्ड० ३।१।३.
३. न्या० क०, पृ० २१३.
४. वै० सू० ७।१।२२.
५. वै० सू० ३।२।२०.
६. वै० सू० उप० ७।१।२२.

विभुत्वात्तु महानात्मा तेनादृष्टवता समम् ।
योगाद्धि तेषु मूर्तेषु युगपत् कर्मसंभवः[1] ॥ इति ।

श्रीधरभट्टेन—"विभुत्वं चात्मनो वह्नेरूर्ध्वज्वलनाद् वायोस्तिर्यग्गमनादवगतम्"[2] इत्यात्मनो विभुत्वे कारणमुक्त्वा प्रमाणं चात्रोपस्थापितम्—"ऊर्ध्वज्वलनतिर्यक्पवनान्यात्मविशेषगुणकृतानि, गुरुत्वादिकारणाभावे सति कर्मत्वात्, पुरुषप्रयत्नजपाणिकर्मवत्"[3] इति । अत्र विषये वैशेषिकाचार्याणामिदमैदम्पर्यम्—अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनं च कर्मरूपम् । कर्म तावन्न्यायवैशेषिकदर्शने उत्क्षेपणादिना पञ्चप्रकारकम् । उत्पत्तिविनाशशीलत्वाच्च कर्मानित्यमित्युच्यते । अत एव पृथिव्यादिपञ्चमूर्तद्रव्येष्वेव तस्य स्थितिः, न त्वमूर्तेष्वाकाशकालदिगात्मसु । मूर्तद्रव्येषूत्पद्यमानं कार्यं भावाऽभावभेदेन द्विविधम् । तत्र द्रव्योत्पत्ति-गुणोत्पत्ति-कर्मोत्पत्तिरूपं तु भावकार्यम् । प्रध्वंसाभावोत्पत्तिरूपं त्वभावकार्यम् । भावकार्यं समवाय्यसमवायिनिमित्तसापेक्षम् । अभावकार्यं तु केवलं निमित्तकारणमपेक्षते । अत्र–"गुरुत्व-द्रवत्व-वेग-प्रयत्न-धर्माधर्म-संयोगविशेषाः क्रियाहेतवः"[4] इति प्रशस्तपादोक्त्या पूर्वोक्तेषु त्रिषु भावकार्येषु कर्मरूपं यत् कार्यं तद् गुरुत्वादिभिरुत्पद्यत इति ज्ञायते । प्रकृते यदग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोश्च तिर्यक्पवनरूपं कर्म वर्तते, तत् प्रति न तावद् गुरुत्वं हेतुः, तस्याद्यपतनाऽसमवायिकारणत्वात् । नापि द्रवत्वम्, तस्याद्यस्यन्दनाऽसमवायिकारणत्वात् । नापि वेगः, तस्य द्वितीयक्षणवृत्तित्वादग्नेरूर्ध्वज्वलनादौ हेतुत्वेऽप्याद्यज्वलनादावहेतुत्वात् । नापि प्रयत्नः, लोके प्रयत्नं विनैव दीपशिखाया ऊर्ध्वज्वलनस्य वायोश्च तिर्यक्पवनस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् । एवमेव संयोगविशेषौ नोदनाभिघाताख्यावपि हेतू न संभवतः, तयोर्विभागाविभागमात्रहेतुत्वात् । अत उक्तेषु क्रियाहेतुष्ववशिष्टौ धर्माधर्माविव पारिशेष्यात् कारणौ भवतः । तदेवोक्तं महर्षिणा कणादेन—"अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनमणूनां मनसश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम्"[5] इति । अस्यायमर्थः—अग्निगतमूर्ध्वदेशप्राप्त्यनुकूलज्वलनम्, एवमेव वायुगतं तिर्यक्पवनम्, तथाऽणूनां पार्थिवादिपरमाणूनां मनसश्च

---

१. तत्त्वा० आ० ९३ श्लो० ।
२. न्या० क०, पृ० २१३.
३. न्या० क०, पृ० २१५.
४. प्र० पा० भा०, पृ० २४४.
५. वै० सू० ५।२।१३.

यदाद्यं सर्गाद्यकालीनं कर्म—इतीमानि कर्माण्यदृष्टकारितानीत्यर्थः। न दृष्टमदृष्टं पुण्यपापरूपमिति यावत्। सर्गाद्यकालीनमग्न्यादेरूर्ध्वज्वलनादिकमदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकमित्यर्थः। "इतरेषां ज्वलनपवनकर्मणां वेगासमवायिकारणकत्वमेव मन्तुमुचितम्, दृष्टे कारणे सत्यदृष्टकल्पनानवकाशात्"[1] इति शङ्करमिश्रैरुक्तत्वात्।

अत्राद्यमित्यनेन सर्गाद्यकालीनमिति ग्रहणं सुस्पष्टप्रतीत्यर्थम्। यथा सर्वदा स्वप्रकाशस्याप्यात्मनः "अत्राऽयं पुरुषः स्वयंज्योतिः"[2] इति भगवती श्रुतिरत्रेत्यवस्थाविशेषे स्वप्ने आत्मनः स्वप्रकाशत्वं यत् प्रतिपादितवती तदात्मप्रकाशस्य सुस्पष्टप्रतीत्यर्थम्। तद्यथा—जाग्रदवस्थायां सूर्यप्रकाशेन व्यवहारः प्रवर्तते। अस्तं गते च सूर्ये रात्रौ चन्द्रमसा, प्रदीपेन, अग्निना वा लोका व्यवहरन्ति। उपरतेषु प्रदीपाऽग्निचन्द्रेष्वन्धकारे वाग्ज्योतिषा व्यवहारः प्रचलति। यदा सुप्तः पुरुषः स्वप्नं पश्यति तदा तदानीन्तनानां स्वाप्निकपदार्थानां प्रकाशने न सूर्यो न चन्द्रमा न चाग्निर्नापि वाग्ज्योतिः प्रभवति, तेषां सर्वेषां तत्रोपरतत्वात्। उक्तं च शङ्करभगवत्पादाचार्यैः—"वैलक्षण्यात् स्वप्नदर्शनस्य जागरिते हीन्द्रियबुद्धिमनालोकादिव्यापारसंकीर्णमात्मज्योतिः। इह स्वप्ने इन्द्रियाभावात् तदनुग्राहकादित्याद्यालोकाभावाच्च विविक्तं केवलं भवति"[3] इति। तस्मात् सर्वेषु प्रदेशेष्वग्नेरूर्ध्वज्वलने वायोस्तिर्यक्पवने चादृष्टवदात्मसंयोग एवासमवायिकारणमिति सिद्धम्। अतः सर्वदेशेष्वात्मनोऽवस्थानमपरिहार्यम्।

ननु भवत्वग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनं चादृष्टकारितम्। न चैतावताऽऽत्मनो विभुत्वं सिद्धयति, अग्निवाय्वोरेवादृष्टाधिकरणत्वादिति चेन्न, अदृष्टं तावदात्मन एव गुणः, नान्येषाम्। तदुक्तम्—

संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः।
स्वगुणाः परमाणूनां विशेषाः पाकजादयः[4]॥ इति।

तस्माद्यत्र यत्रादृष्टनिमित्तेन कार्याणि भवन्ति, तत्र सर्वत्रादृष्टाधि-

१. वै० सू० उप० ५।२।१३.
२. बृ० उ० ४।३।९.
३. बृ० उ० शा० भा० ४।३।९.
४. न्या० कु० १।११.

करणस्यात्मन उपस्थितिरपेक्षत इति सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वरूपं व्यापकत्वम्, अत एव तस्य परममहत्परिमाणत्वं सिद्धम् ।

एवमेवात्ममनःसंयोगरूपाऽसमवायिकारणेन सुखादीनामुत्पत्तिरिति संयोगोऽप्यात्मनिष्ठो गुणः । संयोगस्य नश्वरत्वाद् विभागमप्यात्मगुण एव । तदुक्तं प्रशस्तपादाचार्येण—"सन्निकर्षजत्वात् सुखादीनां संयोगः । तद्विनाशकत्वाद्विभागः"[१] इति ।

तदेवं वैशेषिकनये बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-धर्माधर्मसंस्काराणां विशेषगुणत्वेन स्वीकारात्, गुणानां च द्रव्याश्रयत्वनियमात्, उक्तानां च गुणानां पृथिव्याद्यष्टद्रव्येषु शरीरेन्द्रियादिषु चोपलभ्यमानत्वेनाऽनुभवाभावात् तेभ्यो भिन्नं नवमं द्रव्यमस्तीति प्रतिपाद्य तदेवात्मेति व्यवस्थापितम् । अस्मिन्नात्मनि विशेषगुणातिरिक्तत्वेन संख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभागरूपाः सामान्यगुणाश्च वर्तन्त इति प्रतिपादितत्वादयमात्मा चतुर्दशगुणाधारभूत इत्यवगम्यते । वैशेषिका लोकव्यवस्थानुसारेण शास्त्रप्रामाण्याच्चात्मनानात्वं स्वीकृतवन्तः । एते चात्मानः स्वभावतो जडरूपाः । यदा तु पुरीतन्नाडिबहिर्देशावच्छिन्नेन मनसा सह संयोगो भवति, तदा ज्ञानं गुण उत्पद्यत इति स्वीकाराज्ज्ञानं नात्मनः स्वरूपं न वा स्वाभाविको गुणः, किन्त्वागमापायी धर्मः । अत्र हि प्रयत्नस्य धर्माधर्माणां चात्मैवाश्रय इति स्वीकारादयमेव कर्ता भोक्ता चेत्यवगम्यत इति ।

सांख्ययोगदर्शनयोः पुरुषस्वरूपम्

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥
यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति[२] ॥

इत्यादिभगवदुक्त्यनुसारेण सांख्ययोगदर्शनयोः परस्परं पूरकत्वान्नोभावत्यन्तं भिन्ने दर्शने । अत एव पञ्चविंशतितत्त्वविषये नास्ति वैमत्य-

---

१. प्र० पा० भा०, पृ० २१५.

२. भ० गी० ५।४-५.

मुभयोः[१]। योगदर्शने पुरुषविशेष ईश्वर इति स्वीकारात् तत्र वैमत्येऽपि सामान्यपुरुषस्तु सांख्याभिमत एव योगस्याप्यभिमत इति तत्स्वरूपं तावद्विचार्यते।

तत्र तावदीश्वरकृष्णेन—"न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः"[२] इत्यस्यां कारिकायां पुरुषो न कस्माच्चिदुत्पद्यते नापि पुरुषात् किञ्चिदुत्पद्यत इति तस्य कार्यकारणोभयभावशून्यत्वं प्रतिपाद्य,

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि।
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान्[३]॥

इत्यनया कारिकया त्रिगुणत्वादिधर्मैर्व्यक्तप्रधानयोः साधर्म्यं प्रतिपाद्य "तद्विपरीतः पुमान्" इति ताभ्यामस्य वैधर्म्यं प्रतिपादितम्। तद्यथा—त्रयो गुणा यत्र तत् त्रिगुणम्, त्रिगुणाधारमित्यर्थः। यद्यपि सांख्यदर्शने त्रिगुण-शब्देन सत्त्वादीनामेव बोधः, अथाप्यत्र तद्धर्मभूतानां सुखदुःखमोहानां ग्रहणमिति वाचस्पतिमिश्रा अभिप्रयन्ति[४]। यतो हि सत्त्वादिगुणत्रयाधार-त्वस्य व्यक्ते सम्भवेऽपि प्रधाने तदसम्भवात्, तस्य सत्त्वादिसाम्यावस्था-रूपत्वात्[५], अतोऽत्राव्याप्तिर्मा भूदिति मिश्राणामाशयः। सुखदुःखमोहाना-माधारत्वं तु व्यक्तप्रधानयोरुभयोरपि सम्भवतीति तयोस्त्रिगुणत्वं साधर्म्यम्। पुरुषस्य च तद्विपरीतत्वात् तस्यात्रिगुणत्वम्, अर्थात् सांख्याभिमतः पुरुषोऽ-त्रिगुणः, निर्गुण इत्यर्थः। तस्य निर्गुणत्वे "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च"[६], "असङ्गो ह्ययं पुरुषः"[७] इत्यादिश्रुतयोऽपि प्रमाणम्।

विवेको न विद्यते यस्य तदविवेकी। अत्राविवेकित्वं नाम भिन्नत्वम्। नहि प्रधानं स्वस्माद् भिद्यते, स्वस्मात् स्वस्य भेदाऽभावात्। न व्यक्तमपि

---

१. सांख्या निरीश्वराः केचित् केचिदीश्वरदेवताः।
सर्वेषामपि तेषां स्यात् तत्त्वानां पञ्चविंशतिः॥ (षड्० सं०, ३३ श्लो०)

२. सां० का० ३.

३. सां० का० ११.

४. सां० त० कौ०, पृ० ११७

५. एतेषां या समावस्था सा प्रकृतिः किलोच्यते।
प्रधानाव्यक्तशब्दाभ्यां वाच्या नित्यस्वरूपिका॥ (षड्० सं०, ३४ श्लो०)

६. श्वे० उ० ६।११.

७. बृ० उ० ४।३।१५-१६.

प्रधानाद् भिद्यते, व्यक्तस्य प्रधानकार्यत्वात् । कार्यकारणयोरत्यन्तभेदाऽसम्भवः । अत उभावप्यविवेकिनावुच्येते । पुरुषस्तु ताभ्यां भिन्न इति स विवेकी[1] ।

विसिनोति विषयिणमनुबध्नातीति विषयः, ज्ञानग्राह्य इत्यर्थः, व्यक्तप्रधानयोर्ज्ञानभिन्नत्वात् । अत एव तौ ज्ञानग्राह्याविति तयोर्विषयत्वम् । पुरुषस्तु "चिन्मात्रं सर्वगं नित्यम्"[2], "चिन्मात्रमेव चिन्मात्रम्"[3] इत्याद्युपनिषन्मन्त्राधारेण ज्ञानस्वरूप इति न स ज्ञानविषयः । अत एव पुरुषस्याविषयत्वम् ।

सामान्यत्वं नामानेकैः पुरुषैर्गृह्यमाणत्वम् । यथैकस्यैव घटस्यानेकपुरुषीयज्ञानविषयत्वम्, तथा व्यक्तप्रधानयोरप्यनेकपुरुषीयज्ञानविषयत्वात् तयोः सामान्यत्वम् । पुरुषस्य च ज्ञानरूपत्वात् तस्यासामान्यत्वम् ।

अचेतनं नाम जडस्वरूपम् । सांख्यसिद्धान्ते व्यक्तप्रधानयोर्जडत्वात् तयोरचेतनत्वम् । पुरुषस्य चिद्रूपत्वात् तस्य चेतनत्वम् ।

प्रसवधर्मि—प्रसवो नामाऽन्याविर्भावहेतुत्वरूपः परिणामः, स चासौ धर्मश्चेति प्रसवधर्मः, स अस्यास्तीति प्रसवधर्मि, सर्वदा परिणामशालि इत्यर्थः । व्यक्तप्रधाने न कदापि सरूपविरूपपरिणामाभ्यां विरमेते इति तयोः प्रसवधर्मित्वम् । पुरुषस्य चाविकारित्वात् तस्याप्रसवधर्मित्वम्[4], पुरुषः सरूपविरूपपरिणामरहित इति यावत् । एवं व्यक्तप्रधानयोर्भिन्नधर्मवत्त्वं पुरुषस्येति सिद्धम् ।

नन्वहेतुमत्त्वादीनां प्रधानधर्माणाम्, अनेकत्वस्य च व्यक्तधर्मस्य पुरुषे विद्यमानत्वात् कथं व्यक्तप्रधानाभ्यां विपरीतः पुरुष इत्युच्यत इति चेत्, सत्यम्, अत एव 'तथा च' इत्यत्रोक्तम् । चकारोऽत्राप्यर्थकः । अतोऽहेतुमत्त्वादिप्रधानधर्मस्य, अनेकत्वस्य च व्यक्तधर्मस्य पुरुषे विद्यमानत्वं संगच्छते । तस्मात् त्रिगुणत्वादिधर्मैर्व्यक्तप्रधानयोः पुरुषस्य वैधर्म्येऽप्यहेतुमत्त्व-नित्यत्व-व्यापकत्व-निष्क्रियत्वानाश्रितत्वालिङ्गित्व-निरवयवत्व-स्वत -

---

१. "न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" (सां० का० ३).

२. व० उ० २।२१.

३. ते० बि० उ० २।२४.

४. सां० त० कौ०, पृ० ११९-१२१.

न्त्रत्वरूपा ये व्यक्तस्य विपरीतधर्माः प्रधानस्योक्तास्ते पुरुषस्यापि सम्भवन्तीति तैः पुरुषप्रधानयोः साधर्म्यम् । यथा व्यक्तपदार्था अनेके, तथा पुरुषाणामप्यनेकत्वात् पुरुषव्यक्तयोरनेकत्वं साधर्म्यम् । एवं पुरुषे त्रिगुणादि-विपर्यासादेव तस्य साक्षित्वादिकमपि सिद्ध्यति । तदुक्तमीश्वरकृष्णेन—

तस्माच्च विपर्यासात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।
कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च[१] ॥ इति ।

अस्यायमर्थः—पुरुषस्याचेतनविपर्यासात्, अर्थात् तस्य चेतनत्वात् साक्षित्वम्, लोकेऽपि चेतनानामेव साक्षित्वदर्शनात् । यथाऽर्थिप्रत्यर्थिनौ स्वविवादविषयं साक्षिणे दर्शयतः, तथा प्रकृतिरपि स्वरचितविषयं पुरुषाय प्रदर्शयतीति पुरुषः साक्षीत्युच्यते । "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च"[२] इति श्रुतिरपि चेतनस्यैव साक्षित्वं प्रतिपादयति । एवमेवाविषयत्वात्तस्य द्रष्टृत्व-मपि । "साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम्"[३] इति सूत्रेण भगवान् पाणिनिः साक्षिण एव द्रष्टृत्वमपि व्यवस्थापितवान् । योगदर्शनेऽपि—"द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः"[४], "द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः"[५] इत्यादिसूत्रभाष्ये व्यासेन पुरुषस्य बुद्ध्यादिविलक्षणत्वं तस्य द्रष्टृत्वं च व्यवस्थापितम् । पुरुषस्य साक्षित्वे द्रष्टृत्वे च "पुरुषः साक्षी, चेतनत्वात्", "पुरुषो द्रष्टा, अविषयत्वात्" इत्याद्यनुमानमप्यूह्यम् । सांख्यदर्शने आत्यन्तिको दुःखत्रया-भावः कैवल्यमिति स्वीकारात्, पुरुषस्य च स्वभावतोऽत्रिगुणत्वात्तस्य कैवल्यम् । पुरुषः कैवल्ययोगी, अत्रिगुणत्वादित्यनुमानमपि । एवमत्रैगुण्याच्च तस्य माध्यस्थ्यम् । सुखदुःखेषु यो रागद्वेषवान्न भवति स मध्यस्थ[६] इत्युच्यते । पुरुषस्य सुखादिराहित्यात् स रागद्वेषरहित इति तस्य माध्य-स्थ्यम् । "तदुभयरहितस्तु मध्यस्थ इत्युदासीन इति चाख्यायते"[७] इति

---

१. सां० का० १९.
२. श्वे० उ० ६।११.
३. पा० सू० ५।२।९१.
४. यो० सू० २।२०.
५. यो० सू० २।१७.
६. सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ (भ० गी० ६।९)
७. सां० त० कौ०, पृ० १६९.

वाचस्पतिमिश्रेण पुरुषस्यौदासीन्यमपि प्रतिपादितम् । "वादिप्रतिवादिनोः समो मध्यस्थः, सर्वत्रोपेक्षावानुदासीनः"[1] इत्युदासीनमध्यस्थयोर्भेदेऽप्यत्र रागद्वेषराहित्यांशमात्रादुभयोरभेद उक्त मिश्रैः । एवमेव पुरुषस्य विवेकित्वादप्रसवधर्मित्वाच्च तस्याकर्तृत्वमपि ।

नन्वेवं चेतनस्याकर्तृत्वेऽचेतनस्य सुतरां कर्तृत्वाभाव इति 'चेतनोऽहं चिकीर्षन् करोमि' इत्यादिना चेतनत्वकर्तृत्वयोः सामानाधिकरण्यस्य लोकेऽनुभूयमानस्य का गतिरिति चेन्न, अचेतनं हि बुद्धयादिकं चेतनसन्निधानमात्रेण चेतनवदिव भूत्वा करोतीति बुद्धयादेरेव कर्तृत्वम् । पुरुषे प्रतीयमानं कर्तृत्वं त्वौपाधिकमित्यवगन्तव्यम् । अतो वस्तुतः पुरुषस्त्वकर्तैव । तदुक्तमीश्वरकृष्णेन—

तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।
गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्तेव भवत्युदासीनः[2] ॥ इति ।

महर्षिणा कपिलेनापि—"उपरागात् कर्तृत्वं चित्सान्निध्याच्चित्सान्निध्यात्"[3] इति सूत्रेणायमेवाशयः प्रकटीकृतः ।

तदेवं सांख्यपुरुषोऽत्रिगुणत्वविवेकित्वाविषयत्वासामान्यत्व-चेतनत्वाप्रसवधर्मित्वाहेतुमत्त्व-नित्यत्व-व्यापकत्व-साक्षित्व-केवलत्व-माध्यस्थत्वोदासीनत्व-द्रष्टृत्वाकर्तृत्वादिधर्मवानित्यवगम्यते । एतत् सांख्याचार्याभिमतमेव पुरुषस्वरूपम्

अमूर्तश्चेतनो भोगी नित्यः सर्वगतोऽक्रियः ।
अकर्ता निर्गुणः सूक्ष्म आत्मा कापिलदर्शने[4] ॥

इति मणिभद्रसूरिणाऽप्यनूदितम् । सांख्यदर्शने व्यक्तप्रधानाभ्यां भिन्नः पुरुष इति कथनादेव तस्य शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिभ्योऽपि व्यतिरिक्तत्वमवगन्तव्यम्, तेषां प्रकृतिकार्यत्वात् ।

पुरुषस्य स्वप्रकाशत्वम्

तदेवं सांख्ययोगदर्शने पुरुषः साक्षी द्रष्टा चेतनश्चेति स्वीकारात् तस्य

---

१. भ० गी० शं० व्या० ६।९.
२. सां० का० २०.
३. सां० सू० १।१६४.
४. षड्० सं०, पृ० ३५.

चिद्रूपत्वम् । नैयायिक-वैशेषिक-प्राभाकरास्त्वात्मानं नित्यं विभुं प्रतिशरीरं भिन्नमिति स्वीकुर्वन्तोऽपि तस्य चिद्रूपत्वं नाङ्गीकुर्वन्ति, किन्तु तद्दर्शने आत्मा जडद्रव्यम् । मनसा संयोगे तत्र ज्ञानाख्यो गुण उत्पद्यत इति ज्ञानात्मनोर्गुणगुणिभावमङ्गीकुर्वन्ति ते । सांख्ययोगदर्शनयोः पुरुषस्य निर्गुणत्वस्वीकारान्नहि ज्ञानं पुरुषस्य गुणः, किन्तु ज्ञानरूप एवेति स्वीक्रियते । पुरुषस्य चिद्रूपत्वे "चिन्मात्रं सर्वगं नित्यम्"[१], "चिन्मात्रमेव चिन्मात्रमखण्डैकरसं परम्"[२] इत्याद्युपनिषन्मन्त्रे एव प्रमाणभूते । "निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा"[३] इति महर्षिणा कपिलेनापि ज्ञानपुरुषयोर्गुणगुणिभावो निराकृतः ।

पुरुषस्यानन्दरूपत्वनिरासः

एवं सांख्ययोगदर्शनाचार्याः पुरुषं चिद्रूपं स्वीकुर्वन्तोऽपि तस्याऽऽनन्दरूपत्वं नाङ्गीकुर्वन्ति । अत्राऽयमाशयः—सांख्ययोगसिद्धान्ते आनन्दं (सुखं) प्रकृतेः सत्त्वगुणस्य परिणाम इति स्वीकारात् पुरुषस्य चात्रिगुणत्वेन प्रकृतेर्विलक्षणत्वात् तस्यानन्दरूपत्वं नैव संभवति । तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रेण—"तदनेन सुखादीनामात्मगुणत्वं पराभिमतमपास्तम्"[४] इति ।

अपि च—"नानन्दं न निरानन्दम्"[५] इति श्रुत्या पुरुषस्यानन्दाभावस्य प्रतिपादितत्वान्नात्मन आनन्दरूपत्वम् । यत्र पुनः—"आनन्द आत्मा"[६], "आनन्दघनमव्ययम्"[७] इत्याद्युपनिषन्मन्त्रेष्वात्मनो यदानन्दरूपत्वं प्रतिपाद्यते, तद् दुःखाभावेन गौणार्थमित्यवधेयमिति सांख्याभिप्रायः । तस्मात् पुरुषश्चिद्रूप एव, न त्वानन्दरूपः । एवं पुरुषस्य चिद्रूपत्वप्रतिपादनात् पुरुषोऽयं न्याय-वैशेषिक-प्राभाकराभिमतात्मापेक्षया श्रेष्ठः, तस्यानन्दरूपत्वानङ्गीकाराद् वेदान्ताभिमतात्मापेक्षया कनिष्ठ इति च प्रतिभाति ।

---

१. व० उ० २।२१.

२. ते० बि० उ० २।२४.

३. सां० सू० १।१४६.

४. सां० त० कौ०, पृ० ११७.

५. म० उ० ५।९८.

६. तै० उ० २।५.

७. अध्या० उ० ६१.

पुरुषास्तित्वे प्रमाणम्

नन्वेतादृशनिर्विकारचेतनपुरुषसद्भावे किं मानमिति चेदुच्यते—'चेतनोऽहं करोमि' इति प्रतीत्या जडायां बुद्धौ चेतनताधर्मः प्रतीयते, स च स्वरूपतस्तत्र नास्तीत्यारोपितो मन्तव्यः। आरोपश्च कस्मिंश्चित् पदार्थे प्रसिद्धधर्मस्यैवान्यत्र भवति, सर्वथाऽप्रसिद्धधर्मस्यारोपासम्भवात्। अतः प्रधानादीनां सर्वेषां जडत्वेन पारिशेष्यात् कर्तृत्वधर्मशालिन्यां जडायां बुद्धौ प्रतीयमानश्चेतनताधर्म एवान्यथानुपपत्त्या पुरुषमनुमापयति, अर्थाद् बुद्धिगतचैतन्याभिमानस्य पुरुषं विनानुपपत्त्या चिद्रूपः पुरुषः कल्प्यते। अपि च, नहि लोकेऽहमस्मि न वेति स्वविषये कस्यापि संशयः, न वा नाहमस्मीति विपर्ययो भवति, येन पुरुषास्तित्वं प्रतिषिध्येत। अत एवोक्तं महर्षिणा कपिलेन—"अस्त्यात्मा नास्तित्वसाधनाऽभावात्"[1] इति। सांख्याः सामान्यतः पञ्चभिर्हेतुभिः प्रकृत्यादिजडवर्गभिन्नं पुरुषं साधयन्ति। तदुक्तमीश्वरकृष्णेन—

> संघातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्।
> पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च[2] ॥ इति।

अस्यायमर्थः—१. संघातपरार्थत्वात्। संहन्यन्ते मिश्रीभवन्त्यनेके सुखदुःखमोहादयो यत्र, असौ संघातः, प्रधानादिजडवर्ग इत्यर्थः। यथा लोके शय्यासनादीनां जडानां भोग्यपदार्थानां तद्भिन्नैरेव चेतनपुरुषैर्भोक्तृत्वं दृश्यते, तथैव संहतानां प्रकृतितत्कार्याणां पारार्थ्यमित्येव पर्यवस्यति। अतो यस्यार्थमिदं सर्वं सः पुरुष इत्यर्थः। अनुमानं च—विवादास्पदं प्रकृतिमहदादिकं परार्थं स्वेतरस्य भोगापवर्गफलकम्, संहतत्वात्, शय्यासनादिवदिति। पुरुषस्यापि संहतत्वेऽनवस्थापत्तिः। संघातानां परार्थत्वं च—"न वा अरे! सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति, आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति"[3] इति श्रुत्याप्यनुमोदितम्[4]। तस्माद् यथा लोके शय्यासनादिभ्यो भोग्यपदार्थेभ्यो भिन्न एव चैतन्ये देवदत्तादौ

---

१. सां० सू० ६।१.
२. सां० का० १७.
३. बृ० उ० ४।५।६.
४. सां० त० कौ०, पृ० १५६; यो० सू० ४।२४; सां० सू० १।६६ प्रवचनभाष्यम्।

भोक्तृत्वं दृश्यते, शय्यासनादीनां तु पारार्थ्यमेव; तथैव प्रकृतितत्कार्याणां पारार्थ्यमित्येव पर्यवस्यति ।

२. त्रिगुणादिविपर्ययात्—पूर्वं यदुक्तं शय्यासनादिसंघातानां परार्थत्वात् संघातभिन्नः पुरुष इति, तदयुक्तम्; यतो ह्युक्तानां शय्यासनादीनां शरीरार्थकत्वस्य लोकेऽनुभूयमानत्वात्, पुरुषोऽपि संघातान्तर एव स्यात् इति चेन्न, त्रिगुणादिविपर्ययाच्च पुरुषसिद्धिः । अत्रेदमवधेयं यद् व्यक्ताऽव्यक्तानां त्रिगुणत्वम्, अविवेकित्वम्, सामान्यत्वम्, अचेतनत्वम्, प्रसवधर्मित्वं चेतीमे समानधर्मा आख्यायन्ते । व्यक्ताऽव्यक्तयोः समानधर्माणामेतेषां कस्यापि विधर्मत्वमपि स्यात् । अतस्त्रिगुणत्वादीनामचेतनधर्मत्वात् कोऽपि चेतनः पुरुषः संघातभिन्नः स्वीकर्तव्यः, येन एते तस्य विधर्माणो भवेयुः । अतस्त्रिगुणत्वादिविपर्ययादित्यनेन द्वितीयेन हेतुनापि संघातभिन्नोऽत्रिगुणत्वाविषयत्वासामान्यत्वचेतनत्वाप्रसवधर्मित्वादिधर्मवान् पुरुषः सिद्ध्यति । संघातभिन्नपुरुषस्याऽकल्पने संघातानां परार्थत्वनियमादेकसंघातार्थं द्वितीयसंघातः, तदर्थं तृतीय इत्यनवस्थापत्तिः[1] ।

३. अधिष्ठानात्—अचेतनानां हि रथादीनां चलनं दृष्ट्वा यथा तेषां चालकचेतनपुरुषाधिष्ठितत्वमनुमीयते, तथैवाचेतनानां बुद्ध्यादीनां स्वयं परिणामशक्तेरभावात् चेतनस्य सन्निधिरपेक्ष्यते। चेतनाधिष्ठितानामेव बुद्ध्यादीनां परिणामसम्भव इत्यधिष्ठातृत्वेन हि चेतनपुरुषसिद्धिः । न्यायदर्शनेऽपि "प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः"[2] इत्यधिष्ठातृरूपेणैवात्मा साध्यते ।

ननु सांख्याभिमतस्य पुरुषस्य निर्गुणत्वाद् निष्क्रियत्वाच्च तस्य सङ्कल्पादेरभावात् कथमधिष्ठातृत्वमिति चेदुक्तं महर्षिणा कपिलेन—"तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत्"[3] इति । अस्यायमर्थः—यथाऽयस्कान्तमणेः सान्निध्येन लोहे चलनादिकं दृश्यते, तथैव पुरुषस्य सन्निधिमात्रेण प्रकृतेर्महत्तत्त्वादिरूपेण परिणमनम्, न तु पुरुषसङ्कल्पेन । तदुक्तम्—

निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्तते ।
सत्तामात्रेण देवेन तथा चायं जगज्जनः[4] ॥ इति ।

---

१. सां० त० कौ०, पृ० १५६-१५७.

२. कारि० ५०.

३. सां० सू० १।९६.

४. सां० सू० १।९६ प्रवचनभाष्यम् ।

यत्र पुनः—"तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय"[1] इतीक्षणपूर्वकं स्रष्टृत्वमुच्यते, तत्र कूलं पिपतिषतीतिवद् गौणार्थत्वमवगन्तव्यमिति विज्ञानभिक्षुणा प्रतिपादितम्[2]।

यद्वा एतादृशानां वचनानां बुद्धिपूर्वकोत्पन्नसृष्टिपरत्वम्, न त्वनादिसृष्टिपरत्वम्, आदिसृष्टेर्बुद्धिपूर्वकत्वादिति विज्ञानभिक्षुणा कूर्मपुराणवचनोपन्यासपूर्वकं सृष्टिद्वैविध्यं प्रतिपादितम्। तथाहि—

इत्येष प्राकृतः सर्गः संक्षेपात् कथितो मया।
अबुद्धिपूर्वकस्त्वेष ब्राह्मीं सृष्टिं निबोधत[3] ॥ इति।

अतो निर्गुणत्वेऽपि पुरुषस्य सान्निध्यमात्रेण कर्तृत्वसंभवादधिष्ठानादित्यनेन तृतीयेन हेतुनापि पुरुषास्तित्वसिद्धिः।

४. भोक्तृभावात्—इह दर्शनसमाजे सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारो हि भोग इत्युच्यते। तत्र—"अनुकूलवेदनीयं सुखम्, प्रतिकूलवेदनीयं दुःखम्" इति हि सुखदुःखयोः परिभाषा। एवमनुकूलप्रतिकूलवेदनयोर्विषयत्वात् सुखदुःखानि भोग्यानीत्युच्यन्ते। भोग्यशब्दस्य सापेक्षत्वात् 'भोक्ता' अवश्यं कल्पनीय एव। अतः सुखदुःखानि यो ह्यनुकूलप्रतिकूलतया जानाति, स एव भोक्तेत्युच्यते। अत्र बुद्धेरेव सुखाद्याकारतया परिणामात्, तस्याश्च स्वस्य स्वविषयत्वाभावात् तदतिरिक्तः पुरुष एव भोक्ता भवति।

ननु "असङ्गो ह्ययं पुरुषः"[4] इति श्रुत्या पुरुषस्यासङ्गित्वप्रतिपादनात् कथं तस्य भोक्तृत्वमिति चेत्, सत्यम्। श्रूयतामत्र रहस्यम्—सांख्यदर्शने वस्तुतोऽसङ्गस्य पुरुषस्य स्वतो भोक्तृत्वं नास्त्येव, किन्तु बुद्ध्युपाधिनैव तस्य भोक्तृत्वमिति न कोऽपि दोषः।

५. **कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च**—इह हि दर्शनशास्त्राणां दिव्यचक्षुषां महर्षीणां च कैवल्यार्थं प्रवृत्तिर्दरीदृश्यते। सांख्यदर्शने दुःखत्रयस्यात्यन्तिकी निवृत्तिरेव कैवल्यमित्युच्यते। तादृशं हि कैवल्यं नहि बुद्ध्यादीनां संभवति, तेषां दुःखात्मकत्वात्। पुरुषस्य च सुखदुःखादेरौपाधिकत्वादुपाधिनिवृत्तिद्वारा

---

१. छा० उ० ६।२।३.

२. सां० सू० १।९६ प्रवचनभाष्यम्।

३. सां० सू० १।९६ प्रवचनभाष्यम्।

४. बृ० उ० ४।३।१५-१६.

पुरुषस्य निर्दुःखित्वं संभवतीति तादृशौपाधिकदुःखनिवृत्त्यर्थं यः प्रवर्तते स एव पुरुष इति बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तत्वेन पुरुषसिद्धिः। अन्यथा मोक्षाभिलाषस्योच्छेदप्रसङ्गः।

पुरुषस्य बहुत्वम्

तदेवं प्रमाणसिद्धोऽयं पुरुष एक उतानेकः ? इति जिज्ञासायां सांख्याः पुरुषबहुत्वमेव प्रतिपादयन्ति। तदुक्तं महर्षिणा कपिलेन—"जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम्"[1] इति। श्रीमदीश्वरकृष्णेनापि—

जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च।
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव[2] ॥

इत्युक्तम्। अस्यायमर्थः—सांख्या जननमरणकरणानां प्रतिनियमात्, अयुगपत्प्रवृत्तेः, त्रैगुण्यविपर्ययाच्चेति त्रिभिर्हेतुभिः पुरुषबहुत्वं प्रतिपादयन्ति।

१. जननमरणकरणानां प्रतिनियमात्—अयं पुरुषबहुत्वे प्रथमो हेतुः। अस्यायमभिप्रायः—इह खल्वेकस्मिन् जायमाने म्रियमाणे वा नहि सर्वे जायन्ते म्रियन्ते वा, एकस्यान्धत्वे बधिरत्वे वा नहि सर्वेऽन्धा बधिरा वा भवन्ति। इयं हि जननमरणादिव्यवस्था प्रतिशरीरं पुरुषस्य भिन्नत्व एव संभवतीति सांख्याचार्याः प्रतिक्षेत्रं पुरुषभिन्नत्वं प्रसाध्य तस्य बहुत्वमङ्गीकुर्वन्ति। अत्र जननमरणशब्देन पुरुषस्य शरीरेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिभिः सम्बन्धवियोगौ गृह्येते, न च घटोत्पत्तिविनाशवत् पुरुषोत्पत्तिविनाशौ, तस्यापरिणामित्वात्, कूटस्थनित्यत्वाच्च। तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रैः—"निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेन्द्रियमनोऽहङ्कारबुद्धिवेदनाभिः पुरुषस्याभिसम्बन्धो जन्म, न तु तस्य परिणामः, तस्यापरिणामित्वात्। तेषामेव च देहादीनामुपात्तानां परित्यागो मरणम्; न त्वात्मनो विनाशः, तस्य कूटस्थनित्यत्वात्"[3] इति। तस्मात् 'देवदत्तो जातः' इत्यत्र घटादेरिव न पुरुषस्य मुख्यं जन्म, किन्तु शरीरादिसम्बन्धेन भाक्तमित्यर्थः। अतः—

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे[4] ॥

---

१. सां० सू० १।१४९.

२. सां० का० १८.

३. सां० त० कौ०, पृ० १६३.

४. कठ० १।२।१८.

इत्यादिश्रुतय आत्मनो जन्मादिपरिणामशून्यत्वेन कूटस्थनित्यत्वमामनन्तीति नैव तस्य मुख्ये जन्मनिधने संभवतः।

ननु 'देवदत्तो जातः', 'देवदत्तो मृतः' इति व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या पुरुषस्य जननमरणावस्थे अभ्युपेये इति चेन्मैवम्, शरीरादिना संयुज्यमानत्वेन पुरुषस्य जायमानत्वम्, तद्वियोगेन च म्रियमाणत्वमित्यभ्युपगममात्रेणैव तद्व्यवहारोपपत्तेः। तथाहि श्रूयते—"स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः, स उत्क्रामन् म्रियमाणः"[1] इति। तस्मात् 'देववत्तो जातः' इत्यादिव्यवहारो भाक्त एव, न जातुचिन्मुख्यः।

ननु पुरुषस्य परमार्थतो जन्माभावे—

प्राङ्नाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते।
मन्त्रवत् प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम्[2] ॥

इति स्मृतौ जन्मनिमित्तानां जातकर्मादिसंस्काराणां विधानं न स्यात्। किञ्चात्र स्मृतौ 'पुंसः' इति कथनाद् जीवात्मैव गृह्यते, न शरीरमिति सुस्पष्टमेव ज्ञायते। अपि च, लोकसिद्धे खल्वेते जन्ममरणे "स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः, स उत्क्रामन् म्रियमाणः"[3] इति श्रुत्यापि संवाद्येते। तस्मान्न पुरुषस्य जन्ममरणे भाक्ते, किन्तु मुख्ये इति चेन्मैवम्, यथा 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र भगीरथरथखातावच्छिन्नजलप्रवाहे गङ्गाव्यपदेशो मुख्यस्तत्तीरे च भाक्तः, तथा जननमरणव्यपदेशोऽपि शरीरे मुख्यः प्रवर्तते, तत्सम्बन्धिनि जीवात्मनि च गौण इति निश्चेतव्यम्। नहि शरीरसम्बन्धादन्यत्र पुरुषो जातो मृतो वेत्यादिरूपेण क्वचित् केनचित् व्यपदिश्यते। तस्माज्जन्ममरणादिव्यपदेशः शरीरे मुख्यः, पुरुषे च भाक्तः।

किञ्च, यदुक्तं पुरुषस्य पारमार्थिकजन्माभावे तज्जन्मनिमित्तकजातकर्मादिसंस्काराणां विधानाभावप्रसङ्ग इति, तदयुक्तम्, जातकर्मादीनां गर्भबीजसमुद्भवजीवपापक्षयार्थत्वेनोपपत्तेः। तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रैः—"जातकर्मादि च गर्भबीजसमुद्भवजीवपापप्रक्षयार्थम्, न तु जीवजन्मजपापक्षयार्थम्। अत एव स्मरन्ति—"एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम्" इति।

१. बृ० उ० ४।३।८.
२. म० स्मृ० २।२९.
३. बृ० उ० ४।३।८.

तस्मान्न शरीरोत्पत्तिविनाशाभ्यां जीवजन्मविनाशाविति सिद्धम्"[१] इति। तथा च स्मर्यते—

गार्भैर्होमैर्जातकर्मचौलमौञ्जीनिबन्धनैः ।
बैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते[२] ॥ इति।

"स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः, स उत्क्रामन् म्रियमाणः"[३] इति श्रुतौ तु शरीरसम्बन्धाऽसम्बन्धनिमित्ते जन्ममरणे पुरुषस्य दर्शिते, न तु वास्तविके। अपि च—"जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते"[४], "अजः शरीरग्रहणात् स जात इति कीर्त्यते"[५] इत्यादि-श्रुतिस्मृत्योर्जन्ममरणव्यपदेशः शरीरे मुख्यत्वेन, पुरुषे च गौणत्वेनोपदिष्ट इति स्थूलदेहादिसम्बन्ध एव पुरुषस्य जन्म, तत्सम्बन्धपरित्यागश्च तस्य मरणमिति निष्कृष्टोऽर्थः[६]।

ननु जननमरणानां देहधर्मत्वात्, अन्धत्वबधिरत्वादीनां चेन्द्रियधर्मत्वान्नहि जननमरणकरणानां प्रतिनियमादित्यनेन हेतुना प्रतिक्षेत्रं पुरुषभेदो व्यवस्थापयितुं शक्यते, किन्तु यथैकस्यैवाकाशस्य घटाद्युपाधिभेदेन भेद-व्यवहारस्तथैकस्यैव पुरुषस्य देहाद्युपाधिभेदेनैव भवेज्जन्मादिव्यवस्थेति किं पुरुषभेदकल्पनेन गौरवदोषग्रस्तेनेति चेन्मैवम्; देहवत् तदवयवानां हस्तादीनामुपाधित्वात्, देहस्यैवोपाधित्वं नावयवानामित्यत्र विनिगमना-विरहादुपाधिभूतावयवभेदेनाप्यात्मभेदप्रसङ्गात्। तथा चावयवोत्पत्तिविनाशेन पुरुषोत्पत्तिविनाशप्रसङ्गः। न चेष्टापत्तिः, तादृशव्यवहारादर्शनात्। तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रैः—"न चैकस्यापि पुरुषस्य देहोपाधानभेदाद् व्यवस्थेति युक्तम्, पाणिस्तनाद्युपाधिभेदेनापि जन्ममरणादिव्यवस्थाप्रसङ्गात्। नहि पाणौ वृक्णे, जाते वा स्तनादौ महत्यवयवे युवतिर्मृता जाता वा भवतीति"[७] इति। अत्राऽयं भावः—कस्याश्चिद् बालाया हस्ते छिन्ने सति सा

१. ब्र० सू० भा० २।३।१६, पृ० ५२५.

२. म० स्मृ० २।२७.

३. बृ० उ० ४।३।८.

४. छा० उ० ६।११।३.

५. या० स्मृ० ३।६९.

६. सां० त० कौ० सारबोधिनीव्याख्यायाष्टिप्पणी, पृ० ३१५-३१७.

७. सां० त० कौ०, पृ० १६३.

मृतेति, स्तनादौ जाते सा जातेति न केनापि व्यवह्रियते, नापि ज्ञायत इति नोपाधिभूतावयवभेदेन जननमरणव्यवस्थेति ।

नन्वेवं जन्ममरणादिव्यवस्थार्थं पुरुषनानात्वे "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः"[1] इत्याद्यात्मैकत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधः, इति चेन्मैवम्, तेषां चित्सामान्यमादायाद्वैतप्रतिपादनपरत्वोपपत्तेः । तदुक्तं महर्षिणा कपिलेन—"नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात्"[2] इति । तदेवं जननमरणकरणानां प्रतिनियमादित्यनेन हेतुना प्रतिक्षेत्रं पुरुषभेदः संभवत्येव[3] ।

२. अयुगपत्प्रवृत्तेः—अयं द्वितीयो हेतुः । अयमस्यार्थः—प्रवृत्तिर्नाम प्रयत्नः । यद्यपि प्रयत्नो बुद्धेर्धर्मः, अथापि यथा योद्धृषु वर्तमानो विजयः पराजयो वा स्वामिनि राज्ञि व्यपदिश्यते, तथा बुद्धौ वर्तमानापि प्रवृत्तिः पुरुष उपचर्यते । प्रकृते उपचारनिमित्तं च स्वस्वामिभावसम्बन्ध एव ज्ञातव्यः । यदि सर्वशरीरेष्वेक एव पुरुषः स्यात्, तर्हि सर्वाण्यपि शरीराणि युगपदेककार्यार्थमेव प्रवृत्तानि भवेयुः । न चैवं दृश्यते । अतः प्रवृत्तभेदेनापि पुरुषभेदः सिद्ध्यति । अनुमानं च—"शरीराणि, प्रतिशरीरं विभिन्नपुरुषाधिष्ठेयानि, अयुगपत्प्रवृत्तिमत्त्वात्, रथादिवत्"[4] इति । अयुगपत्प्रवृत्तित्वमस्तु पुरुषबहुत्वं च माऽस्त्विति विपक्षे युगपत्प्रवृत्तित्वस्य बाधकतर्कस्य प्रदर्शितत्वात् । तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रैः—"तथा च तस्मिन्नेकत्र शरीरे प्रयतमाने स एव सर्वशरीरेष्वेक इति सर्वत्र प्रयतेत, ततश्च सर्वाण्येव शरीराणि युगपच्चालयेत्, नानात्वे तु नायं दोषः"[5] इति ।

३. त्रैगुण्यविपर्ययात्—त्रयो गुणा एव त्रैगुण्यम् । त्रैगुण्यस्य विपर्ययो वैचित्र्यं वैलक्षण्यं वा त्रैगुण्यविपर्ययः, तस्मात् त्रैगुण्यविपर्ययात् । अर्थाल्लोके हि सत्त्वगुणप्रधाना देवाः, रजोगुणप्रधाना मनुष्याः, तमोगुणप्रधानाश्च तिर्यग्योनय इति त्रिगुणानां वैचित्र्येण देवतिर्यङ्मनुष्यादिभेदव्यवहारो

---

१. श्वे० उ० ६।११.

२. सां० सू० १।१५४.

३. सां० त० कौ० सारबोधिनीव्याख्या, पृ० ३१८-३१९.

४. सां० त० कौ०, सा० बो०, पृ० ३१९.

५. सां० त० कौ०, पृ० १६४.

भवति। सर्वशरीरेषु यद्येक एव पुरुषः स्यात्, तदाऽयं भेदो नोपपद्येत। अतस्त्रैगुण्यविपर्ययाच्च पुरुषबहुत्वसिद्धिः[१]।

योगदर्शनेऽपि महर्षिणा पतञ्जलिना—"कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारण्यात्"[२] इति सूत्रेण पुरुषबहुत्वं व्यवस्थापितम्। अस्यायमर्थः—प्रकृतिः पुरुषापवर्गार्थं सृष्टेर्विकासं कृत्वा पुरुषस्य तदीयं शुद्धबुद्धस्वरूपज्ञानमुत्पाद्य एकस्मै मुक्तिं प्रदायापि पुनरन्यपुरुषकैवल्यार्थं प्रवर्तते, अतो मुक्तं प्रति नष्टापि सा तदन्यकृतेऽनष्टैव, तस्याः सर्वसाधारणत्वात्। यद्येक एव पुरुषः स्यात्, तदा तस्य मुक्तौ प्रकृतेर्व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः। अतो योगदर्शनेऽपि पुरुषबहुत्वमभीष्टमित्यवगन्तव्यम्।

किञ्च, "भेदव्यपदेशाच्चान्यः"[३], "अधिकं तु भेदनिर्देशात्"[४], इत्यादिसूत्रेषु बादरायणेन भेदस्यैव प्रतिपादितत्वादवच्छेदप्रतिबिम्बवादाभ्यामेकस्यैवात्मनोऽनेकत्वमौपाधिकमित्याधुनिकवेदान्तिनां प्रतिपादनमपसिद्धान्त इति विज्ञानभिक्षुरभिप्रैति[५]।

नन्वेवं सति—"एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः"[६] इत्याद्यद्वैतश्रुतिविरोध इति चेन्न, "नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात्"[७] इति सूत्रेण कपिलमहर्षिणाऽद्वैतश्रुतीनां विजातीयद्वैतनिषेधपरत्वेन व्यवस्थापितत्वात्। अतोऽद्वैतवाक्यानि "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति"[८] इत्यादिश्रुतिबलेन चिदेकरूपत्वाद् वैधर्म्यलक्षणाभेदपराण्येव, न त्वखण्डार्थपराणीति विज्ञानभिक्षुः प्रतिपादयति[९]।

तदेवं सांख्ययोगदर्शनयोः पुरुषश्चिद्रूपः, नित्यः, विभुः, प्रतिशरीरं भिन्नश्च। चिद्रूपोऽप्ययं नानन्दस्वरूप इति नैयायिक-वैशेषिक-प्राभाकराभि-

---

१. सां० त० कौ०, पृ० १६५.
२. यो० सू० २।२२.
३. ब्र० सू० १।१।२१.
४. ब्र० सू० २।१।२२.
५. सां० सू० १।१५३ प्र० भा०।
६. ब्र० वि० उ० १२.
७. सां० सू० १।१५४.
८. मुण्ड० ३।१।३.
९. सां० सू० १।१५४ प्र० भा०।

मतात्माऽपेक्षया श्रेष्ठोऽप्यद्वैतवेदान्ताभिमतात्मापेक्षया कनिष्ठ इति प्रतिभाति। अत एव भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैः प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेन सांख्यनिरास एव महान् यत्नो विहितः।

मीमांसामतेनात्मस्वरूपम्

तत्र तावन्मीमांसकाः—"स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिविधिवाक्यानुरोधेन देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तमात्मानं कल्पयन्ति। यतो हीदानीं कृतानां यागादि-विहितकर्मणां फलस्य स्वर्गस्यामुष्मिकत्वात्, यः कर्ता स एव भोक्तेति नियमेन सर्वत्र कर्तृभोक्तृशब्दयोः सामानाधिकरण्याच्च बौद्धाभिमतस्य क्षणिकविज्ञानरूपस्य बुद्धेः कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरनुपपन्नत्वात्, शरीरेन्द्रियाणां च विनश्यमानत्वेनानित्यत्वान्नहि तेषां लोकान्तरप्राप्तिः संभवतीति शरीरेन्द्रिय-बुद्धिभ्यो भिन्नः कश्चन नित्य आत्मा स्वीकर्तव्य इति मीमांसकाभिप्रायः, अन्यथा स्वर्गाद्यामुष्मिकफलप्रतिपादकवेदवाक्यानामप्रामाण्यापत्तेः। तदुक्तं कुमारिलभट्टेन—

> तस्माद् वेदप्रमाणार्थमात्मात्र प्रतिपाद्यते।
> ....
>
> शरीरेन्द्रियबुद्धिभ्यो व्यतिरिक्तत्वमात्मनः।
> नित्यत्वं चेष्यते शेषं शरीरादि विनश्यति[१] ॥ इति।

उक्तं च पार्थसारथिमिश्रेणापि—"स्वर्गकामादिश्रुतयो हि शरीरातिरिक्तं परलोकफलोपभोगयोग्यं कर्तारमन्तरेणानुपपद्यमानास्तमाक्षिपन्ति, ताभिश्चा-क्षिप्तं साक्षादेवोपनिषदः समर्थयन्ति "अविनाशी वा अरेऽयमात्मा" इत्येव-मादय इति सिद्धः शरीरातिरिक्तो मानसप्रत्यक्षरूपोऽहंप्रत्ययगम्यो ज्ञाता"[२] इति।

अत्र हि मीमांसादर्शने प्राभाकरसम्प्रदायो भाट्टसम्प्रदायश्चेति द्वौ सम्प्रदायौ वर्तेते। तत्र प्राभाकरा जीवात्मनः स्वरूपं पूर्वोक्तन्यायमतानु-रूपमेव प्रतिपादयन्ति। अस्मिन् मतेऽप्यात्मा देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नो नित्यो विभुश्च। अयं चात्मा स्वरूपतो जडः, मनःसंयोगे सति तत्र ज्ञानं गुण उत्पद्यते। तज्ज्ञानगुणविशिष्टः सन् चेतन इत्युच्यते। सुषुप्तौ मनसः पुरीतति नाड्यां प्रविष्टत्वात् तदानीं मनसा सह संयोगाभावाच्चात्मा सर्वज्ञानशून्यः सन्

---

१. श्लो० वा० ६-७, पृ० ४८१.
२. शा० दी० १।१।५, पृ० १२२.

जड इवावतिष्ठते। अत एव सुप्तोत्थितः पुरुषः 'न किञ्चिदवेदिषम्' इति वदति। एतेन सर्वलोकानुभवेन सुषुप्तावात्मनः सर्वज्ञानशून्यत्वं सुतरां सिद्धयति। जाग्रदवस्थायां तु मनःसंयोगसंभवाद् ज्ञानगुणोत्पत्तिः, तथा आत्मनश्चेतनरूपेण व्यवहारः। एवमेवात्ममनःसंयोगेनैव सुखदुःखेच्छाद्वेष-धर्माधर्मसंस्काराणामात्मविशेषगुणानामुत्पत्तिमङ्गीकुर्वतां प्राभाकराणा-मात्मस्वरूपविषयको विचारो न न्यायमतविलक्षणः[1]। अस्ति च वैलक्षण्यं तदात्मज्ञानविषयके विचारे। नैयायिका आत्मनो मानसप्रत्यक्षविषयत्वमङ्गी-कुर्वन्ति, प्राभाकरास्तु पदार्थज्ञानाश्रयत्वेनात्मनो ज्ञानं प्रतिपादयन्ति। तदुक्तं शालिकनाथमिश्रेण—

बुद्धीन्द्रियशरीरेभ्यो भिन्न आत्मा विभुर्ध्रुवः।
नानाभूतः प्रतिक्षेत्रमर्थवित्तिषु भासते[2] ॥ इति।

प्रभाकरमते नहि केवलस्यात्मनो ज्ञानं भवति, किन्तु पदार्थज्ञानाश्रय-त्वेन। तथाहि—घटादिपदार्थज्ञानावसर एव ज्ञानप्रकाशेन ज्ञाता ज्ञेयं च प्रकाशेते। अत्र हि ज्ञानस्य आत्माश्रितगुणत्वात् स्वप्रकाशत्वाच्च तज्ज्ञानं स्वयं प्रकाशमानं सत् स्वाश्रयमात्मानं स्वविषयं घटं च प्रकाशयनि। अत एव घटमहं जानामीति प्रयोगः। अयमेव 'त्रिपुटिप्रत्यक्षसिद्धान्तः' इत्युच्यते। प्रभाकरमते नैयायिकादेरिव आत्मा जडद्रव्यम्, अथापि स ज्ञानाश्रयः, अत एव घटपटादिसर्वपदार्थज्ञानसमयेऽहमित्यात्मा तदाश्रय-त्वेन प्रतीयत एव। पदार्थमन्तरा केवलस्यात्मनो ज्ञानं कदापि न भवति, ज्ञेयाभावे ज्ञातुरप्यभावात्। अन्यथा सुषुप्त्यवस्थायामप्यात्मनो ज्ञानं स्यात्, तत्रात्मनो विद्यमानत्वेऽपि पदार्थानामभावात्। तत्रात्मज्ञानव्यतिरेके पदार्थ-व्यतिरेक एव कारणमिति प्राभाकरास्त्रिपुटिप्रत्यक्षसिद्धान्तमङ्गीकुर्वन्ति[3]। उक्तं च शालिकनाथेन—"एवं च विषयवित्तिगोचरत्वादात्मनो विषयवेद-नोपायोपरमे स्वापादिष्वप्रकाशो युक्त एव पुरुषस्य"[4] इति। भाट्टसम्प्रदायेऽ-प्यात्मा शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिभ्यो व्यतिरिक्तो नित्यो विभुः प्रतिशरीरं भिन्न इति स्वीक्रियते। आत्मनो नित्यत्वप्रतिपादनार्थमेव तस्य विभुत्वं स्वीक्रियते भाट्टैः।

---

१. न्या० प्र०, पृ० २७९.

२. प्र० पं०, पृ०१४१.

३. दासगुप्तकृत भारतीय दर्शन का इतिहास, भाग १, पृ० ४०६-४०७.

४. प्र० पं०, पृ० १५३.

आत्मनो विभुत्वम्

नन्वणोरपि नित्यत्वसम्भवात्, "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा"[१] इत्याद्युपनिषत्सु आत्मनोऽणुत्वस्य प्रतिपादितत्वाच्च अणुरेव स्यादात्मा, किमर्थं तस्य विभुत्वमुच्यते ? इति चेन्न, आत्मनोऽणुत्वे शिरसि मे वेदना, पादे मे सुखमित्यादिरूपेण पादशिराद्यवच्छेदेन देवदत्तस्य युगपत् सुखदुःखाद्यननुभवापत्तिः। मध्यमपरिमाणत्वे च सावयवत्वादनित्यत्वापत्तिः। अपरं च— "अनन्तमपारम्"[२], "नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः"[३] इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिभिरप्यात्मनो विभुत्वं नित्यत्वं च प्रतिपादितम्। उपनिषत्स्वात्मनो यदणुत्वप्रतिपादनम्, तत्तस्य सूक्ष्मताप्रतिपादनार्थमित्यवधेयम्। अत आत्मा विभुरेव[४]।

आत्मनो नानात्वम्

ननु विभुत्वादेक एवात्मा भवतु, किमर्थं प्रतिशरीरं भिन्नत्वेन नानात्वाङ्गीकार इति चेन्न, यद्यात्मन एकत्वं स्यात्तदा यथा करचरणाद्यवयवभेदेऽपि देवदत्तश्चक्षुषा दृष्टमर्थं मनसा स्मरति त्वचा च प्रत्यभिजानाति, तथा शरीरभेदेऽप्यात्मन एकत्वाद् देवदत्तशरीरेण दृष्टस्यार्थस्य यज्ञदत्तशरीरेण स्मरणापत्तिः। कर्तुरेकत्वेऽपि मनोभेदात् तद्व्यवस्थेत्यपि वक्तुं न न शक्यते, मनसोऽपि करणत्वात्, अन्यथा चक्षुरादिभिरपि तद्व्यवस्था स्यात्। ननु चक्षुरादीनां सामर्थ्याभावान्मनोकरणमेव तत्र समर्थमित्यपि वक्तुं न शक्यते, करणत्वाविशेषात्। अपि च, एकात्मवादस्तदा स्वीकारार्हो भवेत्, यदि नानात्मवादे प्रबलं प्रमाणं नोपलभ्येत। प्रकृते तु—' निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति"[५], "मम साधर्म्यमागताः"[६] इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु भेदस्य प्रतिपादितत्वात्।

किञ्च, यत्र पुनः श्रुतिवचनानां परस्परविरोधः संभवति, तत्र प्रमाणान्तरेण तन्निश्चयः कर्तव्यः। अतः प्रकृते प्रत्यक्षमेव प्रमाणं भेदप्रतिपादकं

---

१. कठ० ६।१७.

२. बृ० उ० २।४।१२.

३. भ० गी० २।२४.

४. शास्त्रदीपिका १।१।५, पृ० १२४.

५. मुण्ड० ३।१।३.

६. भ० गी० १४।२.

विद्यते । तथा भेदे सत्येव प्रपञ्चवैलक्षण्यं बन्धमोक्षव्यवस्था च सम्भवतीति युक्त्याऽऽत्मनानात्ववादस्वीकार एव श्रेयान् । यत्र त्वात्मन एकवचनप्रयोगा दृश्यन्ते, ते जात्येकवचनाभिप्राया इति मन्तव्यमिति भाट्टाभिप्रायः । अत एवोक्तम्—"तस्येति चैकवचनं सामान्याभिप्रायम् । तस्मात् प्रतिशरीरं भिन्ना एवात्मानः सर्वगता नित्याः । एवं च बद्धमुक्तादिव्यवस्थापि युक्ततरा भवति"[1] इति । एतावदुक्तमिदमात्मस्वरूपं नैयायिकाभिमतप्राभाकराभिमतात्मस्वरूपेण तुल्यमेव ।

भाट्टास्त्वितोऽपि किञ्चिद्वैलक्षण्येनात्मस्वरूपं निदर्शयन्त आत्मनि कर्मणोऽप्यस्तित्वं प्रतिपादयन्ति । एतन्मतानुसारेण कर्म तावद् द्विविधम्—स्पन्दात्मकं परिणामात्मकं चेति । तत्र स्थानपरिवर्तनरूपं स्पन्दाख्यं कर्म, स्वरूपपरिवर्तनरूपं तु परिणामात्मकं कर्म । अत्रात्मनो विभुत्वात् तस्मिन् स्पन्दाख्यस्य कर्मणोऽभावेऽपि परिणामात्मकं तु संभवत्येवेति भाट्टानामाशयः । उक्तं च कुमारिलभट्टेन—

> यजमानत्वमप्यात्मा सक्रियत्वात् प्रपद्यते ।
> न परिस्पन्द एवैकः क्रिया नः कणभोजिवत्[2] ॥ इति ।

अस्यायमर्थः—यथा काणादा उत्क्षेपणादिरूपेण पञ्चविधं स्पन्दात्मकं कर्माङ्गीकुर्वन्ति, किन्तु आत्मन्युत्पद्यमानं कर्म न तादृग्रूपम्, न परिणामात्मकमित्यर्थः । आत्मनः परिणामित्वेऽनित्यत्वापत्तिरिति च न शङ्कनीयम्, भाट्टमते परिणामित्वेऽपि नित्यत्वाङ्गीकारात् । एतन्मतानुसारेणात्मा खद्योतवत् चिदचिदंशात्मकः । अत्र चिदंशेनात्मा जानाति, अचिदंशेन च परिणमते । अतो न्यायमतोक्ता ये सुखदुःखादय आत्मनो विशेषगुणत्वेन स्वीकृताः, त एव भाट्टमते आत्मनोऽचिदंशस्य परिणामा इति स्वीक्रियन्ते । तदुक्तं भाट्टमतमुद्दिश्य काश्मीरकश्रीसदानन्दयतिना—"चिदंशेन द्रष्टृत्वं सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं च, अचिदंशेन च ज्ञानसुखादिरूपेण परिणामित्वमिति विशेषः"[3] इति ।

नन्वत्र शङ्का जागर्ति यदेवं विभुरूपस्यात्मनः सुखादिरूपेण परिणामित्वस्वीकारेऽनित्यत्वापत्त्या कृतहानाकृताभ्यागमदोषः स्यादिति चेन्न,

---

१. शा० दी० १।१।५, पृ० १२५.

२. श्लो० वा० ७४, पृ० ५०१.

३. अ० ब्र० सि०, पृ० १७१.

अवस्थापरिणामे यथा बालयुवाद्यवस्थासु प्राप्तासु सत्सु योऽहं सोऽहमित्यादिना प्रत्यभिज्ञानान्यथाऽनुपपत्त्यैकपुरुषत्वमङ्गीक्रियते, यथा वा कुण्डलाद्याकारेण परिणतस्य सुवर्णस्य नहि सुवर्णत्वं विनश्यति, एवमेव सुखाद्यवस्थासु तद्रूपेणात्मनः परिणामित्वेऽपि प्रत्यभिज्ञानसंभवान्नात्मनोऽत्यन्तविनाश इति न कृतहानाकृताभ्यागमौ दोषौ। उक्तं च कुमारिलभट्टेन—

स्यातामत्यन्तनाशेऽस्य कृतनाशाकृतागमौ।
न त्ववस्थान्तरप्राप्तौ लोके बालयुवादिवत्॥

अवस्थान्तरभाव्येतत् फलं मम शुभाशुभम्।
इति ज्ञात्वानुतिष्ठंश्च विजहच्चेष्टते जनः॥

अनवस्थान्तरप्राप्तिर्दृश्यते न च कस्यचित्।
अनुच्छेदात् तु नान्यत्वं भोक्तुर्लोकोऽवगच्छति॥

सुखदुःखाद्यवस्थाश्च गच्छन्नपि नरो मम।
चैतन्यद्रव्यसत्तादिरूपं नैव विमुञ्चति॥

दुःखिनः सुख्यवस्थायां नश्येयुः सर्व एव ते।
दुःखित्वं चानुवर्तेत विनाशे विक्रियात्मके॥

तस्मादुभयहानेन व्यावृत्त्यनुगमात्मकः।
पुरुषोऽभ्युपगन्तव्यः कुण्डलादिषु स्वर्णवत्[1]॥ इति।

नन्वेवं परिणामात्मकस्य कर्मण आत्मनि विद्यमानत्वेऽपि तस्य विभुत्वात् स्पन्दाख्यं हि कर्म आत्मनि नोत्पद्यत इत्युक्तत्वाच्च—"स्वर्गकामो यजेत" इत्यत्र यजनकर्मणि कथमात्मनः कर्तृत्वम्। प्रत्यक्षसिद्धत्वात् शरीरस्यैव कर्तृत्वमुच्यतामिति चेन्न, यद्यपि प्रत्यक्षतः शरीरेणैव यागस्य सम्पाद्यमानत्वात् शरीरमेव कर्तेति प्रतीयते, अथापि शरीरस्याचेतनत्वात् स्वतस्तत्र स्पन्दाभावादात्माधिष्ठितस्यैव तस्य स्पन्दः, अन्यथा मृतशरीरेणाऽपि स्पन्दापत्तेः। तदुक्तं कुमारिलभट्टेन—

सत्ताज्ञानादिरूपाणां कर्ता तावत् स्वयं पुमान्।
योऽपि भूतपरिस्पन्दस्तत्राधिष्ठानतो भवेत्[2]॥ इति।

---

१. श्लो० वा० २३-२८, पृ० ४९२.

२. श्लो० वा० ७६, पृ० ५०१.

अत्र "यागादीनामादिशब्देन ग्रहणम्" इति पार्थसारथिमिश्रेण न्यायरत्नाकराख्यव्याख्यायां प्रतिपादितत्वात् सत्ताज्ञानादीत्यत्रादिशब्देन यागादीनां ग्रहणमिति यागस्यापि कर्ता आत्मैव ।

यद्यपि "यस्य व्यापारं धातुराह स कर्ता" इति स्मरणाद् धातूक्तक्रियासमवायित्वमेव कर्तृत्वम्",[1] अथापि तत् क्वचित् साक्षात् क्वचिच्च परम्परयापि संभवति, यथा 'काष्ठं छिनत्ति देवदत्तः' इत्यत्र छेदनक्रियायाः परशौ समवेतत्वेऽपि तद्द्वारा देवदत्त एव कर्ता इत्युच्यते, तद्वत् प्रकृतेऽपि साक्षादात्मनो यागकर्तृत्वाऽसम्भवेऽपि शरीरद्वारा क्रियमाणस्य तस्य 'इदं मदिष्टसाधनम्' इत्याकारकसंकल्पवत्त्वादेवात्मनः कर्तृत्वं सिद्ध्यति । उक्तं च श्रीकुमारिलभट्टेन—

क्रिया यथात्मनो नास्ति गमनादि तथैव हि ।
विधीयते च तेनात्र परद्वाराऽस्य कर्तृता ॥

यथा वा देवदत्तस्य च्छेदने काष्ठसंश्रिते ।
कर्तृत्वमेवं पुंसः स्याच्छरीरगमनादिषु ॥

व्यापारान्तरतस्तत्र कर्तृत्वं चेदिहापि नः ।
संकल्पसत्त्ववत्त्वाभ्यां पुमानिष्टः प्रयोजकः[2] ॥ इति ।

एवं भाट्टमते सर्वगस्याप्यात्मनः स्पन्दाख्ये कर्मणि प्रयोजकविलक्षणकर्तृत्वं संभवतीति भवत्येव स कर्ता । उक्तं च पार्थसारथिमिश्रेण—"स्पन्देष्वपि प्रयोजकत्वेनास्यैव कर्तृत्वं संभवति, प्रयत्नेन ह्यसौ शरीरं स्पन्दे प्रयोजयति । साक्षात्तु न संभवति, सर्वगते स्पन्दस्यासंभवादित्यनेनाभिप्रायेण पुराणेषूपनिषत्सु चाकर्तृत्ववादाः"[3] इति । तदेवं भाट्टाभिमतस्य खद्योतवच्चिज्जडात्मकस्यात्मनः परिणामित्वेऽपि नित्यत्वं विभुत्वेऽपि कर्तृत्वं च सिद्धम् ।

प्राभाकरास्तु भाट्टवदात्मनश्चिदंशभागित्वं नाङ्गीकुर्वन्ति । अतः प्राभाकरमते ज्ञानसुखादयो नात्मनः परिणामाः, किन्त्वात्मना सह मनसः संयोगे सत्यात्मन्युत्पद्यमाना गुणाः ।

---

१. श्लो० वा० न्या०, पृ० ५०२.
२. श्लो० वा० न्या० ८१-८३, पृ० ५०२.
३. शा० दी० १।१।५, पृ० ११९.

आत्मनो मानसप्रत्यक्षविषयत्वम्

भाट्टा अहमित्याकारकमानसप्रत्यक्षविषयत्वमात्मनः प्रतिपादयन्ति। तदुक्तं पार्थसारथिमिश्रेण—"मानसप्रत्यक्षरूपोऽहंप्रत्ययगम्यो ज्ञाता"[१] इति। यथा सुखादयो मानसप्रत्यक्षविषयाः, तथैव आत्माऽप्यहमित्याकारकमनसैव प्रत्यक्षीक्रियते।

आत्मनोऽस्वप्रकाशत्वम्

एवं मानसप्रत्यक्षविषयत्वादेव तस्य ज्ञानकर्मत्वादस्वप्रकाशत्वसिद्धिः। यद्यात्मा स्वप्रकाशः स्यात् तर्हि सुषुप्तावपि प्रकाशेत। ननु प्रबुद्धः पुरुषः 'सुखमहमस्वाप्सम्' इति स्मरति। स्मरणस्य च नियमेनानुभवापेक्षित्वात् सुषुप्तस्य सुखानुभवोऽङ्गीकर्तव्य एव इति चेत्? मैवम्, नहि तत्र कस्यापि सुखानुभवः, किन्तु तदानीं दुःखस्याभावाद्गुणवृत्त्या दुःखाभावे सुखव्यवहारः। तदुक्तं पार्थसारथिमिश्रेण—"प्रबुद्धा हि सुषुप्ताववगतं किञ्चिदपि दुःखमस्मरन्तः स्मरणानुपपत्त्यैव सुषुप्त्यवस्थायां मे न किञ्चिदपि दुःखमासीदित्यवगम्य तत्रैव सुखव्यवहारं गुणवृत्त्या कुर्वन्ति, तथा च व्यवहरन्ति—एतावन्तं कालमहमात्मानमप्यबुद्ध्वा शयितोऽस्मीति। तस्मात् सुषुप्तावप्रकाशान्नात्मनः स्वप्रकाशत्वम्, अतो मानसप्रत्यक्षगम्य एवायमिति स्थितम्"[२] इति। अत आत्मनो न केवलं ज्ञानकर्तृत्वमेव, अपि तु ज्ञानकर्मत्वमपि संभवतीति भाट्टानामभिप्रायः[३]।

प्राभाकरास्तु—आत्मज्ञानविषये भाट्टोक्तं मतमनङ्गीकुर्वन्त उक्तपक्षे कर्मकर्तृभावदोषमुद्भावयन्ति। उक्तं च शालिकनाथेन—"तत्र केचिदाहुर्मानसं प्रत्यक्षं सुखादिष्विवात्मनि प्रमाणमिति। तदयुक्तमिति प्राभाकरवराः। नह्येकस्य कर्तृत्वं कर्मत्वं च स्वापेक्षमुपपद्यते, स्वात्मनि क्रियावृत्तिविरोधात्"[४] इति।

भाट्टा उक्तदोषमेवं परिहरन्ति यन्नहि कर्मकर्तृभावः सर्वत्र दोषावहः। स्वकर्तृकायामेव क्रियायां कर्मव्यवहारः संभवत्येव लोके वेदे च। तथाहि—

---

१. शा० दी०, पृ० १२२.

२. शा० दी० १।१।५, पृ० १२४.

३. शा० दी०, पृ० १२३.

४. प्र० पं०, पृ० १५१.

यथा लोके 'अहमात्मानं जानामि' इति प्रयोगो भवति, वेदेऽपि—"आत्मानं सततं ज्ञात्वा"[1] इत्याद्यनेकान्येकस्मिन्नेव कर्मकर्तृभावप्रतिपादकानि वाक्यानि मिलन्ति। तस्मादहमात्मानं गच्छामीत्यत्र स्वं प्रति स्वस्य गमनासम्भवेन तत्र कर्मकर्तृभावविरोधसंभवेऽपि 'आत्मानं जानामि' इत्यादौ स्वेन स्वस्य ज्ञातृत्वस्य संभवान्न कर्मकर्तृविरोधः। उक्तं च पार्थसारथिमिश्रेण—"अस्ति चात्मनः स्वकर्तृकायामेव क्रियायां कर्मव्यवहारो लोके वेदे च। यथा तावद् भाष्य एव स्वसंवेद्यः संभवतीति कर्मवाची कृत्यप्रत्ययप्रयोगः, वेदेऽपि "आत्मानमुपासीत","आत्मानं वेद","आत्मा ज्ञातव्यः" इत्याद्यनेकशः प्रयोगः। न च गन्तुर्गमने कर्मत्वम्, प्रयोगाभावात्। शब्दसाधुत्वे हि प्रयोग-परवशा वयं न स्वयमीश्महे। यथाहि चलनार्थत्वे समाने गच्छतिः सकर्मकः, चलतिश्चाकर्मकः, प्रयोगस्य तथा दर्शनात्; एवं ज्ञातुः कर्मत्वं गन्तुश्चाकर्मत्वं भविष्यति। तस्मान्मानसाहंप्रत्ययगम्य आत्मा"[2] इति।

अपरं च त्रिपुटीप्रत्यक्षसिद्धान्तवादिभिः प्राभाकरैर्यदुच्यते आत्मा अर्थ-वित्तिष्वेव भासत इति, तदपि न समीचीनम्, त्रिपुटिप्रत्यक्षवादिनो हि 'घटमहं जानामि' इति प्रयोगे ज्ञानविषयत्वेन घटस्य, ज्ञानाश्रयत्वेन आत्मनः, स्वयंप्रकाशत्वेन च ज्ञानस्य ज्ञानमित्येकस्मिन् ज्ञाने ज्ञेयम्, ज्ञाता, ज्ञानं च प्रकाशत इति प्रतिपादयन्ति। तथा सति घटमहं जानामीत्यादिरूपेण सर्वदा अहंविशिष्टपदार्थज्ञानोदयप्रसङ्गः। न च सर्वदा तादृशानामेव ज्ञानाना-मुत्पत्तिः सम्भवति, 'अयं घटः' इत्यादिरूपेण केवलस्य विषयस्यापि ज्ञान-संभवात्। एतेन ज्ञायते यन्नात्मज्ञानं विषयज्ञानसहचारीति[3]।

वस्तुतस्तूभयपक्षनिष्पक्षतया विचार्यमाणे सर्वलोकानुभवानुसारेण केवल-स्यात्मनः, केवलस्य विषयस्य, तथा आत्मविषयविशिष्टस्यापि ज्ञानस्यो-त्पत्तिः सम्भवत्येव। अतोऽहमित्याकारकमानसप्रत्यक्षविषयत्वेन केवलस्या-त्मनो ज्ञानम्, 'अयं घटः' इत्यत्र केवलस्य विषयवित्तेरुत्पत्तिः, 'घटज्ञान-वानहम्' इत्यत्र विषयवित्तिविशिष्टस्यात्मनो ज्ञानमिति त्रिधापि मन्तुमुचि-तम्। अत आत्मा कदाचिदहमित्याकारेण मानसप्रत्यक्षेण, कदाचिच्च घटमहं जानामीति विषयवित्तिसाहचर्येण च भासत इत्यनुभवानुसारेण स्वीकर्तव्यमेव, अन्यथाऽव्याप्त्यापत्तेः।

---

१. ना० बि० उ० २१.

२. शा० दी० १।१।५, पृ० १२२-१२३.

३. दत्त एवं चटर्जी कृत भारतीय दर्शन, पृ० २११.

एवं विचार्यमाणे सति मीमांसादर्शनेऽप्यात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्धिभ्यो व्यतिरिक्तो नित्यो विभुः, तथा प्रतिशरीरं भिन्नश्च वर्तते। मीमांसकानामियानंशस्तु न्यायवैशेषिकमतसमान एव। किन्त्वात्मनः स्वरूपविषये प्रभाकरपक्षः सर्वथा न्यायदर्शनतुल्यः। आत्मनो ज्ञानविषये प्राभाकरा विषयज्ञानाश्रयत्वेनात्मनो ज्ञानमिति, नैयायिकाश्चाहमित्याकारकमानसप्रत्यक्षविषयत्वं तस्याङ्गीकुर्वन्तीत्यत्र प्राभाकरनैयायिकयोर्वैमत्यम्।

भाट्टास्तु न्यायमतवैलक्षण्येनात्मनः स्वरूपं चिज्जडात्मकं प्रतिपादयन्त आत्मनोऽहमित्याकारकमानसप्रत्यक्षविषयत्वं स्वीकुर्वन्ति। एवं चात्मनः स्वरूपविषये वैमत्यम्, मानसप्रत्यक्षविषयत्वे चैकमत्यं भाट्टनैयायिकयोरित्यवगन्तव्यम्।

ननु प्रभाकरमते आत्मनो ज्ञानाश्रयत्वमेव, न तु ज्ञानकर्मत्वमित्यङ्गीक्रियते, लोकानुवर्तनं च सर्वैरेव दार्शनिकैरङ्गीकरणीयमेव। तथा चोक्तं कुमारिलभट्टैः—

> सिद्धानुगममात्रं हि कर्तुं युक्तं परीक्षकैः।
> न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणेन निवर्तनम्[1]॥ इति।

तथा च 'अहमात्मानं जानामि', 'अहमात्मानं न जानामि' इति विधिनिषेधव्यवहारौ कथं नाम सङ्गच्छेताम्? इति चेन्न, विमर्शे सति दोषाभावात्। तथाहि—घटमहं जानामीति प्रत्ययो घटादौ विषयासम्बन्धेन ज्ञानवैशिष्ट्यावगाही सन्नपि न जातुचिद् घटादिषु ज्ञानाधारतां कल्पयितुं समर्थः, स्वभावस्याशक्यनिराकरणत्वात्। अत एव घटो ज्ञानवानिति न व्यवहारः। 'अहं ज्ञानवान्' इति प्रत्ययस्तु सर्वलोकानुभवसाक्षिकः प्रमात्मक एव, तेनात्मनो ज्ञानाश्रयताऽर्थादेव सिद्ध्यति। अत्रेदमवश्यं वेदितव्यं यद् यथा घटादिनिष्ठा ज्ञानीयविषयता ज्ञानासमानाधिकरणा, अर्थाद् विषयतासम्बन्धो ज्ञाननिरूपितोऽपि स्वाश्रये ज्ञानाश्रयतायाः प्रतिबन्धकः, तथैव ज्ञानाश्रयतापि ज्ञानकर्मताया विरोधिनी तदसामानाधिकरण्यप्रयोजिका च। अत आत्मा प्रभाकरमते न ज्ञानकर्म, किन्तु ज्ञानाश्रय एव। न चैवमप्यहमात्मानं जानामीत्यस्य प्रत्ययस्य कथमुपपत्तिरिति वाच्यम्, अहं ज्ञानाश्रय इति वक्तव्ये 'अहं घटं जानामि' इत्यनादिसंस्कारवशाद्

---

१. श्लो० वा० १३३, पृ० १२६.

ज्ञानभिन्नघटादौ ज्ञानकर्मतावद् ज्ञानभिन्ने आत्मनि ज्ञानकर्मतां विभाव्य व्यवहरति लोकः। दृष्टं च वस्तुस्थितेरन्यथात्वेऽपि व्यवहारस्यान्यादृशत्वम्। यथा न्यायमतेऽवयविनामवयवाश्रितत्वेऽप्यवयविष्ववयवाश्रयत्वव्यवहारः, वृक्षे शाखा इति। वस्तुतस्तु शाखासु वृक्षः, न तु वृक्षे शाखा। किन्तु भवत्येतादृशो व्यवहारः। तन्न्यायेन प्रकृतेऽपि परिदर्शितां पद्धतिं परिभावयन्तु परिशुद्धधियः।

अद्वैतवेदान्तानुसारं जीवात्मस्वरूपम्

एतावत्पर्यन्तमुक्तेषु न्यायवैशेषिकादिदर्शनेष्वनेकात्मवादः स्वीकृत इति ज्ञातम्। प्रकृते त्वद्वैतदर्शने नामानुरूपमेकमेव सच्चिदानन्दस्वरूपमात्मानमङ्गीकृत्योपाधिभेदेनैव जगद्वैचित्र्यं व्यवस्थाप्यते। भगवत्पादशङ्कराचार्यैः—"जीवो ब्रह्मैव नापरः"[1] इत्यत्रोपाधिशून्यस्यात्मनो ब्रह्मरूपत्वं प्रतिपादितम्। अनन्तराचार्येषु जीवेश्वरनिरूपणावसरे विवरणानुसारिभिर्बिम्बप्रतिबिम्बवादः, सुरेश्वराचार्यैर्विद्यारण्यस्वामिभिश्चाभासवादः, वाचस्पतिमिश्रैश्चावच्छेदवादोऽङ्गीकृतः। एषु त्रिषु प्रस्थानेषु विषयविवेचनावसरे विरोधाभासे सत्यपि तात्पर्ये तावदैकमत्यमस्तीत्यहो वैचित्र्यमद्वैतस्य। उक्तवादानां तात्पर्यनिर्णयात् प्राक् तत्तदनुसारेण जीवस्वरूपं तावद्विचार्यते।

आभासवादः

"स्वरूपतो मिथ्याभूतं प्रतिबिम्बमिति वाद आभासवादः"[2] इति गौडब्रह्मानन्दसरस्वतीभिराभासवादस्य लक्षणं प्रतिपादितम्। आभासवादे परमात्मन आभास एव जीव इति प्रतिपाद्यते। तदुक्तं भाष्यकृद्भिः शङ्कराचार्यैः—"आभास एव चैष जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादिवत् प्रतिपत्तव्यः"[3] इति। श्रीविद्यारण्यस्वामिनः—"जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति"[4] इति श्रुत्यनुसारेण शुद्धचैतन्यमाश्रिताऽनिर्वचनीया मूलप्रकृतिरेव शुद्धसत्त्वगुणप्रधानतया मायेति, मलिनसत्त्वगुण-

---

१. ब्र० ज्ञा० मा० २०.

२. न्या० र०, पृ० ८९.

३. ब्र० सू० शा० भा० २।३।५०.

४. नृसिंहो० ९ खण्डे।

प्रधानतया चाविद्येति प्रतिपाद्य, तत्र मायायां प्रतिफलितश्चिदाभासो मायां स्वाधीनीकृत्य स्थित ईश्वर इति, अविद्यायां प्रतिफलितोऽविद्यावशीभूतश्च चिदाभासो जीव इति प्रतिपादितवन्तः। तथाहि—

सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाऽविद्ये च ते मते।
मायाबिम्बो वशीकृत्य तां स्यात् सर्वज्ञ ईश्वरः॥
अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा[1] ॥ इति।

श्रीविद्यारण्यस्वामिभिर्यथैक एवाकाशो महाकाशः, घटाकाशः, मेघाकाशः, जलाकाश इति भेदेन चतुर्धा भवति, तथैकमपि चैतन्यं ब्रह्मचैतन्यम्, कूटस्थचैतन्यम्, ईश्वरचैतन्यम्, जीवचैतन्यं चेति चतुर्धा भवतीति स्वीक्रियते। तदुक्तम्—

कूटस्थो ब्रह्म जीवेशावित्येवं चिच्चतुर्विधा।
घटाकाशमहाकाशौ जलाकाशाभ्रखे यथा[2] ॥ इति।

अत्र स्थूल-सूक्ष्मशरीरयोरधिष्ठानभूतं चैतन्यं कूटस्थम्[3], निरवच्छिन्नचैतन्यं ब्रह्म, मेघस्थजलकणेष्विव बुद्धिवासनाविशिष्टमायायां प्रतिबिम्ब ईश्वरः,[4] शरीररूपघटे बुद्धिरूपजले यश्चेतनस्य प्रतिबिम्बः स जीव[5] इति ज्ञातव्यम्। प्रतिशरीरं बुद्धीनां भिन्नत्वात् तद्गतचिदाभासानामपि भेद इति जीवानामनेकत्वसिद्धिः। एवं जीवभेदेनैव प्रतिजीवं सुखदुःखयोर्व्यवस्थोपपत्तिः।

ननु बुद्धिप्रतिफलितस्य चिदाभासस्य जीवत्वे बुद्धेश्चाहङ्काररूपत्वात् सुषुप्तावहङ्काराभाव इति जीवाभावप्रसङ्ग इति चेन्मैवम्, सुषुप्तावप्यहङ्कारस्य संस्काररूपेण सद्भावात्। तदुक्तं गौडब्रह्मानन्दसरस्वतीभिः—"सुषुप्तावपि संस्काररूपेणाहङ्कारसत्त्वाज्जीवसत्त्वम्"[6] इति। अस्मिन् मतेऽहङ्कारे चिदात्मनो यः प्रतिबिम्बो न तस्य सत्यत्वम्, किन्त्वनिर्वचनीयत्वम्। अत

१. पञ्च० १।१६-१७.
२. पञ्च० ६।१८.
३. पञ्च० ६।२२.
४. पञ्च० ६।१५६-१५८.
५. पञ्च० ६।२३.
६. न्या० र०, पृ० ८८.

एव मिथ्यात्वमपि। तदुक्तं मधुसूदनसरस्वतीभिः—"आभासस्यापि जडाजडविलक्षणत्वेनानिर्वचनीयत्वम्"[1] इति। "न चायं क्रियाकारकफलात्मक आभास ईषदपि परमार्थवस्तु स्पृशति, तस्य मोहमात्रोपादानत्वात्"[2] इति सुरेश्वराचार्यैरप्याभासस्यापारमार्थिकत्वं प्रतिपादितम्। श्रीविद्यारण्यस्वामिभिरपि—"आभासत्वस्य मिथ्यात्वात्"[3], "मायिकोऽयं चिदाभासः"[4],

कर्तृत्वादीन् बुद्धिधर्मान् स्फूर्त्याख्यां चात्मरूपताम्।
दधद्विभाति पुरत आभासोऽतो भ्रमो भवेत्[5]॥

इत्याद्यनेकेषु स्थलेष्वाभासस्य मिथ्यात्वम्, मायिकत्वम्, भ्रमरूपत्वं च प्रतिपादितम्।

नन्वाभासवादे आभासस्यैव बद्धत्वात् केवलचैतन्यस्य च मुक्तत्वाद् बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यम्, एवमेव चिदाभासस्य स्वनाशार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चेति चेन्मैवम्, केवलचैतन्यस्यैवाभासद्वारा बद्धत्वाभ्युपगमात्। तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः—"अयमेव हि नोऽनर्थो यत्संसार्यात्मदर्शनम्" इति। तेन शुद्धचैतन्यस्याभास एव बन्धः, तन्निवृत्तिश्च मोक्ष इति स्वीयवास्तवरूपताप्राप्तये बद्धस्वरूपनाशार्थं प्रवृत्तेश्चौचित्यमेवेति न स्वनाशार्थं प्रवृत्त्यभावाशङ्कापि। तदाहुर्विद्यारण्यस्वामिनः—

देवत्वकामा ह्यग्न्यादौ प्रविशन्ति यथा तथा।
साक्षित्वेनाविनाशाय स्वविनाशं स वाञ्छति[6]॥ इति।

ननु शुद्धचित एवाभासात्मकबन्धस्वीकारे शुद्धचित एव जीवत्वमप्यङ्गीकार्यमिति चेत्, इष्टापत्तिः। तदुक्तं मधुसूदनसरस्वतीभिः—"आभासाविविक्तचैतन्यमपि तत्त्वमसिपदवाच्यम्"[7]। विद्यारण्यस्वामिभिरपि कूटस्थचैतन्यम्, तत्र कल्पिता बुद्धिः, तद्बुद्धिस्थश्चिदाभासश्चेति त्रितयमपि जीवपदेनोक्तम्। तथाहि—

---

१. सि० बि०, पृ० ८८.
२. नै० सि०, पृ० ११५.
३. पञ्च० ७।१५.
४. पञ्च० ७।२१७.
५. पञ्च० ८।५२.
६. पञ्च० ७।२४२.
७. सि० बि०, पृ० ८९.

चैतन्यं यदधिष्ठानं लिङ्गदेहश्च यः पुनः ।
चिच्छाया लिङ्गदेहस्था तत्सङ्घो जीव उच्यते[1]॥ इति ।

अयं च त्वंपदवाच्यः । अत्र "तत्त्वमसि" इति महावाक्येनैक्यबोधे वाच्यैकदेशस्य साभासोपाधेः परित्यागात् शुद्धचितोऽपरित्यागाच्च जहदजहल्लक्षणैवेति वेदान्तसिद्धान्तप्रवादोऽप्यनुकूल एव[2] । तस्मादाभासवादे जीवस्य ब्रह्मणा सहाभेदे बाधायां सामानाधिकरण्यम्, कूटस्थस्य ब्रह्माभिन्नत्वप्रतिपादने च मुख्यसामानाधिकरण्यमित्यवगन्तव्यम्[3] ।

ईषद्भासनमाभासः प्रतिबिम्बस्तथाविधः ।
बिम्बलक्षणहीनः सन् बिम्बवद् भासते स हि[4] ॥

इत्यत्र श्रीविद्यारण्यस्वामिभिः प्रतिबिम्बमेवाभास इति प्रतिपादितम्, अथापि प्रतिबिम्बाभासवादयोरिदं वैलक्षण्यं यदाभासवादे उपाधौ चैतन्यवदवभासमानस्य प्रतिबिम्बभूतस्य चिदाभासस्यानिर्वचनीयत्वात् तस्य मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यते । प्रतिबिम्बवादे प्रतिबिम्बो न मिथ्या, किन्तु प्रतिबिम्बत्वादिधर्माणामेव मिथ्यात्वमिति । तस्मात् प्रतिबिम्बस्य स्वरूपतो मिथ्यात्वमिति प्रतिपादनपरोऽयं पक्ष आभासवाद इति गीयते सम्प्रदायविद्भिः ।

प्रतिबिम्बवादः

"स्वरूपतः सत्यं प्रतिबिम्बत्वरूपेण मिथ्याभूतं बिम्बमेव प्रतिबिम्बमिति वादस्य प्रतिबिम्बवादत्वम्"[5] इति प्रतिबिम्बवादस्य लक्षणं गौडब्रह्मानन्दसरस्वतीभिः प्रतिपादितम् । बिम्बस्यैव प्रतिबिम्बव्यवहारात् क्लृप्तकार्यसम्भवान्नातिरिक्ताभासकल्पनं युक्तम्, गौरवादिति प्रतिबिम्बवादो युक्त इति प्रतिबिम्बवादिनामाशयः ।

अत्र प्रतिबिम्बवादे द्वौ पक्षौ स्तः । एको विवरणकारस्य, अपरः संक्षेपशारीरककारस्य । विवरणकृतस्तु—

---

१. पञ्च० ४।११.
२. सि० बि०, पृ० ८९.
३. बृ० प्र०, पृ० ४८८.
४. पञ्च० ८।३२.
५. न्या० र०, पृ० ८९.

विभेदजनकेऽज्ञाने नष्टे ज्ञानबलान्मुने ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति[1]॥

इति श्रुतिबलाद् जीवेश्वरयोरुपाधिभूतमज्ञानमेकमेवेत्यङ्गीकृत्य तदज्ञानोपहितं बिम्बचैतन्यमीश्वर इति, अन्तःकरणतत्संस्कारविशिष्टाज्ञानप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीव इति च प्रतिपादयन्ति । अत एव—"उपाध्यन्तर्गतत्वप्रतीयमानत्वे सत्यौपाधिकपरिच्छेदशून्यत्वे च सति बहिःस्थितस्वरूपत्वं प्रतिबिम्बत्वम् । उपाध्यनन्तर्गतत्वे सत्युपाध्यन्तर्गतस्वरूपाभिन्नत्वं बिम्बत्वम्"[2] इति हि काश्मीरकसदानन्दयतिना बिम्बप्रतिबिम्बयोर्लक्षणे व्यवस्थापिते । अत्रान्तःकरणनानात्वाज्जीवनानात्वम् । यथा तार्किकमते श्रोत्रैक्येऽपि तत्तत्कर्णशष्कुल्युपाधिभेदेन शब्दग्रहभेदव्यवस्था, एवमात्मैक्येऽप्यन्तःकरणोपाधिभेदादेव बन्धमोक्षादिव्यवस्थोपपत्तिः[3] ।

ननु जीवेश्वरयोरेकमेवाज्ञानमुपाधिरिति स्वीकारे उभावप्यज्ञौ स्याताम्, इति चेन्न, उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात् । यथा दर्पणगतमालिन्यादयो दर्पणस्थप्रतिबिम्ब एव सम्भवन्ति, तथा पूर्णानन्दो नास्ति, न भातीति व्यवहाररूपकार्यमविद्या प्रतिबिम्ब एव जनयति, न तु बिम्बे । अतोऽत्र जीवस्यैव प्रतिबिम्बत्वं नेश्वरस्येत्यवगन्तव्यम्[4] । अत्र पक्षे वस्तुतो बिम्बप्रतिबिम्बयोर्न भेदः । मदीयमिदं मुखमित्यैक्यप्रत्यभिज्ञया लोकेऽनुभूयमानस्य भेदाऽनुभवस्य बाध्यमानत्ववत् प्रकृतेऽपि "तत्त्वमसि" इति महावाक्येन जीवेश्वरयोर्भेदस्य बाध्यमानत्वात् ।

ननु मिथ्यारजतेऽपि मदीयमिदं रजतमिति प्रतीयमानरजतप्रत्यभिज्ञानवन्मदीयमिदं मुखमिति प्रत्यभिज्ञानमपि मिथ्यैवेति चेन्न, नेदं रजतमिति तत्र रजतस्वरूपस्यैव बाधात् तत्प्रत्यभिज्ञाया भ्रमत्वेऽपि प्रकृते नेदं मुखमिति न स्वरूपबाधः, किन्तु नात्र मुखमिति देशसम्बन्धमात्रबाध इति न मदीयमिदं मुखमित्यैक्यप्रत्यभिज्ञाया भ्रमत्वम् ।

ननु मुखावयवानामचाक्षुषत्वात् कथं प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानमिति चेन्न, यथा घटादीनां सर्वावयवानामप्रत्यक्षत्वेऽपि कतिपयावयवप्रत्यक्षत्वेनैव प्रत्यभिज्ञोप-

१. जा० द० ४।६३.
२. अ० ब्र० सि०, पृ० २०२.
३. अ० ब्र० सि०, पृ० २०२.
४. न्या० र०, पृ० ९०.

पत्तिः, तथैव नासादिकतिपयावयवानां प्रत्यक्षत्वेनैव प्रत्यभिज्ञानसम्भवः। तस्मात् प्रतिबिम्बो नाम न मुखलाञ्छितमुद्रा, मुखदर्पणयोः संयोगं विनैव प्रतीयमानत्वात्। नापि बिम्बसन्निधानेन दर्पणावयवा मुखाकारेण परिणमन्ते, बिम्बापायेऽपि प्रतिबिम्बस्य प्रतीयमानत्वापत्तेः, दर्पणावयवानां कारुकर्म-व्यतिरेकेणाऽकिञ्चित्करत्वाच्च। अन्यथा दर्पणद्रव्ये प्रतिमामुखे कर्तव्ये सति जना बिम्बमेव सन्निधापयेयुर्न तु कारुमपेक्षेरन्। अतो बिम्बातिरिक्त-त्वेन न प्रतिबिम्बस्य स्थितिरिति विवरणमते प्रतिबिम्बस्य बिम्बरूपत्वान्न मिथ्यात्वम्, किन्तु प्रतिबिम्बत्व-दर्पणस्थितत्व-पराङ्मुखत्वादिधर्मा एव मिथ्याभूताः[1]। तदत्रानुमानमपि—"विमत आदर्शो मुखव्यक्त्यन्तररहितः, तज्जन्मकारणशून्यत्वात्, यथा विषाणजन्मकारणशून्यं विषाणरहितं शशमस्तकम्"[2] इति।

यद्येवमुच्येत—लोके बिम्बभूतस्यैव देवदत्तस्य भ्रमनिवर्तकज्ञानाश्रयत्वं दृष्टम्, प्रकृते जीवश्च प्रतिबिम्ब इति कथं तस्य भ्रमाश्रयत्वं तन्निवर्तक-ज्ञानाश्रयत्वं चेति। तदयुक्तम्, नहि तत्र बिम्बत्वं प्रयोजकम्, किन्तु भ्रमा-श्रयत्वम्। प्रकृते जीवश्च भ्रमाश्रय इति न कोऽपि दोषः। तदुक्तम्—"अविद्यायाश्चिन्मात्राश्रयत्वेऽपि जीवपक्षपातित्वेन भ्रमोत्पादनात्"[3] इति। तस्मात् प्रतिबिम्बे बिम्बाद् भेदमात्रस्यैवाऽध्यस्तत्वेन स्वरूपेण प्रतिबिम्ब-स्यापि सत्यत्वाद् बन्धमोक्षयोः सामानाधिकरण्यमपि स्वरसत एवोपपद्यत इति विवरणानुसारिणामभिप्रायः।

अस्मिन् बिम्बप्रतिबिम्बवादे 'यः स्थाणुरसौ पुरुषः' इतिवत् "तत्त्व-मसि" इति महावाक्येन न बाधसामानाधिकरण्यम्, कृत्स्नस्य जीवस्य बाधे मोक्षस्यापुरुषार्थत्वात्, 'सोऽयं देवदत्तः' इतिवद् विरुद्धांशमात्रबाधेनैक्यपर-त्वेनापि सामानाधिकरण्योपपत्तिः[4]।

संक्षेपशारीरककारास्तु—"कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः"[5]

१. वि० प्र० सं०, पृ० २२०-२२४.

२. वि० प्र० सं०, पृ० २२४.

३. वि० प्र० सं०, पृ० २३०.

४. वि० प्र० सं०, पृ० २२५-२२६.

५. त्रि० म० ना० ४१८.

इति श्रुतिविरोधान्नेयं कल्पना युक्ता, किन्तु कारणोपाध्याख्यायां मायायां प्रतिबिम्ब ईश्वर इति, कार्योपाधावन्तःकरणे प्रतिबिम्बो जीव इति प्रतिपादयन्ति। तथाहि—"मायोपाधेरद्वयस्येश्वरत्वं कार्योपाधेर्जीवता च प्रतीचः"[1] इति। प्रतिबिम्बभूतयोर्जीवेश्वरयोरनुस्यूतमज्ञानोपहितं बिम्बचैतन्यं शुद्धम्। अत्र पक्षे शुद्धचैतन्यम्, ईश्वरचैतन्यम्, जीवचैतन्यं चेति चित्त्रैविध्यं भवति। अत एव—

जीव ईशो विशुद्धा चित् तथा जीवेशयोर्भिदा।
अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः॥

इत्यनादिषट्पदार्थेषु चित्त्रैविध्यमुदाहृतम्।

नन्वेवं जीवेश्वरयोरुपाध्योर्भिन्नत्वस्वीकारे—

विभेदजनकेऽज्ञाने नष्टे ज्ञानबलान्मुने।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति॥

इत्युभयोरेकोपाधित्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधः? इति चेन्मैवम्, अन्तःकरणस्याप्यज्ञानपरिणामेनाज्ञानाविशेषात्। अत्र केवलप्रतिबिम्बे न जीवेश्वरव्यवहारः, किन्तु प्रतिबिम्बत्वविशिष्टचैतन्ये, अन्यथा भागत्यागलक्षणाऽसम्भवः। किञ्चात्र प्रतिबिम्बवादे मुक्तजीवानां प्राप्यं शुद्धं ब्रह्मचैतन्यमेव, न त्वीश्वरः, तस्यापि प्रतिबिम्बरूपत्वादिति श्रीनिश्चलदासाः[2] स्वाभिप्रायं प्रकटयन्ति।

आभासप्रतिबिम्बवादयोर्भेदः

श्रीविद्यारण्यस्वामिनोऽन्तःकरणोपाधावनिर्वचनीयस्य प्रतिबिम्बस्योत्पत्तिमङ्गीकुर्वन्ति। तन्मतानुसारेण दर्पणं प्रतिबिम्बस्याधिष्ठानोपादानम्, बिम्बसन्निधिश्च निमित्तकारणम्। यद्यपि निमित्तापाये न कार्यापायस्तथापि निमित्तकारणं तावद् द्विविधम्—कार्यपूर्ववर्तिनिमित्तकारणम्, कार्यकालवर्तिनिमित्तकारणं चेति। दण्डादिकं घटं प्रति कार्यपूर्ववर्तिनिमित्तकारणम्। घटादिप्रत्यक्षज्ञानोत्पत्तौ घटादिकं कार्यकालवर्तिनिमित्तकारणम्। एवमेव दूरस्थनानावृक्षेषु यदेकत्वभ्रमो भवति, मन्दान्धकारे च रज्जौ सर्पत्वभ्रमो भवति, तत्र दूरत्वं मन्दान्धकारत्वं च कार्यकालवर्तिनिमित्तकारणे भवतः।

---

१. सं० शा० ३।१४८

२. वृ० प्र०, पृ० ४८४-४८५.

यथा दूरत्वमन्दान्धकारत्वयोर्निमित्तकारणयोर्निवृत्तावेकत्वादिभ्रमस्य निवृत्तिर्भवति, तथा बिम्बस्य सन्निधानं प्रतिबिम्बोत्पत्तौ कार्यकालवर्तिनिमित्तकारणमिति तन्निवृत्तौ प्रतिबिम्बस्यापि निवृत्तिरिति प्रतिबिम्बस्य मिथ्यात्वादाभासवादः।

विवरणमते तु प्रतिबिम्बस्य बिम्बाऽभिन्नत्वात् तत्र दर्पणस्थितत्वविपरीतदेशमुखत्व - बिम्बभिन्नत्वरूपाणामेवानिर्वचनीयधर्माणामुत्पत्तिरिति तेषां धर्माणामेव मिथ्यात्वं प्रतिबिम्बस्य च सत्यत्वमिति प्रतिबिम्बवाद इत्यनयोर्भेदः[१]।

यद्यप्याभासवादे प्रतिबिम्बवादे वा नैव विदुषामाग्रहः, किन्तु शुद्धचैतन्ये सांसारिकधर्माणां सम्बन्धाभावस्य, जीवेश्वरयोश्च पारमार्थिकभेदाऽभावस्य प्रतिपादनार्थं प्रक्रियाभेदो व्यवस्थापित इति यस्य यया प्रक्रियया तत्त्वबोधो भवति सैव तस्याभिमतेत्यवगन्तव्यम्[२]। जीवत्वेश्वरत्वधर्मयोः कल्पितत्वेऽपि धर्मिणोरकल्पितत्वाद् वस्तुतस्तयोरेकत्वाच्च बिम्बिप्रतिबिम्बवादे जीवब्रह्मणोरभेदबोधोऽनायासेन भवतीति प्रतिबिम्बवादपक्षपातिनां श्रीनिश्चलदासानामाशयः[३]।

अवच्छेदवादः

वाचस्पतिमिश्रैस्तु "नाविद्या ब्रह्माश्रया, किन्तु जीवे सा त्वनिर्वचनीया"[४], "विद्यास्वभावे ब्रह्मणि तदनुपपत्तेः"[५] इत्यादिस्थलेष्वज्ञानस्य जीवाश्रयत्वं ब्रह्मविषयत्वं च प्रतिपादितं वर्तते। अतस्तन्मतानुसारेणाज्ञानविषयीकृतं चैतन्यमीश्वरः, अज्ञानाश्रयीभूतं च जीव इति प्रतिपादितं भवति।

ननु सर्वव्यापकस्य सर्वाधिष्ठानस्य ब्रह्मणः कथं नाज्ञानाश्रयत्वम्? कथं चोक्तं मिश्रैर्नाज्ञानाश्रयं ब्रह्मेति जिज्ञासायां गुरुचरणैः श्रीदेवस्वरूपमिश्रैर्वाचस्पतिमिश्राणामाशय एवं प्रदर्शितः—"अविद्याया आश्रयो द्विविधो भवति—एकोऽध्यासेन, अपरश्चाच्छाद्यत्वेन। आध्यासिकसम्बन्धेनाविद्याया

१. बृ० प्र०, पृ० ५१०-५१२.
२. बृ० प्र०, पृ० ५१२-५१३.
३. बृ० प्र०, पृ० ५१३.
४. ब्र० सू० भा० १।१।४.
५. ब्र० सू० भा० १।४।३.

आश्रयो ब्रह्म भवत्येव, अन्यस्याभावात् । किन्त्वाच्छाद्यतासम्बन्धेन ब्रह्मणि नाविद्या तिष्ठति । अत एव मिश्रैः—"विद्यास्वभावे ब्रह्मणि" इत्युक्तम् । जीवे तु साऽऽच्छाद्यतासम्बन्धेन वर्तते । अत एवाविद्याया अभानापादकत्व-मसत्त्वापादकत्वं च वेदान्तशास्त्रे प्रतिपादितमुपपद्यते । नास्ति ब्रह्म न भाति ब्रह्मेत्याकारकयोर्द्वयोर्जीव एव सम्भवादसम्भवाच्च ब्रह्मणि नाच्छादिका सेति ब्रह्मानाश्रयेति च श्रीवाचस्पतिमिश्रैः सुष्ठु प्रतिपादितम्"[1] इति ।

तदेवं नीरूपस्य चैतन्यस्य प्रतिबिम्बाऽसम्भवादन्तःकरणावच्छिन्न एव जीवः, अनवच्छिन्न ईश्वर इत्यवच्छेदवादिनामाशयः । ननु नीरूपस्याप्या-काशस्य यथा जले प्रतिबिम्बस्तथाऽऽत्मनोऽपि स्यादिति चेन्न, आकाशे भ्रम-सिद्धस्यापि नीलरूपस्य सत्त्वेन तत्सम्भवेऽपि चैतन्ये आरोपितरूपस्याप्य-भावान्न तस्य प्रतिबिम्बः । ननु रूपरहितस्यापि शब्दस्य यद्वत्प्रतिध्वनिरूपेण प्रतिबिम्बः, तद्वदात्मनोऽपि स्यादिति चेन्न, नहि प्रतिध्वनिः शब्दस्य प्रति-बिम्बः, तस्याकाशगुणत्वात् । अत एव विद्यारण्यस्वामिभिः—

प्रतिध्वनिर्वियच्छब्दो वायौ बीसीतिशब्दनम् ।
..............................वह्नौ भुगुभुगुध्वनिः ॥
..............................जले बुलुबुलुध्वनिः ।
भूमौ कडकडाशब्दः..........................[2] ।

इति पञ्चीकरणप्रक्रियया पञ्चभूतेषु भिन्नभिन्नशब्दं प्रतिपाद्य प्रतिध्वने-र्वियच्छब्दत्वं प्रतिपादितम् । प्रतिध्वनेः शब्दस्य प्रतिबिम्बत्वे आकाशगुणो-च्छेदप्रसङ्गः[3] । तस्माज्जीवो नाम नाभासो नापि प्रतिबिम्बः, किन्तु यथा महाकाश एव घटोपाधिना घटाकाशः कथ्यते, तथा ब्रह्माप्यविद्यावच्छेदेन जीव इति व्यवहृतं भवति । तदुक्तम्—"न जीव आत्मनोऽन्यः, नापि तद्विकारः, किन्त्वात्मैवाविद्योपादानकल्पितावच्छेदः । आकाश इव घटमणिकादिकल्पि-तावच्छेदो घटाकाशो मणिकाकाशः, न तु परमाकाशादन्यस्तद्विकारो वा"[4] इति । उक्तं चान्यत्र—"अन्तःकरणावच्छिन्नः प्रत्यगात्मा इदमनिदंरूपश्चेतनः

१. सा० सु०, व० २७, अ० ४, पृ० ३०४.

२. पञ्च० २।३-५.

३. वृ० प्र०, पृ० ५००-५०२, सि० ले० सं०, पृ० १०८-१११.

४. ब्र० सू० भा० १।४।२२.

कर्ता भोक्ता कार्यकारणाविद्याद्वयाधारोऽहङ्कारास्पदं संसारी सर्वानर्थसम्भारभाजनं जीवात्मा"[१] इति ।

पूज्यपादैः शङ्कराचार्यैरपि—"सत्यमेवैतत्, पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते । यथा घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवदवभासते तद्वत्"[२] इत्यवच्छेदवादः समर्थितः ।

नन्वत्र शरीरेन्द्रियाद्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यत इति भगवता भाष्यकारेण शङ्कराचार्येणोक्तम् । अत्राऽयमाक्षेपः संजायते यदात्मानं शारीर इति ये कथयन्ति ते बाला अज्ञानिन इति भाष्यकाराभिमतं चेत् शारीरकसूत्राणीति ब्रह्मसूत्राणां तद्भाष्यस्य च शारीरकभाष्यमित्यपि प्रसिद्धत्वात् भाष्योक्तबालशब्दे सूत्रभाष्यकाराणामप्यन्तर्भावात् कथं तद्वचनप्रामाण्यग्रहः स्यात् ? इति चेन्मैवम्, अत्राऽयं महान् भेदः । तथाहि—शरीरे भवः शारीर इति व्युत्पत्तिसिद्धोऽयं शब्दः । अत्र 'भू सत्तायाम्' इति धातोर्निष्पन्नस्य 'भवति' इति रूपस्यार्थद्वयं विद्यते—अस्ति, उत्पद्यते चेति । ये तु शरीरावच्छेदेन आत्मन उत्पत्तिमङ्गीकृत्य शारीर इति कथयन्ति, त एव भाष्यकारेण बालशब्देन व्यवहृताः । भाष्यकाराभिप्रायस्तु—यथा व्यापकरूपोऽप्याकाशो घटाद्युपाधौ नोत्पद्यते, किन्तु महाकाश एव घटाद्याकारेणाभिव्यज्यते, तथैवात्मापि शरीरे नोत्पद्यते, किन्तु सर्वत्र व्याप्तोऽपि शरीरोपाधौ शरीराकारेणाभिव्यज्यत इति शारीर इति । अतः शारीरकसूत्रभाष्ये शरीरावच्छेदेनोपलभ्यमानस्यात्मनो न तावन्मात्रं स्वरूपम्, किन्तु घटाकाशस्थमहाकाशस्वरूपवत् तस्याप्यात्मनो व्यापकब्रह्मस्वरूपं तदैक्यं च प्रतिपादितमित्यस्ति महान् भेदो ज्ञान्यज्ञानिनोः ।

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।
घटो नीयेत नाकाशं तथा जीवो नभोपमः[३] ॥

इत्युपनिषद्वचनानुसारेण सर्वगतस्य चैतन्यस्याऽन्तःकरणेनाऽवच्छेदोऽवश्यं भवतीत्यन्तःकरणावच्छिन्नोऽविद्यावच्छिन्नो वा जीव इति श्रीवाचस्पति-

---

१. अध्यासभामती ।
२. ब्र० सू० भा० १।२।६.
३. त्रि० ता० १३.

मिश्रेभ्योऽवच्छेदपक्ष एव रोचते। अस्मिन् पक्षेऽज्ञाननानात्वाद् जीवनानात्वम्। स्वाज्ञानोपहिततया जगदुपादानत्वादेकस्य तत्त्वज्ञाने नापरस्य प्रपञ्चानुच्छेद इति प्रतिजीवं प्रपञ्चभेदोऽत्र प्रस्तूयते। अस्मिन्नवच्छेदवादे स्वावारकाज्ञानवशाज्जीव एव तत्तज्जगदुपादानं निमित्तं कर्ता च। ईश्वरे च सप्रपञ्चजीवाविद्याधिष्ठानत्वेन कारणत्वोपचार इत्यङ्गीक्रियते[1]।

एवमन्तःकरणाऽवच्छिन्नस्य जीवत्वे कर्तृभोक्तृसमययोस्तत्र तत्रान्तःकरणावच्छेद्यचैतन्यप्रदेशस्य भिन्नत्वात् कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्ग इति, अवच्छेदमात्राज्जीवत्वस्वीकारे घटावच्छिन्नस्यापि जीवत्वं प्रसज्येत, अन्तःकरणस्य स्वच्छत्वात् तदवच्छिन्नस्यैव जीवत्वमिति चेत्, परिच्छेदे स्वच्छत्वास्वच्छत्वकृतविशेषाऽनुपपत्तेः, प्रतिबिम्बग्राहित्वमात्रविशेषोलब्धिस्वीकारे हठात् प्रतिबिम्बवादस्वीकारापत्तिश्चेत्यालोचका अस्मिन्नप्यवच्छेदवादेऽरुचिं प्रदर्शयन्ति[2]।

वस्तुतस्तु प्रतिबिम्बवादे, अवच्छेदवादे, आभासवादे वा नाद्वैतिनामत्यन्तमाग्रहः, तेषां बालबोधनार्थत्वात्। किन्तु यथा किञ्चिद्विकारमन्तरेण कुन्तीपुत्रेऽज्ञानवशाद् राधापुत्रत्वभ्रमः, तथा ब्रह्मैव किञ्चिद्विकारं विनाऽनाद्यविद्यावशाज्जीवभावमापन्नं सद् विवेकेन मुच्यत इत्येव परमार्थः। तदुक्तं बृहदारण्यकभाष्ये पूज्यपादैः शङ्कराचार्यैः—"ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति, स्वविद्यया मुच्यते च" इति। वार्तिककारेणाप्युक्तम्—

राजसूनोः स्मृतिप्राप्तौ व्याधभावो निवर्तते।
यथैवमात्मनोऽज्ञस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यतः॥[3] इति।

अयमेव एकजीववादाख्यो मुख्यो वेदान्तपक्षः। अत्राप्येकजीववादे एकेन जीवेनैकमेव शरीरं सजीवम्, अन्यानि तु स्वप्नशरीराणीव निर्जीवानि। अत्र पक्षे जीवाज्ञानकल्पितमेव जगदिति तस्य प्रातिभासिकमेव सत्त्वम्, न व्यावहारिकम्। अत्र जीवस्यैकत्वात् तस्यैव च स्वकल्पितगुरुशास्त्राद्युपबृंहितश्रवणमननादिदाढर्यादात्मसाक्षात्कारे सति मोक्षः। शुकवामदेवादीनां

---

१. सि० बि०, पृ० ९०-९२.

२. सा० सु०, व० ११, अ० ३-४, पृ० २४०.

३. सि० ले० सं०, पृ० १२०.

मोक्षश्रवणं त्वर्थवादः। अत्र च सम्भावितसकलशङ्कापङ्कप्रक्षालनं स्वप्नदृष्टान्तसलिलधारयैव कर्तव्यमिति प्रतिपादयन्ति[१]।

अन्ये तु "अधिकं तु भेदनिर्देशात्"[२], "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्"[३] इत्यादिसूत्रेषु जीवभेदस्य, ईश्वरस्यैव जगत्कर्तृत्वस्य च प्रतिपादितत्वादेकेन जीवेनैकमेव शरीरं सजीवम्, तदज्ञानकल्पितमेव जगदिति पूर्वोक्तवचने मनःप्रत्ययमलभमाना हिरण्यगर्भ एको ब्रह्मप्रतिबिम्बो मुख्यो जीवः, अन्ये तु तत्प्रतिबिम्बभूताः संसारादिभाज इति सविशेषानेकशरीरैकजीववादमङ्गीकुर्वन्ति[४]।

अपरे तु प्रतिकल्पं हिरण्यगर्भस्य भेदात् कस्य हिरण्यगर्भस्य मुख्यं जीवत्वमित्यत्र नियामकाभावादेक एव जीवोऽविशेषेण सर्वशरीरमधितिष्ठतीति स्वीकुर्वन्ति। नन्वेकेनैव जीवेन कथं सर्वशरीरचेष्टासम्भव इति चेदुक्तं श्रीप्रकाशानन्देन—"एकेनाप्यनेकदेहचेष्टोपपत्तेः, नैयायिकानां कायव्यूहदशायां योगिदेहवत्"[५] इति। नन्वेवं सति चैत्रशरीरोत्पन्नस्य दुःखस्य मैत्रशरीरेणानुभवप्रसङ्गः? इति चेन्मैवम्, यथा शरीरभेदादेव न जन्मान्तरीयसुखाद्यननुसन्धानम्, तथा प्रकृतेऽपि शरीरभेदान्नानुसन्धानप्रसङ्गः। यद्वा एकस्मिन्नपि देहे पादावच्छिन्नः शिरोवच्छिन्नस्य दुःखं नानुसन्धत्ते, पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेत्यनुभवात्, तद्वदेवैकस्यापि जीवात्मनोऽनेकशरीरेषु सत्त्वेऽपि नानुसन्धानप्रसङ्गः[६]।

एवमद्वैतवेदान्ते जीवस्वरूपनिरूपणार्थमाभासवादः, प्रतिबिम्बवादः, अवच्छेदवादः, एकजीववादश्चेति चत्वारो वादाः सन्ति। तत्र चतुर्ष्वपि वादेषु श्रुति-सूत्र-भाष्याणां प्रमाणसद्भावात् चतुर्णामप्युपादेयत्वेऽप्येकजीववाद उत्तमाधिकारिणां कृते, प्रतिबिम्बावच्छेदवादौ मध्यमाधिकारिणां कृते, आभासवादश्च कनिष्ठाधिकारिणां कृत इति व्यवस्थापयितुं शक्यते। तदेव-

१. सि० बि०, पृ० ९२-९३ तथा सि० ले० सं०, पृ० १२१.
२. ब्र० सू० २।१।२२.
३. ब्र० सू० २।१।३३.
४. सि० ले० सं०, पृ० १२२-१२३.
५. वे० सि० मु०, पृ० ४०-४१.
६. सि० ले० सं०, पृ० १२३-१२४ तथा वे० सि० मु०, पृ० ४०-४१.

मद्वैतवेदान्ते आत्मभेद औपाधिकः, अभेदश्च पारमार्थिक इत्यङ्गीक्रियत इति ज्ञेयम् ।

सिद्धान्तशिखामण्यनुसारेण जीवस्वरूपम्

तत्र भेदाभेदयोः समन्वयात्मके वीरशैवसिद्धान्तप्रतिपादके 'सिद्धान्तशिखामणि'ग्रन्थेऽपि शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिभ्यो व्यतिरिक्त एव जीवात्मेति स्वीक्रियते । तदुक्तं भगवत्पादै रेणुकाचार्यैः—

नेन्द्रियाणां न देहस्य न बुद्धेरात्मता भवेत् ।
अहंप्रत्ययवेद्यत्वादनुभूतस्मृतेरपि ॥
शरीरेन्द्रियबुद्धिभ्यो व्यतिरिक्तः सनातनः[१] । इति ।

नन्वयं जीवः किंस्वरूप इति जिज्ञासायामुक्तम्—

एक एव शिवः साक्षाच्चिदानन्दमयो विभुः ।
निर्विकल्पो निराकारो निर्गुणो निष्प्रपञ्चकः ।
अनाद्यविद्यासम्बन्धात् तदंशो जीवनामकः[२] ॥ इति ।

अस्यायमर्थः—अकुण्ठितेच्छाद्यनेककल्याणगुणगणपूर्णः परशिव एव स्वविमर्शशक्त्यंशभूतानाद्यविद्यासम्बन्धात् 'जीवः' इत्यभिधानवान् भवति । तदेवमत्र दर्शने परशिवस्यांश एव जीव इति प्रतिपादितं भवति । अंशत्वं नाम अनाविष्कृताखिलशक्तिमत्त्वम् । अत एवायं जीवः सर्वकर्तृत्व-सर्वज्ञत्व-परिपूर्णत्व-नित्यत्व - व्यापकत्वरूपपरशिवशक्तिरूपसंकोचककला-विद्या-राग-काल-नियतिरूपपञ्चकञ्चुकैरावृतः किञ्चित्कर्तृत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वापूर्णत्वानित्यत्वाव्यापकत्वधर्मकः सन् स्वकर्मानुसारेण संसारे परिभ्रमति । तदुक्तम्—

किञ्चित्कर्ता च किञ्चिज्ज्ञो बद्धोऽनादिशरीरवान् ॥
अविद्यामोहिता जीवा ब्रह्मैक्यज्ञानवर्जिताः ।
परिभ्रमन्ति संसारे निजकर्मानुसारतः ॥
देवतिर्यङ्मनुष्यादिनानायोनिविभेदतः[३] । इति ।

---

१. सि० शि० ५।३-४, पृ० ७३.

२. सि० शि० ५।३३-३४, पृ० ६३.

३. सि० शि० ५।४७-४८, पृ० ७०-७१.

अत एवात्र दर्शने जीवस्यांशत्वापादकेऽज्ञाने नञो न ज्ञानविरोधिभावरूपाज्ञानमित्यर्थः, किन्तु ईषद् ज्ञानमज्ञानम्, अर्थात् संकुचितज्ञानमित्यर्थः। अत एवात्र न प्रतिषेधार्थको नञ्, अपि तु पर्युदासार्थकः। मुक्तौ तु ज्ञानादेः सङ्कोचकारणीभूतानामाणवादिमलत्रयाणां निवृत्तौ सत्यां तस्य ज्ञानादिशक्तीनां पुनर्विकासो भवति। तदुक्तम्—

जीवत्वं दुःखसर्वस्वं तदिदं मलकल्पितम्।
निरस्यते गुरोर्बोधाद् ज्ञानशक्तिः प्रकाशते[1] ॥ इति।

वृत्तिकारैः शङ्करशास्त्रिमहाभागैरपि—"अस्मन्मते शिवजीवयोर्भेदस्य मिथ्याज्ञानकृतत्वाभावात् शिवशक्तिस्वातन्त्र्यपरिकल्पितसङ्कोचकृतत्वात् तयोरभेदस्य विकसितस्वशक्तिदशायामुपपन्नत्वात् कूर्माङ्गभङ्गि-अहिकुण्डल-स्वर्णकुण्डलन्यायादिभिः स्वरूपस्यैव स्वेच्छया सङ्कोचः स्वरूपस्यैवाविर्भावः"[2] इत्युक्तम्, सङ्कुचितशक्तिकस्य शिवस्यैव जीवत्वमिति, पुनः शक्तिविकासे तस्यैव शिवत्वमिति च समर्थितम्।

जीवात्मनोऽणुरूपत्वम्

वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च।
भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्प्यते[3] ॥

इति श्रुत्यनुसारेण वीरशैवदर्शने जीवस्याणुपरिमाणत्वं स्वीक्रियते। तदुक्तम्—

वालाग्रशतभागेन सदृशो हृदयस्थितः।
अश्नन् कर्मफलं सर्वमात्मा स्फुरति दीपवत् ॥
आत्मापि सर्वभूतानामन्तःकरणमाश्रितः।
अणुभूतो मलासङ्गादादिकर्मनियन्त्रितः[4] ॥ इति।

आणवमलेनावृतत्वादेव जीवः स्वस्य परिपूर्णभावं विस्मृत्याणुतामापद्यते। जीवस्य मलावृतस्वरूपत्वं नीलकण्ठशिवाचार्यैरप्युक्तम्—"तत्र स्थूलचिद-

---

१. सि० शि० १८।१७, पृ० १३३.
२. ब्र० सू० शा० वृ० १।३।१९.
३. श्वे० उ० ५।९.
४. सि० शि० १८।६-७, पृ० १२९.

चिद्रूपशक्तिविशिष्टत्वं जीवात्मनो लक्षणम्। स्थूलत्वं च मलत्रयविशिष्टत्वम्। वैशिष्ट्यं चापृथग्भावसम्बन्धेन। एतन्मलत्रयरूपशक्तिविशिष्टो जीवः संसारीति निगद्यते"[1] इति।

यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः।
तथाक्षराद् विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति[2] ॥

इति श्रुत्युक्त्यनुसारेण यथाऽग्निविस्फुलिङ्गयोरंशांशिभावः, तथा जीवपरमात्मनोरप्यंशांशिभावोऽङ्गीक्रियते। अत एवोक्तम्—

निर्विकल्पो निराकारो निर्गुणो निष्प्रपञ्चकः।
अनाद्यविद्यासम्बन्धात् तदंशो जीवनामकः[3] ॥ इति।

शिवगीतायामपि—

सत्यज्ञानात्मकोऽनन्तो विभुरात्मा महेश्वरः।
तस्यैवांशो जीवलोके हृदये प्राणिनां स्थितः ॥
विस्फुलिङ्गा यथा वह्नौ जायन्ते काष्ठयोगतः।
अनादिकर्मसम्बद्धास्तद्वदंशा महेशितुः ॥
अनादिवासनायुक्ताः क्षेत्रज्ञा इति ते स्मृताः[4]।

इति महर्षिणागस्त्येन श्रीरामं प्रति जीवस्य परशिवांशत्वमेवोपदिष्टम्। मायिदेवेनापि—"आत्मायं केवलः शुद्धः शिवस्यांशः सदामलः"[5] इति जीवस्य शिवांशत्वं प्रतिपादितम्। तथा सत्येव साधारणासाधारणधर्माभ्यां तयोर्भेदाभेदौ प्रसिद्ध्यतः।

जीवपरमात्मनोरङ्गाङ्गिभावः

जीवपरमात्मनोरयमंशांशिभावो न ह्यौपाधिकः, किन्त्वङ्गाङ्गिरूपो वास्तविकः। अत एवात्र सिद्धान्ते जीवः 'अङ्गम्' इति कथ्यते। तदुक्तं मायिदेवेन—

---

१. शि० परि०, पृ० ६.
२. मुण्ड० २।१।१.
३. सि० शि० ५।३४, पृ० ६३.
४. शिवगी० २।२७-२९.
५. अनु० सू० ५।३.

अनाद्यन्तमजं लिङ्गं तत्परं परमं प्रति ।
यद् गच्छति महाभक्त्या तदङ्गमिति निश्चितम् ॥
अं भवेत् परमं ब्रह्म तद्गतं तत्परायणम् ।
अङ्गस्थलमिति प्राहुरङ्गतत्त्वविशारदाः[१] ॥ इति ।

श्रीनीलकण्ठशिवाचार्याः—"अङ्गपदस्य रूढिशक्त्या शरीरवाचित्वेऽपि यस्य चात्मा शरीरम्....यस्य चाव्यक्तं शरीरम्" इत्यन्तर्यामिब्राह्मणेन पृथिव्यादिजीवात्मपर्यन्तस्य सकलस्य वस्तुजातस्य परशिवशरीरत्वबोधनाद् जीवस्याप्यङ्गपदवाच्यत्वे न काप्यनुपपत्तिः"[२] इत्यङ्गपदस्य जीववाचकत्वं समर्थितवन्तः ।

पत्रशाखादिरूपेण यथा तिष्ठति पादपः ।
तथा भूम्यादिरूपेण शिव एको विराजते[३] ॥

इति भगवत्पादै रेणुकाचार्यैः परशिव एव स्थावरजङ्गमरूपेण वर्तत इति प्रतिपादितम् । तत्र परशिवस्य धृतिशक्त्या धरणिः, करुणया जलम्, उज्ज्वलतया तेजः, परमानन्दस्पन्देन वायुः, चिद्व्याप्त्या व्योम, चितिसङ्कोचचित्तविशिष्टो जीव इति मारितोण्टदार्यैः शिवः स्वकीयभिन्नभिन्नशक्त्या भूम्यादिरूपेण परिणामं प्राप्य चितिसङ्कोचभूतचित्तविशिष्टत्वेन जीवोऽभूदिति प्रतिपादितम्[४] । तस्माद्यथा वृक्षशाखादिष्ववयवावयविभावस्तथा जगज्जीवपरमात्मनोरप्यवयवावयविभावः ।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्[५] ॥

इति श्रुतिं प्रमाणयद्भिर्भगवत्पादैः श्रीपतिपण्डिताराध्यैरपि—"तस्मान्मायिनः परमशिवावयवलेशः पुरुषो जीवः"[६] इति जीवस्य परशिवावयवत्वं प्रतिपादितम् । तस्माज्जीवपरमात्मनोरवयवावयविभावरूपोंऽशांशिभावः ।

---

१. अनु० सू० ४।२-३.
२. शि० परि०, पृ० ५९.
३. सि० शि० १०।९, पृ० १८९.
४. सि० शि० १०।९ तत्त्वप्रदीपिकाव्याख्या, पृ० १८९.
५. श्वे० उ० ४।१०.
६. ब्र० सू० श्रीकर० २।३।४१.

ननु परशिवस्य निरवयवत्वात् कथं जीवपरमात्मनोरवयवावयविरूपोंऽशांशिभाव इति चेन्न, तस्यास्मदादेरिव प्राकृतावयवाऽभावेऽपि—

सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः।
अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥[1]

इत्यादिप्रमाणेन विलक्षणनित्याङ्गसद्भावेन दोषाभावात्। यथा न्यायमते 'पञ्चावयवं वाक्यं न्यायः' इति न्यायलक्षणस्य निरवयवे शब्दे गुणरूपे द्रव्यत्वव्याप्यस्यावयवत्वस्य द्रव्यत्वाभाववति शब्दे नितरामभावेन लक्षणस्यासंभवित्वापत्तौ अधीनत्वलक्षणमवयवत्वम् आरोपितं वा स्वीकृत्य दोषनिरासः क्रियते, तथैव प्रकृतेऽपि परिदर्शितः निष्पक्षपातः पन्थाः परिद्रष्टव्यः। जीवस्य परशिवांशत्वे—"तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्"[2], "अंशो नानाव्यपदेशात्"[3], "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः"[4] इत्यादिश्रुति-सूत्र-स्मृतिवचनानि प्रमाणान्यवगन्तव्यानि।

नन्वेवं जीवस्येश्वराङ्गत्वे स्वीकृते 'भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिः' इत्याभाणकानुसारेण यथा हस्ताद्यवयवगतव्रणादिजन्यदुःखेन देवदत्तस्य दुःखित्वं दृश्यते, तथा परशिवांशस्याङ्गस्य वा जीवस्य सुखित्वे दुःखित्वे च तदंशिनः परशिवस्य सुखित्वदुःखित्वप्रसङ्गः ? इति चेन्मैवम्, दुःखमोहादीनामाणवादिमलकार्यत्वात्। तदुक्तं रेणुकभगवत्पादैः—"जीवत्वं दुःखसर्वस्वं तदिदं मलकल्पितम्"[5] इति। अस्यायं भावः—परशिवस्येच्छाशक्तिसंकोच आणवमलः, ज्ञानशक्तिसंकोचो मायीयमलः, क्रियाशक्तिसंकोचश्च कार्ममल इति व्यवह्रियते। तत्राणवमलो जीवेऽणुतामापाद्य परमात्मनोऽस्य भेदबुद्धिं कल्पयति। कार्ममलो जीवस्य पुण्यपापकर्मसम्पादने हेतुर्भवति। मायीयमलश्च पत्नीपुत्रादिषु ममतामभिजनयति। एतन्मलत्रयावृतः परमात्मचैतन्यैकदेश एव जीवः। यथा हि शिवः सहजतयेच्छाज्ञानक्रियाशक्तिविशिष्टः, तथा जीवस्तत्संकोचभूतैराणव-मायीय-कार्ममलैः सहजतया आवृतो वर्तते।

---

१. वा० पु० १२।३१.
२. श्वे० उ० ४।१०.
३. ब्र० सू० २।३।१५.
४. भ० गी० १५।७.
५. सि० शि० १८।१७, पृ० १३३.

तदेवं सुखदुःखादीनां मलकार्यत्वात्, मलानां च जीवे विद्यमानत्वात्, परमात्मनि तदत्यन्ताभावाच्च जीवस्यैव सुखदुःखसाक्षात्कारः[1] । तदुक्तं श्रीपतिपण्डिताराध्यैः — "अनादिस्वाभाविकमायापाशबद्धघोरापारनिस्सारसंसारव्यापारतापत्रयानलदन्दह्यमाननानाशरीरप्रवेशनिर्गमनवर्णाश्रमाभिमानविशिष्टकामक्रोधाद्यनुस्यूतसुखदुःखाद्याश्रयत्वं जीवत्वम्"[2] इति ।

तस्मात् 'अयं सुखी', 'अयं दुःखी' इति व्यवहारदर्शनात् सुखदुःखादिमत्त्वं जीवात्मनस्तटस्थलक्षणं भवितुमर्हति, 'शाखाग्रे चन्द्रः' इत्यादिवत् सुखदुःखादीनां ताटस्थ्येन जीवलक्षणत्वात् । सुखदुःखादयो हि जीवस्य तत्तत्सामग्रीसमवधानदशायां तत्तच्छरीरादिसम्बन्धेन पर्यवस्यन्ति, सुखदुःखादिनिष्ठोपभोग्यतानिरूपितोपभोक्तृत्वस्य तत्तत्सामग्रीसमवधानदशायां शरीरादिसम्बन्धेन जीव एव सत्त्वात् । अतः सुखदुःखादिविषयेषु भोज्यत्वम्, जीवस्य भोक्तृत्वं च सर्वजनीनम्[3] । "एतेषां देहिनां साक्षी प्रेरकः परमेश्वरः"[4] इति रेणुकभगवत्पादैरपीश्वरस्य जीवानां प्रेरकत्वमुक्तम्, न तु तत्सुखदुःखभोक्तृत्वम् । ईश्वरस्याभोक्तृत्वं च—

> द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
> तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति[5] ॥

इति श्रुत्यापि प्रतिपादितम् । अस्य विस्तरः श्रीकरभाष्ये[6] द्रष्टव्यः ।

श्रीविद्यारण्यस्वामिभिरपि—यथा पितृजन्या कन्या भर्तुर्भोग्या, न पितुरिति सदृष्टान्तमीश्वरस्य जगत्कर्तृत्वेऽपि न तस्य भोक्तृत्वम्, भोक्तृत्वं तु जीवस्यैवेति प्रतिपादितम् । तथाहि—

> ईशकार्यं जीवभोग्यं जगद् द्वाभ्यां समन्वितम् ।
> पितृजन्या भर्तृभोग्या यथा योषित्तथेष्यताम्[7] ॥ इति ।

---

१. श० वि० द०, पृ० ९०-९१.
२. ब्र० सू० श्रीकर० १।१।१, पृ० ४.
३. शि० परि०, पृ० ७.
४. सि० शि० ५।५०, पृ० ७१.
५. श्वे० उ० ४।६.
६. ब्र० सू० श्रीकर० २।३।४४.
७. पञ्च० ४।१८.

अत एव—"सुख्यहं चेति जीव एवाभिमन्यते"[१] इत्येवं श्रीराममुपदिशता महर्षिणाऽगस्त्येन सुखदुःखभागित्वं जीवस्यैवेति समुद्घोषितम् ।

जीवात्मनो बहुत्वम्

जीवात्मनो विभुत्वे प्रतिशरीरं सर्वात्मस्थित्या भोगसांकर्यापत्तिरिति वीरशैवदर्शने जीवस्याणुत्वं स्वीकृतम् । अणुत्वादेव तस्य नित्यत्वमपि सिद्ध्यतीति कृतप्रणाशाकृताभ्यागमदोषशङ्कापि कर्तुं न शक्यते । अत्र जीवोपाधिभूताया अविद्याया अंशानामानन्त्याद् जीवानामप्यानन्त्यम् । तदुक्तं भगवत्पादै रेणुकाचार्यैः—"अविद्याशक्तिभेदेन जीवा बहुविधाः स्मृताः"[२] इति ।

भगवत्पादैः श्रीपतिपण्डिताराध्यैरपि लोके प्रतीयमानस्य केषाञ्चिद् दारिद्र्यस्य केषाञ्चिदैश्वर्यस्य च व्यवस्थार्थं जीवानामणुत्वं बहुत्वं चाङ्गीकर्तव्यमिति प्रतिपादितम् । तथाहि—"किञ्चाद्वैतमते जीवानां विभुत्वेन सर्वेषां प्रतिबिम्बभूतस्वशरीरेषु विद्यमानत्वाददृष्टानियमात्, अदृष्टानां पुण्यपापानामनियमाद् नियमाभावात् केषाञ्चिद् दारिद्र्यं केषाञ्चिदैश्वर्यमिति व्यवस्था न स्यात् । तस्माज्जीवानामणुत्वं बहुत्वं प्रतिशरीरं स्वाभाविकं भिन्नत्वं चाङ्गीकर्तव्यम्"[३] इति ।

नन्वेवं परमात्मनो जीवभावापत्तिः किमर्थमिति चेत्, लीलार्थमित्यभ्युपगम्यते । तदुक्तं भगवत्पादै रेणुकाचार्यैः—

अस्वतन्त्राश्च किञ्चिज्ज्ञाः किञ्चित्कर्तृत्वहेतवः ।
लीलाभाजनतां प्राप्ताः शिवस्य परमात्मनः[४] ॥ इति ।

यथा लोके सर्वैश्वर्य-शौर्य-धैर्य-वीर्य-पराक्रमधुर्यस्य सप्तद्वीपपरिवृत-सर्वमण्डलाधीश्वरस्य महाराजस्य कदाचिद्विलासेन कार्यारम्भकत्वम्, कदाचित्तूष्णीभूतावस्थानत्वं दृश्यते, तथा परशिवस्यापि कदाचिल्लीलावस्था कदाचिच्च केवलावस्थेति निर्णीयते । "स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी

---

१. शि० गी० २।३५.
२. सि० शि० ५।४५, पृ० ७०.
३. ब्र० सू० श्रीकर० २।३।४८.
४. सि० शि० १८।१४, पृ० १३२.

न रमते स द्वितीयमैच्छत्"[१] इति श्रुत्यनुसारेण यदा हि स रन्तुमिच्छति तदाऽखण्डरसास्वादपरिबृंहितोऽपि पूज्यपूजकरूपेण क्रीडार्थं खण्डरसास्वादार्थं चाज्ञानकर्मयोगेन, अर्थात् स्वातन्त्र्यपरिकल्पिताणवादिमलसम्बन्धेन घृतकाठिन्यन्यायेनांशतः शरीरी भवति[२]। तदुक्तं रेणुकभगवत्पादैः—

न चास्ति देहसम्बन्धो निर्देहस्य स्वभावतः।
अज्ञानकर्मयोगेन देही भवति भुक्तये[३] ॥ इति।

ननु जीवस्याणुत्वे तस्य शरीरैकदेशस्थित्या पादे मे वेदना, शिरसि मे सुखमिति सर्वाङ्गीणचैतन्योपलब्धिः कथमिति चेन्न, प्रदीपादिवत् तदुपपत्तेः। तदुक्तं रेणुकभगवत्पादाचार्यैः—

वालाग्रशतभागेन सदृशो हृदयस्थितः।
अश्नन् कर्मफलं सर्वमात्मा स्फुरति दीपवत्[४] ॥ इति।

भगवता बादरायणेनापि—"अविरोधश्चन्दनवत्"[५], "गुणाद्वाऽऽलोकवत्"[६] इति सूत्राभ्यां चन्दनालोकदृष्टान्ताभ्यामात्मनोऽणुत्वेऽपि स्वज्ञानप्रभया शरीरव्यापित्वं तस्य समर्थितम्।

अत्रायं भावः—यथा चन्दनस्यैकप्रदेशस्थितस्य सकलशरीरशैत्यजनकत्वम्, तथा क्षेत्रज्ञस्यैकस्मिन् प्रदेशे स्थितस्यापि सर्वाङ्गसुखदुःखभोक्तृत्वमुपपन्नम्। यथा वा लोके मणिप्रदीपप्रभृतीनामेकदेशवर्तिनामपि तत्प्रभायाः सर्वदेशवर्तित्वम्, तथाऽणुरप्यात्मा स्वज्ञानप्रभया शरीरं व्याप्य तिष्ठति। ननु कथं गुणो गुणिव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तेत, नहि पटस्य शुक्लो गुणः पटव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तमानो दृश्यते ? इति चेन्मैवम्, शुक्लादिगुणानां स्वद्रव्यव्यतिरेकेणानुपलभ्यमानत्वेऽपि गन्धप्रकाशयोस्तत्सम्भवात्। नहि रसो गुणो जिह्वयोपलभ्यत इति रूपादयोऽपि गुणा जिह्वयैवोपलभ्येरन्निति नियन्तुं शक्यते। फलबलकल्प्यस्य स्वभाव एव शरणमिति लोकानुभवेन

---

१. बृ० उ० १।४।३.
२. ब्र० सू० श्रीकर० २।१।३३; सि० शि० १८।११ तत्त्वप्रदीपिकाव्याख्या।
३. सि० शि० १८।११, पृ० १३०.
४. सि० शि० १८।६, पृ० १२९.
५. ब्र० सू० २।३।२२.
६. ब्र० सू० २।३।२४.

प्रदीपप्रभावद् ज्ञानप्रभायाः शरीरव्याप्यत्वेन स्वीकारे न कोऽपि दोषः। यथा पृथिव्या गन्धस्य गुणत्वेनोपलभ्यमानस्य ततो व्यतिरेकः, तथा जानामीति ज्ञातृगुणत्वेन प्रतीयमानस्य ज्ञानस्याप्यात्मनो व्यतिरेकसिद्धिः। "आलोमभ्य आनखेभ्यः"[1], "प्रज्ञया शरीरं समारुह्य शरीरेण सुखदुःखे आप्नोति"[2] इत्यादिश्रुतयो जीवात्मनश्चैतन्यगुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयन्ति[3]।

जीवपरमात्मनोर्भेदाभेदः

तदेवं विचित्रशक्तियुक्तमायावशादणुत्वादिप्राप्त्या जीवस्याणुत्वं स्वाभाविकमेव, न त्वौपाधिकम्। यथा विस्फुलिङ्गानामणुत्वं स्वाभाविकम्, यथा वा सरितां सरित्त्वं समुद्रादन्यत्वं च स्वाभाविकम्, तथा जीवस्याणुत्वं परशिवादन्यत्वं च स्वाभाविकमेवेति संसारदशायां जीवपरमात्मनोर्वास्तविको भेदः।

नन्वेवं मलावृतत्वेन जीवस्य परमात्मनः पारमार्थिकभेदसिद्धौ कथं तस्य शिवाऽभिन्नत्वमिति चेत्, यदा गुरुर्वेध-मन्त्र-क्रियारूपदीक्षात्रयेणाणवादिमलत्रयाणां निवारणपूर्वकं शिवाद्वैतज्ञानमुपदिशति, तदाऽयं शुद्धो भूत्वा शिवस्वरूपो भवति। अत एव—

पूज्यपूजकयोर्लिङ्गजीवयोर्भेदवर्जने　।
पूजाकर्माद्यसम्पत्तेर्लिङ्गनिष्ठाविरोधतः　॥

प्रेरकं शङ्करं बुद्ध्वा प्रेर्यमात्मानमेव च।
भेदात् तं पूजयेन्नित्यं न चाद्वैतपरो भवेत्॥

पतिः साक्षान्महादेवः पशुरेष तदाश्रयः।
अनयोः स्वामिभृत्यत्वमभेदे कथमिष्यते[4]॥

इत्यादिरूपेण बद्धावस्थायां (संसारावस्थायां) शिवजीवयोः पूज्यपूजकरूपेण, पतिपशुरूपेण च वास्तविकभेदाभावे लिङ्गनिष्ठाविरोधापत्तिरिति

---

१. छा० उ० ८।८।१.

२. कौषी० ३।६.

३. ब्र० सू० श्रीकर० २।३।२२-२५.

४. सि० शि० १०।१,३-४; पृ० १७८-१७९.

पतिरूपं परशिवं प्रेरकं मत्वा, आत्मानं च प्रेर्यमिति ज्ञात्वा पूज्यपूजकभेदभावेन तं शिवमर्चयेदिति प्रतिपाद्य,

साक्षात्कृतं परं तत्त्वं यदा भवति बोधतः ।
तदाद्वैतसमापत्तिर्ज्ञानहीनस्य न क्वचित्[1] ॥

इति दिशा यदा च श्रुति-गुरु-स्वानुभवबोधतः परशिवब्रह्माख्यं महालिङ्गतत्त्वं साक्षात्कृतं भवति, तदाऽद्वैतसमापत्त्या प्राक्तनस्य वास्तविकभेदस्य निवृत्तिर्भवतीति भगवत्पादै रेणुकाचार्यैरगस्त्यं प्रति संसारावस्थायां जीवपरमात्मनोर्वास्तविकभेद इति, मुक्तावस्थायां च तयोरेव वास्तविकाभेद इति प्रतिपादितम् । उक्तं च पुनः—

जीवत्वं दुःखसर्वस्वं तदिदं मलकल्पितम् ।
निरस्यते गुरोर्बोधाज्ज्ञानशक्तिः प्रकाशते[2] ॥ इति ।

तदेवमत्रावगन्तव्यम्—संसारदशायां परस्परविरुद्धस्वभावयोर्जीवशिवयोर्भेदः स्वाभाविकः, युक्त्यनुभवगोचरश्च । मुक्तिदशायां तयोरेव ऐक्यप्राप्त्याऽभेदः श्रुतिप्रमाणसिद्धः । तस्मादत्र दर्शने यथा शिवः सर्वज्ञः सर्वकर्ता सर्वशक्तिसमन्वित उपमातीतो जननमरणरहितो जगद्व्यापको नित्यश्च वर्तते, तथा तदंशो जीवोऽपि किञ्चिज्ज्ञो किञ्चित्कर्ता किञ्चिच्छक्तियुतोऽविद्यामोहितः शिवैक्यज्ञानवर्जितो बद्धश्च वर्तते । एवं चोक्तगुणवैधर्म्याद् भिन्नयोश्चित्त्वेन चाभिन्नयोरुपासनामहिम्ना मुक्तावस्थायामैक्यं संघटते । अतः संसारावस्थायां तयोर्न केवलं भेदः, नापि केवलोऽभेदश्च वक्तुं शक्यते । एवं चाभेदगर्भितो भेद एव वक्तव्यः । जीवस्य सर्वदा शिवाऽभिन्नत्वे तस्य सर्वज्ञत्वाद्यापत्तिः, सर्वदा च भिन्नत्वे घटादेरिव जडत्वापत्तिः । अतः संसारदशायामत्यन्तभेदः, मुक्तावस्थायां चात्यन्ताभेदः स्वीक्रियते । तेन च जीवस्य स्वभिन्नपरमात्मोपासनम्, तद्द्वारा क्रमशो भेदनिवृत्तिः, अन्ते परमात्मन्यैक्यरूपात्यन्ताभेदः सूपपाद इति ।

भाष्यकृद्भिः श्रीपतिपण्डिताराध्यैरप्युक्तम्—"यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे ह्यस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥", "स यो ह वै तत्परमम्", "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव

---

१. सि० शि० १०।५, पृ० १७९.

२. सि० शि० १८।१७, पृ० १३३.

भवति" इत्यादौ निष्कलपरमशिवोपासकानां भक्तानां लिङ्गशरीरभङ्गद्वारा परमशिवसायुज्यमुपदिश्यते । तस्माज्जीवपरमेश्वरयोः प्राप्यप्रापकत्वेन भेदाभेदो निर्णीयते । "परात्परं पुरुषमुपैति" इत्यनेन भ्रमरकीटवत् स्वाभाविकभेदसिद्धस्य जीवस्य परमशिवप्राप्त्युपदेशात् स्वकण्ठाभरणवन्नित्यब्रह्मात्मकत्वं निषिध्यते"[1] इति ।

अत एवानादिमलावृतत्वादयं जीवो बद्धः संसारी पशुरित्यादिशब्दैर्व्यवह्रियते, यदा च गुरुदीक्षया निवृत्तमलत्रयो रागादिविवर्जितो भूत्वा मुमुक्षुर्भवति, तदाऽयं शुद्धजीव इत्युच्यते । यदा पुनः शिवाभिन्नज्ञानसम्पन्नो भवति, तदा शिखिकर्पूरवत् शिवस्वरूपो भूत्वा मुक्तजीव इति कथ्यते । तदर्थमेव भाष्यकृद्भिः श्रीपतिपण्डिताराध्यभगवत्पादैः शिवागमवचनान्युदाहृतानि । तथाहि—

बद्धशुद्धविभेदेन जीवत्रयमिदं स्मृतम् ।
गुरुदीक्षाविहीनश्च शिवभक्तिविवर्जितः ॥
स्वकर्तृत्वाभिमानी तु बद्धः स पशुरुच्यते ।
गुरुदीक्षां परां लब्ध्वा कैङ्कर्यत्रयसंयुतः ॥
शान्त्यादिसद्गुणोपेतो मुमुक्षू रागवर्जित ।
शिवाधीनः सुधी भक्तः शुद्धजीव इति स्मृतः ॥
शिवयोगशिवज्ञानविभवानन्दसंयुतः ।
प्रचण्डातपमध्यस्थशुद्धकर्पूरदीपवत् ॥
शिवाकारे पराकाशे कोटिसूर्यप्रकाशके ।
विलीनचित्तवृत्तिस्तु मुक्तजीव इति स्मृतः ॥
स जीवन्मुक्त इत्युक्तो रागद्वेषविवर्जितः[2] ॥ इति ।

तस्मादस्मिन् दर्शने जीवः परमात्मनः संकुचितशक्तिविशिष्टत्वात् तदंशरूपः, अत एवाणुपरिमाणः । अणुत्वादेव तस्य नित्यत्वं प्रतिशरीरं भिन्नत्वं च । अस्य शिवांशत्वादेव शिवजीवयोरङ्गाङ्गिभाव इति, प्रोक्तगुणभेदाभेदाच्च तयोर्भेदाभेदौ च संभवत इति सर्वं समञ्जसम् ।

———

१. ब्र० सू० श्रीकर० १।३।२.
२. ब्र० सू० श्रीकर० २।३।४६.

श्रीएकोरामाराध्याय नमः

पञ्चमः परिच्छेदः

सृष्टिमीमांसा

इह खलु दार्शनिकसमाजे सृष्टिस्वरूपव्यवस्थार्थं सत्कार्यवादोऽसत्कार्यवादश्चेति मुख्यतो द्वौ पन्थानौ विलसतः। तत्र सत्कार्यवादोऽपि परिणामवाद-विवर्तवादभेदेन द्विविधः। स्वाभिमतार्थकथनमत्र वादशब्दार्थः। तत्र सांख्यदर्शने, वीरशैवदर्शने च परिणामवादः स्वीक्रियते। सांख्यवीरशैवदर्शनयोः परिणामवादशब्दसाम्येऽपि सांख्याः प्रकृतिपरिणामवादिनः, वीरशैवास्तु शक्तिविशिष्टशिवपरिणामवादिन इत्ययं विशेषः। अद्वैतवेदान्तिनां विवर्तवाद इत्युच्यते। न्यायवैशेषिका असत्कार्यवादिनः। अयमसत्कार्यवाद आरम्भवादशब्देनापि व्यवह्रियते। प्रकृताध्याये न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-पूर्वोत्तरमीमांसादर्शनानां, वीरशैवदर्शनस्य च सृष्टिस्वरूपविषयको विचारो विमृश्यते।

न्यायवैशेषिकयोरारम्भवादः

तत्र समवायिकारणमसमवायिकारणं निमित्तकारणं चेति त्रिविधकारणसमुदायः स्वस्माद् भिन्नं कार्यमुत्पादयतीत्यङ्गीकुर्वन्तो नैयायिका वैशेषिकाश्चारम्भवादं रोचन्ते। असमवायिकारणान्निमित्तकारणाच्च कार्यं भिन्नमिति सर्वेषां मतम्। परं नैयायिका वैशेषिकाश्च समवायिकारणादपि कार्यं भिन्नमिति पक्षमाद्रियन्ते। तन्तुभिरारब्धः पटः स्वसमवायिकारणभूतात् तन्तुसमुदायादपि भिन्न एवेति तेषां मतिः। न्यायवैशेषिकदृष्ट्या कारणे कार्यस्य सत्ता उत्पत्तितः प्राग् न विद्यते। तत्कथनानुसारं पूर्वमसदेव तत्तद् घटादिकार्यं दण्ड-चक्र-चीवरादिसामग्रीसमवहितान्मृदादिकारणाद् भिन्नं सदुत्पद्यते। एवमुत्पत्तेः प्राक् कार्यस्यासत्त्वमभ्युपगच्छन्तो नैयायिका वैशेषिकाश्चासत्कार्यवादिन इत्याख्यायन्ते।

कारणस्वरूपम्

अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता ।
कारणत्वं भवेत् तस्य त्रैविध्यं परिकीर्तितम्[१] ॥

इति श्रीमता विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्येण कारणलक्षणमुक्तम् । तत्कथनानुसारम्—"अन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति नियतत्वे सति पूर्ववर्तित्वं कारणत्वम्" इति तत्स्वरूपम् । इदं च कारणं समवायि-असमवायि-निमित्त-भेदेन त्रिविधमत्राङ्गीक्रियते । तत्र यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत् समवायिकारणम् । यथा पटं प्रति तन्तुः, घटं प्रति कपालः, यथा वा पटरूपादिकं प्रति पट इत्यादि । समवायिकारणे आसन्नम् = समवायसम्बन्धेन स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन वा वर्तमानं सद् यत् कारणं तदसमवायिकारणम् । तद्यथा—यत्र तन्तौ समवायेन पटो वर्तते तत्र तन्तौ समवायेन तन्तुसंयोगो वर्तते, अतः समवायेन तन्तुनिष्ठं पटं प्रति समवायेन तन्तुनिष्ठस्तन्तुसंयोगोऽसमवायिकारणम् । एवं यत्र पटे समवायेन पटरूपं वर्तते तत्र पटे स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन तन्तुरूपं वर्तते, अतः समवायेन पटनिष्ठं पटरूपं प्रति स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन पटनिष्ठं तन्तुरूपमसमवायिकारणम् । एवमुक्ताभ्यां समवायिकारणासमवायिकारणाभ्यां भिन्नं हि कारणं निमित्तकारणम् । तच्च पटं प्रति तुरीवेमादिकम्, घटं प्रति कुलालादिश्चेत्यवगन्तव्यम् । तदुक्तं श्रीमता विश्वनाथन्यायपञ्चाननेन—

यत्समवेतं कार्यं भवति ज्ञेयं तु समवायिजनकं तत् ।
तत्रासन्नं जनकं द्वितीयमाभ्यां परं तृतीयं स्यात्[२] ॥ इति ।

जगदुत्पत्तिक्रमः

तत्र नैयायिका वैशेषिकाश्च परमाणुभ्यो जगदुत्पत्तिं प्रतिपादयन्ति । अत्राभ्युपगतेषु [३]नवद्रव्येष्वाकाशकालदिगात्ममनसां पञ्चद्रव्याणां नित्यत्वान्न तेषामुत्पत्तिः, नापि विनाशः संभवति । अवशिष्टानां पृथिव्यप्तेजोवायूनां चतुर्णां द्रव्याणामनित्यत्वात् तेषामुत्पत्तिविनाशावभ्युपगम्येते ।

---

१. कारि० १६ श्लोकः ।

२. कारि० १८ श्लोकः ।

३. क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमकालदिग्देहिनो मनः । द्रव्याणि (कारि० ३ श्लो०)

एषामपि परमाणवो नित्या एव। पृथिव्यप्तेजोवायूनां परमाणुभ्य एव कार्यद्रव्याणामुत्पत्तिरत्र प्रतिपाद्यते। अतः पृथिव्यादिचतुर्णां द्रव्याणां परमाणुरूपेण नित्यत्वं कार्यरूपेण चानित्यत्वमङ्गीक्रियते[1]। तत्र पार्थिवादिपरमाणूनां संयोगे कार्यद्रव्याणामुत्पत्तिः, तदुच्छेदे च कार्यद्रव्याणां विनाश इति परमाणूनां संयोगवियोगाभ्यामेवात्र सृष्टिप्रलयौ व्यवस्थाप्येते।

सृष्ट्युत्पत्तिसमये चतुर्विधानां भूतानां मूलकारणभूताः परमाणवः परस्परं संयुज्यन्ते। तत्र यदा प्रथमतः परमाणुद्वयस्य संयोगो भवति तदा द्व्यणुकाख्यं कार्यमुत्पद्यते। त्रयाणां द्व्यणुकानां संयोगेन त्र्यणुकं जायते। कार्यद्रव्याणामपि द्व्यणुकानां महत्परिमाणाभावान्न तेषां चाक्षुषं प्रत्यक्षं सम्भवति। त्र्यणुकानां तु महत्परिमाणसद्भावात् तेषां जालसूर्यमरीचिषु चाक्षुषत्वोपपत्तिः। तेषामेव षष्ठितमो भागः परमाणुः। तथा चोक्तम्—

जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः।
तस्य षष्ठितमो भागः परमाणुः स उच्यते॥ इति।

एवमेव चतुर्णां त्र्यणुकानां संयोगेन चतुरणुकानामुत्पत्तिर्जायते। एतेनैव क्रमेण पृथिव्यादीनां महाभूतानामुत्पत्तिः प्रतिपाद्यते।

ननु पृथक् पृथग् वर्तमानानां पार्थिवादिपरमाणूनां संयोगे किं कारणमिति जिज्ञासायां महर्षिणा कणादेन—"अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनमणूनां मनसश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम्"[2] इत्युक्तम्। अस्यायमर्थः—अग्निगतमूर्ध्वदेशप्राप्त्यनुकूलज्वलनम्, एवमेव वायुगतं तिर्यक्पवनम्, तथाणूनां पार्थिवादिपरमाणूनां मनसश्च यदाद्यं सर्गाद्यकालीनं कर्म, इतीमानि कर्माण्यदृष्टकारितानीति। तदेतेन सर्गाद्यकालीनपरमाणूनां संयोगे प्राणिनामदृष्टान्येव

---

१. "तत्र गन्धवती पृथिवी। सा द्विविधा नित्याऽनित्या चेति। नित्या परमाणुरूपा। अनित्या कार्यरूपा।.... शीतस्पर्शवत्य आपः। ताश्च द्विविधाः। नित्या अनित्याश्चेति। नित्याः परमाणुरूपाः। अनित्याः कार्यरूपाः। उष्णस्पर्शवत्तेजः। तद् द्विविधम्। नित्यमनित्यं चेति। नित्यं परमाणुरूपम्। अनित्यं कार्यरूपम्। रूपरहितः स्पर्शवान् वायुः। स द्विविधः। नित्योऽनित्यश्च। नित्यः परमाणुरूपः। अनित्यः कार्यरूपः" (त० सं०, पृ० ६-१७)।

२. वै० सू० ५।२।१३.

कारणानीति प्रतिपादितं भवति। भाष्यकारः प्रशस्तपादाचार्यस्तु न केवलं प्राणिनामदृष्टान्येव कारणानि, किन्तु प्राणिनामदृष्टसहकृता महेश्वरेच्छा हि परमाणुसंयोगे कारणमित्यभिप्रैति। तन्मतानुसारेण प्राणिनामदृष्टपरिपाकवशेन महेश्वरे सिसृक्षा समुदेति। तत्सिसृक्षया प्रथमतः पवनपरमाणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते। तत्र परमाणवः समवायिकारणम्, लब्धवृत्त्यदृष्टवदात्मपरमाणुसंयोगोऽसमवायिकारणम्, अदृष्टं च निमित्तकारणम्। एतादृशसामग्रीसमवधानेनोत्पन्नकर्मणा पवनपरमाणूनां परस्परसंयोगा जायन्ते। तत्संयोगेभ्यश्च द्व्यणुकादिक्रमेण महान् वायुः समुत्पद्य क्वचिदप्रतिहतगतिराकाशे दोधूयमानस्तिष्ठति। अनन्तरं वायावाप्येभ्यः परमाणुभ्यस्तेनैव द्व्यणुकादिक्रमेण महान् सलिलनिधिरुत्पन्नः सन् प्रतिरोधकाभावात् सर्वत्र पोप्लूयमानस्तिष्ठति। एवं जलनिधेरुत्पत्त्यनन्तरं तस्मिन्नेव जलधौ पार्थिवपरमाणुभ्यो महापृथिवी संहतावतिष्ठते। अनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधौ तैजसेभ्योऽणुभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेण महांस्तेजोराशिरुत्पद्य देदीप्यमानस्तिष्ठति। यद्यपि पयःपावकयोः स्वाभाविको विरोधस्तथापि प्राणिनामदृष्टवशेनाधाराधेयभावोपपत्तिः।

एवं चतुर्णां महाभूतानामुत्पत्त्यनन्तरं महेश्वरस्य सङ्कल्पमात्रेण पार्थिवपरमाणुसहितेभ्यस्तैजसेभ्योऽणुभ्य एकं महत्पिण्डमुत्पद्यते। तस्मात् पिण्डाच्चतुर्मुखः सर्वलोकपितामहो ब्रह्मा उत्पद्यते। उत्पन्नमेनं ब्रह्माणं महेश्वरः प्रजासर्जने विनियुङ्क्ते। अतिशयज्ञानवैराग्यसम्पन्नो हि ब्रह्मा ज्ञानातिशयात् प्राणिनां धर्माधर्मौ यथावत् प्रत्येति, अतिशयवैराग्यान्न पक्षपातेन प्रवर्तते, अतिशयैश्वर्याच्च कर्मफलं भोजयति। अयं प्राणिनां कर्मविपाकं विदित्वा, अर्थाद् एतावदस्य कर्मफलं भविष्यतीति ज्ञात्वा तदनुरूपज्ञानभोगायुषः सुतान् दक्षादिप्रजापतीन् मानसान् मनुदेवर्षिपितृगणान्, मुखबाहूरुपादेभ्यो ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रान्, तथान्यानि क्षुद्रक्षुद्रतराणि च भूतानि सृष्ट्वा आशयानुरूपैः =आशेते फलोपभोगकालं यावदात्मन्यवतिष्ठत इत्याशयः कर्म, तदनुरूपैर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः संयोजयति। मात्रयाऽप्यन्यथा न करोति[1]। तदेवं जगदुत्पत्तौ पार्थिवादिपरमाणवः समवायिकारणम्, परमाणूनां संयोगोऽसमवायिकारणम्, अदृष्ट-ईश्वर-कालादिकं च निमित्तकारणमित्यवसेयम्।

---

१. प्र० पा० भा०, पृ० १२७-१३१; न्या० क०, पृ० १२७-१३१.

प्रलयक्रमः

उत्पन्नस्य च विनाशोऽवश्यंभावी। तस्माद्यथोत्पन्नो हि मृण्मयो घटः कालान्तरेण विनश्यति, तथा मृत्संचयभूतानां पर्वतादीनामपि विनाशो भविष्यत्येव। यथा जलाशयाः कूपतडागादयो विशुष्यन्ति, तथा समुद्रमपि कदाचित् शुष्यत्येव। यथा प्रदीपस्य निर्वाणं भवति, तथा सूर्यप्रकाशस्यापि कदाचिन्निर्वाणं भविष्यत्येव। एवं पृथिव्यादिचतुर्विधभूतानां परमाण्वन्तो विनाश एव न्यायवैशेषिकदर्शने प्रलय इत्युच्यते। "चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते" इत्यनेन मानेन ब्रह्मणो वर्षशतस्यान्ते महेश्वरे सञ्जिहीर्षा भवति। अनया सञ्जिहीर्षया प्राणिनामदृष्टानां वृत्तिनिरोधो जायते, तथा तत्तत्प्राणिनां शरीरेन्द्रियाणि तत्कारणीभूतपरमाणूनां वियोगेन परमाण्वन्तं विनश्यन्ति। एवमेव पृथिव्यादिचतुर्विधमहाभूतानां परमाणुषु क्षोभोत्पत्त्या तेषामपि संयोगविनाशेन चतुर्णामपि महाभूतानां विलयो जायते। तदेवं संसारस्य सर्वाण्यपि शरीरेन्द्रियादिकार्यद्रव्याणि तिरोहितानि भवन्ति। प्रलयकाले केवलं पृथिव्यादिचतुर्विधमहाभूतानां परमाणवः, आकाश-काल-दिक्-आत्म-मनांसीति पञ्च नित्यद्रव्याणि, तथा प्राणिनां धर्माधर्मजन्यो भावनाख्यः संस्कारश्चेत्यवतिष्ठन्ते। पुनरेतैश्च अग्रिमा सृष्टिर्भविष्यति। तदुक्तं प्रशस्तपादाचार्येण—"ब्राह्मेण मानेन वर्षशतान्ते वर्तमानस्य ब्रह्मणोऽपवर्गकाले संसारखिन्नानां सर्वप्राणिनां निशि विश्रामार्थं सकलभुवनपतेर्महेश्वरस्य सञ्जिहीर्षासमकालं शरीरेन्द्रियमहाभूतोपनिबन्धकानां सर्वात्मगतानामदृष्टानां वृत्तिनिरोधे सति महेश्वरेच्छातः परमाणुसंयोगजकर्मभ्यः शरीरेन्द्रियकारणाणुविभागेभ्यस्तत्संयोगनिवृत्तौ तेषामा परमाण्वन्तो विनाशः। तथा पृथिव्युदकज्वलनपवनानामपि महाभूतानामनेनैव क्रमेणोत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् सति पूर्वस्य पूर्वस्य विनाशः। ततः प्रविभक्ताः परमाणवोऽवतिष्ठन्ते धर्माधर्मसंस्कारानुविद्धा आत्मानस्तावन्तमेव कालम्"[1] इति।

तदेवं न्यायवैशेषिकदर्शनयोः परमाणुभ्यः सृष्टेरारम्भ इति पुनः प्रलयकाले प्राणिनां प्रारब्धकर्मपरिसमाप्तौ च चत्वारि भूतानि परमाणुरूपेणावतिष्ठन्ते। तदेतयोर्दर्शनानुसारेणासद्रूपः प्रपञ्चः कारणसामग्र्या सद्रूपतामाप्नोतीत्यारम्भवादेऽसत्कार्यवादः प्रसाध्यते।

---

१. प्र० पा० भा०, पृ० १२१-१२६.

सांख्ययोगदर्शनयोः सत्कार्यवादः

न्यायवैशेषिकाभिमतासत्कार्यवादः सांख्ययोगाचार्यैर्नाङ्गीक्रियते। तेषामयमाशयः—असतः कार्यस्य सत्त्वं कारणव्यापारसहस्रैरपि न कर्तुं शक्यते। नह्यविद्यमानं शशश्रृङ्गं कदापि शशे श्रृङ्गरूपकार्यसत्तां भजते। नहि नीलं शिल्पिसहस्रेणापि पीतं कर्तुं पार्यत इति। तस्मादेतन्मते कारणेऽनभिव्यक्तरूपेण विद्यमानमेव कार्यं कारणसामग्रीव्यापारेणाभिव्यज्यत इत्यङ्गीक्रियते। युक्तं चैतत्, पीडनेन तिलेष्वेव तैलस्य, अवघातेन धान्येष्वेव तण्डुलानाम्, दोहनेन सौरभेयीष्वेव पयसोऽभिव्यक्तेः परिदृश्यमानत्वात्। तथा चोक्तं सांख्यवृद्धैः—

सदेव कार्यमुत्पत्तेः पूर्वं कारकरूपकम्।
आविर्भावतिरोभावौ जन्मनाशावुदीरितौ ॥ इति।

तस्माद्यथा कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति, निःसरन्ति चाविर्भवन्ति; एवं कारणस्य तन्त्वादेः पटादयो विशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते, निविशमानास्तिरोभवन्तो विनश्यन्तीत्युच्यन्ते। न पुनरसतामुत्पत्तिः, सतां वा विनाशः। उक्तं च भगवता श्रीकृष्णेन—"नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः"[1] इति। श्रीमता ईश्वरकृष्णेनापि—

असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात्।
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावच्च सत्कार्यम् ॥[2] इति।

अत्र १–असदकरणात्, २–उपादानग्रहणात्, ३–सर्वसम्भवाभावात्, ४–शक्तस्य शक्यकरणात्, ५–कारणभावाच्चेति पञ्चभिर्हेतुभिः सत्कार्यवादः प्रसाधितः। स एवात्र विचार्यते। तथाहि—

१. असदकरणात्—कारणव्यापारादूर्ध्वमिव प्रागपि सदेव कार्यम्, कुतः ? असदकरणात्, असतः करणायोग्यत्वात् सत् कार्यमिति प्रथमो हेतुः। तथा च कार्यं सत्, करणात् = क्रियमाणत्वात्, यन्न सत् तन्न क्रियमाणम्, यथा नीले पीतं नरविषाणं वा —इत्यनुमानप्रयोगोऽत्र सम्भवति।

---

१. भ० गी० २।१६.

२. सा० का० ९.

अत्रायं भावः—यथा सर्वथाऽविद्यमानानां नरविषाणादीनामुत्पादयितुमशक्यत्वात् तेषामसत्त्वं सिद्ध्यति, न तथा घटादीनाम्। मृदादिभ्यो घटादीनामुत्पत्तिसम्भवाद् घटादीनां मृदादिषु सत्त्वमङ्गीक्रियते सांख्यैः। नैयायिकाः कारणव्यापारादूर्ध्वं कार्यस्य सत्त्वमङ्गीकुर्वन्ति, सांख्यास्त्वसत उत्पादयितुमशक्यत्वात् कारणव्यापारात् प्रागपि कार्यं सदेवेत्यभ्युपगच्छन्ति।

२. **उपादानग्रहणात्**—कार्यकारणसम्बन्धाच्च सत् कार्यमिति प्रदर्शनार्थम् 'उपादानग्रहणात्' इति द्वितीयो हेतुः। उपादानानि = कारणानि, तेषां ग्रहणं = कार्येण सम्बन्धः, उपादानैः कार्यस्य सम्बन्धात् सत् कार्यम्। कार्येण सम्बद्धं हि कारणं कार्यस्य जनकं भवति नासम्बद्धम्। सम्बन्धश्च कार्यस्यासतो न सम्भवति। तस्मात् कार्यं सदिति तात्पर्यम्। अनुमानाकारं यथा—उत्पत्तेः प्राक् कार्यमुपादानसम्बद्धम्, तज्जन्यत्वात्, यच्च नोपादानसम्बद्धं न तत् तज्जन्यम्, यथा मृदः पटादिकमिति[१]।

३. **सर्वसम्भवाभावात्**—कार्यकारणयोर्नियतसम्बन्धाभावे सर्वकार्यकारणभावविप्लवापत्तिरिति 'सर्वसम्भवाभावात्' इति तृतीयो हेतुः। अत्रायं भावः—कस्यचिदुत्पत्तये किञ्चिदुपादीयते, न तु सर्वस्योत्पत्तये सर्वमुपादीयत इति कार्यकारणयोर्नियम उत्पत्तेः प्राक् कार्यस्यासत्त्वपक्षे नोपपद्यते। घटोत्पादनार्थं मृत्तिका गृह्यते, न तन्त्वादिकम्। यद्युत्पत्तेः प्रागसदेव कार्यं स्यात्, तदा कार्यासत्त्वस्य सर्वत्राविशेषात् तन्त्वादिभ्योऽपि घट उत्पद्येत। न चोत्पद्यते, तस्मान्नासत्। सत्त्वपक्षे तु घटस्य मृत्तिकायां सत्त्वाद् मृत्तिकातो घटोत्पत्तिः सम्भवति। असम्बद्धस्य जन्यत्वे तु सर्वं कार्यजातं सर्वस्माद् भवेत्। न चैतदस्ति। तस्मात् सत् कार्यमिति। तथा चोक्तं सांख्यवृद्धैः —

असत्त्वे नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः।
असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः॥ इति।

४. **शक्तस्य शक्यकरणात्**—कारणशक्तेः कार्यपरत्वाच्च सत् कार्यमिति चतुर्थो हेतुः शक्तस्य शक्यकरणादिति। अस्यायमर्थः—शक्तेन हि कार्यं क्रियते नाशक्तेन, यतः शक्तं कारणं शक्तिसम्बद्धमेव शक्यं

---

१. सा० त० कौ०, सारबोधिनीव्याख्या च, पृ० २२७-२३८.

करोति, नासम्बद्धमिति शक्तस्य शक्यकार्यकरणान्नासत उत्पाद इत्यर्थः। कारणे तदात्मना वर्तमाना कार्यस्याव्याकृतावस्थारूपाऽनागतावस्थैव कार्यनियामिका शक्तिः। तया सम्बद्धं कार्यं च शक्यमित्यनागतावस्थावत्त्वेन कारणे कार्यस्य सत्त्वान्न कार्यस्याऽसत्त्वमिति तत्त्वम्।

५. कारणभावात्—कार्यस्य कारणात्मकत्वात् 'कारणभावात्' इति सत्कार्यवादे पञ्चमो हेतुः। अस्यायमर्थः—नहि कारणाद् भिन्नं कार्यम्, कारणं च सदित्यङ्गीकारात् तदभिन्नं कार्यं कथमसद् भवेत्? तस्मात् सत् कार्यमिति[1]। तदेवं नैयायिकानां बौद्धानां चासत्कार्यवादमसहद्भिः सांख्याचार्यैः पञ्चभिर्हेतुभिः सत्कार्यवादो व्यवस्थापितः। एतन्मतानुसारेण सद्रूपा मूलप्रकृतिरेव महदादित्रयोविंशतितत्त्वात्मना परिणमते।

सांख्यदर्शनस्य पञ्चविंशतितत्त्वानि

तत्र तावत् सांख्यनये—मूलप्रकृतिः, महत्तत्त्वम्, अहङ्कारः, पञ्चतन्मात्राणि (शब्दस्पर्शरूपसरसगन्धाः), पञ्चमहाभूतानि (पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाः), पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि (चक्षुस्त्वग् रसनघ्राणश्रोत्राणि), पञ्चकर्मेन्द्रियाणि (पायूपस्थपाणिपादवाचः), मनः, पुरुषश्चेति पञ्चविंशतितत्त्वानि स्वीक्रियन्ते। अत्र तत्त्वशब्दः पदार्थवचनः। एतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि १. केवलप्रकृतिः, २. केवलविकृतिः, ३. प्रकृतिविकृतिः, ४. अप्रकृत्यविकृतिरिति प्रधानतया चतुर्धा विभज्यन्ते।

१. केवलप्रकृतिः—तत्र मूलप्रकृतिरेव केवलप्रकृतिरित्युच्यते। यतो हि प्रकृतिर्न कस्माच्चिदुत्पद्यते। तत एव साक्षात् परम्परया वा सर्वमुत्पद्यत इति सा केवलप्रकृतिः। तस्यास्तु कारणान्तरं नाभ्युपगम्यते, अनवस्थापातात्। तदुक्तं महर्षिणा कपिलेन—"मूले मूलाभावादमूलं मूलम्"[2] इति। अस्यायमर्थः—त्रयोविंशतितत्त्वानां मूले = मूलकारणे प्रधाने, मूलाभावात् = अनवस्थापत्त्या कारणाभावात्, मूलम् = प्रधानम्, अमूलम् = मूलशून्यम्, अकारणमिति यावत्।

२. केवलविकृतिः—पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, पञ्चमहाभूतानि, मनश्चेति षोडश पदार्थाः केवलविकृतय इत्युच्यन्ते। तत्र

१. सा० त० कौ०, सारबोधिनीव्याख्या च, पृ० २३८-२५६.
२. सा० सू० १।६७.

तत्त्वान्तरोपादेयत्वं केवलविकृतित्वम्। विकृतिशब्दः कार्यवाची। तथा च षोडशपदार्थाः कार्याण्येव, न कस्यचित्कारणानीति सिद्ध्यति। ननु षोडशविकारेष्वेकादशेन्द्रियाणां कञ्चन प्रति प्रकृतित्वाभावेऽपि षोडशान्तःपातिनां पञ्चस्थूलभूतानां गोघटवृक्षादीन् प्रति प्रकृतित्वम्, गोवृक्षादीनां च पयोबीजादीन् प्रति प्रकृतित्वम्, पुनः पयोबीजादीनां च दध्यङ्कुरादीन् प्रति प्रकृतित्वसम्भवात् कथं पञ्चभूतानां केवलविकृतित्वमित्युच्यते, तेषामपि गोघटादीन् प्रति प्रकृतित्वस्योपपन्नत्वात्। तथा हि—स्थूलभूतानि पञ्चतन्मात्राणां विकृतयः प्रकृतयश्च गोवृक्षादेः, एवं गोवृक्षादयः स्थूलभूतानां विकृतयः प्रकृतयश्च पयोबीजादीनाम्, एवं पयोबीजादयो गोवृक्षादीनां विकृतयः प्रकृतयश्च दध्यङ्कुरादीनामिति। तदेवं षोडशविकारान्तःपातिनां पञ्चभूतानां प्रकृतित्वं विकृतित्वं च सम्भवतीति कथमुच्यते तेषां केवलविकृतित्वम्? इति चेन्न, अत्र कार्योपादानत्वं प्रकृतित्वमिति न प्रकृतेर्लक्षणमभिप्रेतम्, किन्तु तत्त्वान्तरोपादानत्वमिति। तदुक्तं श्रीमद्भिर्वाचस्पतिमिश्रैः—"तत्त्वान्तरोपादानत्वं च प्रकृतित्वमिहाभिप्रेतमिति न दोषः। सर्वेषां गोघटादीनां स्थूलतेन्द्रियग्राह्यता च समेति न तत्त्वान्तरत्वम्"[1] इति। तदेवं पृथिव्यादेस्तत्त्वान्तरपरिणामवत्त्वान्न प्रकृतित्वम्, अपि तु विकृतित्वमेवेति निष्पन्नम्। उक्तं च योगभाष्ये व्यासदेवेनापि—"न विशेषेभ्यः परं तत्त्वान्तरमस्तीति विशेषाणां नास्ति तत्त्वान्तरपरिणामः, तेषां तु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्यायिष्यन्ते"[2] इति। अत्र विशेषपदेन भूतेन्द्रियाण्यभिप्रेतानि। ततश्चायं प्रयोगः—गोघटादयो न पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरम्, स्थूलत्वेन्द्रियग्राह्यत्वाभ्यां पृथिव्यादिसमत्वात्, यन्नैवं तन्नैवमिति। तस्मात् षोडशविकाराणां केवलविकृतित्वमिति सिद्धम्।

३. **प्रकृतिविकृतिः**—महत्तत्त्वाहङ्कारशब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रात्मकाः सप्त पदार्थाः प्रकृतिविकृतय इत्युच्यन्ते। तत्त्वान्तरोपादानत्वे सति तत्त्वान्तरोपादेयत्वं प्रकृतिविकृतित्वम्। तत्र महत्तत्त्वमहङ्कारस्य प्रकृतिः, विकृतिश्च मूलप्रकृतेः। अहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणामेकादशेन्द्रियाणां च प्रकृतिः, विकृतिश्च महतः। पञ्चतन्मात्राणि पञ्चमहाभूतानां प्रकृतयः, विकृतयश्चाहङ्कारस्येति महदादिसप्तपदार्थानां प्रकृतिविकृतित्वम्।

---

१. सां० त० कौ०, पृ० ८९-९२.
२. यो० सू० भा० २।१९.

४. **अप्रकृत्यविकृतिः**—पुरुषो ह्यप्रकृत्यविकृतिः। तत्र तत्त्वान्तरानुपादानत्वे सति तत्त्वान्तरानुपादेयत्वमप्रकृत्यविकृतित्वम्। नहि पुरुषः कस्माच्चिदुत्पद्यते, नापि पुरुषात् किञ्चिदुत्पद्यत इति स अप्रकृत्यविकृतिः। तस्य "असङ्गो ह्ययं पुरुषः"[१], "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च"[२], "न जायते म्रियते वा कदाचित्"[३] इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योऽसङ्गत्वं प्रतिपादितम्। तदुक्तमीश्वरकृष्णेनापि—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥[४] इति।

योगदर्शनस्य षड्विंशतितत्त्वानि

तत्र तावद् योगदर्शने उपर्युक्तपञ्चविंशतितत्त्वातिरिक्तं पुरुषविशेष ईश्वरोऽप्यङ्गीकृत इति तत्र षड्विंशतितत्त्वानि भवन्ति। सामान्यविशेष-पुरुषातिरिक्तानां प्रधानादिपञ्चमहाभूतान्तानां चतुर्विंशतितत्त्वानां विशेष-अविशेष-लिङ्गमात्र-अलिङ्गानि चेति चतुर्धा विभागः कृतः। तदुक्तं महर्षिणा पतञ्जलिना—"विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि"[५] इति। अस्यायमर्थः—गुणानां सत्त्वरजस्तमसां दृश्यत्वेन वर्णितानां चत्वारि पर्वाणि = चतुर्विधाः परिणामा भवन्ति। वंशस्य पर्वाणीवैतानि पर्वाणि कथ्यन्ते। तानि च पर्वाणि—विशेषाः, अविशेषाः, लिङ्गमात्रम्, अलिङ्गं चेति सन्ति। तत्राकाशादिपञ्चस्थूलभूतानि, एकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशविशेषाः = विशेषपरिणामाः सन्ति गुणानामित्येकं पर्व। पञ्चतन्मात्राणि, अस्मिता चेति षडविशेषाः = अविशेषपरिणामाः गुणानामिदं द्वितीयं पर्व। एते महतः षडविशेषपरिणामाः। सांख्ये त्वहङ्कार एव महतः परिणामः, तन्मात्राणि त्वहङ्कारस्यैव परिणामा इति भेदः। लिङ्गमात्रम् = महत्तत्त्वम्, इदं गुणानां तृतीयं पर्व लिङ्गमात्रपरिणामश्चेत्युच्यते। अलिङ्गम् = प्रधानमिति गुणानां चतुर्थं पर्व विद्यते। अयमेवालिङ्गपरिणामो गुणानां सदृशपरिणामः साम्यावस्था चोच्यते[६]।

१. बृ० उ० ४।३।१५.
२. श्वे० उ० ६।११.
३. भ० गी० २।२०.
४. सां० का० ३.
५. यो० सू० २।१९.
६. यो० सू० भा० २।१९.

सृष्टिक्रमः

सांख्यदर्शने प्रकृतिस्तु जडा, पुरुषश्चासङ्ग इत्यङ्गीकारान्न केवलं प्रकृत्या न वा पुरुषेण सृष्टिः सम्भवतीत्यन्धपङ्गुन्यायेनोभाभ्यां संयुक्ताभ्यां सृष्टिः प्रतिपाद्यते। तदुक्तमीश्वरकृष्णेन—

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः॥[1] इति।

प्रकृतिपुरुषसंयोगस्य महदादीनां निमित्तत्वेऽप्युपादानमन्तरेण कार्योत्पत्तेरसम्भवात् पुरुषस्यापरिणामित्वात् तात्त्विकसङ्गरहितत्वाच्च न कार्योपादानत्वम्, अतोऽव्यक्तमेव महदादेरुपादानमिति मनसि निधाय पुनः प्राहेश्वरकृष्णः—

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः।
तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि॥[2] इति।

अस्यायमर्थः—प्रकृतेः = प्रधानात्, महान् = महत्तत्त्वम्, बुद्धितत्त्वमिति यावत्, जायत इत्यन्वयः। ततः = महत्तत्त्वात्, अहङ्कारः = 'अहम्' इत्यभिमानव्यापारलक्षण उत्पद्यते। तस्मात् = अहङ्कारात्, षोडशको गणः = एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणीति षोडशको गणो जायते। तस्मादपि षोडशकाद् गणान्निष्कृष्टेभ्यः = षोडशकमध्यात् पृथक्कृतेभ्य इति यावत्, पञ्चभ्यः = पञ्चतन्मात्रेभ्यः, पञ्चभूतानि = आकाशादिपञ्चमहाभूतानि जायन्त इति योजना। उपर्युक्तानां महत्तत्त्वादीनां स्वरूपं तावद्विचार्यते।

महत्तत्त्वम् (बुद्धिः)—सृष्टिकाले पुरुषेणाधिष्ठिता प्रकृतिः सृज्यमानप्राणिनामदृष्टपरिपाकवशात् क्षुब्धा सती साम्यावस्थां परित्यज्य प्रथमतो महत्तत्त्वरूपेण परिणमते। इदमेव तत्त्वं बुद्धिरित्युच्यते। अध्यवसायोऽस्यासाधारणं लक्षणम्। अत्र सत्त्वगुणाधिक्येन धर्म-ज्ञान-वैराग्य-ऐश्वर्याण्युत्पद्यन्ते, तमोगुणाधिक्येन च तद्विपरीतानामधर्माज्ञानादीनामुदयो जायते। तदुक्तमीश्वरकृष्णेन—

अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम्।
सात्त्विकमेतद् रूपं तामसमस्माद् विपर्यस्तम्॥[3] इति।

---

१. सां० का० २१.

२. सां० का० २२.

३. सां० का० २३.

बुद्धेः प्रकृतिकार्यत्वात् सा जडैव, अथापि पुरुषसान्निध्येन चेतनवदवभासते। सुखदुःखानामनुभवः प्रथमतो बुद्धावेव जायते। सन्निधानवशेन तद्गतसुखादीन् पुरुषः स्वात्मत्वेनाभिमन्यमानो बद्ध इत्युच्यते। पुनस्तयैव बुद्ध्या विवेकख्यात्युदये सति पुरुषः प्रकृतितः स्वात्मानं पृथक् स्वतन्त्रं च मत्वा मुक्तो भवति। एवमियं बुद्धिः पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं प्रवर्तते।

अहङ्कारः—उपर्युक्ताद् महत्तत्त्वात् (बुद्धेः) अहङ्कारस्योत्पत्तिर्जायते। 'अभिमानोऽहङ्कारः' इत्यस्यासाधारणं लक्षणम्। अनेनाहङ्कारेणैव पुरुषोऽहं कर्ता, अहं भोक्तेत्यभिमन्यते। अहङ्कारमुपजीव्यैव बुद्धिः 'कर्तव्यमेतन्मया' इत्यध्यवस्यति। अहङ्कारस्य गुणभेदेनैकादशेन्द्रियाणां पञ्चतन्मात्राणां चोत्पत्तिर्भवति। तत्र वैकृतादहङ्कारात् (सात्त्विकाहङ्कारात्) एकादशेन्द्रियाणि, तामसादहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि चोत्पद्यन्ते। तदुक्तमीश्वरकृष्णेनैव—

सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात्।
भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्॥[1] इति।

ननु सत्त्वतमोभ्यामेव सर्वं कार्यं जन्यते चेत् कृतमकिञ्चित्करेण रजसेति जिज्ञासायां श्रीवाचस्पतिमिश्राः—"यद्यपि रजसो न कार्यान्तरमस्ति, तथापि सत्त्वतमसी स्वयमक्रिये, समर्थे अपि न स्वस्वकार्यं कुरुतः। रजस्तु चलतया ते यदा चालयति तदा स्वस्वकार्यं कुरुत इति तदुभयस्मिन्नपि कार्ये सत्त्वतमसोः क्रियोत्पादनद्वारेणास्ति रजसः कारणत्वमिति न व्यर्थं रजः"[2] इति रजसः क्रियोत्पादनद्वारा सार्थक्यं प्रतिपादितवन्तः। अत्रेदमैदम्पर्यम्—अहङ्कारे सत्त्वं रजस्तम इति त्रयो गुणास्तिष्ठन्ति। तत्र यदा सत्त्वगुणेन रजस्तमसोरभिभवो जायते, तदा अहङ्कारस्य वैकृतसंज्ञा भवति। यदा च तमोगुणेन सत्त्वरजसोस्तिरस्कारो भवति, तदा अहङ्कारस्य तामससंज्ञा भवति। एवं यदा रजोगुणेन सत्त्वतमसोरभिभवो जायते, तदा अहङ्कारस्य तैजससंज्ञा भवति। यदा वैकृताहङ्कारो विकृतो भूत्वा एकादशेन्द्रियाण्युत्पादयितुं वाञ्छति, तदा स निष्क्रियत्वात् स्वकार्यं कर्तुं न प्रभवति, अतः सः क्रियास्वभावस्य तैजसाहङ्कारस्य साहाय्यं गृह्णाति। तामसाहङ्कारोऽपि

१. सां० का० २५.
२. सां० त० कौ०, पृ० ३४८-३४९.

निष्क्रियत्वात् तन्मात्ररूपं स्वकार्यं नोत्पादयितुं प्रभवतीति सोऽपि तैजसाहङ्कारस्य साहाय्यं गृह्णाति। इत्थं वैकृतभूतादीत्यहङ्कारद्वयेन सह तयोः कार्ये सहायकत्वात् तैजसोऽहङ्कारो द्विविधकार्यस्य कारणं भवतीति।

श्रीविज्ञानभिक्षुस्तु सात्त्विकाहङ्कारान्मनः, राजसाहङ्काराद् दशेन्द्रियाणि, तामसाहङ्काराच्च पञ्चतन्मात्राण्युत्पद्यन्त इति प्रतिपादयति[1]।

दशेन्द्रियाणि—उपर्युक्ताद् वैकृताहङ्काराद् दश बहिरिन्द्रियाण्येकमन्तरिन्द्रियं चोत्पन्नानीत्युक्तम्। तेषु दशबहिरिन्द्रियेषु पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि भवन्ति। तदुक्तमीश्वरकृष्णेन—

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेन्द्रियाण्याहुः॥[2] इति।

अत्र ज्ञानसाधनानीन्द्रियाणि = ज्ञानेन्द्रियाणि, कर्मसाधनानीन्द्रियाणि = कर्मेन्द्रियाणीत्युभयत्र शाकपार्थिववन्मध्यमपदलोपी समासः। सात्त्विकाहङ्कारेऽप्युत्कृष्टसात्त्विकाहङ्कारान्मनो जायते, मध्यमसत्त्वप्रधानाच्च ज्ञानेन्द्रियाणि, निकृष्टसत्त्वयुक्ताच्चाहङ्कारात् कर्मेन्द्रियाणि जायन्त इति बोध्यम्। तत्र चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यैः पञ्चज्ञानेन्द्रियैः क्रमशो रूपशब्द-गन्ध-रस-स्पर्शानां पञ्च विषयाणां ज्ञानानि भवन्ति। एवमेव वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यैः पञ्च कर्मेन्द्रियैर्वचनादानगमनमलोत्सर्जनप्रजोत्पादनानि कर्माणि सम्भवन्ति। एतानि दशेन्द्रियाणि न प्रत्यक्षाणि, किन्तु रूपग्रहणादिलिङ्गैरनुमेयान्येव।

मनः—तत्रैकादशमिन्द्रियं मनः। 'सङ्कल्पकं मनः' इति मनसोऽसाधारणं लक्षणम्। इदं चान्तरिन्द्रियमित्युच्यते। मनःसत्त्व एव ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च स्वस्वकार्यसमर्थानि भवन्तीतीदमिन्द्रियमुभयात्मकमित्युच्यते। तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रमहाभागैः—"एकादशस्विन्द्रियेषु मध्ये मन उभयात्मकं बुद्धीन्द्रियं कर्मेन्द्रियं च, चक्षुरादीनां वागादीनां च मनोऽधिष्ठितानामेव स्वस्वविषयेषु प्रवृत्तेः"[3] इति।

---

१. सां० सू० प्रवचनभाष्यम् २।१८.

२. सां० का० २६.

३. सां० त० कौ०, पृ० ३५१-३५२.

अन्तःकरणम्—उपर्युक्तानां मनोबुद्ध्यहङ्काराणां त्रिविधकरणानामन्तः-करणमिति व्यवहारः, तेषां त्रयाणामपि शरीराभ्यन्तरवृत्तित्वात्। तत्र क्रियन्ते कर्माण्यनेनेति करणम्। अन्तः = शरीरमध्यस्थम्, करणम् = इन्द्रियम् अन्तःकरणमिति कर्मधारयः। शरीरस्थपदार्थानां सुखादीनां करणम् = साधकतममिति षष्ठीतत्पुरुषो वा।

त्रयोदशविधं करणम्—महत्तत्त्वम् (बुद्धिः), अहङ्कारः, पञ्च-ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, उभयात्मकं मनश्चेति त्रयोदशविधं करणं भवति। आहरण-धारण-प्रकाशकरणानि च तेषां व्यापाराः। तत्राहरणं वागादिकर्मेन्द्रियाणां कर्म। धारणं बुद्ध्यहङ्कारमनसां व्यापारः, स्ववृत्ति-प्राणादिपञ्चकद्वारा देहधारणात्। प्रकाशो ज्ञानेन्द्रियाणां व्यापारः। त्रयो-दशविधस्य करणस्य विषयभूतमाहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च दिव्यादिव्यभेदेन प्रत्येकं दशविधं भवति। तदुक्तमीश्वरकृष्णेन—

करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम्।
कार्यं च तस्य दशधाऽऽहार्यं धार्यं प्रकाश्यं च॥[1] इति।

एवं त्रयोदशविधकरणेष्विन्द्रियाणि विषयान् गृह्णन्ति, गृहीतेषु विषयेषु मनः सङ्कल्पयति, अहङ्कारस्तं ममत्वेनाभिमन्यते, बुद्धिश्च निश्चि-नोति, निश्चितं च पुरुषाय समर्पयति, तदा पुरुषस्तस्य विषयस्य ज्ञानं सम्पादयति। एतेषु करणेषु बहिरिन्द्रियाणां सम्बन्धो वर्तमानकालिकेष्वेव विषयेषु भवति। अन्तःकरणानां तु भूतभविष्यद्वर्तमानकालिकेष्वपि विषयेषु भवति। तदुक्तमीश्वरकृष्णेन—

"साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्"[2] इति।

पञ्चतन्मात्राणि—शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धाख्यानि सूक्ष्मभूतानि पञ्च-तन्मात्राणीत्युच्यन्ते। तान्येव वेदान्तिभिरपञ्चीकृतभूतानि सूक्ष्मभूतानीति चाभिधीयन्ते, न्याय-वैशेषिकाभ्यां च परमाणुनाम्ना व्यवह्रियन्ते। तानि च पञ्चतन्मात्राणि शान्त-घोर-मूढरूपाणि न भवन्तीति योगदर्शने 'अवि-शेषाः' (अविशेषपरिणामाः) इत्युच्यन्ते। एतानि च शब्दतन्मात्रम्, स्पर्शतन्मात्रम्, रूपतन्मात्रम्, रसतन्मात्रम्, गन्धतन्मात्रं चेति व्यवह्रियन्ते।

---

१. सां० का० ३२.
२. सां० का० ३३.

पञ्चमहाभूतानि—उपर्युक्तेभ्यः पञ्चतन्मात्रेभ्यः पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यानि पञ्चमहाभूतान्युत्पद्यन्ते। पृथिव्यादयो हि संघीभूय प्राणिनो जनयन्तीति तेषां भूतपदेन व्यवहारः, स्थूलत्वाच्च महाभूतत्वव्यपदेशः। इमानि स्थूलभूतानि। स्थूलशब्दात् तन्मात्राणां सूक्ष्मभूतत्वमवगम्यते। "पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि"[1] इति कारिकायां पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चभूतानि जायन्त इति सामान्यत उक्तम्, तत्र कस्मात् तन्मात्रात् किंगुणकस्य कस्य भूतस्योत्पत्तिरिति विशेषजिज्ञासायामुक्तं श्रीमद्भिर्वाचस्पतिमिश्रैः—"तत्र शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दगुणम्, शब्दतन्मात्रसहितात् स्पर्शतन्मात्राद्वायुः शब्दस्पर्शगुणः, शब्दस्पर्शतन्मात्रसहिताद् रूपतन्मात्रात् तेजः शब्द-स्पर्श-रूपगुणम्, शब्द-स्पर्श-रूपतन्मात्रसहिताद् रसतन्मात्रादापः शब्द-स्पर्श-रूप-रसगुणाः, शब्द-स्पर्श-रूप-रसतन्मात्रसहिताद् गन्धतन्मात्राच्छब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धगुणा पृथिवी जायते"[2] इति। एतेभ्यः पञ्च महाभूतेभ्यो भौतिकपदार्थानां सृष्टिर्जायते।

सृष्टेर्विभागः

तत्र तावद् बुद्धितत्त्वाद् द्विविधा सृष्टिर्भवति—भावसृष्टिः, लिङ्गसृष्टिश्चेति। तत्र भावसृष्टेर्विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यश्चतुर्विधः संक्षिप्तः सर्गः। तत एव पुनः पञ्च विपर्ययाः, अष्टाविंशतिधा अशक्तयः, नवधा तुष्टयः, अष्टौ सिद्धय इति पञ्चाशद्धा विस्तृतः सर्गः। तदुक्तमीश्वरकृष्णेन—

एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः।
गुणवैषम्यविमर्दात् तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत्॥

पञ्च विपर्ययभेदा भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात्।
अष्टाविंशतिभेदा तुष्टिर्नवधाऽष्टधा सिद्धिः॥[3] इति।

द्वितीया लिङ्गसृष्टिश्चाहङ्कारद्वारैकादशेन्द्रियाणां पञ्चतन्मात्राणां च रूपेण परिस्फुरति, यस्या विस्तारः स्थूलदेहप्रभृतयः सर्व एव स्थावरजङ्गमाः सन्ति।

---

१. सां० का० २२.
२. सां० त० कौ०, पृ० ३३१-३३२.
३. सां० का० ४६-४७.

ननु बुद्ध्या सृष्टिद्वयं किमर्थमकारि, एकयैव सृष्ट्या तस्याश्चारितार्थ्यसम्भवादिति जिज्ञासायामुक्तमीश्वरकृष्णेन—

न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिर्वृत्तिः।
लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्माद् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः ॥[1] इति।

अस्यायं भावः—भावसर्गलिङ्गसर्गयोरन्योन्यसापेक्षता वर्तते। तत्र प्रत्ययसर्गैर्विना तन्मात्रसर्गो न भवति, उत्तरोत्तरदेहलाभस्य पूर्वपूर्वसंस्कारादृष्टकारितत्वात्। एवमेव तन्मात्रसर्गं विना प्रत्ययसर्गनिष्पत्तिर्न भवति, धर्मादेः स्थूलसूक्ष्मदेहसाध्यत्वात्। तस्माल्लिङ्गाख्यस्तन्मात्रसर्गः, भावाख्यः प्रत्ययसर्गश्चेत्युभयविधः सर्गो बुद्धितत्त्वात् प्रवर्तत इति।

तदेवं सांख्यनये प्रकृतिपुरुषयोः संयोगेन विकासो निरूप्यते। अत्र प्रकृतिपुरुषयोः संयोगवियोगनियामकं तु सृज्यमानप्राणिनामदृष्टमेव। योगदर्शनेऽपि सांख्याभिमत एव सृष्टिक्रमोऽङ्गीकृतः। अथाप्ययं विशेषो यद् योगदर्शने जडस्य प्राणिनामदृष्टस्य प्रकृतिपुरुषयोः संयोगवियोगयोर्नियामकत्वाऽसम्भवात् तदर्थं पुरुषविशेष ईश्वरोऽङ्गीकृतः। स चेश्वरः स्वकीयप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुग्रहाय सृष्टौ प्रवर्तत इति।

सृष्टेः प्रयोजनम्

तत्र तावत् सांख्य-योगदर्शनयोः पुरुषस्य भोगापवर्गयोः साधनार्थं सृष्टिर्निरूप्यते। तदुक्तमीश्वरकृष्णेन—

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥[2] इति।

अस्यायं भावः—प्रकृतिर्हि भोग्यतया भोक्तारं पुरुषमपेक्षते। पुरुषोऽपि भेदाग्रहाद् बुद्धिच्छायापत्त्या तद्गतं दुःखत्रयं वारयमाणः कैवल्यमपेक्षते। कैवल्यं च प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकनिबन्धनम्। तच्च प्रकृतेर्विना न सम्भवतीति पुरुषः कैवल्यार्थं प्रधानमपेक्षते। यथा खलु कौचित् पङ्ग्वन्धौ पथि सार्थेन गच्छन्तौ दैवकृतादुपप्लवात् परित्यक्तसार्थौ मन्दमन्दमितस्ततः परिभ्रमन्तौ भयाकुलौ दैववशात् संयोगमुपगच्छेताम्। तत्र चान्धेन पङ्गुः

१. सां० का० ५२.
२. सां० का० २१.

स्कन्धमारोपितः। ततः पङ्गुदर्शितेन मार्गेणान्धः स्कन्धाधिरूढश्च पङ्गुरुभावपि समीहितं स्थानं प्राप्नुतः, तथा परस्परापेक्षः प्रधानपुरुष-निबन्धनः सर्गः।

ननु पुरुषार्थनिबन्धना भवतु प्रकृतेः प्रवृत्तिः, निवृत्तिस्तु कथमुपपद्यत इति चेत् ? उच्यते—यथा भर्त्रा दृष्टदोषा स्त्री भर्तारं पुनर्नोपैति, यथा वा कृतप्रयोजना नर्तकी निवर्तते, तथा प्रकृतिरपि तस्मात् पुरुषान्निवर्तते। **तथा चोक्तम्—**

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात्।
पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः ॥[1] इति।

एवं प्रकृतिः पुरुषाय भोगं कैवल्यं च प्रदाय कृतप्रयोजना सती मुक्तपुरुषा-न्निवर्तते, अर्थात् तदर्थं पुनः सृष्टिं न करोति। अकृतार्थपुरुषं प्रति पुनः सृष्टिं विधास्यति, प्रकृतेरुभयसाधारणत्वात्। तदुक्तं महर्षिणा पतञ्ज-लिना—"कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारण्यात्"[2] इति। तदेवं सांख्य-योगदर्शनयोः सृष्टेः प्रयोजनं पुरुषस्य भोगमोक्षावित्यलम्।

मीमांसादर्शनस्य नित्यत्ववादः

न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योगादिदर्शनवद् मीमांसादर्शने जगदुत्पत्तिस्तद-त्यन्तप्रलयश्च नाभ्युपगम्येते। तन्मतानुसारेण जगदिदं नित्यम्। तदुक्तम्—

लोकस्यात्यन्तिको नाशो वैदिकानां न सम्मतः।
महतां वेदमार्गाणां स्रोतोभङ्गप्रसङ्गतः ॥[3] इति।

तस्मात् कालमनुरुध्य प्रवाहरूपेण पदार्था उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च। तदुक्तं श्रीमद्भिः कुमारिलभट्टैरपि—

तस्मादद्यवदेवात्र सर्गप्रलयकल्पना।
समस्तक्षयजन्मभ्यां न सिद्ध्यत्यप्रमाणिका ॥[4] इति।

---

१. सां० का० ५९.

२. यो० सू० २।२२.

३. मानमेयो०, पृ० १६४.

४. श्लो० वा०, पृ० ४७७.

मीमांसकानुसारेण जगदिदं भोगायतनम्, भोगसाधनानि, भोगविषयाश्चेति त्रिधा विभज्यते। तत्र भोगायतनं शरीरम्, यत्र निवसन्नात्मा सुखदुःखात्मकं भोगमनुभवति। भोगसाधनानीन्द्रियाणि, यैः साधनीभूतैरात्मना भोगा भुज्यन्ते। भोगविषयाश्च यावद्भोग्यपदार्थाः। तदेतत् त्रिविधतत्त्वसंवलितं जगदिदं नित्यमनन्तं च।

जगन्नित्यत्वविषये मीमांसकानां मिथो विवादाभावेऽपि पदार्थव्यवस्थायां प्रभाकर-कुमारिल-मुरारिमिश्रेषु न मतैक्यं दरीदृश्यते। तथाहि प्राभाकराः—द्रव्यम्, गुणः, कर्म, सामान्यम्, परतन्त्रता, शक्तिः, संख्या, सादृश्यं चेत्यष्टौ पदार्था इति स्वीकुर्वन्ति। तत्र द्रव्य-गुण-कर्मणां स्वरूपं न्याय-वैशेषिकयोः सदृशमेव। सामान्यस्यास्तित्वं व्यक्तितः पृथग् नाङ्गीक्रियते। व्यक्तिष्वेव तदस्तित्वमिति ते मन्यन्ते। वैशेषिकाणां यो हि समवायः स एव मीमांसकानां परतन्त्रता। इयं च जातिव्यक्त्योर्विद्यमाना सम्बन्धरूपा। जातिव्यक्त्योः सम्बन्धो वैशेषिकैर्नित्य इत्युच्यते। मीमांसकास्तु तस्य नित्यत्वं नाङ्गीकुर्वन्ति। द्रव्य-गुण-कर्मसु शक्तिसमुत्पादे सत्येव तेषां कार्यजनकत्वं सम्भवतीति मीमांसकाः शक्त्याख्यं नूतनं पदार्थं स्वीकृतवन्तः। न्यायनये शक्तिः खलु प्रतिबन्धकाभावरूपा। सादृश्यसंख्ये तु नैयायिकाभिमतगुणेष्वन्तर्भूते, किन्तु प्राभाकरास्तयोर्द्वयोरतिरिक्तपदार्थत्वमङ्गीकुर्वन्ति[1]।

श्रीभाट्टमते—द्रव्यम्, जातिः, गुणाः, कर्म, अभावश्चेति पञ्च पदार्था अभ्युपगताः[2]। तत्र द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसीति नैयायिकैर्नव अङ्गीकृतानि। परं भाट्टमते तमः, शब्दश्च द्वावधिकौ मतौ। तस्माद् भाट्टमते द्रव्याण्येकादशविधानि। तथा चोक्तम्—

पृथिवी सलिलं तेजः पवमानस्तमस्तथा।
व्योमकालदिगात्मानो मनः शब्द इति क्रमात्॥
एकादशविधं चैतत् कुमारिलमते मतम्।[3] इति।

---

१. प्रकरणपञ्चिकाया न्यायसिद्धयाख्या व्याख्या, पृ० ७८-८२.

२. वयं तावत् प्रमेयं तु द्रव्यजातिगुणक्रियाः।
अभावश्चेति पञ्चैतान् पदार्थानाद्रियामहे॥ (मानमेयो०, पृ० १४२)

३. मानमेयो०, पृ० १४४.

नैयायिका मनोद्रव्यस्याणुपरिमाणत्वमभ्युपगच्छन्ति, किन्तु भाट्टास्तस्य विभुत्वं साधयन्ति । तथाहि—"अणुपरिमाणं चञ्चलं च मन इति केचिदूचिरे, तदसङ्गतम्—मनो विभु, स्पर्शानर्हद्रव्यत्वात्, अनारभ्यारम्भकद्रव्यत्वाद्वा, ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वाद्वा,आत्मवद्—इत्यादिभिरनुमानैर्महत्त्वसिद्धेः"[1] इति । नैयायिकाः शब्दस्यानित्यत्वं स्वीकुर्वन्ति, किन्तु कुमारिलास्तस्य नित्यत्वं निरूपयन्ति । तद्यथा—

श्रोत्रमात्रेन्द्रियग्राह्यः शब्दः शब्दत्वजातिमान् ।
द्रव्यं सर्वगतो नित्यः कुमारिलमते मतः ॥[2] इति ।

तार्किकमते तमः प्रकाशाभावरूपः, भाट्टमते तु तत्र गुणक्रिययोर्विद्यमानत्वात् स भावरूपः । तदुक्तम्—

गुणकर्मादिसद्भावादस्तीति प्रतिभासतः ।
प्रतियोग्यस्मृतेश्चैव भावरूपं ध्रुवं तमः ॥[3] इति ।

भाट्टमते मनोव्यतिरिक्तानि सर्वाण्यपि द्रव्याणि प्रत्यक्षाण्यङ्गीकृतानि । जाति-गुण-कर्म-अभावानां पदार्थानां स्वरूपं तु प्रायो नैयायिकवदेव भाट्टानामपीत्यवगन्तव्यम् ।

श्रीमुरारिमिश्रस्य पुनः पदार्थकल्पना उभाभ्यामपि भिन्ना । तन्मते ब्रह्मैव केवलं परमार्थभूत एकः पदार्थः । लोकव्यवहारोत्पत्त्यर्थमन्यत्पदार्थचतुष्टयम् । ते च धर्मिविशेषः, धर्मविशेषः, आधारविशेषः, प्रदेशविशेषश्चेति । तदुक्तं न्यायमालायाम्—"ब्रह्मैकं व्यवहारे तु धर्मिधर्माधारप्रदेशविशेषाः पञ्च पदार्था इति वेदान्ता मुरारिमिश्राश्च" इति । अत्र घटादयो धर्मिविशेषाः, घटादिनिष्ठघटत्वादयो धर्मविशेषाः, इदानीं घटस्तदानीं घट इत्यादिरूपेण कालबोधका आधारविशेषाः, गृहे घटो भूतले घट इत्यादिरूपेण स्थानबोधकाः प्रदेशविशेषा इति बोध्यम् ।

मीमांसकानां परमाणुवादः

केचन मीमांसकाः (प्राभाकराः) नैयायिकवत् परमाणुभ्यः सृष्टिं प्रतिपादयन्ति, किन्तु नैयायिकाभिमतपरमाण्वपेक्षया मीमांसकाभिमतपरमाणु-

१. मानमेयो०, पृ० २०३.
२. मानमेयो०, पृ० २०८.
३. मानमेयो०, पृ० १५२.

स्वरूपे भेदो वर्तते। तत्र नैयायिकाः परमाणून् प्रत्यक्षागोचरान्, मीमांसकाश्च प्रत्यक्षगोचरानभ्युपगच्छन्ति। तदेतेन नैयायिकानां ये त्रसरेणवस्त एव मीमांसकानां परमाणव इति ज्ञायते। तदुक्तम्—

जालरन्ध्रविसरद्रवितेजोजालभासुरपदार्थविशेषान्।
अल्पकानिह पुनः परमाणून् कल्पयन्ति हि कुमारिलशिष्याः ॥[1] इति।

नैयायिकाः परमाणुसंयोगे प्राणिनामदृष्टवशादीश्वरोत्पन्नेच्छायाः कारणत्वमभ्युपगच्छन्ति, किन्तु मीमांसादर्शने ईश्वरस्यानङ्गीकारात् प्राणिनामदृष्टवशादेव परमाणूनां संयोगः, ततश्च सृष्टिरिति प्रतिपाद्यते। वस्तुतः परमाणुद्वारा सृष्टिप्रतिपादनं न सर्वमीमांसकाभिमतम्। अत एवोक्तं श्रीकुमारिलभट्टैः—

मीमांसकैश्च नावश्यमिष्यन्ते परमाणवः।
यद्बलेनोपलब्धस्य मिथ्यात्वं कल्पयेद् भवान् ॥[1] इति।

परमाणुभ्यश्च सृष्टिरित्यङ्गीकारे प्रपञ्चस्यानित्यत्वप्राप्तिः, प्रपञ्चस्यानित्यत्वे तद्गतवेदानामनित्यत्वं स्यादिति मीमांसकाः प्रपञ्चस्यात्यन्तप्रलयं नाभ्युपगच्छन्ति। तन्मतानुसारेण खण्डप्रलयः खण्डसृष्टिश्च भवतः। तदेवमनादिप्रवाहरूपेण जगन्नित्यमेव।

अद्वैतवेदान्तस्य विवर्तवादः

अद्वैतवेदान्ते आरम्भवाद-परिणामवादयोर्निरसनद्वारा विवर्तवादः समाश्रीयते। विवर्तवादिनामयमाशयः—आरम्भवादे, परिणामवादे च कार्यकारणयोर्मध्ये भेदाभेदावङ्गीकृत्योभयोरपि सत्यत्वमुररीक्रियते। तन्नोचितम्। यतो हि कार्यस्य कारणाभिन्नत्वं यदि सत्यं स्यात्, पुनर्भेदस्यापि सत्यता कथं भवेत्। तस्मात् कारणमात्रस्य सत्यत्वं कार्यस्य च कल्पितत्वं स्वीकर्तव्यम्। एवं सत्यद्वैतस्य पारमार्थिकत्वं कार्यरूपस्य द्वैतस्य च मिथ्यात्वमित्यायाति। अत एव यथा रज्जौ सर्पस्य, शुक्तिकायां रजतस्य, मरुमरीचिकायां जलस्य, स्थाणौ चोरस्य च कल्पितत्वमङ्गीक्रियते; तथाऽखण्डे सच्चिदानन्दे ब्रह्मणि निखिलोऽयं प्रपञ्चः कल्पित इति प्रपञ्चो ब्रह्मणो

---

१. मानमेयो०, पृ० १५७.
१. श्लो० वा०, पृ० २८६.

विवर्तरूपः । तदुक्तं श्रीमताऽप्पय्यदीक्षितेन—"ब्रह्मणश्चोपादानत्वमद्वितीयकूटस्थचैतन्यरूपस्य न परमाणूनामिवारम्भकत्वरूपम्, न वा प्रकृतेरिव परिणामित्वरूपम्; किन्त्वविद्यया वियदादिप्रपञ्चरूपेण विवर्तमानत्वलक्षणम्"[1] इति ।

ननु विवर्त-परिणामयोः किं लक्षणमिति जिज्ञासायामुक्तं तैरेव—"वस्तुनस्तत्समसत्ताकोऽन्यथाभावः परिणामः, तदसमसत्ताको विवर्त इति वा; कारणसलक्षणोऽन्यथाभावः परिणामः, तद्विलक्षणो विवर्त इति वा; कारणाभिन्नं कार्यं परिणामः, तदभेदं विनैव तद्व्यतिरेकेण दुर्वचं कार्यं विवर्त इति वा विवर्तपरिणामयोर्विवेकः"[2] इति । तदेवमुपर्युक्तपरिणामविवर्तयोर्लक्षणैर्मृत्तिकाया घटरूपेण योऽन्यथाभावो वर्तते स परिणाम इत्युच्यते, अत्र घटमृत्तिकयोरुभयोरपि व्यावहारिकसत्तात्वात् । रज्जोर्योऽन्यथाभावः सर्परूपेण भवति स विवर्त इत्युच्यते, अत्र रज्जोर्व्यावहारिकत्वेन सर्पस्य प्रातिभासिकत्वेन चोभयोर्विषमसत्ताकत्वात् । प्रकृते च ब्रह्म तावत् पारमार्थिकम्, तत्र कल्पितः प्रपञ्चश्च व्यावहारिकः प्रातिभासिको वा वर्तत इति प्रपञ्चो ब्रह्मणो विवर्तः । किञ्च, यथा सर्पादिरूपेण विवर्तमानस्य रज्जोः स्वरूपे न कश्चिदपि विकारो जायते, तथा स्थूलसूक्ष्मरूपप्रपञ्चाकारेण विवर्तमानस्यापि ब्रह्मणः स्वरूपे न विकारः प्रादुर्भवति ।

प्रपञ्चस्य मायापरिणामत्वम्

ननु प्रपञ्चस्य जडत्वात् तत्कारणमपि जडमेव स्यात्, ब्रह्मणश्चेतनत्वात् कथं तज्जगतः कारणं भवेत् ? इति जिज्ञासायामद्वैतवेदान्ते प्रपञ्चोपादानव्यवस्थार्थमनादिकल्पितमायाया अङ्गीकारः कृतः । इयं च सांख्याभिमतप्रकृतिवत् त्रिगुणात्मिका भवति । सांख्याभिमता प्रकृतिस्तु नित्या, वेदान्ताभिमता माया तु मिथ्येत्यनयोर्भेदः । अस्या मायाया अपि प्रपञ्चवद् व्यावहारिकत्वमद्वैतिभिः स्वीक्रियते । इयं माया तमोगुणप्रधाना प्रपञ्चाकारेण परिणमते । तमःप्रधानमायायास्तत्कार्यस्य प्रपञ्चस्य च व्यावहारिकत्वात् प्रपञ्चस्तमोगुणप्रधानमायायाः परिणाम इत्युच्यते । तदेवमद्वैतवेदान्ते प्रपञ्चो मायायाः परिणाम इत्युक्तौ ब्रह्मणश्च विवर्त इत्यर्थादायाति । तदुक्तं श्रीमता सर्वज्ञात्ममुनिना—

१. सि० ले० सं०, पृ० ५७.
२. सि० ले० सं०, पृ० ५८-६०.

विवर्तवादस्य हि पूर्वभूमिः वेदान्तवादे परिणामवादः।
व्यवस्थितेऽस्मिन् परिणामवादे स्वयं समायाति विवर्तवादः॥[1] इति।

सृष्टिक्रमः

उपर्युक्ता माया शुद्धसत्त्वगुणप्राधान्येनेश्वरस्योपाधिर्भूत्वा प्रपञ्चस्य निमित्तकारणमिति, सैव तमोगुणप्राधान्येनेश्वरोपाधिर्भूत्वा प्रपञ्चस्योपादानकारणमिति चाख्यायते। मलिनसत्त्वगुणप्रधानभूता च मायाऽविद्याख्यया नाना भूत्वा जीवोपाधिर्भवति। प्रलयावस्थायां जीवोपाधिभूताऽविद्या धर्माधर्मसंस्कारसहिता स्वकारणे मायायां लीना भवति। यदा च जीवानामदृष्टानि परिपक्वानि सन्ति फलोन्मुखानि भवन्ति, तदा मायोपहिते चैतन्ये ईश्वरे—"तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय"[2] इति संकल्पः प्रादुर्भवति। तदानीम्—"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः"[3] इति श्रुत्यनुसारेण तमःप्रधानविक्षेपशक्तिमदज्ञानोपहितचैतन्यादाकाशः, आकाशाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी चोत्पद्यते। एतानि सूक्ष्मभूतानि, पञ्चतन्मात्राणि, अपञ्चीकृतपञ्चभूतानीति चोच्यन्ते। एतेभ्य एव सूक्ष्मशरीराणि स्थूलभूतानि चोत्पद्यन्ते।

सूक्ष्मशरीरोत्पत्तिः (सूक्ष्मप्रपञ्चोत्पत्तिः)

अद्वैतवेदान्ते ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं वायुपञ्चकं बुद्धिमनसी चेति सप्तदशावयवात्मकं सूक्ष्मशरीरमभ्युपगम्यते। एतानि सप्तदशावयवान्युपर्युक्तसूक्ष्मभूतानां सत्त्वादिगुणेभ्य उत्पद्यन्ते। तथाहि–आकाशस्य सात्त्विकांशाच्छ्रोत्रम्, रजोंऽशाद्वाक्; सात्त्विकांशाद्वायोस्त्वगिन्द्रियम्, रजोगुणांशात् पाणीन्द्रियम्; सात्त्विकांशात्तेजसश्चक्षुः, रजोगुणांशात् पादेन्द्रियम्; सात्त्विकांशाज्जलाज्जिह्वा, रजोगुणांशात् पाय्विन्द्रियम्; सात्त्विकांशायाः पृथिव्याः सकाशाद् घ्राणेन्द्रियम्, तस्या एव रजोगुणांशाद् गुदेन्द्रियमित्याकाशादिपञ्चभूतानां सत्त्वांशाच्छ्रोत्रादीनि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि तथा तेषामेव

---

१. सं० शा० २।६१.

२. छा० उ० ६।२।३.

३. तै० उ० २।१।१.

रजोंऽशाद्वागादिपञ्चकर्मेन्द्रियाणि व्यस्तानि पृथक् पृथगुत्पद्यन्ते[१] ।

एतेषां पञ्चसूक्ष्मभूतानां समस्तेभ्यः सात्त्विकांशेभ्यो बुद्धिमनसी उत्पद्येते । तत्र बुद्धिर्नाम निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिः । मनो नाम सङ्कल्पविकल्पात्मिकान्तःकरणवृत्तिः[२] । अनयोरेव चित्ताहङ्कारयोरन्तर्भावः । तत्र बुद्धावहङ्कारस्य मनसि चित्तस्यान्तर्भाव इति यावत् । एवमेवाकाशादिसूक्ष्मभूतानां समस्तेभ्यः रजोंऽशेभ्यः प्राणापानोदानव्यानसमानाख्याः पञ्च प्राणाः समुद्भवन्ति[३] । तत्रोर्ध्वगमनशीलो नासाग्रस्थायी वायुः प्राणः, अधोगमनशीलः पाय्वादिस्थायी वायुरपानः, सर्वनाडीगमनशीलोऽखिलशरीरस्थायी वायुर्व्यानः, ऊर्ध्वमुत्क्रमणशीलः कण्ठस्थायी वायुरुदानः, शरीरमध्यगतान्नरसादिनेता वायुः समान इत्युच्यते । तदेवमपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानां सप्तदशतत्त्वैः सूक्ष्मशरीर(लिङ्गशरीर)स्योत्पत्तिर्भवति । तदुक्तं श्रीशङ्करभगवत्पादैः—

पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् ।
अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥[४] इति ।

एतेषु सप्तदशतत्त्वेषु पञ्चज्ञानेन्द्रियैः सहिता बुद्धिर्विज्ञानमयकोश इत्युच्यते । अयमेव कर्तृत्व-भोक्तृत्व-सुखित्व-दुःखित्वाद्यभिमानित्वेनेहलोकपरलोकगामो व्यावहारिको जीव इत्युच्यते । एवं ज्ञानेन्द्रियैः सहितं मनो मनोमयकोश इत्याख्यायते । पञ्चकर्मेन्द्रियैः सहितं प्राणपञ्चकं प्राणमयकोश इत्यभिधीयते । एतेषु कोशत्रयेषु ज्ञानशक्तिमत्त्वाद्विज्ञानमयकोशः कर्तृरूपः, इच्छाशक्तिमत्त्वान्मनोमयकोशः करणरूपः, क्रियाशक्तिमत्त्वात् प्राणमयकोशः कार्यरूप इति बोध्यम् । एतत्कोशत्रयमिलितमिदं सूक्ष्मशरीरम् ।

---

१. सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्धीन्द्रियपञ्चकम् ।
श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्यमुपजायते ॥ (पञ्च० १।१९)
रजोंऽशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे ॥ (तत्रैव, १।२१)

२. तैरन्तःकरणं सर्वैर्वृत्तिभेदेन तद् द्विधा ।
मनो विमर्शरूपं स्याद् बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका ॥ (तत्रैव, १।२०)

३. तैः सर्वैः सहितः प्राणो वृत्तिभेदात् स पञ्चधा ।
प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च ते पुनः ॥ (तत्रैव, १।२२)

४. आत्मबोधे, श्लो० १३.

एतद्व्यष्टिसूक्ष्मशरीरोपहितं चैतन्यं 'तैजसो जीवः' इत्युच्यते। एतत्समष्ट्युपहितं चैतन्यं 'सूत्रात्मा', 'हिरण्यगर्भः' इति वोच्यते[1]।

स्थूलशरीरोत्पत्तिः (स्थूलप्रपञ्चोत्पत्तिः)

उपर्युक्तसूक्ष्मप्रपञ्चकारणभूतान्यपञ्चीकृतपञ्चसूक्ष्मभूतानि व्यवहारासमर्थानीति कृत्वा तदीयस्थौल्यापेक्षायां व्यवहर्तृप्राणिजातधर्माधर्मापेक्षयैव तानि सूक्ष्मभूतानि पञ्चीकृतानि भवन्ति। पञ्चीकरणप्रक्रिया तूक्ता श्रीमता विद्यारण्यस्वामिना—

> द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः।
> स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते ॥[2] इति।

अस्यायमर्थः—पञ्चभूतानि प्रथमं प्रत्येकं द्वैविध्यमापद्यन्ते। तेष्वाकाशादिषु दशसु भागेषु प्राथमिकान् पञ्चभागान् प्रत्येकं चतुर्धा समं विभज्य स्वार्धपरित्यागेन चतुर्णां प्रत्येकं भागान्तरेषु सन्निवेशेन भूतानि पञ्चीकृतानि, अर्थात् स्थूलानि भवन्ति। एवं स्थूलत्वमापन्नानि भूतानि यदा स्वस्वकार्योत्पादनसमर्थानि भवन्ति, तदा आकाशे शब्दः, वायौ शब्दस्पर्शौ, अग्नौ शब्दस्पर्शरूपाणि, अप्सु शब्दस्पर्शरूपरसाः, पृथिव्यां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चाभिव्यज्यन्ते।

एतेभ्यः पञ्चीकृतेभ्यः स्थूलभूतेभ्यः भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यमित्येतन्नामकानामुपर्युपरि विद्यमानानां सप्तोर्ध्वलोकानाम्, अतलवितलसुतलरसातलतलातलमहातलपातालनामकानामधोऽधो विद्यमानानां सप्ताधोलोकानां तदन्तर्वर्तिजरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजाख्यानां चतुर्विधशरीराणां तदुचितानामन्नपानादीनां चोत्पत्तिर्भवति। तत्र जरायुभ्यो जातानि मनुष्यपश्वादीनि जरायुजानि, अण्डेभ्यो जातानि पक्षिपन्नगादीन्यण्डजानि, भूमिमुद्भिद्य जातानि कक्षवृक्षादीन्युद्भिज्जानि, स्वेदेभ्यो जातानि यूकामशकादीनि स्वेदजानीति बोद्धव्यम्।

एवं पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतेभ्यः समुत्पन्नानि चतुर्विधशरीराणि भोगसाधनानीति भोगायतनशब्देन व्यवह्रियन्ते। तदुक्तं श्रीशङ्करभगवत्पादैः—

---

१. वेदान्तसारे, पृ० १७-२१.

२. पञ्च० १।२७.

पञ्चीकृतमहाभूतसम्भवं कर्मसञ्चितम् ।
शरीरं सुखदुःखानां भोगायतनमुच्यते ॥[१] इति ।

इमानि शरीराणि स्थूलभोगायतनत्वात् स्थूलशरीराणीति, अन्नविकारत्वाच्चान्नमयकोश इति चाख्यायन्ते । अत्र समष्टिस्थूलशरीराभिमानि चैतन्यं विराडिति, व्यष्टिस्थूलशरीराभिमानि चैतन्यं विश्व इत्यभिधीयते । एवं पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतेभ्यः स्थूलप्रपञ्चोत्पत्तिः[२] । तत्र स्थूलसूक्ष्मशरीरयोः कारणीभूताऽविद्या कारणशरीरमित्यभिधीयते । कारणशरीरापरपर्यायेयमविद्याऽनादिरूपा, मलिनसत्त्वगुणप्रधाना च भवति । एतन्मलिनसत्त्वं पुण्यकर्मफलानुभवकालेऽन्तर्मुखं सत् स्वस्वरूपानन्दस्य प्रतिबिम्बभाग् भूत्वाऽऽनन्दमयकोश इत्याख्यायते । पुण्यकर्मफलभोगोपरमे च तन्निद्रारूपेण विलीयते[३] । अस्य चेष्टदर्शन-लाभ-भोगेषु प्रिय-मोद-प्रमोदाख्या वृत्तयो भवन्ति[४] । एवं कारणशरीरे आनन्दमयाख्य एक एव कोशः । एतद्व्यष्टिकारणशरीरोपहितं चैतन्यं प्राज्ञजीव इति, समष्टिशरीरोपहितं चैतन्यमव्याकृत ईश्वर इति च कथ्यते । तदेषा प्रपञ्चोत्पत्तिरद्वैतसिद्धान्तेऽध्यारोप इत्युच्यते । पुनः प्राणिनां परिपक्वकर्मपरिसमाप्तौ चेश्वरेच्छया समस्तस्थूलप्रपञ्चस्य विलयो भवति । अयं विलयोऽपवाद इत्याख्यायते ।

आध्यारोपापवादयोः प्रयोजनम्

वस्तुन्यवस्तुकल्पनमारोपः, कल्पितस्यावस्तुनो बाधोऽपवादः । अद्वैतवेदान्ते–"नेह नानास्ति किञ्चन"[५], "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"[६] इत्यादिश्रुतिप्रमाणेन ब्रह्मणः सत्यत्वं तदतिरिक्तस्य सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमङ्गीक्रियते । जिज्ञासूनां ब्रह्मबोधस्तत्र कल्पितस्य प्रपञ्चस्य वास्तविकस्वरूपबोधं विना भवितुं नार्ह इत्यध्यारोपापवादाभ्यां प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं निरूप्य

१. आत्मबोधे, श्लो० १२.
२. वेदान्तसारे, पृ० २२-२४.
३. काचिदन्तर्मुखा वृत्तिरानन्दप्रतिबिम्बभाक् ।
पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥
कादाचित्कत्वतोऽनात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम् । (पञ्च० ३।९-१०)
४. कारणे सत्त्वमानन्दमयो मोदादिवृत्तिभिः । (पञ्च० १।३६)
५. बृ० उ० ४।४।१९.
६. छा० उ० ३।१४।१.

ब्रह्मणः पारमार्थिकत्वप्रतिपादनमेव वेदान्तशास्त्रस्य प्रयोजनमित्यवगन्तव्यम्। तथा चोक्तम्—"अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चः प्रपञ्च्यते" इति। भगवत्पादशङ्कराचार्या अपि—"ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः" इत्यमुमेवार्थं प्रतिपादयामासुः। तदेवमद्वैतवेदान्तनये प्रपञ्चो ब्रह्मणो विवर्त इति विवर्तवादोऽभ्युपगतः।

सिद्धान्तशिखामण्युक्तोऽविकृतपरिणामवादः

तत्र तावद्वीरशैवसिद्धान्ते सृष्टिप्रक्रियायामविकृतपरिणामवादोऽङ्गीकृतः। स्वरूपे किञ्चिद्विकारं विनैवान्यथारूपेण परिणामोऽविकृतपरिणाम इत्युच्यते। अत्रेदं बोध्यम्—अस्मिन् सिद्धान्ते परशिवस्य शक्तेर्विकासेन सृष्टिरिति, तत्सङ्कोचेन च प्रलय इति शक्तिसंकोचविकासाभ्यां सृष्टिप्रलयौ व्यवस्थाप्येते। यथा कूर्मः कदाचित् स्वकरचरणाद्यवयवानि संकोच्य तूष्णींभावेन तिष्ठति, कदाचिच्च तेषां प्रसारणेन जले भूमौ वा विहरति; तथा परशिवोऽपि प्रलयकाले स्वशक्तिसंकोचेन प्रपञ्चं स्वस्मिन् विलापयति, सृष्टिकाले च स्वलीलार्थं स्वशक्तिविकासद्वारा जगदुत्पादयति। तस्माद्यथा स्वाङ्गसंकोचविकासाभ्यां कूर्मे न कश्चिद्विकार आरोप्यते, तथा स्वशक्तिसंकोचविकासाभ्यां परशिवेऽपि विकृतिर्नायातीत्ययमविकृतपरिणामवाद इत्युच्यते। अयमेवाविकृतपरिणामवादः सिद्धान्तशिखामणौ रेणुकभगवत्पादैः—

> आत्मशक्तिविकासेन शिवो विश्वात्मना स्थितः।
> कुटीभावाद्यथा भाति पटः स्वस्य प्रसारणात्॥[1]

इति पटदृष्टान्तेनाविकृतपरिणामवादः प्रसाधितः। अस्यायमर्थः—यथा पटो विलक्षणप्रसारणेन कुटीभावमापद्यते, तत्संकोचे च पटरूपेणावतिष्ठते। न चाभ्यां संकोचविकासाभ्यां पटस्य स्वरूपे विक्रिया जायते; तथा शिवोऽपि स्वात्मशक्तिविकासेन विश्वात्मना तिष्ठन् न विक्रियत इति। एतदतिरिक्तं श्रीरेणुकभगवत्पादाः—

> पत्रशाखादिरूपेण यथा तिष्ठति पादपः।
> तथा भूम्यादिरूपेण शिव एको विराजते॥[2]

---

१. सि० शि० १०।५, पृ० १८८.
२. सि० शि० १०।९, पृ० १८९.

इति वृक्षदृष्टान्तेनाप्यविकृतपरिमाणवादं साधितवन्तः। अस्यार्थः श्रीमरितोण्टदार्यैरेवमुक्तः—"वृक्षो यथा कालशक्त्या विकारराहित्येन स्वान्तर्लीनस्वविजातीयपत्रपुष्पादिभेदविशिष्टत्वेन भाति, तथा शिव एव स्वसमवेतशक्तितादात्म्यक्रोडीकृतभूम्यादिरूपेण प्रतिस्फुरणगत्या भातीत्यर्थः। तत्र धृत्या धरणिः, करुणया जलम्, उज्ज्वलतया तेजः, परमानन्दस्पन्देन वायुः, चिद्व्याप्त्या व्योम, चितिसंकोचचित्तविशिष्टो जीव इति विवेकः"[1] इति।

ननु वृक्षस्य सावयवत्वात् तस्य पत्रशाखादिरूपेण परिणामसम्भवेऽपि परशिवस्य निरवयवत्वात् कथं तस्य विश्वात्मना परिणामः? इति चेन्मैवम्, वीरशैवसिद्धान्ते परशिवनिष्ठशक्तेरेव विश्वात्मना परिणामित्वस्वीकारान्न परशिवब्रह्मणः परिणामित्वम्। अतः शक्त्यादिपृथिवीपर्यन्तस्य सकलतत्त्वसमुदायस्य—"शक्तिरस्य जगत्कृत्स्नं शक्तिमांस्तु महेश्वरः" इत्यागमेन शक्तिरूपत्वं प्रतिपादितम्। किञ्च,

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्॥[2]

इति भगवती श्रुतिरपि विश्वस्य शक्तिरूपत्वमुक्तवती। इयं च शक्तिः

विमर्शाख्या परा शक्तिर्विश्ववैचित्र्यकारिणी।
यस्मिन् प्रतिष्ठितं ब्रह्म तदिदं विश्वभाजनम्॥

अन्तःकरणरूपेण जगदङ्कुररूपतः।
यस्मिन् विभाति चिच्छक्तिर्ब्रह्मभूतः स उच्यते॥

यथा चन्द्रे स्थिरा ज्योत्स्ना विश्ववस्तुप्रकाशिनी।
तथा शक्तिर्विमर्शाख्या प्रकाशे ब्रह्मणि स्थिरा॥[3]

इत्यादिश्रीरेणुकभगवत्पादोक्त्या परशिवापृथग्भूतेति तदपृथक्सिद्धायाः कार्यरूपाया अपि परशिवापृथक्सिद्धिसम्भवात् सम्भवत्येव परशिवस्य जगद्रूपेण परिणामः।

---

१. सि० शि० १०१९ तत्त्वप्रदीपिकाव्याख्या, पृ० १८९.

२. श्वे० उ० ४।१०.

३. सि० शि० २०१२-४, पृ० २०१-२०२.

शक्तिविशिष्टपरशिवस्य जगदुभयकारणत्वम्

उपर्युक्तप्रमाणैः शक्त्यविनाभावमापन्ने परशिवे जगतो निमित्तोपादानकारणत्वं समन्वितमित्यत्र न कोऽपि विवादः। ननु सर्वैरपि चिद्रूपस्येश्वरस्य निमित्तकारणत्वमेवाङ्गीक्रियते, नहि घटं निर्मिमाणः कुलालः स्वयमेव मृत्पिण्डीभूय घटं करोति, तस्मान्निमित्तभूतस्य परशिवस्य कथमुपादानत्वमपि संगच्छते ? इति चेन्मैवम्, "विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः" इत्यादिना यथा विश्वाधिकत्वेन परमात्मनो निमित्तत्वमवगम्यते, तथा "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"[1], "सर्वो वै रुद्रः"[2] इत्यादिना तत्र प्रकृतित्वविश्वरूपत्वस्यापि श्रवणात्। अत एव श्रीरेणुकभगवत्पादाचार्याः—

यस्मादेतत् समुत्पन्नं महादेवाच्चराचरम्।
तस्मादेतन्न भिद्येत यथा कुम्भादिकं मृदः॥
यथा तन्तुभिरुत्पन्नः पटस्तन्तुमयः स्मृतः।
तथा शिवात् समुत्पन्नं शिव एव चराचरम्[3]॥

इति मृदस्तन्तूनां चोपमानेन परशिवस्य जगदुपादानत्वम्, तथा—

जगत् सिसृक्षुः प्रथमं ब्रह्माणं सर्वदेहिनाम्।
कर्तारं सर्वलोकानां विदधे विश्वनायकः[4]॥

इत्यत्र तस्यैव निमित्तकारणत्वं च प्रतिपादयामासुः। किञ्च, "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च"[5] इति श्रुतिरपि यथोर्णनाभिः स्वयं निमित्तोपादानत्वमापन्नः स्वशरीरात् तन्तुजालमुद्वमते गृह्णाति च, तथा परशिवोऽपि निमित्तोपादानतामापन्नः स्वस्मादविनाभूतपराशक्त्या सर्वप्रपञ्चं सृजति संहरति चेत्यभिन्ननिमित्तोपादानत्वं समर्थयति।

अपरञ्च, छान्दोग्ये एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति प्रतिज्ञातम्। "यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्"[6] इति तदुपपादकमृत्पिण्ड-

---

१. छा० उ० ३।१४।१.

२. महाना० १०।११.

३. सि० शि० १०।२, ४; पृ० १८७.

४. सि० शि० २।१४, पृ० १५.

५. मुण्ड० १।१।७.

६. छा० उ० ६।१।४.

दृष्टान्तानुरोधेन ब्रह्मणो निमित्तमात्रत्वे तद्विज्ञानेन सकलप्रपञ्चविज्ञानं न सम्भवति। कुलालज्ञानेन हि घटादिकार्यं न ज्ञायते, किन्तु तदुपादानमृत्पिण्डज्ञानेन। अतो निमित्तभूतस्य परशिवस्य स्वापृथक्सिद्धशक्तिपरिणामभूतसर्वप्रपञ्चोपादानत्वं निष्प्रत्यूहम्।

सृष्टेर्विकासः

तदेवं सूक्ष्मचिदचिद्रूपशक्तिविशिष्टस्य परशिवस्य कारणत्वं स्थूलचिदचिद्रूपशक्तिविशिष्टस्य प्रपञ्चस्य च कार्यत्वमिति सामान्यतः कार्यकारणभावो निरूपितः। अतः परं विशेषतः षट्त्रिंशत्तत्त्वरूपाणां शिवादिभूम्यन्तानां तत्त्वानां विकासक्रमो निरूप्यते।

तत्र तावद्वीरशैवसिद्धान्ते—१. शिवः, २. शक्तिः, ३. सदाशिवः, ४. ईश्वरः, ५. शुद्धविद्या, ६. माया, ७. कला, ८. विद्या, ९. रागः, १०. कालः, ११. नियतिः, १२. पुरुषः, १३. प्रकृतिः, १४. महान्, १५. अहङ्कारः, १६. मनः, १७. श्रोत्रम्, १८. त्वक्, १९. चक्षुः, २०. जिह्वा, २१. घ्राणम्, २२. वाक्, २३. पाणिः, २४. पादः, २५. पायुः, २६. उपस्थः, २७. शब्दः, २८. स्पर्शः, २९. रूपम्, ३०. रसः, ३१. गन्धः, ३२. आकाशः, ३३. वायुः, ३४. अग्निः, ३५. जलम्, ३६. पृथिवी चेति षट्त्रिंशत्तत्त्वान्यङ्गीक्रियन्ते। एतेषां तत्त्वानां मूलकारणं तु सूक्ष्मचिदचिद्रूपशक्तिविशिष्टः परशिव एव। अत एव सिद्धान्तशिखामणौ—

त्रैलोक्यसम्पदालेख्यसमुल्लेखनभित्तये ।
सच्चिदानन्दरूपाय शिवाय ब्रह्मणे नमः ॥
यस्योर्मिबुद्बुदाभासः षट्त्रिंशत्तत्त्वसंचयः ।
निर्मलं शिवनामानं तं वन्दे चिन्महोदधिम् ॥[1]
सदाशिवमुखाशेषतत्त्वमौक्तिकशुक्तिकाम् ।
वन्दे माहेश्वरीं शक्तिं महामायादिरूपिणीम् ॥[2]

इत्यादिरूपेण ग्रन्थकारः शिवयोगिशिवाचार्यो ग्रन्थारम्भे स्तुतिव्याजेन परशिवस्य तन्निष्ठमूलशक्तेश्च षट्त्रिंशत्तत्त्वानां मूलकारणत्वं निरूपयामास। अयं परशिवः प्रपञ्चातीत इति व्यावहारिकपदार्थेषु षट्त्रिंशत्तत्त्वेषु तस्य

१. सि० शि० १।१, ३; पृ० २.
२. सि० शि० २।२, पृ० ११.

गणना न क्रियते। तस्मात् सिद्धान्तशिखामणौ—"अस्ति सच्चित्सुखाकारमलक्षणपदास्पदम्"[१] इत्यारभ्य "अद्वितीयमनिर्देश्यं परं ब्रह्म सनातनम्"[२] इत्यन्तं तस्य विश्वोत्तीर्णत्वं प्रतिपाद्य "तत्र लीनमभूत् पूर्वं चेतनाचेतनं जगत्"[३] इति प्रलयावस्थायां विश्वस्य परशिव एव विलीनत्वमुक्तम्। तस्माद्यत्र विलीनमासीदिदं विश्वं सृष्टिकाले तस्मादेव बहिरायातीति परशिवस्य षट्त्रिंशत्तत्त्वविलक्षणत्वं युक्तमेव।

षट्त्रिंशत्तत्त्वानां विकासक्रमः

एतादृशे परशिवे सर्वैश्वर्यसम्पन्नस्य महाराजस्येव केवलावस्थायामरतिर्जाता। तादृशारतेर्निवृत्त्यर्थं तस्य लीलायां स्वाभाविकतया प्रवृत्तिरुन्मिषति। तदा "स ईक्षाञ्चक्रे"[४], "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय"[५] इत्यादिश्रुत्युक्त्यनुसारेण 'इदं जगत् सृजेयम्' इतीच्छोत्पन्ना। एतादृशेच्छावशान्निस्तरङ्गे समुद्रे वायुसम्पर्केण किञ्चिद्विचलनमिव परमात्मनि किञ्चिदिव विक्रिया भवति। ईषच्चलनरूपोऽयं प्राथमिकोऽभियोगो विमर्शशक्तिरित्युच्यते। परशिवस्येच्छारूपाया विमर्शशक्तेः पुनराकारद्वयं विकसति। तत्रैकोऽन्तरङ्गभूतो ज्ञानपदवाच्यः, द्वितीयश्च बाह्यः क्रियाशब्दवाच्यः। तदेवमाहत्य विमर्शशक्तिरिच्छा, ज्ञानम्, क्रिया चेत्याकारत्रयं धारयति। तदुक्तं श्रीरेणुकभगवत्पादैः—

> गुणत्रयात्मिका शक्तिर्ब्रह्मनिष्ठा सनातनी।
> तद्वैषम्यात् समुत्पन्ना तस्मिन् वस्तुत्रयाभिधा[६] ॥ इति।

अत्रेदमाकूतम्—विमर्शशक्तेरवस्थाद्वयं भवति। तत्रैका 'अविभागपरामर्शा', द्वितीया 'विभागपरामर्शा' इति। सृष्टेः प्रागियं विमर्शशक्तिः 'मयूराण्डरसन्यायेन', अर्थात् यथा मयूराण्डरसे भाविपक्षिणः पादपक्षवर्णवैचित्र्यादिर्विभागेन न दृश्यते, तथा सृष्टिकारणीभूतेच्छा-ज्ञान-क्रियाशक्तिविभागं विनैव

१. सि० शि० २।३, पृ० ११.
२. सि० शि० २।६, पृ० १२.
३. सि० शि० २।७, पृ० १२.
४. प्रश्नो० ६।३.
५. छा० उ० ६।२।३.
६. सि० शि० ५।३९, पृ० ६५.

तिष्ठति। इयमेवा विभागपरामर्शदशेत्युच्यते। सृष्ट्युन्मुखावस्थायां चेयमेवेच्छा-ज्ञान-क्रियारूपेण परिणमत इति सेयमवस्था विभागपरामर्शदशेत्युच्यते[1]। सृष्ट्युन्मुखीभूतात् परशिवात् प्रथममिच्छादिशक्तित्रयस्योत्पत्तिरभवदित्यागमेऽप्युक्तम्। तथाहि—

अनादिनिधनाच्छान्ताच्छिवात् परमकारणात्।
इच्छाशक्तिर्विनिष्क्रान्ता तत्तो ज्ञानं ततः क्रिया॥
तयोत्पन्नानि भूतानि भुवनानि चतुर्दश[2]। इति।

ननु तत्त्वगणनायां 'शिवः, शक्तिः, सदाशिवः' इति गणनायाः पूर्वं ततः प्रथमोत्पन्नानामुपर्युक्तानां शक्तित्रयाणां गणना कथं न कृता? इति चेन्मैवम्, यथा सांख्यनये न कार्योपादानत्वं प्रकृतित्वम्, किन्तु तत्त्वान्तरोपादानत्वमित्यङ्गीक्रियते, तथा वीरशैवदर्शनेऽपि परिणामसामान्यस्य न तत्त्वशब्देन व्यवहारः, किन्तु स्वतन्त्रं वस्त्वन्तरोपादानभूतं द्रव्यमेव तत्त्वशब्देन व्यवह्रियते। तस्मादुपर्युक्तशक्तित्रयं न स्वतन्त्रं द्रव्यम्, किन्तु परशिवस्वरूपभूतमेव, परशिवस्य शक्तिविशिष्टत्वाङ्गीकारात्।

शक्तीनां क्रमविचारः

ननु जानाति, इच्छति, यतते, करोति इत्येव क्रमो युक्तः, विनैव ज्ञानमिच्छाया अनुदयात्। तस्मात् कथं प्रथमत इच्छाशक्तेरुदय इत्युक्तम्? इति चेन्मैवम्, यद्यपि स्वोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वं कर्तृत्वमिति नैयायिकाः प्रतिपादयन्ति, तथापि नैयायिकानामयं क्रमो न श्रौतः। श्रुतिस्तु—"सोऽकामयत। बहु स्यां प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत"[3] इति ब्रह्मणः सृष्टिक्रमे 'सोऽकामयत' इतीच्छाम्, ततः 'स तपोऽतप्यत' इति स्रष्टव्यवस्तुविषयकं परिशीलनरूपं ज्ञानम्, ततः पुनः 'इदं सर्वमसृजत' इति क्रियां च प्रतिपादितवती। तस्मात् 'इच्छा, ज्ञानम्, क्रिया' इत्येव श्रुतिसम्मतः क्रमः।

१. **शिवतत्त्वम्**—अधुना क्रमप्राप्तेषु षट्त्रिंशत्तत्त्वेषु शिवतत्त्वमाद्यम्। अतस्तत्स्वरूपं विचार्यते। उपर्युक्तेच्छाशक्त्यन्तरङ्गभूतं ज्ञानांशानुप्रविष्टं

---

१. सि० शि० ५।३९, तत्त्वप्रदीपिकाव्याख्या, पृ० ६५-६६.
२. शि० मञ्ज०, पृ० ३४.
३. तै० उ० २।६.

परशिवचैतन्यमेव शिवाभिधं तत्त्वं भवति। इदमेव सकलजगन्निमित्तकारणभूतम्। शिवतत्त्वमेव शिवः, नीलकण्ठः, चन्द्रशेखरः, त्रिलोचन इत्यादिनामभिर्व्यवह्रियते। सगुणरूपत्वादिदमेव मुमुक्षूपास्यं भवति। सिद्धान्तशिखामणावस्य स्वरूपमेवमुपवर्णितम्—

शिवाभिधं परं ब्रह्म जगन्निर्मातुमिच्छया।
स्वरूपमादधे किञ्चित् सुखस्फूर्तिविजृम्भितम्॥
निरस्तदोषसम्बन्धं निरुपाधिकमव्ययम्।
दिव्यमप्राकृतं नित्यं नीलकण्ठं त्रिलोचनम्॥
चन्द्रार्धशेखरं शुद्धं शुद्धस्फटिकसन्निभम्।
शुद्धमुक्ताफलाभासमुपास्यं गुणमूर्तिभिः॥[1] इति।

२. **शक्तितत्त्वम्**—उपर्युक्तेच्छाशक्तेर्बहिरङ्गभूतो यः क्रियांशः, तदनुप्रविष्टं परशिवचैतन्यमेव शक्तितत्त्वमित्युच्यते। इयमेव शक्तिः सदाशिवादिभूम्यन्तानां तत्त्वानामुपादानकारणमित्युच्यते। तदुक्तं सिद्धान्तशिखामणौ—

सदाशिवमुखाशेषतत्त्वमौक्तिकशुक्तिकाम् ।
वन्दे माहेश्वरीं शक्तिं महामायादिरूपिणीम्॥[2] इति।

३. **सदाशिवतत्त्वम्**—उपर्युक्तं शक्तितत्त्वमेव स्वेच्छाशक्त्यन्तरङ्गभूतज्ञानशक्त्युद्रेकावस्थां प्रविश्य जलाधिवासितचणकादिवत् पूर्वावस्थावैलक्षण्येनाङ्कुरायमाणेदन्ताप्रथनरूपं गर्भावरकवत् स्वाहन्तयाऽऽच्छाद्य वर्तमानविश्वस्फुरणरूपं सदाशिवतत्त्वमित्युच्यते। अस्यैव सादाख्यं रुद्रतत्त्वमिति वा नाम्ना व्यवहारो दृश्यते।

४. **ईश्वरतत्त्वम्**—तच्छक्तितत्त्वमेव स्वक्रियाशक्त्युद्रेकदशां प्रविष्टं सत् कृतवस्तुवदङ्कुरितमिदन्तारूपं स्वाहन्तयाऽऽच्छाद्य स्थितं विश्वस्फूर्तिमयमीश्वरतत्त्वं भवति। अत्रेदमवधेयम्—जगदुपादानभूता शक्तिर्वर्तमानविश्वस्फुरणरूपतया सदाशिवावस्थां भजते। जगदङ्कुरितावस्थायां सैव शक्तिः समुद्भूतविश्वस्फूर्तिरूपतयेश्वरावस्थां भजते। क्षेत्रे यदा बीजं निपतति

---

१. सि० शि० २।८-१०, पृ० १३.
२. सि० शि० २।२, पृ० ११.

तदानीं तत् प्रागङ्कुरायते, अनन्तरमङ्कुरितं भवति, क्रमेणाङ्कुरमुपलभ्यते, एवं शक्तिबीजेऽपि तादृशा विकाराः सम्भाव्यन्ते। सृष्टिक्रमालोचनावसरे ज्ञानप्राधान्येन या शक्तिः सदाशिवावस्थां भजते, सैव शक्तिर्विचिन्तितक्रमेण कार्यं साधयितुं क्रियाप्राधान्येनेश्वरावस्थां भजते। इदमीश्वरतत्त्वमेव ,नारायणः' इत्यप्युच्यते।

५. **शुद्धविद्यातत्त्वम्**—सदाशिवेश्वरावस्थानन्तरं शक्तितत्त्वं शुद्धविद्या-तत्त्वरूपेण परिणमते। अस्यामवस्थायां 'अहमेवेदं जगत्' इति सागर-तरङ्गन्यायेन क्रियाप्रधानेदन्ताया ज्ञानप्रधानाहन्तायाश्चैक्यप्रतिपत्तिः संजायते। गुरूपदेशलब्धा शास्त्रज्ञानजन्या च निर्मला संवित् शुद्धविद्येत्युच्यते। अस्याः परिणामविशेष एव चतुर्मुखो ब्रह्मा। एवं च सागरस्य तरङ्गाणां जलमयत्वाद् यथाऽभेदस्तथा 'अहमिदं सर्वमिति' अहन्तायाः प्रपञ्चस्य च योऽभेदस्तज्ज्ञानं शुद्धविद्यया सम्पाद्यते। एतावत्पर्यन्तं प्रतिपादितानि शिव-शक्ति-सदाशिवेश्वर-शुद्धविद्याख्यानि पञ्चतत्त्वानि शिवांशबाहुल्यात् शुद्ध-तत्त्वानीति कथ्यन्ते।

६. **मायातत्त्वम्**—उपर्युक्तशुद्धविद्यातत्त्वमेव मयूराण्डरसन्यायेन, अर्थात् मयूराण्डरसे यथा मायूरा भाविपादपक्षवर्णवैचित्र्यादयः सूक्ष्मरूपेण विद्यन्ते, तथा शुद्धविद्यायां भाविप्रपञ्चनिर्माणसामग्र्यः सूक्ष्मरूपेणा-वतिष्ठन्ते। सैव शुद्धविद्या परस्परं भेदबुद्धिप्राधान्येन मायेत्युच्यते। अतो माया नाम मयूराण्डरसवद् भाविप्रपञ्चसृष्ट्यनुगुणविचित्रानन्तशक्तिगर्भः शुद्धविद्यापरिणामः। इयमेव परमात्मनोंऽशे जीवे 'नाहमीश्वरः' इत्यादि-भ्रमहेतुर्भवति। तस्मान्मायाशक्तिप्रभावेण शुद्धो जीवः संसारीत्युच्यते।

७-११. **कलादिपञ्चतत्त्वानि**—परमात्मनोंऽशस्य जीवस्य (पुरुषस्य) महेश्वराद्विभक्तत्वेन मायापहृतैश्वर्यत्वात् तस्य सर्वकर्तृत्व-सर्वज्ञत्व-परिपूर्णत्व-नित्यत्व-व्यापकत्वाख्याः पञ्चशक्तयः संकोचं प्राप्य कला-विद्या-राग-काल-नियतिरूपेण व्यवह्रियन्ते।

१—तत्र सर्वकर्तृताशक्तिरेव किञ्चित्कर्तृतारूपमापद्य कलातत्त्वमित्युच्यते।

२—सर्वज्ञताशक्तिरेव किञ्चिज्ज्ञत्वमापद्य विद्यातत्त्वमित्यभिधीयते।

३—पूर्णताशक्तिरेवापूर्णतां प्राप्य स्रक्चन्दनवनितादिविषयासक्तिलक्षणं राग-तत्त्वमित्युच्यते।

४—नित्यता ह्यनित्यतां प्राप्य भूतभविष्यद्वर्तमानरूपं कालतत्त्वं भवति।

५—व्यापकता ह्यव्यापकतां प्राप्य मयेदं कर्तव्यमिति नियमहेतुभूतं नियति-तत्त्वं भवति।

एतानि कलादिपञ्चतत्त्वानि जीवस्वरूपावरणहेतुत्वात् पञ्चकञ्चुकानीत्युच्यन्ते। अत एवैतानि पुरुषस्य बन्धकानि। एतैर्बद्धश्च जीवः (पुरुषः) संसरति।

१२. **पुरुषतत्त्वम्**—काष्ठयोगेन वह्नेर्विस्फुलिङ्गाविर्भाववत् परशिवस्येच्छाशक्तिवशाद् विभक्तः सन् मायाशक्तौ प्रविष्टो यः परशिवोंऽशः, स पुरुषतत्त्वमित्युच्यते। अतः संकुचितप्रकाशः पराधीनो न्यूनशक्तिकोऽयं पुरुषो महेश्वराद् विच्छिन्नत्वेन 'नाहमीश्वरः' इत्यात्मनि चिद्रूपेऽनात्मभावमारोपयति, तथैवानात्मनि देहे आत्मबुद्धिं परिभावयति। एतद् ह्याणवं मलम्। तत एव शुभाशुभवासनादूषितं कार्ममलं प्राप्नोति। तदानीमन्योन्याभावभेदलक्षणं मायिकं मलं च प्राप्तं भवति। एवंविधमलत्रयावृतत्वादयं पुरुषः संसारीत्यभिधीयते। एतानि मायादिपुरुषान्तानि सप्ततत्त्वानि शुद्धाशुद्धतत्त्वानीत्युच्यन्ते।

१३. **प्रकृतितत्त्वम्**—अधुनाऽशुद्धविश्वसृष्टिरुत्पद्यते। विश्वं सुखदुःखमोहात्मकमिति तदुपादानमपि तादृशमेव वक्तव्यम्। उपर्युक्तानि द्वादशतत्त्वानि त्रिगुणातीतानि, प्रपञ्चश्च त्रिगुणात्मकः। एवमुभयोः संघटकं द्रव्यमेव प्रकृतितत्त्वमित्युच्यते। कार्योन्मुखेच्छाशक्तिः प्रतिस्फुरणगत्या स्वगतज्ञानक्रियान्योन्याभावरूपायां मायाशक्तौ प्रविश्य सत्त्वरजस्तमोगुणसाम्यावस्थारूपिणी प्रकृतिर्भवति। जगद्रचनायां प्राधान्येनोपयुक्तत्वात् प्रकृतिः प्रधानमित्यप्युच्यते। इयं च प्रकृतिर्बुद्ध्यादिभूम्यन्तत्रयोविंशतितत्त्वानां मूलकारणं भवति।

१४-३६. **महदादित्रयोविंशतितत्त्वानि**—तत्राध्यवसायहेतुभूतं तत्त्वं महदित्युच्यते। अस्यैव बुद्धिरिति नामान्तरम्। अभिमानहेतुभूतं तत्त्वमहङ्कारः। संकल्पविकल्पहेतुभूतं तत्त्वं मनः। तदिदं बुद्ध्यहङ्कारमनस्त्रितयं सुखदुःखाद्यान्तरपदार्थावधारणकरणरूपत्वादन्तःकरणमित्युच्यते। एतत् त्रितयमिच्छाशक्तिप्रधानं भवति।

पूर्वोक्तं प्रकृतितत्त्वं ज्ञानशक्तिप्राधान्येन श्रोत्रत्वक्चक्षुःस्पर्शनघ्राणाख्यपञ्चज्ञानेन्द्रियरूपेण परिणमते। एतानि चेन्द्रियाणि क्रमशः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यपञ्चबाह्यविषयाणां ज्ञानसाधनानि भवन्तीति बाह्यकरणानीत्युच्यते।

क्रियाशक्त्युद्रेकदशापन्नौन्मुख्यशक्तिविशिष्टचैतन्याद् रजोगुणप्रधानतया तदेव प्रकृतितत्त्वं वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यपञ्चकर्मेन्द्रियरूपेण परिणमते। एतानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि क्रमशो वचनादानगमनमलोत्सर्जनप्रजोत्पादाख्यपञ्चक्रियाणां साधनानि भवन्तीति कर्मेन्द्रियाणीत्युच्यन्ते। तदेवमेतत् करणत्रयोदशकं प्रकृतेरिच्छाज्ञानक्रियाशक्त्यात्मकमिति मन्तव्यम्।

अथ क्रियाशक्त्युद्रेकदशापन्नौन्मुख्यशक्तिविशिष्टचैतन्यादात्मनस्तमोगुणप्रधानत्वेन शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धतन्मात्राण्युत्पद्यन्ते। सौक्ष्म्यातिशयादेतेषां नामानि तन्मात्राणीति। यथाऽद्वैतवेदान्ते एतैः सूक्ष्मभूतैः सूक्ष्मशरीराणामुत्पत्तिः प्रतिपाद्यते, तथैवात्रापि प्रतिपाद्यत इति सात्र नोच्यते।

स्थूलभूतोत्पत्तिक्रमस्तु वेदान्त्याद्यपेक्षयात्र भिन्नरूपेण प्रतिपाद्यते। तथाहि तत्र तावत् श्रुतिः—"आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवी"[1] इत्येवं क्रमश आकाशादीनामुत्पत्तिं प्रतिपादयति। तस्मात् तामसाहङ्कारात् शब्दतन्मात्रम्, तत आकाशः, आकाशात् स्पर्शतन्मात्रम्, ततो वायुः, वायो रूपतन्मात्रम्, ततस्तेजः, तेजसो रसतन्मात्रम्, ततो जलम्, जलाद् गन्धतन्मात्रम्, ततः पृथिवीति। एवं सत्येव पञ्चभूतेषू उत्तरोत्तरमेकैकगुणवृद्धिः सम्भवति। यद्यपि श्रुतौ तन्मात्राणि कण्ठतो नोक्तानि, तथाप्युत्तरत्रैकैकगुणवृद्ध्यन्यथाऽनुपपत्त्या मध्ये मध्ये तन्मात्राणां सिद्धिरवर्जनीया। एतेभ्यः स्थूलपञ्चभूतेभ्यश्चतुर्दशलोकानां तदन्तर्गतस्थूलशरीराणां तदुचितान्नपानादीनां चोत्पत्तिर्भवति।

तदेवं शक्तिविशिष्टः परशिवः शिवादिभूम्यन्तषट्त्रिंशत्तत्त्वात्मना परिणामं प्राप्य लीलाविनोदमनुभवति। लीलाव्यापारान्ते च स्वशक्तिसंकोचेन समस्तं चराचरं विश्वं स्वात्मनि विलाप्य केवलावस्थामास्थाय तिष्ठति।

प्रपञ्चस्य सत्यत्वम्

शिवशक्तिविलासरूपमिदं जगत् शिवशक्तिमयम्। अतः शिवशक्त्योरिव विश्वस्यापि सत्यत्वमेवाङ्गीक्रियते। अत एव श्रीरेणुकभगवत्पादाः—"शिवतत्त्वात् समुत्पन्नं जगदस्मान्न भिद्यते"[2], "तथा शिवात् समुत्पन्नं शिव एव

१. तै० उ० २।१।१.
२. सि० शि० १०।३, पृ० १८७.

चराचरम्"[१], "तस्माच्छिवमयं सर्वं जगदेतच्चराचरम्"[२], "निरस्तभेदसद्भावे शिवे विश्वं विराजते[३]" इति शिवस्य जगन्मयत्वं निरूप्य जगतः सत्यत्वमुद्घोषितवन्तः। शक्तिविशिष्टः शिवः स्वाविनाभूतशक्तेः सत्त्वादिगुणभेदेन भोक्ता, भोज्यम्, प्रेरयिता चेति त्रिविधरूपेण परिणमते। तदुक्तं श्रीरेणुकाचार्यैः—

भोक्ता भोज्यं प्रेरयिता वस्तुत्रयमिदं स्मृतम्।
अखण्डे ब्रह्मचैतन्ये कल्पितं गुणभेदतः॥
अत्र प्रेरयिता शम्भुः शुद्धोपाधिर्महेश्वरः।
समिश्रोपाधयः सर्वे भोक्तारः पशवः स्मृताः॥
भोज्यमव्यक्तमित्युक्तं शुद्धतामसरूपकम्।[४] इति।

तदेवं शुद्धसत्त्वगुणप्राधान्येन शिवः प्रेरयितेति, मलिनसत्त्वगुणप्राधान्येन भोक्तेति, तमोगुणप्राधान्येन च भोज्यमिति कथ्यमानत्वादेकस्यैव त्रिविधरूपत्वाच्च वीरशैवदर्शने जीव-जगत्-शिवानां सत्यत्वमङ्गीक्रियते। भाष्यकाराः श्रीपतिपण्डिताराध्यभगवत्पादा अपि—

जीवः सत्यं जगत्सत्यं शिवः सत्यं स्वभावतः।
तयोरभेदः सत्यं वा क्रिमिभ्रमरयोरिव॥[५]

इत्यागमवचनोदाहरणेनापि शिव-जीव-जगतां सत्यत्वं व्यवस्थापितवन्तः। तस्माद् वीरशैवदर्शने "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"[६], "सर्वो वै रुद्रः"[७] इत्यादिश्रुतिप्रामाण्येन मुख्यसमानाधिकरणसम्बन्धेनैव प्रपञ्चस्य शिवरूपत्वमङ्गीक्रियते।

तदेतावता सृष्टिविषयका वैदिकषड्दर्शनानां तथा सिद्धान्तशिखामण्युक्तवीरशैवदर्शनाभिमताश्च विचाराः पृथक् पृथग् विस्तरेण निरूपिताः। एतेषां विचाराणां परस्परसाम्यवैषम्यरूपेणानुशीलनं समीक्षापरिच्छेदे विधास्यत इति शिवम्। •

१. सि० शि० १०।४, पृ० १८७.
२. सि० शि० १०।६, पृ० १८८.
३. सि० शि० १०।८, पृ० १८९.
४. सि० शि० ५।४१-४३, पृ० ६८-६९.
५. ब्र० सू० श्रीकर० २।३।४०.
६. छा० उ० ३।१४।१.
७. महाना० १०।११.

श्रीपण्डिताराध्याय नमः

षष्ठः परिच्छेदः

बन्धमोक्षस्वरूपविमर्शः

इह खलु भारतीयदार्शनिकैर्धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थ इत्यभ्युपगम्यते। मुच्धातोर्निष्पन्नस्य मोक्षशब्दस्य मोचनमित्यर्थो भवति। कस्मान्मोचनमिति जिज्ञासायां दुःखकारणीभूताद् बन्धादिति सर्वेऽप्यामनन्ति। तत्र दुःखस्य कारणीभूतं बन्धनं मिथ्याज्ञानमिति न्यायवैशेषिकाचार्याः, अविवेकख्यातिरिति सांख्ययोगदर्शनाचार्याः, भोगायतन-भोगसाधन-भोग्यानां शरीरेन्द्रियविषयाणां सम्बन्ध इति मीमांसाचार्याः, अविद्येत्यद्वैतवेदान्तिनः, आणवादिमलत्रयमिति वीरशैवाचार्याः समुद्घोषयन्ति। अनेनोक्तानां बन्धनत्वेनाभिमतानां मिथ्याज्ञानादीनां निवृत्तिरेव मोक्ष इति तत्तन्मते सिद्धयति।

अयं च अपवर्गः, निर्वाणम्, निःश्रेयसम्, मुक्तिः, कैवल्यमित्याद्यनेकनामभाग् भवति[1]। तत्र "अपकृष्टा वर्गा धर्मार्थकामा यस्मात् स अपवर्गः", "निर्गतो वाणस्तापो यस्मात् तन्निर्वाणम्", "नास्ति श्रेयो यस्मादधिकं तन्निःश्रेयसम्", यद्वा "निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम्", "मुच्यते सर्वैर्दुःखबन्धनैर्यत्र स मोक्षः", "केवलस्य भावः कैवल्यम्" इत्यादिपर्यायनामधेयानां व्युत्पत्त्या मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वं ध्वन्यते। अत एव भगवता कृष्णद्वैपायनेन—

इति संसारदुःखार्क-ताप-तापित-चेतसाम्।
विमुक्तिपादपच्छायामृते कुत्र सुखं नृणाम्[2]॥

इति मोक्षस्योत्कृष्टता प्रदर्शिता। किञ्च—

---

१. मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम्।
मोक्षोऽपवर्गो········ ········ ········॥ (अ० को० १।५।६-७)

२. वि० पु० ६।५।५७.

अपध्यानमलो धर्मो मलोऽर्थस्य निगूहनम् ।
सम्प्रमोदमलः कामो भूयः स्वगुणवर्जितः[१] ॥

इति महाभारतोक्त्या धर्मस्य सकामदोषेण, अर्थस्य निर्दानदोषेण, कामस्य सम्मोहनदोषेण च दूषितत्वात् त्रिवर्गस्य परमपुरुषार्थत्वं बाधितमेव ।

तदेवं परमपुरुषार्थत्वेन सिद्धस्य मोक्षस्य स्वरूपं तत्प्राप्त्युपायं च दार्शनिकाः "रुचीनां वैचित्र्यात्" इति पुष्पदन्तोक्त्या परस्परवैलक्षण्येन प्रतिपादयन्ति । सर्वेष्वपि दर्शनेषु मुक्तस्य सर्वदुःखनिवृत्तेरङ्गीकारात् "मुच्यते सर्वैर्दुःखबन्धनैर्यत्र स मोक्षः" इति व्युत्पत्तिसिद्धो मोक्षशब्दः सर्वसाधारण एव ।

एतादृशदुःखनिवृत्तेरेव परमपुरुषार्थत्वमभ्युपगच्छन्तो नैयायिक[२]-वैशेषिक[३]-[४]पूर्वमीमांसकाश्चरमपुरुषार्थं 'निःश्रेयसम्' इति, 'अपवर्गः' इति च कथयन्ति । सांख्य-[५]-[६]योगदर्शनयोर्दुःखनिवृत्तिरूपेयं स्थितिः पुरुष-प्रकृत्योः केवलत्वावस्थेति ताभ्यां सेयमवस्था कैवल्यमित्युच्यते ।

अद्वैतवेदान्ते[७]ऽविद्ययाऽऽवृतो जीवः स्वकीयं सच्चिदानन्दरूपं विस्मृत्य संसारे भ्रमन् विद्यया स्वरूपावाप्तिं करोतीति रोगनिवृत्तिवदविद्यानिवृत्तेरेव प्रयोजनत्वादत्रापि चरमपुरुषार्थो मोक्ष इत्येव व्यवह्रियते ।

वीरशैवदर्शने चरमपुरुषार्थबोधनाय मोक्षशब्दातिरिक्तं 'सायुज्यम्', 'सामरस्यम्' इत्यादिशब्दानामपि सिद्धान्तस्वारस्यार्थं प्रयोगा दृश्यन्ते ।

---

१. म० भा० शा० १२३।१०.

२. "तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः" (न्या० सू० १।१।२२) ।

३. "धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायानां साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्" (वै० सू० १।१।४) ।

४. "सोऽयं धर्मो यदुद्देशेन विहितस्तदुद्देशेन क्रियमाणस्तद्धेतुः । श्रीगोविन्दार्पण-बुद्धया क्रियमाणस्तु निःश्रेयसहेतुः" (मी० प्र०, पृ० २७७-२७८)

५. "ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति" (सां० का० ६८) ।

६. "तदभावात् संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम्" (यो० सू० २।२५) ।

७. अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः ।
निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ॥ (वार्तिकम्)

अथातो न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-पूर्वमीमांसा-अद्वैतवेदान्त-सिद्धान्तशिखामण्युक्त-वीरशैवदर्शनाभिमतबन्ध-मोक्षयोः स्वरूपं तावत् क्रमेण यथाशास्त्रं विमृश्यते ।

न्यायदर्शनानुसारेण बन्धमोक्षयोः स्वरूपम्

इह खलु सर्वाण्यपि दर्शनानि चरमलक्ष्याय मोक्षाय प्रवर्तमानान्येव दरीदृश्यन्ते । तत्स्वरूपं तत्प्राप्त्युपायं च सर्वे दार्शनिकाः स्वस्वमत्यनुसारं विवेचयन्ति । तदेव क्रमेणात्र परिशील्यते ।

तत्र महर्षिणा गोतमेन—"तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः"[१] इति सूत्रेण दुःखानां दुःखसाधनानां चात्यन्तिकी निवृत्तिर्मोक्ष इति तत्स्वरूपम्, "प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्त-अवयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-च्छल-जाति-निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः"[२], "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः"[३] इति सूत्रद्वयेन षोडशविधपदार्थानां तत्त्वज्ञानेन क्रमशः सर्वेषां दुःखप्रवृत्त्यादीनामात्यन्तिकी निवृत्तिः, ततश्चापवर्ग इति तत्प्राप्त्युपायश्च प्रतिपादितः ।

बन्धस्वरूपम्

अत्र मिथ्याज्ञान-दोष-प्रवृत्ति-जन्म-दुःखानां निवृत्तिरेवापवर्ग इति स्वीकारान्मिथ्याज्ञानादिदुःखान्तप्रमेयमेव बन्ध इत्युच्यते । तत्रापि मिथ्याज्ञानस्यैव सर्वानर्थहेतुभूतत्वान्मिथ्याज्ञानमेव मुख्यो बन्ध इति वक्तुं शक्यते । मिथ्याज्ञानं नाम तत्त्वज्ञानविपरीतमतस्मिन् तद्बुद्धिरूपम् । तदुक्तं वार्त्तिककारेण—"अस्तित्वेनाधिगते नास्तीति विज्ञानं मिथ्याप्रत्ययः"[४] इति । यथाऽऽत्माऽहङ्कारस्य विषयस्तथा शरीरेन्द्रियाण्यपि 'गौरोऽहम्','काणोऽहम्' इत्यादिरूपेणाहङ्कारविषयाणि भवन्ति । एवमात्मा-

---

१. न्या० सू० १।१।२२.

२. न्या० सू० १।१।१.

३. न्या० सू० १।१।२.

४. न्या० सू० वा० १।१।२

नात्मनोरहङ्कारविषयत्वस्य सारूप्यात् सम्भवत्येवानात्मन्यात्मेति विपर्ययः। भाष्यकृता वात्स्यायनेनापि तत्त्वज्ञानविपरीतस्य मिथ्याज्ञानस्यानेकविधत्वं प्रदर्शितम्। तथाहि—"आत्मनि तावन्नास्तीति, अनात्मन्यात्मेति, दुःखे सुखमिति, अनित्ये नित्यमिति, अत्राणे त्राणमिति, सभये निर्भयमिति, जुगुप्सितेऽभिमतमिति, हातव्येऽप्रतिहातव्यमिति"[१] इति। उक्तेन मिथ्याज्ञानेन हि दोषाः सम्भवन्ति। दोषत्वं नाम "प्रवर्तनालक्षणा दोषाः"[२] इति सूत्रलक्षितप्रवृत्तिप्रयोजकरूपत्वम्। प्रवर्तना प्रवृत्तिः, सा लक्षणमेतेषामिति प्रवृत्तिलक्षणा दोषाः। दोषवतामेव पुंसां पुण्यपापादिषु प्रवृत्तिर्दृश्यते। तेषां दोषाणां त्रयो राशयो भवन्ति—रागो द्वेषो मोह इति। यद्यपि तृष्णाऽसूयाऽमर्षादयोऽनेके दोषाः सम्भवन्ति, अथापि ते सर्वे त्रिष्वेवान्तर्भवन्ति। तदुक्तं महर्षिणा गोतमेन—"त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात्"[३] इति। दोषान्तराणां त्रैराश्यान्तर्भावः श्रीजयन्तभट्टेन एवं प्रदर्शितः—

"कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभ इति पञ्चप्रकारो रागपक्षः। स्त्रीसंभोगेच्छा कामः, यदन्यस्मै निवेद्यमानमपि वस्तु धनवन्न क्षीयते तदपरित्यागेच्छा मत्सरः, अनात्मीयवस्त्वादित्सा स्पृहा, पुनर्भवप्रतिसन्धानहेतुभूतेच्छा तृष्णा, निषिद्धद्रव्यग्रहणेच्छा लोभ इत्यभिलाषप्रकारभेदाद् रागपक्ष एवायम्।

द्वेषपक्षोऽपि पञ्चविधः—क्रोधेर्ष्यासूयाद्रोहोऽमर्ष इति। अक्षिभ्र्वादिविकारहेतुः प्रज्वलनात्मकः क्रोधः, साधारणेऽपि वस्तुनि परस्य दर्शनाद्यसहनमीर्ष्या, परगुणेष्वक्षमाऽसूया, परापकारो द्रोहः, अदर्शितमुखादिविकारः परं प्रति मन्युरमर्ष इत्यसहनप्रकारभेदादेव द्वेषपक्षः।

मोहपक्षस्तु चतुर्विधः—मिथ्याज्ञानम्, विचिकित्सा, मानः, प्रमाद इति। अतस्मिंस्तदिति ज्ञानं मिथ्याज्ञानम्, किंस्विदिति विमर्शो विचिकित्सा, असद्गुणाध्यारोपेण स्वोत्कर्षबुद्धिर्मानः, कियदेतदित्यवज्ञया कर्तव्याकरणं प्रमादः, स एव मद इत्याख्यायते। सोऽयं तत्त्वापरिज्ञानप्रकारभेदान्मोहपक्षः"[४] इति।

---

१. न्या० सू० भा० १।१।२.

२. न्या० सू० १।१।१८.

३. न्या० सू० ४।१।३.

४. न्या० म०, भा० २, पृ० ७०-७१.

उक्तेषु दोषत्रयेषु मोह एव पापतमः। अस्मादेव रागद्वेषयोरुत्पत्तिः, अर्थाद् मूढ एवानुकूलेषु रज्यते, प्रतिकूलेषु च द्वेष्टि। तदुक्तम्—"तेषां मोहः पापीयान्नामूढस्येतरोत्पत्तेः"[1] इति। एत एव त्रयो दोषा दशविधानां मनोवाक्कायवचसां प्रवृत्तीनां हेतवो भवन्ति। तत्र "दोषैः प्रयुक्तः शरीरेण प्रवर्तमानो हिंसास्तेयप्रतिषिद्धमैथुनान्याचरति, वाचाऽनृतपरुषसूचनाऽसम्बद्धानि, मनसा परद्रोहं परद्रव्याभीप्सां नास्तिक्यं चेत्यशुभकर्माण्याचरति। शुभवासनाप्रयुक्तः शरीरेण दानं परित्राणं परिचरणं च, वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायं चेति, मनसा दयामस्पृहां श्रद्धां चेति शुभकर्माण्याचरति। प्रवृत्तिसाधनत्वाद् धर्माधर्मौ प्रवृत्तिशब्देनोच्येते"[2]। एवं मिथ्याज्ञानेन रागादिदोषाः, दोषैश्च शुभाशुभकर्मणि प्रवृत्तिः, प्रवृत्त्या च धर्माधर्मौ, ताभ्यां भोगायतनं शरीरम्, तेन च दुःखमिति बन्धपरम्परा प्रवर्तते।

अत्र किं नाम दुःखमिति जिज्ञासायामुक्तं महर्षिणा गोतमेन—"बाधनालक्षणं दुःखम्"[3] इति। प्रतिकूलवेदनीयं पीडास्वरूपं हि दुःखमिति सूत्रार्थः। तच्च नैय्यायिकैरेकविंशतिप्रकारमङ्गीक्रियते। तद्यथा—शरीरम्, श्रोत्रत्वङ्नेत्रजिह्वा-घ्राण-मनांसीति षडिन्द्रियाणि, शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्ध-सुखादिकाः षड्विषयाः, श्रोत्रेन्द्रियजन्यं शब्दविषयकं श्रावणज्ञानम्, त्वगिन्द्रियजन्यं स्पर्शविषयकं त्वाचज्ञानम्, चक्षुरिन्द्रियजन्यं रूपविषयकं चाक्षुषज्ञानम्, रसनेन्द्रियजन्यं रसविषयकं रासनज्ञानम्, घ्राणेन्द्रियजन्यं गन्धविषयकं घ्राणजज्ञानम्, मनोजन्यं सुखादिविषयकं मानसज्ञानमिति षड्ज्ञानानि, सुखम्, दुःखं चेत्याहत्य एकविंशतिदुःखानि। तदुक्तं केशवमिश्रेण—"एकविंशतिभेदास्तु शरीरम्, षडिन्द्रियाणि, षड्विषयाः, षड्बुद्धयः, सुखम्, दुःखं चेति गौणमुख्यभेदात्"[4] इति। अत्र दुःखं नाम पापकर्मजन्यम्, अहं दुःखीत्याकारकमानसप्रतीतेर्विषयो दुःखत्वजातिमान् आत्मनो विशेषगुणः। दुःखत्वजातिरहितान्यन्यानि विंशतिसंख्याकानि परम्परया दुःखसाधनानीति कृत्वा तान्यपि दुःखानीत्येव परिगण्यन्ते। तदुक्तं वार्त्तिककारेण—"एतदेव शरीरादिबाधनानुषङ्गाद् दुःखमित्युच्यते।

---

१. न्या० सू० ४।१।६.

२. न्या० सू० भा० १।१।२.

३. न्या० सू० १।१।२१.

४. त० भा०, पृ० २३२.

स्वभावतस्तु दुःखमेव दुःखम्। लक्षणशब्दोऽनुषङ्गार्थः, सर्वमिदं शरीरादि-दुःखानुषक्तमिति। अत्र शरीरं दुःखस्य निमित्तम्, निमित्तार्थोऽनुषङ्गः। इन्द्रियाणि, विषयाः, बुद्धय इति साधनं साधनार्थोऽनुषङ्गः। सुखं दुःखाविनाभावि, अत्राप्यविनाभावोऽनुषङ्गः"[१] इति।

सुखदुःखयोरविनाभावस्तु यथा—नित्यसुखमनङ्गीकुर्वद्भिर्नैय्यायिकैर्जन्यमेव सुखमभ्युपगम्यते, तेषां मते सुखस्य आत्मविशेषगुणत्वात्। तच्चात्ममनस्संयोगजन्यम्। तस्य अनुकूलवेदनीयत्वात् स्वानुकूलविषयप्राप्तौ तदुत्पद्यते। अनुकूलविषयप्राप्तिरपि शारीरेण बौद्धेन वा परिश्रमेण साध्या। परिश्रमो हि दुःखरूपः। यथा कश्चित् पुरुषः समस्तसुखसाधनं धनमिति निश्चित्य दैहिकेन बौद्धेन वा परिश्रमेण धनोपार्जनं करोति, उपार्जितस्य च धनस्य चौर्यादिना नाशो न स्यादित्यहर्निशं तद्रक्षति, अथाप्यनित्यानां तेषां सुनिश्चय एव वियोगः। एवं वियोगे सति पुनर्दुःखमिति वैषयिकसुखं दुःखानुषक्तम्। अत एव केनचित् कविनोक्तम्—

अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे।
आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थाः कष्टसंश्रयाः॥ इति।

सायणमाधवाभ्यामपि सुखस्य दुःखाविनाभूतत्वं प्रतिपादितम्। तद्यथा—"सुखस्य सातिशयतया सदृक्षतया बहुप्रत्यनीकाक्रान्ततया साधनप्रार्थनपरिक्लिष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विषानुषक्तमधुवद् दुःखपक्षनिक्षेपात्"[२] इति। तदेवं मिथ्याज्ञानादारभ्य दुःखपर्यन्तमेतत् सर्वं बन्धरूपम्, तद्युक्तश्चात्मा बद्ध इत्युच्यते। एतादृशबद्धजीवानां विमोक्षार्थमेव महर्षेर्गोतमस्य परिश्रमः परिदृश्यते। तदुक्तं गङ्गेशोपाध्यायेन—"अथ जगदेव दुःखपङ्कनिमग्नमुद्दिधीर्षुरष्टादशविद्यास्थानेष्वभ्यर्हिततमामान्वीक्षिकीं परमकारुणिको मुनिः प्रणिनाय"[३] इति। अत्र बन्धरूपेषु दुःखादिषु पञ्चसु तत्त्वज्ञानेनोत्तरोत्तराणामभावे सति तदव्यवहितपूर्वपूर्वाणामभावस्ततश्चापवर्ग इति नैय्यायिकाः प्रतिपादयन्ति।

---

१. न्या० सू० वा० १।१।२१.

२. स० सं०, पृ० ४९९.

१. त० चि०, पृ० ११४.

तत्त्वज्ञानस्वरूपम्

तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति सूचितम् । किमिदं तत्त्वज्ञानं नामेत्याकाङ्क्षायामुक्तं भगवता वात्स्यायनेन—"तत्त्वज्ञानं तु खलु मिथ्याज्ञानविपर्ययेण व्याख्यातम् । आत्मनि तावदस्तीति, अनात्मन्यनात्मेति, एवं दुःखे, अनित्ये, अत्राणे, सभये, जुगुप्सिते, हातव्ये च यथाविषयं वेदितव्यम्"[1] इति । किञ्च—"अस्य तु तत्त्वज्ञानादपवर्गो मिथ्याज्ञानात् संसारः"[2] इति प्रमेयसूत्रस्य भाष्ये वात्स्यायनेन सकलप्रमेयज्ञानस्यैव मुक्तिहेतुत्वं सूचितम् । वृत्तिकृता विश्वनाथेन च—"तत्र च प्रकृष्टं मेयं प्रमेयमिति योगार्थः, प्रकर्षश्च संसारहेतुमिथ्याज्ञानविषयत्वं मोक्षहेतुधीविषयत्वं वा, रूढ्या तावदन्यान्यत्वमर्थः"[3] इति प्रतिपादितत्वादात्मादीनि प्रमेयाण्येव तत्त्वानि, तेषां यथार्थज्ञानमेव तत्त्वज्ञानम्, अर्थात् शरीरादीनां सर्वेषामात्मेतरत्वेन, आत्मनश्च आत्मेतरभिन्नत्वेन आत्मविशेष्यकमात्मेतरभेदप्रकारकं साक्षात्कारात्मकं ज्ञानमेव तत्त्वज्ञानम्, तदेव च मोक्षहेतुरिति ।

अत्र—"आत्मानं चेद्विजानीयात्"[4] इति श्रुत्या जीवात्मनो ज्ञानं मोक्षकारणमिति प्रतिपादितम् । "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति"[5] इति श्रुत्या च परमात्मज्ञानेन निःश्रेयसाधिगम इति श्रूयते । अत एकतरग्रहणेऽन्यतरश्रुतेर्बाधदर्शनादुभयोरपि मन्त्रयोः सार्थकत्वाच्च जीवात्मपरमात्मनोर्देहादीतरपदार्थैर्भिन्नत्वेन परिज्ञानमेव तत्त्वज्ञानम्, तदेव च मोक्षकारणमिति श्रीस्वामिचिद्घनानन्दगिरिमहोदयाः प्रतिपादयन्ति[6] ।

श्रीहरिरामतर्कवागीशास्तु—यद्विषयकं मिथ्याज्ञानं संसारहेतुस्तद्विषयकं तत्त्वज्ञानमेव मोक्षहेतुः, बन्धमोक्षयोः सामानाधिकरण्यनियमात् । अन्यथाऽन्यस्य ज्ञानेनान्यस्य मोक्ष इत्यतिप्रसङ्गः स्यात् । अतो गौरोऽहम्, श्यामोऽहमित्याकारकमिथ्याज्ञानजन्यवासनाया नाश आत्मविषयकशरीरादिभिन्नत्वप्रकारकात्मसाक्षात्कारेणैव शक्यः, भिन्नविषयकत्वात् । नहीश्वरविषयक-

---

१. न्या० सू० भा० १।१।२.
२. न्या० सू० भा० १।१।९.
३. न्या० सू० वृ० १।१।९.
४. बृ० उ० ४।४।१२.
५. श्वे० उ० ३।८.
६. न्यायप्रकाशे, पृ० २७.

साक्षात्कार आत्मविषयकमिथ्याज्ञानजन्यसंस्काररूपाणां वासनानां निवर्तको भवति। अत एव—"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः"[१] इत्यात्मसाक्षात्कारस्यैव मोक्षहेतुत्वं श्रूयते। यत्र च ईश्वरविषयकं ज्ञानं मोक्षहेतुरिति श्रूयते, तत्रेश्वराऽभिन्नत्वेन जीवात्मभावनायाः परम्परया मुक्तिप्रयोजकत्वे तात्पर्यं तत्त्वमसीति वाक्यस्वरसादवसीयत इति निरूपयन्ति[२]।

तदेतत् सिद्धं यदात्मविशेष्यकमात्मेतरभेदप्रकारकं साक्षात्कारात्मकं ज्ञानमेव तत्त्वज्ञानम्, तदेव च मोक्षहेतुरिति।

तत्त्वज्ञानसाधनानि

इदं हि तत्त्वज्ञानम्—"श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति श्रुत्यनुसारेण श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठगुरुमुखात्—"अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा"[३], "न जायते म्रियते वा विपश्चित्....अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः"[४] इत्यादिश्रुतिवाक्यरूपम्,

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः॥[५]

इत्यादिस्मृतिवाक्यार्थविज्ञानरूपं च श्रवणं कृत्वा, साधकबाधकप्रमाणोपन्यासरूपयुक्तिभिरात्मानं शरीरेन्द्रिय-मनो-बुद्धिभ्यो व्यतिरिक्तमिति श्रुतार्थाऽनुचिन्तनरूपं मननं कृत्वा, श्रुतार्थस्य नैरन्तर्येण दीर्घकालानुसन्धानरूपं निदिध्यासनं च कृत्वा सम्पादनीनम्। अर्थात् साक्षात्कारात्मकतत्त्वज्ञानोतपत्तावात्मविषयकश्रवण-मनन-निदिध्यासनानि साधनानीत्यवगन्तव्यम्।

---

१. बृ० उ० २।४।५.
२. मुक्तिवादविचारे, पृ० ७३-८०.
३. बृ० उ० ३।४।१०
४. कठो० २।१।१८.
५. भ० गी० २।२०, २४.

तदेवं पूर्वोक्तक्रमेण प्राप्ततत्त्वज्ञानस्य पुरुषस्य सर्वा वासना विलीयन्ते, वासनाभावे सांसारिकविषयेष्वनासक्तिरूपं वैराग्यमुत्पद्यते, तेन च प्रवृत्त्यभावः, ततश्च जन्मदुःखयोरभावादपुनर्भवरूपोऽपवर्गः प्राप्यत इति श्रवणादीनि तत्त्वज्ञानसाधनानि[1] ।

सूत्रकारो भगवान् गोतमः—"समाधिविशेषाभ्यासात्"[2], "अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः"[3], "तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः"[4] इत्यादिसूत्रैः केवलं पुस्तकीयज्ञानं नापवर्गहेतुः, किन्तु साक्षात्कारात्मकम् । अत आपातत उत्पन्नज्ञानः पुरुषोऽरण्यपर्वत-गुहा-नदीपुलिनादिनिर्जनैकान्तप्रदेशेषूपविश्य यम-नियम-आसन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधिरूपैरष्टाङ्गैः पूर्वोत्पन्नमदृढं तत्त्वज्ञानं दृढीकर्तव्यमिति धिया मुक्तये तत्त्वज्ञानेन साकं तत्प्रवृद्धिकारकं योगाभ्यासमप्यवश्यं कुर्यादिति प्रतिपादितवान् ।

महापाशुपतो भासर्वज्ञो मोक्षसाधननिरूपणावसरे—

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥[5]

"तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय"[6] इत्यादिश्रुतिवचनानि प्रमाणयन् उक्तानां यमादियोगाङ्गानां परमवैराग्योत्पादकत्वं प्रतिपाद्य ततश्च महेश्वरे परा भक्तिः, तद्भक्त्या च शिवसाक्षात्कारः, ततश्च मोक्ष इति शिवदर्शनस्य मोक्षहेतुत्वं मनुते । तथाहि—"एवमेतानि योगाङ्गानि मुमुक्षुणा सर्वेषु ब्रह्मादिस्थानेष्वनेकप्रकारदुःखभावनयाऽनभिरतिसंज्ञितं परं वैराग्यं महेश्वरे च परां भक्तिमाश्रित्यात्यन्ताभियोगेन सेवितव्यानि । ततोऽचिरेणैव कालेन भगवन्तमनौपम्यस्वभावं शिवमवितथं प्रत्यक्षतः पश्यति । तं दृष्ट्वा निरतिशयं श्रेयः प्राप्नोति[7]" इति ।

---

१. न्यायप्रकाशे, पृ० २७-२८, न्यायपरिचये, पृ० १५.
२. न्या० सू० ४।२।३८.
३. न्या० सू०, ४।२।४२.
४. न्या० सू०, ४।२।४६.
५. श्वे० उ० ६।२०.
६. श्वे० उ० ३।८.
७. न्या० सा०, पृ० ३०.

किञ्च, "तत्कारित्वादहेतुः"[1] इति सूत्रे महर्षिणा गोतमेन, तद्भाष्ये वात्स्यायनेन च जीवानां कर्माणीश्वरानुग्रहं विना न फलप्रदानीति प्रतिपादितत्वान्मोक्षोऽपि तदनुग्रहं विना न प्राप्यत इति मुक्तये ईश्वरानुग्रहस्य हेतुत्वं सूत्र-भाष्यकारयोरप्यभिमतमिति निश्चेतुं शक्यते।

वस्तुतस्तु न्यायदर्शने तत्त्वज्ञानादेव मोक्षसिद्धिः, योगाङ्गानि परशिवभक्त्यादिकं च तत्त्वज्ञानोत्पत्तौ सहायकानीति पर्यवस्यति।

मोक्षस्वरूपम्

तत्त्वज्ञानप्राप्योऽयमपवर्गः किं स्वरूपः ? कीदृशी च मुक्तस्य स्थितिः ? इति जिज्ञासायामुक्तं महर्षिणा गोतमेन—"तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः"[2] इति। शरीरादिभेदभिन्नस्य दुःखस्यात्यन्तिकी निवृत्तिर्मोक्ष इति सूत्रार्थः। अत्र क्रमशस्तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्य नाशः, तेन रागादिदोषाणां नाशः, तेन प्रवृत्तेरनुत्पादः, तेन जन्मानुत्पादः, तेन च शरीराद्येकविंशतिदुःखानुत्पाद इति। तदुक्तं सूत्रकारेण—"दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः"[3] इति।

ननु शरीराद्येकविंशतिदुःखेष्विन्द्रिययोः श्रोत्रमनसोर्न्यायदर्शने नित्यत्वस्वीकारात् तत्त्वज्ञानेन न तयोर्नाश इति कथं दुःखानामात्यन्तिकी निवृत्तिरिति चेन्न, विशेषणनाशे विशिष्टस्यापि नाश इति प्रकृते कर्णशष्कुलेर्नाशे तद्विशिष्टस्य श्रोत्रस्य नाशः, आत्मसंयोगरूपव्यापारनाशे च तद्विशिष्टस्य मनसोऽपि नाश इति स्वीकारेणोभयोर्नाशोपपत्तेः। तदुक्तं दिनकरभट्टेन—"यद्रूपविशिष्टस्य श्रवणस्य ज्ञानद्वारा दुःखहेतुतया दुःखत्वम्, तद्रूपस्य कर्णशष्कुल्या नाशे तद्विशिष्टश्रवणेन्द्रियरूपदुःखनाशात्। एवमात्मसंयोगरूपव्यापारविशिष्टस्यैव मनसो ज्ञानद्वारा दुःखहेतुतया दुःखत्वम्, व्यापारनाशेन तद्विशिष्टमनोरूपदुःखनाशसम्भवादिति"[4] इति।

अत्राऽयं भावः—न्यायदर्शने "कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रम्" इति स्वीकाराद् देहनाशे उपाधिभूतस्य कर्णशष्कुलेरपि नाश इत्युपाध्य-

---

१. न्या० सू० ४।१।२१.

२. न्या० सू० १।१।२२.

३. न्या० सू० १।१।२.

४. दिन०, पृ० ५१.

भावेन तदुपहितरूपस्याप्यभावः। एवं विदेहकैवल्ये न श्रोत्रेन्द्रियस्यास्तित्वसिद्धिः। एवमेव विदेहमुक्तौ विद्यमानोऽप्यात्ममनःसंयोगो ज्ञानोत्पत्तौ व्यापाररूपतां नैव भजते। यतो हि पुरीतति बहिर्देशावच्छिन्नात्ममनःसंयोग एव ज्ञानोत्पत्तौ व्यापारः। अत एव सुषुप्तौ मनसः पुरीतन्नाड्यां प्रविष्टत्वात् तत्रात्ममनःसंयोगे सत्यपि तद्बहिर्देशावच्छिन्नात्ममनःसंयोगरूपव्यापाराभावान्न किमपि ज्ञानमुत्पद्यते। एवं विदेहमुक्तौ शरीराभावात् तदवयभूतायाः पुरीततोऽभाव इति तद्बाह्यदेशावच्छिन्नात्ममनःसंयोगरूपव्यापारस्य सम्भवाभावाद् व्यापारवदसाधारणकारणरूपकरणस्याभाव इति न मनो ज्ञानादीनामुत्पत्तिद्वारा दुःखहेतुर्भवतीति सम्भवत्येवैकविंशतिदुःखानामात्यन्तिकी निवृत्तिः। अत्र दुःखनिवृत्तौ आत्यन्तिकत्वं च स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वम्। तस्मात् स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखध्वंसो मुक्तिरिति तल्लक्षणम्।

नवीनास्तु—"योग्यविभुविशेषगुणनाशं प्रति स्वोत्तरवर्तिगुणानां कारणत्वात् स्वोत्तरोत्पन्नगुणेनैव दुःखध्वंसरूपमुक्तिसम्भवेन न तत्र तत्त्वज्ञानापेक्षेति दुःखपदं दुःखसाधनदुरितपरतया व्याख्येयम्, दुरितस्य च योग्यगुणत्वाभावान्न स्वोत्तरवृत्तिगुणनाश्यतेति तन्नाशरूपमुक्तेस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वमेवेत्याहुः"[१] इति। अत्र "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे"[२], "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा"[३] इत्यादिश्रुतिस्मृत्योश्च प्रमाणसद्भावादात्यन्तिकदुरितध्वंस एव मोक्ष इति ते व्याचक्षुः। तदेवं नवीनानां मतानुसारेण—"स्वसमानाधिकरणदुरितप्रागभावासमानकालीनदुरितध्वंसो मोक्षः" इति मोक्षलक्षणम्।

धर्माधर्माविव संसारसद्मनः स्तम्भभूतौ वर्तेते। तयोरभावे कारणाभावात् कार्यभूतस्य भोगायतनस्य शरीरस्याप्यभावः, तदभावे च ज्ञानादिविशेषगुणैर्नात्मा सम्बध्यत इति मुक्तावस्थायां तेषां सर्वेषामप्यभावः। एवं तस्य शरीराद्यभावादेव स क्षुत्पिपासादिषडूर्मिरहितश्च भवति। तदुक्तं जयन्तभट्टेन—

---

१. दिन०, पृ० ५२.

२. मुण्ड० २।२।८.

३. भ० गी० ४।३७.

यावदात्मगुणाः सर्वे नोच्छिन्ना वासनादयः ।
तावदात्यन्तिकी दुःखव्यावृत्तिर्नावकल्प्यते ॥
धर्माधर्मनिमित्तो हि सम्भवः सुखदुःखयोः ।
मूलभूतौ च तावेव स्तम्भौ संसारसद्मनः ॥
तदुच्छेदे तु तत्कार्यशरीराद्यनुपप्लवात् ।
नात्मनः सुखदुःखे स्त इत्यसौ मुक्त उच्यते ॥
इच्छाद्वेषप्रयत्नादि भोगायतनबन्धनम् ।
उच्छिन्नभोगायतनो नात्मा तैरपि युज्यते ॥
प्राणस्य क्षुत्पिपासे द्वे लोभमोहौ च चेतसः ।
शीतातपौ शरीरस्य षडूर्मिरहितः शिवः ॥'[1] इति ।

अतो नैय्यायिकाभिमतो मोक्षो नाम नात्मनः केनचित् संयोगः, अपि तु आकस्मिकैर्बुद्ध्यादिनवविशेषगुणैरात्मा विच्छिद्यत इत्येव ।

मुक्तात्मनो नित्यसुखस्य निरासः

तदेवं न्यायदर्शने मुक्तस्य ज्ञानानन्दयोरनुभवो न भवति, किन्तु तदुभयरहिता उदासीनावस्थैव चकास्ति । अतो यथा सुषुप्तावस्थायां प्रज्ञाशून्यः पाषाणवद् भवति जीवः, मुक्तावस्थायामपि ज्ञानादिशून्यत्वात् तथैव भवति । न्यायदर्शने सुखस्यात्मविशेषगुणान्तर्गतत्वात् सर्वविशेषगुणोच्छेदे सुखस्यापि निवृत्तिरिति मुक्तौ नानन्दानुभवः । वेदान्ताभिमतनित्यसुखप्राप्तौ प्रमाणाभावात् तन्नाङ्गीकर्तव्यमिति सूत्रभाष्यकाराः प्रतिपादयन्ति । तन्मतमेवात्र सारेण संगृह्यते ।

मुक्तौ विद्यमानस्य नित्यसुखस्य संवेदनं नित्यम्, उत जन्यम् ? संवेदनस्य नित्यत्वे बद्धस्यापि तत्संवेदनस्यावश्यकत्वाद् बद्धमुक्तयोर्विभागो न स्यात् । किञ्च, नित्यसुखसंवेदनस्य नित्यत्वे धर्माधर्मजन्यानित्यसुखदुःखयोरनुभवावसरे नित्यसुखस्याप्यनुभवप्रसङ्गः । यदि नित्यसुखस्य संवेदनमनित्यं तर्हि तदुत्पादकं कारणान्तरं वक्तव्यम् । योगसमाधिजो धर्मस्तत्कारणमिति चेत्, उत्पन्नस्य तद्धर्मस्य च नित्यत्वाऽसम्भवात् तद्धर्मनिवृत्तौ पुनर्नित्यसुखसंवेदनं न स्यादेव ।

---

१. न्या० म०, भा० २, पृ० ७७.

यद्येवमुच्येत—नित्यसुखस्य संवेदनमपि नित्यमेव, अथापि संसारदशायां विद्यमानानि शरीरादीनि तत्प्रतिबन्धकानि, मुक्तौ च तेषामभावान्नित्यसुखाभिव्यक्तिर्भवतीति । तदप्ययुक्तम्, शरीरादीनां सुखाद्यनुभवसाधनत्वान्नहि तानि तत्प्रतिबन्धकानि भवितुमर्हन्ति । किञ्च, मुक्तौ भोगायतनाद्यभावे जीवात्मनः कथं नित्यसुखानुभवः ? पुनस्तदर्थं नित्यशरीरादिकल्पनाप्रसङ्गः । ननु नित्यशरीरादिकल्पने प्रमाणाभावात् तन्न कल्प्येतेति चेत्, एवमेव नित्यसुखास्तित्वे प्रमाणाभावाच्च तत्कल्पनमपि नैव युज्यते ।

ननु प्राणिमात्रस्येष्टप्राप्त्यर्थं प्रवृत्तेर्दृश्यमानत्वाद् मुक्त्यर्थमपि प्रवृत्तिं दृष्ट्वा तत्प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या मुक्तौ नित्यसुखास्तित्वं कल्प्येतेति चेन्न, अनिष्टपरिहारार्थमपि प्रवृत्तेर्दृश्यमानत्वात् तदन्यथैवोपपत्तेः । ननु "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म"[1] इति श्रुतिरेव नित्यसुखास्तित्वे प्रमाणमिति चेन्न, आत्यन्तिके दुःखाभावे सुखशब्दप्रयोगसम्भवात् । दुःखाभावे सुखशब्दः प्रयुज्यते हि लोके । यथा कश्चित् काष्ठहारकः स्वशिरसि सुमहत् काष्ठभारं निधाय गच्छन् मार्गेऽम्बरमध्यगतस्याम्बरमणेरत्युष्णतेजःसंस्पर्शादतीव श्रान्तः क्लान्तश्च गृहमागत्य यदा शिरसि स्थितं काष्ठभारं भूमौ निक्षिपति, तदाऽतीवानन्दमनुभवति । तत्र शिरसि स्थितस्य काष्ठभारस्यैव दुःखहेतुभूतत्वात् तदपाये च दुःखहेतोरभावादिदानीमत्यन्तानन्द इति तस्यानुभवो दुःखनिवृत्तावेव पर्यवस्यति । तथैव दुःखहेतुभूतानां शरीरादीनामभावेन मुक्तावागमप्रतिपादितमानन्दस्वरूपं दुःखाभाव एव पर्यवस्यति ।

अपि च, उक्तेनागमप्रमाणेन नित्यसुखावाप्तिर्मोक्ष इति स्वीकारे तत्सुखावाप्तेः प्राक् तत्प्राप्तीच्छारूपो राग आवश्यकः । रागस्य च बन्धनरूपत्वात् कथं तत्सत्त्वे मोक्षावकाशः ? अतो नित्यसुखावधारणलालितेयं तृष्णापिशाची लब्धप्रसरा विषयसुखेष्वपि प्रत्यासन्नेषु पुरुषं प्रवर्तयन्ती मोक्षमस्य सुदूरं प्रतिक्षिपेदिति मनागपि प्रसरोऽस्या न दातव्यः । तस्मान्नित्यानन्दप्रतिपादिका श्रुतिरात्यन्तिके दुःखवियोगे भाक्तीति युक्तमिति भावः ।

ननु रागवद् द्वेषस्यापि मुक्तेः प्रतिबन्धकत्वाद् दुःखं प्रति त्वयि द्वेषसद्भावाद् द्वेषस्य त्वया प्रसरो दत्त इति तुल्यो दोष इति चेन्नैवम्, नहि दुःखं प्रत्यस्माकं द्वेषः, किन्तु अलंप्रत्ययः । तदेव वैराग्यमित्युच्यते ।

---

१. बृ० उ० ३।९।२८.

तस्मात् सुखावाप्त्यपेक्षया दुःखजिहासायां लाघवमिति नैय्यायिकानां निगूढाशयः[1]। श्रीवाचस्पतिमिश्राः—"एवं वैराग्येण मोक्षमाणस्य प्रवृत्तौ सत्यां मुक्तस्य यदि नित्यं सुखं भवति, कामं भवतु मा वा भूत्, उभयोरपि पक्षयोर्वीतरागस्य प्रवृत्तौ न मोक्षाधिगमो विकल्प्यते, न सन्दिग्धो भवतीत्यर्थः"[2] इति मुक्तौ नित्यसुखावाप्त्यनवाप्त्योराग्रहं परित्यज्य वीतरागस्यावश्यं मोक्षावाप्तिरिति समालोचनं कृतवन्तः।

महापाशुपतो भासर्वज्ञस्तु सूत्र-भाष्यकृदभिप्रायेणासम्मतः सन्—"नित्यसंवेद्यमानेन सुखेन विशिष्टाऽऽत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः पुरुषस्य मोक्षः"[3] इति मुक्तौ नित्यसुखाभिव्यक्तिमप्यङ्गीकरोति। तस्यायमाशयः—"आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति"[4], "आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षेऽभिव्यज्यते", "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म"[5], "सुखमात्यन्तिकं यत्र बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्। तं वै मोक्षं विजानीयाद् दुष्प्रापमकृतात्मभिः॥" इत्यादिश्रुतीनां मुख्यार्थे बाधकाभावान्नोपचारप्रकल्पना युक्तेति।

अपरं च, नित्यसुखसंवेदनयोः सम्बन्धस्य मुक्तावस्थायां जन्यत्वेन तत्कृतकत्वेऽपि प्रध्वंसाभाववत् तद्विनाशकारणाभावात् तन्नित्यत्वमेव। किञ्च, यदुक्तं नित्यसुखावाप्तीच्छाया रागस्य बन्धनरूपत्वान्नित्यसुखरागेण प्रवृत्तौ न मुच्येतेति, तदयुक्तम्, सुखसाधनेषु शब्दादिविषयेष्वभिसङ्गो हि रागः। स च विषयार्जनरक्षणादिप्रवृत्तिद्वारेण संसारहेतुः। नित्ये सुखे विद्यमानस्य रागस्य शब्दादिसर्वविषयार्जनादिनिवृत्तिरूपमोक्षोपायप्रवृत्तौ हेतुत्वात् स हि न बन्धनात्मकः। अन्यथाऽऽत्यन्तिकदुःखाभावरागेणापि प्रवृत्तस्य मोक्षो न स्यात्[6]।

मुक्तिस्वरूपनिरूपणावसरे सूत्र-भाष्यकारा दुःखानामत्यन्तोच्छेदमात्रं मोक्षं मन्यन्ते। नित्यसंवेद्यमानेन सुखेन विशिष्टाऽऽत्यन्तिकी दुःखनिवृत्ति-

---

१. न्या० सू० भा० १।१।२२.

२. न्या० वा० ता० १।१।२२.

३. न्या० सा०, पृ० ३२.

४. तै० उ० २।४.

५. बृ० उ० ३।९।२४.

६. न्यायभूषणे, पृ० ५९५-५९८.

रिति कथनाद् भासर्वज्ञस्य विकासात्मकोऽयमभिप्रायो यद्यपि सुचारु प्रतिभाति, अथापि विचारोऽयं प्राक्तननैय्यायिकैर्न स्वीकारार्हो वर्तते। यतो हि न्यायनये ज्ञानमानन्दो वा आत्मन आकस्मिको गुणः। मुक्तौ सर्वविशेषगुणोच्छेदाज्ज्ञानानन्दयोरप्युच्छेद आवश्यक इति कथं नित्यसुखसंवेदनं स्यात्? अपि च, प्राक्तनेदानीन्तनयोर्नैय्यायिकयोर्मध्ये मोक्षसाधनविषयेऽपि विचारवैलक्षण्यं वर्तते। प्राचीना ज्ञानमेव मोक्षे मुख्यं प्रयोजकमाहुः। महापाशुपतो भासर्वज्ञो ज्ञानेन साकं परशिवस्य भक्तिस्तथा तदपरोक्षज्ञानमप्यावश्यकमिति मनुते।

जीवन्मुक्ति-विदेहमुक्तिविचारः

जीवन्मुक्ति-विदेहमुक्तिविषये विद्यते नैयायिकविदुषां परस्परं वैमत्यम्। तथाहि—"निःश्रेयसस्य परापरभेदाद् यत्तावदपरं निःश्रेयसं तत् तत्त्वज्ञानानन्तरमेव भवति। तथा चोक्तम्—"जीवन्नेव हि विद्वान् संहर्षायासाभ्यां विमुच्यत इत्ययं शास्त्रार्थः[1] इति। परं तु निःश्रेयसं तत्त्वज्ञानात् क्रमेण भवति"[2] इत्युद्योतकरेण तत्त्वज्ञानप्राप्यं निःश्रेयसं परापरभेदेन द्विधा व्यवस्थापितम्। अत्रापरं निःश्रेयसं जीवन्मुक्तिरिति, परं च निःश्रेयसं विदेहमुक्तिरित्यर्थः।

अत्रायमाशयः—यद्यपरं निःश्रेयसं नाङ्गीक्रियेत, तर्हि शास्त्रसम्प्रदायो विच्छिद्येत। सम्प्रदायो नाम शिष्योपाध्यायसम्बन्धस्याविच्छेदेन शास्त्रप्राप्तिः। अन्यथा शास्त्राणि न तत्त्वदृक्पूर्वकाणीति धूर्तप्रणीतानि स्युः, अप्रमाणानि स्युरिति यावत्। अतो हेतोरेतदनर्थनिवृत्त्यर्थमेव भारद्वाजोद्योतकरो मोक्षद्वैविध्यं प्रतिपादितवान्। तदिदमपरं निःश्रेयसं पूर्वोक्तक्रमेण श्रवणादिना सम्पन्नतत्त्वज्ञानस्य विनष्टमिथ्याज्ञानस्यावशिष्टप्रारब्धकर्मणश्च पुरुषस्य सम्पद्यते। तदेव जीवन्मुक्तिरित्यप्युच्यते। तदुक्तं वृत्तिकृता विश्वनाथेन—"तत्राऽपरं जीवन्मुक्तिलक्षणं तत्त्वज्ञानानन्तरमेव। तदप्यवधारितात्मतत्त्वस्य नैरन्तर्याभ्यासापहृतमिथ्याज्ञानस्य प्रारब्धं कर्म उपभुञ्जानस्य"[3] इति।

---

१. "अर्थशब्दो निमित्ते। अपरं निःश्रेयसं शास्त्रस्य निमित्तम्"। (न्या० वा० ता० १।१।२; पृ० १५६)

२. न्या० सू० वा० १।१।२; पृ० १५२

३. न्या० सू० वृ० १।१।१.

विदेहमुक्तीत्यपरपर्यायः परोऽपवर्गस्तत्त्वज्ञानानन्तरं क्रमेण जन्मदुःखादीनामात्यन्तिके विलये सति प्राप्यते। तदुक्तम्—"दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तराभावे तदनन्तरापायादपवर्गः"[1] इति। महर्षिगोतमो वात्स्यायनश्चापरं निःश्रेयसं न प्रतिपादितवन्तौ। मुक्तौ हि शरीरादीनां सर्वेषामनुभवानां चाभावोऽपेक्ष्यत इति शरीराद्यभावे कथं जीवन्मुक्तिरिति तयोराशयः स्यात्।

ननु तत्त्वज्ञस्य पुरुषस्य औत्तरकार्मिकजन्माभावेऽपि प्राक्तनसञ्चितकर्मभिः सम्भवत्येव जन्म। तथाहि स्मृतिः—"नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि" इति। तस्मान्न परोऽपवर्ग इति चेन्न, योगमहिम्ना सम्पादितेन कायव्यूहेन नानाविधानि शरीराणि धारयित्वा संचितकर्मभोगोपपत्तेः। तदुक्तं केशवमिश्रेण—"पूर्वोपात्तं च धर्माधर्मप्रचयं योगर्द्धिप्रभावाद्विदित्वा समाहृत्य भुञ्जानस्य पूर्वकर्मनिवृत्तौ वर्तमानशरीरापगमेऽपूर्वशरीराभावाच्छरीराद्येकविंशतिदुःखसम्बन्धो न भवति, कारणाभावात्। सोऽयमेकविंशतिप्रभेदभिन्नदुःखहानिर्मोक्षः। सोऽपवर्ग इत्युच्यते"[2] इति।

एवं न्यायदर्शने सञ्चितकर्मणो भोगेनैव क्षय इति स्वीकारात् तत्त्वज्ञानेन साकं योगसिद्धिरप्यावश्यकी। केचित्तु—"क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे"[3], "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा"[4] इति श्रुति-स्मृतिप्रमाणेन संचितकर्मणः क्षयस्तत्त्वज्ञानेनैव सम्भवतीति प्रतिपादयन्ति। "नाभुक्तं क्षीयते कर्म" इत्यस्य त्वकृतप्रायश्चित्तस्यातत्त्वज्ञस्य च पुरुषस्य कर्मक्षयो भोगं विनैव न सम्भवतीति, यद्वा प्रारब्धकर्मणां क्षयो भोगमन्तराऽसम्भव इत्यर्थं व्यवस्थापयन्ति।

अत्र योगमहिम्ना कायव्यूहेन संचितस्य भोगेन क्षयप्रतिपादकपक्षापेक्षया तत्त्वज्ञानेन संचितकर्मक्षयप्रतिपादकपक्षः श्रुतिस्मृतिसम्मत इति श्रीस्वामिचिद्घनानन्दगिरिमहोदया निरूपितवन्तः[5]।

---

१. न्या० सू० १।१।२.

२. त० भा०, पृ० २३३.

३. मुण्ड० २।२।८.

४. भ० गी० ४।३७.

५. न्यायप्रकाशे, पृ० ३०-३१

तदेवं जीवात्मानो यदा सद्गुरूपदेशतः समस्तपदार्थतत्त्वज्ञानं प्राप्य निषिद्धकर्मवर्जं निष्कामभावेन शुभकर्मणामनुष्ठानं विदधते, तदा नवीनसुखदुःखबीजानुत्पत्तेः पूर्वसञ्चितपापपुण्ययोर्मञ्जूषायाश्च तत्त्वज्ञानेन भोगेन वा रिक्तत्वाद् जीवस्यादृष्टकारितं मनःसम्बन्धरूपं बन्धनं त्रुट्यति, जीवश्च मुक्तो भवति। मनोऽपि तस्मिन् समये जडतां धारयति। न तस्मिन्नात्मना सह कार्यकरणे काचिच्छक्तिरवशिष्यते। एवमात्मनो मनसश्च पाषाणवज्जडरूपतापत्तिरेव मोक्ष इति नैय्यायिकानामैदम्पर्यम्।

वैशेषिकदर्शने बन्धमोक्षयोः स्वरूपम्

तत्र वैशेषिकाचार्या मोक्षस्वरूपतत्साधनादिविषयेषु न्यायनयानुसारिणोऽपि किञ्चिद्वैशिष्ट्यं प्रतिपादयन्ति। "तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः"[1] इति सूत्रेण महर्षिः कणादस्तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानदोषादीनां निवृत्तिस्ततश्चादृष्टाभावात् पुनः शरीरादीनां सम्बन्धाभावरूपोऽपवर्गः प्राप्यत इति प्रतिपादितवान्। तस्माद् मिथ्याज्ञानादिदुःखान्तानर्थपरम्परैव बन्धनमित्युच्यते।

धर्मस्वरूपम्

वैशेषिकदर्शने—"धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायानां पदार्थानां साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्"[2] इति महर्षिणा कणादेन, तथा "द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायानां षण्णां पदार्थानां साधर्म्य-वैधर्म्यतत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुः, तच्चेश्वरचोदनाभिव्यक्ताद्धर्मादेव"[3] इति भगवता प्रशस्तपादेन च निःश्रेयसकारणीभूतस्य तत्त्वज्ञानस्योत्पत्तौ निवृत्तिलक्षणो धर्मः कारणमिति निरूपितम्। किं तावद् धर्मस्वरूपमिति जिज्ञासायामुक्तं महर्षिणा कणादेन—"यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः"[4] इति।

---

१. वै० सू० ५।२।१८.

२. वै० सू० १।१।४.

३. प्र० पा० भा०, पृ० १५-१८.

४. वै० सू० १।१।२.

श्रीशङ्करमिश्राः सूत्रस्यास्य व्याख्यानावसरे—"अभ्युदयस्तत्त्वज्ञानम्, निःश्रेयसमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः, तदुभयं यतः स धर्मः। अभ्युदयद्वारकं निःश्रेयसमिति मध्यमपदलोपी समासः, पञ्चमीतत्पुरुषो वा[1]। स च धर्मो निवृत्तिलक्षणो वक्ष्यते"[2] इत्याहुः। अत्राभ्युदयो नाम तत्त्वज्ञानमिति कथयतां श्रीशङ्करमिश्राणामयमाशयः—अत्र धर्मशब्देन न सामान्यधर्मोऽभिप्रेतः, किन्तु निष्कामकर्मजन्यो विशेषरूपः। अत एव "स च धर्मो निवृत्तिलक्षणो वक्ष्यते" इति तैरेव प्रतिपादितम्। निवृत्तिलक्षणस्य धर्मस्य निष्काम-कर्मानुष्ठानजन्यत्वात् तस्यैहिकामुष्मिकफलसाधनत्वं नैव सम्भवति, किन्तु ततस्तत्त्वज्ञानस्यैवोत्पत्तिः। अतोऽत्राभ्युदयशब्देन तत्त्वज्ञानमिति ज्ञातव्यम्।

उत्तमूरुश्रीवीरराघवाचार्याः—"अत्राभ्युदयस्तत्त्वज्ञानमिति व्याख्यानं न स्वरसम्। उक्तरीत्या सर्वधर्मलक्षणपरत्वे सम्भवति सूत्रस्य धर्मविशेष-परतया संकोचो न युक्तः" इति प्रतिपादयन्तः—"अभ्युदय ऐहिकामुष्मिक-फलम्, निःश्रेयसमपवर्गः, तयोर्यतो निष्पत्तिः स धर्मः"[3] इत्यभीष्ट-साधनत्वेन सकाम-निष्कामोभयसाधारणं धर्मस्वरूपमभिप्रयन्ति। तदाऽ-भ्युदयनिःश्रेयसान्यतरसाधनत्वं धर्मत्वमिति तद्व्यापकं लक्षणम्। तत्रै-हिकामुष्मिकाभ्युदयसाधनं ज्योतिष्टोमादि, निःश्रेयससाधनमात्मध्यानम्। एवम्—"विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन"[4] इति श्रुतिबलेन यदेवाभ्युदयसाधनं प्रयोगभेदेन तदेव निःश्रेयससाधनमपि भवतीत्यभ्युदय-स्यानर्थरूपतया हेयत्वेऽपि तद्धेतवो धर्मा न हातुमर्हाः, निष्कामभावेन तेषामेव भूयोऽनुष्ठेयत्वात्। एवं विरक्तभावेनानुष्ठीयमान एव धर्मो निवृत्ति-धर्म इत्युच्यते। एष एव धर्मस्तत्त्वज्ञानोत्पादनद्वारा मोक्षहेतुर्भवति।

किञ्च, निवृत्तिलक्षणस्य धर्मस्याचेतनत्वात् तस्य स्वयं नियतविषये प्रवृत्तिसामर्थ्यविरहेण कणादमते ईश्वरानुग्रहमन्तरेण तस्य मुक्तिफलोन्मुख-त्वाऽसम्भवात् परमेश्वरानुग्रहोऽपेक्षितः। तदुक्तं प्रशस्तपादेन—"तच्चे-

---

१. कार्यसामान्यं प्रति कारणे काले धर्मलक्षणस्यातिव्याप्तिवारणाय समासद्वयस्य प्रतिपादनम्।

२. वै० सू० उप० १।१।२.

३. वै० सू० रसा० १।१।२.

४. बृ० उ० ४।४।२२.

श्वरचोदनाभिव्यक्ताद्धर्मादेव"[१] इति। श्रीधरभट्टेन चोक्तम्—"धर्मोऽपि तावन्न निःश्रेयसं करोति यावदीश्वरेच्छया नानुगृह्यते"[२] इति। तस्मादीश्वरेच्छाविशेषेण कार्यारम्भाभिमुखीकृताद् धर्मात् तत्त्वज्ञानम्, ततश्च निःश्रेयसं भवतीति प्रशस्तपादाभिप्रायः। अत्र तच्चेति चकारो द्रव्यादिसाधर्म्यवैधर्म्यज्ञानेन सह धर्मस्य निःश्रेयसहेतुत्वं समुच्चिनोति।

तत्त्वज्ञानस्वरूपम्

वैशेषिकदर्शने द्रव्यादिषट्पदार्था एव तत्त्वानि, तेषां साधर्म्य-वैधर्म्यात्मकं ज्ञानमेव तत्त्वज्ञानमित्युच्यते। यस्य वस्तुनो यो भावस्तत् तस्य तत्त्वम्। तत्त्वं नामानारोपितं रूपम्। तस्य साक्षात्कारात्मकोऽनुभवो ज्ञानम्। तदुक्तं शिवादित्येन—"एतेषां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुः। तत्त्वमनारोपितं रूपम्, तस्य ज्ञानमनुभवः"[३] इति। समानो धर्मो येषां ते सधर्माणः, तेषां भावः साधर्म्यम्। विरुद्धो धर्मो येषां ते विधर्माणः, तेषां भावो वैधर्म्यम्। साधर्म्यवैधर्म्ये एव तत्त्वं साधर्म्यवैधर्म्यतत्त्वम्, तस्य ज्ञानं निःश्रेयसहेतुरित्यर्थः।

निःश्रेयसं नाम नास्ति श्रेयो यस्मादधिकं तन्निःश्रेयसम्, परमपुरुषार्थ इत्यर्थः। तत्र धर्मार्थकाममोक्षाख्याश्चत्वारः पुरुषार्थाः। तेषु वेदविहितकर्मानुष्ठानजन्यः स्वर्गादिफलहेतुर्धर्मः। धर्माविरुद्धौ हि अर्थकामौ। चतुर्थस्तु ईश्वरानुग्रहेण नवगुणोच्छेदलक्षणः। स एव श्रेयस्तमः, नित्यत्वात्। तदुक्तं चतुर्णामपि स्वरूपम्—"धर्मादयश्चत्वारः पुरुषार्थाः। अग्निहोत्रादिलक्षण ईश्वराराधनादिलक्षणश्च धर्मः। अर्थकामौ धर्माविरुद्धौ। षट्पदार्थतत्त्वज्ञस्य पुंसः परमेश्वरप्रसादान्नवगुणोच्छेदलक्षणो मोक्षः"[४] इति।

वैशेषिकग्रन्थेषु पदार्थानां साधर्म्य-वैधर्म्यज्ञानं सर्वत्र प्रतिपादितं वर्तते। तत्रापि प्रशस्तपादविरचिते पदार्थधर्मसंग्रहाख्ये भाष्ये, श्रीधरभट्टविरचितायां तट्टीकायां न्यायकन्दल्यां च विस्तरेण निरूपितं वर्तते। तदनुसारेणात्र दिग्दर्शनं क्रियते। विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः।

---

१. प्र० पा० भा०, पृ० १८.
२. न्या० क०, पृ० १९.
३. स० प०, पृ० ४१.
४. सर्व० सं०, पृ० २४.

पदार्थानां साधर्म्यम्

अत्र द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायानां षण्णां पदार्थानां भावत्वं साधर्म्यम्। अभावे भावत्वस्याविद्यमानत्वादिदमस्य वैधर्म्यम्। द्रव्यादिपञ्चानामनेकत्वविशिष्टभावत्वं[1] समवायित्वं[2] च साधर्म्यम्। ते एव समवायाभावयोर्वैधर्म्ये। द्रव्यादिकर्मान्तानां त्रयाणां सत्तावत्त्वं साधर्म्यम्, द्रव्यादिषु त्रिष्वेव सत्ताजातेः समवायसम्बन्धेन विद्यमानत्वात्। गुणादिसमवायान्तानां पञ्चानां निर्गुणत्व[3]-निष्क्रियत्वे[4] साधर्म्ये। द्रव्यादीनां त्रयाणां सत्तावत्त्वम्, सामान्यविशेषवत्त्वम्, अर्थशब्दाभिधेयत्वम्,[5] धर्माधर्मजनकत्वं[6] च साधर्म्यम्। नित्यपदार्थातिरिक्तानां[7] पदार्थानामाश्रितत्वं[8] साधर्म्यम्। गुणकर्मणोरसमवायिकारणत्वं[9] साधर्म्यम्। जन्यपदार्थानामनित्यत्वं कार्यत्वं च साधर्म्यम्। सामान्य-विशेष-समवायानां नित्यत्वम्, असामान्यवत्त्वम्, बुद्धिवेद्यत्वं च साधर्म्यम्।

द्रव्याणां साधर्म्यम्

पृथिव्यादिनवद्रव्याणां समवायिकारणत्वं गुणवत्त्वं द्रव्यत्वजातिमत्त्वं च साधर्म्यम्। क्षिति-जल-ज्योति-अनिल-मनसां मूर्तत्व-क्रियावत्त्व-वेगवत्त्व-

---

१. अनेकभावपदार्थवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधि(द्रव्यत्व-गुणत्व-कर्मत्व-सामान्यत्व-विशेषत्व-समवायत्व)मत्त्वम्।

२. समवायसम्बन्धेन सम्बन्धित्वम्।

३. गुणवदवृत्तिधर्मवत्त्वम्।

४. कर्मवदवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वम्।

५. वैशेषिकैः स्वयं व्यवहाराय यः सङ्केतः कृतोऽस्मिन् शास्त्रे—"अर्थशब्दाद् द्रव्यगुणकर्माणि प्रतिपत्तव्यानि" इति, तेन द्रव्यादीनि त्रीणि निरुपपदेनार्थशब्देनोच्यन्ते" (न्या० क०, पृ० ४५)।

६. "यथाहि भूमिरेकैव दीयमानाऽपह्रियमाणा च धर्माधर्मयोः कारणम्, एकः संयोगो द्वयोः कारणम्, यथा कपिलास्पर्शो नरास्थिस्पर्शश्च; एवं कर्माप्युभयकारणम्, यथा तीर्थगमनं शौण्डिकगृहगमनं च। एवमन्यदप्यूह्यम्" (न्या० क०, पृ० ४५)।

७. आकाश-काल-दिगात्म-मनांसि विहायेत्यर्थः।

८. सर्वाधारतानियामककालिकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वमाश्रितत्वम्।

९. असमवायिकारणवृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्त्वम्।

परत्ववत्त्व-अपरत्ववत्त्वानि साधर्म्याणि। एतानि मूर्तत्वादीन्याकाश-काल-दिगात्मनां वैधर्म्याणि। आकाश-काल-दिगात्मनां विभुत्वं[1] परममहत्परिमाणवत्त्वं च साधर्म्यम्। पृथिव्यादीनां पञ्चानां भूतत्वं[2] साधर्म्यम्। पृथिव्यादीनां चतुर्णां द्रव्यारम्भकत्व-स्पर्शवत्त्वे साधर्म्ये। पवनं विहाय तेषामेव रूपवत्त्व-द्रवत्ववत्त्वे साधर्म्ये। पृथिवीतेजसोर्नैमित्तिकद्रवत्वं साधर्म्यम्। जल-भूम्योर्गुरुत्व-रसवत्त्वे साधर्म्ये। पृथिव्यप्तेजोवायुनभसामात्मनां च वैशेषिक[3]-गुणवत्त्वं साधर्म्यम्। क्षित्युदकात्मनां[4] चतुर्दशगुणवत्त्वं साधर्म्यम्। आकाशात्मनां[5] क्षणिकैकदेशवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं[6] साधर्म्यम्। दिक्कालयोः पञ्चगुणवत्त्वं[7] सर्वकार्यनिमित्तकारणत्वं च साधर्म्यम्।

गुणानां साधर्म्यम्

रूपादिचतुर्विंशतिगुणानां गुणत्वसमवायित्वम्, द्रव्यसमवेतत्वम्, निर्गुणत्वम्, निष्क्रियत्वं च साधर्म्यम्। रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-परत्वापरत्व-गुरुत्व-स्नेह-वेगानां[8] मूर्तद्रव्यसमवेतत्वं साधर्म्यम्। शब्द-बुद्धि-सुख-दुःख-

---

१. सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वम्।

२. बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम्।

३. "विशेषो व्यवच्छेदः, विशेषाय स्वाश्रयस्येतरेभ्यो व्यवच्छेदाय प्रभवन्तीति वैशेषिका रूपादयस्तद्योगो भूतात्मनाम्" (न्या० क०, पृ० ६४)।

४. स्पर्श-संख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्वापरत्व-वेग-नैमित्तिकद्रवत्व-गुरुत्व-रूप-रस-गन्धाः पृथिव्या गुणाः। स्पर्शादयोऽष्टौ, वेगः, गुरुत्वम्, द्रवत्वम्, रूपम्, रसः, स्नेहश्चेति चतुर्दशगुणाः जलस्य। बुद्ध्यादिषट्कम्, संख्यादिपञ्चकम्, भावना, धर्माधर्मौ—एते चतुर्दशगुणा आत्मनः।

५. तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वरूपस्य क्षणिकत्वस्य आकाशविशेषगुणे शब्दे सम्भवेऽप्यात्मविशेषगुणानां धर्माधर्मसंस्काराणां तदसम्भवः, किन्तु ज्ञानादिषु षट्सु सम्भवत्येव क्षणिकत्वम्।

६. आकाशविशेषगुणः शब्दो नहि सर्वत्रोत्पद्यते, किन्तु भेर्याद्युपहिताकाशे। एवमेवात्मनो बुद्ध्यादिविशेषगुणा यस्मिन् प्रदेशे मनसा साकमात्मनः संयोगस्तत्रैवेत्येतेषामेकदेशवृत्तित्वम्।

७. संख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभागाः।

८. पृथिव्यप्-तेज-वायुमनांसि मूर्तद्रव्याः। तत्र—"रूप-स्पर्श-परत्वापरत्व-वेगाः

ईच्छा-द्वेष-प्रयत्न-धर्माधर्मसंस्काराणा[1]ममूर्तद्रव्यसमवेतत्वम्, निमित्तकारणत्वं च साधर्म्यम्। संख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभागानां मूर्तामूर्तद्रव्यसमवेतत्वं साधर्म्यम्। रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-स्नेह-सांसिद्धिकद्रवत्व-बुद्धि-सुख-दुःख-इच्छा-द्वेष-प्रयत्न-धर्माधर्म-भावना-शब्दानां षोडशानां[2] विशेषगुणत्वं साधर्म्यम्। संख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्वापरत्व-गुरुत्व-नैमित्तिकद्रवत्व-वेगानां[3] सामान्यगुणत्वं साधर्म्यम्। शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धानां बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्यत्वं साधर्म्यम्। संख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-परत्वापरत्व-द्रवत्व-स्नेह-वेगानां द्वीन्द्रियग्राह्यत्वं[4] साधर्म्यम्। बुद्धि-सुख-दुःख-इच्छा-द्वेष-प्रयत्नानां मनोमात्रग्राह्यत्वं साधर्म्यम्। गुरुत्व-धर्माधर्मभावनानामतीन्द्रियत्वं साधर्म्यम्। अपाकजरूप-रस-गन्ध-स्पर्श-परिमाण-एकत्व-पृथक्त्व-गुरुत्व-द्रवत्व-स्नेह-वेगानां कारणगुणपूर्वकत्वं साधर्म्यम्। अपाकजत्वविशेषणं स्पर्शान्तानाम्। पाकस्तु परमाणावेव। द्व्यणुकादौ त्वपाकजाः। बुद्ध्यादीनां नवानां शब्दस्य चाकारणगुणपूर्वकत्वं साधर्म्यम्। बुद्धि-सुख-दुःख-इच्छा-द्वेष-प्रयत्न-धर्माधर्म-भावना-शब्द-तूल-परिमाण-उत्तरसंयोग-नैमित्तिकद्रवत्व-परत्व-अपरत्व- पाकजरूप-रस-स्पर्शानां संयोगजन्यत्वं साधर्म्यम्। तत्र बुद्ध्यादयो नव आत्ममनःसंयोगजाः। शब्दो भेरीदण्डसंयोगजः। तूलपरिमाणं प्रचयाख्यसंयोगजम्। उत्तरसंयोगः पूर्वसंयोगजन्यः। नैमित्तिकद्रवत्वं वह्निसंयोगजम्। परत्वापरत्वे दिक्कालपिण्डसंयोगजे। पाकजरूप-रस-स्पर्शा वह्निसंयोगजा इति विवेकः[5]। संयोग-

---

पृथिव्यादिषु त्रिषु, वायौ रूपवर्जम्, रूपस्पर्शवर्जं मनसि, रस-गुरुत्वे पृथिव्युदकयोः, द्रवत्वं पृथिव्युदकतेजस्सु, स्नेहोऽम्भसि, गन्धः पृथिव्याम्" (न्या० क०, पृ० २२९)।

१. आकाश-काल-दिक्-आत्मानोऽमूर्तद्रव्याः। तत्र—"बुद्ध्यादयो भावनान्ता आत्मगुणाः। आकाशगुणः शब्दः।" (न्या० क०, पृ० २२९)।

२. बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको द्रवः।
अदृष्टभावनाशब्दा अमी वैशेषिका गुणाः॥ (कारि० ९०-९१)

३. नह्येतेषु स्वाश्रयाणामितरव्यावर्तकसामर्थ्यमस्ति। "सामान्याय स्वाश्रयसाधर्म्याय गुणाः, न स्वाश्रयविशेषायेत्यर्थः" (न्या० क०, पृ० २३१)।

४. "चक्षुस्पर्शनग्राह्याः। यथा चक्षुषा 'स्निग्धोऽहम्' इति प्रतीतिरेवं त्वगिन्द्रियेणापि भवति, संख्यादिवत् स्नेहोऽपि तदुभयग्राह्यः" (न्या० क०, पृ० २३२)।

५. न्या० क०, पृ० २३८-२३९.

विभाग-वेगानां कर्मजन्यत्वं साधर्म्यम् । गुरुत्व-द्रवत्व-वेग-प्रयत्न-धर्माधर्म-संयोगानां क्रियाहेतुत्वं साधर्म्यम् । अत्र गुरुत्वादाद्यपतनम्, द्रवत्वादाद्य-स्यन्दनम्, वेगादिषोरुत्तरकर्माणि, प्रयत्नाच्छरीरादिक्रिया, नोदनादविभाग-रूपं कर्म, अभिघाताद्विभागरूपं कर्म, धर्माधर्मयोरग्नेरूर्ध्वज्वलनादिरूपं कर्म इत्यवगन्तव्यम् । एवमेवान्येषामपि गुणानां साधर्म्यं परिशीलनीयम् ।

कर्मसाधर्म्यम्

उत्क्षेपणादीनां पञ्चानामपि कर्मत्वसमवायित्वम्, एकद्रव्यवत्त्वम्[1] क्षणिकत्वम्, गुरुत्वद्रवत्वसंयोगप्रयत्नजन्यत्वम्, मूर्तद्रव्यवृत्तित्वम्,[2] असमवायिकारणत्वम्,[3] स्वपराश्रयसमवेतकार्यारम्भकत्वम्, उत्क्षेपणत्वादि-प्रतिनियतजातिसमवायित्वम्, द्रव्यानारम्भकत्वं च साधर्म्यम् ।

सामान्यसाधर्म्यम्—परापरयोर्द्वयोः सामान्ययोः[4] स्वविषयसर्वगतत्वम्, नित्यत्वम्,[5] अनेकसमवेतत्वम्, अकार्यत्वम्,[6] जातिशून्यत्वम्, गुणक्रिया-शून्यत्वं च साधर्म्यम् ।

विशेषसाधर्म्यम्—विशेषाणां स्वतोव्यावृत्तत्वम्,[7] नित्यद्रव्यसमवेतत्वम्, स्वाश्रयभेदकत्वम्, नित्यत्वम्, जाति-गुण-क्रियाशून्यत्वं च साधर्म्यम् ।

समवायसाधर्म्यम्—समवायस्य एकत्वाद्[8] द्रव्यादेरिव स्वभेदगत-साधर्म्याभावः । पदार्थसाधर्म्यनिरूपणावसरेऽन्यपदार्थैः साकमस्य साधर्म्यं प्रदर्शितमेव ।

---

१. "एकं कर्म एकत्रैव द्रव्ये वर्तत इत्येकद्रव्यवत्त्वम्" (तत्रैव, पृ० ६९७) ।

२. "यथा गुणानां निमित्तकारणत्वमपि, नैवं कर्मणाम्, किन्त्वसमवायिकारणत्व-मेवेत्यर्थः" (न्या० क० पृ० ६९८) ।

३. "स्वाश्रये पराश्रये च व्यासज्य समवेतं यत्कार्यं संयोगविभागलक्षणं तदारम्भ-कत्वम्" (तत्रैव, पृ० ६९८-६९९) ।

४. "यत् सामान्यं यत्र पिण्डे प्रतीयते स तस्य स्वो विषयः, तत्र सर्वस्मिन् गतं समवेतम्, सर्वत्र तत्प्रत्ययात्" (तत्रैव, पृ० ७४१-७४२) ।

५. ध्वंसाप्रतियोगित्वम् ।

६. कार्यभिन्नत्वम् ।

७. "नित्यद्रव्येष्वण्वाकाशकालदिगात्ममनस्सु" (प्र० पा० भा०, पृ० ७६६) ।

८. "समवायस्त्वेक एव" (त० सं०, प्रत्यक्ष०) ।

तदेवं विस्तरभयाद् द्रव्यादीनां साधर्म्यस्य दिग्दर्शनमात्रं कृतम्। एतेषां वैधर्म्यं तु "पृथिवीत्वाभिसम्बन्धात् पृथिवी"[1] इत्यादिरूपेण तत्तदसाधारणस्वरूपमेव। वैधर्म्यरूपं तत्तदसाधारणलक्षणमेवेतरव्यावर्तनद्वारा तत्तद्व्यवहारहेतुर्भवति। अत एवोक्तम्—"व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनम्" इति।

आत्मानात्मविवेकस्यैव तत्त्वज्ञानत्वं दार्शनिकैर्निरूप्यते। प्रकृते च द्रव्यादिषट्पदार्थज्ञानमेव तद्भवति, षट्पदार्थेष्वात्मानात्मनोरुभयोरपि सत्त्वात्। तत्र षट्पदार्थावान्तरविभागरूपाणां पृथिव्यादीनां सर्वेषां मध्ये येषां यावन्तः समाना धर्मा भवन्ति, यावन्तश्च विरुद्धा विशेषरूपाः, तेषां तावद्विशिष्टत्वेन विवेचने आत्मनोऽप्यनात्मभूतपृथिव्यादिभिः कियदंशे साम्यम्? कियदंशे च वैषम्यम्? कथं च ऐक्यभ्रमरूपमिथ्याज्ञानम्? कियदंशज्ञानाच्च तन्निवृत्तिः? अन्तत आत्मासाधारणधर्माः के? तत्रानात्मसम्बन्धायत्ताः के? के च स्वाभाविकाः? कथं चौपाधिकांशनिवृत्तिः? इत्यादिकं सर्वं क्रमेण गुरुमुखात् श्रुत्वा यो जिज्ञासुर्मननं निदिध्यासनं च करोति स एव सर्वपदार्थव्यावृत्तं स्वात्मानं स्वाभाविकविभुत्वैकत्वनित्यत्वनिरवयवत्वादिविशिष्टं साक्षात्करोतीति वैशेषिकदर्शने पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यरूपं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुरिति प्रतिपादितम्।

अत्र "धर्मविशेषप्रसूताद् .... तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्"[2] इति महर्षिणा कणादेनादिष्टत्वादात्मज्ञानस्य यथावन्निष्पत्तये सर्वाण्यपि विहितकर्माणि फलाभिसन्धिरहितानीश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठेयानि। एवमाराधितश्च परमात्मा प्रसन्नः सन्ननुगृह्णाति। ईश्वरानुगृहीतादेव निवृत्तिलक्षणाद्धर्मात् तत्त्वज्ञानमुदेति। ततश्च निःश्रेयसावाप्तिरिति तत्त्वज्ञानोत्पादनद्वारा निःश्रेयसहेतुभूतो धर्मो निःश्रेयसार्थिना न त्याज्य इति वैशेषिकदर्शने धर्मस्याभ्युपगमः कृतः।

श्रीश्रीधरभट्टमहाभागाः—नित्यनैमित्तिकयोः कर्मणोर्यावज्जीवं कर्तव्यत्वाद् जिज्ञासुना ज्ञानिना वा तयोर्निवृत्तिर्न सम्भवा, अन्यथा प्रत्यवायोत्पत्तिरिति मुक्तये ज्ञानकर्मसमुच्चयवादमभ्युपगच्छन्ति। उक्तं च तैः—"किं ज्ञानमात्रान्मुक्तिः? उत ज्ञानकर्मसमुच्चयात्? ज्ञानकर्मसमुच्चयादिति वदामः। निवृत्तेतराभिलाषस्य काम्यकर्मभ्यो निवृत्तस्यापि नित्य-

---

१. प्र० पा० भा०, पृ० ७०.
२. वै० सू० १।१।४.

नैमित्तिकाधिकारो न निर्वर्तते, तानि ह्युपनीतं ब्राह्मणमात्रमधिकृत्य विहितानि । मुमुक्षुरपि ब्राह्मण एव, जातेरनुच्छेदात्"[1] इति ।

अत्राऽयमाशयः—यो हि विहतकर्माधिकारी सन्नपि विहितान्यतिक्रमते, तस्य प्रत्यहं प्रत्यवाय उपचीयते । तादृशप्रत्यवायोपचयेन च बद्धो न मोक्षमर्हति । ननु तत्त्वज्ञानेन रागादेः समुच्छेद इति कुतो नु बन्धसम्भव इति चेन्न, तत्त्वज्ञानेन संशयविपर्ययादेरुन्मूलने सत्यपि विहिताकरणजन्य-प्रत्यवायप्रतिरोधे सामर्थ्यस्यादृष्टचरत्वात् । किञ्च, यद्यात्मज्ञानं कर्माणि निरुणद्धि, तदा प्रारब्धकर्मणोऽपि निरोधः स्यादिति शास्त्रसिद्धजीवन्मुक्तेरपलापप्रसङ्गः । तस्मादस्त्येव विहिताकरणे बन्धः । तदुक्तम्—

यानि काम्यानि कर्माणि प्रतिषिद्धानि यान्यपि ।
तानि बध्नन्त्यकुर्वन्तं नित्यनैमित्तिकान्यपि ॥[2] इति ।

ननु विहिताकरणमभावरूपम्, नह्यभावस्य भावोत्पादनसामर्थ्यं दरीदृश्यते लोके ? इति चेन्न, धृतशरीरो ह्यात्मा कायेन, वाचा, मनसा च सदा किञ्चिदिव कुर्वन्नेव तिष्ठति । सन्ध्यावन्दनवेलायां विहितमकृत्वा यदन्यत् कर्म करोति, तेनैव हि प्रत्यवायोत्पत्तिरिति नह्यभावेन भावोत्पत्तिप्रसङ्गः । तदुक्तम्—

कर्मणां प्रागभावो यो विहिताकरणादिषु ।
न चानर्थकरत्वेन वस्तुत्वान्नापनीयते ॥
स्वकाले यदकुर्वंस्तत् करोत्यन्यदचेतनः ।
प्रत्यवायोऽस्य तेनैव नाभावेन स जन्यते ॥[3] इति ।

ननु सन्ध्यावेलायां निषिद्धाचरणं प्रत्यवायहेतुस्तर्हि कोऽपि तस्मिन् समये किमपि निषिद्धाचरणमकुर्वन् तूष्णींभावेन तिष्ठति, योगं वाभ्यस्यति, तदा तूष्णींभावस्य योगाभ्यासस्य वा निषिद्धाचरणाभावात् कथं तस्य प्रत्यवायोत्पत्तिरिति चेन्न, केवलशरीरधारिणा योगमभ्यस्यतापि वा पुरुषेणाऽवश्यकर्तव्यताविधेरुल्लङ्घनाद् भवत्येव प्रत्यवायः । तस्माद् विहिताकरणेन प्रत्यवायसमुत्पत्तेस्तस्य च बन्धनकारणतयाऽन्यतो विरतिविरहेण प्रत्यवाय-

---

१. न्या० क०, पृ० ६८३.
२. न्या० क०, पृ० ६८४.
३. न्या० क०, पृ० ६८४.

निरोधार्थं मुक्तिमभिलषता पुरुषेण योगाभ्यासाप्रातिकूल्येन भिक्षाभोजनादिकमिव यथाकालं विहितकर्मजातमनुष्ठातव्यम् ।

अत्र प्रकृष्टतत्त्वज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वात् तत्प्रकर्षे च दुरितानां प्रतिबन्धकारितया नित्यनैमित्तिककर्मभिरवश्यं विनाशनीयानि दुरितानि । तदुक्तम्—

नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम् ।
ज्ञानं च विमलीकुर्वन्नभ्यासेन तु पाचयेत् ॥
अभ्यासात् पक्वविज्ञानः कैवल्यं लभते नरः ।[1] इति ।

तथा परैरप्ययं गृहीतो मार्गः—

कर्मणा सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानेनात्मविनिश्चयः ।
भवेद् विमुक्तिरभ्यासात् तयोरेव समुच्चयात्[2] ॥ इति ।

एवं श्रीधरभट्टेन मुक्तये ज्ञानकर्मसमुच्चयवादोऽभ्युपगतः[3] ।

उदयनाचार्यास्तु—सत्त्वशुद्धिद्वारा आरादुपकारकं कर्म, सन्निपत्योपकारकं च तत्त्वज्ञानमिति प्रतिपादयन्तो जिज्ञासुनाऽकृतानि नित्यनैमित्तिकानि प्रत्यवायोत्पत्तिद्वारा तज्ज्ञानोत्पत्तौ प्रतिबन्धकान्यप्युत्पन्नज्ञानस्य न तदुत्पादकानि, यतो हि तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानरूपदोषाभावात् तत्प्रयोज्यरागद्वेषयोरप्यभावात् प्रवृत्तेरभाव इति तत्त्वज्ञस्य न विहिताकरणजन्यः प्रत्यवायो न वा तत्प्रयुक्तो बन्धः । तत्त्वज्ञस्य नित्यकर्मादिविहितानुष्ठानं तु लोकसंग्रहार्थम् । यथा वृष्ट्यर्थं प्रारब्धस्य कारीरियागस्य परिसमाप्तेः प्राग् यदि मध्य एव वृष्टिर्भवति चेत्, अथापि सङ्कल्पितस्य यागस्य विधिवत् समाप्तिः क्रियते, तथा ज्ञानोत्पत्तौ दुरितप्रतिबन्धकतया प्रारब्धानि नित्यनैमित्तिकानि तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमपि लोकसंग्रहार्थं कर्तव्यानीत्यभिप्रयन्ति । तदुक्तम्—"तत्त्वज्ञानमेव निःश्रेयसहेतुः, कर्माणि त्वनुत्पन्नज्ञानस्य ज्ञानार्थिनस्तत्प्रतिबन्धकाधर्मनिवारणद्वारेण प्रायश्चित्तवदुपयुज्यन्ते । उत्पन्नज्ञानस्य त्वन्तरालब्धवृष्टेः कारीरिपरिसमाप्तिवत् प्रारब्धाश्रमधर्मसमापनं

१. न्या० क०, पृ० ६८९.
२. न्या० क०, पृ० ६८९.
३. न्या० क०, पृ० ६८३-६८९.

लोकसंग्रहार्थमिति युक्तमुत्पश्यामः"[१] इति। तदेवमुदयनाचार्याभिप्रायानुसारेण तत्त्वज्ञानमेव साक्षाद् मिथ्याज्ञानविध्वंसनद्वाराऽपवर्गहेतुः, कर्म तु परम्परया चित्तशुद्ध्यादिकं विदधत् तत्त्वज्ञानानुकूल्येनैव मोक्षहेतुरिति सिद्धम्।

वस्तुतस्तु वैशेषिकदर्शनं मोक्षं प्रति ज्ञानकर्मसमुच्चयस्य साधनत्वमिति न निरूपयति, किन्तु तत्त्वज्ञानस्यैवेति। अत एव भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैरपि सर्वसिद्धान्तसंग्रहे वैशेषिकपक्षनिरूपणावसरे—

षट्पदार्थपरिज्ञानान्मोक्षं वैशेषिका विदुः।....
तेषां साध्यर्म्यवैधर्म्यज्ञानं मोक्षस्य साधनम्॥

इति तत्त्वज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वं प्रतिपादितम्। तदेवं परिशीलनेनेत्थं निर्णेतुं शक्यते यत् तत्त्वज्ञानमेव साक्षान्मोक्षहेतुरतो तत्त्वज्ञानप्रेप्सुभिः सर्वैरपि तदुत्पत्तौ हेतुभूतो निवृत्तिलक्षणो धर्मो निष्कामकर्म वा समाचरणीयमिति।

मोक्षस्वरूपम्

तत्रभवता महर्षिणा कणादेन—"तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः[२]" इति तत्स्वरूपं प्रतिपादितम्। अस्यायमर्थः—तस्य अभावस्तदभावः, अदृष्टाभाव इत्यर्थः। अदृष्टस्यैव शरीरप्रापणद्वारा बन्धनहेतुत्वात्, तत्त्वज्ञेन पुरुषेण सञ्चितप्रारब्धकर्मणोरुपभोगेन क्षपितत्वात्, भाविशरीरारम्भकादृष्टाभावाच्च शरीरान्तरानारम्भः, तथा सति च मोक्षः। अर्थाददृष्टाभावसाध्यः शरीरनाशविशिष्टशरीरान्तरानुत्पादलक्षणो मोक्ष इत्यर्थः। तदुक्तं प्रशस्तपादेनापि—"ज्ञानपूर्वकात् कृतादसंकल्पितफलाद् विशुद्धे कुले जातस्य दुःखविगमोपायजिज्ञासोराचार्यमुपसङ्गम्योत्पन्नषट्पदार्थतत्त्वज्ञानस्याज्ञाननिवृत्तौ विरक्तस्य रागद्वेषाद्यभावात् तज्जयोर्धर्माधर्मयोरनुत्पत्तौ पूर्वसञ्चितयोश्चोपभोगान्निरोधे सन्तोषसुखं शरीरपरिच्छेदं चोत्पाद्य रागादिनिवृत्तौ निवृत्तिलक्षणः केवलो धर्मः परमार्थदर्शनजं सुखं कृत्वा निवर्तते। तदा निरोधान्निर्बीजस्यात्मनः शरीरादिनिवृत्तिः, पुनः शरीराद्यनुत्पत्तौ दग्धेन्धनानलवदुपशमो मोक्षः"[३] इति।

१. किर०, पृ० १३२.
२. वै० सू० ५।२।१८.
३. प्र० पा० भा०, पृ० ६७९-६८२.

यथा दग्धेन्धनस्यानलस्य पुनरनुत्पादरूपोपशमस्तथैव शरीराद्यनुत्पत्तौ करणोपरमात्मको मोक्षः सम्पद्यते। नैय्यायिकवद् वैशेषिका अपि मुक्तावात्मन आनन्दरूपत्वं नाङ्गीकुर्वन्ति। अत एव श्रीधरभट्टेन—"किं पुनरात्मनः स्वरूपं येनावस्थितिर्मुक्तिरुच्यते? आनन्दात्मतेति केचित्। तदयुक्तम्, विकल्पासहत्वात्"[1] इत्यत्र बहु विकल्प्यात्मन आनन्दरूपत्वं खण्डितं वर्तते। सर्वमतसंग्रहाख्यग्रन्थे पूज्यपादशङ्कराचार्या अपि—"यो वै भूमेत्यादिवाक्येषु परमात्मनो दुःखासंस्पृष्टस्वभावत्वमेवोच्यत इति निःशेषदुःखोच्छेद एव मोक्षः। स च बुद्ध्यादिगुणान्तरसद्भावे न सम्भवतीति नवगुणोच्छेदलक्षण इत्याचार्यः कणादः स्मरति" इति वैशेषिकाभिमतमुक्तौ निःशेषदुःखोच्छेदमात्रमिति प्रतिपादितवन्तः।

ननु नवगुणयुक्तत्वं हि संसार्यात्मनः स्वरूपम्। मुक्तौ तादृशात्मस्वरूपाभावाद् यस्य बन्धस्तस्यैव मोक्ष इति सामानाधिकरण्यनियमभङ्गप्रसङ्ग इति चेन्न, नवगुणोपलक्षितस्यात्मन आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्मोक्ष इति स्वीकारेण दोषाभावात्। तदुक्तं श्रीधरभट्टेन—"समस्तात्मविशेषगुणोच्छेदोपलक्षिता स्वरूपस्थितिरेव"[2] इति।

अत्रायमभिप्रायः—वैशेषिकमते आत्मा चतुर्दशगुणाधारः। तत्र संख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभागाख्याः पञ्च सामान्यगुणाः; बुद्ध्यादयः षट्, धर्माधर्मौ, भावनाख्यसंस्कारश्चेति नव विशेषगुणाः। यदा बुद्ध्यादयो विशेषगुणाः सर्वे समुच्छिद्यन्ते, तदा शिलाकल्पस्यात्मनोऽवस्थानं सार्वदिकी स्थितिः। यथा प्रलयकाले आकाशविशेषगुणस्य शब्दस्यात्यन्तोच्छेदात् केवलमाकाशो व्यवतिष्ठते तद्वदिति। श्रीवल्लभाचार्यैरत्र विषयेऽनुमानं च प्रदर्शितम्। तद्यथा—"आत्मा कदाचिद्ध्वस्ताशेषविशेषगुणः, विभुत्वे सति कार्यविशेषगुणत्वात्, महाप्रलयावस्थायामाकाशवत्"[3] इति।

अत एवोदयनाचार्याः किरणावल्याम्—"निःश्रेयसं पुनर्दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी, अत्र च वादिनामविवाद एव" इति मुक्तौ नित्यसुखाभिव्यक्तिमङ्गीकुर्वद्भिरपि दुःखस्यात्यन्तिकी निवृत्तिः स्वीक्रियत इति तदंशे विवादाभावादस्योपादेयत्वं समर्थितवन्तः।

१. न्या० क०, पृ० ६९०.

२. न्या० क०, पृ० ६९२.

३. न्या० ली०, पृ० ५९८.

तदेवं दुःखात्यन्तविमुक्तिर्वा, समस्तगुणोच्छेदो वा, समस्तगुणोच्छेदोपलक्षितस्वरूपस्थितिर्वा मुक्तिरित्येतयोर्न्यायवैशेषिकमतयोः सुतरामवैषम्यम् ।

सांख्यदर्शने बन्धमोक्षयोः स्वरूपम्

तत्र तावत् सांख्यदर्शने महर्षिणा कपिलेन—"अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः"[1] इत्युपक्रम्य "यद्वा तद्वा तदुच्छित्तिः पुरुषार्थस्तदुच्छित्तिः पुरुषार्थः"[2] इत्युपसंहृत्य च उपक्रमोपसंहारलिङ्गेन दुःखत्रयस्यात्यन्तिकी निवृत्तिरेव परमपुरुषार्थ इति प्रतिपादितम् । श्रीमदीश्वरकृष्णेनापि—

> दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदुपघातके हेतौ ।[3] इति,
> प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तौ ।
> ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति ॥[4]

इति चोपक्रमोपसंहाराभ्यां स एवार्थः प्रतिपादितः । तस्मान्न्यायवैशेषिकवत् सांख्यैरप्याध्यात्मिकादिदुःखनिवृत्तिरेव परमपुरुषार्थोऽभ्युपगतः ।

लोके यथा चिकित्साशास्त्रे रोगः, रोगनिदानम् (रोगकारणम्), आरोग्यम्, तदुपायश्चेति चत्वारो व्यूहाः प्रतिपादितास्तथैव मुमुक्षुभिर्जिज्ञासितत्वान्मोक्षशास्त्रेऽपि हेयम्, हेयहेतुः, हानम्, हानोपायश्चेति चत्वारो व्यूहा निरूपिताः सन्ति । अत्र खलु सांख्यशास्त्रे दुःखत्रितयं हेयम्, प्रकृतिपुरुषसंयोगद्वारा चाविवेको हेयहेतुः, दुःखात्यन्तनिवृत्तिर्हानम्, प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकख्यातिस्तु हानोपायः । प्रकृते प्रबन्धे हेयहेतुः, हेयम्, हानोपायः, हानमिति क्रमेणालोच्यते ।

बन्धस्वरूपम् (हेयहेतुः)

तत्रभवता कपिलेन—"प्रकारान्तराऽसम्भवादविवेक एव बन्धः"[5] इति सूत्रेण 'बुद्धिरात्मनो भिन्ना' इत्याकारकस्य विवेकख्यातेर्विपरीतरूपस्या-

१. सां० सू० १।१.
२. सां० सू० ६।७०.
३. सां० का० १.
४. सां० का० ६८.
५. सां० सू० ६।१६.

विवेकस्यैव बन्धरूपत्वं निरूपितम् । अत्रायमाशयः—सांख्यदर्शने बन्धमोक्षौ महत्तत्त्वनामिकायां बुद्धावेव सम्भवतः, पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः। बुद्धिसान्निध्यरूपदोषात् तद्भेदग्रहाभावाच्च पुरुषे तदुपचारमात्रम् । तदुक्तमीश्वरकृष्णेन—

तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥[1] इति ।

अस्य च बन्धस्य 'नास्मि, न मे, नाहम्' इत्याकारकेण पुरुषबुद्ध्योर्विवेकज्ञानेनैव नाश्यमानत्वादविवेक एव बन्धनमित्युच्यते ।

अस्य चाविवेकस्य सादित्वे तस्य स्वत एवोत्पत्तौ तदुत्पत्तेः प्राग् यो मुक्त आसीत् स इदानीं बद्ध इति मुक्तस्य बन्धनापत्तिः, कारणान्तरजन्यत्वे च तस्यापि पुनः कारणान्तरस्यावश्यकतेत्यनवस्थापत्तिरित्येवं दोषद्वयप्रसङ्ग इति सांख्यदर्शनेऽविवेकरूपस्य बन्धस्यानादित्वमङ्गीक्रियते । तदुक्तं कपिलमहर्षिणा—"अनादिरविवेकः, अन्यथा दोषद्वयप्रसक्तेः"[2] इति ।

नन्वेवमविवेकस्यानादित्वे तस्य नित्यत्वापत्त्या तदनिवृत्तित्वप्रसङ्गः ? इति चेन्न, सांख्यसिद्धान्ते कूटस्थनित्यत्वं परिणामिनित्यत्वं चेति द्विविधं नित्यत्वमङ्गीक्रियते । तत्र पुरुषः कूटस्थनित्यः, प्रकृतिस्तु परिणामिनित्या । अविवेकस्य बुद्धिधर्मत्वाद् बुद्धेश्च प्रकृतिपरिणामत्वात् कूटस्थनित्यत्वस्याविवेकेऽविद्यमानत्वात् सम्भवत्येव तन्निवृत्तिः । तदुक्तं भगवता कपिलेन—"न नित्यः स्यादात्मवत्, अन्यथाऽनुच्छित्तिः"[3] इति । अनेन चाविवेकेन पुरुषे दुःखत्रयाभिघातः, प्रतिकूलवेदनीयतयाऽभिसम्बन्ध इत्यर्थः ।

त्रिविधदुःखस्वरूपम् (हेयम्)

तत्रभवता कपिलेन—"कुत्रापि कोऽपि सुखी न"[4], "तदपि दुःखशबलमिति दुःखपक्षे निक्षिपन्ते विवेचकाः"[5] इत्यादिसूत्रैः सांसारिकसुखस्यापि दुःखाविनाभूतत्वं निरूपितमिति बौद्धा इव सांख्या अपि सर्वस्य प्रपञ्चस्य

१. सां० का० ६२.
२. सां० सू० ६।१२.
३. सा० सू० ६।१३.
४. सां० सू० ६।७.
५. सां० सू० ६।८.

दुःखरूपत्वमभ्युपगच्छन्ति। सर्वत्र व्याप्तस्यास्य दुःखस्यात्र शास्त्रे आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैविकं चेति त्रैविध्यं प्रतिपादयन्ति[1]। एतान्येव त्रितापशब्देनाप्युच्यन्ते। तत्र आत्मानम्, अर्थात् स्वसङ्घातं मनः शरीरं चाधिकृत्य प्रवृत्तमाध्यात्मिकं दुःखम्। शरीरे वात-पित्त-कफानामपचयोपचयाभ्यां यज्ज्वरादिदुःखमुपजायते तच्छारीरम्। यच्च मनसि काम-क्रोध-लोभ-मोह-भय-ईर्ष्या-विषादादिभिर्दुःखमुत्पद्यते, तन्मानसम्। सर्वं चैतत् शारीरं मानसं चान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम्।

तत्र तावत् सारबोधिनीकाराः—"असाध्योऽयं रोगः" इत्यादौ साध्धातोर्निवृत्तिरूपार्थदर्शनात् साध्यशब्दोऽत्र निवर्तनीयपर्याय इति "आन्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकम्" इत्यस्य वाचस्पतेर्वचनस्यान्तरोपायनिवर्तनीयत्वादाध्यात्मिकमित्यप्यर्थं प्रतिपादयन्ति। तद्यथा—"अनुपदमेव प्रदर्शितं शारीरं मानसं च दुःखम्, आन्तरोपायसाध्यत्वात्, आन्तराः = शरीराभ्यन्तरे वा अन्तःकरणे वा भवाः सत्तावन्तो य उपायाः = अन्नाम्बुभेषज-दम-दया-दान-विवेचनादयः साधनविशेषाः, तैः साध्यत्वात् = निवर्तनीयत्वाद् दुःखमप्युपचारादान्तरं सदाध्यात्मिकमित्युच्यत इत्यर्थः। तत्र अन्नमन्तर्गतं सद् बुभुक्षां वारयति, जलं चान्तर्गतं सत् पिपासां दूरीकरोति, औषधं चान्तरं सज्ज्वरादिकमपनयति, दमश्च कामं शिथिलयति, दया च क्रोधं शमयति, दानं च लोभं विनाशयति, विवेचनं च मोहमुन्मूलयतीत्येवमन्नादिभिः सर्वैरप्यान्तरैरेव सद्भिस्तत्तद्दुःखमपनीयत इत्यान्तरोपायसाध्यत्वादान्तरं सदाध्यात्मिकमित्युच्यत इति भावः"[2] इति।

आधिभौतिकं नाम भूतानि प्राणिनोऽधिकृत्य प्रवृत्तमित्याधिभौतिकम्, अर्थान्मनुष्य-पशु-पक्षि-सर्पादिभिर्यद् दुःखं जायते, तदाधिभौतिकमित्यर्थः।

आधिदैविकं नाम देवान् यक्षादीन्, दिवः प्रभवान् वातवर्षाऽऽतप-शीतोष्णादीन् वाऽधिकृत्य प्रवृत्तमाधिदैविकम्, अर्थाद् यक्षराक्षसपिशाचादिभिर्वर्षाऽऽतपैश्च यद् दुःखं जायते, तदाधिदैविकमित्यर्थः।

नव्यास्तु—"परमार्थतस्तु दुःखं द्विविधमेव—शारीरं मानसं च। देवसम्पादितस्य भूतादिकृतस्य वा दुःखस्य वस्तुतो मनःशरीरयोरेव जाय-

१. सां० त० कौ०, पृ० १२-१५.

२. सांख्य तत्त्वकौमुद्याः सारबोधिनीव्याख्या, पृ० १३.

मानत्वात्। नहि शरीरं मनश्च विहाय तत्कृतेऽन्यत् स्थानमस्ति, येन आधिदैविकस्याधिभौतिकस्य च पार्थक्येन कल्पनं सार्थकं स्यात्। तस्मात् त्रिधा वा चतुर्धा वा तत्प्रपञ्चनं केवलं शिष्यधीवैशद्यार्थमेव"[१] इति विवेचयन्ति। महाभारते भगवता व्यासेन—

सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम्।
सुखदुःखे मनुष्याणां चक्रवत् परिवर्ततः ॥[२]

इति कथितत्वादाध्यात्मिकादीनि दुःखानि पुनरावृत्तिधर्मकाणीति लौकिकैर्मणिमन्त्रौषधादिभिरुपायैर्निवार्यमाणान्यपि कालान्तरे पुनस्तमेव पुरुषमाक्रामन्तीत्येतेषामात्यन्तिकी निवृत्तिर्दृष्टोपायैरसम्भवैव, तदर्थं च विवेकख्यातेरावश्यकत्वात् तस्यैव जिज्ञासा कर्तव्येति सांख्या अभिप्रयन्ति। तदुक्तमीश्वरकृष्णेन—"दृष्टे सापार्था चेन्नैकान्ताऽत्यन्ततोऽभावात्"[३] इति। वाचस्पतिमिश्रैश्चोक्तम्—"एतदुक्तं भवति—यथाविधि रसायनादिकामिनीनीतिशास्त्राभ्यासमन्त्राद्युपयोगेऽपि तस्य तस्याध्यात्मिकादेर्दुःखस्य निवृत्तेरदर्शनादनैकान्तिकत्वम्, निवृत्तस्यापि पुनरुत्पत्तिदर्शनादनात्यन्तिकत्वमिति सुकरोऽप्यैकान्तिकात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेर्न दृष्ट उपाय इति नापार्था जिज्ञासेत्यर्थः"[४] इति।

अपरं च वैदिकैर्ज्योतिष्टोमादिभिः प्राप्यस्य स्वर्गस्य क्षयसातिशयादिदोषदुष्टत्वात् स्वर्गोऽपि न श्रेयान्। तथाहि स्मर्यते—"ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति"[५] इति। एवं च लौकिकवद् वैदिकोपायानामपि नात्यन्तिकदुःखनिवृत्तौ हेतुत्वमित्युभयोः साम्यमेव। तदुक्तं महर्षिणा कपिलेन—"अविशेषश्चोभयोः"[६] इति। उक्तं चेश्वरकृष्णेन—

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः।
तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥[७] इति।

---

१. सांख्यतत्त्वकौमुद्याः सारबोधिनीव्याख्या, पृ० १५.
२. म० भा०, शान्तिप० २५।२३.
३. सां० का० १.
४. सां० त० कौ०, पृ० २४-२६.
५. भ० गी० ९।२१.
६. सां० सू० १।६.
७. सां० का० २.

तस्मादपवर्गस्य विवेकख्यातिप्राप्यत्वेन स्वर्गस्य च यागादिप्राप्यत्वादपवर्गस्य स्वर्गवैलक्षण्यसिद्धेरत्यन्तदुःखोपरमलक्षणविलक्षणपरमपुरुषार्थाय प्रवृत्तैर्जिज्ञासुभिर्विवेकख्यातिरेव समाश्रयणीयेति निष्पक्षपातः पन्थाः ।

विवेकख्यातेः स्वरूपम्

महामुनिनेश्वरकृष्णेन—

> एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।
> अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥[1]

इति विवेकख्यातेः स्वरूपमुक्तम् । अस्यायमर्थः—गुरुवाक्येष्वादरपूर्वकं निरन्तरं दीर्घकालं च सेवितेन तत्त्वविषयकश्रवण-मनन-निदिध्यासनेन संशय-विपर्ययसहितस्य मिथ्याज्ञानस्य निवृत्तौ, अपरिशेषं नास्ति परिशेषो ज्ञातव्यो विषयो यस्मिन् तादृशम्, अर्थात्—"येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्[2]", "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति"[3], "यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते"[4] इत्यादिश्रुति-स्मृतिवचनेभ्यः कस्यापि विषयस्य परिशेषाभावात् सम्पूर्णमित्यर्थः, एवम्भूतं नास्मि = अहं क्रियाशून्योऽस्मि, नाहम् = अहं न कर्ता, अर्थाद् अकर्तास्मि, न मे = मम किञ्चिदपि नास्ति, अर्थात् स्वामित्वरहितोऽस्मीत्यात्मकं क्रिया-कर्तृ-स्वामित्वाभिमानरहितं यत् शुद्धं बुद्धि-पुरुषयोर्विवेकख्यात्यात्मकं केवलं ज्ञानमुत्पद्यते, तदेव तत्त्वज्ञानमिति ।

अत्र 'अस्मि' इत्युत्तमपुरुषैकवचनेन 'अहम्' इति कर्तृपदस्याप्याक्षेपाद् 'अहं नास्मि' इत्यनेनैवात्मनः क्रिया-कर्तृत्वयोः प्रतिषेधात् 'नाहम्' इत्यनेन पुरुषे कर्तृत्वनिषेधे पुनरुक्तिः स्यादित्याशङ्क्य वाचस्पतिमिश्रैः—"नास्मि इति पुरुषोऽस्मि न प्रसवधर्मा । अप्रसवधर्मित्वाच्चाकर्तृत्वमाह—नाहमिति"[5] इति कर्तृरूपायाः प्रकृतेर्भिन्नत्वं पुरुषस्य प्रतिपादितम् । ना = पुरुषोऽ-

१. सां० का० ६४.
२. छा० उ० ६।१।३.
३. मुण्ड० १।१।३.
४. भ० गी० ७।२.
५. सां० त० कौ०, पृ० ४८५-४८६.

स्मि, न प्रसवधर्मीत्यत्र ना इति नृशब्दस्य प्रथमैकवचनमिति ज्ञातव्यम्। गुणपरिणामं विना क्रियाप्रवृत्तेरसम्भवाद् अहं जानामि, अहं जुहोमि, इत्यादिव्यवहारः पुरुषे नास्त्येव। क्रियाश्रयस्यैव कर्तृपदवाच्यत्वात् पुरुषे क्रियाभावात् स कर्ताऽपि न भवति। एवं कर्तृत्वाभावात् तस्य स्वामित्वाभावोऽपि सुतरां सिद्ध्यति। स्वामित्वं च न स्वभावसिद्धम्, किन्त्वर्जनसाध्यम्। अर्जनं च क्रियाविशेषः। तदेवार्जयितुः स्वामित्वमाधत्ते। आत्मनः क्रियासामान्याभावेऽर्जनकर्तृत्वासम्भवात् स्वामित्वासम्भवेन मदीयमिदं हिरण्यादिकमिति धनस्य तन्निष्ठस्वामित्वनिरूपितस्वत्ववत्त्वज्ञानं विवेकदशायां न सम्भवति। अविवेकदशायामेव बुद्धेः क्रियाया आत्मन्यारोपाद् ममेदं धनमिति ज्ञानमुत्पद्यते। अतो ममेत्यभिमानेन बन्धः, न ममेति निरभिमानेन च मुक्तिरिति विवेकख्यात्यनन्तरं पुरुषो 'न मे किञ्चित्' इति तात्त्विकं स्वस्य स्वामित्वाभावं गृह्णाति। अत एवोक्तम्—

द्वे पदे बन्ध-मोक्षाय न ममेति ममेति च।
ममेति बध्यते जन्तुर्न ममेति प्रमुच्यते ॥ इति।

नन्वेतादृशेन तत्त्वज्ञानेन कथं दुःखानामात्यन्तिकी निवृत्तिः? सांख्यसिद्धान्ते हि 'नासत उत्पादो न वा सतो निरोधः' इत्यङ्गीकाराद् दुःखानां च सद्रूपत्वादिति चेत्, सत्यम्, सत्कार्यवादिभिः सतां दुःखानामत्यन्तोच्छेदः कर्तुं न शक्यते, तदभिभव एवात्रोच्छेदशब्देन व्यवह्रियते। तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रैः—"यद्यपि न सन्निरुध्यते दुःखम्, तथापि तदभिभवः शक्यः कर्तुम्"[1] इति।

अत्रेदं बोध्यम्—सांख्यदर्शने नैय्यायिकैरिवोत्पत्तेः प्राक् कार्यस्य कारणे न प्रागभावः, न वा ध्वस्तस्य प्रध्वंसाभावोऽङ्गीक्रियते, सत्कार्यवादित्वेनासत उत्पादस्य सतो विनाशस्य चासम्भवात्। किन्तूत्पत्तेः प्राक् कारणे सूक्ष्मरूपेण वर्तमानमेव कार्यमनागतरूपेण सद् 'अव्यपदेश्यम्' इत्यभिधीयते। कारणव्यापारेण स्थूलरूपेण व्यक्तं सद् 'उदितम्' इत्युच्यते। नाशकसामग्र्या च कारणरूपतामापन्नं तिरोहितं सत् 'शान्तम्' इत्याख्यायते। तदुक्तं महर्षिणा पतञ्जलिना—"शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी"[2] इति। तस्माद् दुःखस्य यदतीतावस्थीकरणं तदेवात्र दुःखोच्छेद इति कथ्यते, न त्वत्यन्तनाशः।

१. सां० त० कौ०, पृ० १६-१७.
२. यो० सू० ३।१४.

अत्रातीतं दुःखं भोगेनातीतावस्थां प्राप्तमिति, वर्तमानं च भोगारूढतया क्षणान्तरे स्वयमेवातीतावस्थां प्राप्स्यतीति न ते हेयकोटिं प्रविशतः, किन्त्वनागतमेव। अत एवोक्तं पतञ्जलिना—"हेयं दुःखमनागतम्"[१] इति। विवेकख्यात्यनन्तरमुत्पत्स्यमानमप्यनागतं दुःखं न पुरुषभोगयोग्यं भवति, उपभोगे स्वोपाधिसंयोगविशेषतत्कारणाविवेकादीनां निमित्तत्वात्, मुक्तस्य च तेषां निमित्तानामभावादन्यान् प्रति प्रधानस्योपसर्पणेऽपि न मुक्तस्योपभोगो भवति। तदुक्तं भगवता कपिलेन—"नान्योपसर्पणेऽपि मुक्तोपभोगः, निमित्ताभावात्"[२] इति।

तस्मादविवेकदशायां बुद्ध्या सहाभेदमभिमन्यमानः पुरुषस्तद्गतेन दुःखेन दुःखी भवन् विवेकख्यात्या तदभिमानशून्यो भूत्वा दुःखेनासंपृक्तो भवतीति तत्त्वज्ञानेऽस्त्येव दुःखाभिभवनसामर्थ्यम्। अयं च दुःखाभिभवो दुःखोच्छेदेन व्यपदिश्यत इति ज्ञातव्यम्। अयमेवाशयः सारबोधिनीकारैरपि प्रकटीकृतः। तथाहि—"पुरुषस्य स्वत एव दुःखं नास्ति, किन्त्वन्तःकरणगतदुःखेनैवाऽविवेकदशायां पुरुषस्य दुःखाभिमानित्वम्। प्रकृतिपुरुषयोर्विविक्तताज्ञानात्तु दुःखित्वाभिमानिता निवर्तत इति दुःखनिवृत्तिर्विवेकज्ञानफलतयोच्यते। तस्यां विवेकज्ञानावस्थायां बुद्धावुत्पन्नमपि दुःखं पुरुषो नात्मीयत्वेनाभिमन्यत इति पुरुषस्य दुःखोत्पादो न स्यादेवेति"[३] इति।

ननु विवेकज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं पुरुषस्य भोगार्थं प्रकृतिः पुनः कथं न प्रवर्तत इति चेत्, श्रूयतां रहस्यम्। विवेकज्ञानसम्पन्नो हि पुरुषः कूटस्थवद् द्रष्टृरूपेणावतिष्ठते। एवं द्रष्टृस्वभावेन पुरुषेण दृष्टा सा प्रकृतिर्यथा कृतनृत्या नर्तकी रङ्गमञ्चान्निवर्तते, यथा वा सूदः पाकं कृत्वा तज्जनकव्यापारान्निवृत्तो भवति, तथैव प्राप्तकैवल्यं पुरुषं प्रति कृतकृत्या सा प्रकृतिः पुनस्तस्य भोगाय न प्रवर्तते, आकैवल्यार्थत्वात् प्रवृत्तेः। तदुक्तमीश्वरकृष्णेन—

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात्।
पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः॥

---

१. यो० सू० २।१६.
२. सां० सू० ६।४४.
३. सांख्यतत्त्वकौमुद्याः सारबोधिनीव्याख्यायाष्टिप्पणी, पृ० ८१.

दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाऽहमित्युपरमत्यन्या ।
सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥[1] इति ।

महर्षिणा कपिलेनापि—"विविक्तबोधात् सृष्टिनिवृत्तिः प्रधानस्य, सूदवत् पाके"[2] इति सूत्रेणायमेवाशयः प्रकटीकृतः ।

मुक्तिस्वरूपम्

तदेवं सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थारूपायाः प्रधानाभिधानाया जडायाः प्रकृतेस्तथा नित्यस्यापरिणामिन उदासीनस्य चेतनस्य च पुरुषस्य विवेकख्यात्याऽनादेरविवेकस्य निवृत्तौ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तः स पुरुषो यद् वास्तविकेन कूटस्थरूपेणावतिष्ठते तदेव सांख्याभिमतं मोक्षस्वरूपम् ।

जीवन्मुक्तिः

ननु—"न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरुपहतिरस्त्यशरीरं वा प्रियाप्रिये न स्पृशतः"[3] इति श्रुत्या सशरीरस्य सुखदुःखानिवृत्तेः प्रतिपादितत्वात् तत्त्वज्ञस्य पुरुषस्य शरीराङ्गीकारे मुक्तत्वव्याघातः, तदनङ्गीकारे च—"प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वच्छः"[4] इति तत्त्वज्ञेन प्रकृतिदर्शनप्रतिपादकसिद्धान्तवचनविरोधः, यतो हि प्रकृतिदर्शनक्षणपर्यन्तं देहसद्भाव आवश्यकः, अन्यथा निष्क्रियेण निर्विकारेण पुरुषेण देहरहितेन कथं प्रकृतेर्दर्शनम् ? इति चेन्न, तत्त्वज्ञस्य प्रेक्षकवत् प्रकृतिं प्रपश्यतः सशरीरिणोऽपि पुरुषस्य ममेदमित्यभिमानराहित्यान्न प्रारब्धकर्मणां सुखदुःखजनकत्वम् । सञ्चितक्रियमाणे च ज्ञानाग्निना प्रदग्धे । अत एवाकारणतां प्राप्ते सती अपनीततुषा दग्धबीजभावा वा शालितण्डुला इव न भाविशरीरारम्भके इति यथा घटसम्पादनार्थं कुलालेन भ्रामितं चक्रं फलोत्पत्त्यनन्तरमपि वेगसंस्कारेण किञ्चित्कालपर्यन्तं भ्रमदेव तिष्ठति, तथा ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमपि प्रारब्धकर्मपरिक्षयपर्यन्तं सशरीरस्तिष्ठन् पुरुषो बुद्ध्यादिधर्मेषु निरभिमानः सन्—

---

१. सां० का० ५९, ६६.
२. सां० सू० ३।६३.
३. छा० उ० ८।१२।१.
४. सां० का० ६५.

हर्षामर्षभयक्रोधकामकार्पण्यदृष्टिभिः ।
न परामृश्यते योऽन्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

यस्य नाऽहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
यः समः सर्वभूतेषु जीवितं तस्य शोभते ॥

शान्तसंसारकलनः कलावानपि निष्कलः ।
यः सचित्तोऽपि निश्चित्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥

इत्यादिजीवन्मुक्तिवचनानुरूपं व्यवहरन् जीवन्मुक्त इत्युच्यते। तस्मात् सशरीरस्य तत्त्वज्ञस्य मुक्तत्वं प्रकृतिद्रष्टृत्वं चेत्युभे अपि सम्भवत इति न कोऽपि दोषः।

मुक्तस्य शरीरधारित्वं सदृष्टान्तमुक्तमीश्वरकृष्णेन—

सम्यग्ज्ञानाधिगमाद् धर्मादीनामकारणप्राप्तौ ।
तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद् धृतशरीरः ॥[१] इति ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रैश्च— "तत्त्वसाक्षात्कारोदयादेवानादिरप्यनियतविपाककालोऽपि कर्माशयप्रचयो दग्धबीजभावतया न जात्याद्युपभोगलक्षणाय फलाय कल्पते। क्लेशसलिलावसिक्तायां हि बुद्धिभूमौ कर्मबीजान्यङ्कुरं प्रसुवते। तत्त्वज्ञाननिदाघनिपीतसकलक्लेशसलिलायामूषरायां कुतः कर्मबीजानामङ्कुरप्रसवः"[२] ? इति जीवन्मुक्तस्य सञ्चितागामिनोः कर्मणोः फलाऽनारम्भकत्वं प्रतिपादितमिति मुक्तस्य शरीरधारणे न काचिदनुपपत्तिः।

विदेहकैवल्यम्

ननु—"तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये"[३] इति श्रुत्युक्तं परमकैवल्यं कदा भवतीति जिज्ञासायामुक्तं मुनिनेश्वरकृष्णेन—

प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तौ ।
ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति ॥[४] इति ।

---

१. सां० का० ६७.
२. सां० त० कौ०, पृ० ४९३.
३. छा० उ० ६।१४।२.
४. सां० का० ६८.

अस्यायमर्थः—प्रारब्धकर्मणो बुद्धया भोगेनात्यन्तं विनाशे सति वर्तमानस्य शरीरस्य भेदः, अर्थात् नाशो भवति। एवं शरीरनाशे बुद्धितत्त्वादिद्वारा भोगापवर्गलक्षणस्य प्रयोजनस्य साधितत्वात् प्रधानं तस्मात् पुरुषाद्विनिवर्तते। प्रधानविनिवृत्तौ च पुरुष ऐकान्तिकमात्यन्तिकम्, अर्थात् सुनिश्चितं नित्यं च दुःखत्रयविगमरूपं परमकैवल्यं प्राप्नोतीति।

तदेवं विचार्यमाणे सतीदमेव ज्ञायते यन्न्यायवैशेषिकवत् सांख्यदर्शनेऽपि दुःखानामात्यन्तिकी निवृत्तिरेव परमप्रयोजनं न त्वानन्दावाप्तिरिति। महर्षिणा कपिलेन—"दुःखनिवृत्तेर्गौणः"[1], "विमुक्तिप्रशंसा मन्दानाम्"[2], "अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः"[3] इत्यादिसूत्रेषु दुःखनिवृत्तेरेव परमप्रयोजनत्वम्, दुःखनिवृत्त्या च तत्र श्रुत्या प्रयुज्यमान आनन्दशब्दो गौण उत तत्प्रशंसामात्रपर इति प्रतिपादितम्।

तस्मात्—"धीरो हर्षशोकौ जहाति"[4], "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः"[5] इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यान्मोक्ष इति पारिभाषिकशब्दस्य विमोचनार्थकत्वाद् दुःखैर्विमोचनम्, अर्थाद् दुःखनिवृत्तिरेव प्रयोजनं नानन्दावाप्तिरिति सांख्याभिप्रायः।

योगदर्शने बन्धमोक्षयोः स्वरूपम्

तत्रभवता महर्षिणा पतञ्जलिना—"हेयं दुःखमनागतम्"[6], "द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः"[7], "तदभावात् संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम्"[8], "विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः"[9] इति चतुर्भिः सूत्रैर्दुःखं

१. सां० सू० ५।६७.
२. सां० सू० ५।६८.
३. सां० सू० १।१.
४. कठो० २।१२.
५. छा० उ० ८।१२।१.
६. यो० सू० २।१६.
७. यो० सू० २।१७.
८. यो० सू० २।२५.
९. यो० सू० २।२६.

हेयमिति, अविवेको हेयहेतुरिति, दुःखात्यन्ताभावो हानमिति, विवेकख्यातिश्च हानोपाय इति सांख्यदर्शनवदेव चत्वारो व्यूहा निरूपिताः। किन्त्वस्य विवेकख्यात्यपरपर्यायस्य हानोपायस्य तत्त्वज्ञानस्यैहिकामुष्मिकविषयवैतृष्ण्यं विनोत्पत्त्यसंभवाद् योगदर्शने सांसारिकविषयेभ्यश्चित्तवृत्तिनिवृत्त्यर्थमष्टाङ्गयोग ईश्वरप्रणिधानं च प्राधान्येनाङ्गीकृतमिति सांख्यदर्शनादस्य वैलक्षण्यम्।

बन्धस्वरूपम्

भगवता पतञ्जलिना—"द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः"[1] इत्युक्तत्वाद् योगदर्शनेऽप्यनादिरविवेक एव बन्धनम्। अनेन च बद्धोऽयं पुरुषः पञ्चक्लेशैरनादिकालात् परितप्यमान इव परिदृश्यते। सांख्यवद् योगदर्शनेऽपि पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लिप्तः। अथापि प्रधानकार्यभूतायां बुद्धौ प्रधानगुणानां सत्त्वादीनां विद्यमानत्वाद् बुद्धिस्थितस्तापकारको रजोगुणस्तत्रत्यमेव सत्त्वं सन्तापयति। सत्त्वांशे च पुरुषस्य प्रतिबिम्बसत्त्वात् तदानीं तमोगुणोत्पन्नाऽविद्याभिधा मनोवृत्तिस्तयोः सत्त्वपुरुषयोरभेदभावमुत्पादयतीति भेदग्रहाभावात् सत्त्वांशगतं सन्तापं स्वात्मीयत्वेन जानन् पुरुषस्तप्य इत्युच्यते। तदुक्तमाचार्यैः—

सत्त्वं तप्यं बुद्धिभावेन वृत्तं भावा ये वा राजसास्तापकास्ते।
तप्याभेदग्राहिणी तामसी या वृत्तिस्तस्यां तप्य इत्युक्त आत्मा॥[2] इति।

महर्षिणा पतञ्जलिनाप्युक्तम्—"सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः"[3] इति।

ननु सुखदुःखादिकं बुद्धेरेव धर्मो न पुरुषस्येत्यत्र किं विनिगमकम्? इति चेत्, सर्वानुभवसिद्धान्वयव्यतिरेक एवात्र विनिगमकम्। तद्यथा—जाग्रत्स्वप्नयोर्बुद्धेर्विद्यमानत्वात् तदानीं सर्वैरपि सुखदुःखानुभवः क्रियते। सुषुप्तावस्थायां तु बुद्धेः स्वकारणे विलीनत्वात् तदानीं न कोऽपि सांसारिकसुखदुःखादिकमनुभवति। न च तदानीं पुरुषस्याभावः, तस्य कूटस्थनित्यत्वात्। तस्माद् बुद्धिसत्त्वे सुखदुःखसत्त्वं बुद्ध्यभावे सुखदुःखादेरभाव

१. यो० सू० २।१७.
२. स० द० सं०, पृ० ६५४.
३. यो० सू० ३।३५.

इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सुखदुःखादिकं बुद्धेरेव धर्मो न पुरुषस्येति निश्चीयते। तदुक्तं मधुसूदनसरस्वतीभिः—

रागेच्छा सुखदुःखादिबुद्धौ सत्यां प्रवर्तते।
सुषुप्तौ नास्ति तन्नाशे तस्माद् बुद्धेस्तु नात्मनः॥[1] इति।

माधवाचार्यैरपि—"तथा शुद्धोऽपि पुरुषः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति, तमनुपश्यन्नतदात्मापि तदात्मक इव प्रतिभासते"[2] इत्युक्तत्वात् शुद्धोऽप्ययमनाद्यविवेकवशात् क्लेश-कर्म-विपाकाशयैर्युक्तः सन् पुरुषो बद्ध इत्युच्यते।

पञ्च क्लेशाः

भगवता भाष्यकारेण व्यासेन—"क्लेशा इति पञ्च विपर्यया इत्यर्थः"[3] इति प्रतिपादितत्वादविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्याः पञ्च क्लेशाः पूर्वोक्तस्य विवेकख्यात्यपरपर्यायस्य विपर्ययज्ञानस्यावयवभूताः।

तत्र—"अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या"[4] इति सूत्रेण महर्षिः पतञ्जलिः सर्वानर्थबीजभूताया अविद्यायाः स्वरूपं प्रतिपादितवान्। अस्यायमर्थः—अनित्ये नित्यत्वाभाववति, अर्थात् कार्यभूतघटादौ नित्यत्वज्ञानम्। अशुचौ = परमबीभत्से शरीरे शुचित्वज्ञानम्। योगभाष्यकारैः शरीरस्य पञ्चभिर्हेतुभिरशुचित्वं प्रदर्शितम्। तद्यथा—

स्थानाद् बीजादुपष्टम्भान्निःस्यन्दान्निधनादपि।
कायमाधेयशौचत्वात् पण्डिता ह्यशुचिं विदुः॥[5] इति।

अस्य शरीरस्योत्पत्तिस्थानं मलमूत्रादिदुर्गन्धवस्तुपूर्णं मातुरुदरम्, अस्य बीजमत्यन्तमपवित्रं मातापित्रो रजोवीर्यम्, अस्योपष्टम्भो भुक्तपीतानामन्नजलादीनां परिणामरूपमपवित्रं रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्ररूपं धातुसप्तकम्। एतावदेव न, किन्त्वस्मात् शरीरात् सर्वदा मल-मूत्र-स्वेद-कफाद्यपवित्राणामेव वस्तूनां निस्यन्दो भवति, अस्य च मरणेऽशौचप्राप्तिः,

१. अद्वैतसिद्धि-लघुचन्द्रिका, पृ० ८०.
२. स० द० सं०, पृ० ६५६.
३. यो० सू० भा० २।३.
४. यो० सू० २।५.
५. यो० सू० भा० २।५.

मृतशरीरस्पर्शे स्नानाद्युक्तेः। एवं शरीरस्य स्थानबीजोपष्टम्भनिष्यन्द-निधनानामपवित्रत्वाच्छरीरमप्यपवित्रमिति भाष्यकाराशयः। एवमशुचौ शरीरेऽज्ञानिनः शुचित्वभ्रान्तिस्तं मोहयति। एवमेव दुःखमयेषु स्रक्चन्दन-वनितादिविषयभोगेषु सुखत्वज्ञानम्, परिणामे विषयभोगस्य दुःखरूपत्वं सर्वानुभवसिद्धम्। उक्तं च भर्तृहरिणा—"भोगे रोगमयम्"[1] इति। महा-कविना भारविणाप्युक्तम्—"आपातरम्या विषयाः पर्यन्तपरितापिनः"[2] इति। अथाप्यज्ञानिनस्तत्र सुखबुद्ध्या प्रवर्तन्ते। एवमेवानात्मनि बुद्ध्यादावात्मत्व-ज्ञानमित्येवंप्रकारेणानित्ये नित्यत्वमिति, अशुचौ शुचित्वमिति, दुःखे सुख-त्वमिति, अनात्मन्यात्मत्वमितीयमविद्या चतुष्पदा भवति[3]। इयमेवाविद्या उत्तरेषामस्मितादीनां प्रसवभूमिः। तदुक्तम्—"अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां...."[4] इति।

अस्मिता नाम सत्त्वपुरुषयोरहमस्मीत्येकताभिमानः। तदुक्तम्—"दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता"[5] इति। अस्यायमर्थः—दृक्शक्तिः = पुरुषः, दर्शनशक्तिश्च बुद्धिः। अत्र पुरुषस्य चिद्रूपत्वात् तस्यैव द्रष्टृत्व-सम्भव इति पुरुषो दृक्शक्तिरित्युच्यते। प्रपञ्चदर्शने च बुद्धेर्द्वारकत्वाद् बुद्धिर्दर्शनशक्तिरित्यभिधीयते। एवं नितान्तं भिन्नयोश्चिज्जडयोर्दृग्दर्शन-शक्त्योरेकात्मतेव प्रतीयमानोऽहङ्कार एवास्मितेति। एवं बुद्ध्या सह तादात्म्यापत्तौ सत्यां पुरुषस्य सुखदुःखभोगः। तदुक्तम्—"सत्त्वपुरुषयो-रत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः"[6] इति। तस्मात् सुखदुःखान्यतर-साक्षात्काररूपस्य भोगस्य वस्तुतो बुद्धिधर्मत्वेऽपि तत्तादात्म्यमापाद्य पुरुषं सुखदुःखैः क्लिश्नातीत्यस्मिता क्लेश इत्युच्यते। अत एवास्मितायामेव सत्यां पुरुषोऽहमस्मि सुखी दुःखी कर्ता भोक्तेत्यभिमन्यते[7]।

---

१. वै० श० ३१ श्लो०।

२. कि० म० ११।१२.

३. यो० सू० भा० २।५ तथा स० द० सं०, पृ० ६९६-६९८.

४. यो० सू० २।४.

५. यो० सू० २।६.

६. यो० सू० ३।३५.

७. यो० सू० भा० २।६; तत्त्ववैशारदी च।

रागो नाम सुखभोगानन्तरमन्तःकरणे वर्तमानोऽभिलाषविशेषः। तदुक्तम्—"सुखानुशयी रागः"[1] इति। अस्यायमर्थः—सुखमनुशेते विषयीकरोतीति व्युत्पत्त्या सुखाभिज्ञस्य सुखानुस्मृतिपूर्विका सुखतत्साधनेषु या तृष्णा सैव राग इति। यदा यस्य यादृशसुखानुभवो भवति, तदा तच्चेतसि तादृशसुखसंस्कारस्तत्साधनसंस्कारश्चोदेति, ततः संस्कारात् तस्य सुखतत्साधनयोः स्मृतिर्भवति, स्मृत्या च पुनस्तादृशसुखस्य तत्-साधनस्य च योऽभिलाषो जायते, स एव राग इति तात्पर्यम्[2]।

दुःखाभिज्ञस्य तदनुस्मृतिपुरःसरं दुःखतत्साधनयोर्यः क्रोधः स द्वेष इत्युच्यते। तदुक्तम्—"दुःखानुशयी द्वेषः"[3] इति। दुःखज्ञातुर्जीवस्य तस्य ज्ञातदुःखस्य ज्ञातदुःखीयसाधनस्य च स्मृतिपूर्वकस्तादृशदुःखविषयक-स्तादृशदुःखीयसाधनविषयकश्च यः क्रोधो भवति, स द्वेष इति तात्पर्यम्[4]।

प्राक्तनानेकमरणदुःखानां संस्काराज्ज्ञान्यज्ञानिनोः सञ्जायमानः शरीरविषयादेर्मम वियोगो मा भूदिति प्रत्यहं निमित्तं विना प्रवर्तमानो मरणत्रासोऽभिनिवेशः। तदुक्तम्—"स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभि-निवेशः"[5] इति। अत्र स्वरसवाहीत्यस्य—"स्वभावेन वासनारूपेण वहन-शीलः, न पुनरागन्तुकः"[6] इति वाचस्पतिमिश्रैरनादिवासनारूपोऽर्थः प्रतिपादितः। तस्मादनेकजन्मानुभूतं यन्मरणदुःखं तज्जन्यो यः संस्कारः स स्वरसः, तेन वाही = सदा जायमानो यो मरणत्रासः, ममाभावः कदापि मा भूदित्यात्मकं मरणाद् यद् भयम्, सोऽभिनिवेश इति सरलार्थः।

नन्वविदुषो भवतु मरणत्रासः, विदुषोऽपि कथं सम्भवेदिति चेन्न, सम्प्रज्ञातसमाधिसम्पन्नस्य मरणत्रासाऽभावेऽपि केवलं श्रौतानुमानविवेकिनो भवत्येव मरणत्रास इति पतञ्जलेराशयः। तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रैः—

---

१. यो० सू० २।७.
२. यो० सू० भा० २।७ तत्त्ववैशारदी च।
३. यो० सू० २।८ ; स० द० सं०, पृ० ६९९.
४. यो० सू० भा० २।८.
५. यो० सू० २।९.
६. त० वै०, पृ० ६८.

"न सम्प्रज्ञातवान् विद्वान्, अपि तु श्रुतानुमानविवेकीति भावः"[1] इति।

एतेषु पञ्चक्लेशेष्वस्मिताद्यभिनिवेशपर्यन्तानां चतुर्णामप्यविद्यामूलकत्वादेतेऽविद्याया एव विभागरूपाः। तदुक्तं भाष्यकारेण व्यासेन—"सर्व एवामी क्लेशा अविद्याभेदाः। कस्मात्? सर्वेष्वविद्यैवाभिप्लवते। यदविद्यया वस्त्वाकार्यते तदेवानुशेरते क्लेशा विपर्यासप्रत्ययकाल उपलभ्यन्ते क्षीयमाणां चाविद्यामनु क्षीयन्त इति"[2] इति।

एत एवाविद्यादयः पञ्च क्लेशाः सांख्यदर्शने तमोमोहमहामोहतामिस्राऽन्धतामिस्रसंज्ञया व्यवह्रियन्ते। तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रैः—"अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशा यथासंख्यं तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रसंज्ञकाः"[3] इति। योगभाष्यकारेणाप्यविद्यादीनां तमोमोहादिपर्यायवाचकत्वमुक्तम्—"सेयं पञ्चपर्वा भवत्यविद्या, अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशा इति। एत एव स्वसंज्ञाभिस्तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्र इति"[4] इति।

तत्रभवता ईश्वरकृष्णेनाविद्यादिपञ्चक्लेशपर्यायाणां तमोमोहादीनां द्वाषष्टिरवान्तरभेदाः प्रतिपादिताः। तथा हि—

भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः।
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः ॥[5] इति।

अस्यायमर्थः—तत्राविद्यापर्यायं तमोऽव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वष्टस्वनात्मस्वात्मत्वबुद्धिं जनयतीति प्रधानादीनां विषयाणामष्टत्वेन विषयिणस्तमसोऽष्टविधत्वम्। देवा ह्यष्टविधैश्वर्यमासाद्यामृतत्वाभिमानिनः सन्त इदमणिमादिकमस्माकं शाश्वतिकमैश्वर्यमस्तीति जानन्ति। एवमशाश्वतिकेषु शाश्वतिकत्वाभिमानोऽस्मितापरपर्यायो मोहः। अत्राभिमानविषयाणामैश्वर्याणामष्टप्रकारकत्वान्मोहोऽप्यष्टविध इत्युच्यते। दिव्यादिव्यभेदेन दशविधेषु शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्धेषु रञ्जनीयविषयेषु, अर्थादि-

---

१. त० वै०, पृ० ६८.
२. यो० सू० भा० २।४.
३. सां० त० कौ०, पृ० ४१६-४१८.
४. यो० सू० भा० १।८.
५. सां० का० ४८.

ष्टसाधनताज्ञानजन्येच्छाविषयेष्वासक्तिरूपो रागो महामोहः। अत्र महामोह-विषयाणां दशविधत्वात् सोऽपि दशविधो भवति। दिव्यादिव्यभेदेन दशविधानां शब्दादिविषयाणाम्, अणिमाद्यष्टविधैश्वर्याणां चोपभोगावसरे कदाचित् प्रतिबन्धे सति तस्मिन् प्रतिबन्धके यः क्रोधः स एव तामिस्रः। अत्र शब्दादिदशविषयाणामणिमाद्यष्टविधैश्वर्याणां च सङ्कलनयाऽष्टादश क्रोधस्य विषया इति क्रोधापरपर्यायस्तामिस्रोऽष्टादशविधो भवति। देवाः खल्वणिमादिकमष्टविधैश्वर्यमासाद्य दिव्यादिव्यभेदभिन्नान् दशविधान् शब्दा-दिविषयानुपभुञ्जाना अस्माकं भोग्याः शब्दादयस्तदुपायाश्चाणिमादयोऽ-सुरादिभिर्मा स्मोपहृता भवेयुरिति बिभ्यति। अयमेवाभिनिवेशापरपर्यायोऽ-न्धतामिस्रः। अन्धतामिस्रोऽष्टादशविषयत्वाद् अष्टादशधेत्युच्यते। एवं तमसोऽष्टौ, मोहस्याष्टौ, महामोहस्य दश, तामिस्रस्याष्टादश, अन्धतामिस्रस्य चाष्टादशभेदा इत्याहत्य तमोमोहादीनां द्वाषष्टिरदान्तरभेदाः[1]।

भगवता पतञ्जलिना—"क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेद-नीयः"[2], "सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः"[3] इति सूत्राभ्यां शुभाशुभ-कर्मणां तदाशयानाम्, अर्थाद् आफलविकासात् चित्तभूमौ शेरत इत्याशया धर्माधर्मसंस्कारास्तेषाम्, तत्फलानां च जात्यायुर्भोगानामुत्पत्तौ पूर्वोक्ताः पञ्च क्लेशा एव निमित्तकारणमिति प्रतिपादितम्। तस्माद् दुःखमूलानां क्लेशानां निवृत्तेर्विना न दुःखानामात्यन्तिकी निवृत्तिर्न वा कैवल्यावाप्ति-रिति महर्षिणा पतञ्जलिना तदर्थं प्रमाणविपर्ययादिपञ्चप्रकाराणां वृत्तीनां निरोधरूपो योगोऽभिहितः।

योगसाधनानि

स च चित्तवृत्तिनिरोधरूपो योगः केनोपायेन प्राप्यत इति जिज्ञासा-याम्—"अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः"[4], "ईश्वरप्रणिधानाद्वा"[5], "तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः"[6], "यमनियमाऽऽसनप्राणायाम-

१. सां० त० कौ०, पृ० ४१९-४२३.
२. यो० सू० २।१२.
३. यो० सू० २।१३.
४. यो० सू० १।१२.
५. यो० सू० १।२३.
६. यो० सू० २।१.

प्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि"[१] इत्युपायचातुर्विध्यमाह महर्षिः। तत्र च—"योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः"[२] इति सूत्रेण यमाद्यनुष्ठानेन स्थूलसूक्ष्मशरीरगताशुद्धिनिवारणद्वाराऽष्टाङ्गानि योगसाधनानीति निरूपितत्वाद् योगाङ्गानुष्ठाने उभयविधदोषवन्तस्तदपनिनीषव एवाधिकारिण इत्यूह्यते। "तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" इत्यस्यावतरणिकाभाष्ये भगवता व्यासेन—"उद्दिष्टः समाहितचित्तस्य योगः, कथं व्युत्थितचित्तोऽपि योगयुक्तः स्यादित्येतदारभ्यते" इति निगदितत्वादितः प्राक् प्रथमपादे महर्षिणैव—"अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः", "ईश्वरप्रणिधानाद्वा" इत्युपायद्वयस्य विकल्पेन निरूपितत्वाच्च तावुपायौ समाहितचित्तायोत्तमाधिकारिण इति ज्ञायते। तस्मादभ्यासवैराग्यावीश्वरप्राणिधानं वोत्तमाधिकारिणां कृते, क्रियायोगो मध्यमाधिकारिणाम्, यमाद्यष्टाङ्गानि तु मन्दाधिकारिणां योगसाधनानीति निश्चेतुं शक्यते।

उक्तं च विज्ञानभिक्षुणा—"तत्र मन्दमध्यमोत्तमभेदेन त्रिविधा योगाधिकारिणो भवन्त्यारुरुक्षुयुञ्जानयोगारूढरूपाः। ....उत्तमाधिकारिणस्त एव ये पूर्वभवानुष्ठितबहिरङ्गसाधनतया तन्नैरपेक्ष्येणैव योगारूढाः। यथा जडभरतादयः। तेषां योगनिष्पत्तावभ्यासवैराग्ये एव मुख्यसाधनम्। न तु वक्ष्यमाणः क्रियायोगो वक्ष्यमाणानि योगबहिरङ्गाणि वाऽऽवश्यकानि। .... अथ मध्यमाधिकारिणो युञ्जानस्य वानप्रस्थादेः प्रकृष्टक्रियायोगरूपं योगसाधनं निरूप्यते। तस्य च क्रियायोगो मुख्यतः साधनम्।.... अथ मन्दाधिकारिणो योगमारुरुक्षोर्गृहस्थादेर्योगसाधनान्युच्यन्ते। ....तानि च यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधय इति मन्दाधिकारिभिर्धारणादिरूपोऽभ्यासो यमनियमादिरूपः समग्रक्रियायोगश्च यथाक्रममनुष्ठेय इत्याशयेन पिण्डीकृत्य सर्वमेव मन्दाधिकारिभ्य उपदिश्यते"[३] इति।

अष्टाङ्गस्वरूपम्

भगवता पतञ्जलिना चित्तशुद्धिद्वारा निर्बीजाख्यासम्प्रज्ञातसमाधि-

---

१. यो० सू० २।२९.

२. यो० सू० २।२८.

३. यो० सा० सं०, पृ० ३७-६०.

लाभार्थं यमाद्यष्टाङ्गानि प्रतिपादितानि। तत्र—"अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः"[1] इति पञ्चविधं यमाख्यं प्रथमं योगाङ्गम्।

पञ्चविधा यमाः

१. **अहिंसा**—अत्र भगवान् भाष्यकारो व्यासः—"तत्राऽहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहः"[2] इत्याह। वृत्तिकारो भोजदेवोऽपि—"तत्र प्राणवियोगप्रयोजनं व्यापारो हिंसा, सा च सर्वानर्थहेतुः, तदभावोऽहिंसा"[3] इत्युक्तवान्। तस्मान्मीमांसकाभिमता—"वैदिकी हिंसा हिंसा न भवति" इत्युक्तिर्योगदर्शने नाभिमता। अग्नीषोमीये यागे पश्वालम्भनस्य क्रतूपकारकत्वेऽपि "मा हिंस्यात्" इति निषेधोल्लङ्घनात् सा हिंसा पुरुषस्य दोषमपि सम्पादयिष्यति।

ननु "सति विरोधे सामान्यशास्त्राद् विशेषशास्त्रं प्रबलम्" इति न्यायेन "मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि" इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यनेन बाध्यत इत्यग्नीषोमीयपश्वालम्भनेन न पुरुषस्य दोषावाप्तिरिति चेन्न, सत्येव समानविषये सामान्यविशेषयोर्बलीयसा विशेषेण सामान्यं बाध्यते। प्रकृते च "मा हिंस्यात्" इति निषेधबोधकेन सामान्यवाक्येन "हिंसा पुरुषानर्थकरी" इत्येव बोध्यते, न तु "हिंसा यागोपकारिणी" इत्येवमपि। एवं "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यनेन विशेषवाक्येन "हिंसा यागोपकारिणी" इत्येव ज्ञाप्यते, न तु "हिंसा नानर्थकरी" इत्येवमपि। एवं चोभयोर्भिन्नविषयत्वान्न विरोधः, न वा बाध्यबाधकभावः। तस्मादग्नीषोमयागे पश्वालम्भनेन पुरुषस्य दोषः क्रतूपकारश्चेत्युभावपि सम्भवतः। तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रैः—"न चानर्थहेतुत्व-क्रतूपकारकत्वयोः कश्चिद् विरोधोऽस्ति, हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्चोपकरिष्यतीति"[4] इति। मुनिना ईश्वरकृष्णेन च—"दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः"[5] इत्येवं सोमयागादौ

१. यो० सू० २।३०.

२. यो० सू० भा० २।३०.

३. यो० सू० वृ० २।३०.

४. सां० त० कौ०, पृ० ४६.

५. सां० का० २.

पशुहिंसाविधानात् तेषां यागानामविशुद्धत्वं तत्प्राप्यस्वर्गस्य च क्षयातिशयदोषदुष्टत्वं प्रतिपादितम् ।

> यः करोति वधोदर्का निःश्रेयसकरीः क्रियाः ।
> ग्लानिदोषच्छिदः स्वच्छाः स मूढः पङ्कयत्यपः[१] ॥

इति धनञ्जयं प्रति देवराजेनेन्द्रेणापि यागादेर्हिंसादोषदूषितत्वमुक्तम् । अत एव भगवता कृष्णेनापि—"यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि"[२] इति जपयज्ञस्याहिंसारूपत्वेन प्राशस्त्यमुक्तम् । तस्माद् यागफलस्य स्वर्गसुखस्योपभोक्त्रा हिंसाजन्यं पापफलमप्यवश्यमनुभूयते । अत एवेन्द्रादेः शताश्वमेधफलस्वर्गभोगसमयेऽनेकशो रावणमहिषासुरादिभ्यो दुःखधाराः श्रुतिपुराणादिषूपवर्णिताः, यज्ञान्तर्गतहिंसाजन्यपापफलस्य यज्ञफलभोगान्तरायत्वस्योपपत्तिसिद्धत्वात् । अत एव भाष्यकारेण व्यासेन—"यदि च कथञ्चित् पुण्यावापगता हिंसा भवेत्तत्र सुखप्राप्तौ भवेदल्पायुरिति"[३] इति यागे हिंसाकर्तुरल्पायुष्ट्वम्, अर्थात् तत्र स्वर्गेऽल्पकालसुखभोक्तृत्वमुक्तम् ।

किञ्च, भाष्यकारेणैव—"तत्र हिंसा तावत् कृतकारितानुमोदितेति त्रिधा । एकैका पुनस्त्रिधा लोभेन मांसचर्मार्थेन, क्रोधेनापकृतमनेनेति, मोहेन धर्मो मे भविष्यतीति । लोभक्रोधमोहाः पुनस्त्रिविधा मृदुमध्याधिमात्रा इति । एवं सप्तविंशतिभेदा भवन्ति हिंसायाः । मृदुमध्याधिमात्राः पुनस्त्रिविधाः—मृदुमृदुर्मध्यमृदुस्तीव्रमृदुरिति, तथा मृदुमध्यो मध्यममध्यस्तीव्रमध्य इति, तथा मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्र इति । एवमेकाशीतिभेदा हिंसा भवति । सा पुनर्नियमविकल्पसमुच्चयभेदादसंख्येया । प्राणभृद्भेदस्यापरिसंख्येयत्वादिति"[४] इति हिंसाया भेदाः प्रतिपादिताः । एतेषां सर्वेषामपि प्रकाराणां परित्यागोऽहिंसेति "सर्वथा सर्वदा सर्वप्राणिनामनभिद्रोहोऽहिंसा" इत्यनेन तद्वाक्येनैव परिज्ञायते । तस्मात् सांख्ययोगदर्शनयोर्वैदिकी हिंसाऽपि हिंसैव न त्वहिंसा, प्राणवियोगानुकूलव्यापारस्यैव हिंसात्वात्, तस्य च तत्र सत्त्वात् । ईश्वरगीतायामपि—

---

१. कि० म० ११।१९.
२. भ० गी० १०।२५.
३. यो० सू० भा० २।३४.
४. यो० सू० भा० २।३४.

कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा।
अक्लेशजननं प्रोक्ता त्वहिंसा परमर्षिभिः॥[१]

इति करणत्रयेणाप्यहिंसापरिपालनमुक्तम्।

२. सत्यम्—सत्यं नाम यथार्थभाषणम्, अर्थाद् यथा दृष्टं यथाऽनुमितं यथा च श्रुतं तथैव परान् प्रत्यभिभाषणम्। एवं परान् प्रत्युक्तं वचो यदि नान्यान् वञ्चयति, नान्येभ्यो भ्रान्तिमुत्पादयति, न वा निरर्थकं भवति, तदेव सत्यवागित्यभिधीयते। अत एव भगवता व्यासेन—"सत्यं यथार्थे वाङ्मनसी। यथा दृष्टं यथानुमितं यथा श्रुतं तथा वाङ्मनश्च"[२] इति, भोजदेवेनापि—"सत्यं वाङ्मनसयोर्यथार्थत्वम्"[३] इति, ईश्वरगीतायामपि—"यथार्थकथनाचारः सत्यं प्रोक्तं द्विजातिभिः"[४] इति वाङ्मनसयोरेकरूपत्वमेव सत्यत्वमिति प्रतिपादितम्।

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः।
वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्॥[५]

इति भगवता मनुना वाचिकैः पारुष्यानृतादिभिर्दोषैर्मृगपक्ष्यादियोनेः प्राप्यमाणत्वस्य सूचितत्वात् सर्वथा परीक्ष्य सर्वभूतहितं सत्यं ब्रूयादिति महर्षेराशयः।

३. अस्तेयम्—"स्तेयमशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणम्। तत्प्रतिषेधः पुनरस्पृहारूपमस्तेयमिति"[६] इति व्यासदेवेन, "स्तेयं परस्वापहरणम्, तदभावोऽस्तेयम्"[७] इति भोजदेवेन, ईश्वरगीतायां च—

परद्रव्यापहरणं चौर्यादथ बलेन वा।
स्तेयं तस्यानाचरणादस्तेयं धर्मसाधनम्॥[८]

---

१. ई० गी० ११।१४.
२. यो० सू० भा० २।३०.
३. यो० सू० वृ० २।३०.
४. ई० गी० ११।१६.
५. म० स्मृ० १२।९.
६. यो० सू० भा० २।३०.
७. यो० सू० वृ० २।३०.
८. ई० गी० ११।१७.

इत्यस्तेयस्वरूपं निरूपितम्। अत्र सर्वत्रास्तेये निरूपयितव्येऽभावस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वादादौ स्तेयमेव लक्षितम्।

४. ब्रह्मचर्यम्—"ब्रह्मचर्यं गुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्य संयमः"[१] इति भाष्यकारः। विज्ञानभिक्षुस्तु—"संयम इत्यत्रान्येन्द्रियसाहित्यमुपस्थस्य ग्राह्यम्"[२] इत्युक्तवान्। तस्मादत्रोपस्थेत्युपलक्षणम्। तद्विधया मैथुनविषयकचिन्तनभाषणादेरपि संयम आवश्यकः। तदुक्तमीश्वरगीतायाम्—

कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा।
सर्वत्र मैथुनत्यागं ब्रह्मचर्यं प्रचक्षते॥[३] इति।

उक्तं चान्यत्र—

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्।
सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च॥
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः।
विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्॥ इति।

अत्र मैथुनस्याष्टाङ्गत्वमुक्त्वा तद्विपरीतविधया ब्रह्मचर्यस्याप्यष्टाङ्गत्वमुक्तम्। अतः समाधिकाङ्क्षिभिरष्टविधमैथुनस्य परित्यागः कर्तव्यः।

५. अपरिग्रहः— "विषयाणामर्जनरक्षणक्षयसङ्गहिंसादोषदर्शनादस्वीकरणमपरिग्रहः"[४] इति भगवान् व्यासः, "अपरिग्रहो भोगसाधनानामनङ्गीकारः"[५] इति भोजदेवश्चापरिग्रहस्वरूपं प्रतिपादितवन्तौ। अत्रास्तेयपदेनैव द्रव्यादीनामपरिग्रह उक्तो भवति। अथाप्यस्तेयपदेन चौर्येणाग्रहणम्, अपरिग्रहपदेन च दानस्याप्यग्रहणमिति विशेषः।

अत्र यमशब्दस्य 'यम उपरमे' इति यमधातुनिष्पन्नत्वादहिंसादयः पञ्च निवृत्तिलक्षणा उपरमस्वरूपा इति यमशब्दवाच्या भवन्ति।

---

१. यो० सू० भा० २।३०.
२. यो० सू० वा० २।३०.
३. ई० गी० ११।१८.
४. यो० सू० भा० २।३०.
५. यो० सू० वृ० २।३०.

एत एवाहिंसाद्या जात्याद्यनवच्छेदेन दृढभूमयो महाव्रतशब्दाभिधेया भवन्ति। तदुक्तं पतञ्जलिना—"जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम्"[1] इति। अत्राऽयमाशयः—अहिंसाद्याः पञ्च यमा जाति-देश-काल-समयावच्छिन्नानवच्छिन्नभेदेन द्विधा भवन्ति। तद्यथा—हिंसारूपव्यसनपरस्य मृगातिरिक्तान्न हनिष्यामीति व्रतं जात्यवच्छिन्नम्। एवमेव क्षेत्रे न हनिष्यामि, चतुर्दश्यां न हनिष्यामि, देवब्राह्मणप्रयोजनमन्तरेण न हनिष्यामीत्यादिकं क्रमशो देश-काल-समयावच्छिन्नमिति ज्ञेयम। यदा तु सर्वजाति-सर्वदेश-सर्वकाल-सर्वप्रयोजनेष्वपि न हनिष्यामीत्यहिंसाव्रतं धारयति, तदेव निरवच्छिन्नापरपर्यायमहिंसामहाव्रतमित्युच्यते। एवमेव गोब्राह्मणादिप्राणत्राणादन्यत्रामिथ्याभाषणं सावच्छिन्नं सत्यम्[2]। सर्वथाऽमिथ्याभाषणमनवच्छिन्नं सत्यमहाव्रतम्। दुर्भिक्षादन्यत्राचौर्यं[3] सावच्छिन्नमस्तेयम्। दुर्भिक्षेऽप्यचौर्यमनवच्छिन्नमस्तेयमहाव्रतम्। ऋतुकालमन्तरा न पत्नीगमनं सावच्छिन्नं ब्रह्मचर्यम्[4]। ऋतुकालेऽप्यगमनमनवच्छिन्नं ब्रह्मचर्यमहाव्रतम्। एवमेव गुर्वादिप्रयोजनमन्तरेणापरिग्रहणं सावच्छिन्नम्। कदाप्यग्रहणमनवच्छिन्नापरिग्रहः[5]।

अत्र योगाभ्यासिनां निरवच्छिन्नसार्वभौममहाव्रतस्य परिपालनमादिष्टं महर्षिणा पतञ्जलिना। तदुक्तं व्यासदेवेन—"एभिर्जातिदेशकालसमयैरनवच्छिन्ना अहिंसादयः सर्वथैव परिपालनीयाः सर्वभूमिषु सर्वविषयेषु सर्वथैवाविदितव्यभिचाराः सार्वभौमा महाव्रतमित्युच्यन्ते"[6] इति। एतादृशव्रतदार्ढ्ये च कामक्रोधलोभानां त्रयाणामपि नरकद्वारभूतानां दोषाणां निवृत्तिर्जायते[7]।

---

१. यो० सू० २।३१.

२. "वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्" (याज्ञ० स्मृ० २।५।८३)।
स्त्रीषु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे।
गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम्॥ (भाग० ८।१९।४३).

३. स्तेयं निन्द्यमप्यापदि प्राणरक्षणार्थमिक्षुद्रव्यादिरूपं स्तेयं न दोषावहम्।

४. "ऋतौ भार्यामुपेयात्। स ब्रह्मचारी"।

५. यो० सू० वृ० २।३१.

६. यो० सू० भा० २।३१.

७. भ० गी० १६।२१.

पञ्चविधा नियमाः

१. शौचम्—महर्षिणा पतञ्जलिना—"शौच-सन्तोष-तपः-स्वाध्यायेश्वर-प्रणिधानानि नियमाः"[1] इति पञ्चप्रकारा विधिरूपा नियमा निरूपिताः। शौचं बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधम्। तत्र मृज्जलादिभिः कायादिप्रक्षालनं हितमितमेध्याशनादि च बाह्यम्। मैत्रीमुदितादिभिर्मदमानादिचित्तमलक्षालनमाभ्यन्तरम्[2]। तदुक्तमीश्वरगीतायामपि—

बाह्यमाभ्यन्तरं शौचं द्विधा प्रोक्तं द्विजोत्तम।
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं मनःशुद्धिरथान्तरम्॥[3] इति।

२. सन्तोषः—सन्तोषो नाम विद्यमानभोगोपकरणादधिकस्यानुपादित्सारूपा चित्तवृत्तिः[4]। तदुक्तमीश्वरगीतायाम्—

यदृच्छालाभतो वित्तमलं पुंसो भवेदिति।
प्राशस्त्यमृषयः प्राहुः सन्तोषं सुखलक्षणम्॥[5] इति।

३. तपः—तपो नाम शरीरशोषणम्, तच्च क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिद्वन्द्वसहनेन, काष्ठमौनाकारमौनाभ्याम्, कृच्छ्रचान्द्रायणव्रतादिना च। तत्र "काष्ठमौनम् इङ्गितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनम्, अवचनमात्रमाकारमौनम्"[6] इति वाचस्पतिमिश्रैर्द्वयोर्मौनयोर्लक्षणं कृतम्। य आकारमौनी स सति प्रसङ्गे शरीरचेष्टालेखनादिना च स्वाभिप्रायं प्रकटयिष्यति। काष्ठमौनी तु स्वाभिप्रायं कथमपि न प्रकाशयिष्यति। अत्र कृच्छ्रव्रतं दिनत्रयं केवलं प्रातःकाल एव कुक्कुटाण्डपरिमितं षड्विंशतिग्रासग्रहणम्, पुनर्दिनत्रयं च केवलं सायंकाल एव पूर्वोक्तपरिमितं द्वात्रिंशद्ग्रासग्रहणम्, एवमेवानन्तरदिनत्रयेऽयाचितागतस्यान्नस्य कुक्कुटाण्डपरिमितमेव चतुर्विंशतिग्रासग्रहणम्। अनन्तरदिनत्रये चोपवासः कर्तव्यः। एवमस्यैव क्रमस्य पुनः पुनरावृत्तिः कृच्छ्रव्रतमित्युच्यते[7]।

---

१. यो० सू० २।३२.
२. यो० सू० भा० २।३२ भोजवृत्तिश्च।
३. ई० गी० ११।२८.
४. यो० सू० भा० २।३२ भोजवृत्तिश्च।
५. ई० गी० ११।२७.
६. त० वै०, पृ० १०८.
७. त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्।
त्र्यहं परं च नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरेद् द्विजः॥ (म० स्मृ० ११।२१२)

शुक्लपक्षप्रतिपदमारभ्य ग्रासैकैकवृद्धिक्रमेण पूर्णिमायां पञ्चदशग्रास-भोजनम्, एवमेव कृष्णपक्षप्रतिपदमारभ्यामावस्यापर्यन्तमेकैकग्रासह्लास-क्रमेणामावस्यायामुपवासः कर्तव्यः। एवं चन्द्रमसो वृद्धिह्लासानुसारेणान्न-ग्रासानामपि वृद्धिह्लासादिदं [1]चान्द्रायणव्रतमित्युच्यते।

४. **स्वाध्यायः**—"स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राणामध्ययनं प्रणवजपो वा"[2] इत्याह भगवान् व्यासः। मीमांसकास्तु—"अहरहः स्वाध्यायमधीयीत" इत्यादिवाक्यैः स्वाध्यायो वेदाध्ययनम्, न केवलमोक्षशास्त्रस्यैवाध्ययन-मित्यभिप्रयन्ति। वस्तुतस्तु—सु + अध्यायः = स्वाध्यायः, उत्तममध्ययनम्, अर्थाद् यस्य यस्य येन येनाधीतेनैहिक-पारलौकिक सुखसाधनं भवति, तस्या-ध्ययनमेव स्वाध्यायः। वेदस्य च सर्वविद्यानिधानत्वात् स एव स्वाध्याय-शब्देन गृह्यते। तस्माद् यथा प्रवृत्तिमार्गपरस्य त्रय्यध्ययनं स्वाध्यायस्तथैव निवृत्तिनिरतस्य मोक्षशास्त्राध्ययनमपि स्वाध्याय एवेति निष्कर्षः।

५. **ईश्वरप्रणिधानम्**—तस्मिन् परमगुरौ[3] परमेश्वरे सर्वकर्मणां फल-निरपेक्षतया समर्पणमीश्वरप्रणिधानमित्युच्यते। इति विधिरूपाः पञ्च नियमाः।

आसनानि—आस्यतेऽनेन प्रकारेणेति व्युत्पत्तेरुपवेशनस्य प्रकारविशेष आसनं भवति। महर्षिणा पतञ्जलिना—"स्थिरसुखमासनम्"[4] इत्यासन-

---

ग्राससंख्यापरिमाणापेक्षायां प्राह पराशरः—

सायं द्वात्रिंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिस्तथा।
अयाचिते चतुर्विंशत् परं चानशनं स्मृतम्॥
कुक्कुटाण्डप्रमाणं च यावांश्च प्रविशेन्मुखम्।
एतं ग्रासं विजानीयाच्छुद्ध्यर्थं ग्रासशोधनम्॥
(म० स्मृ० मन्वर्थ० ११।२१२)

१. एकैकं ह्लासयेत्पिण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत्।
उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम्॥ (म० स्मृ० ११।२२७)

२. यो० सू० भा० २।३२.

३. यो० सू० १।२६.

४. यो० सू० २।४६.

स्वरूपमुक्तम्। "स्थिरं निश्चलं यत् सुखं सुखावहं तदासनम्"[१] इति वाचस्पतिमिश्राः सूत्रार्थमूचुः। भगवान् व्यासः—पद्मासनम्, वीरासनम्, भद्रासनम्, स्वस्तिकासनम्, दण्डासनम्, सोपाश्रयम्, पर्यङ्कम्, क्रौञ्चनिषीदनम्, हस्तिनिषीदनम्, उष्ट्रनिषीदनम्, समसंस्थानमित्येवमादीन्यासनानि योगसाधने स्थिरसुखानीत्याचचक्षे[२]।

प्राणायामः—शास्त्रोक्तरीत्या श्वासप्रश्वासयोः स्वाभाविकगतेः प्रतिरोधः प्राणायामः। प्राणायामे कर्तव्ये ततः प्रागासनसिद्धिरावश्यकी। अत एवोक्तं महर्षिणा—"तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः"[३] इति। तस्य च मुख्यतः पूरक-कुम्भक-रेचका इति त्रयो भेदाः।

प्रत्याहारः—श्रोत्रादीन्द्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यो विमुखीकरणं प्रत्याहारः। प्राणायामेन यदा चित्तं निरुद्धं भवति, तदा सर्वाण्यपि बहिरिन्द्रियाणि स्वस्वविषयेभ्यो निवृत्तानि भवन्ति। अतश्चित्तनिरोधकाले चित्तवन्निरुद्धानीन्द्रियाणि स्वनिरोधाय नोपायान्तरमपेक्षन्ते। तदुक्तं सदृष्टान्तं भाष्यकारेण—"यथा मधुकरराजं मक्षिका उत्पतन्तमनूत्पतन्ति, निविशमानमनुनिविशन्ते, तथेन्द्रियाणि चित्तनिरोधे निरुद्धानीत्येष प्रत्याहारः"[४] इति।

धारणा—"देशबन्धश्चित्तस्य धारणा"[५] इति धारणास्वरूपं प्राह महर्षिः। नाभिचक्र-हृत्पुण्डरीक-नासिकाग्रादिषु देशेषु बाह्येषु वा चन्द्रसूर्याग्न्यादिषु चित्तस्य वृत्तिमात्रेण, अर्थात् ज्ञानमात्रेण बन्धो धारणा। उक्तं चेश्वरगीतायामपि—

> हृत्पुण्डरीके नाभ्यां वा मूर्ध्नि पर्वसु मस्तके।
> एवमादिप्रदेशेषु धारणा चित्तबन्धनम्॥[६] इति।

---

१. त० वै०, पृ० ११४.
२. यो० सू० भा० २।४६.
३. यो० सू० २।४९.
४. यो० सू० भा० २।५४.
५. यो० सू० ३।१.
६. ई० गी० ११।३९.

ध्यानम्—"तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्"[1] इति महर्षिणोक्तम्। अस्यायमर्थः—धारणाया यो देशस्तत्रैव ध्येयालम्बनस्य या एकतानता सदृशः प्रवाहः, अन्यप्रत्ययैरपरामृष्टः, तद् ध्यानमिति"[2]। उक्तं चेश्वर-गीतायाम्—

देशावस्थितिमालम्ब्य बुद्धेर्या वृत्तिसन्ततिः।
वृत्त्यन्तरैरसंस्पृष्टा तद्ध्यानं सूरयो विदुः[3] ॥ इति।

समाधिः—अत्र योगाङ्गरूपसमाधेर्लक्षणम्—"तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः"[4] इत्युक्तम्। ध्यानकाले ध्यातृ-ध्यान-ध्येयानां त्रिपुटीनां भासनं भवति। तस्यैवाभ्यासाधिक्ये तदेव ध्यानं यदा ध्येयमात्राकारमिव प्रतिभासते, तदा समाधिरित्युच्यते। यथा जले निमग्नं लवणखण्डं जले जलस्वरूपेण विद्यमानमपि खण्डाकारेण न प्रत्यवभासते, तथा समाध्यवस्थायां विद्यमानमपि ध्यानं ध्येयरूपं सञ्जातमिति ध्येयरूपेणैव भासते, न तु ध्यानरूपेण। अत एव महर्षिणा "स्वरूपशून्यमिव" इत्यत्र इवपदेनायमेवाशयः प्रदर्शितः। तस्मात् समाधिर्नाम ध्यानस्यैव परिपक्वावस्था। तत्र तावत् स्कन्दपुराणे—

धारणा पञ्चनाडीका ध्यानं स्यात् षष्टिनाडिकम्।
दिनद्वादशकेनैव समाधिरभिधीयते ॥

इति धारणा-ध्यान-समाधीनां स्वरूपं निर्णीतम्। अस्यायमर्थः—अत्र नाडिका नाम घटिका। अतः पञ्चनाडिका नाम होराद्वयम्। तस्माद् होराद्वयपर्यन्तं चित्तवृत्तेरेकाग्रता धारणेति, चतुर्विंशतिहोरापर्यन्तं चित्तवृत्तेरेकाग्रता ध्यानमिति। यदा च द्वादशदिनपर्यन्तं सर्वथा विजातीयप्रत्ययानन्तरितः सजातीयप्रत्ययप्रवाहः प्रवहति, तदा समाधिरिति ज्ञेयमिति। एवं चेमान्यष्टाङ्गानि स्थूलसूक्ष्मशरीरगतदोषनिवारणद्वारा चित्तस्थैर्यं सम्पाद्य पुरुषस्य स्वरूपप्रतिष्ठारूपकैवल्यप्राप्तौ साधनानि भवन्ति।

---

१. यो० सू० ३।२.
२. यो० सू० भा० ३।२.
३. ई० गी० ११।४०.
४. यो० सू० ३।३.

अभ्यास-वैराग्ययोः कैवल्यसाधनत्वम्

भगवान् पतञ्जलिरुत्तमाधिकारिणां कृते—"अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः"[1] इति चित्तवृत्तिनिरोधद्वारा समाधिलाभार्थमभ्यासवैराग्यावुपदिष्टवान्। तत्राभ्यासो नाम चित्तस्य स्थितौ यत्नः[2]। स्थितिश्च योगचरमाङ्गसमाधिर्निश्चलैकाग्रताधाररूपः, तदर्थो यो यत्नो ध्येयाद् बहिर्गच्छतश्चित्तस्य पुनः पुनरानयनरूपं धारणाध्यानादिकम्[3]।

वैराग्यं च परापरभेदेन द्विविधम्। तत्रैहिकामुष्मिकविषयादौ दोषदर्शनान्निरभिलाषस्य पुरुषस्य ममैते विषया वश्याः, नाहमेतेषां वश्य इति वशीकाराख्यो विमर्शोऽपरवैराग्यम्। तदुक्तम्—"दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञावैराग्यम्"[4] इति। यदा च विवेकख्यात्युदये सत्त्वादिसकलगुणेषु वैतृष्ण्यं तत् परवैराग्यम्। तदुक्तम्—"तत् परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम्"[5] इति।

अत्रायं भावः—तत्र तावच्चित्तनदी नाम पुण्यपापोभयवाहिनी[6]। तत्रापि स्वभावतो विषयाभिमुखमेव प्रवहति। यो ह्यैहिक-पारलौकिकविषयेषु प्रत्यहं दोषमनुपश्यन् ततो चित्तवृत्तिं व्यावर्त्यान्तर्मुखीभूय यदा धारणाध्यानादिकमभ्यस्यति, तदा स बुद्धेरात्मानं भिन्नत्वेन जानन् विवेकख्यातिमान् भवति। एवं च विवेकख्यात्युदये कृतकृत्यतया सत्त्वादिगुणेभ्योऽपि विरक्तो भवति। तदेव परवैराग्यमिति। इदं च परवैराग्यं विवेकख्यातेरेव पराकाष्ठा। एतादृशपरवैराग्येण पुरुषस्य स्वरूपप्रतिष्ठा बुद्धेश्च प्रयोजनशून्यतया स्वकारणप्रकृत्यां विलय इत्यभ्यासवैराग्याभ्यामपि कैवल्यसिद्धिः। तदुक्तं भगवता व्यासेन—"तद् द्वयं वैराग्यम्। तत्र यदुत्तरं तज्ज्ञानप्रसादमात्रम्। यस्योदये प्रत्युदितख्यातिरेवं मन्यते—प्राप्तं प्रापणीयम्, क्षीणाः क्षेतव्याः क्लेशाः, छिन्नः श्लिष्टपर्वा भवसंक्रमः,

---

१. यो० सू० १।१२.

२. "तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः" (यो० सू० १।१३)

३. यो० सा० सं०, पृ० ४१.

४. यो० सू० १।१५.

५. यो० सू० १।१६.

६. यो० सू० भा० १।१२.

यस्याविच्छेदाज्जनित्वा म्रियते मृत्वा च जायत इति ज्ञानस्यैव पराकाष्ठा वैराग्यम् । एतस्यैव हि नान्तरीयकं कैवल्यमिति"[1] इति ।

योगदर्शने ईश्वरप्रणिधानस्यानिवार्यता

भगवता पतञ्जलिना चित्तवृत्तिनिरोधार्थं प्रथममुपदिष्टयोरभ्यास-वैराग्ययोर्विकल्पेन, पुनः क्रियायोगे, एवमष्टाङ्गयोगान्तर्गते नियमपञ्चके चेश्वरप्रणिधानस्य निरूपितत्वाद् योगदर्शने उत्तम-मध्यम-मन्दाख्यानां त्रयाणामपि योगाधिकारिणां समाधिप्राप्त्यर्थमीश्वरप्रणिधानमत्यन्तमावश्यक-मिति निश्चेतुं शक्यते । अत एव—"समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्"[2] इति सूत्रेण महर्षिः पतञ्जलिः स्पष्टं प्रोवाच ।

भगवान् व्यासोऽपि—"प्रणिधानाद् भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनु-गृह्णात्यभिध्यानमात्रेणैव । तदभिध्यानमात्रादपि योगिन आसन्नतरः समाधिलाभः समाधिफलं च भवतीति"[3] इत्यादिनेदमस्याभिमतमस्त्वि-त्येतन्मात्रेणेश्वरसंकल्पेनैव समाधेस्तत्फलस्य कैवल्यस्य च प्राप्तिरित्यभिहि-तवान् ।

तदेवं कैवल्यप्राप्त्यर्थमीश्वरानुग्रहोऽनिवार्यतयाऽपेक्षत इत्येतन्मात्रेणैव सांख्याद्विलक्षणं सदिदं योगदर्शनं सेश्वरसांख्यमित्यभिधानभाग्भूत् ।

एवमभ्यासवैराग्याभ्याम्, क्रियायोगेन, अष्टाङ्गयोगेन वा चित्तवृत्तीनां निरोधे सति प्रथमं सम्प्रज्ञातसमाधिर्भवति । तेन च क्लेशबन्धनानि शिथिलीभवन्ति । तदुक्तं भाष्यकारेण—"यस्त्वेकाग्रे चेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति क्षिणोति च क्लेशान्, कर्मबन्धनानि श्लथयति, निरोधमभिमुखी-करोति, स सम्प्रज्ञातो योग इत्याख्यायते"[4] इति । अस्यामेवावस्थायां बुद्धि-पुरुषयोर्विवेकख्यातिरुत्पद्यते । यदा योगी विवेकख्यातिमधिगम्य तत्राप्य-कुसीदः, अर्थाद् विवेकख्यातेर्गौणफलमणिमाद्यैश्वर्यं न प्रार्थयते, तदा निरन्तरं विवेकख्यातेरेवोदयात् तस्य योगिनो धर्ममेघो नाम समाधिर्भवति । अयमेवाऽसम्प्रज्ञातसमाधिरित्युच्यते ।

---

१. यो० सू० भा० १।१६

२. यो० सू० २।४५.

३. यो० सू० भा० १।२३.

४. यो० सू० भा० १।१.

धर्ममेघमिमं प्राहुः समाधिं योगवित्तमाः ।
वर्षत्येष यतो धर्मामृतधाराः सहस्रशः[१] ॥

इति विद्यारण्योक्त्यनुसारेण "धर्मं विवेकख्यातिम्, मेहति वर्षतीति धर्ममेघः" इति व्युत्पत्तिसिद्धाखण्डविवेकख्यात्या क्लेशकर्मादीनां समूलमुन्मूलने सति स जीवन्मुक्त इत्युच्यते । तदुक्तम्—"प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः"[२], "ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः"[३] इति । भगवता व्यासेनाप्युक्तम्—"तल्लाभादविद्यादयः क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवन्ति । कुशलाकुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति । क्लेशकर्मनिवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तो भवति"[४] इति ।

कैवल्यस्वरूपम्

केवलस्य भावः कैवल्यम्, एकाकितेत्यर्थः । सा चान्योऽन्यवियोगरूपतया गुण-पुरुषयोरुभयोरपि भवतीति महर्षिणा पतञ्जलिना मुक्तिद्वयी प्रतिपादिता । तथाहि—"पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिः"[५] इति । अस्यायमर्थः—तत्र विवेकख्यात्या परवैराग्येण कृतकृत्यतया पुरुषार्थशून्यानां गुणानां महत्तत्त्वप्रभृतिसूक्ष्मभूतपर्यन्तानां लिङ्गशरीराद्यात्मकानां पुरुषोपकरणानां यः प्रतिप्रसवः स्वकारणेऽत्यन्तं प्रलयः, न तु नाशः, "कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यपुरुषसाधारणत्वात्"[६] इति सूत्रात् ; एतदाद्यं पुरुषाद् वियोगरूपं प्रकृतेः कैवल्यम् । एवं बुद्धिविलये बुद्धिसत्त्वौपाधिकरूपशून्यतारूपं जपाकुसुमयोगापाये स्फटिकस्य स्वस्वरूपप्रतिष्ठावद् यत् सर्वदाऽवस्थानं तत्पुरुषस्य कैवल्यमिति ।

ननु मूर्तद्रव्ययोर्जपाकुसुमस्फटिकयोः संयोगवियोगौ संभवेताम्, कथममूर्तयोः प्रधानपुरुषयोः संयोगवियोगव्यवहारः? इति चेत्, सत्यम् । अथापि

---

१. प० द० १।६०.
२. यो० सू० ४।२९.
३. यो० सू० ४।३०.
४. यो० सू० भा० ४।३०.
५. यो० सू० ४।३४.
६. यो० सू० २।२२.

श्रूयतां रहस्यम् । नहि मूलप्रकृतिपुरुषयोः संयोगवियोगौ बन्धमोक्षव्यवहारभाजौ भवतः, सदातनस्य तयोः संयोगस्य प्रपञ्चमात्रं प्रति कारणत्वात् । प्रकृते च बुद्धिरूपेण परिणतस्य प्रकृतेर्भोग्यत्वेनोपस्थानं संयोगः । तदुक्तम्—"स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः"[१] इति । श्रीभोजदेवोऽस्यार्थमेवं न्यरूपयत्—"स्वशक्तिर्दृश्यस्य स्वभावः, स्वामिशक्तिर्द्रष्टुः स्वरूपम्, तयोर्द्वयोरपि संवेद्यसंवेदकत्वेन व्यवस्थितयोर्या स्वरूपोपलब्धिस्तस्याः कारणं यः स संयोगः । स च सहजभोग्यभोक्तृभावस्वरूपान्नान्यः । नहि तयोर्नित्ययोर्व्यापकयोः स्वरूपादतिरिक्तः कश्चित् संयोगः, यदेव भोग्यस्य भोग्यत्वं भोक्तुश्च भोक्तृत्वमनादिसिद्धं स एव संयोगः"[२] इति । विवेकख्यात्या च बुद्धिः स्वकारणे लयं गच्छतीति भोग्यस्याभावाद् भोक्तृभोग्यभावनिवृत्तिरिति प्रकृतिपुरुषयोर्वियोग इत्युच्यते ।

एवं बुद्धिपुरुषयोः परस्परवियोगे नूनमुपाध्युपाधिमतोरुभयोरेव केवलता = एकाकिता भवति । ते उभे अपि केवलते प्रधानपुरुषगते अनागतदुःखनिवृत्त्याख्यपुरुषार्थसाधने भवतः । अतो द्वे अपि कैवल्ये मोक्षरूपे स्तः । तयोश्चाद्यं कैवल्यं मुख्यतया प्रकृतेरेवास्ति, पुरुषस्य तूपचरितम् । एतदभिप्रायेणैवोक्तमीश्वरकृष्णेन—

तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः[३] ॥ इति ।

स्वरूपप्रतिष्ठारूपं द्वितीयं कैवल्यं तु पुरुषस्य न निराकृतम् । तथा सति मोक्षस्य प्रकृतिमात्रनिष्ठत्वेऽपुरुषार्थत्वेन तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । पुरुषार्थमेव करणानां प्रवृत्तिरित्यतः स्वरूपप्रतिष्ठारूपं सूत्रोक्तं द्वितीयं कैवल्यं पुरुषस्य मुख्यमेव[४] । तस्मादविवेकेन पुरुषप्रकृत्योर्भोक्तृभोग्यभावापत्तिः संयोग इति, विवेकख्यात्या च तादृशभोक्तृभोग्यभावनिवृत्त्या प्रकृतिपुरुषयोर्वियोग इति रहस्यम् । अत एवोक्तम्—"तदभावे संयोगाभावो हानं तद् दृशेः कैवल्यम्"[५] इति ।

१, यो० सू० २।२३.
२. यो० सू० वृ० २।२३.
३. सां० का० ६२.
४. यो० सू० वा० ४।३४.
५. यो० सू० २।२५.

इयमेव कैवल्यावस्था सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिः साम्यावस्थेत्यप्युच्यते। अस्याऽयं भावः—निर्धूतरजस्तमोमलं बुद्धिसत्त्वं यदा पुरुषप्रतियोगिकभेद-ज्ञानरूपविवेकख्यात्या दग्धक्लेशबीजं सत् स्वकारणे विलीयते, तदा शुद्धमित्युच्यते। एवमेवोपचरितभोगाभावः पुरुषस्य शुद्धिः, अर्थादविवेक-दशायामुपचारेण प्रतीयमानानां बुद्धिगतभोगानां विवेकख्यात्याऽनवभासनं पुरुषस्य शुद्धिः। एवमुभयोः शुद्धिसाम्ये च पुरुषस्य कैवल्यं सिद्धयतीति[१]। तदुक्तम्—"सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम्"[२] इति।

ननु "हेयं दुःखमनागतम्"[३] इति सूत्रेण विवेकख्यात्याऽनागतदुःख-निवृत्तिरेव पुरुषार्थत्वेन महर्षिणा निरूपिता। अनागतस्य दुःखस्यानु-त्पन्नत्वेनास्तित्वमेव नास्तीति कीदृशी तस्य निवृत्तिः साधनीया भवेत्? इति चेच्छृणु। अत्रेदमैदम्पर्यम्—इह खलु दुःखं तावत् त्रिविधम्—भूतं भविष्यद् वर्तमानं चेति। तत्र यद् भूतं तदतिक्रान्तमिति, वर्तमानं च स्वक्षणे भोगारूढतया क्षणान्तरे स्वयमेवातीतावस्थां प्राप्स्यतीति न ते हेयकोटिं प्रविशतः, न वा तयोर्निवृत्तिः पुरुषार्थः। किन्त्वनागतदुःखनिवृत्तिरेव पुरुषार्थः। अनागतस्य कथं निवृत्तिरिति चेत्, अनागतस्य दुःखस्येदानी-मभावेऽपि तस्य कारणस्याविवेकस्येदानीं विद्यमानत्वाद् विवेकख्यात्या तस्य समुच्छेदेनानागतस्य दुःखस्योत्पत्तिरेव न भविष्यति। एवमनागतस्य दुःख-स्यानुत्पत्तिरेव तादृशदुःखस्य निवृत्तिरुच्यते। अयमेव पुरुषार्थ इति, अर्थात् प्रारब्धकर्मणो भोगेन, सञ्चितस्य च ज्ञानेन परिक्षय इति नागामिदुःखादि-सम्भवः, तत्कारणानां सवासनानां पञ्चक्लेशानां निवृत्तत्वात्।

एवं सांख्यवद् योगदर्शनेऽपि विवेकख्यात्या दुःखनिवृत्तिरेव पुरुषार्थत्वेन स्वीक्रियते, न त्वानन्दावाप्तिरपि।

मीमांसादर्शने बन्धमोक्षयोः स्वरूपम्

तत्र तावन्मीमांसासूत्रकारेण भगवता जैमिनिना भाष्यकारेण शबर-स्वामिना च जीवात्मनः स्वर्गतत्प्राप्त्युपायौ व्यवस्थापितौ। किन्तु मुक्ति-

---

१. यो० सू० वृ० ३।५६.
२. यो० सू० ३।५६.
३. यो० सू० २।१६.

तत्प्राप्त्युपायविषये तौ न किमप्यूचतुः। अर्वाचीनाचार्यौ भट्टप्रभाकरौ विनैव मोक्षव्यवस्थां मीमांसादर्शनमपूर्णमिति मत्वा मोक्षतदुपाययोर्विचारं कृतवन्तौ।

तत्र भाट्टमीमांसकास्तु वेदान्तिभिः प्रतिपाद्यमानः प्रपञ्चविलयो मोक्ष इति मतं निरस्यन्तः प्रपञ्चसम्बन्धो बन्धः, तत्सम्बन्धविलयो मोक्ष इत्याचक्षते। एतन्मतानुसारेण शरीरम्, इन्द्रियाणि, विषयाश्चेति त्रिविधो हि बन्धः। एते पुरुषशब्दवाच्यमात्मानं बध्नन्ति। तैर्बद्धश्चाऽयं बद्ध इति व्यवह्रियते। तस्मादेतस्य त्रिविधस्यापि बन्धस्यात्यन्तिकसमुच्छेदो मोक्षः। तदुक्तं पार्थसारथिमिश्रेण—"तस्मान्न प्रपञ्चविलयो मोक्षः, किन्तु प्रपञ्चसम्बन्धविलयः। त्रेधा हि प्रपञ्चः पुरुषं बध्नाति। भोगायतनं शरीरम्, भोगसाधनानीन्द्रियाणि, भोग्याः शब्दादयो विषयाः। भोग इति च सुखदुःखविषयोऽपरोक्षानुभव उच्यते। तदस्य त्रिविधस्यापि बन्धस्यात्यन्तिको विलयो मोक्षः"[1] इति।

बन्धनकारणानि

"कर्मजन्योपभोगार्थं शरीरं नः प्रवर्तते" इत्यभियुक्तोक्त्या जीवात्मा हि प्राक्तनशुभाशुभकर्मफलोपभोगायैव शरीरं धारयतीति शरीरोत्पत्तौ धर्माधर्माविव निमित्तभूतौ। तयोश्च धर्माधर्मयोः कारणानि काम्य-निषिद्ध-कर्माणीति त एव बन्धकारणानीत्युच्यन्ते।

मोक्षप्राप्तौ कर्मणामुपयोगः

एवं कर्मजन्यस्य सत्रबन्धस्य न केवलज्ञानेनैव निवृत्तिः सम्भवतीति काम्यनिषिद्धयोर्वर्जनपुरःसरं नित्यनैमित्तिकयोः कर्मणोर्यावदायुरवश्य-कर्तव्यतामुपदिशन्ति मीमांसकाः। तदुक्तं भट्टपादैः—

मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः।
नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रत्यवायजिहासया॥[2] इति।

अत्रायं भावः—कर्म तावद् द्विविधम्, विहितं निषिद्धं चेति। तत्र वेदानुमोदितं विहितम्, तदननुमोदितं च निषिद्धम्। विहितकर्मापि नित्य-

१. शा० दी० तर्कपादे, पृ० १२५.
२. श्लो० वा०, पृ० ४७६.

नैमित्तिक-काम्य-प्रायश्चित्तभेदेन चतुर्विधम्। येषां करणे विशेषपुण्यपापाभावेऽप्यकरणे प्रत्यवायस्तानि नित्यकर्माणि। प्रत्यवायसाधनीभूताभावप्रतियोगीनीत्यर्थः, नियतनिमित्तकानीति यावत्। तदुक्तम्—

नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत्।
उपेत्यातिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागदर्शनात्॥
फलश्रुतेर्वीप्सया च तन्नित्यमिह कीर्तितम्।[१] इति।

तानि च नित्यानि—"अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इत्यादिश्रुतिविहितानि सन्ध्यावन्दन-पञ्चमहायज्ञादीनि[२]।

अनियतनिमित्तकानि नैमित्तिकानि। यथा "पुत्रे जाते वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्" इत्यादिस्थलेषु विहितानि जातेष्ट्यादीनि ग्रहणस्नानादीनि च नैमित्तिककर्माण्युच्यन्ते। नित्यकर्मवन्नैमित्तिकानां करणे न पुण्याद्युत्पत्तिः, अकरणे च प्रत्यवायोत्पत्तिः। किन्त्वनयोरयं भेदः—नित्यानि यावदायुर्नित्यविहितानि, नैमित्तिकानि तु निमित्ते सतीति।

फलेच्छाधीनेच्छाविषयत्वम्, फलकामनाधीनकर्तव्यताकत्वं वा काम्यत्वम्[३]। अत एव यत्किञ्चित्फलापेक्षया क्रियमाणानि कर्माणि काम्यानीत्युच्यन्ते। यथा—"ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिषु स्वर्गरूपफलेच्छाधीनेच्छाविषयत्वाज्ज्योतिष्टोमादीनि काम्यकर्माणि।

"प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्यैव शोधनम्" इत्यभियुक्तोक्त्या, यद्वा—

प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते।
तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम्॥[४]

इति स्मृत्युक्त्या पापक्षालनार्थं क्रियमाणानि चान्द्रायणादीनि प्रायश्चित्तकर्माणि कथ्यन्ते।

---

१. न्या० को०, पृ० ४१७-४१८.

२. अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्॥ (म० स्मृ० ३।७०)

३. न्या० को०, पृ० २१९.

४. न्या० को०, पृ० ५९२.

निषेधविषयीभूतानि निषिद्धकर्माणि। तानि चानिष्टसाधनताबोधकलिङ्गाद्यनुषक्तनञ्पदयोगिवाक्यगम्यानि। यथा—"न कलञ्जं भक्षयेत्", "न सुरां पिबेत्", "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादीनि। अत्र कलञ्जभक्षण-सुरापान-ब्राह्मणहननादीनि नरकाद्यनिष्टसाधनानीति निषिद्धकर्माण्युच्यन्ते।[1]

एतेषु पञ्चकर्मसु यानि स्वर्गाद्युत्तमलोकनिमित्तानि ज्योतिष्टोमादीनि काम्यानि तानि देवादिशरीरप्राप्तिहेतूनि, ब्राह्मणहननादीनि निषिद्धकर्माणि तिर्यगादिशरीरप्राप्तिहेतूनि, नित्यानि नैमित्तिकानि चाकरणेन प्रत्यवायजननद्वारा नारक्यादिशरीरप्राप्तिहेतूनि। अत्र च दर्शने जीवात्मनः शरीरेऽवस्थानं किल बन्धनमित्युच्यते। "न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति"[2] इति श्रुत्या स एवाभिप्रायः प्रदर्शितः। तस्मान्मुमुक्षुणा काम्यनिषिद्धयोरनारम्भान्नित्यनैमित्तिककर्मणां सम्यगनुष्ठानेन प्रत्यवायानुदयात् प्रारब्धकर्मणश्चोपभोगेन क्षयाच्च जन्मान्तरारम्भकादृष्टाभावेन "निमित्तस्याऽपाये नैमित्तिकस्याऽपायः" इति न्यायेन शरीरसम्बन्धाभावरूपो मोक्षः सिद्ध्यति। तदुक्तं पार्थसारथिमिश्रेण—"उत्पाद्यानां च काम्यानुष्ठाननिमित्तानां धर्माणां तदननुष्ठानेनानुत्पादात्, विहिताकरणप्रतिषिद्धानुष्ठाननिमित्तानां चाधर्माणां विहितानुष्ठानेन प्रतिषिद्धाकरणेन च परिहारात्, असति शरीरारम्भे पूर्वशरीरनिपाते चाशरीरोऽवस्थितो मुक्तो भवति"[3] इति।

ननूत्पत्स्यमानानां धर्माणां काम्यकर्मानुष्ठानेनैवोत्पत्तिर्भविष्यतीति काम्यकर्मपरित्यागेनास्तु तेषामनुत्पत्तिः, एवमेव भाविनां त्वधर्माणां विहितस्य नित्यनैमित्तिककर्मकलापस्य परित्यागान्निषिद्धस्य निषेवणादुत्पत्तिर्भविष्यतीति विहितस्यानुष्ठानात्प्रतिषिद्धस्य परित्यागात्तेषामप्यनुत्पत्तिर्भवतु, किन्तु पूर्वोत्पन्नानामत एव सञ्चिताख्यानां कथं परिक्षय इति जिज्ञासायां भाट्टमीमांसका नित्यनैमित्तिकसहकृतेनात्मज्ञानेन परिक्षय इत्यभिप्रयन्ति। तदुक्तं पार्थसारथिमिश्रेण—"नित्यनैमित्तिके च पूर्वकृता-

---

१. न्या० को०, पृ० ४४१.

२. छा० उ० ८।१२।१.

३. शा० दी० तर्कपादे, पृ० १३०.

धर्मक्षयाय कर्तव्ये, तदैव चात्मोपासनस्यापि पूर्वकृतकर्मक्षयद्वारेणैव मोक्ष-साधनत्वम्। उपासनाभिप्रायमेव च—"ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा"[१] इति भगवद्वासुदेववचनम्, न विवेकज्ञानाभिप्रायमिति"[२] इति।

इदं चात्रावधेयम्—"अविनाशी वा अरे अयमात्मा", "आत्मानमुपासीत" इति द्विविधं ह्यात्मज्ञानमुपनिषत्सूपदिश्यते। तत्राद्यं देहाद्विवेकज्ञानम्, अपरं च प्राणायामाद्यङ्गोपेतमुपासनात्मकं ज्ञानम्। परलोकसाधनेषु दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिकर्मसु देहातिरिक्तात्मज्ञानं विना प्रवृत्त्यसम्भवाद् विवेकज्ञानं पारलौकिककर्मानुष्ठानप्रवृत्तिहेतुः। उपासनात्मकं च ज्ञानं निःश्रेयसफलकमिति भाट्टैः स्वीक्रियते। अत एवोपासनात्मकं ज्ञानं प्रवृत्तिद्वारा न दृष्टादृष्टप्रयोजनहेतुरिति तदर्थवादमात्रमित्याक्षेपं परिहृत्य तस्य मोक्षसाधनत्वं निरूपितं भट्टपादैः। तथाहि—

विज्ञाते चास्य पारार्थ्ये यापि नाम फलश्रुतिः।
सार्थवादो भवेदेव न स्वर्गादेः फलान्तरम्॥[३] इति।

एवं भाट्टैः सांख्यादिवत् केवलं विवेकज्ञानं मोक्षहेतुरिति नाङ्गीक्रियते, किन्तूपासनासंवलितमेव, तदपि नित्य-नैमित्तिककर्मसमुच्चितमेवेत्यभिप्रेयते। अनेन सन्दर्भेण ज्ञानकर्मसमसमुच्चयवादो मोक्षसाधनत्वेन वार्त्तिककृताऽङ्गीकृत इति स्पष्टमवगम्यते। अयमेवार्थः सोमेश्वरेण तन्त्रवार्त्तिकव्याख्याने बृहट्टीकावचनैः स्पष्टीक्रियते। तथाहि—

ननु निःश्रेयसं ज्ञानाद् बन्धहेतोर्न कर्मणः।
नैकस्मादपि तत्किन्तु ज्ञानकर्मसमुच्चयात्॥
नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षयम्।
ज्ञानं च विमलीकुर्वन्नभ्यासेन च पाचयेत्॥
वैराग्यात् पक्वविज्ञानः कैवल्यं लभते नरः।
न च ज्ञानविधानेन कर्मसम्बन्धवारणम्॥[४] इति।

---

१. भ० गी० ४।३७.

२. श्लो० वा०, न्यायरत्ना०, पृ० ४७६.

३. श्लो० वा०, पृ० ४७५.

४. न्या० सु०, पृ० ३२६.

मुक्तिस्वरूपम्

एवं भाट्टनये उत्पन्नेषु धर्माधर्मेषु ये प्रारब्धास्तेषां भोगेन परिक्षयः, सञ्चितानां च नित्यनैमित्तिकसहकृतात्मज्ञानेन नाशः, अनागतानां च कर्मणामननुष्ठानादेवासत्त्वमित्युत्पन्नानां शरीरेन्द्रियाणां प्रध्वंसे सति यश्चानुत्पन्नानां प्रागभावः स एव मोक्षः। अयमेव देहेन्द्रियादीनामात्यन्तिकसमुच्छेद इत्युच्यते। तदुक्तं भट्टपादैः—

तत्र ज्ञातात्मतत्त्वानां भोगात् पूर्वक्रियाक्षये।
उत्तरप्रचयासत्त्वाद् देहो नोत्पद्यते पुनः॥[1] इति।

भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैरपि—"यत्तु कैश्चिज्जल्प्यते। नित्यानि नैमित्तिकानि कर्माण्यनुष्ठीयन्ते प्रत्यवायानुत्पत्तये, काम्यानि प्रतिषिद्धानि च परिह्रियन्ते स्वर्गनरकानवाप्तये, साम्प्रतदेहोपभोग्यानि च कर्माण्युपभोगेनैव क्षप्यन्त इत्यतो वर्तमानदेहपातादूर्ध्वं देहान्तरप्रतिसन्धानकारणाभावात् स्वरूपावस्थानलक्षणं कैवल्यं विनापि ब्रह्मात्मतयैवं वृत्तस्य सेत्स्यतीति"[2] इति मीमांसकाभिमतं मोक्षस्वरूपं प्रदर्शितम्।

एवं बन्धकानां शरीरेन्द्रियादीनामत्यन्तोच्छेदे आत्मा समस्तवैषयिकसुखदुःखैर्विमुक्तः सन् स्वस्वरूपेणावतिष्ठते। न च तदानीं निर्विषयकसुखप्राप्तिरपि, किन्त्वत्यन्तदुःखोच्छेदमात्रम्। तदुक्तं पार्थसारथिमिश्रेण—"अतः प्रमाणान्तरवशादानन्दवचनं दुःखाभावपरम्, इतरत्तु यथाश्रुतमिति न्याय्यम्। तस्मात् सुखदुःखादिसमस्तवैशेषिकात्मगुणोच्छेदो मोक्षः"[3] इति।

कुमारिलभट्टानुयायिना नारायणभट्टेन तु—

दुःखात्यन्तसमुच्छेदे सति प्रागात्मवर्तिनः।
सुखस्य मनसा मुक्तिर्मुक्तिरुक्ता कुमारिलैः[4]॥

इत्युक्त्वा "आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षेऽभिव्यज्यते" इति श्रुतिबलेन

१. श्लो० वा०, पृ० ४७५.
२. ब्र० सू० शा० भा० ४।३।१४.
३. शा० दी० तर्कपादे, पृ० १३०.
४. मा० मे०, पृ० २०१.

सिद्धस्य नित्यस्य स्वरूपानन्दस्य संसारदशायामनभिव्यक्तस्य मुक्तावभिव्यक्तिर्भवति, तदानन्दानुभवे च देहेन्द्रियादीनामात्यन्तिकपरिध्वंसानुगृहीतं मनस्तदनुभवसाधनं भवतीति च प्रतिपाद्यते। अस्मिन् पक्षे नित्यसुखापरोक्षज्ञानसाधनत्वेन स्वीकृतमिदमन्तरिन्द्रियं मनो विभुपरिमाणमत एव निष्पन्दं चेति स्वीक्रियते।

एवं कुमारिलभट्टानुयायिना पार्थसारथिमिश्रेण मुक्तौ दुःखाभावमात्रमिति, नारायणभट्टेन च नित्यसुखाभिव्यक्तिरित्यङ्गीक्रियते। अत एव मधुसूदनस्वामिभिः—"भाट्टास्तु ज्ञानकर्मसमुच्चयादेवात्मनो जडबोधात्मकस्य नित्यज्ञानं नित्यसुखं चोदेति। ततश्च विषयविशेषानपेक्षया नित्यज्ञानेन नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरित्याहुः। मानसज्ञानेन सुखाभिव्यक्तिर्वा, दुःखाभावमेव वा मुक्तिं तदीयाः केचित्"[1] इत्युभावपि भाट्टानुयायिपक्षौ प्रदर्शितौ। तस्मान्मुक्तावानन्दाभिव्यक्तिमङ्गीकुर्वतां पक्षे मुक्तस्य बाह्येन्द्रियाण्येव निवर्तन्ते[2]। मनस्तु तदानन्दानुभवसाधनतया तस्यामप्यवस्थायामनुवर्तते। दुःखनिवृत्तिमात्रमङ्गीकुर्वतां पक्षे मनसोऽपि निवृत्तिरभिधीयते।

किञ्च, भट्टानुयायिना नारायणभट्टेन सञ्चितदुष्कृतनिवारणार्थं नित्यनैमित्तिकातिरिक्तत्वेन प्रायश्चित्तस्याप्यनुष्ठानमुक्तम्। तथाहि—

निषिद्धकाम्यकर्मभ्यः सम्यग्व्यावृत्तचेतसः।
नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तप्रध्वस्तदुष्कृतेः ॥[3] इति।

प्राभाकरमोक्षसिद्धान्तः

भाट्टा देहेन्द्रियादीनामत्यन्तोच्छेदमानन्दावाप्तिं च मोक्षमाहुः। प्राभाकरास्तु धर्माधर्मवशीकृतो हि जीवस्तासु तासु योनिषु संसरतीति जीवात्मनो देहसम्बद्धौ धर्माधर्मौ एव मूलकारणे इति तयोरुच्छेदपुरःसरं देहोच्छेदो मोक्ष इति प्राहुः। तथा हि—"अतो नाविद्यास्तमयो मोक्षः। आत्यन्तिकस्तु देहोच्छेदो निःशेषधर्माधर्मपरिक्षयनिबन्धनो मोक्ष इति

---

१. वे० क०, पृ० ७-८.
२. शा० दी० तर्कपादे, पृ० १२६-१२७.
३. मा० मे०, पृ० २०२.

सिद्धम् । धर्माधर्मवशीकृतो जीवस्तासु तासु योनिषु संसरति । तयोरेकान्तोच्छेदेऽप्यपगतदेहेन्द्रियसम्बन्धः समुत्खातनिखिलसांसारिकदुःखबन्धनो मुक्त इत्युच्यते"[1] इति ।

प्राभाकरैर्मुक्त्युपायत्वेन ज्ञानकर्मसमुच्चयवाद एवाङ्गीक्रियते । अर्थादात्मज्ञानपूर्वकाद्वैदिककर्मानुष्ठानान्मोक्ष इति । अस्मिन् सम्प्रदायेऽपि सांसारिकदुःखैरुद्विग्नेन मुमुक्षुणा काम्यनिषिद्धेभ्यो निवर्तितव्यमित्युपदिश्यते । एवं मोक्षोपायविषये भाट्टप्राभाकरयोर्न विवादः, किन्तु मोक्षस्वरूपविषये । भाट्टा नित्यसुखाभिव्यक्तिरिति, प्राभाकराश्चात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरिति पक्षद्वयमुपस्थापयन्ति । प्रायः प्राभाकरैरात्मस्वरूपस्य नैय्यायिकवदङ्गीकृतत्वान्मोक्षस्वरूपमपि तन्मतानुरूपमिति ज्ञातव्यम् । अपि च, "नियोगसिद्धिरेव मोक्षः" इति प्रतिपादयन्तः प्राभाकरा मोक्षोपाययोर्ज्ञानकर्मणोर्मध्ये निष्कामकर्मण एव प्राधान्यमङ्गीकुर्वन्ति ।

मीमांसादर्शने ईश्वरप्रणिधानम्

यद्यपि प्राचीनमीमांसकैरीश्वरो न सृष्ट्यर्थं न वा वेदनिर्माणार्थमङ्गीकृतः, तयोरुभयोरपि नित्यत्वात् । किन्त्वर्वाचीनौ आपदेवलौगाक्षिभास्करौ यज्ञपतित्वेनेश्वरमङ्गीकृत्य स्वर्गसाधनानां दर्शपूर्णमासादियागानामीश्वरार्पणबुद्ध्या करणेनापि तत्प्रसादेन निःश्रेयसावाप्तिरित्यभिहितवन्तौ । तथा हि—"सोऽयं धर्मो यदुद्देशेन विहितस्तदुद्देशेन क्रियमाणस्तद्धेतुः । श्रीगोविन्दार्पणबुद्ध्या क्रियमाणस्तु निःश्रेयसहेतुः"[2], "एवं च 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादिनिखिलवेदस्य साक्षात् परम्परया वा यागादिधर्मप्रतिपादकत्वं सिद्धम् । सोऽयं धर्मो यदुद्दिश्य विहितस्तदुद्देशेन क्रियमाणास्तद्धेतुः । ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणस्तु निःश्रेयसहेतुः"[3] इति ।

अत्राऽयं भावः—यान्यग्निहोत्र-दर्शपूर्णमास-चातुर्मास्यादिकर्माणि स्वर्गसाधनत्वेन श्रुतानि, "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत", "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः", "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिवचनैः, तान्येव यदि—

---

१. प्र० प०, पृ० १५६.

२. मी० प्र०, पृ० २७७-२७८.

३. अर्थ० सं०, पृ० १६२.

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥[१]

इति स्मृतिमनुसृत्येश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियन्ते चेत्, "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्" इति संयोगपृथक्त्वन्यायेन निःश्रेयससाधनानि भवन्ति । एवमीश्वरमङ्गीकुर्वाणा मीमांसकाः काम्यानामपि कर्मणामीश्वरार्पणबुद्ध्या करणेन मोक्षहेतुत्वं प्रतिपादयन्ति ।

तदेवं पर्यालोचिते सतीदमेव ज्ञायते यन्मीमांसका ज्ञानकर्मसमसमुच्चयवादिनः । तत्र भाट्टा मुक्तौ नित्यसुखाभिव्यक्तिमङ्गीकुर्वाणा वेदान्तपक्षपातिनः । अत एवाद्वैतिनो 'व्यवहारे भाट्टनयः' इति कथयन्ति । प्राभाकरैर्मुक्तौ दुःखानामात्यन्तिकी निवृत्तिरिति स्वीकारादेते नैय्यायिकपक्षपातिन इत्यवगम्यते ।

किञ्च, भाट्टैः प्राभाकरैश्च सशरीरत्वमेव बन्धनमिति स्वीकारात् शरीरसत्त्वे न मुक्तिरित्युभयपक्षेऽपि जीवन्मुक्तिर्नैव सम्भाव्यते ।

"मुरारेस्तृतीयः पन्थाः" इत्यभियुक्तोक्त्यनुसारं मुरारिमिश्रस्तु न भाट्टवन्नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति, न वा प्राभाकरवदात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्मुक्तिरित्यङ्गीकरोति, किन्तु दुःखानामत्यन्ताभाव एव मोक्ष इति स्वीकरोति[२] ।

अद्वैतवेदान्ते बन्धमोक्षयोः स्वरूपम्

तत्र तावदद्वैतवेदान्ते—"तत्त्वमसि"[३] इत्यादिमहावाक्यैर्ब्रह्माऽभिन्नस्वात्मस्वरूपसाक्षात्कार एव मोक्ष इत्यभ्युपगम्यते । यद्यप्यत्र दर्शने—"ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः"[४] इति भगवत्पादशङ्कराचार्योक्त्या जीवब्रह्मणोर्न वास्तविको भेदः, किन्तु स अविद्याकल्पितः । अतोऽविद्यैव बन्धनं तन्निवृत्तिरेव मोक्षः । तदुक्तं वार्त्तिककारेण—

---

१. भ० गी० ९।२७.
२. न्या० प्र०, पृ० ३९-४०.
३. छा० उ० ६।८।७.
४. ब्र० ज्ञा० मा०, श्लो० २०.

अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः ।
निर्वृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ॥ इति ।

तस्माद् ब्रह्मस्वरूपोऽप्ययं जीवोऽनाद्यविद्यावशादहङ्कारशरीरेन्द्रियादिष्वहं ममेत्यध्यासेन संसरन् दरीदृश्यते ।

बन्ध (अध्यास) स्वरूपम्—

अध्यासो नाम भ्रान्तिः । तस्य च "स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः"[1] इति लक्षणमभिवदति भाष्यकारः । स च ज्ञानाध्यासार्थाध्यासभेदेन द्विविधः । तत्र भ्रान्तिज्ञानं ज्ञानाध्यासस्तद्विषयश्चार्थाध्यासः । अर्थाध्यासश्च स्वरूपाध्यास-संसर्गाध्यासभेदेन स्थूलतः पुनर्द्विविधः । अधिष्ठानज्ञानेन येषां स्वरूपं बाध्यते, ते स्वरूपेणाध्यस्ता इत्युच्यन्ते । यथा रज्जुसर्प-शुक्तिरजतादिकम् । तत्र रज्जुज्ञानेन सर्पः, शुक्तिज्ञानेन रजतं च स्वरूपेण बाध्येते । अतो रज्जौ सर्पः, शुक्तौ रजतं च स्वरूपेणाध्यस्ते इत्युच्येते । अयमेव स्वरूपाध्यासः । एवमेवात्मन्यनात्मभूतानां शरीरादीनामात्मज्ञानेन मिथ्यात्वनिश्चयरूपस्य बाधस्यात्मज्ञैरनुभूयमानत्वादात्मनि शरीरादीनां स्वरूपाध्यासः ।

अनेन स्वरूपाध्यासेनैव सच्चिदानन्दस्वरूपे आत्मनि नास्ति, न भातीत्यसज्जडदुःखरूपेषु शरीरादिषु सच्चिदानन्दभ्रान्त्या च जीवः स्थूलोऽहम्, गौरोऽहमिति शरीरधर्मान्; पश्यामि, गच्छामीतीन्द्रियधर्मान्; सुखी, दुःखी, कर्ता, भोक्तेत्यन्तःकरणधर्मान्; अहमित्यन्तःकरणं च स्वात्मन्यारोप्य व्यवहरति ।

यत्र चाधिष्ठानज्ञानेन सम्बन्धमात्रस्य बाधः, स सम्बन्धाध्यासः । यथाऽनात्मन्यात्माध्यासः । आत्मस्वरूपस्याबाध्यत्वादनात्मनि देहादौ नात्मा स्वरूपेणाध्यस्यति, किन्तु तस्य सम्बन्धमात्रस्याध्यासः, तत्त्वज्ञानेनानात्मना साकमस्य सम्बन्धस्यैव बाध्यमानत्वात् । अयमेव संसर्गाध्यास इत्यप्युच्यते[2] ।

---

१. ब्र० सू० शा० भा०, पृ० १०-१३.

२. विचारचन्द्रोदये, पृ० १५८-१६६.

एवमनात्मन्यात्मनः सम्बन्धाध्यासः, अनात्मनश्चात्मनि स्वरूपाध्यास इत्ययमेवान्योन्याध्यास इत्यभिधीयते। अनेनैवान्योन्याध्यासेन जीवो बुद्धावहमिति, शरीरेन्द्रियगृहकलत्रादिषु च ममेति व्यवहरति। तदुक्तं भाष्यकारैः—"तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येतरेतराविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः"[1] इति।

अत्र बुद्धिरप्यहं प्रत्ययवेद्या, आत्माप्यहंप्रत्ययवेद्यः, एवमुभयोरेकप्रत्ययवेद्यत्वादुभयोरत्यन्तसान्निध्याच्च बुद्ध्यात्मनोस्तादात्म्यमेवाऽहमध्यासः, अयमेव हृदयग्रन्थिरित्युच्यते। एवमनाद्यविद्यापूर्वकयोरहंममाध्यासयोर्निवृत्त्यर्थमात्मयाथार्थ्यज्ञानमेव कारणमिति ज्ञानमेव मुक्तये मुख्योपायः।

मोक्षोपायः

एवमनाद्यविद्यापूर्वकयोरहंममाध्यासयोर्निवृत्त्यर्थमात्मयाथार्थ्यज्ञानमेव कारणमिति बन्धनिवृत्तौ ज्ञानमेव मुख्योपाय इत्यद्वैतिभिरङ्गीक्रियते। तच्च ज्ञानं नहि सर्वेषां सुलभम्, किन्त्वधिकारिणामेव। "अधिकारी तु विधिवदधीतवेदवेदाङ्गत्वेनापाततोऽधिगताखिलवेदार्थोऽस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनिषिद्धवर्जनपुरःसरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गतनिखिलकल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्तः साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाता"[2] इति परमहंसेन सदानन्दयतिनाऽधिकारिणो लक्षणमुक्तम्। अत एव भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैरपि—"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा"[3] इत्यत्र 'अथ'-शब्दस्यानन्तर्यार्थत्वात् कस्मादनन्तरं ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति जिज्ञासायाम्—"नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थभोगविरागः, शमदमादिसाधनसम्पत्, मुमुक्षुत्वं च। तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं ज्ञातुं च, न विपर्यये। तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसम्पत्त्याऽऽनन्तर्यमुपदिश्यते"[4] इति विवेकादिसाधनचतुष्टयसम्पन्न एवात्राधिकारीति निर्दिशितम्।

---

१. ब्र० सू० शा० भा०, पृ० ९-१०.
२. वे० सा०, पृ० ३-४.
३. ब्र० सू० १।१।१.
४. ब्र० सू० शा० भा०, पृ० ३६-३७.

अत्र साधनचतुष्टये शमदमोपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धाख्याः परस्पर-सापेक्षा इति सम्मिलितानां तेषामेकसाधनत्वेन ग्रहणम्। शमो नामान्तरिन्द्रियस्य मनसो निग्रहः, दमस्तु बहिरिन्द्रियनिग्रहः, उपरतिर्नाम स्रक्चन्दन-वनितादिविषयेभ्यो व्यावृत्तानामिन्द्रियाणां पुनस्तत्राप्रवृत्तिः, यद्वा नित्यादिकर्मणां विधिवच्चतुर्थाश्रमस्वीकारेण परित्यागः, नाऽहं कर्तेत्यव-स्थानमुपरतिरित्यर्थः। शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता तितिक्षा। समाधानं नाम मनसो विक्षेपनाशः। गुरूपदिष्टवेदान्तवाक्येषु विश्वासः श्रद्धेत्युच्यते[1]।

ज्ञानस्यान्तरङ्गसाधनानि

अद्वैतदर्शने नित्यनैमित्तिकादिकर्माणि चित्तशुद्धिद्वाराऽऽरादुपकारकाणीति तान्यात्मज्ञाने बहिरङ्गसाधनानीत्युच्यन्ते। विवेकादिसाधनचतुष्टयं श्रवण-मनन-निदिध्यासनानि तत्त्वंपदार्थशोधनं चेत्यष्टौ सन्निपत्योपकारकाणीत्यन्त-रङ्गसाधनानीत्यभिधीयन्ते। तत्रापि श्रवण-मनन-निदिध्यासनानि मुख्यान्त-रङ्गाणि[2]। अत एव मैत्रेयीब्राह्मणे—"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः"[3] इत्यात्मदर्शनमनूद्य तत्साधनत्वेन—"श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः"[4] इति श्रवणादीन्यात्मदर्शने साधनत्वेनोपदिष्टानि।

तत्रभवता श्रीधर्मराजाध्वरीन्द्रेण—"तत्र श्रवणं नाम वेदान्ताना-मद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यावधारणानुकूला मानसी क्रिया। मननं नाम शब्दा-वधारितेऽर्थे मानान्तरविरोधशङ्कायां तन्निराकरणानुकूलतर्कात्मज्ञानजनको मानसो व्यापारः। निदिध्यासनं नामानादिदुर्वासनया विषयेष्वाकृष्यमाणस्य चित्तस्य विषयेभ्योऽपकृष्यात्मविषयकस्थैर्यानुकूलो मानसो व्यापारः"[5] इति श्रवणादीनां लक्षणान्युक्तानि।

मुमुक्षुः स्वात्मस्वरूपजिज्ञासया—"स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्"[6] इति श्रुत्यादेशानुसारं यदा हि गुरुमुपसरति, तदा

---

१. विचारसागरस्य पीताम्बरजीकृतस्य १९तमा टिप्पणी, पृ० १०६-१०७.
२. विचारसागरे, पृ० १०७-११०.
३. बृ० उ० २।४।४.
४. बृ० उ० २।४।४.
५. वे० प०, पृ० ३९१,
६. मुण्ड० १।२।१२.

स कारुणिको गुरुरुपनताय शिष्याय प्रपञ्चाध्यारोपापवादाभ्यां[1] 'तत्'-पदस्वरूपम्, पञ्चकोशविवेकेन[2] च मुञ्जादिषीकेव 'त्वं'-पदस्वरूपं बोधयित्वा तयोस्तत्त्वंपदयोर्लक्ष्यभूतयोरात्मब्रह्मणोरभेदं "तत्त्वमसि"[3] इति महावाक्येन प्रबोधयति। एवं गुरुमुखान्महावाक्यतात्पर्यावधारणेन 'वेदान्तवाक्येन जीवब्रह्मणोर्भेदोऽभिहितः, उताभेदः' इत्याकारकस्य प्रमाणगतसंशयस्य निवृत्तिर्जायते।

एवं श्रवणेन प्रमाणगतदोषनिवृत्तावपि 'अहं ब्रह्माऽभिन्नो न वा' इत्याकारकस्य प्रमेयगतसंशयस्य विद्यमानत्वात् तन्निवृत्त्यर्थं 'जीवो ब्रह्माऽभिन्नः, सच्चिदानन्दरूपत्वात्, ईश्वरचैतन्यवत्'; यद्वा 'यथा घटाकाशो महाकाशाभिन्नस्तथाऽऽत्मापि ब्रह्माऽभिन्नः' इत्यभेदसाधकयुक्तिभिस्तथा 'जीवब्रह्मणोर्भेदो मिथ्या, औपाधिकत्वात्, घटाकाशमहाकाशगतभेदवत्'

---

१. अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चः प्रपञ्च्यते।
शिष्याणां बोधसिद्ध्यर्थं तत्त्वज्ञैः कल्पितः क्रमः॥

२. अद्वैतदर्शने स्थूल-सूक्ष्म-कारणाख्येषु शरीरत्रयेष्वेवान्नमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमयानन्दमयाख्यः पञ्चकोशविभागः क्रियते। तत्र पञ्चीकृतपञ्चभूतानां पञ्चविंशतितत्त्वात्मकं स्थूलशरीरमन्नरसेनैव भूत्वान्नरसेनाभिवृद्धिं प्राप्यान्नरसमयपृथिव्यां विलीयत इत्यन्नमयकोश इत्युच्यते। अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानां रजोगुणोद्भूतैः पञ्चप्राण-पञ्चकर्मेन्द्रियैर्युक्तः प्राणमयः। अपञ्चीकृतानामेव भूतानां सत्त्वांशसमुद्भूतैः पञ्चज्ञानेन्द्रियैर्मनोयुक्तो मनोमयः। तैरेव ज्ञानेन्द्रियैर्बुद्धियुक्तो विज्ञानमयः। एतत् कोशत्रयं लिङ्गशरीरमित्युच्यते। स्वरूपाज्ञानमानन्दमयकोशः। तदेव कारणशरीरम्। तदुक्तं विद्यारण्यस्वामिभिः—

> स्यात् पञ्चीकृतभूतोत्थो देहः स्थूलोऽन्नसंज्ञकः।
> लिङ्गे तु राजसैः प्राणैः प्राणः कर्मेन्द्रियैः सह॥
> सात्त्विकैर्धीन्द्रियैः साकं विमर्शात्मा मनोमयः।
> तैरेव साकं विज्ञानमयो धीर्निश्चयात्मिका॥
> कारणे सत्त्वमानन्दमयो मोदादिवृत्तिभिः।
> तत्तत्कोशैस्तु तादात्म्यादात्मा तत्तन्मयो भवेत्॥ इति।
>
> (पञ्च० १।३४-३६)

३. छा० उ० ६।८।७.

इति भेदबाधकयुक्तिभिश्चानुशीलनरूपं मननमुपदिष्टम्। अनेन मननेन प्रमेयगतसंशयो निवर्तते। एवं मननशीलस्यापि कदाचिदनादिवासनावशात् 'प्रपञ्चः सत्यः, जीवब्रह्मणोर्भेदोऽपि सत्यः, अहं कथं ब्रह्म स्याम्' इत्याकारिकी विपरीतभावना चोदीयादिति तन्निवारणार्थं तैलधारावन्निरन्तरात्मानुचिन्तनरूपं निदिध्यासनमुपदिष्टम्[1]। एवं श्रवणादीनि ब्रह्मसाक्षात्कारे प्रतिबन्धकानामसम्भावनाविपरीतभावनादीनां निवर्तनद्वारा सहायकानीत्येतानि ब्रह्मज्ञानेऽन्तरङ्गसाधनानीति कथ्यन्ते। श्रवणादीनां प्रतिबन्धकनिवारकत्वं वेदान्तकल्पलतिकायामुक्तं मधुसूदनसरस्वतीभिः। तथाहि—"महावाक्यकरणकस्तत्स्वरूपसाक्षात्कार एव प्रतिबन्धचतुष्टयरहितो मोक्षसाधनम्.... । प्रतिबन्धचतुष्टयं च विषयभोगवासना, प्रमाणगतासम्भावना, प्रमेयगतासम्भावना, विपरीतभावना चेति। तत्र विषयासक्तेः श्रवणाङ्गभूताः शमदमादयो निवर्तकाः, प्रमाणगतासम्भावनायाः श्रवणं निवर्तकम्, प्रमेयगतासम्भावनाया मननम्, विपरीतभावनायाश्च निदिध्यासनं निवर्तकमिति"[2] इति।

तत्र—"ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्"[3] इति श्रुतिं प्रमाणयद्भिर्वाचस्पतिमिश्रैर्निदिध्यासनं ब्रह्मसाक्षात्कारे साक्षात्कारणमित्युच्यते। तेषामयमाशयः—त्रिषु साधनेषु नहि त्रीण्यपि समानरूपेण साधनानि भवन्ति, किन्त्वङ्गाङ्गिभावेन। तस्मात् श्रवणमननोभयविशिष्टध्यानस्यैव फलसाधनत्वं युक्तमिति श्रवणमननयोरङ्गत्वम्, निदिध्यासनस्याङ्गित्वमिति[4]।

विवरणाचार्यास्तु श्रवणं प्रधानम्, मनननिदिध्यासने तदुत्तराङ्गे इति श्रवणस्यैव ब्रह्मसाक्षात्कारे साक्षात्कारणत्वमित्यङ्गीकुर्वन्ति। यथा घटादिकार्योत्पत्तौ मृत्पिण्डादीनां प्रधानकारणत्वम्, चक्रचीवरादीनां च सहकारिकारणत्वम्, तथैव ब्रह्मसाक्षात्कारे श्रवणं प्रधानम्, मनननिदिध्यासने च सहकारिकारणे इति तेषामभिप्रायः[5]।

---

१. वि० सा० टिप्पणी ३०-३१, पृ० १११-११२.

२. वे० क०, पृ० ११-१२.

३. श्वे० उ० १।३.

४. वे० प०, पृ० ३९२.

५. वे० प०, पृ० ३९३.

श्रीनिश्चलदासास्तु न श्रवणादीनि, किन्तु श्रोत्रेन्द्रियसंयुक्तं 'तत्त्वमसि' इति महावाक्यमेव ब्रह्मज्ञाने साक्षात्साधनमित्यभिप्रयन्ति। तेषामिदमैदम्पर्यम्—यथा कज्जलं नेत्रगतदोषनिवारणद्वारा सूर्यदर्शने नेत्रस्य सहायकं भवति, तथा श्रवण-मनन-निदिध्यासनानि प्रमाणगत-प्रमेयगत-संशययोर्विपरीतभावनायाश्च निवर्तकतया सहायकानि, न तु मुख्य-साधनानीति[1]।

ब्रह्मज्ञानेनाविद्यासहितप्रपञ्चनिवृत्तिः

एवं 'दशमस्त्वमसि' इतिवत् "तत्त्वमसि" इति महावाक्येन ब्रह्मापरोक्षज्ञानोदये ब्रह्म नास्ति, न भातीत्याकारयोरसत्त्वापादकाभानापादकावरणयोर्निवृत्त्या जीवस्य देहेन्द्रियादिषु विद्यमानो ममाध्यासः, अहङ्कारात्मनोस्तादात्म्यरूपोऽहमध्यासश्च निवर्तते। अहमध्यासनिवृत्तिरेव सिद्धान्ते हृदयग्रन्थिभेदनमित्युच्यते। तथा हि श्रूयते—

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥[2] इति।

इदं च ब्रह्मज्ञानमविद्यासहितप्रपञ्चस्यापि निवर्तकमित्यद्वैतवेदान्ते ब्रह्मज्ञानिनः प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं प्रतिपादयन्ति।

ननु ब्रह्मण एव प्रपञ्चसाधकत्वात् तदेव कथं तस्य निवर्तकमपि भवतीति चेन्न, यथा सामान्यो हि सूर्यप्रकाशस्तृणादेर्भासकोऽपि सूर्यकान्तमण्यारूढः सन् तस्यैव दाहको भवति, तथा सामान्यं हि ब्रह्मचैतन्यं जगतः साधकमपि तदेव 'अहं ब्रह्मास्मि' इति वृत्त्यारूढं सत् सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य बाधकं भवति। तदुक्तं सदृष्टान्तं मधुसूदनसरस्वतीभिः—"तरति शोकमात्मवित्"[3], "सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य"[4] इत्यादिना तन्निवर्तकत्वस्य च प्रमितत्वात्। वृत्तिप्रतिबिम्बतचितो निवर्तकत्वे तु नोक्तवचसः शङ्कापि। तदुक्तम्—

---

१. वि० सा०, पृ० ११३-११५.
२. मुण्ड० २।२।८.
३. छा० उ० ७।१।३.
४. मुण्ड० २।१।१०.

तृणादेर्भासिकाऽप्येषा सूर्यदीप्तिस्तृणं दहेत्।
सूर्यकान्तमुपारुह्य तन्न्यायं विनियोजयेत्॥[1] इति।

तदेवमद्वैतदर्शने ब्रह्मज्ञानेन हृदयग्रन्थेर्भेदे, अविद्यासहितसकलप्रपञ्चस्य निवृत्तौ च स्वस्वरूपावाप्त्या मुक्त इत्युच्यते। तस्मादत्र सिद्धान्ते मोक्षो नाम न लोकान्तरप्राप्तिरूपः,

न मोक्षो नभसः पृष्ठे न पाताले न भूतले।
सर्वाशासंक्षये चेतःक्षयो मोक्ष इतीष्यते॥[2]

"न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति"[3], "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति"[4] इत्यादिश्रुतिषु लोकान्तरप्राप्तेर्निषिद्धत्वात्।

इयं च स्वस्वरूपप्राप्तिर्न ग्रामादेरिवाप्राप्तस्य प्राप्तिः, किन्तु प्राप्तस्यैव चामीकरस्याप्राप्तत्वभ्रमनिवर्तनमात्रेणेव प्राप्तत्वप्रतीतिः। यथा रोगनिवृत्तौ स्वाभाविकस्यारोग्यस्य प्राप्तिव्यपदेशः, तथैवाऽज्ञाननिवृत्तौ ब्रह्मणः प्राप्तत्वव्यपदेशः। अत एव भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैः प्रश्नोत्तररत्नमालिकायाम्—"मोक्षश्च को ह्यविद्यास्तमयः"[5] इत्यभिहितम्। नन्वेवं प्राप्तस्यैव प्राप्तित्वे तस्यासाध्यत्वादपुरुषार्थत्वापत्तिरिति चेन्न, स्वरूपावारकाविद्यानिवर्तकान्तःकरणवृत्तेः साध्यत्वमात्रेणापि पुरुषार्थत्वोपपत्तेः। तदुक्तं मधुसूदनसरस्वतीभिः—"प्राप्तप्राप्तिरूपतया फलस्यानन्दप्रकाशस्य स्वरूपतोऽसाध्यत्वेऽपि तत्तिरोधायकाज्ञाननिवर्तकवृत्तेः साध्यत्वमात्रेण साध्यत्वोपपत्तेः, कण्ठगतचामीकरादौ तथा दर्शनात्। तस्मादज्ञानहानिरात्मस्वरूपं तदाकारा वृत्तिर्वेति सिद्धम्। ये तु पञ्चमप्रकारादिपक्षाः, ते तु मन्दबुद्धिव्युत्पादनार्था इति न तत्समर्थनमर्थयामः"[6] इति। अत एवाविद्यानिवृत्तौ मुक्तस्यैव पुनर्मुक्तत्वव्यपदेश इति विद्यारण्यस्वामिभिरप्युक्तम्—

---

१. अ० सि०, पृ० ८८६.
२. अ० पू० २।२३.
३. बृ० उ० ४।४।६.
४. मुण्ड० ३।२।९.
५. प्र० मा०, श्लो० ६६.
६. अ० सि०, पृ० ८८५.

मुक्तौ तमोऽतिरेकेण नान्तरायोऽन्य इष्यते ।
यतोऽतोऽज्ञानविध्वस्तौ मुक्तः सन्नेव मुच्यते ॥[१] इति ।

ज्ञानकर्मणोः क्रमसमुच्चयवादः

एवं स्वस्वरूपावाप्तिरूपाया मुक्तेर्नित्यसिद्धत्वाज्ज्ञानमात्रमविद्यानिवर्तनद्वारा तद्धेतुरुच्यते । न चात्र नित्यनैमित्तिकादीनि कर्माणि मोक्षहेतुत्वेनाभ्युपगम्यन्ते । यतो हि मोक्षस्य क्रियाजन्यत्वे यदुत्पद्यते तद्विनश्यतीति नियमेन मोक्षस्यानित्यत्वापत्तिः । किञ्च, "उत्पत्तिराप्तिर्विकृतिः संस्कृतिश्च क्रियाफलम्" इति वार्त्तिककारेण क्रियाफलस्य चातुर्विध्यमुक्तम् । अत्र ब्रह्मणो नित्यसिद्धत्वात् तत्प्राप्तिरूपो मोक्षो नोत्पद्यते । ब्रह्मणः स्वात्मरूपत्वेन न च तस्यापूर्वाप्तिरपि, एवमनुत्पन्नत्वादेव तस्य विकृतिरपि न सम्भवति । नापि संस्कार्यश्च मोक्षः । संस्कारो हि गुणाधानेन, दोषापनयनेन वा भवति । न चात्र गुणाधानसम्भवः, अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । नापि दोषापनयः, नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । एवं क्रियाफलानामुत्पत्ति-आप्ति-विकृति-संस्कृतीनां मोक्षेऽनुपपन्नत्वान्न क्रियाजन्यो हि मोक्षः[२] । अत एव—"ज्ञानादेव तु कैवल्यम्", "ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः" इत्यादिश्रुतयो ज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वं प्रतिपादयन्ति ।

तस्मादद्वैतवेदान्ते ज्ञानमेव साक्षान्मोक्षसाधनम् । नित्यनैमित्तिकादिकर्माणि तु चित्तशुद्धिमात्रोपयोगीनीति । न चात्र ज्ञानकर्मणोः समसमुच्चयः, किन्तु क्रमसमुच्चयः । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः—"नित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मोत्पत्तिर्धर्मोत्पत्तेः पापहानिस्ततश्चित्तशुद्धिस्ततः संसारयाथात्म्यावबोधस्ततो वैराग्यं ततो मुमुक्षुत्वं ततस्तदुपायपर्येषणं ततः सर्वकर्मसंन्यासस्ततो योगाभ्यासस्ततश्चित्तस्य प्रत्यक्प्रवणता ततस्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थपरिज्ञानं ततोऽविद्योच्छेदस्ततः स्वात्मन्यवस्थानम्"[३] इति ।

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥[४]

इति गीतायामपि स एवाभिप्रायो निरूपितः ।

---

१. बृ० वा० सा०, पृ० २३४४.
२. ब्र० सू० शा० भा० १।१।४.
३. नैष्क० सि०, पृ० ४७.
४. भ० गी० ६।३.

जीवन्मुक्तिः

जीवन्मुक्तिर्नाम कृतवेदान्तविचारस्य मननिदिध्यासनाभ्यां ब्रह्मापरोक्षज्ञानवतः, अत एव विनष्टसर्वसञ्चितकर्मणोऽवशिष्टप्रारब्धकर्मणश्चाप्रारब्धपरिक्षयं जीवनम्। ननु "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे"[१] इति श्रुत्या, "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा"[२] इति स्मृत्या च ज्ञानेन सर्वकर्मक्षयस्य प्रतिपादितत्वात् कथं प्रारब्धस्य न परिक्षयः? इति चेन्न, "विमुक्तश्च विमुच्यते"[३], "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये"[४] इति श्रुतिभ्याम्, "नाभुक्तं क्षीयते कर्म" इति स्मृत्या चोत्पादितकार्यकर्मव्यतिरिक्तानां सञ्चितकर्मणामेव ज्ञानविनाशित्वावगमात्।

जीवन्मुक्तिव्यवस्थार्थमद्वैतिष्वेवास्ति परस्परवैमत्यम्। तत्र केचिदेवमभिप्रयन्ति—अविद्या हि आवरणविक्षेपाख्यांशद्वययुक्ता। तत्र तत्त्वज्ञानेनावरणांशनाशेऽपि विक्षेपस्य विद्यमानत्वादयमेवाविद्यांशः प्रारब्धकर्मवर्तमानदेहाद्यनुवृत्तिप्रयोजको भवति। तस्य च प्रयाणकालोत्पन्नचरमसाक्षात्कारवृत्त्या निवृत्तौ सत्यां विदेहकैवल्यं भवतीति। अपरे तु क्षालितलशुनभाण्डानुवृत्तलशुनवासनाकल्पोऽविद्यासंस्कारस्तत्त्वज्ञानानन्तरमप्यनुवर्तते, तेनैव मुक्तस्य देहाद्यनुवृत्तिरित्यभिप्रयन्ति[५]। अन्ये त्वेवमाहुः—यथा द्रोणास्त्रेणाऽर्जुनस्य रथे दग्धेऽपि भगवच्छक्त्या संग्रामसमाप्तिपर्यन्तं तद्रथस्यावस्थितिः, तथा तत्त्वज्ञानादविद्याया निःशेषनाशेऽपि शरीरादिकार्यप्रपञ्चस्तु यावत्प्रारब्धभोगमनुवर्तत इति।

ननु कारणनाशे कथं कार्यानुवृत्तिरिति चेत्, यथा समवायिकारणनाशाद् द्रव्यनाशमङ्गीकुर्वद्भिरपि नैय्यायिकैर्निरुपादानमपि द्रव्यं क्षणमात्रं तिष्ठतीत्यङ्गीक्रियते, तथा प्रकृतेऽप्यवगन्तव्यम्। तदुक्तम्—

उपादाने विनष्टेऽपि क्षणं कार्यं प्रतीयते।
इत्याहुस्तार्किकास्तद्वदस्माकं किं न सम्भवेत्[६] ॥ इति।

---

१. मुण्ड० २।२।८.

२. भ० गी० ४।३७.

३. कठ० २।५।१.

४. छा० उ० ६।१४।२.

५. सि० ले० सं०, पृ० ५१२.

६. अ० ब्र० सि०, पृ० २८६.

ननु तार्किकैः कार्यस्य क्षणमात्रावस्थानमङ्गीकृतम्, न चिरकालम्। प्रकृते तु शरीरादीनां चिरकालानुवृत्तिदर्शनात् कथं क्षणत्वोक्तिः, इति चेच्छृणु, पटोपादानकारणभूतानां तन्तूनां दिनमासाद्यारब्धत्वात् तत्कार्यस्य यथा तद्योग्यः क्षणः कल्प्यते, तथा प्रकृतेऽपि संसारस्यानादिकालानुवृत्तत्वाद् यावत्प्रारब्धक्षयः कालोऽत्र क्षण इत्युच्यते। तदुक्तम्—

तन्तूनां दिनसंख्यानां तैस्तादृक् क्षण ईरितः।
भ्रमस्यासंख्यकल्पस्य योग्यः क्षण इहेष्यताम्[1] ॥ इति।

ननु यदेकेनाप्रामाणिकं किञ्चित् कल्प्यते चेत्, तद् दृष्टान्तेनापरेणापि स्वमतसमर्थनमयुक्तमिति चेन्न, "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये"[2] इति श्रुत्या जीवन्मुक्तस्य प्रारब्धकर्मभोगपर्यन्तं शरीरानुवृत्तेः समर्थितत्वात्। श्रुतेरयमर्थः—तस्य = उत्पन्नसाक्षात्कारस्य, तावदेव = तावानेव कालः, चिरं = क्षेपः, सदात्मस्वरूपसम्पत्तेरिति शेषः। कियान् कालः चिरमित्युच्यते? यावत् न विमोक्ष्ये = न विमोक्ष्यते। येन कर्मणा शरीरमारब्धं तस्योपभोगेन क्षयाद् देहपातो यावन्न भवतीत्यर्थः। अथ = शरीरपातक्षण एव, सम्पत्स्ये = सम्पत्स्यते, विदेहकैवल्यं प्राप्नोतीति। नात्राथशब्द आनन्तर्यार्थः। नहि देहमोक्षस्य सत्सम्पत्तेश्च कालभेदोऽस्ति, येनाथशब्द आनन्तर्यार्थः स्यात्। किञ्च, "विमुक्तश्च विमुच्यते"[3] इति श्रुत्यापि जीवन्मुक्तस्य विदेहमोक्षपर्यन्तं शरीरधारित्वस्य समर्थितत्वादुपादानभूताविद्याया नाशेऽपि न तत्कार्यस्य शरीरादेरनुवृत्तिकल्पनमप्रामाणिकम्। अत एवोक्तं विद्यारण्यस्वामिभिः—

विना क्षोदक्षमं मानं तैर्वृथा परिकल्प्यते।
श्रुतियुक्त्यनुभूतिभ्यो वदतां किं न दुःशकम् ॥ इति।

श्रीमधुसूदनस्वामिनः—यथा यागे नष्टेऽपि तत्सूक्ष्मावस्थारूपेणापूर्वेण स्वर्गप्राप्तिः, तथा तत्त्वज्ञानेनाविद्याया नाशेऽपि "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः"[4] इत्यादिश्रुत्याऽविद्यालेशानुवृत्तेः समर्थितत्वात् तेनैवाविद्यालेशेन जीवन्मुक्तस्य शरीरादिव्यवस्थेति प्रतिपादयन्ति। तथा हि यथा—

---

१. अ० ब्र० सि०, पृ० २८६.
२. छा० उ० ६।१४।२.
३. कठ० २।५।१.
४. श्वे० उ० १।१०.

तस्मात् फले प्रवृत्तस्य यागादेः शक्तिमात्रकम् ।
उत्पत्तावपि पश्चादेरपूर्वं न ततः पृथक् ॥

इति वार्त्तिकेन यागे गतेऽपि यागसूक्ष्मावस्थारूपमपूर्वं यागेसाधनतानिवार्हक-मङ्गीक्रियते, तथाऽज्ञाने गतेऽपि तत्सूक्ष्मावस्थारूपो लेशो देहादिप्रतीत्यनु-कूलः स्वीक्रियते, स्वर्गजनकताग्राहकश्रुतेरिवात्रापि जीवन्मुक्तिश्रुतेस्तादृगर्थ-स्वीकारात् । तस्मादविद्यालेशानुवृत्त्या जीवन्मुक्तिरुपपन्नतरा"[1] इति । पूज्यपादसर्वज्ञात्ममुनिस्तु—

सम्यग्ज्ञानविभावसुः सकलमेवाज्ञानतत्सम्भवं
सद्यो वस्तुबलप्रवर्तनमरुद्व्यापारसंदीपितः ।
निर्लेपेन हि दन्दहीति न मनागप्यस्य रूपान्तरं
संसारस्य शिनष्टि तेन विदुषः सद्यो विमुक्तिर्ध्रुवा ॥

जीवन्मुक्तिप्रत्ययं शास्त्रजातं
जीवन्मुक्ते कल्पिते योजनीयम् ।
तावन्मात्रेणार्थवत्त्वोपपत्तेः
सद्यो मुक्तिः सम्यगेतस्य हेतोः[2] ॥

इति विरोधिसाक्षात्कारोदये लेशतोऽप्यविद्याऽनुवृत्त्यसम्भवात् "तस्य तावदेव चिरम्"[3] इति श्रूयमाणं जीवन्मुक्तिशास्त्रमर्थवादमात्रम्, शास्त्रस्य जीवन्मुक्तिप्रतिपादने प्रयोजनाभावात् । अतः कृतनिदिध्यासनस्य ब्रह्म-साक्षात्कारोदयमात्रेण सविलासवासनाऽविद्यानिवृत्तिरित्यपि कश्चित् पक्षमाह ।

वस्तुतस्तु यत्र देहपाताव्यवहितपूर्वक्षणे तत्त्वसाक्षात्कारस्तत्र न जीवन्मुक्तिः सम्भवति, यत्र पुनः प्रारब्धावशेषस्तत्र प्रारब्धकर्मपरिक्षयपर्यन्तं जीवन्मुक्तिरभ्युपेयैव । अत एव भगवान् बादरायणः—"भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते"[4] इति सूत्रेण तत्त्वज्ञस्य प्रारब्धभोगानन्तरमेव विदेहकैवल्यं प्रतिपादितवान् ।

---

१. अ० ब्र० सि०, पृ० ८९२.
२. सं० शा० ४।३८-३९.
३. छा० उ० ६।१४।२.
४. ब्र० सू० ४।१।१९.

ज्ञानस्य सप्तभूमयः

किञ्च, यदि जीवन्मुक्तिर्नाङ्गीक्रियेत, तदा योगवासिष्ठे आदिकविना वाल्मीकिनोक्ता ज्ञानस्य सप्तभूमयो निरर्थिकाः स्युः। महर्षिणा—

शास्त्रसज्जनसम्पर्कैः प्रज्ञामादौ विवर्धयेत्।
प्रथमा भूमिकैषोक्ता योगस्यैव च योगिनः॥
विचारणा द्वितीया स्यात् तृतीयाऽसङ्गभावना।
विलापनी चतुर्थी स्याद्वासनाविलयात्मिका॥
शुद्धसंविन्मयानन्दरूपा भवति पञ्चमी।
अर्धसुप्तप्रवृद्धाभो जीवन्मुक्तोऽत्र तिष्ठति॥
स्वसंवेदनरूपा च षष्ठी भवति भूमिका।
आनन्दैकघनाकारा सुषुप्तसदृशस्थितिः॥
तुर्यावस्थोपशान्ताथ मुक्तिरेवेह केवलम्।
समता स्वच्छता सौम्या सप्तमी भूमिका भवेत्[1]॥

इति शुभेच्छादिसप्तभूमिकाः प्रकीर्तिताः। तत्र विवेक-वैराग्य-शमदमादिषट्क-सम्पत्तिरूपसाधनत्रयपूर्विका फलपर्यन्तं मोक्षेच्छाकारणीभूता या मुमुक्षुतेत्याचक्षते, सा शुभेच्छा। ततः श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठगुरुमुखाद् वेदान्तवाक्यश्रवणम्, श्रुतस्य चार्थस्य मननं विचारणाख्या द्वितीया भूमिका। ततो निदिध्यासनरूपाभ्यासेन मनस एकाग्रतया तत्र मनसि सूक्ष्मवस्तुग्रहणकरणयोग्यता या, सा तनुमानसाख्या तृतीया भूमिका। इमास्तिस्रोऽपि भूमिका ज्ञानप्राप्तेः साधनरूपाः सन्ति। आसु तिसृष्वपि भूमिकासु सर्वमिदं जगद् भेदविशिष्टं प्रतीतं भवतीति जाग्रदवस्थानाम्नाऽपीमाः कीर्त्यन्ते। तदुक्तम्—"पूर्वावस्थात्रयं त्वत्र जाग्रदित्येव संस्थितम्"[2] इति।

ततोऽस्याधिकारिणः पुरुषस्य "तत्त्वमसि"[3] इति महावाक्येन निर्विकल्पकब्रह्मात्मैक्यविषयकः साक्षात्कारो भवति, इयमेव सत्त्वापत्त्याख्या चतुर्थी भूमिका। अस्यां च चतुर्थ्यां भूमिकायां सर्वमिदं जगत् स्वप्नवद् मिथ्यारूपेण भातीति स्वप्नावस्थानाम्नापीयं निगद्यते। तदुक्तम्—"चतुर्थी स्वप्न इत्युक्ता स्वप्नाभं यत्र वै जगत्"[4] इति। इमां चतुर्थीं भूमिकामापन्नः पुमान्

१. यो० वा० पू० १२०।१-५.
२. यो० वा० पू० १२०।७.
३. छा० उ० ६।८।७.
४. यो० वा० पू० १२०।७.

'ब्रह्मवित्' इति नाम्ना कथ्यते शास्त्रकृद्भिः। पञ्चम-षष्ठ-सप्तम-भूमिकास्तु तिस्रोऽपि जीवन्मुक्तस्यैवावान्तरभेदरूपा इति बोद्धव्यम्।

तत्र सविकल्पकसमाध्यभ्यासेन निरुद्धे मनसि येयं निर्विकल्पकसमाध्यवस्था सैव असंसक्तिः। इयं च पञ्चमी भूमिका सुषुप्तिरिति नाम्नापि कथ्यते। एतद्भूमिको योगी स्वयमेव समाधितो व्युत्थानं लभत इति 'ब्रह्मविद्वरः' इति नाम्नाऽसावभिधीयते। ततोऽसंसक्तिभूमिकापरिपाकेन चिरकालं यन्निर्विकल्पकसमाध्यवस्थास्थैर्यं सा पदार्थभाविनी। इयं च षष्ठी भूमिका गाढसुप्तिरिति नाम्नापि व्यवह्रियते। तदुक्तम्—

आनन्दैकघनीभावात् सुषुप्ताख्या तु पञ्चमी।
असंवेदनरूपाथ षष्ठी तुर्यपदाभिधा॥
तुर्यातीतपदावस्था सप्तमी भूमिकोत्तमा।
मनोवचोभिरग्राह्या स्वप्रकाशपदात्मिका[1]॥ इति।

इमां सप्तमीं भूमिकां प्राप्तो योगी शिष्यादिप्रयत्नेन समाधितो व्युत्थानं लभते न स्वयमित्यसौ 'ब्रह्मविद्वरीयान्' इत्यभिलप्यते। यत्समाध्यवस्थातो नायं स्वयं व्युत्थानं लभते, नापि शिष्यादिप्रयत्नतो व्युत्थानं प्राप्नोति, किन्तु सर्वथा भेददर्शनाभावेन तद्रूप एव समुपजायते, स्वप्रयत्नं विनैव परमेश्वरप्रेरितात् प्राणवायुवशात् प्रारब्धकर्मवशाद्वा यस्यां स्थितस्य विदुषः पुरुषस्य देहव्यवहारमन्ये लोका एव साधयन्ति, यस्यां च विद्वान् पुरुषः सर्वदा परिपूर्णपरमानन्दघन एव तिष्ठति, साऽवस्था तुरीयानाम्नी सप्तमी भूमिका। एनां प्राप्तो योगी 'ब्रह्मविद्वरिष्ठः' इति नाम्नाऽभिधीयते। तथैव—

देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा
सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम्।
दैवादपेतमुत दैववशादुपेतं
वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः॥
देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत्
स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः।
तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः
स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः[2]॥

इति भगवता वेदव्यासेनापि ब्रह्मविद्वरिष्ठस्य स्वरूपमुपवर्णितम्।

---

१. यो० वा० पू० १२०।८-९.
२. भा० पु० ११।१३।३६-३७.

एवमुक्ताः सप्तभूमयः प्रयत्नसाध्याः, तत्रापि पञ्चम-षष्ठ-सप्तमभूमिका ज्ञानोत्तरा इति जीवन्मुक्तेरङ्गीकारं विनाऽनुपपन्ना इत्यन्यथाऽनुपपत्त्या जीवन्मुक्तिरङ्गीकर्तव्यैव। येऽसंसक्त्यादिभूमिकाः साधयन्ति, त एव जीवन्मुक्तेर्विलक्षणानन्दमनुभवितुं समर्था भवन्ति, न चान्ये। किञ्च, जीवन्मुक्तानां जीवनव्यवहारे न च शास्त्रस्य शासनं प्रवर्तते। अत एव ज्ञानिनो नैकविधाः। तेषां वैविध्ये स्वेच्छापरेच्छाऽनिच्छारूपप्रारब्धवैचित्र्यमेव कारणम्। अत एव तत्त्वज्ञानां कृष्ण-शुक-वसिष्ठादीनां च न व्यवहारैकरूपता दरीदृश्यते। तदुक्तम्—

कृष्णो भोगी शुकस्त्यागी नृपौ जनकराघवौ।
वसिष्ठः कर्मकर्ता च त एते ज्ञानिनः समाः॥ इति।

एवं कर्मभेदेऽपि सर्वेषाम् 'अहं ब्रह्मास्मि' इति ज्ञानमेकाकारं निरवद्यब्रह्मरूपेणावस्थानं च समानमिति श्रीविद्यारण्यस्वामिनोऽप्याहुः। तथाहि—

आरब्धकर्मनानात्वाद् बुद्धानामन्यथाऽन्यथा।
वर्तनं तेन शास्त्रार्थे भ्रमितव्यं न पण्डितैः॥
स्वस्वकर्मानुसारेण वर्तन्तां ते यथा तथा।
अविशिष्टः सर्वबोधः समा मुक्तिरिति स्थितिः[1]॥ इति।

विदेहमुक्तिः

प्रारब्धकर्माऽधीनस्य भोगस्य परिसमाप्तावारब्धयोः पुण्यपापयोः क्षये विदेहमुक्तिः सम्पद्यते। तथा हि—

अविद्याऽस्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः।
निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः॥

इति वार्त्तिककारोक्त्यनुसारं स्थूलसूक्ष्मरूपाया अविद्यायाः सकार्याया निरतिशयेन विनाशेऽखण्डाकारवृत्तिविषयत्वोपलक्षिताऽऽत्मस्वरूपं विदेहकैवल्यमित्युच्यते। अध्यासनिवृत्तेरधिष्ठानरूपत्वान्नाऽद्वितीयत्वभङ्गापत्तिः। विदेहकैवल्ये च "न च पुनरावर्तते"[2], "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते"[3], 'अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्'[4] इत्यादिश्रुतिसूत्राण्येव प्रमाणानि।

---

१. पञ्च० ६।२८७-२८८.
२. छा० उ० ८।१५।१.
३. ब्र० सू० ४।१।१९.
४. ब्र० सू० ४।४।२२.

विदेहमुक्तौ हि सच्चिदानन्दब्रह्मात्मनाऽवस्थितिरिति प्रकाशमाननित्यसुखरूपतया परमपुरुषार्थत्वोपपत्तिः ।

तदेवमद्वैतवेदान्ते मिथ्याज्ञानप्रयुक्तस्याध्यासस्य तत्त्वज्ञानेनैव निवृत्तिरिति ज्ञानमेवात्र मुक्तौ मुख्योपायः। एवमध्यासनिवृत्तौ चौपाधिकभेदनिवृत्त्या जीवब्रह्मणोरैक्यमङ्गीक्रियते। अत्रात्मनः सच्चिदानन्दरूपत्वात् तदाप्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारान्मोक्षो न न्यायवैशेषिकादिवत् केवलं दुःखनिवृत्तिरूपः, किन्तु सर्वदुःखनिवृत्तिद्वारा परमानन्दप्राप्तिरूपः ।

सिद्धान्तशिखामण्यनुसारं बन्धमोक्षयोः स्वरूपम्

तत्र तावद्वीरशैवदर्शने सङ्कोचविकासवादेन बन्धमोक्षौ व्यवस्थाप्येते, अर्थात् इच्छाज्ञानादिशक्तिसङ्कोचरूपमलत्रयावृतत्वेन बन्धः, पुनस्तासामेव शक्तीनां विकासे मुक्तिरित्यर्थः। अत एवोक्तं श्रीमद्भिः शङ्करशास्त्रिमहाभागैः—"सङ्कुचितशक्तित्रयरूपमलत्रयनिवृत्तिः शक्तिविकासरूपशिवत्वप्राप्तिर्मोक्षः"[1] इति ।

बन्ध (मल) स्वरूपम्

भगवत्पादै रेणुकाचार्यैः—

> जीवत्वं दुःखसर्वस्वं तदिदं मलकल्पितम् ।
> निरस्यते गुरोर्बोधाज्ज्ञानशक्तिः प्रकाशते ॥[2]

इति मलावृतत्वमेव जीवत्वमित्युपदिष्टत्वान्मल एवात्र बन्धनम् । परमेश्वरस्य नैसर्गिकेच्छा-ज्ञान-क्रियाशक्तीनां सङ्कुचितं स्वरूपमेव 'मल' इत्युच्यते। सोऽयं मल आणव-मायीय-कार्मभेदेन त्रिविधः। तत्र परशिवस्येच्छाशक्तिसंकोच आणवमलः। अस्यावरणेन हि जीवः स्वकीयं विभुत्वं विस्मृत्य 'अपूर्णोऽस्मि' इति स्वात्मानमणुत्वेन व्यवहरति। तदुक्तं क्षेमराजाचार्येण—"अपूर्णम्मन्यतारूपमाणवं मलम्"[3] इति ।

---

१. ई० उ० शा० व्या०, पृ० २४.

२. सि० शि० १८।१७, पृ० १३३.

३. प्रत्यभिज्ञा० ९ सूत्रस्य व्याख्या ।

परशिवस्य संकुचिता ज्ञानशक्तिरेव मायीयो मल उच्यते। परशिवस्यापरिमितं ज्ञानं संकुचितं सद् बन्धनकारकं भवतीति "ज्ञानं बन्धः"[1] इत्यस्य सूत्रस्य व्याख्याने—"स एव शिवाभेदाख्यात्यात्मकाज्ञानस्वभावोऽपूर्णम्मन्यतात्मकाणवमलसतत्त्वसंकुचितज्ञानात्मा बन्धः"[2] इति श्रीक्षेमराजेन संकुचितमेव ज्ञानं बन्ध इत्युक्तम्। अत एव भगवता श्रीकृष्णद्वैपायनव्यासेन—

ज्ञानं बन्ध इतीदं तु द्वितीयं सूत्रमीशितुः।
ज्ञानमित्यात्मनस्तस्य किञ्चिज्ज्ञानक्रियात्मकम्॥[3]

इति शिवसूत्रोक्तस्य 'ज्ञानम्' इत्यस्य किञ्चिज्ज्ञानमिति तस्य संकुचितत्वमेवोपस्थापितम्। अनेन मायीयमलाऽऽवरणेन जीवः स्वात्मानं परशिवाद् भिन्नं मत्वा शरीरादिष्वहमिति, सती-पुत्र-गृहादिषु च ममेति व्यवहरति। उक्तं च क्षेमराजाचार्येण—"भिन्नवेद्यप्रथारूपं मायीयं मलम्"[4] इति।

परशिवस्य संकुचिता क्रियाशक्तिरेव कार्ममल इत्यभिधीयते। अयं च शुभाऽशुभवासनारूपः। अनयैव वासनया शुभाऽशुभकर्माणि कुर्वन् तत्फलानि सुखदुःखानि चानुभवन् स्वकर्मानुसारेणैव देवतिर्यङ्मनुष्यादियोनिषु जीवः परिभ्रमति। तदुक्तं रेणुकभगवत्पादैः—

अविद्यामोहिता जीवा ब्रह्मैक्यज्ञानवर्जिताः॥
परिभ्रमन्ति संसारे निजकर्मानुसारतः।
देवतिर्यङ्मनुष्यादिनानायोनिविभेदतः॥
चक्रनेमिक्रमेणैव भ्रमन्ति हि शरीरिणः।
जात्यायुर्भोगवैषम्यकारणं कर्म केवलम्॥[5] इति।

अत एव—"शुभाशुभानुष्ठानमयं कार्ममलम्"[6] इति श्रीक्षेमराजाचार्येण कार्ममललक्षणमुक्तम्।

---

१. शि० सू० १।२.
२. शि० सू० वि०, पृ० १२.
३. शि० पु० ६।१६।४६-४७.
४. प्रत्यभिज्ञा० ९ सूत्रस्य व्याख्या।
५. सि० शि० ५।४७-४९, पृ० ७०-७१.
६. प्रत्यभिज्ञा० ९ सूत्रस्य व्याख्या।

श्रीशिवानुभवशिवाचार्यैरपि— "स्वतादात्म्यापृथग्भावान्यतरसम्बन्धेन कलादिभूम्यन्तस्थूलचिदचिद्रूपशक्तिविशिष्टत्वादस्य जीवचैतन्यस्य सर्वकर्तृत्व-सर्वज्ञत्व-पूर्णत्व-नित्यत्व-व्यापकत्वरूपाः सूक्ष्मशक्तयः संकोचवत्यो भवन्ति। तस्मादस्याप्रतिहतस्वातन्त्र्यरूपेच्छाशक्तिः संकुचिता सती अपूर्णम्मन्यतारूपमाणवमलमित्युच्यते। ज्ञानशक्तिः संकुचिता सती सर्वज्ञत्वस्य किञ्चिज्ज्ञत्वाप्तेरन्तःकरणबुद्धीन्द्रियसम्बन्धवशाद् भेदवेद्यप्रथारूपं मायीयं मलमित्युच्यते। एवं क्रियाशक्तिः संकुचिता सती सर्वकर्तृत्वस्य किञ्चित्कर्तृत्वप्राप्तेः कर्मेन्द्रियसम्बन्धवशात् शुभाशुभानुष्ठानमयं कार्ममलमित्युच्यते"[1] इतीच्छा-ज्ञान-क्रियाशक्तीनां संकुचितस्वरूपमेवाणवादिमलत्रयस्वरूपमिति प्रतिपादितम्।

तदेवमाणवो मलोऽणुत्वापादकत्वेन, मायीयमलोऽखण्डाद्विच्छिद्याणुभूतस्यांशस्य देहसम्बन्धापादकत्वेन, शुभाशुभकर्मप्रवर्तकत्वेन च कार्ममलो जीवस्य बन्धनकारणानि भवन्ति। अत एव श्रीक्षेमराजेनापि—"अपूर्णम्मन्यता-भिन्नवेद्यप्रथा-शुभाशुभवासनात्मकम्"[2] इति क्रमश आणवमायीयकार्ममलस्वरूपमुक्तम्। एतानि च मलत्रयाण्यनादीनि। तस्माद् यथा शिवः परिपूर्णेच्छा-ज्ञान-क्रियाशक्तिविशिष्टस्तथा जीवोऽपि तत्संकोचभूतैराणवमायीय-कार्ममलैः सहजतया आवृतः। अतो जीवः स्वभावतः परमात्मनो भिन्नः। तस्माद् यथा शिवः सत्यस्तथा जीवोऽपि सत्य इति संसारदशायां तयोर्भेदो नौपाधिकः, किन्तु वास्तविकः। मुक्तौ तयोरभेदोऽपि सत्य एवाङ्गीक्रियते। तथाहि स्मर्यते—

शिवः सत्यं जगत्सत्यं जीवः सत्यं स्वभावतः।
तेषामभेदः सत्यो वा क्रिमिभ्रमरयोरिव॥[3] इति।

प्रायः शैवशाक्तदर्शनेष्वपि मलस्य त्रैविध्यमेवाङ्गीक्रियते। किन्तु "आत्माश्रितो दुष्टभावो मलः" इति मललक्षणमभिदधद्भिर्नकुलीशपाशुपतैस्तस्य १. मिथ्याज्ञानम्, २. अधर्मः, ३. सक्तिहेतुः, अर्थाद् विषयासक्तिहेतुर्विषयसन्निधानादिः, ४. च्युतिः = सदाचरणाद् भ्रंशः, ५. पशुत्वमूलम्, अर्थाज्जीवत्वप्रापकोऽनादिसंस्कार इति पञ्चविधत्वमङ्गीक्रियते। तदुक्तम्—

१. शि० द०, पृ० ३५.
२. शि० सू० वि०, पृ० १६.
३. ब्र० सू० श्रीकर० २।३।४०.

मिथ्याज्ञानमधर्मश्च सक्तिहेतुश्च्युतिस्तथा ।
पशुत्वमूलं पञ्चैते तन्त्रे हेया विविक्तितः ॥[१] इति ।

एते च पूर्वोक्तत्रिविधमलेष्वेवान्तर्भवन्ति । एतन्मलत्रयमेव पाशशब्देनाप्यभिधीयते । तदुक्तं शिवमहापुराणे—"मलत्रयमयं पाशं भोगभोग्यत्वलक्षणम्"[२] इति । एतन्मलत्रयरूपपाशबद्धोऽयं जीवः पशुरित्यप्युच्यते । पाशनिवृत्तौ च पशुः पत्या समरसो भवति ।

मोक्षोपायेषु शक्तिपातो दीक्षा च

वीरशैवदर्शनस्य साधनाप्रधानत्वादत्र दीक्षां विना साधने प्रवेशाभावान्मुमुक्षोरत्र दीक्षाऽनिवार्यैव । दीक्षया जीवस्याणवादिमलत्रयनिवृत्तिर्भवति, परब्रह्मपरशिवाख्यमहालिङ्गेन साकं स्वात्माऽभेदरूपशिवज्ञानं च प्राप्यत इति भगवत्पादै रेणुकाचार्यैः—

दीयते च शिवज्ञानं क्षीयते पाशबन्धनम् ।
यस्मादतः समाख्याता दीक्षेतीयं विचक्षणैः ॥[३]

इति दीक्षाशब्दस्याक्षरार्थो निरूपितः । श्रीकृष्णद्वैपायनव्यासेनापि—

संस्कारं परमं पुण्यं शिवेन परिभाषितम् ॥
दीयते येन विज्ञानं क्षीयते पाशबन्धनम् ।
तस्मात् संस्कार एवाऽयं दीक्षेत्यपि च कथ्यते ॥[४]

इति स एवार्थो निरूपितः । श्रीजयरथोऽपि—

दीयते ज्ञानसद्भावः क्षीयन्ते पशुवासनाः ।
दानक्षपणसंयुक्ता दीक्षा तेनेह कीर्तिता ॥[५]

इति वचनमुद्धरन् तमेवाभिप्रायं प्राकटयत् । इयं च दीक्षा न सर्वेषां सुलभा, किन्तु—"शक्तिपातं समालोक्य दीक्षया योजयेदमुम्"[६] इति रेणुकभगवत्पादोक्त्या शक्तिपातविशिष्टानामेव ।

---

१. स० द० सं०, पृ० ३००.
२. शि० पु० ७।२।१७।२७.
३. सि० शि० ६।११, पृ० ८५.
४. शि० पु० ७।२।१५।५.
५. तन्त्रा० वि० १।४३.
६. सि० शि० ६।१०, पृ० ८५

ईश्वरानुग्रह एवात्र 'शक्तिपातः' इत्युच्यते। ईश्वरानुग्रहरूपोऽयं शक्तिपातो बहुषु जन्मसु नित्य-नैमित्तिक-प्रायश्चित्तकर्मानुष्ठानेन पूर्वार्जितपापक्षयरूपमलपरिपाके सति जायते। एतादृशशक्तिपातार्हः साधकस्तप्ततनुः पक्वमलश्चेत्युच्यते। तद्विपरीतश्चातप्ततनुरपक्वमलश्चेत्यभिधीयते। तदुक्तम्—

तपस्तप्ता तनुर्यस्य स तप्ततनुरुच्यते।
परिपक्वो विमोक्षाय सोऽश्नुते लिङ्गधारणम्॥
न करोति तपः पूर्वं सोऽतप्ततनुरुच्यते।
अपक्वोऽयं विमोक्षाय नाश्नुते लिङ्गधारणम्॥[1] इति।

अत एव रेणुकभगवत्पादैः—

अतप्ततनुरज्ञो वै आमः संस्कारवर्जितः।
दीक्षया रहितः साक्षान्नाप्नुयाल्लिङ्गमुत्तमम्॥[2]

इत्यत्रापक्वमलस्य, अत एवेश्वरानुग्रहरहितस्य दीक्षाऽनधिकारिणो वीरशैवसम्प्रदाये क्रियादीक्षायां प्राप्यमाणस्येष्टलिङ्गधारणेऽनधिकारित्वं सूचितम्।

अत्रेदं ज्ञातव्यम्—पूर्वोक्तस्त्रिविधोऽपि मल आमः पक्वश्चेति द्विविधः। तदुक्तं कृष्णद्वैपायनव्यासेन—"मलोऽप्यामश्च पक्वश्च भवेत् संसारकारणम्"[3] इति। तत्र तपसा प्रक्षीणः पक्वः, तद्विपरीतश्चामः। पक्वकर्मा मुमुक्षुरेवेश्वरानुग्रहरूपं शक्तिपातं प्राप्नोति। तदुक्तं जगद्गुरुरेणुकाचार्यैः—

स्वकर्मपरिपाकेन प्रक्षीणमलवासनः।
शिवप्रसादाज्जीवोऽयं जायते शुद्धमानसः॥
शुद्धान्तःकरणे जीवे शुद्धकर्मविपाकतः।
जायते शिवकारुण्यात् प्रस्फुटा भक्तिरैश्वरी॥[4] इति।

एवं जीवोऽनेकजन्मार्जितसुकृतजन्यस्वकर्मपरिपाकवशेन विनष्टमलवासनो नित्याऽनुष्ठितशिवार्चनशिवाचारादिजनितशिवप्रसादप्रभावेण

१. वी० आ० च०, पृ० ७८
२. सि० शि० ६।३९, पृ० ९९
३. शि० पु० ७।१।३१।७२.
४. सि० शि० ५।५२-५३, पृ० ७२.

शुद्धान्तःकरणो यदा जायते, तदाऽस्य जीवस्य किञ्चिज्ज्ञत्व-किञ्चित्कर्तृत्वादिशक्तयो भक्तिरूपेण परिणमन्ति। तदाऽयं जीवोऽङ्ग इत्युच्यते। अस्यैव शुद्धजीवस्य पिण्ड इत्यपि नामान्तरं वर्तते। तदुक्तं भगवत्पादैः—

बहुजन्मकृतैः पुण्यैः प्रक्षीणे पापपञ्जरे।
शुद्धान्तःकरणो देही पिण्डशब्देन गीयते॥
शिवशक्तिसमुत्पन्ने प्रपञ्चेऽस्मिन् विशिष्यते।
पुण्याधिकः क्षीणपापः शुद्धात्मा पिण्डनामकः॥[१] इति।

एतादृशशुद्धान्तःकरणस्यैव साधकस्यात्मानात्मविवेकः सञ्जायते। अनेनैव विवेकेन स शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिभ्यो व्यतिरिक्तं स्वात्मानं ज्ञात्वा, ईश्वरं च स्वस्मादपि भिन्नं स्वस्य प्रेरकं च जानाति। एवं क्षेत्र-क्षेत्रज्ञविवेक्यत्र पिण्डज्ञानीति कथ्यते। तदुक्तमाचार्यैः—

शरीरेन्द्रियबुद्धिभ्यो व्यतिरिक्तः सनातनः।
आत्मस्थितिविवेकी यः पिण्डज्ञानी स कथ्यते॥
शरीरात् पृथगात्मानमात्मभ्यः पृथगीश्वरम्।
प्रेरकं यो विजानाति पिण्डज्ञानीति कथ्यते॥[२] इति।

एवमात्मानात्मविवेकेन सत्संस्कारबलादैहिकामुष्मिकफलभोगेषु विरक्तिर्जायते। विरक्त्या रागद्वेषाद्यन्तरिन्द्रियविषयाणां शब्दादिबहिरिन्द्रियविषयाणां च वैमुख्येन शमदमादिषट्कसम्पत्तिस्ततो मुमुक्षुता, तया च संसारदुःखनिवृत्त्युपायभूते महालिङ्गे जिज्ञासा भक्तिश्चोदेति।

अथ—"तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्"[३] इति श्रुत्यादेशानुसारं पूर्वोक्तपिण्डता-पिण्डविज्ञान-संसारहेयस्थलसम्पन्नो जीवः संसारनाशकं महालिङ्गपर्यायवाचकं परं ब्रह्म जिज्ञासुरुपहारपाणिः सन् शिवसिद्धान्ततत्त्वज्ञं शिष्यसन्देहविच्छेदकं सर्वतन्त्रस्वतन्त्रमाचार्यकुलसञ्जातम् अर्थाद् वीरमाहेश्वराभिधजङ्गमवंशसंजातं लिङ्गाङ्गसामरस्यरहस्यबोधकं भगवन्तं श्रीगुरुमुपसृत्य[४]—

---

१. सि० शि० ५।३१-३३, पृ० ६२-६३.
२. सि० शि० ५।४, ६, पृ० ७३-७५.
३. मुण्ड० १।२।१२.
४. सि० शि० ६।१-७, पृ० ८२-८३, क्रि० सा०, भा० ३, पृ० १३३-१३४.

भो ! कल्याणमहाभागशिवज्ञानमहोदधे ।
आचार्यवर्य सम्प्राप्तं रक्ष मां भवरोगिणम् ॥[१]

इति प्रार्थयेत् । तदा हि गुरुः—"शक्तिपातं समालोक्य दीक्षया योजयेदमुम्"[२] इति रेणुकभगवत्पादादेशानुसारम्—

लक्षणं शक्तिपातस्य प्रबोधानन्दसम्भवः ।
सा यस्मात् परमा शक्तिः प्रबोधानन्दरूपिणी ॥
आनन्दबोधयोर्लिङ्गमन्तःकरणविक्रियाः ।
यथा स्यात् कम्परोमाञ्चस्वरनेत्राङ्गविक्रियाः ॥[३]

इत्युक्तानि शक्तिपातचिह्नानि परीक्ष्य तदनुरूपां दीक्षां विधत्ते ।

दीक्षात्रैविध्यम्

योगाङ्ग-भोगाङ्ग-त्यागाङ्गापरपर्यायेषु कारण-सूक्ष्म-स्थूलाख्येषु विद्यमानानामाणव-मायीय-कार्माख्यानां मलत्रयाणां निवारणार्थं शैव-शाक्तदर्शनेष्विव वीरशैवदर्शनेऽपि त्रिविधा हि दीक्षाऽङ्गीकृता । तदुक्तं कुम्भजं प्रति भगवत्पादै रेणुकाचार्यैः—

सा दीक्षा त्रिविधा प्रोक्ता शिवागमविशारदैः ।
वेधारूपा क्रियारूपा मन्त्ररूपा च तापस ॥[४] इति ।

श्रीमायिदेवोऽपि—

तनुत्रयगतानादिमलत्रयमसौ गुरुः ॥
दीक्षात्रयेण निर्दग्ध्वा लिङ्गत्रयमुपादिशत् ।
यथा पुरत्रयं दग्धं युगपत् पुरवैरिणा ॥
तथा मलत्रयं दग्धं युगपद् देशिकात्मना ।
वेधा-मनु-क्रियाकारा दीक्षा शैवी शिखा मता ॥[५]

इति दीक्षात्रयेण मलत्रयनिवृत्तिं प्रतिपादयामास ।

---

१. सि० शि० ६।९, पृ० ८४.
२. सि० शि० ६।१०, पृ० ८५.
३. क्रि० सा०, भा० २, पृ० १९५.
४. सि० शि० ६।१२, पृ० ८५.
५. अनु० सू० ५।५२-५४.

वेधा दीक्षा

गुरोरालोकमात्रेण हस्तमस्तकयोगतः ।
यः शिवत्वसमावेशो वेधा दीक्षेति सा मता ॥[१]

इत्याचार्योक्त्यनुसारं यदा गुरुः स्वदिव्यदृष्टिपातेन स्वामृतकरेण च शिष्यस्य मस्तकं स्पृष्ट्वा शिष्ये चिद्रूपमाविष्करोति, अर्थाद् गुरोरालोकेन हस्तमस्तकसंयोगेन च शिष्यस्य स्वकीयचिद्रूपबोधो भवति, सा वेधा दीक्षेत्युच्यते । अनया दीक्षया शिष्यस्याणवमलो निवर्तते, 'शिवोऽहम्' इति भावनाया उदयश्च जायते । इयमेव 'शिवोऽहम्' इति भावना भावलिङ्गमित्युच्यते । एवं वेधादीक्षयाऽऽणवमलनिवृत्तौ सत्यां शिवोऽहमिति भावनया शिवजीवयोः सामरस्यरूपयोगप्राप्तिर्भवतीति वेधादीक्षया प्राप्तशिवोऽहंभावनारूपभावलिङ्गकोऽयं जीवोऽत्र सिद्धान्ते 'योगाङ्ग' इत्युच्यते । अत एव—

संयुयोज त्रिधाभूतं परादीक्षाबलेन तु ।
योगाङ्गे भावलिङ्गं तु वेधादीक्षाबलेन वै ॥[२]

इति मायिदेवेनापि वेधादीक्षया योगाङ्गे भावलिङ्गधारणमुपदिष्टम् ।

मान्त्री दीक्षा

"मान्त्री दीक्षेति सा प्रोक्ता मन्त्रमात्रोपदेशिनी"[३] इत्याचार्योक्त्या शिष्यस्य दक्षिणकर्णे निगूढं यथा स्यात् तथा यः पञ्चाक्षरीमन्त्रमात्रोपदेशोऽस्ति, सा मननत्राणधर्मिणी मान्त्री दीक्षेति कथ्यते । शिवो हि पञ्चाक्षरमन्त्रस्वरूपः, अतोऽस्य मन्त्रस्य गुर्वादेशानुसारं प्राणायामपूर्वकं पुनः पुनरावृत्त्या मननेन च साधकस्य सूक्ष्मशरीरे, अर्थान्मनसि विद्यमानो मोहरूपो भेदापादकश्च मायीयो मलो निवृत्तो भवति । किञ्च, अनया दीक्षया शिष्यस्य 'चिद्रूपोऽहम्' इत्याकारकः प्रबोधो जायते । इयमेव 'चिदहन्ता' 'प्राणलिङ्गम्' इति कथ्यते । एवं शिष्यस्य मायीयमलनिवारिका प्राणलिङ्गप्रबोधिका च दीक्षा मान्त्री दीक्षेत्याख्यायते । एतादृशदीक्षासम्पन्नो हि साधकः सर्वाण्यपि भोग्यवस्तूनि परशिवाय विनिवेद्यैवोपभुङ्क्त इत्ययं 'भोगाङ्ग' इत्यभिधीयते । अत एव—"मन्त्र-

१. सि० शि० ६।१३, पृ० ८६.
२. अनु० सू० ५।५७.
३. सि० शि० ६।१४, पृ० ८६.

दीक्षाबलेनैव भोगाङ्गे प्राणलिङ्गकम्"[1] इति शिवयोगिना मायिदेवेन भोगाङ्गापरपर्याये सूक्ष्मशरीरे मान्त्रदीक्षया प्राणलिङ्गधारणमुपदिष्टम् ।

क्रियादीक्षा

"कुण्डमण्डलिकोपेता क्रियादीक्षा क्रियोत्तरा"[2] इत्याचार्योक्त्या मण्डपदेवतादिप्रतिष्ठापूर्वकक्रियाप्रधाना हि दीक्षा क्रियादीक्षेत्युच्यते । वीरशैवसिद्धान्ते एतत्सम्प्रदायप्रवर्तकानां रेणुकदारुकादिपञ्चाचार्याणां सम्प्रदायानुवर्तिन आचार्याः पट्टाभिषिक्ताः परम्परागतमठस्थलसमुत्पन्ना एव गुरवो दीक्षां प्रदास्यन्ति[3] । ते खल्वेकस्मिन् शुभमुहूर्ते मठमन्दिरादिपवित्रस्थानेषु मण्डपं विरचय्य तन्मध्ये रेणुक-दारुक-घण्टाकर्ण-धेनुकर्ण-विश्वकर्णाख्य-भुवनप्रसिद्धपञ्चाचार्यप्रतीकान् पञ्चकलशान् संस्थाप्य तेषु तत्तदाचार्यानाहूय तत्साक्षित्वे च कलशोदकैः शिष्यं त्रिवारमभिषिच्य, शिष्यस्य मांसपिण्डं देहं मन्त्रपिण्डं विधातुं तस्य दक्षिणकर्णे शिवपञ्चाक्षरमहामन्त्रं निगूढम्, अर्थात् परश्रुतिगोचरीभूतं यथा न भवति तथा कीर्तयन्ति । किञ्च, तदानीमेव तस्याः पञ्चाक्षर्याः स्वरूपम्, तस्याश्छन्दः, तन्मन्त्रद्रष्टारं महर्षिम्, तद्देवता-प्रत्यधिदेवताः, करन्यासमङ्गन्यासं च निरूपयन्ति । तदुक्तं रेणुकाचार्यैः—

पञ्चब्रह्ममयैस्तत्र स्थापितैः कलशोदकैः ।
आचार्यः सममृत्विग्भिस्त्रिः शिष्यमभिषिञ्चयेत् ॥
अभिषिच्य गुरुः शिष्यमासीनं परितः शुचिम् ।
ततः पञ्चाक्षरीं शैवीं संसारभयतारिणीम् ॥
तस्य दक्षिणकर्णे तु निगूढमपि कीर्तयेत् ।
छन्दोरूपमृषिं चास्य देवतान्यासपद्धतिम् ॥[4] इति ।

एवं मन्त्रोपदेशेन शिष्यदेहं संशोध्य पञ्चसूत्रप्रक्रियया विनिर्मितमङ्गुष्ठप्रमाणं शैलजं शिवलिङ्गं[5] यद्वा नर्मदाबाणं गृहीत्वा जलाधिवास-धान्याधि-

१. अनु० सू० ५।५८.

२. सि० शि० ६।१५, पृ० ८६.

३. क्रि० सा०, भा० ३, पृ० १३३; सि० शि० ६।४-७, पृ० ८२-८३.

४. सि० शि० ६।१९-२१, पृ० ८७-८८.

५. लिङ्गवृत्तसमं पीठं दैर्घ्यं विस्तार एव च ।
तदर्धं गौमुखं चैव प्रोक्तं लिङ्गस्य लक्षणम् ॥ (क्रि० सा०, भा० ३, पृ० ४१)

वासक्रियया पञ्चगव्यैः पञ्चामृताभिषेकैश्च तस्य शिलात्वं निवर्त्य मूलपञ्चाक्षरमन्त्रेण संस्कृते तस्मिन् शिवलिङ्गे शिवकलानियोजनद्वारा प्राणप्रतिष्ठां च कृत्वा तल्लिङ्गं शिष्यस्य हस्ते प्रदाय,

प्राणवद्धारणीयं तत्प्राणलिङ्गमिदं तव ।
कदाचित् कुत्रचिद्वापि न वियोजय देहतः ॥
यदि प्रमादात् पतिते लिङ्गे देहान्महीतले ।
प्राणान् विमुञ्च सहसा प्राप्तये मोक्षसम्पदः ॥[1]

इत्युपदिशन्ति । एवं क्रियादीक्षया प्राप्तमिदं शिवलिङ्गमिष्टलिङ्गमित्यभिधीयते । इष्टलिङ्गधारणमेव क्रियादीक्षायाः परमोद्देश्यम् । अनया क्रियादीक्षया कार्ममलस्य, अर्थात् शुभाशुभवासनानां निवृत्तिर्जायते ।

तदेवं वीरशैवसिद्धान्ते मुक्त्युपायेषु दीक्षायाः प्राधान्यं वर्तते । पूर्वोक्तो दीक्षारहितः पुरुषो बद्धजीव इति, यद्वा पशुरिति; दीक्षासम्पन्नश्च शुद्धजीव इति, गुर्वादेशानुसारं प्राप्तशिवस्वरूपश्च मुक्तजीव इति शिवागमेषु प्रतिपाद्यते । तदुदाहृतं भाष्यकारैः श्रीपतिपण्डिताराध्यैः—

बद्धशुद्धादिभेदेन जीवत्रयमिदं स्मृतम् ।
गुरुदीक्षाविहीनश्च शिवभक्तिविवर्जितः ॥
स्वकर्तृत्वाभिमानी तु बद्धः स पशुरुच्यते ।
गुरुदीक्षां परां लब्ध्वा कैङ्कर्यत्रयसंयुतः ॥
शक्त्यादिसद्गुणोपेतो मुमुक्षू रागवर्जितः ।
शिवाधीनः सुधीर्भक्तः शुद्धजीव इति स्मृतः ॥
शिवयोगशिवज्ञानविभवानन्दसंयुतः ।
प्रचण्डातपमध्यस्थशुद्धकर्पूरदीपवत् ॥
शिवाकारे पराकाशे कोटिसूर्यप्रकाशके ।
विलीनचित्तवृत्तिस्तु मुक्तजीव इति स्मृतः ॥[2] इति ।

उक्तेषु त्रिविधजीवेषु दीक्षासम्पन्नः शुद्धजीव एव मोक्षाधिकारीति स एव मुमुक्षुरित्युच्यते ।

---

१. सि० शि० ६।५-६, पृ० ९०.
२. ब्र० सू० श्रीकर० २।३।४६.

ज्ञानकर्मणोः समसमुच्चयः

अत्र वीरशैवसिद्धान्ते पूर्वमीमांसकैरिव न केवलं कर्मणो न वा सांख्य-न्याय-वैशेषिकाद्वैतवेदान्तिभिरिव केवलं ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमङ्गीक्रियते, किन्तु "भावकर्मसमायुक्तं ज्ञानमेव विमुक्तिदम्"[1] इत्याचार्योक्त्या भावकर्म-समुच्चितं ज्ञानं मोक्षहेतुरित्युररीक्रियते। अत्र भावना तूभयान्वयिनी, अर्थात् कर्माचरणे ज्ञानप्राप्तौ च भावनाया आवश्यकता वर्तते। तत्र कर्मान्विता भावना भक्तिरिति, ज्ञानान्विता च भावना निदिध्यासनमिति कथ्यते। अत एव भगवत्पादै रेणुकाचार्यैः—

अर्थहीना यथा वाणी पतिहीना यथा सती।
श्रुतिहीना यथा बुद्धिर्भावहीना तथा क्रिया॥[2]

इति भावनारहितस्य कर्मणो निन्दां कृत्वा,

भावनाविहितं कर्म पावनादपि पावनम्।
तस्माद् भावनया युक्तं परधर्मं समाचरेत्॥
भावेन हि मनःशुद्धिर्भावशुद्धिश्च कर्मणा।
इति सञ्चिन्त्य मनसा योगी भावं न संत्यजेत्॥
शिवभावनया सर्वं नित्यनैमित्तिकादिकम्।
कुर्वन्नपि महायोगी गुणदोषैर्न बाध्यते॥[3]

इति भावनाविशिष्टस्य कर्मणः प्राशस्त्यमुक्तम्। एवमेव—

चक्षुर्हीनो यथा रूपं न किञ्चिद्वीक्षितुं क्षमः।
भावहीनस्तथा योगी न शिवं द्रष्टुमीश्वरः॥[4]

इति निषेधविधया भावनाविशिष्टस्य ज्ञानस्यापि प्राशस्त्यमुक्तम्। तस्माद् भावकर्मसमन्वितं ज्ञानं मोक्षकारणमिति निश्चीयते।

ननु यदि ज्ञान-कर्म-भावनानां त्रयाणामपि मोक्षसाधनत्वम्, तर्हि— "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय"[5] इति श्रुतौ

---

१. सि० शि० १६।२, पृ० ७९.
२. सि० शि० १६।५, पृ० ७७.
३. सि० शि० १६।२-४, पृ० ९३-९४.
४. सि० शि० १६।६, पृ० ७७.
५. श्वे० उ० ३।८.

ज्ञानातिरिक्तस्य मोक्षसाधनत्वं निरस्य ज्ञानस्यैकस्यैव मोक्षसाधनत्वश्रवणं विरुध्येत, इति चेन्न, ज्ञानकर्मणोः समसमुच्चयेन, ज्ञानकर्मणोरङ्गाङ्गिभाव-समुच्चयेन चेति द्विधाऽत्र समाधातुं शक्यत्वात् । तथा हि—

अन्धपङ्गुवदन्योन्यसापेक्षे ज्ञानकर्मणी ।
फलोत्पत्तौ विरक्तस्तु तस्मात् तद्द्वयमाचरेत् ॥
ज्ञाने सिद्धेऽपि विदुषां कर्मापि विनियुज्यते ।
फलाभिसन्धिरहितं तस्मात् कर्म न संत्यजेत् ॥
आचार एव सर्वेषामलङ्काराय कल्प्यते ।
आचारहीनः पुरुषो लोके भवति निन्दितः ॥
ज्ञानेनाचारयुक्तेन प्रसीदति महेश्वरः ।
तस्मादाचारवान् ज्ञानी भवेदादेहपातनम् ॥[1]
ज्ञानहीनं सदा कर्म पुंसां संसारकारणम् ।
तदेव ज्ञानयोगेन संसारविनिवर्तकम् ॥[2]

इत्यादिस्थलेषु रेणुकभगवत्पादाचार्या महर्षिमगस्त्यं प्रति ज्ञानकर्मणोः समसमुच्चयं प्रतिपादितवन्तः । इदमत्र रहस्यम्—कर्म तावद् द्विविधम्—पतिकर्म, पशुकर्म चेति । तत्राऽग्निष्टोमाद्यश्वमेधान्तानि यज्ञानि स्वर्गादि-साधनानीति नहि तैर्निःश्रेयसप्राप्तिरिति च पाशाश्रयत्वात् तेषां पशुकर्मता । इष्टलिङ्गधारण-लिङ्गार्चन-लिङ्गार्पितप्रसादग्रहण-लिङ्गानुसन्धान-गुरुजङ्गम-पूजन-तत्पादोदकप्रसादसेवन- लिङ्गाङ्गसामरस्यबोधकपञ्चाक्षरमन्त्रजप-भस्म-रुद्राक्षधारण-पञ्चाचारादिवीरशैवीयधर्माणां पाशमोचकत्वात् तेषां पति-कर्मता । भगवत्पादैर्नीलकण्ठशिवाचार्यैः "अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा"[3] इत्यस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरेऽथशब्दस्य धर्मानन्तर्यार्थमुक्त्वा,

धर्मानन्तर्यमेवातो वाच्यं धर्मो द्विधा मतः ।
पशुधर्मः प्राथमिकः पतिधर्मो द्वितीयकः ॥
पशुधर्म इति प्राहुर्यस्तु काम्यफलप्रदः ।
निष्कामेन स्वपापस्य विच्छित्त्यै समनुष्ठितः ॥
यो धर्मस्तं तु शास्त्रेषु पतिधर्मं प्रचक्षते ।[4]

---

१. सि० शि० १६।११-१४, पृ० ७४-७५.
२. सि० सि० १६।४, पृ० ८०.
३. ब्र० सू० १।१।१.
४. क्रि० सा०. भा० १, पृ० १६-१७.

इति तस्य धर्मस्य द्वैविध्यं प्रतिपाद्य,

भस्मधारणमुख्यं हि कालाग्न्युपनिषन्मुखैः ।
बृहज्जाबालमुख्यैश्च विहितं तत् पदे पदे ॥
रुद्राक्षधारणं चैव दहरोपासनादिकम् ।
काल्योः शिवपूजा च त्रिषु कालेषु वा सदा ॥
विद्यासु श्रुतिरुत्कृष्टा रुद्रैकादशिनी श्रुतौ ।
तत्र पञ्चाक्षरो मन्त्रः शिव इत्यक्षरद्वयम् ॥
इति श्रुतिशिरोरत्नशिरोरत्नमनोर्जपः ।
आचार्यदेव इत्युक्तमन्त्रदेशिकपूजनम् ॥
प्रसादग्रहणं तस्येत्याद्याः पाशविमोचकाः ।
पतिधर्मा इमे ज्ञेयास्तदानन्तर्यमत्र च ॥[1]

इति पतिधर्माणां स्वरूपं प्रपञ्चितम् । किञ्च, तैरेवाचार्यचरणैः—

अनुतिष्ठन् पशोर्धर्मान् पतिधर्मान् स चार्हति ।
यथा पिपीलिका वृक्षमूलमाघ्राय तत्फलम् ॥
आरुह्य लभते तद्वत् पतिधर्मैकतत्परः ।
यथा विहङ्गः पक्षाभ्यां फलितं वृक्षमागतः ॥
पश्यन् फलमवाप्नोति तद्वच्छीघ्रं तदर्हति ।[2]

इत्यादिना निष्कामस्य स्वपापविच्छित्त्यै पशुधर्मानुष्ठानपरस्य पिपीलिकासादृश्यम्, पतिधर्मानुष्ठानपरस्य विहङ्गमसादृश्यमुक्तम् । एतेन पशुधर्माणां निष्कामसमनुष्ठितानामपि पतिधर्मसमर्पकत्वेन परम्परया मुक्तिसाधनत्वम् । पतिधर्माणां तु ज्ञानेन सह साक्षात्कारणत्वं मुक्ताविति पर्यवसितम् । तस्मात् पशुकर्मभिर्यज्ञादिभिः साकं ज्ञानस्य समसमुच्चये विरोधेऽपि पतिकर्मभिरिष्टलिङ्गपूजादिभिर्ज्ञानेन समसमुच्चये न कोऽपि विरोधः । अपि च—

विद्यां चाऽविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥[3]

इति श्रुत्यापि ज्ञानकर्मणोः समसमुच्चयः प्रतिपादितः । अस्याः श्रुतेर्व्याख्यानावसरे पण्डितप्रवर-उमचिगिशङ्करशास्त्रिमहाभागा वीरशैवदर्शनस्य

१. क्रि० सा०, भा० १, पृ० १७.
२. क्रि० सा० भा० १, पृ० १७.
३. ई० उ०, ११.

वैशिष्ट्यमेवं प्रतिपादितवन्तः। तथाहि—"विद्यां च ब्रह्मात्मैक्यज्ञानं च, अविद्यां च विद्याभिन्नां क्रियां च शिवलिङ्गयजनभजनादिरूपाम्, तदुभयं सह मिलितं परस्परं सामानाधिकरण्यापन्नम्, यः परमपुरुषार्थसाक्षात्साधनत्वेन वेद जानाति, स अविद्यया शिवलिङ्गार्पितपतिकर्मणा, मृत्युं मरणजननादिप्रवाहमूलं मलत्रयम्, तीर्त्वा अतिक्रम्य, विद्यया स्वस्वरूपशिवज्ञानेन, अमृतं शक्तिविकासरूपममृतत्वम्, अश्नुते प्राप्नोति"[१] इति।

ननूत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृतीनां कर्मफलत्वादविद्यानिवृत्तिफलत्वाच्च विद्यायाः कथमनयोः सामानाधिकरण्यम्? नहि शुक्तिकाशकलं साकल्येनाकलयतः कलधौतविभ्रमनिवृत्तिः स्नानाचमनकर्मापेक्षया विलम्बते। तस्माद् ब्रह्मसाक्षात्कारस्यैव तदविद्यानिवृत्तिफलकत्वमित्यभ्युपेयम्। श्रूयते च—"तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय"[२] इति। स्मर्यते च—"ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यते। तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः" ॥, इति चेन्न, तेषां वचनानां केवलानामेव स्थूलकर्मणां कैवल्यसाधनत्वनिराकरणपरत्वात्, समुच्चितानामुपपन्नत्वात् तत्साधनभावस्य, अन्यथा—"अन्धं तमः प्रविशन्ति"[३] इत्याद्युक्तेरेकैकनिन्दापुरस्सरम् "विद्यां चाविद्यां च" इत्यादिना ज्ञानकर्मणोः समुच्चितयोर्मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनं न स्यात्। तथा च सङ्कुचितशक्तित्रयरूपमलत्रयनिवृत्तिः शक्तिविकासरूपशिवत्वप्राप्तिर्मोक्षः। तत्र मृत्युशब्दितकार्मादिमलनाशफलकत्वमविद्याशब्दितकर्मणां हार्दाकाशमध्यलिङ्गधारणादीनां सूक्ष्माणाम्, विद्यायास्तु तिरोहितस्वशक्तेराच्छादनविगलनफलकत्वम्, वायोः सूर्याच्छादकमेघनिःसरणफलकत्ववत्।

किञ्च, श्रुतिस्मृतयोऽपि ज्ञानकर्मणोः समसमुच्चयं प्रतिपादयन्ति। तद्यथा—"तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत् तैजसश्च"[४], "सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा। सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम्"[५], "तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च कर्म चोक्तं महामुने"[६], "यथान्नं मधुसंयुक्तं मधु चाऽन्नेन संयुतम्। एवं तपश्च

१. ई० उ० ११ शा०।
२. श्वे० उ० ३।८.
३. ई० उ० १२.
४. बृ० उ० ४।४।९.
५. मु० उ० ३।५.
६. भ० सं० उ० १।३२.

विद्या च संयुक्तं भेषजं महत् ॥" इति। तस्मात् कर्मनिन्दाप्रतिपादकवाक्यानां केवलज्योतिष्टोमादिस्थूलकर्मविषयत्वमेवेति निश्चीयते। नहि ज्ञानसहकृतलिङ्गधारणादिपतिकर्मजन्यमोक्षस्य भवन-दोहन-अभिषव-प्रोक्षणैः पिण्डपयःसोमव्रीहीणामिवोत्पाद्याप्य-विकार्य-संस्कार्यत्वं सम्भवति। उत्पत्त्याप्ति-विकृति-संस्कृतयस्तु ज्ञानाऽसहकृतपशुकर्मणा फलानि सन्तु। ज्ञानविशिष्टलिङ्गधारणादिपतिकर्मणां तु पुनरावृत्तिरहितसर्वज्ञत्वादिषडङ्गशिवत्वप्राप्तिरेव फलमिति निश्चीयते।

डॉ० टि० जि० सिद्धप्पाराध्यमहोदयास्तु पक्षान्तरेणापि समादधति। तद्यथा—"अत्र केचित् पुरुषार्थाधिकरणे विहितत्वाधिकरणे च कर्मणां ज्ञानाङ्गत्वं भाष्ये स्पष्टं प्रतिपादितम्। तत्र यद्यपि ज्ञानकर्मोभयानुष्ठानं सर्वेषामाश्रमिणां विधेयमिति भाष्ये ज्ञानकर्मसमुच्चयशब्दः प्रयुक्तः, अथापि पूर्वमुत्तरत्र च कर्मणामङ्गत्वस्य ज्ञानस्याङ्गित्वस्य च स्पष्टं प्रतिपादनेन समुच्चयो न समसमुच्चयः, अपि त्वङ्गाङ्गिभावसमुच्चय एव। कर्मज्ञानयोरङ्गाङ्गिभावेऽप्यङ्गिनोर्यत्फलं तदेवाङ्गस्यापि फलमिति न्यायेन कर्मणोऽपि मोक्षसाधनत्वं न विरुध्येत। सिद्धान्तशिखामणौ—"अन्धपङ्गुवदन्योन्यसापेक्षे ज्ञानकर्मणी"[1] इति कथनेऽपि, उपसंहारे—"ज्ञानेनाचारयुक्तेन प्रसीदति महेश्वरः"[2] इत्यत्राचारयुक्तेन ज्ञानेनेति निर्देशाज्ज्ञानस्य प्राधान्यं प्रतीयते। ज्ञानस्य प्राधान्ये कर्मणोऽङ्गत्वं स्वतः प्राप्नोत्येव। यदि 'अन्धपङ्गुवत्' इत्यादिश्लोकमात्रेण ज्ञानकर्मणोरुभयोरपि मोक्षसाधनत्वं वक्तव्यमित्याग्रहः, तर्हि—

> शिवोऽहमिति भावो हि शिवतापत्तिकारणम्।
> न ज्ञानमात्रं नाचारो भावयुक्तः शिवो भवेत्[3] ॥

इत्यत्र भावस्यापि मोक्षसाधनत्वकथनेन ज्ञान-कर्म-भावानां त्रयाणामेव समुच्चयो वक्तव्यो भवेत्। अतो ज्ञानमेव साक्षान्मोक्षसाधनम्, भावः कर्म च तदङ्गम्, 'अङ्गिफलमङ्गस्यापि' इति न्यायेन कर्मज्ञानयोरपि मोक्षसाधनत्वात् तथा व्यपदेशः। अतः कर्मज्ञानयोरङ्गाङ्गिभावसमुच्चयो विवक्षितः, न समसमुच्चयः। तथा च कर्मणोऽप्रधानत्वेन स्वातन्त्र्येण तस्य मोक्षसाध-

---

१. सि० शि० १६।११, पृ० ७४.

२. सि० शि० १६।१४, पृ० ७५.

३. सि० शि० १६।२, पृ० ७६.

न्त्वाभावात् "नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यत्र ज्ञानातिरिक्तस्य मोक्ष-साधनत्वनिषेधो न विरुध्यत इति श्रुतिसूत्रागमानां सामरस्यमिति वदन्ति ।

नान्यः पन्थेति वाक्येन मार्गान्तरनिषेधतः ।
तेषां विद्याङ्गता प्रोक्ता नान्यथेति विनिश्चयः ॥

इति क्रियासारेऽपि कर्मणां विद्याङ्गत्वमुक्तम्''[1] इति ।

शिवानुग्रहस्य मोक्षकारणत्वम्

वस्तुतस्तु वीरशैवदर्शने—

शम्भोः शिवप्रसादेन संसारच्छेदकारिणा ।
मोहग्रन्थिं विनिर्भिद्य मुक्तिं यान्ति विवेकिनः ॥
विना प्रसादमीशस्य संसारो न निवर्तते ।
विना सूर्योदयं लोके कुतः स्यात् तमसो लयः ॥
सर्वानुग्राहकः शम्भुः केवलं कृपया प्रभुः ।
मोचयेत् सकलान् जन्तून्न किञ्चिदिह कारणम्[2] ॥

इत्याचार्योक्त्या परशिवानुग्रहादेव मोक्ष इति स्वीक्रियते । स चानुग्रहो न केवलं परशिवज्ञानादेव, अपि तु तदर्थं तदर्चनरूपं कर्माप्यपेक्षते । अत एव रेणुकभगवत्पादैः—"शिवार्चा कर्म विज्ञेयं बाह्यं यागादि नोच्यते"[3] इति कर्मणः,

शिवात्मकमिदं सर्वं शिवादन्यन्न विद्यते ।
शिवोऽहमिति या बुद्धिस्तदेव ज्ञानमुत्तमम् ॥[4]
ज्ञानस्याविषये तत्त्वे शिवाख्ये चित्सुखात्मनि ।
आत्मैकत्वानुसन्धानं ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥[5]

इत्यादिना ज्ञानस्य च लक्षणमुक्तम् । तस्मात् शिवज्ञानसम्पन्नः शिवार्चनेन शिवानुग्रहं प्राप्य मुक्तो भवतीति शिवानुग्रहार्थमपेक्षितयोर्ज्ञानकर्मणोरपि मोक्षहेतुत्वं स्वीकृत्य ज्ञानकर्मणोः समसमुच्चयः प्रतिपाद्यते ।

---

१. श० वि० द०, पृ० १२८-१२९.
२. सि० शि० १८।४-६, पृ० १४८-१४९.
३. सि० शि० ९।२२; पृ० १४४.
४. सि० शि० १६।८, पृ० ८१.
५. सि० शि० १९।४, पृ० १८६.

किञ्च, वीरशैवदर्शने शिवोऽहमिति शिवात्मैक्यज्ञानसम्पन्नो यदि स्वैराचारी स्याच्चेत् तदा सामान्यलौकिका अपि तं दृष्ट्वा स्वैराचारिणो भूत्वा सामाजिकव्यवस्थां दूषयेयुरिति तद्दोषदूरीकरणार्थं रेणुकभगवत्पादा ज्ञानामृतेन तृप्तस्यापि शिवयोगिनो यावज्जीवं नित्यादिविहितकर्मणामनुष्ठानमादिशन्ति। तथा हि—

अधर्मं न स्पृशेत्किञ्चिद्विहितं धर्ममाचरेत्।
तं च कामविनिर्मुक्तं तमपि ज्ञानपूर्वकम्॥

धर्म एव समस्तानां यतः संसिद्धिकारणम्।
निःस्पृहोऽपि महायोगी धर्ममार्गं च न त्यजेत्॥

ज्ञानामृतेन तृप्तोऽपि योगी धर्मं न सन्त्यजेत्।
आचारं महतां दृष्ट्वा प्रवर्तन्ते हि लौकिकाः॥

सदाचारप्रियः शम्भुः सदाचारेण पूज्यते।
सदाचारं विना तस्य प्रसादो नैव जायते॥[1] इति।

तस्माल्लोकसंग्रहार्थं ज्ञानिना कर्मानुष्ठानस्यावश्यकर्तव्यत्वादपि ज्ञानकर्मणोः समुच्चय आवश्यक एव।

ननु तत्त्वज्ञानसम्पन्नोऽपि लोकसंग्रहार्थं यदि कर्म करोति, तर्हि तत्फलभोगोऽपि तस्यावश्यक एवेति चेन्न, ज्ञानिनोऽहङ्कारशून्यत्वात् कर्मफलभोगो न भवत्येव। तदुक्तं रेणुकभगवत्पादैः—

ज्ञानिनो यानि कर्माणि तानि नो जन्महेतवः।
अग्निदग्धानि बीजानि यथा नाङ्कुरकारणम्॥

कर्मणा किं कृतेनापि ज्ञानिनो निरहङ्कृतेः।
विक्रिया प्रतिबिम्बस्था किं करोति हिमद्युतेः॥

ज्ञानी कर्मनिरूढोऽपि लिप्यते न क्रियाफलैः।
घृतादिना यथा जिह्वा भोक्त्री चापि न लिप्यते॥[2] इति।

तदेवं वीरशैवदर्शने ज्ञानिभिरपि लोकसंग्रहार्थं विहितं कर्म कर्तव्यमेव। एवं ज्ञानकर्मोभयनिष्ठः साधकः षट्स्थलोपासनामार्गेण मोक्षमाप्नोति।

---

१. सि० शि० १६।४-९, पृ० ९१-९३.
२. सि० शि० १९।२-५, पृ० १६५-१६६.

षट्स्थलोपासनक्रमः

ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिभिर्वीरशैवैरुपासकः षट्सोपानक्रमेण मुक्तिं प्राप्नोतीति प्रतिपाद्यते। तान्येव षट्सोपानानि 'षट्स्थल'शब्देन व्यवह्रियन्ते। तानि च स्थलानि भक्तः, माहेश्वरः प्रसादी, प्राणलिङ्गी, शरणः, ऐक्य इत्याख्यया प्रसिद्धानि। अत्रोपासनाया ज्ञानस्य च तारतम्येन साधकः प्रथमं भक्तो भवति। पुनः स एवोपासनाबलेन माहेश्वरः, माहेश्वरश्च प्रसादी, प्रसादी च क्रमेण प्राणलिङ्गी भवति। प्राणलिङ्गी क्रमेण शरणो भवति। शरणश्चान्ते शिवैक्यो भवतीति षट्स्थलोपासनायाः क्रमः। तदुक्तं रेणुकभगवत्पादैः—

वीरशैवास्तु षड्भेदाः स्थलधर्मविभेदतः।
भक्तादिव्यवहारेण प्रोच्यन्ते शास्त्रपारगैः॥
आदौ भक्तस्थलं प्रोक्तं ततो माहेश्वरस्थलम्।
प्रसादिस्थलमन्यत्तु प्राणलिङ्गिस्थलं ततः॥
शरणस्थलमाख्यातं षष्ठमैक्यस्थलं मतम्।[1]इति।

१. भक्तः

शैवी भक्तिः समुत्पन्ना यस्यासौ भक्त उच्यते।
तस्यानुष्ठेयधर्माणामुक्तिर्भक्तस्थलं मतम्॥[2]

इत्याचार्योक्त्या भक्तस्थले प्रतिपादितानामाचाराणामाचरणशीलः शिवे श्रद्धावान् च साधको भक्त इत्युच्यते। यो ह्यनेकजन्मार्जितनिष्कामकर्मप्रभावेण शुद्धान्तःकरणः सन् संसारमसारं मन्यमानो गुरोः शरणं गत्वा, दीक्षात्रयेण इष्ट-प्राण-भावाख्यलिङ्गत्रयं प्राप्य, यथाविधि भस्मरुद्राक्षादीन् धारयित्वा शिवपञ्चाक्षरीं जपन्, सोपाधि-निरुपाधि-सहजाख्यदानत्रयं च कुर्वन्, गुरु-लिङ्ग-जङ्गमेषु श्रद्धान्वितः सन् शिवपञ्चयज्ञरतो भवति, स एव भक्त इति तात्पर्यम्। तत्र तपः, कर्म, जपः, ध्यानम्, ज्ञानं चेति पञ्चप्रकारः शिवयज्ञो भवति। तपो नाम शरीरसंशोषः, स च न कृच्छ्रचान्द्रायणादिव्रतैः, किन्तु शिवपूजार्थं सामग्रीसम्पादने यत् शरीरशोषणं तदेव तप इत्युच्यते। एतेन कृच्छ्रचान्द्रायणादिना देहशोषो वीरशैवानां

१. सि० शि० ५।२२-२५, पृ० ६०.

२. सि० शि० ५।२६, पृ० ६१.

न सम्मत इति ज्ञायते। कर्म नाम न यज्ञादिरूपम्, किन्तु शिवलिङ्गपूजैव। एतेन वीरशैवानां ज्योतिष्टोमादीनां निषेधो व्यज्यते। जपो नाम पञ्चाक्षर-महामन्त्रस्य, प्रणवस्य, श्रीरुद्राध्यायस्य वा पुनः पुनरावृत्तिर्न तु वेदाध्ययनादिकम्। आत्मचिन्तनमत्र ध्यानमिति न कथ्यते, किन्तु शिवचिन्तनमेव ध्यानमित्यभिधीयते। एवमेव ज्ञानं नाम न सांख्याद्यन्यशास्त्रार्थज्ञानम्, किन्तु शिवागमार्थविज्ञानमेव ज्ञानमित्युच्यते। एवं भक्तस्थले प्रतिपादित-शिवपञ्चयज्ञरतो हि साधको भक्त इति कथ्यते। तदुक्तं रेणुकभगवत्पादैः—

पञ्चधा कथ्यते सद्भिस्तदेव भजनं पुनः।
तपः कर्म जपो ध्यानं ज्ञानं चेत्यनुपूर्वकम्॥
शिवार्थे देहसंशोषस्तपः कृच्छ्रादि नो मतम्।
शिवार्चा कर्म विज्ञेयं बाह्यं यागादि नोच्यते॥
जपः पञ्चाक्षराभ्यासः प्रणवाभ्यास एव वा।
रुद्राध्यायादिकाभ्यासो न वेदाध्ययनादिकम्॥
ध्यानं शिवस्य रूपादिचिन्ता नात्मादिचिन्तनम्।
शिवागमार्थविज्ञानं ज्ञानं नान्यार्थवेदनम्॥
इति पञ्चप्रकारोऽयं शिवयज्ञः प्रकीर्तितः।
अनेन पञ्चयज्ञेन यः पूजयति शङ्करम्॥
भक्त्या परमया युक्तः स वै भक्त इतीरितः।[1] इति।

एवं च पूर्वोक्तलक्षणयुक्तः श्रद्धाभक्तिमान् साधको भक्त इत्युच्यते।

२. माहेश्वरः

माहेश्वरस्थलं षट्स्थलोपासनाया द्वितीया भूमिकेत्युच्यते। भक्तस्थलस्य भक्ताभिधस्य साधकस्येष्टलिङ्गादिषु विद्यमाना हि श्रद्धा सलिलमुक्तान्यायवत्, अर्थात् स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं जलं घनीभूय यथा मुक्ताफलं भवति, तथा दृढीभूय यदा निष्ठारूपमाधत्ते, तदा स भक्त एव 'माहेश्वरः' इत्यभिधीयते। साधकोऽयं भक्तेः समुत्कर्षेण दृढवैराग्येण च महेश्वरेऽत्यन्त-निष्ठासम्पन्न इति माहेश्वर इत्यभिधीयते। माहेश्वरो ब्रह्मादिसर्वदेवापेक्षया महेश्वर एव श्रेष्ठतमः, स एव मोक्षप्रदश्चेति निष्ठावान् भवति। तदुक्तं माहेश्वरस्य लक्षणं रेणुकभगवत्पादैः—

---

१. सि० शि० ९।२१-२५. पृ० १४४-१४५.

भक्तेर्यदा समुत्कर्षो भवेद् वैराग्यगौरवात् ।
तदा माहेश्वरः प्रोक्तो भक्तः स्थिरविवेकवान् ॥

विश्वस्मादधिको रुद्रो विश्वानुग्रहकारकः ।
इति यस्य स्थिरा बुद्धिः स वै माहेश्वरः स्मृतः ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां महामुने ।
बुद्धियोगात् तदासक्तो भक्तो माहेश्वरः स्मृतः ॥

अनादिमुक्तो भगवानेक एव महेश्वरः ।
मुक्तिदश्चेति यो वेद स वै माहेश्वरः स्मृतः ॥[1] इति ।

अस्यान्तःकरणस्य शुद्धत्वादयं नित्याऽनित्यवस्तुविवेकवान्, इहामुत्रार्थफलभोगेषु विरक्तश्च भवति । किञ्चायम्—

आदातृदातृदेयानां शिवभावं विचिन्त्य हि ।
आत्मनोऽकर्तृभावं च यद्दत्तं सहजं तु तत् ॥[2]

इत्युक्तसहजदाने निष्ठावान् भवति । तदुक्तं रेणुकभगवत्पादैः—

केवले सहजे दाने निष्णातः शिवतत्परः ।
ब्रह्मादिस्थानविमुखो भक्तो माहेश्वरः स्मृतः ॥[3] इति ।

पतिः साक्षान्महादेवः पशुरेव तदाश्रयः ।
अनयोः स्वामिभृत्यत्वमभेदे कथमिष्यते ॥[4]

इत्याचार्योक्त्यनुसारं माहेश्वरः परमात्मानं पतिमिति, स्वात्मानं च तस्य पशुः, अर्थात् सेवक इति मत्वा स्वामिभृत्यभावेन परमात्मानं पूजयति । तस्मान्माहेश्वरावस्थायां जीवपरमात्मनोरत्यन्तभेद एव वर्तते । माहेश्वरावस्थायाः क्रियाप्रधानत्वाद् भेदाऽभावे पूजादिकर्मैव न सम्भवतीति तत्र भेदावस्थाया आवश्यकता वर्तते । तदुक्तम्—

भेदस्य कर्महेतुत्वाद् व्यवहारः प्रवर्तते ।
लिङ्गपूजादिकर्मस्थो न चाद्वैतं समाचरेत् ॥[5] इति ।

---

१. सि० शि० १०।३, ८, १०, १२; पृ० १६७-१७०.

२. सि० शि० ९।५, पृ० १६२.

३. सि० शि० १०।२, पृ० १६७.

४. सि० शि० १०।४, पृ० १७९.

५. सि० शि० १०।६, पृ० १७९.

एवं भेदबुद्धियुक्तोऽयं माहेश्वरः—

अपगच्छतु सर्वस्वं शिरच्छेदनमस्तु वा ।
माहेश्वरो न मुञ्चेत लिङ्गपूजामहाव्रतम् ॥[1]

इत्याचार्योक्त्या स्वेष्टलिङ्गपूजादावेव निष्ठावान् भवति । अयं यदेष्टलिङ्गार्पितमेवान्नमुपभुञ्जन् तद्व्यतिरिक्तं चास्पृशन् स्वदेहवृत्तिं यापयति, तदा 'महामाहेश्वर'[2] इति, यदा च कदाचित् कुत्रचित् शिवापकर्षसम्प्राप्तौ तन्निवारणे स्वप्राणानपि विमुञ्चति, तदा 'वीरमाहेश्वर'[3] इति च कथ्यते ।

ननु शिवस्य सर्वत्र व्याप्तत्वात् कथमिष्टलिङ्गमात्रे शिवभावना कर्तव्येत्युच्यत इति चेन्न, यद्यपि शिवः सर्वगत एव, अथापि सर्वत्र व्याप्तोऽप्यग्निः शमीगर्भे विशेषेण व्यज्यते, तथा शिवोऽपि स्वाधारेष्टलिङ्गे विशेषेण निवसतीति माहेश्वरस्येष्टलिङ्गमात्रे शिवभावना विहिता । तदुक्तं रेणुकभगवत्पादैः—

शिवः सर्वगतश्चापि स्वाधारे व्यज्यते भृशम् ।
शमीगर्भे यथा वह्निर्विशेषेण विभाव्यते भृशम् ॥
नित्यं भासि तदीयस्त्वं या ते रुद्र शिवा तनूः ।
अघोराऽपापकाशीति श्रुतिराह सनातनी ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सर्वस्थानपराङ्मुखः ।
स्वेष्टलिङ्गे महादेवं पूजयेत् पूजकोत्तमः ॥[4] इति ।

एवमिष्टलिङ्गमात्रे महादेवं यजन्नपि माहेश्वरो गच्छता कालेन शिवस्य सर्वगत्वमपि विभावयन् परिपक्वान्तःकरणो भूत्वा माहेश्वरस्थलस्य पराकाष्ठां प्राप्नोति ।

---

१. सि० शि० १०।२, पृ० १७३.

२. अर्पितेनान्नपानेन लिङ्गे नियमपूजिते ।
ये देहवृत्तिं कुर्वन्ति महामाहेश्वरा हि ते ॥ (सि० शि० १०।५, पृ० १७४)

३. शिवापकर्षसम्प्राप्तौ प्राणत्यागेऽप्यशङ्कितः ।
शिवैकनिष्ठः सर्वात्मा वीरमाहेश्वरो भवेत् ॥
(सि० शि० १०।२० पृ० १७१)

४. सि० शि० १०।३, ५-६, पृ० १८५-१८६.

३. प्रसादी

प्रसादिस्थलस्य किल षट्स्थलोपासनायां तृतीया भूमिका। "मनसो निर्मलत्वचिह्नं प्रसादः, तादृशः प्रसादोऽस्यास्तीति प्रसादी" इति व्युत्पत्त्या पूर्वोक्तो माहेश्वरो यदा प्रसादगुणयुक्तमनस्को भवति, तदा प्रसादीति कथ्यते। तदुक्तम्—

लिङ्गनिष्ठादिभावेन ध्वस्तपापनिबन्धनः।
मनःप्रसादयोगेन प्रसादीत्येष कथ्यते॥[1] इति।

"अन्नमयं हि सौम्य मनः"[2] इति श्रुतावन्नस्याणुरूपं मन इति प्रतिपादितम्। तस्माद् यादृशं ह्यन्नं मनोऽपि तादृशमेव। अतो मनः-शुद्ध्यर्थमन्नशुद्धिरावश्यकी। शिवार्पितत्वमेवान्नस्य शुद्धिराख्यायते। तस्मात् शिवार्पितान्नभक्षणेनैव मनःशुद्धिरिति पर्यवस्यति। तदुक्तं रेणुक-भगवत्पादैः—

अन्नशुद्ध्या हि सर्वेषां सत्त्वशुद्धिरुदाहृता।
विशुद्धमन्नजातं हि यच्छिवाय समर्पितम्॥
तदेवं सर्वकालं तु भुञ्जानो लिङ्गतत्परः।
मनःप्रसादमतुलं लभते ज्ञानकारणम्॥
आत्मभोगाय नियतं यद्यद् द्रव्यं समाहितम्।
तत्तत्समर्प्य देवाय भुञ्जीतात्मविशुद्धये॥[3] इति।
यथा शिवप्रसादान्नं स्वीकार्यं लिङ्गतत्परैः।
तथा गुरोः प्रसादान्नं तथैव शिवयोगिनाम्॥[4]

इत्याचार्योक्त्याऽयं साधको लिङ्गार्पितप्रसादमिव गुरुजङ्गमयोरपि प्रसाद-मवधानभक्त्या स्वीकरोति। एवं प्रतिदिनं गुरु-लिङ्ग-जङ्गमानां प्रसादं स्वीकुर्वन् तत्प्रसादमहिम्ना सर्वमपि विश्वं शिवात्मकं पश्यति। तदुक्तम्—

प्रसादे शाम्भवे सिद्धे परमानन्दकारणे।
सर्वं शिवमयं विश्वं दृश्यते नात्र संशयः॥[5] इति।

---

१. सि० शि० ११।२, पृ० १९३.
२. छा० उ० ६।५।४.
३. सि० शि० ११।९-११, पृ० १९५-१९६.
४. सि० शि० ११।१८, पृ० १९८.
५. सि० शि० ११।८, पृ० २१६.

माहेश्वरस्थले साधक इष्टलिङ्गमात्रे शिवत्वबुद्धिमान् भवति। स एव यदा प्रसादिस्थलमायाति, तदा शिवप्रसादेन समस्तविश्वमेव शिवरूपेण पश्यन्नहङ्कारशून्यो भूत्वा जले पद्मपत्रमिव संसारे वर्तमानोऽपि निर्लिप्तो भवति।

४. प्राणलिङ्गी

प्राणलिङ्गस्योपासकः प्राणलिङ्गीति कथ्यते। मूलाधारस्थितेनापानवायुना साकं गुरूपदिष्टमार्गेण प्राणवायोर्यदा संघट्टनं भवति, तदैकं दिव्यज्योतिरुदितं भवति। मूलाधारादुत्पन्नमिदं ज्योतिः सुषुम्नामार्गेण प्रस्थाय कुण्डलिनीमूर्ध्वमुखीं कुर्वद् हृदयस्थाऽनाहतचक्रे, अर्थाद् द्वादशदलकमलकर्णिकायां स्थिरं भवति। ज्योतिरिदमङ्गुष्ठपरिमाणं विद्रुमवर्णं च भवतीति शिवयोगिनो वर्णयन्ति। भास्करोदये यथा तुहिनकणास्तत्प्रकाशे लयं यान्ति, तथाऽस्मिन् ज्योतिषि प्राणवायोर्लयो भवतीति प्राणशक्तिविशिष्टमिदं ज्योतिः प्राणलिङ्गमिति वीरशैवाचार्यैः प्रतिपाद्यते। तथाहि—

> प्राणापानसमाघातात् कन्दमध्याद्यदुत्थितम्।
> प्राणलिङ्गं तदाख्यातं प्राणापाननिरोधिभिः॥
> प्राणो यत्र लयं याति भास्करे तुहिनं यथा।
> तत्प्राणलिङ्गमुद्दिष्टं तद्धारी स्यात् तदाकृतिः॥[1] इति।

पदवाक्यप्रमाणज्ञैर्मरितोण्टदार्यैरपि— "कुम्भकशब्दितप्राणवायुनिरोधजनितकशेरुकादण्डान्तरस्थैकविंशतिग्रन्थिभेदनपूर्वककुण्डलिन्यूर्ध्वमुखीकरणद्वारा हृदयस्थितानाहतपद्माष्टदलव्यतिरिक्तचतुर्दलमध्यस्थकर्णिकान्तःस्थिताङ्गुष्ठपरिमाणविद्रुमप्रभप्राणशक्तिविशिष्टचित्स्वरूपमेव प्राणलिङ्गम्"[2] इति प्राणलिङ्गस्वरूपमुपवर्णितम्।

प्राणलिङ्गिस्थलं हि साधकस्य चतुर्थी भूमिका भवति। भक्त-माहेश्वर-प्रसाद्याख्यास्तिस्रो भूमिकाः क्रियाप्रधाना आसन्। चतुर्थी भूमिका तु ज्ञानप्रधाना वर्तते। अस्यामेवावस्थायां साधकस्य स्वकीयचिद्रूपस्य, अर्थात् प्राणलिङ्गस्य ज्ञानं जायते। एतादृशप्राणलिङ्गज्ञानवानेव प्राणलिङ्गीति कथ्यते। तदुक्तम्—

---

१. सि० शि० १२।६-७, पृ० २-३.

२. वी० आ० च०, पृ० ४५६.

भक्तो माहेश्वरश्चैष प्रसादीति च कीर्तितः ।
कर्मप्राधान्ययोगेन ज्ञानयोगोऽस्य कथ्यते ॥

लिङ्गं चिदात्मकं ब्रह्म तच्छक्तिः प्राणरूपिणी ।
तद्रूपलिङ्गविज्ञानी प्राणलिङ्गीति कथ्यते ॥[1] इति ।

अयं च प्राणलिङ्गी भ्रमरकीटन्यायेन सदा स्वान्तःस्थितं संविल्लिङ्गं भावनामयपदार्थैः प्रपूजयति । तत्र क्षमा ह्यभिषेकजलम्, नित्यानित्यवस्तुविवेको वस्त्रम्, सत्यभाषणमेवाभरणम्, वैराग्यमेव पुष्पमालिका, श्रद्धा हि धूपः, मौनमेव घण्टानादः, बुद्धेश्चिद्रूपलिङ्गरूपत्वमेव नमस्कारक्रियेति प्राणलिङ्गार्चनायाः पदार्थाः प्रतिपादिताः । तथाहि—

क्षमाऽभिषेकसलिलं विवेको वस्त्रमुच्यते ।
सत्यमाभरणं प्रोक्तं वैराग्यं पुष्पमालिका ॥

गन्धः समाधिसम्पत्तिरक्षता निरहङ्कृतिः ।
श्रद्धा धूपो महाज्ञानं जगद्भासि प्रदीपिका ॥

भ्रान्तिमूलप्रपञ्चस्य निवेद्यं तन्निवेदनम् ।
मौनं घण्टापरिस्पन्दस्ताम्बूलं विषयार्पणम् ॥

विषयभ्रान्तिराहित्यं तत्प्रदक्षिणकल्पना ।
बुद्धेस्तदात्मिका शक्तिर्नमस्कारक्रिया मता ॥

एवंविधैर्भावपुष्पैरुपचारैरदूषितैः ।
प्रत्युन्मुखमना भूत्वा पूजयेल्लिङ्गमान्तरम् ॥[2] इति ।

साधकोऽयमनुभवभक्तिमान् भवति, अर्थात् प्राणलिङ्गयवस्थायामेवास्य स्वहृदयकमले प्रथमतश्चिद्रूपेण शिवानुभवः सञ्जायते । प्राणलिङ्गयवस्था हि ज्ञानेन साकं योगप्रधानापि वर्तते ।

५. शरणः

शिवमेवानन्यभावेन शरणं गतः साधकः 'शरण' इत्युच्यते । शरणावस्था हि षट्स्थलोपासनायां पञ्चमी भूमिका भवति । प्राणलिङ्गिस्थले साधकः चिद्रूपज्ञानवान् भवति, शरणस्थले तस्य शिवानन्दानुभवो भवति ।

१. सि० शि० १२।२-३, पृ० २-३.
२. सि० शि० १२।४-८, पृ० ६-७.

तस्मात् चिद्रूपज्ञानवान् हि प्राणलिङ्गी यदा शिवानन्दमनुभवति, तदा स एव 'शरण' इति कथ्यते ।

सतीपतिन्यायेन साधकोऽयं स्वात्मानं सतीमिति परशिवं च पतिमिति विभावयन् "तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्"[1] इति श्रुतिप्रसिद्धमलौकिकमानन्दमनुभवति । तदुक्तम्—

अङ्गलिङ्गी ज्ञानरूपः सती ज्ञेयः शिवः पतिः ।
यत्सौख्यं तत्समावेशो तद्वान् शरणनामवान् ॥
सतीव रमणे यस्तु शिवे शक्ति विभावयन् ।
तदन्यविमुखः सोऽयं ज्ञातः शरणनामवान् ॥[2] इति ।

तदेवं सर्वप्रयत्नेन मनोवाक्कायकर्मभिः शिवं शरणं गतोऽयं शरणनामकः साधकस्तदनन्तसुखं प्राप्यानन्यचिन्तया मोदते । साधकोऽयं शिवेन साकं सायुज्यं न प्राप्तवानितीयमवस्था भेदाऽभेदरूपा भवति ।

६. ऐक्यः

प्राणलिङ्गादियोगेन सुखातिशयमेयिवान् ।
शरणाख्यः शिवेनैक्यभावनादैक्यवान् भवेत् ॥[3]

इत्याचार्योक्त्या, 'एकस्य भाव ऐक्यम्' इति व्युत्पत्त्या च परशिवेन साकमेकतां प्राप्तो हि ऐक्य इत्युच्यते । शरणे विद्यमाना 'शिवोऽहंभावना' हि यदा दृढीभवति, तदा शिवेनैकतां प्राप्तः शरण एवैक्यो भवति । एतादृशावस्थैव लिङ्गाङ्गसामरस्यावस्थेत्युच्यते । इयमेवान्तिमा षष्ठी भूमिका । शिखिकर्पूरन्यायेन, अर्थाद् अग्निसंयुक्तकर्पूरमिव साधकोऽत्र शिवस्वरूपो भवति ।

जले जलमिव न्यस्तं वह्नौ वह्निरिवार्पितम् ।
परे ब्रह्मणि लीनात्मा विभागेन न दृश्यते ॥[4]

---

१. बृ० उ० ४।३।२१.
२. सि० शि० १३।२, ५; पृ० १९-२०.
३. सि० शि० १४।२, पृ० ३१.
४. सि० शि० २०।२, पृ० २१०.

इति रेणुकभगवत्पादाः शिवैक्यस्य सामरस्यमुपवर्णितवन्तः। एवमैक्यभावमापन्नस्य प्राक्तनः पशुपतिभावः, सतीपतिभावश्च विलीनो भवति। तदा च सर्वत्राद्वैतस्थितिरेव पर्यवस्यति। तदुक्तमाचार्यवर्यैः—

पशुत्वं च पतित्वं च मायामोहविकल्पितम्।
तस्मिन् प्रलयमापन्ने कः पशुः को नु वा पतिः॥

भेदबुद्धिसमुत्पन्नमहासंसारसागरम्।
अद्वैतबुद्धिपोतेन समुत्तरति देशिकः॥

अद्वैतभावनाजातं क्षणमात्रेऽपि यत्सुखम्।
तत्सुखं कोटिवर्षेण प्राप्यते नैव भोगिभिः॥

चित्तवृत्तिसमालीनजगतः शिवयोगिनः।
शिवानन्दपरिस्फूर्तिर्मुक्तिरित्यभिधीयते॥[1] इति।

तदेवं वीरशैवसिद्धान्ते साधको भक्तस्थलादारभ्यैक्यस्थलपर्यन्तं क्रमशो विकासं प्राप्यैक्यस्थले शिवेन साकं समरसो भवति। ऐक्यावस्थायां च संसारकारणीभूतस्य प्राकृताहङ्कारस्य निवृत्तिः, शिवोऽहमित्याकारिकायाः पराहन्ताया उदयश्च भवतीति देहादिषु तस्य रतिर्नैव जायते। अत एवाऽयं देहस्थोऽपि निर्देहीति कथ्यते। तदुक्तं रेणुकभगवत्पादैः—

देहिनोऽपि परात्मत्वभाविनो निरहङ्कृतेः।
निरस्तदेहधर्मस्य निर्देहागम उच्यते॥

गलिते ममताहन्ते संसारभ्रमकारणे।
पराहन्तां प्रविष्टस्य कुतो देहः कुतो रतिः॥

अखण्डसंविदाकारमद्वितीयं सुखात्मकम्।
परमाकाशमात्मानं मन्वानः कुत्र मुह्यति॥[2] इति।

मुक्तेरानन्दरूपत्वम्

मुक्तिरेव परा तृप्तिः सच्चिदानन्दलक्षणा।
नित्यतृप्तस्य मुक्तस्य किमन्यैर्भोगसाधनैः॥[3]

---

१. सि० शि० १४।९,११,१४-१५; पृ० ३४-३५.
२. सि० शि० १८।१,२,५, पृ० १३९-१४०.
३. सि० शि० १८।६, पृ० १५३.

इति रेणुकभगवत्पादैरुक्तत्वाद् वीरशैवैरप्यद्वैतवेदान्तिभिरिव मुक्तेरानन्दरूपत्वमङ्गीक्रियते। इदं च मुक्तिसुखं न ब्रह्मादिलोकवत् सातिशयरूपम्, किन्तु सर्वोत्कृष्टत्वान्निरतिशयरूपमिति प्रतिपाद्यते। तथाहि—

कुतो ब्रह्मा कुतो विष्णुः कुतो रुद्रः कुतो रविः।
साक्षात्कृतपरानन्दज्योतिषः साम्यकल्पना॥

अपरोक्षपरानन्दविलासस्य महात्मनः।
ब्रह्मविष्ण्वादयो देवा विशेषाः सुखबिन्दवः॥

यन्मात्रासहितं लोके वाञ्छन्ति विषयं नराः।
तदप्रमेयमानन्दं परमं को न वाञ्छति॥[1] इति।

जीवन्मुक्तिः

स्वस्वरूपं चिदाकारं ज्योतिः साक्षाद्विचिन्तयन्।
देहवानपि निर्देहो जीवन्मुक्तो हि साधकः॥[2]

शुद्धाचारः शुद्धभावो विवेकी ज्योतिः पश्यन् सर्वतः शैवमेकम्।
ज्ञानध्वस्तप्राकृतात्मप्रपञ्चो जीवन्मुक्तश्चेष्टते दिव्ययोगी॥[3]

इत्याद्यनेकस्थानेषु रेणुकभगवत्पादैर्जीवन्मुक्तिस्वरूपमुपवर्णितम्। एतेन यथा दर्शनान्तरेष्ववशिष्टप्रारब्धस्य ज्ञानिनो भोगेन प्रारब्धपरिक्षयपर्यन्तं जीवन्मुक्तिस्थितिरङ्गीक्रियते, तद्वद्वीरशैवदर्शनेऽपि शिवज्ञानसम्पन्नस्य यावद् देहपातं जीवन्मुक्तिरङ्गीक्रियत इति निश्चीयते। जीवन्मुक्तेरभावे गुरुशास्त्रादिपरम्परैव विच्छिद्येतेति दार्शनिकसमाजे जीवन्मुक्तेः परमावश्यकता वर्तते।

ननु जीवन्मुक्तस्यापि लौकिकप्रवृत्तेर्दृश्यमानत्वात् सोऽपि तज्जन्यदोषभाग् भवेदेवेति चेन्न,

शिवस्य पररूपस्य सर्वानुग्राहिणोऽर्चने।
त्यागो देहाभिमानस्य कार्यार्पितमुदाहृतम्॥

---

१. सि० सि० १९।८-१०, पृ १६३-१६४.
२. सि० शि० १६।६, पृ० ८९
३. सि० शि० १६।९, पृ० ९८.

यदा योगी निजं देहं शिवाय विनिवेदयेत् ।
तदा भवति तद्रूपं शिवरूपं न संशयः ॥[१]

यद्यत्करणमालम्ब्य भुङ्क्ते विषयजं सुखम् ।
तत्तच्छिवे समर्प्यैष करणार्पक उच्यते ॥[२]

शिवे निश्चलभावेन भावानां यत्समर्पणम् ।
भावार्पितमिदं प्रोक्तं शिवसद्भाववेदिभिः ॥

भाव एव हि जन्तूनां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
भावशुद्धौ भवेन्मुक्तिर्विपरीते तु संसृतिः ॥[३]

इत्यादिरेणुकभगवत्पादोक्तिभिर्जीवन्मुक्तः शिवार्पितैरेव काय-करण-भावैर्व्यवहरतीति न त्रिकरणजन्यदोषभाग् भवति । किञ्च,

घ्राणस्य घ्राणमाचारलिङ्गस्य मुखमुच्यते ।
जिह्वायाश्च तथा जिह्वा गुरुलिङ्गमुखं भवेत् ॥

चक्षुषश्च तथा चक्षुः शिवलिङ्गमुखं भवेत् ।
त्वचस्त्वक् चररूपस्य लिङ्गस्य मुखमुच्यते ॥

मुखं प्रसादलिङ्गस्य श्रोत्रं श्रोत्रस्य कथ्यते ।
हृदयं हृदयस्यैव महालिङ्गमुखं भवेत् ॥

एवं लिङ्गमुखं ज्ञेयं तत्तदङ्गे प्रतिष्ठितम् ।[४]

इति शिवागमोक्त्या वीरशैवसिद्धान्ते षडिन्द्रियेषु षड्विधलिङ्गानि भावयित्वा तत्तद्विषयान् तत्तल्लिङ्गाय समर्प्य गन्धादीनां प्रसादरूपेण ग्रहणमुपदिष्टम् । तदनुरूपं जीवन्मुक्तो घ्राणेन्द्रिये आचारलिङ्गं भावयित्वा तस्मै घ्रेयपदार्थगतं गन्धं समर्प्य तदनुभूतं गन्धप्रसादम्, रसनेन्द्रिये गुरुलिङ्गं भावयित्वा तस्मै रस्यपदार्थगतं रसं समर्प्य रसप्रसादम्, चक्षुरिन्द्रिये शिवलिङ्गं भावयित्वा तस्मै रूपं समर्प्य रूपप्रसादम्, त्वगिन्द्रिये चरलिङ्गं भावयित्वा तस्मै स्पर्शं समर्प्य स्पर्शप्रसादम्, श्रोत्रेन्द्रिये प्रसादलिङ्गं भावदित्वा तस्मै शब्दं समर्प्य शब्दप्रसादम्, मनसि च महालिङ्गं भावयित्वा

---

१. सि० शि० १७।१-२, पृ० १०९-११०.
२. सि० शि० १७।२, पृ० १११.
३. सि० शि० १७।१, ३; पृ० ११४-११५.
४. शि० द०, पृ० ४७-४८.

तस्मै तृप्त्याख्यं पदार्थं समर्प्य तत्प्रसादं चोपभुङ्क्ते। एवमेव हस्तपादादि-कर्मेन्द्रियेष्वप्युपर्युक्तानि लिङ्गानि, अर्थात् पाय्विन्द्रिये आचारलिङ्गम्, उपस्थे गुरुलिङ्गम्, पादे शिवलिङ्गम्, पाणौ चरलिङ्गम्, वागिन्द्रिये च प्रसादलिङ्गं भावयित्वा तत्तदिन्द्रियविषयं पूर्ववत् समर्प्य तत्तत्प्रसादं गृह्णातीति जीवन्मुक्तो लिङ्गभोगोपभोगीति च कथ्यते। अपरं च, तैरेव रेणुकभगवत्पादैः—

दर्शनात् स्पर्शनाद् भुक्तेः श्रवणाद् घ्राणनादपि।
विषयेभ्यो यदुत्पन्नं शिवे तत्सुखमर्पयेत्॥[1]

इन्द्रियैरेव जायन्ते पापानि सुकृतानि च।
तेषां समर्पणादीशे कुतः कर्मनिबन्धनम्॥

इन्द्रियाणि समस्तानि शरीरं भोगसाधनम्।
शिवपूजाङ्गभावेन भावयन् मुक्तिमाप्नुयात्॥[2]

इत्यादिरूपेण सर्वेन्द्रियैः शिवप्रसादोपभोगिनो न सांसारिकदोषप्रसक्तिरिति प्रतिपादितत्वान्न जीवन्मुक्तस्य सर्वव्यवहारं कुर्वतोऽपि दोषप्रसक्तिसम्भवः।

नन्वेवं शिवभावमापन्नस्य ज्ञानिन आगामिकर्माभावेऽपि सञ्चितस्य कर्मणः का गतिरिति जिज्ञासायाम्—"ज्ञानिनो यानि कर्माणि तानि नो जन्महेतवः। अग्निदग्धानि बीजानि यथा नाङ्कुरकारणम्॥"[3] इति भर्जित-बीजवत् शिवोऽहमिति ज्ञानेन दग्धसञ्चितकर्मणः शिवयोगिनो नोत्तरजन्म-प्राप्तिरिति रेणुकभगवत्पादा महर्षिमगस्त्यं प्रत्युपदिष्टवन्तः।

एवं शिवोऽहमिति शिवेन सह स्वात्मन ऐक्यं भावयतः शिवयोगिनः शिवोऽहमिति भावना यदा दृढा भवति, तदा तादृशवृत्तिज्ञानस्यापि विलये शिवयोगी शिव एव भवतीति शिवयोगिन इयमवस्था ज्ञानशून्यावस्थे-त्युच्यते। तदानीं ज्ञातृ-ज्ञान-ज्ञेयानां त्रिपुटीनामभावो जायते। जीवन्मुक्त-स्येयं ज्ञानशून्यावस्था जीवन्मुक्तेर्हि पराकाष्ठा उच्यते। अत एवोक्तम्—

---

१. सि० शि० १७।४, पृ० ११०.
२. सि० शि० १७।७, ११; पृ० ११३-११४.
३. सि० शि० १९।१२, पृ० १६५.

सर्वात्मनि परे तत्त्वे भेदशङ्काविवर्जिते ।
ज्ञात्रादिव्यवहारोत्थं कुतो ज्ञानं विभाव्यते ॥

ज्योतिर्लिङ्गे चिदाकारे स्वप्रकाशे निरुत्तरे ।
एकीभावमुपेतस्य कथं ज्ञानस्य सम्भवः ॥

यस्य कार्यदशा नास्ति कारणत्वमथापि वा ।
शेषत्वं नैव शेषित्वं स मुक्तः पर उच्यते ॥'[1] इति ।

तदेवं वीरशैवदर्शने वस्तुतः परमात्मनो भिन्नस्य जीवस्य मुक्तावस्थायां परशिवेन साकमभेदः प्रतिपाद्यते । तस्मादत्र भेदाऽभेदौ सत्यभूतौ वर्तेते ॥ अत एवेदं दर्शनं भेदाऽभेदवादीति नाम्ना व्यवह्रियत इति सर्वं समञ्जसम् ॥

---

१. सि० शि० २०।३, १०-११; पृ० २११-२१३.

श्रीविश्वाराध्याय नमः

सप्तमः परिच्छेदः

दार्शनिकसिद्धान्तसमोक्षा

तदेतावता ईश्वर-जीव-जगद्-बन्ध-मोक्षाख्या दार्शनिकसिद्धान्ता न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-पूर्वोत्तरमीमांसादर्शनानुसारेण तथा सिद्धान्तशिखा-मण्युक्तवीरशैवदर्शनानुसारेण पृथक् पृथग् विस्तरेण पर्यालोचिताः। अधुना न्यायादिदर्शनान्तरोयसिद्धान्तैः साकं सिद्धान्तशिखामण्युक्तवीरशैवाभिमत-दार्शनिकसिद्धान्तानां समीक्षा क्रियते।

ईश्वरस्वरूपसमोक्षा

तत्र तावत् तत्त्वज्ञानप्रतिपादनाय प्रवृत्तेष्वास्तिकनास्तिकदर्शनशास्त्रेषु निखिलेष्वप्युपपाद्यत्वेन निरसनीयत्वेन वेश्वरनिर्देशः प्रातःस्मरणीयचरितै-र्महर्षिभिस्तत्त्वदर्शिभिर्विद्वद्धौरेयैश्च कृतो दरीदृश्यते। तत्र नास्तिकदर्शनेषु चार्वाक-जैन-बौद्धेषु तथाऽऽस्तिकेष्वपि सांख्यमोमांसादर्शनयोर्व्युदसनीयतयै-वेश्वरोपादानं कृतमवलोक्यत इति सर्वसम्प्रतिपन्नोऽयं विषयः।

आस्तिकेषु न्याय-वैशेषिक-योग-अद्वैतवेदान्त-वीरशैवदर्शनेष्वीश्वरसाध-नाय हेतुद्वयं समानमेव दृश्यते। तत्र प्रथमं सृष्टिप्रलयादिसमर्थनम्, द्वितीयं वेदागमप्रामाण्यसमर्थनं च। सांख्या मोमांसकाश्चेश्वरस्य सृष्ट्यादिकर्तृत्वे-नाङ्गीकारे तस्य प्रयोजनसिद्धौ नित्यतृप्तत्वहानिः, असिद्धौ च मन्दप्रवृत्ति-प्रसङ्ग इत्युभयतः पाशारज्जुभयेनेश्वरं नाङ्गीकुर्वन्त्येव। तस्मादत्र वैदिक-दर्शनेष्वीश्वरविषयकविचाराणां पूर्वं पृथक् पृथगालोचितानां परस्परं किं वैशिष्ट्यम्, वीरशैवदर्शनस्य च ततोऽपि किं वैशिष्ट्यमिति समीक्ष्यते।

ईश्वरस्य सगुणत्वनिर्गुणत्वयोः समोक्षा

तत्र न्यायवैशेषिकदर्शनयोरीश्वरस्तदभिमतनवद्रव्यान्तर्गतात्मद्रव्येऽन्तर्भ-वतीति[1] स सगुण एव न निर्गुणः, द्रव्यसामान्यस्य गुणक्रियावत्त्वाङ्गीकारात्।

---

१. "ज्ञानाधिकरणमात्मा। स द्विविधः—जीवात्मा परमात्मा चेति।"

(त० सं०, पृ० १९-२०)

अतोऽत्रेश्वरः सर्वज्ञत्वादिनित्यगुणाश्रयः। योगदर्शने पुरुषविशेष ईश्वर इत्यङ्गीकृत्य तस्य वैशिष्ट्यमविद्यादिपञ्चक्लेशराहित्यं सर्वज्ञत्वाद्युत्कृष्ट-गुणयुक्तत्वं चेति प्रतिपादितत्वात्[1] सोऽपि सगुण एव। अद्वैतवेदान्ते माया-शबलितस्य ब्रह्मणः सगुणत्वं शुद्धब्रह्मणश्च निर्गुणत्वं प्रतिपादितम्। वीरशैव-दर्शनेऽपि परशिवस्याऽविभागपरामर्शदशापन्नचिच्छक्तियुक्तत्वेन निर्गुणत्वम्, विभागपरामर्शदशापन्नसत्त्वादित्रिगुणात्मकमायाशक्तिविशिष्टत्वेन च सगु-णत्वं व्यवस्थाप्यते[2]। अत्रेश्वरस्य सगुणत्वविषये परस्परवैमत्याऽभावेऽपि द्रव्यत्वेन तस्य सगुणत्वप्रतिपादनाऽपेक्षया विलक्षणशक्तिवैशिष्ट्येन सगुणत्वप्रतिपादनमेव योग्यम्। एतद्विषये न्यायवैशेषिकदर्शनाभ्यां योग-अद्वैतवेदान्त-वीरशैवदर्शनान्युत्कृष्टानि प्रतिभान्ति। योगदर्शनस्येश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिगुणयोगाय न कश्चिदुपाधिस्तत्र प्रतिपादितः। अतः स स्वभावत एव सगुणः।

अद्वैतवेदान्त-वीरशैवदर्शनयोस्तु मायासम्बन्धेनेश्वरस्य सगुणत्वं प्रति-पाद्यते। तत्राऽद्वैतिनो 'या मा (नास्ति) सा माया' इति व्युत्पत्त्या मायाया अनिर्वचनीयत्वम्, अत एव तस्य मिथ्यात्वं संसाध्य तथा ब्रह्मचैतन्येन साकमस्याऽऽध्यासिकसम्बन्धं च प्रतिपाद्येश्वरस्य सगुणरूपमपि न पारमार्थिकम्, किन्तु निर्गुणब्रह्मचैतन्यमेव पारमार्थिकमिति व्यवस्थापयन्ति। वीरशैवदर्शने तु—

मं शिवं परमं ब्रह्म प्राप्नोतीति स्वभावतः।
मायेति प्रोच्यते लोके ब्रह्मनिष्ठा सनातनी॥

इति सिद्धान्तागमप्रामाण्येन 'मं = शिवम्, अयति = स्वभावतः प्राप्नोतीति माया' इति व्युत्पत्त्या मायाया नित्यत्वं नित्यसम्बन्धत्वं च प्रतिपाद्य पर-शिवस्य सगुणरूपस्यापि सत्यत्वमेवाङ्गीक्रियते। यदि च निर्गुणस्यैव सत्यत्वं सगुणस्य च मिथ्यात्वं स्यात्, तदा "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति"[3], "स ईक्षां चक्रे"[4] इत्यादीनामीश्वरस्य सगुणत्वप्रतिपादकश्रुतिशतानां निर्विषय-

---

१. यो० सू० भा० १।२४.

२. सि० शि० तत्त्वप्रदीपिका०, ५।३९, पृ० ६५-६६.

३. छा० उ० ६।२।३.

४. प्रश्नो० ६।३.

त्वापत्तिः स्यात्। अपरं च, उपासकानामनुग्रहाय स भगवान् परशिवो दयया सगुणं रूपमङ्गीकरोति। उक्तं च श्रीरेणुकभगवत्पादैः—

चन्द्रार्धशेखरं शुद्धं शुद्धस्फटिकसन्निभम्।
शुद्धमुक्ताफलाभासमुपास्यं गुणमूर्तिभिः ॥[1] इति।

तस्मादुपास्यस्य मिथ्यात्वे उपासकानां श्रद्धाऽनुदयाद् भक्तिसिद्धान्तस्य वैयर्थ्यापत्तिः। अतः सगुणरूपस्य सत्यत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम्। एवं चेश्वरस्य सगुणस्वरूपविषये वीरशैवपक्ष एव भक्तैर्मुमुक्षुभिः समाद्रियत इति निश्चप्रचम्।

परब्रह्मणो निर्गुणरूपत्वमद्वैतवेदान्ते, वीरशैवदर्शने च स्वीक्रियते। निर्गुणविषयेऽपि नोभयोरेकरूपता। अद्वैतिनो निर्गुणस्य ब्रह्मणो निर्विशेषत्वमपि प्रतिपादयन्ति। वीरशैवदर्शने तु निर्गुणो हि परशिवो न निर्विशेषः, किन्तु सविशेष एव। अत्राऽयं भावः—"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"[2], "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म"[3] इत्यादिश्रुतिप्रामाण्येन ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपत्वं स्वरूपलक्षणमद्वैतिनः प्रतिपादयन्ति। तत्र सच्चिदानन्दानां गुणत्वे स्वरूपत्वे वा द्वैतापत्तिः स्यादित्यसद्भिन्नत्वात् सत्, जडभिन्नत्वात् चित्, दुःखभिन्नत्वाच्चानन्दमिति ब्रह्मणोऽसज्जडदुःखभिन्नत्वप्रतिपादनार्थमेव तस्य सच्चिदानन्दत्वकथनम्। वस्तुतस्तत्र कस्यापि विधानाभाव इत्यद्वैतिभिरङ्गीक्रियते। वीरशैवदर्शने तु—"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"[4] इत्यादिश्रुत्युक्तानां सच्चिदानन्दानां परशिवस्याऽनुभवाऽभावे स्वप्रकाशस्यापि तस्य स्फटिकादिवज्जडत्वापत्तिः स्यादिति परशिवेऽस्मि, प्रकाशे, नन्दामीति बोधरूपा विमर्शशक्तिः स्वीक्रियते। तस्मात् सत्त्वादिगुणाभावेन निर्गुणोऽपि परशिवो बोधरूपविमर्शशक्तिविशिष्टत्वेन सविशेष एव।

ईश्वरस्य नित्यमुक्तत्वसमीक्षा

तत्र न्यायदर्शने शरीराद्येकविंशतिदुःखानामात्यन्तिकी निवृत्तिर्मुक्तिरित्यभ्युपगम्यते[5]। अत्र दुःखादिकारणं मिथ्याज्ञानमिति प्रतिपादि-

---

१. सि० शि० २।१०, पृ० १३.
२. तै० उ० २।१.
३. बृ० उ० ३।९।२८.
४. तै० उ० २।१.
५. न्या० सू० भा० १।१।२२.

तत्वादीश्वरे तादृशमिथ्याज्ञानाऽभावेन तत्प्रयुक्तरागद्वेषाद्यभावः, रागद्वेषाऽभावेनैव तज्जन्ययोर्धर्माऽधर्मयोरभावः, धर्माऽधर्माभावेन च शरीरादीनां सुतरामभाव इति न्यायदर्शने ईश्वरो नित्यमुक्त एव। एवं वैशेषिकदर्शने आत्मनो नवविशेषगुणोच्छित्तिर्मुक्तिरित्यङ्गीक्रियते[1]। जीवात्मनो ये विशेषगुणा त ईश्वरे न सन्तीत्यत्राऽपि स नित्यमुक्त एव।

योगदर्शने मुक्तपुरुषः, प्रकृतिलीनपुरुषः, पुरुषविशेषश्चेत्यङ्गीकृत्य मुक्तानां पूर्वं बन्धनमासीत्, प्रकृतिलीनानां चोत्तरकाले बन्धनं भविष्यतीति व्यवस्थाप्य; ईश्वरस्य च न पूर्वाबन्धकोटिरासीत्, न चोत्तरा बन्धकोटिर्भविष्यतीति तस्य नित्यमुक्तत्वं प्रतिपादितम्[2]।

अद्वैतवेदान्ते ईश्वरोपाधिभूताया मायायाः शुद्धसत्त्वगुणप्रधानत्वात् तत्रावरणशक्तेरभावाच्चेश्वरो नित्यमुक्त एव। एवं वीरशैवदर्शनेऽपि—

उपाधिः पुनराख्यातः शुद्धाऽशुद्धविभेदतः।
शुद्धोपाधिः परा माया स्वाश्रयाऽमोहकारिणी॥
मायाशक्तिवशादीशो नाममूर्तिधरः प्रभुः।
सर्वज्ञः सर्वकर्ता च नित्यमुक्तो महेश्वरः॥[3]

इति श्रीरेणुकभगवत्पादोक्त्या महेश्वरस्य शुद्धोपाधिविशिष्टत्वात् स नित्यमुक्त इत्यङ्गीक्रियते। तदेवमीश्वरस्य नित्यमुक्तत्वविषये वैदिकषड्दर्शनानां वीरशैवदर्शनस्य च न परस्परं वैमत्यम्।

ईश्वरस्य सृष्टिकारणत्वसमीक्षा

प्रपञ्चोत्पत्तौ निमित्तोपादनभेदेन कारणद्वयमभ्युपगम्यते दार्शनिकैः। तत्र नैयायिक-वैशेषिका जगत्सर्जन ईश्वरो निमित्तकारणम्, परमाणवश्चोपादानकारणमिति स्वीकुर्वन्ति। सांख्यदर्शने "ईश्वरासिद्धेः"[4], "प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः"[5] इत्यादिसूत्रैरीश्वरनिषेधस्य प्रतीयमानत्वेऽपि प्रवचन-

---

१. वै० सू० ५।२।१८; प्र० पा० भा०, पृ० ६७९-६८२; न्या० क०, पृ० ६९२.

२. यो० सू० भा० १।२४.

३. सि० शि० ५।४४,४६; पृ० ६९-७०.

४. सां० सू० १।९२.

५. सां० सू० ५।१०.

भाष्यकारेण विज्ञानभिक्षुणा नैयायिकाभिमतः सर्वज्ञत्वादिनित्यगुणयुक्त एवेश्वरो नास्तीति महर्षिणा कपिलेन प्रतिपाद्यते। तस्मादौपाधिकसर्वज्ञत्वादिगुणयुक्त ईश्वरोऽस्तीति, तस्य च संकल्पेन सृष्टिरिति स्वीकारे तत्र प्रयोजनं वक्तव्यम्, प्रयोजनस्वीकारे च नित्यतृप्तत्वहानिरिति मणिवत् संकल्पं विनैव प्रकृतेः सन्निधानरूपनिमित्तकारणेनैव सृष्टिरिति स्वमतमुपस्थापितम्।[1]

योगदर्शने महर्षिणा पतञ्जलिना—"ईश्वरप्रणिधानाद्वा"[2], "समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्"[3] इत्यादिसूत्रैरीश्वरो योगिनां शीघ्रतरसमाधिलाभायाऽनुग्राहक इति प्रतिपादितम्। वार्त्तिककारेण विज्ञानभिक्षुणा, वृत्तिकारेण भोजदेवेन चेश्वरेच्छां विनैवोदासीनस्य पुरुषस्य जडायाः प्रकृतेश्च संयोगवियोगौ न संभवत इतीश्वरस्य स्वसंकल्पमात्रेण तन्नियामकत्वं प्रतिपाद्य तदर्थमस्य निमित्तकारणत्वं स्वीकृतम्[4]। तदेवं न्याय-वैशेषिक-सेश्वर-सांख्य-योगदर्शनेष्वीश्वरः सृष्टौ केवलं निमित्तकारणमित्येतेषां मिथः साम्यम्।

अद्वैतवेदान्ते, वीरशैवदर्शने च "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च"[5] इति श्रुतिप्रमाणेनेश्वरस्याऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वं समर्थ्यते। एवमीश्वरस्याभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वविषये उभयोः साम्येऽप्यद्वैतवेदान्ते मायोपहितस्येश्वरस्याऽपारमार्थिकत्वं तदुत्पन्नजगतश्च मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यते। वीरशैवदर्शने तु परशिवसगुणरूपस्य महेश्वरस्य सत्यत्वात् तदुत्पन्नजगतश्च,

पत्रशाखादिरूपेण यथा तिष्ठति पादपः।
तथा भूम्यादिरूपेण शिव एको विराजते[6]॥

इति श्रीरेणुकभगवत्पादोक्त्या शिवरूपत्वात् सत्यत्वमङ्गीक्रियत इत्ययं विशेषः।

---

१. सां० सू० प्र० भा० १।९६.
२. यो० सू० १।२३.
३. यो० सू० २।४५.
४. यो० सू० वा० १।२४; यो० सू० भो० वृ० १।२४.
५. मुण्ड० १।१।७.
६. सि० शि० १०।९, पृ० १८९.

सृष्ट्यादीनामीश्वरलीलारूपत्वसमीक्षा

सृष्ट्यादिव्यवहारनिर्वाहार्थमस्मदादिविलक्षणचेतनपुरुषस्येश्वरस्याङ्गीकारे जगन्निर्मातुस्तस्य किमपि प्रयोजनं वक्तव्यम्, प्रयोजनसत्त्वे च तस्य नित्यतृप्तत्वहानिः स्यादितीश्वरमनङ्गीकुर्वाणाः सांख्यादय एवमाक्षिपन्ति—"न प्रयोजनवत्त्वात्"[1] इति। आक्षेपस्यायं भावः– न खलु चेतन ईश्वर इदं जगद्बिम्बं विरचयितुमर्हति। कुत इति चेत्, प्रयोजनवत्त्वात् प्रवृत्तीनाम्। उक्तं च श्रीमद्भिः कुमारिलभट्टैः—"प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते"[2] इति। लोकप्रसिद्धाऽनुवादिका श्रुतिरपि—"न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति, आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति; न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति....न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति"[3] इति चेतनपुरुषस्य प्रवृत्तेः प्रयोजनं श्रावयति। किञ्च, चेतनोऽप्युन्मत्तः पुरुषः बुद्ध्यपराधात् प्रयोजनं विना यथा प्रवर्तते, तथेश्वरस्यापि प्रवृत्तिः स्यादिति चेत्, तदा "यः सर्वज्ञः सर्ववित्"[4] इत्यादिश्रुत्या प्रतिपादितस्य सर्वज्ञत्वस्य बाधप्रसङ्ग इति।

अस्याक्षेपस्य परिहारो न नैयायिकैः, नापि वैशेषिकैः कृतः। योगदर्शने च भगवता भाष्यकारेण—"तस्य आत्मानुग्रहाभावेऽपि भूतानुग्रहः प्रयोजनम्, ज्ञानधर्मोपदेशेन कल्प-प्रलय-महाप्रलयेषु संसारिणः पुरुषानुद्धरिष्यामीति"[5] इति भूतानुग्रह एव प्रयोजनम्, न त्वीश्वरस्य स्वतः किमपि प्रयोजनं भवितुमर्हतीति पूर्वोक्तस्याक्षेपस्य परिहारः कृतः।

अद्वैतवेदान्ते, वीरशैवदर्शने च "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्"[6] इति बादरायणसूत्रमनुरुध्येश्वरस्य जगत्सृष्टौ प्रयोजनाभावेऽपि लीलार्थमपि प्रवृत्तिरुपपद्यत इति समाहितं वर्तते।

---

१. ब्र० सू० २।१।३२.
२. श्लो० वा०, पृ० ४६३.
३. बृ० उ० २।४।५.
४. मुण्ड० १।१।९
५. यो० सू० भा० १।२५.
६. ब्र० सू० २।१।३३.

अत्रेदमाकूतम्—लीलाभिन्ना याः प्रवृत्तयस्तदर्थमेव प्रयोजनविशेष-प्रतिसन्धानस्यावश्यकता। याश्च पुनर्लीलारूपास्ताः प्रयोजनं नापेक्षन्त एव। यथा लोके आप्तकामस्य कस्यचिद् राज्ञः, तदमात्यादेर्वा क्रीडादिषु प्रवृत्तिः प्रयोजनमनुद्दिश्यैव भवति, तद्वदीश्वरस्यापि।

ननु महतीयं विश्वरचना कथं लीलेत्युच्यते ? इति चेत्, सत्यम्; अल्पज्ञानामल्पशक्तियुक्तानामस्माकं कृते विश्वरचना महतीव प्रतिभाति। अथापि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तिसमन्वितस्येश्वरस्य कृते तु लीलैव केवलम्। याऽल्पायाससाध्या, विधेयनिष्पत्तिमात्रफलिका, लीलाकर्तुरुद्देश्यस्यासाधिका च सैव लीला। विश्वरचनाया अल्पायाससाध्यत्वे,

निःश्वसितमस्य वेदा वीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि।
स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्तं महाप्रलयः॥[1]

इति भामतीकारेण श्रीमता वाचस्पतिमिश्रमहाभागेन,

स्वेच्छाविग्रहयुक्ताय स्वेच्छावर्तनवर्तिने।
स्वेच्छाकृतत्रिलोकाय नमः साम्बाय शम्भवे॥[2]

इति श्रीमच्छिवयोगिशिवाचार्येण चोक्तत्वादनेनायासेनेश्वरस्य प्रयोजनविशेषस्य सिद्धेरभावादद्वैतदर्शने वीरशैवदर्शने च सृष्टि-स्थिति-संहारादिक्रिया ईश्वरस्य लीलारूपा इत्युच्यन्ते। यद्यपि लौकिकलीलासु किञ्चिदपि प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुं शक्यते, अथापि नेश्वरलीलायाम्, "आप्तकामस्य का स्पृहा" इति तस्य नित्यतृप्तत्वप्रतिपादनात्। न चैवं सत्यप्रवृत्तिः, "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते"[3] इत्यादिश्रुत्या विश्वरचनायामीश्वरप्रवृत्तिश्रवणात्। नाप्युन्मत्तप्रवृत्तिः, "यः सर्वज्ञः सर्ववित्"[4] इत्यादिना तस्य सर्वज्ञत्वप्रतिपादनात्। अत एव विश्वरचना लीलामात्रमित्येव प्रस्फुटम्। एवमीश्वरलीलाविषये वीरशैवाचार्याणामद्वैताचार्याणां च तर्कसाम्यादस्मिन् विषये उभयोरैक्यमत्यमिति विज्ञेयम्।

१. ब्र० सू० भा०, मङ्गलश्लो० २.
२. सि० शि० १।६, पृ० ३.
३. तै० उ० ३।१.
४. मुण्ड० १।१।९.

वैषम्यनैर्घृण्यदोषपरिहारसमीक्षा

प्रपञ्चोत्पत्तावीश्वरस्य निमित्तकारणत्वे, अभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वे वा प्राय आलोचका विश्ववैचित्र्यमवलोक्येश्वरे वैषम्यनैर्घृण्यदोषम्, तन्निवारणाय प्राणिनामदृष्टसापेक्षत्वे ईश्वरस्येश्वरत्वहानिरित्याक्षेपं च कुर्वन्ति। एतद्दोषदूरीकरणाय—"सृज्यप्राणिकृतदुष्कृतसुकृतपरिपाकविशेषाद् वैषम्योपपत्तेः। न च स्वातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः, स्वाङ्गं स्वव्याघातकं न भवतीति न्यायेन प्रत्युत तन्निर्वाहात्"[1] इति नैयायिक-वैशेषिकाः, "पुण्यापुण्यसहायः सुख-दुःखे भावयन्नपि नाकारुणिकः"[2] इति योगदर्शनभाष्यव्याख्याने श्रीवाचस्पतिमिश्रमहाभागाः, "अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः, ईश्वरस्तु पर्जन्यवद् द्रष्टव्यः"[3] इति भगवत्पादशङ्कराचार्याः, "न च कर्मापेक्षायामीश्वरस्यैश्वर्यव्याघातः, नहि सेवादिकर्मभेदापेक्षः फलप्रदः प्रभुरप्रभुर्भवति"[4] इति भामतीकारा वाचस्पतिमिश्रमहाभागाः,

चक्रनेमिक्रमेणैव भ्रमन्ति हि शरीरिणः।
जात्यायुर्भोगवैषम्यकारणं कर्म केवलम्॥
एतेषां देहिनां साक्षी प्रेरकः परमेश्वरः।
एतेषां भ्रमतां नित्यं कर्मयन्त्रनियन्त्रणैः॥[5]

इति श्रीरेणुकभगवत्पादाश्च प्रतिपादयन्ति। एतेन न्याय-वैशेषिक-योग-अद्वैतवेदान्त-वीरशैवदर्शनेषु वैषम्य-नैर्घृण्यदोषपरिहारविषये साम्यं दृष्टिपथमायाति।

निरीश्वरसांख्याः, मीमांसकाश्च जगदुत्पादकेश्वराङ्गीकारे स सशरीरः, अशरीरो वा? वैषम्यादिदोषभाग् वा, अभाग् वा? स्वप्रयोजनायेश्वरः प्रवर्तते, उतानुकम्पया? प्रयोजनसत्त्वे कृतार्थतालक्षणमैश्वर्यं तस्य भज्येत, अनुकम्पया प्रवृत्तौ च सुखमेवैकं सृजेन्न दुःखम्। किञ्च, यदि सिसृक्षा

१. स० द० सं०, पृ० ५१०.
२. यो० सू०, तत्त्ववै० १।२५.
३. ब्र० सू० शा० भा० २।१।३४.
४. ब्र० सू० भा० २।१।३४.
५. सि० शि० ५।४९-५०, पृ० ७१.

अनुकम्पानिमित्ता, संजिहीर्षा तर्हि किंनिमित्ता स्यात् ? तस्याप्यनुकम्पा-निमित्तत्वं नोक्तुं शक्यते, विरुद्धयोस्तयोरनुकम्पैकहेतुकत्वासंभवात्। इत्याद्यनेकाक्षेपसंभवभयेनेश्वर एव नास्तीति मूले कुठारप्रहारं कुर्वन्ति। तदिदं न युक्तियुक्तं प्रतिभाति। किं लोके मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते ? भिक्षुकाः सन्तीति वा किं स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते ? तथा प्रकृतेऽपि संभावितक्षेपपरिहारेणेश्वराङ्गीकरणमेव वरमिति प्रतिभाति।

ननु वैषम्यादिदोषनिराकरणाय सर्वैरप्यदृष्टमनन्यगत्या समाश्रीयत इति तेनैव सर्वव्यवस्थोपपत्तौ किमर्थमीश्वराङ्गीकार इति चेन्न, अदृष्टस्य जडत्वात्, जडे च स्वतः प्रवृत्तिः प्रवर्तकत्वं वा लोके नाऽनुभूयते। तस्माद्यथाऽऽपणिको ग्राहकेप्सितानि वस्तूनि तत्प्रदत्तमूल्यानुरूपं प्रददाति, तथा प्राणिनामदृष्टानुरूपफलप्रदः सर्वज्ञत्वादिगुणयुक्त ईश्वरोऽवश्यमङ्गीकर्तव्य एव। एवमदृष्टसापेक्षत्वेन न तस्य वैषम्यादिदोषः। स्वकृतनियमपरिपालनेन च न तस्य प्रभुत्वहानिः, प्रत्युतोत्कृष्टप्रभुत्वप्राप्तिः। लोकेऽपि स्वकृतनियमपरिपालकं राजानं बहु मन्यन्ते हि प्रजाः, न तु स्वैराचारिणमिति सर्वं समञ्जसम्।

वेदागमप्रामाण्यसमीक्षा

दार्शनिका वेदागमादीनां प्रामाण्यं पौरुषेयत्वेनाऽपौरुषेयत्वेन च व्यवस्थापयन्ति। अत्र प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य विरचितत्वं पौरुषेयत्वम्, तद्विपरीतं चापौरुषेयत्वमिति पौरुषेयत्वाऽपौरुषेयत्वयोः सामान्ये लक्षणे। नैयायिक-वैशेषिका वेदानां पौरुषेयत्वमभ्युपगच्छन्ति। महर्षेः कणादस्य "तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्"[1] इति सूत्रस्योपस्कारव्याख्यायां श्रीशङ्करमिश्राः—"तद्वचनात्तेनेश्वरेण वचनात् प्रणयनादाम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यम्। तथा हि वेदास्तावत् पौरुषेया वाक्यत्वादिति साधितम्। न चास्मदादयस्तेषां सहस्रशाखावच्छिन्नानां वक्तारः सम्भाव्यन्ते, अतीन्द्रियार्थत्वात्। न चातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽस्मदादयः। ....किञ्च, प्रमाया गुणजन्यत्वेन वैदिकप्रमाया अपि गुणजन्यत्वमावश्यकम्। तत्र च गुणो वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानमेव वाच्यः, तथा च तादृश एव वेदे वक्ता, यः स्वर्गापूर्वादिविषयकसाक्षात्कारवान्। तादृशश्च नेश्वरादन्य इति सुष्ठु"[2] इति वेदानां

१. वै० सू० १०।२।९.
२. वै० सू० उप० १०।२।९.

पौरुषेयत्वम्, "तत्प्रणेता चास्मदादिभिरन्य ईश्वर एव, तस्य चोत्कृष्टगुणवत्त्वात् तदुच्चरितत्वेन वेदानां प्रामाण्यम्" इति तत्प्रामाण्यं च व्यवस्थापयामासुः। एवं "मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्"[१] इत्यस्य गौतमीयसूत्रस्य भाष्ये भगवता वात्स्यायनेनापि—"य एवाप्ता वेदार्थानां द्रष्टारः प्रवक्तारश्च, त एवायुर्वेदप्रभृतीनामित्यायुर्वेदप्रामाण्यवद् वेदप्रामाण्यमनुमातव्यम्"[२] इति वेदानां पौरुषेयत्वेनैव प्रामाण्यमिति प्रतिपादितत्वादत्रापि स उत्कृष्टगुणयुक्त ईश्वर एव प्रवक्तेत्यूह्यते।

योगदर्शने—"योऽसौ प्रकृष्टसत्त्वोपादानादीश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षः, स किं सनिमित्त आहोस्विन्निर्निमित्त इति। तस्य शास्त्रं निमित्तम्। शास्त्रं पुनः किन्निमित्तम्। प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तम्। एतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरसत्त्वे वर्तमानयोरनादिः सम्बन्धः"[३] इति भगवान् भाष्यकार ईश्वरस्योत्कृष्टत्वे वेदः प्रमाणमिति, वेदस्योत्कृष्टत्वे चेश्वरोत्कृष्टत्वं प्रमाणमिति प्रतिपाद्य वेदानामीश्वरप्रणीतत्वं कथयामासेत्यत्रापि वेदानां पौरुषेयत्वेनैव प्रामाण्यम्।

वीरशैवदर्शने—

सद्योजातेन ऋग्वेदं वामदेवेन याजुषम्।
अघोरेण तथा साम पुरुषेण त्वथर्वणम्॥

ईशानेन मुखेनैव कामिकाद्यागमांस्तथा।
जनयामास विश्वेशः सर्वसिद्धिप्रदायकः॥[४]

इति स्मृतिमुदाहरन्तः श्रीपतिपण्डिताराध्यभगवत्पादा अपि वेदागमानामीश्वरोच्चरितत्वेनैव प्रामाण्यं प्रतिपादयामासुः। तदेवमीश्वरोच्चरितत्वेन वेदानां प्रामाण्यविषये न्याय-वैशेषिक-योग-वीरशैवदर्शनाचार्याणां विचारसाम्यं वर्तते।

ईश्वरमनङ्गीकुर्वाणाः सांख्या मीमांसकाश्च वेदानामपौरुषेयत्वेन प्रामाण्यं प्रतिपादयन्ति। भगवान् कपिलः—"न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुष-

---

१. न्या० सू० २।१।६९.
२. न्या० सू० भा० २।१।६९.
३. यो० सू० भा० १।२४.
४. ब्र. सू. श्रीकर० १।१।३.

स्याभावात्"[1] इतीश्वराभावात् तत्कर्तृत्वस्य सुतरामभाव इति वेदानामपौरुषेयत्वं समादिशति ।

श्रीजैमिनिमुनिपादाश्च—"कर्मैके तत्र दर्शनात्"[2] इत्यादिसूत्रैर्वेदस्य नित्यत्वप्रतिपादनद्वारा तदपौरुषेयत्वं सूचयामासुः । ईश्वरमङ्गीकुर्वाणा अप्यद्वैतिनो व्यवहारे भाट्टनय इति प्रतिपादयन्तो वेदानामपौरुषेयत्वमेव स्वीकुर्वन्ति ।

अत्रेदमवधेयम्—अद्वैतवेदान्तनयेऽनाप्ताऽप्रणीतत्वमपौरुषेयत्वस्य लक्षणम् । नन्वनाप्ताप्रणीतत्वान्यथाऽनुपपत्त्याऽऽप्तप्रणीतत्वसिद्धौ कथमपौरुषेयत्वं वेदानामिति चेन्न,

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥[3]

इति श्रुत्या सर्गादावीश्वरेण श्रुतीनां केवलं जन्म श्रूयते, न च प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य विरचितत्वमपि, येन तवाक्षेपस्य सिद्धिः स्यात् । तस्मात् पुरुषोच्चरितत्वमात्रं न पौरुषेयत्वम्, किन्तु प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य विरचितत्वम् । तदुक्तं श्रीमता चित्सुखमुनिना—

श्रुतीनामीश्वराज्जन्म केवलं श्रुतिषु श्रुतम् ।
मानान्तरोपलब्धेऽर्थे रचना तु न मीयते ॥[4] इति ।

तस्माद्यथेदानीमस्माभिरुच्चार्यमाणेषु वेदवाक्येषु नास्माकं कर्तृत्वम्, तथा सर्गादावीश्वरोऽपि विनैवाऽनूपूर्वीव्यत्ययमुच्चारयतीति न च तावता तस्य वेदकर्तृत्वोपपत्तिः, वेदानामानुपूर्वीव्यत्यासे ईश्वरस्यापि सामर्थ्याभावात् ।

मीमांसानये महाप्रलयस्याभावाद् वेदस्याऽऽनुपूर्वीविच्छेदो न संभवतीति तदर्थमीश्वरो नापेक्ष्यते । अद्वैतवेदान्ते महाप्रलयस्याङ्गीकारात् तदानीं शास्त्रसम्प्रदायस्योच्छेदसम्भव इति सर्गादावीश्वरेण पुनः सम्प्रदायप्रारम्भः प्रतिपाद्यत इत्युभयोरयं विशेषः ।

---

१. सां० सू० ५।४६
२. मी० सू० १।१।६.
३. श्वे० उ० ६।१८.
४. तत्त्व० प्र०, पृ० २७३.

एवं न्याय-वैशेषिक-योग-वीरशैवदर्शनेष्वीश्वरोच्चरितत्वेन तेषां पौरुषेयत्वम्, सांख्य-मीमांसादर्शनेष्वीश्वरस्यैवाऽभावातदनुच्चरितत्वेन तेषामपौरुषेयत्वम, अद्वैतवेदान्ते सर्गादावीश्वरेण प्रलयोच्छिन्नाऽनुपूर्व्याः प्रारम्भकत्वेऽपि प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य विरचितत्वं तत्र नास्तीति वेदानामपौरुषेयत्वमङ्गीक्रियत इति विशेषः। पौरुषेयापौरुषेयत्वविषये एतेषां परस्परवैमत्येऽपि तेषां प्रामाण्यविषये सर्वेषां मतैक्यं विद्यते। अत एवैतेषां वैदिकदर्शनानीति, आस्तिकदर्शनानीति वा व्यवहारः।

ईश्वरानुग्रहेण मोक्षप्राप्तिसमीक्षा

न्यायदर्शने महर्षिणा गौतमेन मोक्षप्राप्तौ श्रवणादिना साकं यमाद्यष्टाङ्गयोगश्चावश्यक इति प्रतिपाद्यते[१]। नैयायिको भासर्वज्ञो महर्ष्युक्ताऽष्टाङ्गयोगेनाऽनभिरतिसंज्ञस्य परवैराग्यस्योदयस्ततो महेश्वरे परा भक्तिः, तद्भक्त्या च शिवसाक्षात्कारः, ततः शिवाऽनुग्रहेण च मोक्ष इति प्रतिपादयन् तदर्थम्,

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः।
तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥[२]

इति श्रुतिं प्रमाणत्वेनोपस्थापयति[३]। वैशेषिकदर्शने महर्षिणा कणादेन—"यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः"[४], "धर्मविशेषप्रसूताद्……तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्"[५] इत्यादिसूत्रैर्निवृत्तिलक्षणधर्मेण पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यतत्त्वज्ञानोदयस्ततश्च मोक्ष इति समादिष्टम्, किन्तु भाष्यकारेण प्रशस्तपादाचार्येण—"तच्चेश्वरचोदनाभिव्यक्ताद्धर्मादेव"[६] इति, श्रीधरभट्टेन च—"धर्मोऽपि तावन्न निःश्रेयसं करोति यावदीश्वरेच्छया नाऽनुगृह्यते"[७] इतीश्वरेच्छाविशेषेण कार्यारम्भाऽभिमुखीकृताद् धर्मात् तत्त्वज्ञानम्,

१. न्या० सू० ४।२।३८, ४२,४६.
२. श्वे० उ० ६।२०.
३. न्या० सा०, पृ० ३०.
४. वै० सू० १।१।२.
५. वै० सू० १।१।४.
६. प्र० पा० भा०, पृ० १८.
७. न्या० क०, पृ० १९.

ततश्च निःश्रेयसमिति व्यवस्थापितम्। अतो वैशेषिकदर्शनेऽपि मोक्षप्राप्तावीश्वराऽनुग्रहोऽपेक्षितः।

योगदर्शने महर्षिणा पतञ्जलिना—"समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्"[1] इति सूत्रेण समाधिफलस्य कैवल्यस्य प्राप्तिरीश्वराऽनुग्रहेण भवतीति स्पष्टमभिहितम्। मीमांसादर्शने प्राचीनाचार्यैरीश्वरनिरासेऽप्यर्वाचीनाभ्यामापदेवलौगाक्षिभास्कराभ्यामीश्वरो यज्ञपतित्वेनाऽङ्गीकृतः, स्वर्गसाधनानां दर्शपूर्णमासादियागानामीश्वरार्पणबुद्धया करणेन च तदनुग्रहबलान्निःश्रेयसावाप्तिरित्यभिहितम्[2]। वीरशैवदर्शने—

शम्भोः शिवप्रसादेन संसारच्छेदकारिणा।
मोहग्रन्थिं विनिर्भिद्य मुक्तिं यान्ति विवेकिनः॥
विना प्रसादमीशस्य संसारो न निवर्तते।
विना सूर्योदयं लोके कुतः स्यात्तमसो लयः॥
सर्वाऽनुग्राहकः शम्भुः केवलं कृपया प्रभुः।
मोचयेत् सकलान् जन्तून्न किञ्चिदिह कारणम्॥[3]

इति भगवत्पादैः श्रीरेणुकाचार्यैरीश्वराऽनुग्रहेण मोक्षप्राप्तिरिति निरूपितत्वादस्मिन् विषये न्याय-वैशेषिक-योगार्वाचीनपूर्वमीमांसकैः साकं वीरशैवाचार्याणां विचारसाम्यं दरीदृश्यते।

तदेतावता पर्यालोचनेन निष्कर्षोऽयमायाति—न्याय-वैशेषिकदर्शनयोरीश्वरो जगत्सृष्टौ केवलं निमित्तकारणमिति स्वीकारेण, कुलालादिमनुष्यैः साकमस्य तुलनाकरणेन च विचारोऽयं न पूर्णेश्वरवादरूपेण प्रतिभाति। अत एव सृष्टौ स्वातिरिक्तान् परमाणूनुपादानरूपेणापेक्षमाणोऽयमीश्वरः कथं सर्वशक्त इति प्रोच्येत। किञ्च, अत्र सृष्टेः स्रष्टृत्वेन स्वीकृतेनापीश्वरेण न परमाणवः सृज्यन्ते, नापि जीवात्मानः, तेषां नित्यत्वाभ्युपगमात्। तस्मादयं न सर्वस्रष्टा, किन्तु सर्वनियामकमात्रम्। अपरं च, नैयायिका वैशेषिकाश्चात्यन्ताग्रहेणेश्वरं साधयित्वा मनुष्येष्वीश्वरं प्रति भक्तिं संवर्ध्य तेषामादर्शप्रायधार्मिकजीवनसम्पादने सफलप्रयत्ना अपि जीवानामीश्वरेण साकं

---

१. यो० सू० २।४५.

२. मी० प्र०, पृ० २७७-२७८; अ० सं०, पृ० १६२.

३. सि० शि० १८।४-६, पृ० १४८-१४९.

तादात्म्यसम्पादने न सफलाः, अथापीदमवश्यमङ्गीकर्तव्यं यद्भारतीयानां धार्मिकजीवने नैयायिक-वैशेषिकयोरीश्वरविषयकविचाराणां प्रभावः सम्यक् सञ्जात एव ।

इदमत्रावधेयं यन्नैयायिक-वैशेषिकयोरुपास्यदेवः शिव एव । अत एवोदयनाचार्यः[१] श्रीशङ्करमिश्रश्च[२] स्वस्वप्रबन्धेषु शिवमेव स्तुतवन्तौ । शिवोपासकयोरप्यनयोर्नैयायिकाः शैवा इति, वैशेषिकाश्च पाशुपता इत्यालोचका भेदं व्यवस्थापयन्ति[३] । मतमिदं प० व्रजवल्लभद्विवेदमहाभागैस्तन्त्रयात्रायां समालोचितम्[४] ।

सांख्यदर्शने टीकाकारा विज्ञानभिक्षुप्रभृतय ईश्वरमङ्गीकुर्वाणा अपि तं सङ्कल्पशक्त्या सर्जनसमर्थं नाभ्युपगच्छन्ति, किन्तु सन्निधानमात्रेण प्रकृतौ क्रियाशक्तिप्रवर्तकं चुम्बकसदृशम् । एवं जडेन चुम्बकेन तस्य सादृश्यादेषामपीश्वरवादो न पूर्णेश्वरवादात्मकः । किञ्चास्येश्वरवादस्य नाधिकः प्रचारोऽप्यस्ति ।

योगदर्शनाभिमतेश्वरो योगिनां मोक्षप्राप्तावन्तरायनिवारणद्वारा सहायक एव, न च स स्वयं मोक्षं प्रदास्यति । तस्मादीदृशेश्वरविषयको विचारो न सन्तोषप्रदः । अथापि योगसाधनपद्धतेः प्रचारका मनुष्याणां सहजाया आस्तिकभावनायाः सन्तोषमकृत्वा स्वयोगसाधनपद्धतेः प्रचारोऽशक्य इति तदर्थमीश्वरस्याङ्गीकारं कृतवन्त इति डा० राधाकृष्णन्महोदया अभिप्रयन्ति[५] ।

अर्वाचीनमीमांसकाभिमतेश्वरोऽपि न सृष्ट्यादिरचनासमर्थः, किन्तु धर्मानुरूपमनुग्राहक एव । अद्वैतवेदान्ताभिमतेश्वरस्तु सृष्ट्यादिसमर्थः

१, तं देवं निरवग्रहस्फुरदभिध्यानानुभावं भवं
विश्वासैकभुवं शिवं प्रति नमन् भूयासमन्तेष्वपि ।। (न्या० कु० २।४)

२. ऊर्ध्वबद्धजटाजूटक्रोडक्रीडत्सुरापगम् ।
नमामि यामिनीकान्तकान्ताभालस्थलं हरम् ।।
(वै० सू० उप०, मङ्गलश्लो० १)

३. भा० द०, भा० २, पृ० १६९ (डा० राधाकृष्णन्) हिन्दीसंस्करणम् ।

४. त० या०, पृ० ५४.

५. भा० द०, भा० २, पृ० ३६६ (डा० राधाकृष्णन्) हिन्दीसंस्करणम् ।

प्राणिनामदृष्टानुसारेण तत्तत्कर्मणि तेषां प्रेरकः सन् पूर्णेश्वर इव प्रतीयमानोऽपि स न पारमार्थिकः, किन्तु मायाशबलितत्वान्मायावत् सोऽपि मिथ्याभूतः।

वीरशैवदर्शनाभिमतेश्वरो जगदुत्पत्तावभिन्ननिमित्तोपादानकारणम्, प्राणिनां हृदये निवसन् तत्तत्कर्मानुसारेण शुभाशुभकर्मणि तेषां प्रेरकः, मायाविशिष्टोऽपि स न मिथ्याभूतः। तथाऽयं मुमुक्षूपास्यः, मुक्तात्मनां प्राप्तिस्थानभूतश्च वर्तते। एवमयं परशिवः सगुणरूपेण विश्वान्तर्यामित्वेन सर्वत्र सञ्चालकः सन् निर्गुणरूपेण विश्वोत्तीर्णश्चास्तीति पूर्णेश्वरवादोऽत्र सार्थको भवति।

एतावता श्रद्धार्हे शिवविषये दार्शनिकमतमवलम्ब्य मयाऽऽलोचितम्। वस्तुतस्त्वीश्वरो भावगम्यः। स चैक एव। अथापि यथैकोऽपि पुरुषो मातृदृष्ट्या पुत्र इति, पत्नीदृष्ट्या पतिरिति, पितामहदृष्ट्या च पौत्र इत्यनेकैर्नामभिर्व्यवह्रियते, तथा देवोऽप्युपासकानां भेदेन भिन्नभिन्ननामभाग् भवति। यथोक्तं हनुमन्नाटककारेण—

यं शैवाः समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदान्तिनो
बौद्धा बुद्ध इति प्रमाणपटवः कर्तेति नैयायिकाः।
अर्हन्नित्यथ जैनशासनरताः कर्मेति मीमांसकाः
सोऽयं वो विदधातु वाञ्छितफलं त्रैलोक्यनाथो हरिः॥[1] इति।

तस्मादीश्वरविषयेऽधिकमनुक्त्वा,

न मन्त्रं नो यन्त्रं तदपि च न जाने स्तुतिमहो
न चाऽऽह्वानं ध्यानं तदपि च न जाने स्तुतिकथाः।
न जाने मुद्रास्ते तदपि च न जाने विलपनं
परं जाने मातस्त्वदनुसरणं क्लेशहरणम्[2]॥

इति श्रीमच्छङ्करभगवत्पादोक्तिमेव मनसा मुहुर्मुहुः स्मरन् विरमामि।

जीवस्वरूपसमीक्षा

अत्र खलु न्याय-वैशेषिक-प्राभाकरमतेष्वात्मा विभुः, संख्ययाऽनन्तः, नित्यः, प्रतिशरीरं भिन्नश्चास्ति। तदिदं सांख्यतो न विशिष्यते, सांख्याचार्यै-

१. हनुमन्ना० १ अङ्क ३ श्लोक.
२. देव्यपराधक्षमापनस्तोत्रम्, श्लो० १.

रपि पुरुषे विभुत्वादेः स्वीकाराद् । किन्तु सांख्याः पुरुषं चिद्रूपमङ्गीकुर्वन्ति । नैयायिकादयस्त्वात्मानं स्वरूपतो जडमभ्युपगच्छन्ति । अत एव तत्रात्ममनःसंयोगे ज्ञानादीनामुत्पत्तिरिति कथ्यते । तस्मान्न्याय-वैशेषिका आत्मनि ज्ञानादिसंस्कारान्ताश्चतुर्दशगुणास्तिष्ठन्तीत्यभ्युपगच्छन्ति । सांख्यास्तु निर्गुणमिति विशेषः ।

न्याय-वैशेषिकाभ्यां देहेन्द्रियाद्यनात्मवस्तुभ्य आत्मानं व्यावर्त्य तद्भिन्ने विभुरूपे नित्ये आत्मनि जिज्ञासूनां बुद्धिः स्थिरीकृता, परं तस्मिन् बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा- द्वेष-प्रयत्न-धर्माधर्म- संस्कार- कर्तृत्व- भोक्तृत्वादयोऽपि धर्माः स्वीकृताः । नहि ताभ्यां तद्धर्मरहितस्य नित्य-शुद्ध-बुद्ध-विभुस्वरूपस्यात्मन उपदेशः कृतः । सांख्यदर्शने तु सुखादिधर्मरहितस्य निर्लेपस्य चिद्रूपस्य पुरुषस्याङ्गीकारः कृत इति नैयायिक-वैशेषिकाभ्यामस्य वैशिष्ट्यं श्रेष्ठत्वं च । अत एवात्र विषये डा० राधाकृष्णन्महोदयाः कथयन्ति[1]—अचेतनयोर्द्वयोरश्मनोः सङ्घर्षेण यथा प्रकाशः सम्भवति, तथैवाचेतनयोरात्ममनसोः संयोगेनात्मनि ज्ञानाख्यो गुण उत्पद्यत इति नैयायिकानामियं कल्पना भौतिकवाद इव प्रतिभाति । किञ्च, आत्मनो विभुत्वेन मनसश्चाणुत्वेनोऽभयोर्निरवयवत्वात् तयोः संयोगस्य कल्पनापि कर्तुं न शक्यते । अपि च, आत्मनो विभुत्वात् तस्य मनसा सह संयोगस्य सर्वदा विद्यमानत्वेऽपि यदा मन इन्द्रियैः साकं संयुज्यते, तदानीमेव ज्ञानगुण उत्पद्यत इति नैयायिकैः प्रतिपाद्यते । अत्राणोर्मनस एकस्मिन्नेव समये आत्मना इन्द्रियैश्च साकं कथं संयोगः ? इत्यस्याः शङ्काया उत्तरप्रदानेऽसमर्थाः सन्तो नैयायिका ईश्वरशक्तिं नियामिकां मन्यन्ते । तदेतत्पर्यालोचनेनात्मनि चैतन्यस्यावश्यकत्वात् तस्यैव चेतनरूपेणाङ्गीकरणं वरम् । एतद्विषये सांख्यमतं न्यायमतापेक्षया सुचारु प्रतिभाति ।

अपि च, सांख्याचार्या नैयायिक-वैशेषिकवदात्मनि ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीन् साक्षात्सम्बन्धेन नाङ्गीकुर्वन्तीति तन्मते शुद्धस्फटिकवत् पुरुषः स्वच्छो निर्गुणश्च । ज्ञानादिगुणानामन्तःकरणधर्मतया पुरुषे तेषां प्रतीतिर्जपाकुसुमसंयोगेन स्फटिके रक्तरागप्रतीतिरिवाऽवास्तविकीति स्वीकारेण सांख्याभिमतः पुरुषो नैयायिक-वैशेषिक-प्राभाकराभिमतात्मापेक्षया श्रेष्ठः ।

---

१. भा० द०, भा० २, पृ० १५३-१५५ (हिन्दी-संस्करणम्) ।

भाट्टमीमांसका आत्मानं न केवलं जडं नापि चेतनं किन्तु खद्योतवदु-भयात्मकं मन्यन्ते। तत्राऽचेतनांशः सुखाद्याकारेण परिणमते, चेतनांशश्च जानातीति कथयतां तेषामुक्तिरर्धजरतीयते। अत एव श्रीश्रीनिवासाचार्याः कथयन्ति[1]—भाट्टमीमांसका जडभूते द्रव्यरूपे चात्मनि चिदंशमपि प्रतिपादितवन्तः। एतेनैते बौद्धाभिमतविज्ञानात्मवाद-नैयायिकाभिमतजड-द्रव्यात्मवादयोः समन्वयं कृत्वा मध्यमार्गिणोऽभूवन्निति प्रतीयते।

डा० राधाकृष्णन्महोदयास्तु[2]—भाट्टाभिमतात्मनि योऽचिदंश उक्तः, सम्भवतस्तदन्तःकरणमेव, तद्द्वारैव आत्मा ज्ञानसुखाद्याकारेण परिणमते। तस्मादेकस्मिन् विषय-विषयीभावसमर्थनार्थं नह्येकस्मिन्नेव चिदचिद्रूपांश-द्वयस्य प्रकल्पनं युक्तमिति प्रतिपादयन्ति। किन्त्वेषामियमुक्तिरद्वैतवेदान्त-सरणिमनुसरति।

न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-मीमांसादर्शनेष्वात्मनः शरीरपरिमाणत्वे शरीरवृद्धिह्रासाभ्यामात्मनोऽपि वृद्धिह्रासौ स्यातामिति, तेन च तदनित्यत्वप्राप्तिरिति न जैनाभिमतशरीरपरिमाणत्वमात्मनोऽङ्गीक्रियते। तस्याणुत्वे च चन्दन-कण्टकाद्यनुकूलप्रतिकूलद्रव्यसंयोगेन शारीरकसर्वदेशेषु जायमानायाः सुख-दुःखयोः प्रतीतेरनुपपत्तिरित्याकाशवदात्मा विभुरस्तीति स्वीक्रियते। विभुत्वाच्च तस्य नित्यत्वमपि सम्भवतीति तेषामाशयः। किन्तु विभुरूपाणां नानात्मनां स्वरूपविषये किञ्चिदपि भेदाभावात् ते तत्त्वतो भिन्ना भिन्नाः केन प्रकारेण सिद्धाः स्युः? इति न तैर्दार्शनिकैरधिकं चिन्तितम्।

किञ्च, सर्वात्मनां समानदेशत्वेन मनः, लिङ्गशरीरम्, स्थूलं वा शरीरं केनचिदेकेनैवात्मना कथं सम्बन्धं करोति? कया रीत्या च भिन्न-भिन्नशरीराणि पृथक् पृथगात्मनः कर्मसम्बन्धं सम्पादयन्ति? केन च प्रकारेण पृथक् पृथगात्मानः फलान्युपभुञ्जन्ते? इत्याद्यनेकप्रश्नानामुत्तर-मेभिरिदं प्रदीयते—पृथक् पृथङ्मनसां लिङ्गशरीराणां वा पृथगात्मभिः समानरूपेण संयोगे सत्यपि स्वात्मना तस्य विलक्षणः सम्बन्धोऽस्ति। तत्प्रभावेणैव तद्द्वारा स्वकमेव नियतमात्मानं फलान्युपभोजयति। अन्ये आत्मानोऽपि तेनैव प्रकारेण भिन्नभिन्नदेशीय-स्वस्वलिङ्गशरीरद्वारा फलान्यु-

१. हिन्दू दर्शनसार, पृ० १६९.
२. भा० द०, भा० २, पृ० ४०८ (हिन्दीसंस्करणम्)।

पभुञ्जत इति। किन्तु शरीरप्रदेशादन्यत्र विद्यमानस्यात्मनः सुखदुःखादि-सम्बन्धाभावाद् विद्यमानत्वेऽप्यविद्यमान इव वर्तमानस्यात्मनोऽन्यथा-सिद्धत्वादनेकात्मनां विभुत्वं नैव सङ्गच्छते।

अपि च, जीवात्मनो विभुत्वे तस्य सर्वदा सर्वत्र स्थित्या तदुत्क्रान्ति-गत्यागतिप्रतिपादकानां श्रुतीनामानर्थक्यप्रसङ्गः। तत्र हि श्रुतिषु—"तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीर-देशेभ्यः"[1] इति उत्क्रान्तिः, "ये वैके चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति"[2] इति गतिः, "तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे"[3] इत्यागतिश्चेति जीवात्मनः परलोकगमनागमनादिकं श्रूयते। तस्य विभुत्वे शरीरवियोगासम्भवः। न च लिङ्गशरीरादिगमनागमनेनात्मनि तदुपचार इति वक्तुं शक्यते, "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति"[4] इति श्रुत्या ह्यात्मनः प्रथमतो गमनं पश्चात् तत्प्राणोपलक्षितलिङ्गशरीरस्य गमन-मुच्यते। अत एव—

> द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ।
> परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः॥[5]

इत्यात्मन एव सूर्यमण्डलभेतृत्वं स्मर्यते। तस्मात्—"एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः"[6], "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा"[7] इत्यादिश्रुतिसंमतमणुत्वमेव जीवात्मनोऽङ्गीकर्तव्यम्। "स वा एष महानज आत्मा"[8], "आकाशवत् सर्वगतं सुसूक्ष्मम्"[9] इत्यादिविभुत्ववाचकश्रुतीनां परमात्मपरत्वं वेदितव्यम्[10]। एवं जीवात्मनोऽणुत्व एव तस्य नित्यत्वं प्रतिशरीरं

---

१. बृ० उ० ४।४।२.
२. कौषी० १।२.
३. बृ० उ० ४।४।६.
४. बृ० उ० ४।४।२.
५. परा० स्मृ० २।३२.
६. मुण्ड० ३।१।९.
७. कठ० २।६।१७.
८. बृ० उ० ४।४।२२.
९. शाण्डि० उ० २।१।३.
१०. ब्र० सू० श्रीकर० २।३।१८-१९.

भिन्नत्वं च सम्भवति। अत एव वीरशैवदर्शने जीवस्याणुत्वमभ्युपगम्य शरीरान्तरव्याप्तया तस्या ज्ञानप्रभया शारीरकसुखदुःखसाक्षात्कार इति व्यवस्थापितम्। अतो भोगसाङ्कर्यनिवारणार्थम्, जगद्वैचित्र्यव्यवस्थार्थम्, उत्क्रान्तिगत्यागतीनां च व्यवस्थार्थमात्मनोऽणुत्वप्रतिपादकं वीरशैवदर्शनमेव तत्त्वचिन्तकैर्बहु मन्येतेत्यत्र न कोऽपि विवादः।

किञ्च, षड्दर्शनानां मध्ये न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-पूर्वमीमांसा-दर्शनेषु प्रतिशरीरमात्मनो भेदाङ्गीकारात् तानि द्वैतदर्शनानि, उत्तर-मीमांसायां तु सर्वशरीरेष्वेकस्यैवात्मनोऽङ्गीकारात् तदद्वैतदर्शनमिति हि प्रसिद्धिः। तत्र न्यायवैशेषिकदर्शनयोः—"स च देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः प्रतिशरीरं भिन्नो नित्यो विभुश्च"[१], "नानात्मानो व्यवस्थातः"[२], "शास्त्र-सामर्थ्याच्च"[३] इत्यादिस्थलेषु सप्रमाणं प्रतिशरीरमात्मभेदो व्यवस्थापितः। एवमेव पूर्वमीमांसादर्शनेऽप्यात्मनः प्रतिशरीरं भिन्नत्वं नित्यत्वं विभुत्वं तस्यैव च कर्तृत्वं भोक्तृत्वमपि स्वीकृतम्। सांख्ययोगदर्शनयोः पुरुषस्या-संगत्वान्निर्गुणत्वाच्च तस्य वास्तविककर्तृत्वभोक्तृत्वाभावेऽपि पुरुषभेदस्तु नौपाधिकः, अपि तु वास्तविक इति प्रतिशरीरं नित्यो विभुः पुरुषोऽभ्युप-गम्यते। तदुक्तं श्रीमधुसूदनसरस्वतीभिः—"नन्वात्मनो नित्यत्वे विभुत्वे च न विवदामः, प्रतिदेहमेकत्वं तु न सहामहे। तथाहि—बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेष-प्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्यनवविशेषगुणवन्तः प्रतिदेहं भिन्ना एव नित्याः विभवश्चाऽऽत्मान इति वैशेषिका मन्यन्ते। इममेव च पक्षं तार्किकमीमांसका-दयोऽपि प्रतिपन्नाः। सांख्यास्तु विप्रतिपद्यमाना अप्यात्मनो गुणवत्त्वे, प्रतिदेहं भेदे न विप्रतिपद्यन्ते, अन्यथा सुखदुःखादिसंकरप्रसङ्गात्"[४] इति।

तत्र द्वैतदर्शनेषु नैयायिक-वैशेषिकाः "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म"[५] इत्यत्रा-द्वितीयत्वं नाम एकत्वसमनियतविजातीयवैलक्षण्यमिति, "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"[६] इत्यस्य सर्वं ब्रह्मव्याप्तम्, व्याप्तत्वं नाम सम्बन्धत्वम्, अन्यथा

---

१. तर्क० भा०, पृ० १४५.
२. वै० सू० ३।२।२०.
३. वै० सू० ३।२।२१.
४. भ० गी० मधुसूदनी, २।१४.
५. त्रि० म० ना० ३।३.
६. छा० उ० ३।१४।१.

घटादीनामपि ब्रह्मत्वापत्त्या ब्रह्मणोऽनित्यत्वापत्तिर्जडतापत्तिश्चेति, "तत्त्वमसि"[1], "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति"[2] इत्यादीनां क्वचित् कैवल्यपरत्वम्, क्वचिद् ब्रह्मसाम्यपरत्वम, क्वचिच्च सर्वप्रपञ्चनियन्तृपरमात्मैकत्वपरत्वं व्यवस्थापयन्तस्तेषां गौणार्थत्वमभ्युपगच्छन्ति"[3]। उक्तं च श्रीधरभट्टेन— "अभेदश्रुतयस्तु गौणार्था इति दिक्"[4] इति।

सांख्य-योगदर्शनयोः—"नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात्"[5] इति सूत्रेण कपिलमहर्षिणाऽद्वैतश्रुतीनां विजातीयद्वैतनिषेधपरत्वं व्यवस्थापितम्। अतोऽद्वैतवाक्यानि—"निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इत्यादिश्रुतिबलेन चिदेकरूपत्वादवैधर्म्यलक्षणाभेदपराण्येव, न त्वखण्डार्थपराणीति विज्ञानभिक्षुरत्र प्रतिपादयति[7]। मीमांसादर्शनेऽप्यद्वैतश्रुतयो जातिपरत्वेन व्यवस्थापिताः[8]।

तदेवं वास्तविकद्वैतप्रतिपादकेषु न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-पूर्वमीमांसादर्शनेषु द्वैतश्रुतीनां सावकाशत्वेऽप्यद्वैतश्रुतीनामनवकाशः। उत्तरमीमांसादर्शने तु "जीवो ब्रह्मैव नापरः" इति भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैर्जीवब्रह्मणोर्न वास्तविकभेदः, किन्त्वन्तःकरणोपाधिना एकमेव ब्रह्म नानाभूतमिव प्रतीयत इति भेदस्योपाधिकत्वं प्रतिपाद्यते। अत्राद्वैतदर्शने आत्मनो निःसङ्गत्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखादेश्चान्तःकरणधर्मत्वादन्तःकरणभेदेनैव जगद्वैचित्र्यं व्यवस्थाप्यते। अतोऽत्रात्मा नित्यः, विभुः, एक एवेति "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया",[9] "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये"[10] इत्यादिद्वैतश्रुतीनामनवकाशः। अत एव भाष्यकृद्भिः श्रीपतिपण्डिताराध्यभगवत्पादैर्भेदाऽभेदप्रतिपादकं वीर-

---

१. छा० उ० ६।८।७.

२. मुण्ड० ३।२।९.

३. सिद्धान्तचन्द्रोदये, पृ० ४०-४१.

४. न्या० क०, पृ० २१३.

५. सां० सू० १।१५४.

६. मुण्ड० ३।१।३.

७. सां० सू० १।१५४. प्र० भाष्यम्।

८. शास्त्रदीपिका, तर्कपादः, पृ० १२५.

९. श्वे० उ० ४।६.

१०. त्रि० ता० ५।१७.

शैवदर्शनं सर्वश्रुतिसमन्वयात्मकमिति तस्य 'विशेषाद्वैतम्' इति नामधेयं कृतम् । तथाहि—

श्रुत्यैकदेशप्रामाण्यं द्वैताऽद्वैतमतादिषु ।
द्वैताऽद्वैतमते शुद्धे विशेषाद्वैतसंज्ञिते ।
वीरशैवैकसिद्धान्ते सर्वश्रुतिसमन्वयः ॥[1] इति ।

अत्र विश्च शेषश्च विशेषौ परमात्म-जीवौ, तयोरद्वैतं 'विशेषाद्वैतम्' इति तस्य व्युत्पत्तिः । अत्र 'विः' इत्यनेन "विश्चक्षुषि व्योम्नि वाते परमात्मनि पक्षिणि"[2] इति निघण्टुषु पक्षिवाचकस्य विशब्दस्य परमात्मनोऽपि वाचकत्वात् "द्वा सुपर्णा"[3], "हंस हंसेति यो ब्रूयाद्धंसो ब्रह्मा हरिः शिवः"[4] इत्यादिश्रुतिषु च परमात्मनः पक्षिरूपेण वर्णनाद् विशब्देन परमात्मैव गृह्यते । एवमेव "यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति"[5] इत्यादिश्रुतिषु जीवानां परमेश्वरांशत्वव्यपदेशात् शेषशब्देन जीवो व्यवह्रियते । अद्वैतपदेन "यथा नद्यः"[6] इत्यादिश्रुतिसिद्धं सायुज्यं जीवब्रह्मणोरुपदिष्टम् । तस्माज्जीवेश्वरयोः संसारदशायां भेदः, मोक्षदशायामभेदो भ्रमरकीटन्यायेनोपदिश्यते । तदुक्तम्—

विशब्देनोच्यते शम्भुः द्वासुपर्णेति मन्त्रतः ।
शेषशब्देन शारीरो यथाग्नेरिति मन्त्रतः ।
अद्वैतेन भवेद्योगो यथा नद्यादिभिस्तथा ॥[7] इति ।

तस्मान्न्याय-वैशेषिक-योगदर्शनेष्वात्मनां परस्परमीश्वरेण साकं च भेद एव पारमार्थिकः । सांख्यपूर्वमीमांसादर्शनयोरीश्वरस्याभावेऽपि जीवात्मनामेव परस्परं वास्तविको भेदोऽङ्गीक्रियते । अद्वैतवेदान्ते तु जीवात्मनां परस्परमीश्वरेण साकं च प्रतीयमानो भेदो न पारमार्थिकः, किन्त्वौपाधिकः, अभेदस्तु पारमार्थिकः । अत एवैतानि दर्शनानि श्रुत्यैकदेशीनीत्युच्यन्ते ।

---

१. ब्र० सू० श्रीकर० मङ्गलश्लो० १५.
२. एकाक्षरनामकोषसंग्रहः, पृ० १८.
३. श्वे० उ० ४।६.
४. ब्र० वि० ३४.
५. बृ० उ० २।१।२०.
६. मुण्ड० ३।२।८.
७. ब्र० सू० श्रीकर०, मङ्गलश्लो० १६.

वीरशैवदर्शने तु भेदाभेदयोः समन्वयाद् वैशिष्ट्यं चास्य दर्शनस्य । तदुक्तं भगवत्पादैः श्रीरेणुकाचार्यैः—

वेदैकदेशवर्तिभ्यः सांख्यादिभ्यो महामुने ।
सर्ववेदानुसारित्वाच्छैवतन्त्रं विशिष्यते ॥

शैवतन्त्रमिति प्रोक्तं सिद्धान्ताख्यं शिवोदितम् ।
सर्ववेदार्थरूपत्वात् प्रामाण्यं वेदवत् सदा ॥[1] इति ।

तदेवं नैयायिक-वैशेषिक-प्राभाकरा जीवात्मानं सद्रूपम्, भाट्टमीमांसकाः सद्रूपेण साकं किञ्चित् चिद्रूपम्, सांख्ययोगाश्च सद्रूपं पूर्णचिद्रूपम्, अद्वैत-वेदान्तिनश्च सच्चिदानन्दरूपमिति स्वीकुर्वन्तः क्रमशो विकासोन्मुखा दरीदृश्यन्ते । अथापि न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-पूर्वमीमांसादर्शनेषु भेद-मात्रस्य पारमार्थिकत्वकथनात्, अद्वैतवेदान्ते च भेदस्यौपाधिकत्वमभेदस्य च पारमार्थिकत्वमिति श्रुत्यैकदेशवाक्यानामेव प्रामाण्यग्रहणात् तेषां श्रुत्यै-कदेशित्वम् । भेदाभेदयोः पारमार्थिकत्वं स्वीकृत्य सर्वश्रुतीनां प्रामाण्य-प्रतिपादकं वीरशैवदर्शनं तु सर्वश्रुतिसमन्वयात्मकमित्युक्तषड्दर्शनेभ्योऽस्य वैशिष्ट्यं दिनकरप्रकाशवत् सर्वत्र विद्योतते ।

सृष्टिसमीक्षा

इह खलु प्राचीना महर्षयः परिदृश्यमानस्यास्य विचित्रविश्वस्य "नैको ऋषिर्यस्य मतं न भिन्नम्" इत्युक्त्यनुसारेण सृष्ट्यादिव्यवस्थां नैकरूपेण निरूपयन्ति । अधुना तेषां सृष्टिविचाराणां मिथो वैशिष्ट्यं तावत् समीक्ष्यते ।

सृष्टिकारणसमीक्षा

तत्र तावन्न्याय-वैशेषिका जगदुत्पत्तौ परमाणव उपादानकारणमिति, ईश्वरश्च निमित्तकारणमित्यभ्युपगच्छन्ति । पाश्चात्त्या अपि परमाणुभ्यः सृष्टिं निरूपयन्ति, किन्तु पाश्चात्त्याभिमतपरमाणवः केनापि चेतनपुरुषेणा-प्रेरिता अपि 'घुणाक्षरन्यायेन' स्वयमेव मिलित्वा सृष्टिं विधास्यन्तीति पाश्चात्त्यपरमाणुवादापेक्षया नैयायिकपरमाणुवादस्य वैशिष्ट्यम् ।

---

१. सि० शि० ५।७-८, पृ० ५५.

सांख्ययोगदर्शनयोर्जगदिदं सुखदुःखमोहात्मकमिति तत्कारणमपि तादृशमेव भवितव्यमिति कृत्वा सुख-दुःख-मोहानां कारणीभूतानां सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थारूपा प्रकृतिरेव जगदुपादानकारणमिति प्रतिपाद्यते। अत्र "कार्यगुणाः कारणगुणानपेक्षन्ते" इत्युक्त्यनुसारेण विचार्यमाणे न्यायवैशेषिकाभिमतपरमाणुवादापेक्षया सांख्ययोगदर्शनयोः प्रकृतिपरिणामवादः सुष्ठु प्रतिभाति। सांख्ययोगदर्शने या प्रकृतिरुच्यते, सैवाद्वैतवेदान्ते मायाकल्पितप्रकृतिरित्यादिशब्दैर्व्यवह्रियते। किन्त्वयं विशेषो यत् सांख्याभिमता प्रकृतिर्नित्या, अद्वैताभिमता माया चानित्या।

तदेवं न्यायवैशेषिकयोः सांख्ययोगदर्शनयोश्च परमाणुः प्रकृतिश्च जगदुपादानमिति प्रतिपादितत्वादेतेषां सर्वेषां जडत्ववादरूपेण साम्यमस्ति। अद्वैतवेदान्ते मायाविशिष्टश्चेतन ईश्वरो जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणमिति प्रतिपादनेन पूर्वोक्तैर्न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योगदर्शनैरस्य चोत्कृष्टता प्रतिभाति। किन्त्वद्वैतवेदान्ते तादृशेश्वरस्य तदुत्पन्नजगतश्च मिथ्यात्वं व्यवस्थाप्यते।

तत्र तावद्वीरशैवदर्शने तु शक्तिविशिष्टः परशिव एव जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणमिति स्वीक्रियते। अत एव श्रीरेणुकभगवत्पादाः—

यस्मादेतत् समुत्पन्नं महादेवाच्चराचरम्।
तस्मादेतन्न भिद्येत यथा कुम्भादिकं मृदः॥

यथा तन्तुभिरुत्पन्नः पटस्तन्तुमयः स्मृतः।
तथा शिवात् समुत्पन्नं शिव एव चराचरम्॥

आत्मशक्तिविकासेन शिवो विश्वात्मना स्थितः।
कुटीभावाद्यथा भाति पटः स्वस्य प्रसारणात्॥[1]

इति शक्तिविशिष्टस्य परशिवस्य जगदुपादानत्वं प्रतिपादयामासुः। नैयायिकादिवदीश्वरस्य जगतो निमित्तकारणत्वस्वीकारे "यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्"[2] इति श्रुतिप्रतिपादितस्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य सिद्धान्तो नोपपद्येत। नहि लोके कुलालज्ञानेन सर्वस्य घटादि-

---

१. सि० शि० १०।२, ४-५, पृ० १८७-१८८.

२. छा० उ० ६।१।४.

कार्यस्य ज्ञानं भवति, किन्तु तदुपादानमृत्पिण्डज्ञानेन । तस्मात् शिवो घटं प्रति मृत्पिण्डवत् प्रपञ्चं प्रत्युपादानकारणमपि वर्तते ।

अद्वैतवेदान्ते प्रपञ्चो मायायाः परिणामः । तत्र मायाया मिथ्यात्वात् प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेऽपि वीरशैवदर्शने शक्तिविशिष्टशिवस्य परिणामत्वात् तादृशशिवस्यामिथ्यात्वात् प्रपञ्चस्याप्यमिथ्यात्वमेव ।

प्रपञ्चगततत्त्वसमीक्षा

प्रपञ्चे विद्यमानानि वस्तूनि न्यायवैशेषिकाचार्यैः 'पदार्थ'शब्देन, सांख्य-योगदर्शनाचार्यैर्वीरशैवदर्शनाचार्यैश्च 'तत्त्व'शब्देन व्यवह्रियन्ते । वीरशैवदर्शने, सांख्यदर्शने च तत्त्वशब्दसाम्येऽपि तत्त्वपरिगणनायां तत्स्वरूपविषये च वैषम्यं वर्तते । तत्र सांख्याः पञ्चविंशतितत्त्वान्यङ्गीकुर्वन्ति । वीरशैवाश्च—

> यस्योर्मिबुद्बुदाभासः षट्त्रिंशत्तत्त्वसञ्चयः ।
> निर्मलं शिवनामानं तं वन्दे चिन्महोदधिम् ॥[1]

इति श्रीरेणुकभगवत्पादोक्त्या षट्त्रिंशत् तत्त्वान्यभ्युपगच्छन्ति । तत्र १. शिवः, २. शक्तिः, ३. सदाशिवः, ४. ईश्वरः, ५. शुद्धविद्या, ६. माया, ७. कला, ८. विद्या, ९. रागः, १०. कालः, ११. नियतिरित्येकादशतत्त्वानि सांख्याद्विलक्षणानि । सांख्यदर्शने प्रकृति-पुरुषावेवान्तिमे परमतत्त्वे इति गृह्येते, किन्तु वीरशैवदर्शने प्रकृति-पुरुषयोरपि सूक्ष्माण्येकादशतत्त्वान्यङ्गीकृतानीति तत्त्वानां सूक्ष्मातिसूक्ष्मस्वरूपविवेचनायां वीरशैवदर्शनं स्ववैशिष्ट्यं द्योतयति ।

किञ्च, समाननामधेयानामवशिष्टानां पञ्चविंशतितत्त्वानां स्वरूपविषयेऽपि सांख्यवीरशैवदर्शनयोः किञ्चिदन्तरं वर्तते । तथा हि— सांख्याः पुरुषाख्यं तत्त्वमसङ्गं नित्यमुक्तं वाङ्गीकृत्य बुद्धावेव बन्धमोक्षौ व्यवस्थापयन्ति[2] । वीरशैवदर्शनाभिमतः पुरुषः पञ्चकञ्चुकैर्बद्धः संसरति, तैर्मुक्तश्च सन् मुच्यत इति वीरशैवदर्शने पुरुषस्य बन्धमोक्षौ वास्तविकौ ।

१. सि० शि० १।३, पृ० २.

२. तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥ (सां० का० ६२)

अपरं च, सांख्याभिमतप्रकृतितत्त्वतो वीरशैवाभिमतप्रकृतितत्त्वं विलक्षणं वर्तते। तथाहि—सांख्याः सत्त्वादिगुणत्रयाणां साम्यावस्था प्रकृतिरित्यङ्गीकुर्वन्ति[1]। वीरशैवसिद्धान्ते तादृशगुणाश्रयभूतं द्रव्यं प्रकृतिरित्युच्यते। तदुक्तं भाष्यकारैः श्रीपतिपण्डिताराध्यैः—"सत्त्वादयो द्रव्यधर्माः, न तु द्रव्यस्वरूपाः सत्त्वादयोऽपि पृथिव्यादिद्रव्यगतलघुत्वप्रकाशादिहेतुभूतास्तत्स्वभावविशेषा एव, न तु मृद्धिरण्यादिद्रव्यतया कार्यान्विता उपलभ्यन्ते। गुणा इत्येव च सत्त्वादीनां प्रसिद्धिः"[2] इति। महदादिभूम्यन्तानां तत्त्वानां स्वरूपं तु सांख्यवीरशैवदर्शनयोः प्रायः समानमेव।

प्रपञ्चस्य सत्यत्वमिथ्यात्वयोः समीक्षा

अद्वैतवेदान्तमपहाय न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-मीमांसा-वीरशैवदर्शनेषु प्रपञ्चस्य सत्यत्वमभ्युपगम्यते। वीरशैवदर्शने प्रपञ्चो नाम शिवादिभूम्यन्तषट्त्रिंशत्तत्त्वात्मकः। एतानि च षट्त्रिंशत्तत्त्वानि शक्तिविशिष्टस्य परशिवस्यैव विकासरूपाणीति तेषां मिथ्यात्वं नैव सिद्ध्यति। अत एवात्र पदार्थानां तत्त्वशब्देन व्यपदेशः कृतः। "तत्त्वं नाम अनारोपितं रूपम्, प्रमितिविषयत्वं वा" इति तत्त्वशब्दस्य व्युत्पत्तिसिद्धार्थ एव प्रपञ्चस्य सत्यत्वं प्रतिपादयति।

किञ्च, भाष्यकाराः श्रीपतिपण्डिताराध्यभगवत्पादाः—"किञ्च, मिथ्यात्वं नाम असत्त्वम्, अनिर्वचनीयत्वम्, बाध्यत्वं वा? नाद्यः, वेदाप्रामाण्यप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, मौनत्वापत्तेः। न तृतीयः, किमिदं बाध्यत्वम्? त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वम्, ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा? नाद्यः, प्रपञ्चस्य विद्यमानत्वात्, अर्थसिद्धिक्रियासिद्धिसत्त्वाच्च। अनादित्वान्न पूर्वकालनिषेधः, अनुभूयमानत्वान्न वर्तमानकालनिषेधः, संकोचरूपेण वेदराशेः प्रलयेऽपि परमेश्वरे सत्त्वान्न भविष्यत्कालनिषेधः। न द्वितीयः, ज्ञानिनां पूर्ववत्प्रपञ्चस्य भासमानत्वात्, तेषां क्षुत्पिपासादिकस्य दृष्टत्वाच्च"[3] इत्यादिबहुभिर्युक्तिप्रयुक्तिभिः प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं निरस्य, तस्य सत्यत्वं च प्रतिष्ठाप्य, पुनरग्रे—

---

१. "सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः....." (सां० सू० १।६१)

२. ब्र० सू० श्रीकर० २।२।१.

३. ब्र० सू० श्रीकर० १।१।२.

जीवः सत्यं जगत्सत्यं शिवः सत्यं स्वभावतः ।
तयोरभेदः सत्यं वा क्रिमिभ्रमरयोरिव ॥

इत्यागमोक्त्या च प्रपञ्चस्य सत्यत्वं समर्थितवन्तः ।

प्रपञ्चस्य सत्यत्वप्रतिपादने वीरशैवाचार्याणामिदमैदम्पर्यम्—लोके हि ज्ञानिनामपेक्षयाऽज्ञानिनो बहवो वर्तन्ते । प्रपञ्चो मिथ्येति कथनेन यद्यपि ज्ञानिनः प्रपञ्चे आस्थां परित्यज्य परे ब्रह्मणि निष्ठावन्तो भवन्ति, किन्त्वज्ञानिनस्तद्वचनं श्रुत्वा नित्यनैमित्तिकादिकर्मसु श्रद्धारहिताः सन्तो नास्तिका भवेयुः । तथा सति च लौकिकजीवनं निरादर्शतामापद्येत । यदा तु—"तथा शिवात् समुत्पन्नं शिव एव चराचरम्"[1], "शिवतत्त्वात् समुत्पन्नं जगदस्मान्न भिद्यते"[2] इत्यादिभिः श्रीरेणुकभगवत्पादोक्तिभिः प्रपञ्चस्य शिवरूपत्वं प्रतिपाद्यते, तदा यथा ज्ञानिनां प्रपञ्चे परशिवत्वबुद्धिः समुदेति, तथाऽज्ञानिनामपि नित्यादिकर्मसु श्रद्धा समुत्पद्यते । एवं च सति लौकिकजीवनमप्यादर्शप्रायं भवतीति ।

तस्मात् प्रपञ्चनिषेधमुखेन परमतत्त्वस्य स्वरूपबोधनापेक्षया प्रपञ्चस्यैव परशिवरूपत्वं प्रतिपाद्य परमतत्त्वबोधनमधिकं लाभप्रदमिति सिद्धयति । एतद्विषये वीरशैवदर्शनमेव दर्शनान्तरापेक्षया प्रमुखं स्थानं निर्वहतीति विभावनीयं विपश्चिद्भिः ।

बन्धमोक्षयोः स्वरूपसमीक्षा

साधनसमीक्षा

तत्र तावन्न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योगाद्वैतवेदान्तिनो ज्ञानादेव मोक्ष इति, मीमांसका वीरशैवाश्च ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो मोक्षहेतुरिति प्रतिपादयन्ति । कर्मणो मोक्षोपायत्वे सर्वेषामैक्यमत्याभावेऽपि ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वं सर्वैरप्यभ्युपगम्यते । तत्र न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योगाद्वैतवेदान्तिनो मिथ्याज्ञानादेव बन्धनमिति, तत्त्वज्ञानस्य च मोक्षहेतुत्वमङ्गीकुर्वन्तोऽपि तत्त्वज्ञानस्वरूपविषये न समानाभिप्रायाः सन्ति । तत्र महर्षिणा गौतमेन—"प्रमाण-

---

१. सि० शि० १०।६, पृ० १८८.
२. सि० शि० १०।३, पृ० १८७.

प्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभा-सच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः"[1] इति सूत्रेण षोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञानं मोक्षहेतुरिति प्रतिपाद्य, पुनः—"आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्"[2] इति सूत्रे द्वादशानां प्रमेयाणां गणना कृता। भगवान् भाष्यकारोऽपि—"अस्य तु तत्त्वज्ञानादपवर्गो मिथ्याज्ञानात् संसारः"[3] इत्युक्तानां द्वादशप्रमेयाणां तत्त्वज्ञानादेव मोक्ष इत्यभिहितवानिति न्यायदर्शने आत्मादिप्रमेयाणां तत्त्वस्य यथार्थरूपस्य ज्ञानमेव तत्त्वज्ञानम्, अर्थात् शरीरादीनां सर्वेषामात्मेतरत्वेन, आत्मनश्चात्मेतरभिन्नत्वेनेत्यात्मविशेष्यकमात्मेतरभेदप्रकारकं साक्षात्कारात्मकं ज्ञानमेव तत्त्वज्ञानम्, तदेव च मोक्षहेतुरिति प्रतिपाद्यते।

वैशेषिकाः—"अनारोपितं रूपमेव तत्त्वम्" इति तत्त्वलक्षणमुक्त्वा द्रव्यादिषट्पदार्था एव तत्त्वानि, तेषां साधर्म्यवैधर्म्यरूपं साक्षात्कारात्मकं ज्ञानमेव तत्त्वज्ञानम्, तच्च मोक्षकारणमित्याशेरते। एवं नित्याऽनित्यवस्तुविवेकरूपत्वादुभयोरपि तत्त्वज्ञानस्वरूपमेकरूपमेव। एतादृशतत्त्वज्ञानोत्पत्तौ भगवान् गौतमः—"समाधिविशेषाभ्यासात्"[4], "तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः"[5] इत्यादिसूत्रैः श्रवणादिना साकं यमाद्यष्टाङ्गयोगश्च कारणमित्यभिप्रैति। नैयायिको भासर्वज्ञः—"एवमेतानि योगाङ्गानि मुमुक्षुणा सर्वेषु ब्रह्मादिस्थानेष्वनेकप्रकारदुःखभावनयाऽनभिरतिसंज्ञितं परं वैराग्यं महेश्वरे च परां भक्तिमाश्रित्यात्यन्ताभियोगेन सेवितव्यानि। ततोऽचिरेणैव कालेन भगवन्तमनौपम्यस्वभावं शिवमवितथं प्रत्यक्षतः पश्यति। तं दृष्ट्वा निरतिशयं श्रेयः प्राप्नोति"[6] इति महर्ष्युक्तानां यमादियोगाङ्गानां परमवैराग्योत्पादकत्वं प्रतिपाद्य ततश्च महेश्वरे पराभक्तिः, तद्भक्त्या च शिवसाक्षात्कारः, ततश्च मोक्ष इत्युक्त्वा,

---

१. न्या० सू० १।१।१.

२. न्या० सू० १।१।९.

३. न्या० सू० भा० १।१।९.

४. न्या० सू० ४।२।३८.

५. न्या० सू० ४।२।४६.

६. न्या० सा०, पृ० ३०.

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति[१] ॥

इति श्रुतिं च प्रमाणयन् शिवानुग्रहस्य मोक्षहेतुत्वमङ्गीकरोति । एतेनास्योपरि शैवसम्प्रदायानां प्रभावः परिलक्ष्यते ।

वैशेषिकदर्शने—"धर्मविशेषप्रसूतात् पदार्थानां साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्"[२] इति महर्षिणा कणादेन तत्त्वज्ञानोत्पत्तौ निवृत्तिलक्षणो धर्मः कारणमिति प्रतिपादितम्, किन्तु भाष्यकारः प्रशस्तपादो[३] न्यायकन्दलीकारः श्रीधरभट्टश्च[४] निवृत्तिलक्षणस्य धर्मस्याचेतनत्वात् तस्य स्वयं नियतविषये प्रवृत्तिसामर्थ्यविरहेण तस्य मुक्तिफलोन्मुखत्वाऽसम्भवात् परमेश्वरानुग्रहोऽपेक्षित इत्यभिप्रयतः । एतयोरयमाशयो भासर्वज्ञस्य विचारेण साकं साम्यं भजते । किञ्च,

शम्भोः शिवप्रसादेन संसारच्छेदकारिणा ।
मोहग्रन्थिं विनिर्भिद्य मुक्तिं यान्ति विवेकिनः ॥
विना प्रसादमीशस्य संसारो न निवर्तते ।
विना सूर्योदयं लोके कुतः स्यात्तमसो लयः ॥[५]

इति श्रीरेणुकभगवत्पादैर्विवेकिनोऽपि शिवानुग्रहादेव मोक्ष इति प्रतिपादितत्वादेतद्विषये वीरशैवाचार्याणां भासर्वज्ञ-प्रशस्तपाद-श्रीधरभट्टानां च विचारसाम्यं परिदृश्यते ।

सांख्यदर्शने—

एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाऽहमित्यपरिशेषम् ।
अविपर्ययाद् विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥[६]

१. श्वे० उ० ६।२०.
२. वै० सू० १।१।४.
३. "तच्चेश्वरचोदनाभिव्यक्ताद्धर्मादेव" (प्र० पा० भा०, पृ० १८) ।
४. "धर्मोऽपि तावन्न निःश्रेयसं करोति यावदीश्वरेच्छया नानुगृह्यते" (न्या० क०, पृ० १९) ।
५. सि० शि० १८।४-५, पृ० १४८.
६. सां० का० ६४.

इतोश्वरकृष्णोक्त्या नास्मि = अहं क्रियाशून्योऽस्मि, नाऽहम् = अहं न कर्ता, अर्थाद् अकर्तास्मि, न मे = मम किञ्चिदपि नास्ति, अर्थात् स्वामित्व-रहितोऽस्मि—इत्याकारकं क्रिया-कर्तृ-स्वामित्वाभिमानरहितं यच्छुद्धं बुद्धिपुरुषयोर्विवेकख्यात्यात्मकं ज्ञानमुत्पद्यते, तदेव तत्त्वज्ञानमिति प्रतिपाद्यते। योगदर्शनेऽपि—"विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः"[1] इति महर्षिणा पतञ्जलिना प्रतिपादितत्वात् सांख्याभिमता बुद्धिपुरुषयोर्विवेकख्यातिरेव तत्त्वज्ञानमिति निश्चीयते। एवमुभयोस्तत्त्वज्ञानस्वरूपस्यैकरूपत्वेऽपि सांख्यास्तदुत्पत्तौ श्रवणादीनि मुख्योपायान्यष्टाङ्गयोगं च सहकारिकारणमित्यभिप्रयन्ति। योगदर्शने त्वष्टाङ्गयोग एव मुख्योपाय इति निरूप्यते। किञ्च, योगिभिरसम्प्रज्ञातसमाधिप्राप्तिद्वारा कैवल्यप्राप्तिरङ्गीक्रियते। सा च समाधिः—"समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्"[2] इति महर्षिणा पतञ्जलिना, "प्रणिधानाद् भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णात्यभिध्यानमात्रेण। तदभिध्यानमात्रादपि योगिन आसन्नतरः समाधिलाभः समाधिफलं च भवतीति"[3] इति भगवता व्यासेन चेश्वरसंकल्पेनैव समाधेस्तत्फलस्य कैवल्यस्य च प्राप्तिरित्यभिहितत्वादित्येतन्मात्रेणैव सांख्याद् विलक्षणं सदिदं योगदर्शनं सेश्वरसांख्यमित्यभिधानभागभवत्। एवं न्याय-वैशेषिक-वीरशैवदर्शनेष्विव योगदर्शनेऽपि कैवल्यार्थमीश्वरानुग्रहापेक्षणाद् विषयेऽस्मिन् त्रयाणामपि दर्शनानां साम्यं दरीदृश्यते।

अद्वैतवेदान्ते—"तत्त्वमसि"[4] इत्यादिमहावाक्यैर्ब्रह्मात्मनोर्यदभेदात्मकं ज्ञानमुत्पद्यते, तत् तत्त्वज्ञानमिति, तदेव च साक्षान्मोक्षहेतुरित्युच्यते। सांख्यैः—"असङ्गो ह्ययं पुरुषः"[5] इति श्रुतिमनुरुध्य प्रकृतितत्कार्यभूत-प्रपञ्चाद् भिन्नोऽयं पुरुष इति भेदज्ञानस्य सर्वोत्कृष्टता मन्यते चेत्, "द्वितीयाद्वै भयं भवति"[6] इति श्रुतिमङ्गीकुर्वन्तोऽद्वैतवेदान्तिनोऽभेद-ज्ञानस्यैव सर्वोत्कृष्टतां प्रतिपादयन्ति। तदेवं सांख्यसिद्धान्ते द्वैतज्ञाना-

१. यो० सू० २।२६.
२. यो० सू० २।४५.
३. यो० सू० भा० १।२३.
४. छा० उ० ६।८।७.
५. बृ० उ० ४।३।१५.
६. बृ० उ० १।४।२.

न्मोक्षश्चेदद्वैतवेदान्तेऽभेदज्ञानान्मोक्षः। तस्मात् स्थूलतो विचार्यमाणे सति यज्ज्ञानेन सांख्यैर्मोक्षाधिगम्यते तेनैवाद्वैतिनां बन्धनप्राप्तिरिति वक्तुं शक्यते। एवं चात्र नैव सामञ्जस्यं समापादयितुं शक्यते।

मीमांसादर्शने भाट्टैः प्राभाकरैश्च नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानसमुच्चितमात्मनो देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तत्वज्ञानं मोक्षहेतुरित्युररीक्रियते। "कर्मणा सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानेनात्मविनिश्चयः। भवेद् विमुक्तिरभ्यासात् तयोरेव समुच्चयात् ॥" इति वचनं प्रमाणयता श्रीधरभट्टेनापि प्रशस्तपादभाष्यव्याख्यायां न्यायकन्दल्यां[1] मीमांसकवन्नित्यनैमित्तिककर्मसमुच्चिताज्ज्ञानादेव मोक्ष इति प्रतिपादितम्। उदयनाचार्यास्तु—"तत्त्वज्ञानमेव निःश्रेयसहेतुः, कर्माणि त्वनुत्पन्नज्ञानस्य ज्ञानार्थिनस्तत्प्रतिबन्धकाधर्मनिवारणद्वारेण प्रायश्चित्तवदुपयुज्यन्ते। उत्पन्नज्ञानस्य त्वन्तरालब्धवृष्टेः कारीरिपरिसमाप्तिवत् प्रारब्धाश्रमधर्मसमापनं लोकसंग्रहार्थमिति युक्तमुत्पश्यामः"[2] इति ज्ञानोत्पत्तेः प्राग् नित्यनैमित्तिककर्माकरणेन दुरितोत्पत्तिसम्भवेऽप्युत्पन्नज्ञानस्य मिथ्याज्ञानरूपदोषाभावात् तत्प्रयोज्यरागद्वेषयोरप्यभावात् प्रवृत्तेरभाव इति तेन नित्यनैमित्तिकानामकरणेऽपि न प्रत्यवायोत्पत्तिः, अथापि यथा वृष्ट्यर्थं प्रारब्धस्य कारीरियागस्य परिसमाप्तेः प्राग् यदि मध्य एव वृष्टिर्भविष्यति चेत्, तदा संकल्पितस्य यागस्य विधिवत् समाप्तिः क्रियते, तथा ज्ञानोत्पत्त्यर्थं यावज्जीवं कर्तव्यत्वेन संकल्पितानां नित्यनैमित्तिकानां ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं केवलं लोकसंग्रहार्थमनुष्ठानमिति प्रशस्तपादाभिप्रायं प्रकटितवन्तः। तस्माज्ज्ञानिनोऽपि नित्यनैमित्तिककर्माचरणं प्रतिपादयतां श्रीधरभट्टानामप्ययमेवाशयः स्यात्। किञ्च—

ज्ञानामृतेन तृप्तोऽपि योगी धर्मं न सन्त्यजेत्।
आचारं महतां दृष्ट्वा प्रवर्तन्ते हि लौकिकाः ॥[3]

इति वीरशैवनिर्णयग्रन्थे सिद्धान्तशिखामणौ श्रीरेणुकभगवत्पादाचार्यैरपि ज्ञानिनो नित्यनैमित्तिकादिधर्माचरणं लोकसंग्रहार्थमिति प्रतिपादितत्वाद्

---

१. न्या० क०, पृ० ६८३-६८९.
२. किर०, पृ० १३२.
३. सि० शि० १६।८, पृ० ९३.

विषयेऽस्मिन् वीरशैवाचार्याणां विचार उदयनाचार्यस्य विचारेण साकं साम्यमावहति । अपरं च, श्रीरेणुकभगवत्पादैः—

अन्धपङ्गुवदन्योन्यसापेक्षे ज्ञानकर्मणी ।
फलोत्पत्तौ विरक्तस्तु तस्मात् तद्द्वयमाचरेत् ॥
ज्ञानेनाचारयुक्तेन प्रसीदति महेश्वरः ।
तस्मादाचारवान् ज्ञानी भवेदादेहपातनम् ॥[1]

इति मुक्त्यर्थं ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः प्रतिपादितः । आपाततोऽवलोकने ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिभिर्मीमांसकैः साकं वीरशैवदर्शनस्य साम्यं परिलक्ष्यते, किन्तु मीमांसकाभिमतज्ञानकर्मापेक्षया वीरशैवाभिमतज्ञानकर्मणोः स्वरूपे वैशिष्ट्यं वर्तते । मीमांसकैरग्निहोत्रादिकं कर्मेत्युच्यते, वीरशैवास्तु शिवार्चनमेव कर्मेति प्रतिपादयन्ति । अत एव—"शिवार्चा कर्म विज्ञेयं बाह्यं यागादि नोच्यते"[2] इति कर्मलक्षणं प्रतिपादयन्तो श्रीरेणुक-भगवत्पादाः—

किमन्यैर्धर्मकलिलैः कीकषार्थप्रदायिभिः ।
साक्षान्मोक्षप्रदः शम्भोर्धर्मो लिङ्गार्चनात्मकः ॥
लिङ्गनिष्ठस्य किं तस्य कर्मणा स्वर्गहेतुना ।
नित्यानन्दशिवप्राप्तिर्यस्य शास्त्रेषु निश्चिता ॥[3]

इत्यनित्यस्वर्गादिफलप्रदायकयज्ञाद्यपेक्षया नित्यशिवानन्दप्रदायकस्येष्ट-लिङ्गार्चनरूपस्य कर्मणः प्राशस्त्यमूचुः । एवमेव मीमांसका नैयायिकवत् शरीराद्यनात्मपदार्थेभ्य आत्मनः पार्थक्यज्ञानमेव तत्त्वज्ञानमिति प्रतिपादयन्ति । वीरशैवदर्शने तु—

शिवात्मकमिदं सर्वं शिवादन्यन्न विद्यते ।
शिवोऽहमिति या बुद्धिस्तदेव ज्ञानमुत्तमम् ॥[4]

इति श्रीरेणुकभगवत्पादोक्त्या स्वात्मना साकं सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य शिवस्वरूपेणावलोकनमेव श्रेष्ठज्ञानमिति, तेनैव च मोक्षप्राप्तिरित्युररी-

१. सि० शि० १६।११, १४; पृ० ७४-७५.
२. सि० शि० ९।२२, पृ० १४४.
३. सि० शि० १०।४, ८; पृ० १७३, १७५,
४. सि० शि० १६।८, पृ० ८१.

क्रियते। तस्माज्ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिनोरपि वीरशैवमीमांसकयोर्मध्ये महदन्तरं वर्तते।

तत्र तावदद्वैतवेदान्ते "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"[१] इति श्रुतिवचनेन सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य ब्रह्मरूपत्वमङ्गीकृत्य "अयमात्मा ब्रह्म"[२], "तत्त्वमसि"[३] इत्यादिमहावाक्यैर्जीवस्यापि ब्रह्मरूपत्वप्रतिपादनाद् वीरशैवाभिमततत्त्वज्ञानेन साकमद्वैतवेदान्तस्य तत्त्वज्ञानं समतां धत्ते। अथाप्ययं विशेषः—सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य ब्रह्मरूपत्वं प्रतिपादयद्भिर्वेदान्तिभिः प्रपञ्चस्य कल्पितत्वमङ्गीकृत्य बाधसामानाधिकरण्येन च प्रपञ्चस्य ब्रह्मरूपत्वं प्रतिपाद्यते, किन्तु वीरशैवदर्शने—

पत्रशाखादिरूपेण यथा तिष्ठति पादपः।
तथा भूम्यादिरूपेण शिव एको विराजते॥[४]

इति श्रीरेणुकभगवत्पादोक्त्या प्रपञ्चस्य बाधं विनैव तस्य परशिवरूपत्वमङ्गीक्रियत इति। तस्मादद्वैतवेदान्ते प्रपञ्चस्याध्यस्तत्वात् मिथ्यात्वम्, वीरशैवदर्शने च प्रपञ्चः परशिवावयवरूप इति न मिथ्यात्वम्। अत एवोपर्युक्तश्लोकव्याख्यानावसरे पदवाक्यप्रमाणज्ञैर्मरितोण्टदार्यैः—"तत्र परशिवस्य धृत्या धरणिः, करुणया जलम्, उज्ज्वलतया तेजः, परमानन्दस्पन्देन वायुः, चिद्व्याप्त्या व्योम, चितिसंकोचचित्तविशिष्टो जीव इति विवेकः"[५] इति परशिवस्यानन्तशक्तीनां पृथिव्यादिरूपेण परिणतत्वमुक्तम्।

तदेवं पर्यालोच्यमाने इदं निश्चीयते यन्न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-पूर्वमीमांसादर्शनाभिमतं तत्त्वज्ञानं केवलमनात्मपदार्थैरात्मनः पार्थक्यं प्रबोधयति, न तु केनचित् परमतत्त्वेन साकमभेदम्। अद्वैतदर्शने तथाभूतस्यात्मनो ब्रह्मणा साकमभेदः प्रतिपाद्यत इति न्यायाद्यभिमततत्त्वज्ञानापेक्षयाऽस्य वैशिष्ट्यम्। वीरशैवदर्शने त्वात्मनः परशिवेन साकमभेदस्य

१. छा० उ० ३।१४।१.
२. बृ० उ० २।५।१९.
३. छा० उ० ६।८।७.
४. सि० शि० १०।९, पृ० १८९.
५. सि० शि० १०।९ तत्त्वप्रदीपिकाव्याख्या, पृ० १८९.

बोध्यमानत्वेऽप्यद्वैतवेदान्तवत् तत्त्वज्ञानेन प्रपञ्चस्य बाधो नाङ्गीक्रियते, किन्तु प्रपञ्चस्यापि बाधं विनैव परशिवस्वरूपत्वं प्रतिपाद्यत इत्यद्वैत-वेदान्तापेक्षया वीरशैवदर्शनस्य वैशिष्ट्यम् ।

मुक्तिस्वरूपसमीक्षा

अत्र हि मुक्त आत्मा किं सर्वविधदुःखैरेव विमुच्यते, उतानन्दमप्यनुभवति ? इत्येतस्मिन् विषये केचन दुःखाभावपक्षं केचन चानन्दावाप्तिपक्षं रोचन्ते । मुक्तावस्थायामानन्दावाप्तिमङ्गीकुर्वद्भिरपि दुःखनिवृत्तेरपि स्वीकाराद् दुःखनिवृत्तिविषये वादिनामविवाद एव ।

तत्र न्यायदर्शने एकविंशतिदुःखानामात्यन्तिकी निवृत्तिर्मुक्तिरिति, वैशेषिकदर्शने च आत्मविशेषगुणोच्छित्तिर्मुक्तिरिति प्रतिपाद्यते । उभयत्राप्यात्मा स्वरूपतः पाषाणवज्जडस्वरूपः । यदा च सप्राणशरीरेन्द्रिययुक्तेन मनसा सह तस्य संयोगो जायते, तदा तस्मिन् सुख-दुःखेच्छाद्वेष-कर्तृत्व-भोक्तृत्वादीनां धर्माणां ज्ञानस्य चोत्पत्तिर्भवति । मुक्तावस्थायां च तादृशमनसा सह संयोगाभावात् तस्मिन् ज्ञानसुखादीनां केषाञ्चिदपि धर्माणां गुणानां वोत्पत्त्यभावात् स आत्मा निर्विकारेण स्वकीयजड-स्वरूपेणावतिष्ठते । तस्मादुभयदर्शनेऽपि मोक्षो न भावरूपः, किन्त्वभावरूपः, अर्थात् मुक्तात्मना हि न किमपि प्राप्यते, किन्तु तस्य सर्वविधदुःखानां विशेषगुणानां वा समुच्छित्तिरेव जायते । अत एव महर्षिणा गौतमेन—"तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः"[1], महर्षिणा कणादेन च—"तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः"[2] इति मोक्षस्थितिरुपवर्णिता ।

मुक्तावस्थायामानन्दावाप्त्यनङ्गीकारेण न्यायवैशेषिकाभिमतेयं मुक्तिरपुरुषार्थरूपेत्यालोचका आक्षिपन्ते । तत्र—"यदि तु जडः पाषाणनिर्विशेष एव तस्यामवस्थायामात्मा भवेत्, तदलमपवर्गेण । संसार एव वरमस्तु, यत्र तावदन्तरान्तरापि दुःखकलुषितमपि कियदपि सुखमनुभुज्यते । चिन्त्यतां तावत् किमल्पसुखानुभवो भव्य उत सर्वसुखोच्छेद एव"[3] इति श्रीमल्लिषेणसूरिर्दुःखेन साकं सुखस्याप्यात्यन्तिकीं निवृत्तिं मोक्षं प्रतिपादयतां न्याय-वैशेषिकाणां मोक्षापेक्षया यदा कदाचित् सुखलेशप्रदायकं सांसारिकजीवनमेव

१. न्या० सू० १।१।२२.
२. वै० सू० ५।२।१८.
३. स्या० म०, पृ० ६३.

वरमिति तर्कं प्रस्तौति। किञ्च, मुक्तस्यानन्दधाम्नो गोलोकस्य प्राप्तिं प्रतिपादयद्भिर्वैष्णवैरपि—

> वरं वृन्दावने रम्ये शृगालत्वं वृणोम्यहम्।
> वैशेषिकोक्तमोक्षात्तु सुखलेशविवर्जितात्॥

इति निरानन्दस्य शिलाकल्पस्य वैशेषिकमोक्षस्यापेक्षया आनन्ददायके वृन्दावने शृगालजन्मन एव श्रेष्ठता प्रतिपाद्यते। कवितार्किकचक्रवर्तिः श्रीहर्षमिश्रोऽपि—

> मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम्।
> गौतमं तमवेक्ष्यैव यथा वित्थ तथैव सः॥[1]

इति 'अतिशयेन गौः गोतमः' इति व्युत्पत्तिलभ्यसार्थकनामधेयत्वं महर्षेर्गौतमस्य प्रतिपादितवान्।

अपि च, वर्तमानशरीरपाते सति पुनः शरीरान्तराप्राप्तिर्मोक्ष इति कथयतां नैयायिक-वैशेषिकाणामुक्तिरापाततो 'मरणमेव मोक्षः' इति कथयतां चार्वाकाणामुक्तेः साम्यं भजते, किन्तु मरणस्य सहजावस्थात्वाच्चार्वाकाभिमतो मरणरूपो मोक्षो न पुरुषार्थः। नैयायिक-वैशेषिकैस्तु मुक्तेस्तत्त्वज्ञानप्राप्यत्वस्य प्रतिपादितत्वात् तन्मतानुसारेण मोक्षः पुरुषार्थं इत्येव स्वीक्रियते। एवं मुक्तावस्थायामानन्दाऽनङ्गीकारेणाक्षिप्यमाणानामाक्षेपाणां परिहारार्थमेव नैयायिकोऽपि भासर्वज्ञः—"नित्यसंवेद्यमानेन सुखेन विशिष्टाऽऽत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः पुरुषस्य मोक्षः"[2] इति मुक्तौ नित्यसुखाभिव्यक्तिमङ्गीचकार। तस्यायमाशयः—"आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षेऽभिव्यज्यते", "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म"[3] इत्यादिश्रुतिषु मुक्तावानन्दावाप्तेः प्रतिपादितत्वाद् मुख्यार्थे बाधकाभावाच्च नोपचारप्रकल्पनेति।

न्यायवैशेषिकमते परमाणुरूपाणां सर्वेषां द्रव्याणां नित्यत्वाभ्युपगमात् तन्मते मनसोऽपि परमाणुरूपत्वात् तदपि नित्यमेव। तस्मान्मुक्तावस्थायां न मनसो नाशो भवति, किन्तु तस्य नैष्फल्यं जायते, अर्थादात्मना संयुक्तेनापि मनसा न सुखदुःखादीनामुत्पत्तिः। सुखदुःखादीनामुत्पत्तावदृष्टसह-

---

१. नै० च० ७।७५.

२. न्या० सा०, पृ० ३२.

३. बृ० उ० ३।९।२४.

कृतात्ममनःसंयोगस्यैव कारणत्वाद् मुक्तावस्थायां चात्मन्यदृष्टाभावाद् निरदृष्टेनात्मना संयुक्तमपि मन उदासीनमेवावतिष्ठते ।

प्राभाकरसिद्धान्ते चात्मनो नैयायिकवदेव स्वीकाराद् यथा नैयायिकैर्मुक्तिरङ्गीक्रियते, प्राभाकरैरपि तथैवाभिमन्यते । तस्मात्तत्रोक्ता आक्षेपा अत्राप्यूहनीयाः । भट्टानुयायिष्वपि मुक्तिविषये वैमत्यं दरीदृश्यते ।

दुःखात्यन्तसमुच्छेदे सति प्रागात्मवर्तिनः ।
सुखस्य मनसा मुक्तिर्मुक्तिरुक्ता कुमारिलैः ॥[1]

इति श्रीनारायणभट्टेन मुक्तौ नित्यसुखाभिव्यक्तिरङ्गीकृता । तच्च सुखं संसारदशायामव्यक्तं सद् मुक्तावस्थायामभिव्यज्यते । तदिदं सुखं नात्मनो भिन्नं किन्त्वात्मस्वरूपमेव, अथापि विनैव मनसा तस्योपभोगो न भवतीति श्रीनारायणभट्टो मुक्तावस्थायां नित्यसुखानुभवार्थं नित्यमनोऽङ्गीचकार[2] ।

भट्टानुयायिभिः पार्थसारथिमिश्रैः—"अतः प्रमाणान्तरवशादानन्दवचनं दुःखाभावपरम्, इतरत्तु यथाश्रुतमिति न्याय्यम् । तस्मात् सुखदुःखादिसमस्तवैशेषिकात्मगुणोच्छेदो मोक्षः"[3] इति मुक्तौ नित्यसुखप्राप्तिप्रतिपादकवचनानां दुःखाभावपरत्वमङ्गीकृत्य मुक्तस्यात्यन्तदुःखोच्छेदमात्रत्वं प्रतिपाद्यते ।

कुमारिलभट्टानुयायिना नारायणभट्टेन नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति, सा चात्मस्वरूपैवेति प्रतिपादनादस्येयं कल्पनाऽद्वैतवेदान्तेन साम्यं भजते, किन्तु यथाऽनित्यस्य वैशेषिकसुखस्यानुभवार्थं मनस आवश्यकता वर्तते, तथैवात्मस्वरूपस्यापि नित्यसुखानुभवार्थं नित्यमनस आवश्यकताया अत्र प्रतिपादनेनाद्वैतवेदान्ततोऽत्यन्तं मतमेतद् भिद्यते, अद्वैतवेदान्ते मुक्तावस्थायामात्मातिरिक्तानां सर्वेषां निषेधात् ।

सांख्ययोगदर्शने प्रकृतिपुरुषयोः संयोग एव बन्धनम्, तयोर्वियोग एव मुक्तिरित्युच्यते । अत्र संयोगवियोगशब्दाभ्यां न मूर्तद्रव्ययोरिव स्वाभाविकौ संयोगवियोगावभिप्रेतौ, किन्तु पुरुषप्रकृत्योर्भोक्तृभोग्यभावापत्तिरेव संयोगः,

---

१ मा० मे०, पृ० २०१.

२. मा० मे०, पृ० २०१-२०३.

३. शा० दी० तर्कपादे, पृ० १३०.

विवेकख्यात्या च तादृशभावनिवृत्तौ वियोग इति। तस्मात् सांख्ययोगदर्शने पुरुषस्य बन्धमोक्षौ न वास्तविकौ, किन्त्वौपचारिकौ। वस्तुतो बन्धमोक्षौ तु बुद्धावेव पर्यवस्यतः। तदुक्तम्—

तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति कश्चित्।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः॥[1] इति।

तस्मादत्र मुक्तो हि पुरुषः सर्वविधौपाधिकसम्बन्धशून्यः सन् शुद्धस्फटिकवत् स्वस्वरूपेणावतिष्ठते। न्यायवैशेषिकैरपि मुक्तात्मनः केवलस्थितिरेवाङ्गीक्रियते, किन्तु सा स्थितिर्जडरूपा, सांख्याभिमतात्मस्थितिश्च चिद्रूपेत्युभयोर्वैलक्षण्यम्।

किञ्च, सांख्ययोगदर्शने पुरुषो यथा नित्यमुक्तस्तथैवाद्वैतवेदान्ते चात्मा नित्यमुक्त एव। अत्राप्यात्मप्रतिबिम्बविशिष्टायामेव बुद्धौ बन्धमोक्षव्यवहारः। सांख्यसिद्धान्ते आनन्दः सत्त्वगुणस्य परिणामः, स च प्रकृतेर्धर्म इति मुक्तस्यानन्दरूपत्वं नाङ्गीक्रियते। अद्वैतवेदान्ते च सुखस्य नित्याऽनित्यभेदेन द्वैविध्यं स्वीकृत्य मुक्तावस्थायामनित्यस्य वैशेषिकस्य सत्त्वगुणपरिणामभूतस्यानन्दस्याभावेऽपि नित्यस्यात्मस्वरूपस्यानन्दस्याभिव्यक्तिरङ्गीक्रियते। इदमेवाद्वैतवेदान्तस्य सांख्याद्वैशिष्टयम्।

तदेवं न्याय-वैशेषिक-प्राभाकरमीमांसकैर्मुक्तात्मनः केवलं सद्रूपत्वम्, सांख्ययोगदर्शने च सद्रूपेण साकं चिद्रूपत्वम्, भाट्टमीमांसकैरद्वैतवेदान्तिभिश्च सच्चिदानन्दरूपत्वमिति स्वीकारादाधुनिकालोचका मुक्तिस्वरूपविषये न्यायवैशेषिकादारभ्याऽद्वैतवेदान्तपर्यन्तं क्रमशो विकासवादमभ्युपगम्याद्वैतवेदान्तस्य पूर्णविकसितत्वं प्रतिपादयन्ति[2]। तद्रीत्या विचार्यमाणे सति वीरशैवाभिमतमोक्षस्वरूपमपि पूर्णतया विकसितमिति वक्तुं शक्यते, यतो ह्यत्राप्यद्वैतवेदान्तवद् मुक्तावस्थायां जीवात्मा हि परशिवेन साकमभिन्नो भवति, सा च स्थितिः सच्चिदानन्दरूपेत्यपि वर्ण्यते। तथा चोक्तं श्रीरेणुकभगवत्पादैः—

मुक्तिरेव परा तृप्तिः सच्चिदानन्दलक्षणा।
नित्यतृप्तस्य मुक्तस्य किमन्यैर्भोगसाधनैः॥[3] इति।

१. सां० का० ६२.
२. भारतीय दर्शन में मोक्षचिन्तन, पृ० १२६-१२७.
३. सि० शि १८।६, पृ० १५३.

मुक्तात्मनः सच्चिदानन्दरूपत्वविषये वीरशैवदर्शनमद्वैतवेदान्तेन साम्यमावहन्नपि वैशिष्ट्यं च भजते। तदेवात्र परिशीलयामः।

अद्वैतवेदान्ते वीरशैवदर्शने च मुक्तात्मनः परमतत्त्वेन ब्रह्मणा परशिवेन वा साकमभेदोऽभ्युपगम्यते। उभयदर्शनयोरपि मुक्तस्य सर्वदुःखनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दप्राप्तिरप्यङ्गीक्रियते। अथाप्युभयोर्मध्ये भेदोऽयं यदद्वैतवेदान्तिभिः संसारावस्थायां प्रतीयमानो जीवब्रह्मणोर्भेदः कल्पित इति, वीरशैवैश्च सत्य इत्युच्यते। भेदस्य सत्यत्व एवाभेदस्य स्वारस्यम्। यथा पूर्वमनुभूतकष्टस्यैव पश्चाद्भाविसुखानुभवस्य माहात्म्यं स्पष्टं प्रतीयते, तथा वस्तुतः परमात्मनो भिन्नस्यैव तदभेदे सत्यद्वैतानन्दस्य स्फुटतया प्रतीतिर्जायते। यच्चाद्वैतिभिर्व्यावहारिकभेदमङ्गीकृत्याभेदो व्यवस्थाप्यते, तन्न समीचीनम्, भेदस्य पारमार्थिकत्वे दोषाभावात्।

ननु जीवः परमार्थतः परशिवाद् भिन्नश्चेत् कथमनयोरभेदः स्यात्? इति चेच्छ्रूयतां रहस्यम्—"यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय। तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्[1]॥" इति श्रुतिर्नदीसमुद्रदृष्टान्तेन जीवस्य मुक्तिमभिदधाति। अत एव यथा समुद्रजलस्यैव मेघैर्वर्षितस्य नदीरूपत्वप्राप्तिः, तथा शक्तिसंकोचरूपमलत्रयावरणेन शिवांशस्यैव जीवत्वप्राप्तिर्भवति। तस्माद्यथा नदीसमुद्रयोः स्वाभाविको भेदस्तथा जीवपरशिवयोरपि भेदः सत्य एव। समुद्राद् वस्तुतो भिन्नापि नदी यदा सागरं प्रविष्टा तदा तज्जले तस्याः स्वाभाविकमपि नदीत्वं निवृत्तं भवति, तथा परशिवाद् भिन्नोऽयं जीवो मुक्तौ परशिवेनैकीभूतः सन् स्वकीयं जीवत्वं विहाय परशिवत्वं प्राप्नोति। श्रुत्युक्तोऽयं दृष्टान्तः संसारावस्थायां जीवशिवयोर्भेदस्य सत्यत्वं प्रतिपादयन् वीरशैवदर्शन एव समन्वितो भवति, नाद्वैतदर्शने। अद्वैतवेदान्ते च जीवभावस्य मिथ्यात्वात् तन्नामरूपादीनामपि मिथ्यात्वमेव। तस्मात् 'नामरूपे विहाय' इति श्रुत्युक्तिस्तत्र न समन्विता भवति। हानं हि सत्यस्यैव भवति। मिथ्याभूतस्य तु निवृत्तिरेव, न तु हानम्। 'विहाय' इत्यस्य लक्षणया निवृत्तिपरत्वेन प्रतिपादनमस्वरसमेव। अद्वैतवेदान्ते भेदस्यौपाधिकत्वात् श्रुत्युक्तो नदीसमुद्रदृष्टान्तो न युज्यत एवेति स्पष्टम्। किञ्च—

---

१. मुण्ड० ३।२।८.

कीटो भ्रमरयोगेन भ्रमरो भवति ध्रुवम् ।
मानवः शिवयोगेन शिवो भवति सर्वदा ॥[1]

इत्यागमवचनेनापि मुक्तौ सत्यभेदस्यैव हानं निरूप्यते । अत्राऽयं भावः— यथा भृङ्गाद् भिन्नरूपोऽपि कीटो नैरन्तर्येण भृङ्गचिन्तनसामर्थ्येन कीटाकारं कीटस्वभावं च परित्यज्य भ्रमराकारं भ्रमरत्वं च प्राप्नोति; अपि च, यथा भ्रमरभूतोऽयं कीटः पुनः कीटो न भवति, तथाऽनादिकालादनादिमलावरणेन परशिवाद् भिन्नोऽयं जीवोऽनवरतं 'शिवोऽहम्' इत्याकारकशिवध्यानेन शिवरूपः सञ्जायते ।

अपरं च, रससम्पर्कसामर्थ्येन ताम्रस्य ताम्रत्वं सहजमपि विनश्यति, सुवर्णत्वं च प्राप्यते । एवमेव जलं सत्यमपि स्वातिनक्षत्रसमये शुक्तौ पतितं तत्सम्बन्धसामर्थ्येन सहजमपि जलभावं परित्यज्यानर्घमुक्ताकारतां धत्ते, पश्चाच्च जलरूपं नाधिगच्छति । एवं हि यदा लोकेऽपि जडपदार्थेष्वप्यसाधारणवस्तुसम्पर्केण सत्यभूतस्यापि स्वभावस्य निवृत्तिर्दृश्यत इति सर्वानुभवसिद्धम्, तर्ह्यघटितघटनासमर्थः परशिवः स्वकीयोपासनायामासक्तस्य शुद्धजीवस्य शक्तिसंकोचरूपं स्वाभाविकं मलं परिहृत्य स्वस्मिन् विलयरूपमैक्यमनुगृह्णातीत्यत्र किमाश्चर्यम् ।

अत एव—"अभेदबोधे प्रकारतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकयोर्भेदोऽपि तन्त्रम् । यथा 'नीलो घट' इत्यत्र नीलत्वघटत्वयोर्भेदस्य 'नीलाऽभिन्नो घटः' इत्यभेदबोधे कारणत्वमिष्यते, तथा "तत्त्वमसि", "जीवस्तु परमः शिवः" इति वैदिकलौकिकवाक्यजनितपरोक्षबोधे "अहं ब्रह्मास्मि", "ॐ शिवोऽहम्" इति वैदिकलौकिकवाक्यजनिताऽपरोक्षबोधे च प्रकारतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकयोर्भेदस्य कारणत्वमिष्यते । एतच्च भेदाऽभेदयोः पारमार्थिकत्वे सङ्गच्छते । अन्यथा "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः" इति मायावादिस्वीकृते जीवमिथ्यात्वपक्षे जगन्मिथ्यात्वपक्षे च समानप्रत्यासत्त्या प्रकारतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकयोर्भेदाभावात् कथमभेदबोधः सङ्गच्छेत । यथा 'घटो घटः' इत्यादौ प्रकारतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकयोर्भेदाभावादभेदबोधस्य प्रतिकूलत्वम्, तथैव मायावादेऽपि 'जीवो ब्रह्मैव' इत्यत्रावधारणोक्तजीवमिथ्याङ्गीकारे सति जीवे ब्रह्मत्वबोधात् 'ब्रह्म ब्रह्मैव' इति वाक्यार्थावगमेनात्रापि प्रकारतावच्छेदकविशेष्य-

---

१. ब्र० सू० श्रीकर० १।२।६.

तावच्छेदकयोर्भेदाभावाज्जीवब्रह्मणोरभेदबोधस्य प्रतिकूलत्वमनिवार्यम् । तस्मात् "यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय"[1] इत्यादिश्रुतिशतप्रबोधितं नामरूपापन्नदशायां सूक्ष्म-स्थूलशक्तिरूप-प्रकारतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकयोर्भेदं तात्त्विकमङ्गीकृत्य स्वशक्तिविकासवशेन नामरूपविनिर्मुक्तदशायां जीवानां परशिवेन सामरस्यं प्रतिपादयितुं शिवाद्वैतसिद्धान्त एव सुगमः पन्थाः"[2] इति पूवल्लीबृहन्मठीयश्रीनीलकण्ठशिवाचार्यैरभेदबोधस्य वास्तविकभेदतन्त्रत्वमुक्त्वा तच्च शिवाद्वैताख्ये वीरशैवदर्शन एव सम्भवतीति वीरशैवदर्शनस्य वैशिष्ट्यमुक्तम् ।

श्रीपतिपण्डिताराध्यभगवत्पादा अपि—"तस्मादात्यन्तिकपाशनिवृत्तिपूर्वकशिवत्वप्राप्तिरेव मुक्तिरित्युपदिश्यते । न चागन्तुकत्वेनानित्यत्वात् कथं शिवत्वप्राप्तिरेव मुक्तिरिति वाच्यम्, भ्रमरकीटन्यायेन सत्यक्रिमेः सत्यभ्रमरत्वप्राप्तिदर्शनात् सत्यात्मकस्य जलस्य स्वभावनिवृत्तिपूर्वकसत्यमौक्तिकत्वप्राप्तिदर्शनात् किमर्थं बन्धमिथ्यात्वकल्पनमिति विवेकिभिर्बोद्धव्यम् । ननु मरुमरीचिकायां भासमानस्यासत्यस्य तोयज्ञानस्य सत्यमरीचिकाज्ञानं निवर्तकमिति व्याप्तिबलाज्ज्ञानेन सत्यस्य कथं निवृत्तिः इति चेन्न, सत्यस्य पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञानेन, स्मृत्या संस्कारस्य, शिवस्मरणेन पापस्य, प्रियस्मरणेन दुःखस्य, प्रत्यधिकरणं संशयस्य पूर्वपक्षनिर्णयेन, पूर्वपक्षस्य च सिद्धान्तेन निवृत्तिदर्शनात्"[3] इति सत्यक्रिमेः सत्यभ्रमरप्राप्तिवत् सत्यस्यापि जीवस्य बन्धनिवृत्तौ सत्यशिवत्वप्राप्तिः संभवतीति निर्णीय सत्यबन्धनमपि ज्ञानेन निवर्त्यत इति युक्तिमपि प्रदर्शितवन्तः ।

तदेवं विचार्यमाणे सति मुक्तावस्थायां केनचित् परमतत्त्वेन साकमभेदमप्रतिपादयन्तो नैयायिक-वैशेषिक-सांख्य-योग-पूर्वमीमांसका द्वैतश्रुतीनामेव प्रामाणिकतां प्रतिपादयन्तोऽद्वैतश्रुतीनामुपचरितार्थत्वमङ्गीकुर्वन्ति । एवमेवाद्वैतश्रुतीनामेव प्रामाणिकतां कथयन्तोऽद्वैतवेदान्तिनो द्वैतश्रुतीनां गौणार्थत्वं स्वीकुर्वन्ति । तस्मादेतानि दर्शनानि श्रुत्यैकदेशीनीत्युच्यन्ते । वीरशैवदर्शने च बद्धावस्थायां द्वैतस्य, मुक्तावस्थायामद्वैतस्य च स्वीकारादिदं दर्शनं सर्वश्रुतिसमन्वयात्मकमित्युच्यते ।

---

१. मुण्ड० ३।२।८.

२. शि० प०, पृ० ५५-५६.

३. ब्र० सू० श्रीकर० १।१।१.

अपि च, मुक्तिसोपानाख्येषु षट्स्थलेषु साधको भक्तमाहेश्वरावस्थयोर्द्वैतभावनया, प्रसादिप्राणलिङ्ग्यवस्थयोर्भेदाऽभेदभावनया, शरण-ऐक्यावस्थयोश्चाभेदभावनया शिवोपासनां कृत्वा शिवस्वरूपो भवतीति प्रतिपादितत्वाद् वीरशैवदर्शनं द्वैत-द्वैताद्वैत-अद्वैतप्रतिपादकानां सर्वश्रुतीनां समन्वयरूपमिति वक्तुं शक्यते ।

जीवन्मुक्तिसमीक्षा

जीवन्नेव मुक्तो जीवन्मुक्तः, तस्य स्थितिर्जीवन्मुक्तिः । इयमवस्था नैयायिक-वैशेषिकैर्नाङ्गीक्रियते । तन्मते एकविंशतिविधदुःखध्वंसो हि मुक्तिः । तत्रैकविंशतिदुःखेषु शरीरस्यापि गणना कृता । जीवन्मुक्तौ च शरीरादीनामवस्थितिरपेक्ष्यते । तस्माद् दुःखरूपस्य शरीरस्य सत्त्वे कथं मुक्तिरिति तत्सूत्रभाष्यकाराणामाशयः । न्यायवार्त्तिककारः श्रीभारद्वाजोद्योतकरो[1] वृत्तिकृद्विश्वनाथश्च[2] जीवन्मुक्तिमङ्गीचक्रतुः । तत्रोद्योतकरो जीवन्मुक्तेरनङ्गीकारे शास्त्रसम्प्रदायो विच्छिद्येत, शास्त्राणि च न तत्त्वदृक्पूर्वकाणीति धूर्तप्रणीतानि स्युः, अत एवाप्रमाणानि स्युरिति तदर्थं जीवन्मुक्तिमङ्गीकृत्य तत्प्रणीतत्वेन च शास्त्राणां प्रामाण्यमभिदधाति । एवमेव वृत्तिकारो विश्वनाथोऽपि भाषते । तदवलोकनेनेदमेव ज्ञायते नैयायिकानां विचारा गच्छता कालेन विकासोन्मुखा अभूवन्निति ।

सांख्ययोगदर्शनयोः 'नास्मि', 'नाऽहम्', 'न मे' इत्याकारकेण तत्त्वज्ञानेन मुक्तिरित्युच्यते । इदं च ज्ञानं जीवत एव पुरुषस्य सम्भवतीत्युभयत्र जीवन्मुक्तिरङ्गीकृता । अत एवोक्तमीश्वरकृष्णेन—

सम्यग्ज्ञानाधिगमाद् धर्मादीनामकारणप्राप्तौ ।
तिष्ठति संस्कारवशात् चक्रभ्रमिवद् धृतशरीरः ॥[3] इति ।

तत्र मीमांसकाः—भोगायतनं शरीरम्, भोगसाधनानीन्द्रियाणि, भोग्याः शब्दादयो विषयाश्चेति बन्धनस्य त्रैविध्यमङ्गीकृत्य तत्सम्बन्धेनात्मनो बन्धः, सम्बन्धविलयेन च मोक्ष इति प्रतिपादयन्ति । तस्माज्जीवन्मुक्तौ शरीरसम्बन्धस्य विद्यमानत्वात् तत्र न मुक्तिरित्येतद्दर्शनेऽपि न्यायवैशेषिकवज्जीवन्मुक्तेर्नावकाशः ।

१. न्या० सू० वा० १।१।१.
२. न्या० सू० वृ० १।१।१.
३. सां० का० ६७.

अद्वैतवेदान्ते तत्त्वज्ञानेनाविद्याया विलयेऽपि क्षालितलशुनभाण्डानुवृत्त-लशुनवासनाकल्पोऽविद्यासंस्कारस्तत्त्वज्ञानानन्तरमप्यनुवर्तते, तेनैव मुक्तस्य देहाद्यनुवृत्तिः, यद्वा तत्त्वज्ञानेनाविद्याया आवरणांशस्य नाशेऽपि विक्षेपांशोऽनुवर्तते, तेनैव शरीराद्यनुवृत्तिरिति जीवनस्य मोक्षस्य च सामञ्जस्यं प्रतिपाद्य जीवन्मुक्तिर्दृढतापूर्वकमङ्गीक्रियते। अत्रायं भावः—अद्वैतवेदान्तानुसारेणात्मा शरीरादिभिः सम्बन्धमात्रेण न बध्यते, सम्बन्धविरहमात्रेण च न मुच्यते। किन्तु—

द्वे पदे बन्धमोक्षाय ममेति निर्ममेति च।
ममेति बध्यते जन्तुर्न ममेति विमुच्यते॥[1]

इत्युक्त्या शरीरादिषु ममत्वे सति बन्धः, तदभिमानराहित्ये च मुक्तिः। तस्मात् तत्त्वज्ञः शरीरेण सम्बद्धोऽपि शरीरादिषु तस्य ममत्वबुद्धिर्निवृत्तेति स जीवन्मुक्तो भवितुमर्हति। अत एव सांख्यैरपि 'नाऽहम्', 'न मे', 'नास्मि' इत्यभिमानशून्यत्वमेव तत्त्वज्ञानमित्यङ्गीकारात् तन्मतेऽपि जीवन्मुक्तिः सम्भवति।

वीरशैवदर्शनेऽपि शिवज्ञानसम्पन्नो हि पुरुषः सर्वं शिवमयं पश्यतीति सोऽप्यहङ्कारममकारशून्यो भवतीत्यत्रापि जीवन्मुक्तिरङ्गीकृतैव। अद्वैतवेदान्ते तत्त्वज्ञः सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वबुद्धया ममकारशून्यश्चेद् वीरशैवदर्शनेऽपि प्रपञ्चस्यामिथ्यात्वात् सर्वं शिवमयं पश्यन् स ममकारशून्यो भवतीत्ययं विशेषः। तदुक्तं श्रीरेणुकभगवत्पादैः—

स्वस्वरूपं शिवाकारं ज्योतिः साक्षाद्विचिन्तयन्।
देहवानपि निर्देहो जीवन्मुक्तो हि साधकः॥[2]

गलिताहङ्कृतिग्रन्थिः क्रीडाकल्पितविग्रहः।
जीवन्मुक्तश्चरेद्योगी देहिवन्निरुपाधिकः॥[3]

इन्द्रियाणि समस्तानि शरीरं भोगसाधनम्।
शिवपूजाङ्गभावेन भावयन् मुक्तिमाप्नुयात्॥[4]

---

१. कुलार्णव० १।१११.
२. सि० शि० १६।६, पृ० ८९.
३. सि० शि० १७।१३, पृ० १०२.
४. सि० शि० १७।११, पृ० ११४.

सर्वेन्द्रियगतं सौख्यं दुःखं वा कर्मसम्भवम् ।
शिवार्थं भावयन् योगी जीवन्मुक्तो भविष्यति ॥[1] इति ।

तदेवं तत्त्वज्ञस्य शिवमयदृष्टिप्राप्त्या "शिवात्मकमिदं सर्वं शिवादन्यन्न विद्यते" इति श्रीरेणुकभगवत्पादोक्त्या स्वात्मानं सर्वं जगच्च शिवरूपेण पश्यन् जीवन्मुक्तिविलक्षणमानन्दं चानुभवन्नन्ते शिवसायुज्यमाप्नोतीतीद-मस्य दर्शनान्तरापेक्षया वैशिष्ट्यमिति शिवम् ॥

——

१. सि० शि० १७।८, पृ० ११७.

श्रीसाम्बसदाशिवाय नमः

अष्टमः परिच्छेदः

सिद्धान्तशिखामणेर्विशिष्टाः सिद्धान्ताः

तदेतावता पूर्वतनपरिच्छेदेष्वीश्वर-जीव-जगद्-बन्ध-मोक्षाख्यानां सर्व-साधारणदार्शनिकसिद्धान्तानां सिद्धान्तशिखामण्युक्तेश्वर-जीव-जगद्-बन्ध-मोक्षविषयकसिद्धान्तैः सह समीक्षा कृता। उपर्युक्तदार्शनिकसिद्धान्तातिरिक्ताः केचन विशिष्टाः सिद्धान्ताः सिद्धान्तशिखामणौ प्रतिपादिताः सन्ति। तेषां स्वरूपं तावदस्मिन् परिच्छेदे निरूप्यते।

तत्र तावद्वीरशैवदर्शनस्य परशिवेन साकं तदंशभूतस्य जीवस्याभिन्नत्वप्रतिपादनमेव मुख्यं प्रयोजनम्। तदर्थं ज्ञानकर्मणोः समसमुच्चयवादः पूर्वं प्रतिपादितः। तदतिरिक्तानि च केचन सहकारिसाधनान्यष्टावरण-पञ्चाचाराख्यान्यभ्युपगतानि। वीरशैवदर्शनेऽष्टावरणानि साधकस्याङ्गानीति, पञ्चाचारास्तस्य पञ्च प्राणा इति कथ्यन्ते। यथा लोके सामान्यतो जीवानां लौकिकव्यवहारः करचरणाद्यष्टाङ्गयुक्तात् सप्राणात् शरीराद् भवति, तथा वक्ष्यमाणाष्टावरणपञ्चाचारैरेव वीरशैवसाधकानां दार्शनिको व्यवहारः सम्पद्यत इत्यष्टावरणान्यङ्गानीति, पञ्चाचाराश्च प्राणा इति व्यवह्रियन्ते। तेषां स्वरूपं तावद्विमृश्यते।

अष्टावरणविमर्शः

तत्र–१. गुरुः, २. लिङ्गम्, ३. जङ्गमः, ४. पादोदकम्, ५. प्रसादः, ६. भस्म, ७. रुद्राक्षः, ८. मन्त्र इतीमान्यष्टौ वीरशैवदर्शनेऽष्टावरणानीत्युच्यन्ते। अत्रावरणशब्दो न स्वरूपावरणार्थकः, किन्तु रक्षाकवचवाचकः। यथा युद्धभूमौ योद्धा शत्रूणां शस्त्रप्रहारैः स्वशरीरपरिरक्षणाय कवचेन स्वशरीरमावृणोति, तथैभिरष्टैः शिवभक्तः कामक्रोधादिभिः परिरक्ष्यत इतीमान्यष्टावरणानीत्युच्यन्ते। तदुक्तं चन्द्रज्ञानागमे—

गुरुर्लिङ्गं जङ्गमश्च तीर्थं चैव प्रसादकः ।
भस्मरुद्राक्षमन्त्राश्चेत्यष्टावरणसंज्ञिताः ॥
इमानि शिवभक्तानां भवदोषततेः सदा ।
निवारणैककार्याणि ख्यातान्यावरणाख्यया ॥[१] इति ।

एतेष्वष्टावरणेषु गुरुर्लिङ्गं जङ्गमश्चेति त्रय आराध्याः (पूजनीयाः) सन्ति । विभूति-रुद्राक्ष-मन्त्राः पूजायाः सामग्रीरूपाः सन्ति । पादोदक-प्रसादौ च पूजायाः फलरूपाविति तेषां विभागः । तदधुना क्रमशस्तेषां स्वरूपमवलोकयामः ।

१. गुरुस्वरूपम्

गुणातीतं गुकारं च रूपातीतं रुकारकम् ।
गुणातीतमरूपं च यो दद्यात् स गुरुः स्मृतः ॥[२]

इति श्रीरेणुकभगवत्पादा गुरोर्लक्षणमुक्तवन्तः । अस्यायमर्थः—अत्र प्राकृत-गुणातीतत्वं गुकारस्यार्थः, अशुद्धमायारूपातीतत्वं च रुकारस्यार्थः । तदेवं निर्गुणं निराकारं च चिन्मयं वस्तु यो ददाति, अर्थादुपदिशति, स गुरुरिति । अस्यैव चाचार्य इत्यपि व्यवहारो भवति । आचार्यलक्षणमुक्तं तैरेव—

आचिनोति च शास्त्रार्थानाचारे स्थापयत्यपि ।
स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन चोच्यते ॥[३] इति ।

वीरशैवसम्प्रदाये वीरमाहेश्वरवंशे, अर्थाज्जङ्गमवंशे समुत्पन्नः, कस्मिंश्चिदपि वीरशैवसाम्प्रदायिकमठे आचार्यत्वेन पट्टाभिषिक्तः, शिवाचार्य इत्युपाधिमान् तथा वीरशैवागमार्थविज्ञानी च गुरुरिति कथ्यते । तदुक्तं श्रीमद्भिर्नीलकण्ठशिवाचार्यैः—

मठस्थलसमुत्पन्नः शान्तः शैवागमार्थवित् ।
अनूचानः प्रसन्नात्मा शिवदीक्षाभिषेचितः ॥[१] इति ।

---

१. च० ज्ञा० आ० क्रियापादे० २।१-२.
२. सि० शि० १५।८, पृ० ४९.
३. सि० शि० १५।९, पृ० ४९.
१. क्रि० सा०, भा० ३, पृ० १३३.

अनेनैव शिवाचार्येण वीरशैवानामिष्टलिङ्गदीक्षा विधीयते । श्रीरेणुकभगवत्पादा दीक्षार्थं कीदृशं गुरुमभिगच्छेदिति जिज्ञासायाम्—"कुलक्रमागताचारं कुमार्गाचारवर्जितम्"[1] इत्यारभ्य "लिङ्गाङ्गस्थलभेदज्ञं श्रीगुरुं शिववादिनम्"[2] इत्यन्तं गुरोर्वैशिष्ट्यं निरूप्य कुलक्रमागताचारमित्यनेन शुद्धजङ्गमवंशोद्भवस्यैव गुरुत्वयोग्यतां सूचितवन्तः । अत एव टीकाकाराः श्रीमरितोण्टदार्या अपि 'कुलक्रमागताचारः = गुरुवंशक्रमानुगताचारवान्' इति गुरुवंशोत्पन्नस्य, अर्थाज्जङ्गमवंशोत्पन्नस्यैव गुरुपदयोग्यतां समर्थितवन्तः ।

एक एवायं गुरुर्दीक्षाप्रदानेन दीक्षागुरुरिति, शिक्षाप्रदानेन शिक्षागुरुरिति, ज्ञानोपदेशेन ज्ञानगुरुरित्यभिधीयते । तदुक्तं श्रीरेणुकभगवत्पादैः—

दीयते परमं ज्ञानं क्षीयते पाशबन्धनम् ।
यथा दीक्षेति सा तस्यां गुरुर्दीक्षागुरुः स्मृतः ॥[3]

दीक्षागुरुरसौ शिक्षाहेतुः शिष्यस्य बोधकः ।
प्रश्नोत्तरप्रवक्ता च शिक्षागुरुरितीर्यते ॥[4]

उपदेष्टोपदेशानां संशयच्छेदकारकः ।
सम्यग्ज्ञानप्रदः साक्षादेष ज्ञानगुरुः स्मृतः ॥[5] इति ।

अयं गुरुः साधकस्य योग्यतामवलोक्य तदन्तर्हितशिवस्वरूपमुपदिश्य संसारात् तमुद्धरिष्यतीत्यष्टावरणेषु गुरोः प्रथमं स्थानम् ।

वीरशैवानां रम्भापुरी, उज्जयिनी, केदारः, श्रीशैलम्, काशीति पञ्चस्थानेषु विद्यमानानां पञ्चप्रधानपीठानां पञ्चाचार्या एव मुख्या गुरवः । पञ्चपीठानां शाखानुवर्तिन आचार्या उपाचार्या पट्टाधिकारिण इति वा कथ्यन्ते ।

---

१. सि० शि० ६।४, पृ० ८२.

२. सि० शि० ६।७, पृ० ८३.

३. सि० शि० १५।७, पृ० ४८.

४. सि० शि० १५।१, पृ० ५०.

५. सि० शि० १५।१, पृ० ५३.

२. लिङ्गस्वरूपम्

लयं गच्छति यत्रैव जगदेतच्चराचरम् ।
पुनः पुनः समुत्पत्तिं तल्लिङ्गं ब्रह्म शाश्वतम् ॥[1]

इति श्रीरेणुकभगवत्पादाः प्रपञ्चोत्पत्तिलयकारणीभूतं परमतत्त्वमेव लिङ्गमिति तल्लक्षणमुक्तवन्तः । परं त्वत्र लिङ्गपदेन तस्यैव परमतत्त्वस्य चिह्नभूतमेतन्मतासाधारणमिष्टप्राणभावात्मकं सदा देहे धार्यमाणं साधकस्य प्रियतममिष्टलिङ्गमभिप्रेतम् ।

अत्रेदमवधेयम्—वीरशैवसम्प्रदाये गुरुः क्रियादीक्षायां पञ्चसूत्रप्रमाणेन निर्मितं शैलजं स्फाटिकं वाऽङ्गुष्ठपरिमाणं लिङ्गमेकं गृहीत्वा जलाधिवासधान्याधिवासादिक्रियाभिस्तस्य शिलात्वं निवर्त्य मन्त्रसंस्कारेण तल्लिङ्गे प्राणप्रतिष्ठां च कृत्वा पञ्चाक्षरीमन्त्रोपदेशपूर्वकं तल्लिङ्गं शिष्यस्य हस्ते प्रदाय तत्प्राणवद्धारणीयमित्युपदिशति । तथा चोक्तम्—

स्फाटिकं शैलजं वापि चन्द्रकान्तमयं तु वा ।
बाणं वा सूर्यकान्तं वा लिङ्गमेकं समाहरेत् ॥
सर्वलक्षणसम्पन्ने तस्मिल्लिङ्गे विशोधिते ।
पीठस्थितेऽभिषिक्ते च गन्धपुष्पादिपूजिते ॥
मन्त्रपूते कलां शैवीं योजयेद्विधिना गुरुः ।
शिष्यस्य प्राणमादाय लिङ्गे तत्र निधापयेत् ॥
तल्लिङ्गं तस्य तु प्राणे स्थापयेदेकभावतः ।
एवं कृत्वा गुरुर्लिङ्गं शिष्यहस्ते निधापयेत् ॥
प्राणवद् धारणीयं तत्प्राणलिङ्गमिदं तव ।
कदाचित् कुत्रचिद्वापि न वियोजय देहतः ॥[2] इति ।

अस्य शरीरे धारणेन साधकस्य संसारपाशलक्षणानिष्टपरिहारः, इष्टरूपपरात्परमुक्तिश्च प्राप्यत इतीदम् 'इष्टलिङ्गम्' इत्युच्यते । तथा चोक्तम्—

इष्टलिङ्गमिदं साक्षादनिष्टपरिहारतः ।
धारयेदवधानेन शरीरे सर्वदा बुधः ॥[3] इति ।

---

१. सि० शि० ६।१६, पृ० ९३.
१. सि० शि० ६।१-५, पृ० ८८-९०.
२. सि० शि० ६।२९, पृ० ९६.

इष्टलिङ्गधारणस्य वैदिकत्वम्

श्रीरेणुकभगवत्पादा महर्षिमगस्त्यं प्रति ऋग्वेद-यजुर्वेद-मन्त्रप्रमाणेनेष्ट-लिङ्गधारणस्य वैदिकत्वं प्रतिपादयामासुः । तथाहि—

ऋगित्याह पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते ।
तस्मात् पवित्रं तल्लिङ्गं धार्यं शैवमनामयम् ॥
अघोरा पापकाशीति याते रुद्र शिवा तनूः ।
यजुषा गीयते यस्मात्तस्माच्छैवोऽघवर्जितः ॥[१] इति ।

अनयोरुभयोः श्लोकयोरर्थष्टीकाकारेणैवं प्रतिपादितः—"पवित्रं ते ब्रह्मणस्पते'[२] इति ऋग्वेद आह—भो ब्रह्मणस्पते! ते तव लिङ्गमिति शेषः, विततं शिवादिभूम्यन्तं विस्तृतम्, पवित्रं पावनम्, तस्माद् अनामयं दोष-रहितं शैवं तल्लिङ्गं धार्यमित्यर्थः"[३] इति ।

'या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी'[४] इति श्रीरुद्रश्रुतिः । अस्याः श्रुतेरयमर्थः—"भो रुद्र, ते तव शिवा मङ्गलस्वरूपा, या तनूः, 'लिङ्गं तु शिवयोर्देहः' इत्यागमोक्तेः, शिवशक्त्यात्मिका लिङ्गमूर्तिः, सा अघोरा शान्ता, अपापकाशिनी अपापेषु भक्तेषु काशत इति अपापकाशिनी इष्ट-लिङ्गरूपेण तत्र स्थिता इति यजुषा यजुर्वेदेन यस्माद् गीयते, तस्मात् शैवः शिवलिङ्गसम्बन्धी, अघवर्जितः पापरहित इत्यर्थः"[५] इति ।

भाष्यकारा श्रीपतिपण्डिताराध्या अपि—"लिङ्गधारणसिद्धान्तस्तु प्रात्यक्षिकश्रुतिस्मृत्यागमपुराणेतिहासविहितत्वेन लिङ्गधारणस्याग्निहोत्रा-दिवद् वैदिकत्वं सिद्धम्"[६] इति निरूपयन्तो जिज्ञासाधिकरणे बहुविस्तरेण वेदागमादिप्रमाणैरिष्टलिङ्गधारणस्य वैदिकत्वं समर्थितवन्तः ।

वीरशैवसिद्धान्ते यथा पुरुषा दीक्षया इष्टलिङ्गधारणाधिकारिणो भवन्ति, तथा स्त्रियोऽपि दीक्षाधिकारिण्यो भवन्ति । इदमस्य सम्प्रदायस्य वैशिष्ट्यम् । स्त्रीणां दीक्षाधिकारः पुनरन्यैर्न प्रतिपादितः ।

---

१. सि० शि० ६।३७, ४०; पृ० ९८-९९.
२. ऋग्वेदे ९।८३।१.
३. सि० शि० तत्त्वप्रदीपिका, पृ० ९८.
४. वा० सं० १६।२, तै० सं० ४।५।१।१.
५. सि० शि० तत्त्वप्रदीपिका, पृ० ९९.
६. ब्र० सू० श्रीकर० १।१।१.

इष्टलिङ्गपूजायां सूतकानामबाधकत्वम्

ननु वीरशैवसम्प्रदाये स्त्रियोऽपि दीक्षाधिकारिण्यः, दीक्षायां प्राप्तेष्टलिङ्गपूजाधिकारिण्यश्चेत्युक्तम् । प्रसूतादिसूतकप्राप्तौ धर्मशास्त्रेऽशौचं विधीयते । अशौचे प्राप्ते च तद्गृहे कतिपयदिवसपर्यन्तं वैदिकपूजादीनां निषेध आदिष्टः । एवं सति यावज्जीवं कर्तव्यत्वेन संकल्पिताया नित्यकर्मात्मकेष्टलिङ्गपूजायाः कथं निर्वाहः ? इति चेन्मैवम्, इष्टलिङ्गपूजायां सूतकानामबाधकत्वात् । तदुक्तमाचार्यवर्यै रेणुकभगवत्पादैः—

लिङ्गार्चनरतायाश्च ऋतौ नार्या न सूतकम् ।
तथा प्रसूतिकायाश्च सूतकं नैव विद्यते ॥
गृहे यस्मिन् प्रसूता स्त्री सूतकं नात्र विद्यते ।
शिवपादाम्बुसंस्पर्शात् सर्वपापं प्रणश्यति ॥[1] इति ।

अत्रायं भावः—इष्टलिङ्गधारणं तत्पूजा च वीरशैवानां नित्यकर्मेत्युच्यते । यथाग्निहोत्रादीनां नित्यकर्मणामकरणे प्रत्यवायः श्रूयते, तथेष्टलिङ्गपूजारूपनित्यकर्मणोऽकरणेऽपि प्रत्यवायः प्रतिपाद्यते । तदुदाहृतं श्रीशङ्करशास्त्रिभिः—

लिङ्गस्य धारणं यस्य स्थूलदेहे न विद्यते ।
तद्देहं निष्फलं ज्ञेयं जीवत्यक्तशरीरवत् ॥
तस्मात्तद्धारणं प्रोक्तं यावज्जीवाग्निहोत्रवत् ।[2] इति ।

तस्माद्यथा "प्रारम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः" इत्युक्तप्रकारेण संकल्पितपौण्डरीकादिदीर्घसत्रदीक्षितयज्वपत्न्यास्तथाविधदोक्षाविषये रजस्वलाद्यशौचाभाववद् यज्वनोऽपि तत्र जाताशौचाद्यभाववत्,

प्राणवद्धारणीयं तत्प्राणलिङ्गमिदं तव ।
कदाचित्कुत्रचिद्वापि न वियोजय देहतः ॥[3]

इति गुरुकृतलिङ्गधारणदीक्षाया यावज्जीवभावित्वेन,

लिङ्गधारी सदा शुद्धो निजलिङ्गं मनोरमम् ।
अर्चयेद् गन्धपुष्पाद्यैः करपीठे समाहितः ॥[4]

---

१. सि० शि० ९।४४-४५, पृ० १५०-१५१.
२. सिद्धान्तशिखो० वी० भा०, पृ० ४२.
३. सि० शि० ६।५, पृ० ९०.
४. सि० शि० ६।३२, पृ० ९७.

इति लिङ्गपूजायाश्च यावज्जीवभावित्वेन लिङ्गधारणतत्पूजादेरशौचप्रसक्तावपि कर्तव्यत्वमेव। अतो लिङ्गधारणे तत्पूजायाश्चाशौचं न विधीयते। तदुक्तं सिद्धान्तशिखोपनिषदि—

अत्याश्रमित्वाद् गणवंशजानां लिङ्गाङ्गसङ्गिनां तत्र जन्मान्तदीक्षा।
यथा गङ्गा शिवसङ्गात् तथैव न सूतकं वा नाप्यशुचित्वमेषाम्॥[1] इति।

अत्रेदमैदम्पर्यम्—वर्षाकाले नदीनां सूतकप्राप्तिरिति तदानीं नदीस्नानं धर्मशास्त्रे निषिध्यते, किन्तु शिवसंयुक्ताया गङ्गायाः कदापि सूतकप्राप्तिर्न विहिता। एवमेवान्यासां स्त्रीणां सूतकप्राप्तिसम्भवेऽपि दीक्षायां प्राप्तेष्टलिङ्गानां वीरशैवस्त्रीणां नैव सूतकप्राप्तिरिति। तदुक्तं लिङ्गसारेऽपि—

यथा विश्वेशनिकटात् गङ्गा सूतकवर्जिता।
तथा लिङ्गाङ्किता भक्ताः पञ्चसूतकवर्जिताः॥ इति।

किञ्च सूतकिनां स्त्रीणामिष्टलिङ्गधारणतत्पूजामात्रे शुचित्वाङ्गीकारेऽपि पाकादिकार्येष्वशुचित्वमेवाङ्गीक्रियते। ननु रजस्वलादीनां स्त्रीणां लिङ्गपूजादिषु शुचित्वमिति, पाकादिगृहकार्येष्वशुचित्वमिति कथमुच्यते? एकस्यैव शुचित्वाशुचित्वयोर्विरोधात्, इति चेन्मैवम्। श्रूयतां रहस्यम्—यथा 'मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि', 'न मांसमश्नीयात्', 'नोच्छिष्टं कस्यचिद् दद्यात्' इत्यादिशास्त्रेण निषिद्धत्वेऽपि, प्रत्यक्षलोकाचारविरुद्धत्वेऽपि, 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत', 'सोमेन यजेत सोमेनोच्छिष्टम्' इत्यादिविशेषशास्त्रविहितपशुहननमांसभक्षणसुरापानादेः प्राकृतकर्तव्यत्ववत् 'तत्र जन्मान्तदीक्षा', 'सर्वलिङ्गं स्थापयति', 'नित्यं स्ववामहस्ताग्रे सावधानेन पूजयेत्' इत्यादिविधिना लिङ्गधारण-लिङ्गपूजादेर्यावज्जीवकर्तव्यत्वविधाने 'लिङ्गार्चनरतायाश्च ऋतौ नार्या न सूतकम्' इत्यादिविशेषशास्त्रबलाद् रजस्वलादीनां लिङ्गधारण-लिङ्गपूजाद्यंशे परिशुद्धत्वमित्यवगन्तव्यम्। तदुक्तं सिद्धान्तागमे—

स्वेष्टलिङ्गैकपूजायां नैवाशौचं विधीयते।
पौण्डरीके रजःस्त्रीणां स्वाग्निहोत्रे यथा तथा॥
अकरस्पर्शयोग्यापि यथा जिह्वा महेश्वरी।
मन्त्रोच्चारणमात्रस्य पूता भवति भूतले॥

---

१. सिद्धान्तशिखोपनिषत्, १२ श्लो०।

तथा सूतकिनः शैवाः पूजामात्रसुनिर्मलाः।
नान्यस्पर्शानुकूलाः स्युरिति वेदानुशासनम् ॥[१] इति।

तस्मान्मोक्षोपयुक्तसाङ्गशिवार्चनादिनित्यकर्मेतरान्यस्पर्शपाकादिकार्ये रजस्वलादीनां लिङ्गधारणदीक्षासम्पन्नानामशौचमभ्युपगन्तव्यमिति बोध्यम्।

ननु यथाशौचस्त्रीणां स्पर्शेन स्थावरलिङ्गानां संस्कारनाशेन तेषामपूजकत्वम्, तथा रजस्वलादिसूतकयुक्ताभिः स्त्रीभिरिष्टलिङ्गस्पर्शेनापि दीक्षासमये आचार्यकृतपूजनीयताप्रयोजकसंस्कारस्यापि नाशे तस्याप्यपूजकत्वापत्तिरिति चेन्मैवम्, इष्टलिङ्गस्थावरलिङ्गयोर्वैषम्यात्। तथाहि—स्थावरलिङ्गे पूजायां कर्तृनियमाभावादेकस्याशुचित्वे पुरुषान्तरेण तत्पूजाया निर्वाहः। स्वेष्टलिङ्गपूजादेः स्वेनैव यावज्जीवकर्तव्यत्वनियमाद् यावज्जीवकर्तव्यताबोधकत्वमभ्युपगम्यते। अत एव—

अपगच्छतु सर्वस्वं शिरच्छेदनमस्तु वा।
माहेश्वरो न मुञ्चेत लिङ्गपूजामहाव्रतम् ॥[२]

इति श्रीरेणुकभगवत्पादाः कदापि स्वेष्टलिङ्गपूजादेस्त्यागायोग्यत्वं प्रतिपादितवन्तः। तस्मात् स्थावरलिङ्गे आचार्यकृतपूजनीयताप्रयोजकसंस्कारस्याशुचिशरीरस्पर्शेन नाशे कल्पितेऽपि स्वेष्टलिङ्गे तदभावः स्वीकर्तव्यः।

तस्माद् यथा दीर्घकालीनेषु पौण्डरीकादिसत्रेषु रजस्वलादिसूतकप्राप्तापि यजमानपत्नी स्नात्वा आर्द्रवस्त्रपरिधानेन तात्कालिकशुद्धिं विधाय यज्ञे सहभागिनी भवति, तथा वीरशैवस्त्रियोऽपि रजस्वलादिसूत्रकप्राप्तौ स्नात्वा गुरोर्जङ्गमस्य वा पादप्रक्षालितजलेन (पादोदकेन) स्वात्मानं गृहं च संप्रोक्ष्य तात्कालिकशुद्धिं विधायेष्टलिङ्गपूजाधिकारिण्यो भवन्तीति संक्षेपः।

तदिदमष्टावरणेषु द्वितीयत्वेन प्राप्तमिष्टलिङ्गं साधकस्यानिष्टपरिहारेणेष्टप्रदानेन च परिरक्षकं भवतीतीदमप्यावरणमित्येवोच्यते। एतदतिरिक्तं वीरशैवदर्शने आन्तरिकयोः प्राणभावाख्ययोरपि लिङ्गयोरभ्युपगमः कृतः। तदुक्तं श्रीरेणुकभगवत्पादैः—"लिङ्गं तु त्रिविधं प्रोक्तं स्थूलं सूक्ष्मं

१. सिद्धान्तशिखो० वी० भा०, पृ० ४३-४४.
२. सि० शि० १०।१२, पृ० १७३.

परात्परम्"[1] इति। अत्र स्थूलमुपर्युक्तमिष्टलिङ्गम्। अवशिष्टौ सूक्ष्मपरात्पराख्यावेव प्राणभावाख्यलिङ्गावित्युच्येते।

प्राणलिङ्गस्वरूपम्

प्राणापानसमाघातात् कन्दमध्याद्यदुत्थितम्।
प्राणलिङ्गं तदाख्यातं प्राणापाननिरोधिभिः॥[2]

इति श्रीरेणुकभगवत्पादाः प्राणलिङ्गस्य लक्षणमुक्तवन्तः। श्लोकस्यायं भावः—गुरोरुपदेशेन साधको यदा प्राणायामप्रक्रियया मूलाधारस्थितमपानवायुं प्राणवायुना संघट्टयति, तदा तयोः संघर्षेण मूलाधाराज्ज्योतिरुत्पद्य सुषुम्नामार्गेणोर्ध्वं गच्छति। तज्ज्योतिरनाहतचक्रे, अर्थात् द्वादशदलहृदयकमलकर्णिकायामङ्गुष्ठपरिमाणेन विद्रुमवर्णेन च स्फुरत् तिष्ठति। हृदये प्रकाशमानमिदं ज्योतिरेव वीरशैवाचार्यैः प्राणलिङ्गमित्युच्यते। यथा सूर्योदये तुहिनकणास्तस्मिन् ज्योतिषि लीना भवन्ति, तथा हृदयस्थितेऽस्मिन् ज्योतिषि प्राणवायोरपि विलयो जायत इति कृत्वास्य प्राणलिङ्गमित्यभिधानम्। तथा चोक्तम्—

प्राणो यत्र लयं याति भास्करे तुहिनं यथा।
तत्प्राणलिङ्गमुद्दिष्टं.... ....॥[3] इति।

इदं प्राणलिङ्गमेव स्वकीयचिद्रूपताया बोधरूपम्।

भावलिङ्गस्वरूपम्

क्रिया यत्र लयं प्राप्ता तथा भावोऽपि लीयते।
यत्र तद्देशिकैरुक्तं भावलिङ्गमिति स्फुटम्॥[4]

इति श्रीरेणुकभगवत्पादैर्भावलिङ्गस्वरूपमुक्तम्। यथा हृदयेऽष्टदलकमलमध्ये परमात्मा प्राणरूपेण वर्तते, तथा शिरसि सहस्रारकमले भावरूपेण विराजते। इदं च भावलिङ्गं प्रमाणाद्यगोचरं भावैकसमधिगम्यं निराकाररूपम्। हृदयस्थं प्राणलिङ्गं निर्मलेन मनसा, शिरस्थं भावलिङ्गं च प्रशान्तया 'शिवोऽहम्' इति भावनयोपास्यम्। अस्याः शिवोऽहंभावनाया यत्र लयो भवति, तदेव भावलिङ्गमिति बोध्यम्।

१. सि० शि० ६।२८, पृ० ९६.
२. सि० शि० १२।६, पृ० २.
३. सि० शि० १२।७, पृ० ३.
४. सि० शि० १५।१, पृ० ५९.

तदेवमिष्टलिङ्गेन नेत्रयोः, प्राणलिङ्गेन मनसः, भावलिङ्गेन बुद्धेश्च पावित्र्यं सम्पाद्य साधकस्त्रिभिः करणैः परिशुद्धो भवति। एवमिन्द्रिय-मनोबुद्धीनां नैर्मल्यकारणीभूतानीष्ट-प्राण-भावाख्यानि लिङ्गानि सांसारिकविषयैः साधकस्य परिरक्षकाणीति कृत्वेमान्यावरणानीत्युच्यन्ते। तत्रापीष्टलिङ्गं स्थूलशरीरस्य, प्राणलिङ्गं सूक्ष्मशरीरस्य, भावलिङ्गं कारणशरीरस्यावरणमिति बोध्यम्।

३. जङ्गमस्वरूपम्

जानन्त्यतिशयाद्ये तु शिवं विश्वप्रकाशकम्।
स्वस्वरूपतया ते तु जङ्गमा इति कीर्तिताः ॥[1]

इति सिद्धान्तशिखामणौ जङ्गमस्य लक्षणमुक्तम्। श्लोकस्यायमर्थः— "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति"[2] इति श्रुत्या स्वकीयचित्क्रियाशक्तिभ्यां प्रपञ्चप्रकाशकं शिवं ये स्वस्वरूपतया, अर्थात् स्वात्मानं शिवस्वरूपेणातिशयाज्जानन्ति, अर्थान्निश्चितरूपेण जानन्ति, ते जङ्गमा इति कीर्त्यन्त इति। एतेन जीवन्मुक्ता महापुरुषा जङ्गपदवाच्या भवन्ति। अत एव—

जकाराज्जननं दूरं गकाराद् गतिनाशनम्।
मकारान्मरणं नष्टं जङ्गमस्त्र्यक्षरात्मकः ॥

यस्य नास्ति पुनर्जन्म गतिर्नास्ति कदाचन।
बाधते यं न मरणं शृणु नाथे स जङ्गमः ॥

जरामरणशून्यत्वाद् गमागमनवर्जनात्।
मनुष्याचाररहित्याज्जङ्गमोऽयमुदाहृतः ॥[3]

इति वीरशैवसदाचारसंग्रहे जङ्गमशब्दस्याक्षरार्थैरपि तस्य जरामरणशून्यत्वमत एव तस्य जीवन्मुक्तत्वं च प्रतिपादितम्। शिवेन योगम्, अर्थाद् ऐक्यमापन्नत्वादयं शिवयोगीति नाम्नापि व्यवह्रियते। जीवन्मुक्तस्यास्य महापुरुषस्य स्वय-चर-परभेदेनावस्थात्रयमभ्युपगम्यते। तस्मादयं जङ्गमः स्वयजङ्गमः, चरजङ्गमः, परजङ्गमश्चेत्यवस्थाभेदेन व्यवह्रियते।

---

१. सि० शि० ११।२, पृ० २०४.

२. मुण्ड० २।२।१०.

३. वी० स० स० १५।६-८.

स्वयजङ्गमः

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥[1]

इति श्रुत्युक्त्यनुसारेणाऽयं जङ्गमः सर्वत्र स्वात्मानमेव पश्यतीति स्वयजङ्गम इत्युच्यते । तदुक्तं श्रीरेणुकभगवत्पादैः—

स्वच्छन्दाचारसन्तुष्टो ज्योतिर्लिङ्गपरायणः ।
आत्मस्थसकलाकारः स्वाभिधो मुनिसत्तमः ॥[2] इति ।

अस्य च महात्मनः शिवज्ञानम्, भिक्षाहारः, एकान्तशीलत्वं चेति कर्माणि भवन्ति । तदुक्तम्—

ध्यानं शैवं तथा ज्ञानं भिक्षा चैकान्तशीलता ।
यतेश्चत्वारि कर्माणि न पञ्चममिहेष्यते ॥[3] इति ।

सर्वत्र स्वात्मानमेव दर्शनशीलोऽयं न कमपि द्वेष्टि, न वा विजुगुप्सते ।

चरजङ्गमः

स्वरूपज्ञानसम्पन्नो ध्वस्ताहंममताकृतिः ।
स्वयमेव स्वयं भूत्वा चरतीति चराभिधः ॥[4]

इति श्रीरेणुकभगवत्पादोक्त्या स्वस्वरूपज्ञानसम्पन्नः, अत एवाहङ्कारममकारशून्यो जीवन्मुक्तो यदा लोककल्याणार्थं सर्वत्र संचरति, तदाऽयं चरजङ्गम इत्युच्यते । अयं स्वसंचारे कांश्चिद्दर्शनमात्रेण कांश्चित् स्पर्शतः कांश्चिदुपदेशेन च जनानुद्धरति । एवं लोकोद्धारकोऽयं चरजङ्गमश्चरपट्टाधिकारीत्यप्युच्यते[5] ।

परजङ्गमः

'परश्चासौ जङ्गमश्च परजङ्गमः' इति व्युत्पत्त्या जीवन्मुक्तेष्वेव श्रेष्ठः परजङ्गम इत्युच्यते । अपरं च, परो नाम विश्वोत्तीर्णः परशिवः, तं स्वात्मरूपेण तैलधारावन्निरन्तरं ध्यायमानस्यास्य परं स्वस्माद् भिन्नं किञ्चिदपि वस्तु न प्रतीयत इत्ययं परजङ्गम इत्यभिधीयते । तदुक्तं श्रीरेणुकभगवत्पादैः—

---

१. ई० उ० ६.
२. सि० शि० १५।२, पृ० ६४.
३. सि० शि० १५।६, पृ० ६५.
४. सि० शि० १५।१, पृ० ६६.
५. वी० स० स०, पृ० १३१.

स्वयमेव स्वयं भूत्वा चरतः स्वस्वरूपतः ।
परं नास्तीति बोधस्य परत्वमभिधीयते ॥[१] इति ।

अत्रेदं बोध्यम्—स्वयजङ्गमो घटपटादिसर्वपदार्थेषु स्वात्मानं पश्यति, परजङ्गमस्य तु घटपटादयो न प्रतीयन्ते, किन्तु सर्वत्र स्वात्मानमेव पश्यति, अर्थादस्य व्यावहारिकभेदस्यापि प्रतीतिर्न भवति । अयं परमहंसः, शिवयोगिराड् इत्यप्युच्यते ।

एतदवस्थात्रयमापन्नो जङ्गमः शिवज्ञानोपदेशेन शिवभक्तान् संसारदुःखात् परित्रायत इति जङ्गमोऽप्यावरणशब्देन व्यवह्रियते ।

किञ्चेदमप्यत्रावधेयम्—यथा ब्राह्मणशब्दो 'ब्रह्म जानातीति ब्राह्मणः' इति व्युत्पत्त्या ब्रह्मज्ञानिवाचकत्वेऽपि वर्णव्यवहारे ब्राह्मणजातिवाचकोऽपि भवति, तथा जङ्गमशब्दः शिवज्ञानसम्पन्नस्य जीवन्मुक्तस्य वाचकत्वेऽपि वीरशैवसम्प्रदाये वीरमाहेश्वरवंशोत्पन्नानामपि वाचको भवति । तथा चोक्तम्—

अतो विशिष्टवीरेति वीरमाहेश्वरेति च ।
पर्यायो वर्तते देवि जङ्गमस्य महात्मनः ॥[२] इति ।

तस्माज्जङ्गमशब्दो जातिवाचकोऽपि वर्तते । अत्राष्टावरणेषु जीवन्मुक्तस्य प्राधान्येन, जातिवाचकजङ्गमस्य च गौणरीत्याऽभ्युपगमो भवति ।

४. पादोदकम्

परमानन्द एवोक्तः पादशब्देन निर्मलः ।
ज्ञानं चोदकशब्देन तयोरैक्यं तु दीक्षया ॥[३]

इति श्रीरेणुकभगवत्पादोक्त्या स्वकीयपरमानन्दज्ञानमेव पादोदकशब्दस्य तात्त्विकोऽर्थो भवति । वीरशैवसम्प्रदाये एतादृशज्ञानप्राप्तये साधनीभूतं गुरुजङ्गमयोश्चरणामृतमपि पादोदकमिति कथ्यते । पादोदकनिर्माणावसरे—

अङ्गुष्ठे भावयेद् रुद्रं तर्जन्यां शङ्करं स्मरेत् ।
मध्यमायां महादेवमनामिक्यां त्रियम्बकम् ॥

---

१. सि० शि० १५।१, पृ० ६८.
२. वी० स० स० ११।४५.
३. सि० शि० १९।८, पृ० १५७.

कनिष्ठिकायामीशानं पादोपरि कर्पदिनम् ।
पादाधः पञ्चवदनं गुल्फयोरुग्रभर्गकौ ॥

सर्वं लिङ्गमयं ध्यात्वा पादं जङ्गमलिङ्गिनः ।
पिबेत् संक्षालितं तोयं पीत्वा शिरसि धारयेत् ॥[1]

इति पारमेश्वरतन्त्रोक्त्यनुसारं जङ्गमस्य (जीवन्मुक्तमहापुरुषस्य) पादस्याङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीषु शिवस्य नानामूर्तीर्ध्यात्वा पादौ सम्पूज्य पादयोरधः पात्रविशेषं निधाय अङ्गुष्ठयोरुपरि जलं प्रवाह्याधस्तनपात्रे तत् संगृह्यते । एवं विधिना संगृहीतं चरणामृतमेव पादोदकमिति कथ्यते । वीरशैवसम्प्रदाये प्रतिदिनं पादोदकस्य ग्रहणमादिष्टम् । इदं च पादोदकं गुरुपादपूजया प्राप्तं चेद् गुरुपादोदकमिति, जङ्गमपादपूजया प्राप्तं चेज्जङ्गमपादोदकमिति, इष्टलिङ्गपूजया प्राप्तं चेल्लिङ्गपादोदकमिति चाभिधीयते । वीरशैवास्त्रिविधमपि पादोदकं भक्त्या स्वीकुर्वन्ति । तदुक्तम्—

पादोदकं यथा भक्त्या स्वीकरोति महेशितुः ।
तथा शिवात्मनोर्नित्यं गुरुजङ्गमयोरपि ॥[2] इति ।

त्रिविधपादोदकसेवनेन सर्वपापक्षयः संजायते । एवं पादोदकं पापपरिहारेण शिवभक्तं परिरक्षतीति पादोदकमप्यावरणशब्दभाग् भवति ।

५. प्रसादः

"नैर्मल्यं मनसो लिङ्गं प्रसाद इति कथ्यते"[3] इत्याचार्योक्त्या चित्तस्य निर्मलत्वचिह्नं प्रसाद इत्यभिधीयते । शिवसमर्पितानामेव वस्तूनां सेवनेन मनसो नैर्मल्यं जायते । वस्तूनि भोग्य-धार्यभेदेन द्विप्रकाराणि भवन्ति । तत्रान्नादिर्भोग्यमिति, वस्त्रादिर्धार्यमिति कथ्यते । शिवभक्तः स्वकीयानि भोग्यानि, धार्याणि च वस्तूनि शिवाय समर्प्यैवोपभुङ्क्ते परिधत्ते च । एवं शिवार्पितानां वस्तूनां प्रसादरूपेण सेवनेन मनसो नैर्मल्यं जायते । तदुक्तमाचार्यैः—

शिवप्रसादं यद् द्रव्यं शिवाय विनिवेदितम् ।
निर्माल्यं तत्तु शैवानां मनोनैर्मल्यकारणम् ॥[4] इति ।

---

१. पा० तन्त्र० ७।४७-५०.
२. सि० शि० ९।१, पृ० १५८.
३. सि० शि० ११।६, पृ० १९४.
४. सि० शि० ११।७, पृ० १९४.

निर्मले च मनसि शिवभक्तेरुदयो भवति, भक्त्युदये च शिवप्रसादो जायते। तस्मात् शिवप्रसाद-शिवभक्त्योर्बीजाङ्कुरवदन्योन्यसम्बन्धो वर्तते। तथा चोक्तम्—

प्रसादादेव सा भक्तिः प्रसादो भक्तिसम्भवः।
यथैवाङ्कुरतो बीजं बीजतो वा यथाङ्कुरः॥[1] इति।

अपरं च—

भुञ्जीयाद् रुद्रभुक्तान्नं रुद्रपीतं जलं पिबेत्।
रुद्राघ्रातं सदा जिघ्रेदिति जाबालिकी श्रुतिः॥

अर्पयित्वा निजे लिङ्गे पत्रं पुष्पं फलं जलम्।
अन्नाद्यं सर्वभोज्यं च स्वीकुर्याद् भक्तिमान्नरः॥[2]

इति श्रीरेणुकभगवत्पादा जाबालश्रुतिमुदाहरन्तः शिवप्रसादग्रहणं विहितवन्तः। "तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः"[3] इत्युपनिषदापि स एवार्थः प्रतिपादितः। यथा शिवप्रसादो ग्राह्यस्तथा गुरुजङ्गमयोरपि प्रसादो वीरशैवैरवश्यं ग्राह्य एव। तत्र गुरुमुखात् प्राप्तः प्रसादः शुद्धप्रसाद इति, लिङ्गमुखात् प्राप्तः सिद्धप्रसाद इति, जङ्गममुखात् प्राप्तः प्रसिद्धप्रसाद इति व्यवह्रियते। तदुक्तं श्रीमरितोण्टदार्यैः—

प्रसादस्त्रिविधः प्रोक्तः शुद्धः सिद्धः प्रसिद्धकः।
शुद्धो गुरुमुखात् प्राप्तः सिद्धो लिङ्गमुखात्तथा।
प्रसिद्धो जङ्गममुखात् प्रसादस्त्रिविधो मतः॥[4] इति।

तदयं प्रसादोऽपि मनसः प्रसादकारणं भूत्वा शिवभक्तं संसारसागरात् परिरक्षतीति प्रसादोऽप्यावरणमित्युच्यते।

६. विभूतिः

परिशुद्धगोमयोत्पादितं हि भस्म विभूतिरित्युच्यते। अस्य च—विभूतिः, भसितम्, भस्म, क्षारम्, रक्षा इति पञ्च नामानि भवन्ति। तत्र भूति-

---

१. सि० शि० ९।११, पृ० १४०.
२. सि० शि० ९।४-५, पृ० १५८-१५९.
३. ई० उ० १.
४. वी० आ० च०, पृ० १३२.

हेतुत्वात्, अर्थाद् अणिमाद्यष्टैश्वर्यकारणत्वाद्विभूतिरिति, शिवतत्त्वप्रकाशनाद् भसितमिति, मनोवाक्कायजन्यानां पापानां भर्त्सनाद् भस्म इति, तापत्रयोत्पन्नविपदां क्षारणात् क्षारमिति, ग्रहपक्षादिसर्वभूतेभ्यो रक्षणाद् रक्षेति विभूतेः सहेतुकानि पञ्च नामान्युपपादितानि । तदुक्तम्—

> विभूतिर्भूतिहेतुत्वाद् भसितं तत्त्वभासनात् ।
> पापानां भर्त्सनाद् भस्म क्षरणात् क्षारमापदाम् ॥
> रक्षणात् सर्वभूतेभ्यो रक्षेति पारगीयते ॥[1] इति ।

तत्र शिवस्य सद्योजातमुखोत्पन्नायाः 'नन्दा' इत्याख्यायाः कपिलवर्णाया गोर्गोमयेन विनिर्मितस्य विभूतिरिति नाम । अस्य चोपयोगो नित्यकर्मणः कर्तव्यावसरे विधीयते ।

शिवस्य वामदेवमुखोत्पन्नकृष्णवर्णकभद्रानाम्न्या गोर्गोमयेन निर्मिता विभूतिर्भसितमिति कथ्यते । अस्य चोपयोगो नैमित्तिककर्मणः कर्तव्यावसरे क्रियते । भसितस्य धारणेन शिवतत्त्वस्य भासनं भवति ।

शिवस्याघोरमुखोत्पन्नायाः शुभ्रवर्णायाः 'सुरभि' इति नाम्न्या गोगोर्मयेन भस्मन उत्पत्तिर्भवति । प्रायश्चित्तकर्मणि भस्मन उपयोगः क्रियते । अस्य धारणेन सर्वेषामपि पापानां भर्त्सनं भवति ।

शिवस्य तत्पुरुषमुखोत्पन्नाया धूम्रवर्णायाः सुशीलाख्याया गोर्गोमयेन क्षाराख्यभस्मन उत्पत्तिर्जायते । काम्यकर्मणां कर्तव्यावसरे क्षारस्य धारणं विहितम् । अनेन सर्वेषामप्यापदां क्षारणं भवतीत्यस्य नाम क्षारेति ।

शिवस्येशानमुखोत्पन्नाया रक्तवर्णायाः सुमनाख्याया गोर्गोमयेन रक्षाख्यभस्मन उत्पत्तिर्जायते । मोक्षकार्येष्वस्य धारणं क्रियते । अस्य धारणेन भूतप्रेतादिभ्योऽस्य परिरक्षणं भवतीत्यस्य नाम [2]रक्षेति ।

तदेतेषु पञ्चविधेषु भस्मसु नित्यादिकर्मकर्तव्यावसरे वीरशैवशास्त्रोक्तविधानेन[3] तत्तदसाधारणभस्मधारणेन साधकस्यानिष्टपरिहार इष्टप्राप्तिश्च संजायत इति विभूतिरपि साधकस्य रक्षाकवचमिति तस्याप्यावरणशब्दवाच्यत्वं भवति ।

---

१. सि० शि० ७।५-६, पृ० १०२.

२. सि० शि० ७।५-११, पृ० १०२-१०४.

३. त्रिपुण्ड्रं धारयेन्नित्यं भस्मना सलिलेन च ।
स्थानेषु पञ्चदशसु शरीरे साधकोत्तमः ॥

७. रुद्राक्षः

पुरा त्रिपुरसंहारे त्रिनेत्रो जगतां पतिः ।
उदपश्यत् पुरा योगमुन्मीलितविलोचनः ॥
निपेतुस्तस्य नेत्रेभ्यो बहवो जलबिन्दवः ।
तेभ्यो जाता हि रुद्राक्षा रुद्राक्षा इति कीर्तिताः ॥[1]

इति श्रीरेणुकभगवत्पादोक्त्या रुद्रनेत्रसमुत्पन्नानामेतेषां रुद्राक्ष इति नाम । तत्र रुद्रस्य सूर्यनेत्राद् द्वादशविधाः कपिलवर्णाः, सोमनेत्रात् श्वेताः षोडशविधाः, अग्निनेत्रात् कृष्णवर्णा दशविधा इत्याहत्याष्टात्रिंशद्धा रुद्राक्षा उत्पन्नाः । एते च रुद्राक्षा एकमुखाच्चतुर्दशमुखपर्यन्ता भवन्ति । वीरशैवाः स्वेष्टलिङ्गपूजायां शरीरे शिरःकरादिस्थानेषु शास्त्रोक्तविधिना भिन्नभिन्न-मुखान् रुद्राक्षान् परिधारयन्ति[2] ।

एतादृशस्य शिवाङ्गसम्भूतस्य रुद्राक्षस्य धारणाद् भावशुद्धिः शिवाभिमर्शश्च संजायते ।

दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव स्मरणादपि पूजनात् ।
रुद्राक्षधारणाल्लोके मुच्यन्ते पातकैर्जनाः ॥[3]

उत्तमाङ्गे ललाटे च श्रवणद्वितये तथा ।
गले भुजद्वये चैव हृदि नाभौ च पृष्ठके ॥
बाहुयुग्मे ककुद्देशे मणिबन्धद्वये तथा ।
त्रिपुण्ड्रं भस्मना धार्यं मूलमन्त्रेण साधकैः ॥
(सि० शि० ७।३१-३३, पृ० १०९)

१. तत्रैव ७।३-४, पृ० ११३.

२. शिखायामेकमेकास्यं रुद्राक्षं धारयेद् बुधः ।
द्वित्रिद्वादशवक्त्राणि शिरसि त्रीणि धारयेत् ॥
षट्त्रिंशद्धारयेन्मूर्ध्नि नित्यमेकादशाननान् ।
दशसप्तपञ्चवक्त्रान् षट् षट् कर्णद्वये वहेत् ॥
षडष्टवदनान् कण्ठे द्वात्रिंशद्धारयेत् सदा ।
पञ्चाशद् धारयेद् विद्वान् चतुर्वक्त्राणि वक्षसि ॥
त्रयोदशमुखान् बाह्वोर्धरेत् षोडश षोडश ।
प्रत्येकं द्वादश वहेन्नवास्यान्मणिबन्धयोः ॥
चतुर्दशमुखं यज्ञसूत्रमष्टोत्तरं शतम् ।
धारयेत् सर्वकालं तु रुद्राक्षं शिवपूजकः ॥
(सि० शि० ७।१०-१४, पृ० ११५-११६)

३. तत्रैव ७।१७, पृ० ११७.

इति श्रीरेणुकभगवत्पादोक्त्या रुद्राक्षधारणेन सर्वविधपातकानां निवृत्तिर्जायत इति रुद्राक्षाः पातकनिवारणेन शिवभक्तस्य परिरक्षका भवन्तीति तेषामप्यावरणशब्दाभिधेयत्वं युक्तमेव ।

८. मन्त्रः

तत्र तावदाचार्यवर्याः श्रीरेणुकभगवत्पादाः—

नमःशब्दं वदेत्पूर्वं शिवायेति ततः परम् ।
मन्त्रः पञ्चाक्षरो ह्येष सर्वश्रुतिशिरोगतः ॥[१]

इति पञ्चाक्षरमन्त्रस्वरूपं निरूपितवन्तः । शिवतत्त्वप्रबोधकः शिवपञ्चाक्षर एव वीरशैवानां प्रमुखो मन्त्रः । मन्त्रदीक्षावसरे गुरुः शिष्यस्य दक्षिणकर्णे शिवपञ्चाक्षरमहामन्त्रं समुपदिशति । अयं मन्त्रः सप्तकोटिमन्त्रेषु प्रधानत्वेन परिगण्यते । तदुक्तमाचार्यैः—

सप्तकोटिषु मन्त्रेषु मन्त्रः पञ्चाक्षरो महान् ।
ब्रह्मविष्ण्वादिदेवेषु यथा शम्भुर्महत्तरः ॥[२] इति ।

अयमेव मन्त्रो यदा ॐकारविशिष्टो भवति तदा षडक्षर इति [३]कथ्यते ।

अस्य पञ्चाक्षरमहामन्त्रस्य मूलम्, विद्या, शिवः, शैवसूत्रम्, पञ्चाक्षर इति पञ्च नामानि प्रसिद्धानि सन्ति[४] । तत्र सप्तकोटिमन्त्राणां मूलकारणत्वादस्य मूलमिति नाम । अस्य मननेन शिवजीवयोरेकत्वबोधिकाया विद्याया उदयो भवति, अतो विद्योत्पादने कारणीभूतोऽयं मन्त्रो विद्याशब्देन व्यवह्रियते । शिवदर्शनस्य निमित्तकारणत्वात् शिव इति कथ्यते । शिवसम्बन्धिनः सर्वे विषयाः पञ्चस्वक्षरेष्वेव सूत्ररूपेण निहिता इति मन्त्रोऽयं शैवसूत्रमित्युच्यते । 'नमः शिवाय' इति पञ्चभिरक्षरैर्युक्तत्वादयं पञ्चाक्षर इति भण्यते ।

---

१. सि० शि० ८।७, पृ० १२३.

२. तत्रैव ८।४, पृ० १२१.

३. ॐकारपूर्वो मन्त्रोऽयं पञ्चाक्षरमयः परः ।
शैवागमेषु वेदेषु षडक्षर इति स्मृतः ॥ (तत्रैव ८।१७, पृ० १२६)

४. मूलं विद्या शिवः शैवं सूत्रं पञ्चाक्षरस्तथा ।
एतानि नामधेयानि कीर्तितानि महामनोः ॥ (तत्रैव ८।२३, पृ० १२९)

पञ्चाक्षरमहामन्त्रस्य वामदेव ऋषिः, पङ्क्तिश्छन्दः, शिवो देवता, ॐकारो बीजम्, उमा च शक्तिर्वर्तते। एतत् सर्वं गुरुमुखाज्ज्ञात्वा प्राणायामत्रयं कृत्वा पूर्वमुख उदङ्मुखो वोपविश्य स्वेष्टलिङ्गसाक्षित्वेन वीरशैवोऽष्टोत्तरशतवारमितोऽप्यधिकं वा यथाशक्ति रुद्राक्षमालया 'जपं करोति। अयं जपो वाचिकः, उपांशुः, मानसिकश्चेति त्रिविधो भवति। तदुक्तमाचार्यवर्यैः—

जपस्तु त्रिविधः प्रोक्तो वाचिकोपांशुमानसः।
श्रूयते यस्तु पार्श्वस्थैर्यथा वर्णसमन्वयः॥

वाचिकः स तु विज्ञेयः सर्वपापप्रभञ्जनः।
ईषत्स्पृष्ट्वाऽधरपुटं यो मन्दमभिधीयते॥

पार्श्वस्थैरश्रुतः सोऽयमुपांशुः परकीर्तितः।
अस्पृष्ट्वाऽधरमस्पन्दि जिह्वाग्रं योऽन्तरात्मना।
भाव्यते वर्णरूपेण स मानस इति स्मृतः॥[२] इति।

एतेषु त्रिविधजपेषु मानसिक एव श्रेष्ठतमः।

अयं पञ्चाक्षरमहामन्त्र एव विभिन्नैर्बीजाक्षरैर्युक्तः सन् प्रसादपञ्चाक्षरः, मायापञ्चाक्षरः, सूक्ष्मपञ्चाक्षरः, स्थूलपञ्चाक्षरः, मूलपञ्चाक्षर इत्यभिधानभाग् भवति। एते च क्रमशो दश-नव-अष्ट-सप्त-षड्वर्णका भवन्ति। एतेषां स्वरूपं गोपनीयं भवति। बीजाक्षरयुक्तानामेतेषां मन्त्राणामुपदेशो न सर्वसाधारणेभ्यो विधीयते, किन्त्वेतत्सम्प्रदायमठेषु पट्टाभिषिक्तेभ्य आचार्येभ्यस्तदीयपट्टाभिषेकसमये उपदिश्यते। तत्र वीरगोत्राचार्येभ्यः प्रसादपञ्चाक्षरः, नन्दिगोत्राचार्येभ्यो मायापञ्चाक्षरः, भृङ्गिगोत्राचार्येभ्यः सूक्ष्मापञ्चाक्षरः, वृषभगोत्राचार्येभ्यः स्थूलपञ्चाक्षरः, स्कन्दगोत्राचार्येभ्यो मूलपञ्चाक्षरमन्त्र उपदिश्यत इति विज्ञेयम्[३]। अयं पञ्चाक्षरमन्त्रो मननेन 'जपतो नास्ति पातकम्' इत्युक्त्यनुसारेण पापनिवारणद्वारा सांसारिकदोषैस्तं साधकं परिरक्षतीति मन्त्रोऽप्यावरणशब्दभाग् भवति।

---

१. सि० शि० ८।२५-२६, पृ० १३०.
२. सि० शि० ८।२७-२९, पृ० १३०-१३१.
३. वी० स० स० ५।१४-४०.

तदेवमुपर्युक्तैर्गुरु-लिङ्ग-जङ्गम-पादोदक-प्रसाद-विभूति-रुद्राक्ष-मन्त्राख्यै-रष्टभिरावरणैः शिवभक्तस्य सांसारिकदोषैः परिरक्षा भवतीति वीरशैवाचार्यास्तान्यष्टावरणानीति व्यपदिष्टवन्तः।

करचरणाद्यवयवयुक्तमपि शरीरं यथा प्राणैर्विना न व्यवहारयोग्यं भवति, तथाष्टावरणरूपाङ्गविशिष्टो वीरशैवः पञ्चाचाराख्यप्राणरहितश्चेत् तस्य धार्मिकं जीवनं न पूर्णतामापद्यत इति वीरशैवाचार्याः पञ्च आचारानुपदिष्टवन्तः। तेषां परिपालनं सर्वैरपि वीरशैवैः क्रियते। तदधुना तेषां स्वरूपं तावद्विचारयामः।

पञ्चाचारसमीक्षा

वीरशैवदर्शनपथप्रवृत्तस्य साधकस्य पञ्चाचाराः प्राणस्वरूपा इति पूर्वमुक्तम्। तेषां कानि नामानीति जिज्ञासायामुक्तं चन्द्रज्ञानागमे—

लिङ्गाचारः सदाचारः शिवाचारस्तथैव च।
भृत्याचारो गणाचारः पञ्चाचाराः प्रकीर्तिताः॥[1] इति।

१. लिङ्गाचारः

अङ्गस्य (जीवस्य) लिङ्गस्वरूपप्राप्तये उपदिष्ट आचारो लिङ्गाचारः। शरीरेण लिङ्गपूजनम्, मनसा तच्चिन्तनम्, भावनया तस्यैव निदिध्यासनं लिङ्गाचार इत्युच्यते। तदुक्तमागमे—

गुरुणा दत्तलिङ्गाद् वै नास्ति दैवं महीतले।
इति भावानुसन्धानं लिङ्गाचारः स उच्यते॥[2] इति।

अत्रेदमैदम्पर्यम्—वीरशैवसम्प्रदाये गुरुः क्रियादीक्षयेष्टलिङ्गं प्रददाति, मन्त्रदीक्षया प्राणलिङ्गस्वरूपमुपदिशति, वेधदीक्षया च भावलिङ्गं बोधयति। एवं त्रिविधदीक्षया प्राप्तानामिष्ट-प्राण-भावलिङ्गानां गुरोरुपदेशानुसारेणार्चन-चिन्तन-निदिध्यासनासक्तिरेव लिङ्गाचारः। दीक्षासम्पन्नानां वीरशैवानां स्वेष्ट-प्राण-भावाख्यलिङ्गव्यतिरिक्तानामन्यदेवानामर्चनादिकं निषिद्धं वर्तते। अत एव श्रीरेणुकभगवत्पादाः—

---

१. च० ज्ञा० आ०, क्रियापादे, ९।४.
२. च० ज्ञा० आ०, क्रियापादे, ९।५.

नार्चयेदन्यदेवांस्तु न स्मरेन्न च कीर्तयेत् ।
न तन्निवेद्यमश्नीयाच्छिवभक्तो दृढव्रतः ॥
यद्गृहेष्वन्यदेवोऽस्ति तद्गृहाणि परित्यजेत् ।
नान्यदेवार्चकान् मर्त्यान् पूजाकाले निरीक्षयेत् ॥
सदा शिवैकनिष्ठानां वीरशैवाध्ववर्तिनाम् ।
नहि स्थावरलिङ्गानां निर्माल्याद्युपयुज्यते ॥[1]

इतीष्ट-प्राण-भावलिङ्गव्यतिरिक्तानां स्थावरलिङ्गानां तथान्यदेवानामर्चनं निषिध्य लिङ्गनिष्ठाप्रतिपादनमुखेन लिङ्गाचारस्वरूपमुपवर्णितवन्तः । अत्रान्यदेवार्चनादेर्निषेधो न तदपकृष्टत्वप्रतिपादनार्थम्, किन्त्विष्टलिङ्गादिषु श्रद्धादाढर्यार्थमित्यवधेयम् ।

२. सदाचारः

सज्जनः शिवभक्तश्च येन मार्गेण सर्वदा ।
तोष्यते च महादेवि सदाचारः स वै स्मृतः ॥[2]

इति सूक्ष्मागमोक्त्या शिवस्य शिवभक्तानां च सन्तोषप्रद आचारः सदाचार इत्युच्यते । ननु कीदृशाचरणेन सज्जनानां सन्तोषो जायत इति जिज्ञासायामुक्तं चन्द्रज्ञानागमे—

धर्मार्जितेन द्रव्येण यत्सन्तर्पणमन्वहम् ।
गुरुलिङ्गजङ्गमानां सदाचार इति स्मृतः ॥[3] इति ।

अस्यायं भावः—वीरशैवदर्शने गुरु-लिङ्ग-जङ्गमा आराध्यरूपा इत्युक्तमष्टावरणप्रकरणे । तस्माच्छिवभक्तस्तेषामनुग्रहप्राप्त्यर्थं धर्ममार्गेणार्थं सम्पाद्य यथाशक्ति गुरवे, लिङ्गाय, जङ्गमाय च दद्यात् । तच्च दानं सोपाधि-निरुपाधि-सहजभेदेन त्रिविधं भवति । तत्र तुच्छसांसारिकफलाभिलाषया विहितं सोपाधिकम्[4], तुच्छफलेच्छारहितमीश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणं दानं निरुपाधिकम्[5], "भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं

१. सि० शि० ९।३१-३३, पृ० १४७.

२. सूक्ष्माग० क्रियापादे, ८।७.

३. च० ज्ञा० आ० क्रियापादे, ९।६.

४. फलाभिसन्धिसंयुक्तं दानं यद्विहितं भवेत् ।
तत्सोपाधिकमाख्यातं मुमुक्षुभिरनादृतम् ॥ (सि० शि० ९।३, पृ० १६२)

५. फलाभिसन्धिनिर्मुक्तमीश्वरार्पितकाङ्क्षितम् ।
निरुपाधिकमाख्यातं दानं दानविशारदैः ॥ (तत्रैव ९।४, पृ० १६२)

त्रिविधं ब्रह्ममेतत्"[1] इति श्रुत्युक्त्यनुसारेण परिग्रहीतृ-प्रदातृ-देयानां शिवत्वं चिन्तयन् स्वस्य चाकर्तृत्वं भावयन् यद्दानं वितरति तत् सहजदानमिति[2] बोध्यम्।

एतेषु त्रिविधदानेषु सहजदानमेव सर्वोत्कृष्टं जननमरणलक्षणमहारोग-निवारकं शिवतादात्म्यज्ञानप्रदं चास्ति। तदुक्तं श्रीरेणुकभगवत्पादैः—

सहजं दानमुत्कृष्टं सर्वदानोत्तमोत्तमम्।
शिवज्ञानप्रदं पुंसां जन्मरोगनिवर्तकम्॥[3] इति।

तस्माद् धर्मार्जितेन धनेन स्वशक्त्यनुसारं गुरु-लिङ्ग-जङ्गमानां सन्तर्पणमेव सदाचारः। अयं सदाचारोऽष्टशीलाढ्यो वर्तते। तथा चोक्तम्—

सदाचारोऽष्टशीलाढ्यः सेवितः कल्पपादपः।
सद्भक्तानां सुमनसां ददातीष्टफलं महत्॥[4] इति।

अस्मिन् सदाचारे अङ्कुर-उत्पन्न-द्विदल-प्रवृद्ध-सप्रकाण्ड-सशाख-सपुष्प-सफलाख्यान्यष्टौ शीलान्युक्तानि। तत्र १. गुरुकारुण्यकलितषडध्वन्यास-शोभिता स्वीया तनुरप्राकृतेति यो भावस्तत् स्वाङ्कुरशीलम्। २. शिव-दीक्षायुतैर्दारादिभिर्यः सहवासस्तदुत्पन्नं शीलम्। ३. भस्मादीनां लाञ्छ-नानामप्रमादेन धारणं द्विदलं शीलम्। ४. शिवधर्माणां माहात्म्यस्य विभा-वनं प्रवृद्धं शीलम्। ५. इष्टलिङ्गमनभ्यर्च्य यदभोजनं तत् सप्रकाण्डं शीलम्। ६. इष्टलिङ्गानर्पितस्य द्रव्यस्याग्रहणं सशाखशीलम्। ७. शिवा-र्पितस्य प्रसादस्यापरित्यजनं सपुष्पं शीलम्। ८. गुरु-लिङ्ग-जङ्गमानां यदेकत्वभावनं तत् सफलं शीलम्। एतदष्टशीलाढ्य एव सदाचारः[5]। एतादृशाष्टशीलाढ्यस्य सदाचारस्याचरणेन शीघ्रमेव तस्य मनोरथ-सिद्धिर्जायते। तदुक्तम्—

---

१. श्वे० उ० १२.

२. अदातृदातृदेयानां शिवभावं विचिन्तयन्।
आत्मनोऽकर्तृभावं च यद्दत्तं सहजं भवेत्॥ (सि० शि० ९।५, पृ० १६२)

३. सि० शि० ९।६, पृ० १६३.

४. च० ज्ञा० आ० क्रियापादे, ९।२२.

५. च० ज्ञा० आ० क्रियापादे, ९।१९-३०.

य: सदाचारमष्टाङ्गं भक्तिनिष्ठो निषेवते ।
स सद्यः सिद्धिमाप्नोति परां शम्भोरनुग्रहात् ॥[1] इति ।

श्रीरेणुकभगवत्पादा अपि—

सदाचारप्रियः शम्भुः सदाचारेण पूज्यते ।
सदाचारं विना तस्य प्रसादो नैव जायते ॥[2]

इति सदाचारेणैव परमेश्वरस्य कृपाप्राप्तिर्भवति, लोकादरश्च प्राप्यत इति सदाचारस्यैहिकामुष्मिकफलद्वयं निरूप्य सदाचारस्य माहात्म्यमुपदर्शितवन्तः ।

३. शिवाचारः

शिव एव परं ब्रह्म पञ्चकृत्यपरायणः ।
न ततोऽन्या गतिरिति शिवाचारो हि कीर्तितः ॥[3]

इत्यागमोक्त्या सृष्ट्यादिपञ्चकृत्यपरायणः परः शिव एव ममानन्यपरिरक्षक इति दृढा भावनैव शिवाचार इति कथ्यते । अत एव श्रीरेणुकभगवत्पादाः—

शिवभक्तो महातेजाः शिवभक्तिपराङ्मुखान् ।
न स्पृशेन्नैव वीक्षेत न तैः सह वसेत् क्वचित् ॥[4]

इति शिवभक्तस्य शिवस्यानन्यशरणागतित्वप्रतिपादनमुखेन शिवाचारं सूचयामासुः ।

अस्मिन् शिवाचारे द्रव्य-क्षेत्र-गृह-भाण्ड-तृण-काष्ठ-वीटिका-पाक-रस-भव-भूत-भाव-मार्ग-काल-वाक्-जनाख्यषोडशपदार्थानां शिवशास्त्रोक्तमार्गेण शोधनं विहितम् । तत्र १. फलमूलादीनां भस्मप्रोक्षणेन शुद्धिकरणं द्रव्यशुद्धिः । २. क्षेत्रस्य चतुष्कोणे नन्दिमुद्राङ्कितशिलान्यासकरणं क्षेत्रशुद्धिः । ३. गृहस्य महाद्वारे शिवलिङ्गाङ्कनं गृहशुद्धिः । ४. भोजनपानोपयोगिपात्रेष्वपि शिवलिङ्गाङ्कनं भाण्डशुद्धिः । ५. गवां भक्ष्यभूतस्य तृणस्य भस्मप्रोक्षणं तृणशुद्धिः । ६. भस्मप्रोक्षितकाष्ठपरिग्रहणं काष्ठशुद्धिः । ७. भक्ता-

१. च० ज्ञा० आ० क्रियापादे, ९।३१.
२. सि० शि० १६।९, पृ० ९३.
३. च० ज्ञा० आ० क्रियापादे, ९।७.
४. सि० शि० ९।२७, पृ० १४६.

रामे समुत्पन्नस्य भस्मसंस्कृतस्य वा ताम्बूलस्य ग्रहणं वोटिकाशुद्धिः । ८. शिवदीक्षान्वितैः पक्तस्य भोज्यस्य ग्रहणं पाकशुद्धिः । ९. महिष्यादिघृत-दधिपयस्तक्रादिकं परित्यज्य गव्यं तु सर्वदा ग्राह्यमिति रसशुद्धिः । १०. काम्यकर्मविसर्जनेन जन्मराहित्यापत्तिर्भत्रशुद्धिः। ११. सर्वभूतदयालुत्वं भूतशुद्धिः । १२. सर्वकामान् समुज्झित्य सदा शिवभावानुभावनं भाव-शुद्धिः । १३. पद्भ्यां पिपीलिकादीनां हिंसनं यथा न भवेत् तथा गमनं मार्गशुद्धिः १४. शास्त्रसंशोधिते निःशब्दे च मनोरमे काले शिवलिङ्गा-राधनं कालशुद्धिः १५. अनृत-पुरुष-बीभत्स-दाम्भिक-वचसो विसर्जनं वाक्-शुद्धिः । १६. आसने शयने याने गोष्ठ्यां सर्वत्र सर्वदा सद्भक्तजनसाङ्गत्यं जनशुद्धिः[१] । एवं जीवने उपर्युक्तषोडशपदार्थानां परिशोधनरूपशिवाचार-स्याचरणेन शिवसायुज्यप्राप्तिर्भवति । तथा चोक्तम्—

विद्वन्नयं शिवाचारः सर्वशास्त्रेषु गोपितः ।
एतदाचरणान्मर्त्यः शिवसायुज्यमश्नुते ॥ इति ।[२]

४. गणाचारः

"अनुष्ठितो भक्तगणैर्गणाचार इतीरितः" इत्यागमोक्त्या भक्तगणैरनु-ष्ठीयमान आचारो गणाचार इति कथ्यते ।

शिवस्य शिवभक्तस्य शिवधर्मादिकस्य च ।
न शृणोति च यन्निन्दां स गणाचार उच्यते ॥[३]

इति चन्द्रज्ञानागमे शिवस्य शिवभक्तानां वा कदापि निन्दाया अश्रवणं गणाचार इत्युक्तम् । अत एव श्रीरेणुकभगवत्पादा अपि—

शिवनिन्दाकरं दृष्ट्वा घातयेदथवा शपेत् ।
स्थानं वा तत्परित्यज्य गच्छेद् यद्यक्षमो भवेत् ॥
यत्र चाचारनिन्दाऽस्ति कदाचित्तत्र न व्रजेत् ।
यद्गृहे शिवनिन्दाऽस्ति तद्गृहाणि परित्यजेत् ॥[४]

इति सक्षमश्चेत् शिवनिन्दकं घातयेत्, अक्षमश्चेत् तत्स्थानं परित्यज्य गच्छे-दिति शिवनिन्दाया अश्रवणमेवास्मिन्नाचारे प्रधानतयोपदिष्टवन्तः । अस्मिन्

---

१. च० ज्ञा० आ० क्रियापादे, ९।३२-४९.
२. च० ज्ञा० आ० क्रियापादे, ९।५०.
३. च० ज्ञा० आ० क्रियापादे, ९।८.
४. सि० शि० ९।३६-३७, पृ० १४८.

गणाचारे कायिक-वाचिक-मानसिकभेदेष्वाहृत्य चतुष्षष्टिशीलानि प्रतिपादितानि सन्ति[1]। तथाहि—

सप्तविधं वाचिकं शीलम्—१. यथार्थभाषणम्। २. सत्यं प्रियं हितं च भाषणम्। ३. प्रत्यहं वेदागमादिसच्छास्त्रपठनम्। ४. शिवभक्तानां गुरोश्च प्रशंसनम्। ५. अन्यदेवानां सामान्यमनुष्याणां वा प्रशंसावर्जनम्। ६. आत्मस्तुतिवर्जनम्। ७. परनिन्दाराहित्यं चेति सप्तविधं वाचिकं शीलमित्युच्यते[2]।

पाणिगतं पञ्चविधं शीलम्—८. गुरु-जङ्गम-लिङ्गानां नमस्कृतिः। ९. पूजापरिकराणां सम्पादनम्। १०. रुद्राक्षमालया मूलमन्त्रस्यान्वहं जपः। ११. गुरु-लिङ्ग-जङ्गमानां प्रत्यहमाराधनम्। १२. गुरु-जङ्गमयोः शिवधर्माय च यथाशक्तिदानम्। एतत् पञ्चविधं शीलं पाणिसम्बद्धमीरितम्

पादगतं चतुर्विधं शीलम्—१३. गुरोर्महेश्वरस्याभिगमनम्। १४. गुरोर्महेश्वरस्य च प्रदक्षिणीकरणम्। १५. पूजापरिकराणां सम्पादनाय गमनम्। १६. इष्टलिङ्गपूजार्थं स्थिरमासनम्। एतत् पादगतं चतुर्विधं शीलमीरितम्।

त्वक्सम्बद्धं द्विविधं शीलम्—नित्यमिष्टलिङ्गस्यावियोगतः स्पर्शनम्। १८. इष्टलिङ्गस्पर्शजन्यरोमाञ्चसमलङ्कृतिश्चेति द्विविधं त्वक्सम्बद्धं शीलं परिकीर्तितम्।

चक्षुर्गतं द्विविधं शीलम्—१९. अश्रान्तं सानुरागमिष्टलिङ्गनिरीक्षणम्, २०. इष्टलिङ्गेक्षणसमुद्भूतानन्दबाष्पसमुद्गमश्चेति द्विविधं शीलं चक्षुःसम्बद्धमीरितम्।

जिह्वागतमेकं शीलम्—२१. अन्वहं शिवाय विनिवेदितप्रसादीयरसास्वादो जिह्वागतं शीलमित्युच्यते।

---

१. सर्वोत्तमे गणाचारे सद्यःसिद्धिकरे परे।
शीलानि तु चतुःषष्टिर्वर्तन्ते तानि संशृणु ॥
(च० ज्ञा० आ० क्रियापादे, ९।५२)

२. च० ज्ञा० आ० क्रियापादे, ९।५४-६०.

घ्राणगतं शीलम्—२२. शिवनिर्माल्यानां गन्धपुष्पादीनां सौरभाघ्राणनं घ्राणगतं शीलमीर्यते।

श्रोत्रगतं शीलद्वयम्—२३. गुरोः शिवस्य शिवभक्तानां च स्तोत्राकर्णनम्, २४. गुरोः शिवस्य शिवभक्तानां निन्दानाकर्णनं चेति द्विविधं श्रोत्रगतं शीलम्।

पञ्चविधं कायशोधशीलम्—२५. गुरोः, इष्टलिङ्गस्य, जङ्गमस्य च प्रसादतः कायसंशोधनम्। २६. निषिद्धविषयेभ्य इन्द्रियनिग्रहः। २७. अस्पृश्यवस्तुसंस्पर्शे जलेन भस्मना वा स्नानम्। २८. आसने, शयने, गोष्ठ्यां [1]भविसम्बन्धवर्जनम्। २९. विभूति-रुद्राक्ष-लिङ्गानां शरीरे धारणमित्येतत् पञ्चविधं कायशोधनं शीलमित्युच्यते।

पञ्चत्रिंशद्विधं मानसिकं शीलम्—३०. निषिद्धभोगविषये सङ्कल्पराहित्यम्। ३१. भक्तिरतौ कामो न विषयेषु। ३२. अधर्मे क्रोधो न वैरिषु। ३३. शिवस्याराधने लोभो न धनादिषु। ३४. भक्तजने मोहो न कान्तादिविषयेषु। ३५. करणेष्वेव मात्सर्यं न जनेषु। ३६. मायाजये मदो न धर्मे। ३७. गुरौ जङ्गमे वा गुणागुणविमर्शत्यागः। ३८. प्राणिनोऽहिंसा। ३९. प्राणिदुःखवीक्षायां दया। ४०. क्रियायां वचने चार्जवम्। ४१. रिपौ निजसुते वापि वैषम्यविवर्जनम्। ४२. गुरूदिते निगमागमवचसि विश्वासः। ४३. दुरन्तायामापद्यपि धर्मस्यावर्जनरूपा धृतिः। ४४. अपकारिष्वपि वैरिजनेष्वदूषणरूपा क्षमा। ४५. मानसे भोगासक्तिच्युतिः। ४६. क्रियायां वचने वापि प्रमादराहित्यम्। ४७. शिवान्यवस्तुसङ्कल्पवर्जनाख्यं दमः। ४८. परद्रव्यापरिग्रहरूपमस्तेयम्। ४९. अलब्धवस्तुविषयव्यसनाभावरूपा सन्तुष्टिः। ५०. नित्यं परमेश्वरनामरूपयोः स्मरणम्। ५१. शम्भुनामगुणादीनामनारतं चिन्तनम्। ५२. सदा शम्भोः पादसंवाहनादिभावनम्। ५३. शम्भोरावाहनादिना मानसमर्चनम्। ५४. शम्भुपादाब्जयोर्नित्यं मानसिकप्रणामः। ५५. शम्भोर्मनसा कैङ्कर्यकरणरूपं दास्यम्। ५६. शम्भोः कल्याणरूपस्य मनसा सख्यताभावरूपं सख्यम्। ५७. बन्धमोचनभारस्य कृत्स्नस्येश्वरे समर्पणरूपमात्मसमर्पणम्। ५८. मूलमन्त्रस्य सदा मनसा जपः। ५९. शम्भोर्दिव्यरूपानुसन्धानरूपं ध्यानम्। ६०. तैलधारावद-

---

१. यो हि गुरुद्वारा दीक्षासंस्कारेणेष्टलिङ्गमवाप्य स्वशरीरस्य वक्षस्थलादिस्थानेषु तन्न धारयति, स वीरशैवदर्शने 'भवि' इति कथ्यते।

विच्छिन्नं शिवमूर्तेर्मनसि धारणम् । ६१. निवातदीपवद् ध्याने चेतसः स्थितिरूपा समाधिः । ६२. शिवस्य सोऽहंभावेन ध्यानपूर्वकं कार्यकरणम् । ६३. महेशितुरपरिच्छिन्नरूपानुसन्धानम् । ६४. देवस्यानन्तरूपस्य निजरूपतो भावनमित्येतत् पञ्चत्रिंशद्विधं मानसिकं शीलमुच्यते । तदेवं त्रिकरणेष्वाहृत्य चतुःषष्टिः शीलान्युक्तानि[1] । चतुःषष्टिशीलाढ्यस्य गणाचारस्य सम्यगाचरणेन साधकः शिवसायुज्यमाप्नोति । तथा चोक्तम्—

यश्चतुःषष्टिशीलाढ्यः शिव एव न चापरः ।
एतदभ्यासयोगेन शिवसायुज्यमश्नुते ॥[2] इति ।

५. भृत्याचारः

शिवभक्ता जनाः सर्वे वरिष्ठाः पृथिवीतले ।
तेषां भृत्योऽहमिति यद् भृत्याचार इति स्मृतः ॥[3]

इत्यागमोक्त्या शिवस्य शिवभक्तानां चात्मानं भृत्य इति मत्वा तेषां संसेवनमेव भृत्याचार इत्युच्यते । तदुक्तं श्रीरेणुकभगवत्पादैरपि—

शिवयोगी शिवः साक्षादिति कैङ्कर्यभक्तितः ।
पूजयेदादरेणैव यथा लिङ्गं यथा गुरुम् ॥[4] इति ।

अयं भृत्याचारो भृत्यभावः, वीरभृत्यभाव इति द्विधा भवति । तत्र गुरुलिङ्गजङ्गमानां कैङ्कर्यभक्तितोऽर्चनं भृत्यभाव इत्युच्यते । पुनर्यदा भक्तेः समुत्कर्षेण गुरवे तनुम्, लिङ्गाय मनः, जङ्गमाय च स्वाखिलं सर्वस्वं प्रदाय पारलौकिकसुखेष्वपि निःस्पृहो भूत्वा मोक्षमात्रमभिलषमाणस्तिष्ठति तदा वीरभृत्य इत्युच्यते । एतादृशवीरभृत्यभावनयैव भक्तः शिवानुग्रहमाप्नोति । तथा चोक्तम्—

देशिकाय तनुं चित्तं शम्भवे च धनं तथा ।
जङ्गमाय समर्प्यैवं महोत्साहसमन्वितः ॥
मुक्तिमेव परां काङ्क्षमाणो यदवतिष्ठते ।
तन्मतं वीरभृत्यत्वं शिवानुग्रहसाधनम् ॥[5] इति ।

---

१. च० ज्ञा० आ० क्रियापादे, ९।५२-११२.

२. च० ज्ञा० आ० क्रियापादे, ९।१२३.

३. च० ज्ञा० आ० क्रियापादे, ९।९.

४. सि० शि० ९।९, पृ० १५७.

५. च० ज्ञा० आ० क्रियापादे, ९।१२५-१२६.

तदेते उपर्युक्ताः पञ्चविधा आचाराः पञ्चाचारा इति कथ्यन्ते। वीरशैवसम्प्रदाये प्रायः सर्वेऽप्येतदाचरणशीला भवन्ति। एतादृशाचाराणां परिपालनेन सर्वेषामपि व्यावहारिकं जीवनं सुचारुरूपेण प्रचलति। आचारहीनः पुरुषस्तत्त्वज्ञानसम्पन्नोऽपि लोके निन्दितो भवति। तस्मादज्ञानां कृते यथाचाराणां परिपालनमावश्यकम्, तथा तत्त्वज्ञानामपि कृते तदावश्यकमेव। तदुक्तं श्रीमद्भिः श्रीरेणुकभगवत्पादैः—

आचार एव सर्वेषामलङ्काराय कल्प्यते।
आचारहीनः पुरुषो लोके भवति निन्दितः॥
ज्ञानेनाचारयुक्तेन प्रसीदति महेश्वरः।
तस्मादाचारवान् ज्ञानी भवेदादेहपातनम्॥[1] इति।

तस्माद् वीरशैवाः पञ्चाचारान् पञ्चप्राणानिव संरक्षन्ति। तदेवं वीरशैवाध्यात्मपुरुषस्य अष्टावरणमङ्गम्, पञ्चाचाराः प्राणाः इति कथ्यन्ते। एवमष्टावरणाङ्गः पञ्चाचारप्राणश्च वीरशैवसाधको भक्त-माहेश्वर-प्रासादि-प्राणलिङ्गि-शरण-ऐक्याख्यषट्स्थलमार्गेण गच्छन् शिवसायुज्यमाप्नोतीति वीरशैवदर्शने मोक्षस्य सहकारिकारणभूतानामष्टावरण-पञ्चाचाराणामतीव माहात्म्यं वर्तते। अत एव क्रियासारे श्रीनीलकण्ठशिवाचार्याः—

अष्टावरणविज्ञानी पञ्चाचारपरायणः।
वैदिकं कर्म कुर्वीत ज्ञानैकफलसाधनम्॥
न कुर्यात् पाशवं कर्म वीरशैवः कदाचन।

इति वीरशैवानां कृतेऽष्टावरणपञ्चाचाराणामावश्यकतां प्रतिपादयामासुः।

एतैरेव साधनविशेषैर्वीरशैवानामन्यदार्शनिकेभ्यो वैशिष्ट्यमिति शिवम्॥

———

१. सि० शि० १६।१३-१४, पृ० ७५

श्रीमदमरेश्वराय नमः

उपसंहारः

तत्र कस्यचिदपि वाक्यसन्दर्भरूपस्य पञ्चावयवात्मकविचारस्यान्ते उपसंहारस्य लेख आवश्यकः। उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि शास्त्रकारैः शास्त्रस्य तात्पर्यं निर्णीयते। अत एव तात्पर्यनिर्धारकेषु षट्सु लिङ्गविशेषु—

उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये॥

इति कारिकोक्तेषूपक्रमोपसंहारौ मिलित्वा एकत्वेनैव गण्येते। तत्र तावद् गौडब्रह्मानन्दस्वामिनोऽपि—"उपक्रमोपसंहारा .... तात्पर्यनिर्णये' इति वृद्धोक्तावुपक्रमोपसंहाराभ्यां विचार्यवाक्यस्याद्यन्तभागयोरेकार्थपर्यवसानं लक्ष्यते। अभ्यासोऽनन्यपरं पुनः श्रवणम्। अर्थवादः स्तुतिनिन्दान्यतरबोधकवाक्यम्। एतत्त्रयं शब्दघटित्वाच्छब्दनिष्ठम्। तत्राद्यस्यैकार्थतात्पर्यनिर्णाकत्वेन लिङ्गत्वम्, तात्पर्यविषयत्वेन सन्दिग्धानां बहूनां मध्ये यस्मिन्नर्थे आद्यन्तभागयोः पर्यवसानं तस्मिन्नेव तात्पर्यनिर्णयात्, अन्यथा तस्य वैयर्थ्यात्"[1] इत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भणोपक्रमोपसंहारयोरेकलिङ्गत्वं निरूपितवन्तः।

प्रकृते त्विदं वक्तव्यं वर्तते यदेतत् प्रमाणवाक्यदर्शनेनोपक्रमोपसंहारयोरेकार्थकत्वेनैवैक्यादेकार्थत्वं निश्चितम्। तथा च "सिद्धान्तशिखामणेर्दर्शनान्तरीयसिद्धान्तैः सह समीक्षा" इति नामके शोधप्रबन्धे उपक्रमे मया यन्निरूपितं तदेव उपसंहारेऽपि वक्तव्यम्। युक्तं चैतत्। यतो हि द्वयोरपि तात्पर्यग्रहणोपाययोरेकार्थकत्वं वर्तते। किन्त्वत्र महती बाधेयं भवति यदुपक्रमे प्रतिपादितमेवात्रापि निगद्यते तर्हि पुनरुक्तिर्भवति। अन्यदुच्यते चेत्तर्हि भिन्नार्थनिरूपणेन विरुद्धार्थापत्तिरित्युभयतः पाशारज्जुः। तर्हि कं पन्थानमाश्रित्योपसंहरणीयं येन तद्दोषापत्तेरवसरोऽपि न भवेदिति विचारे समाधानमिदं स्फुरति यद् यथा पञ्चावयवात्मके न्यायप्रयोगे प्रतिज्ञावाक्यार्थमात्रावगाहित्वेऽपि निगमनस्य न वैयर्थ्यं किन्तु पोषकत्वमेव, तच्च शङ्का-

---

१. अ० सि० लघुचन्द्रिका, पृ० ४२५.

न्तरनिराकरणमुखेन, तथैव प्रकृतेऽप्युपक्रमोपलब्धार्थावगाहित्वेऽप्युपसंहारस्य न दोषः।

किञ्च, यदा नित्योपलब्धस्यात्मन उपलब्धये नवकृत्वः श्रुतिरुपदिशति "तत्त्वमसि श्वेतकेतो"[1] इत्यादिवाक्यैः, तदा उपक्रमोपसंहारयोरेकार्थकत्वे कथं पुनरुक्तिः? कथं वा सिद्धसाधनम्? तथा चोपक्रमेणोक्तस्योपसंहारे संक्षेपेण निरूपणं भवतीति किञ्चिदत्र ब्रवीमि।

इह जगति सर्वोऽपि प्राणभृद्वर्गो निसर्गत एवेष्टमभीप्सुरनिष्टपरिजिहीर्षुश्च भवति। तत्र सर्वाभीष्टविषयस्तु सुखमेव। अत एव—"सर्वेषामनुकूलतया वेदनीयं सुखम्"[2] इति तल्लक्षणमभिदधति दार्शनिकाः। इदं च सुखं नित्यानित्यभेदेन द्विविधम्। तत्र वैषयिकं सुखमनित्यम्, मोक्षसुखं च नित्यम्। वैषयिकमपि सुखं न सर्वदा सर्वेषां सुखरूपं भवति, किन्तु कदाचित् कस्यचित् किञ्चिदेव। अत एव शीलकाले आह्लादका अपि दिनमणिरश्मयो निदाघे क्लेशमुत्पादयन्ति। निदाघे च सुखसाधनीभूतश्चन्दनानुलेपो शीतकाले वर्षासु वा न सौख्यमुत्पादयनि। अपरं च, एकस्य यत् सुखसाधनं तदेवापरस्य दुःखसाघनं प्रतीयते लोके। तस्माद् मोक्षसुखमेव सर्वाभीप्सितमिति निश्चीयते।

तत्र चतुरशीतिलक्षयोनिपरिभ्रमणसम्प्राप्तखेदखिन्नः प्राणिनिवहोऽन्ते मनुष्यशरीरमवाप्नोतीति शास्त्रसम्मतिः। प्राप्तमनुष्यशरीरोऽयं जीवो नित्यसुखलिप्सया प्रवृत्तो भूत्वा मुहुर्मुहुर्दुःखमधिगच्छतोति तद्दुःखोपशान्तये नित्यसुखलाभाय वाऽकारणकरुणाशालिनो गौतम-कणाद-कपिल-पतञ्जलि-जैमिनि-बादरायण-प्रमुखा महर्षयः क्रमशो न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-पूर्वमीमांसा-उत्तरमीमांसाख्यानि शास्त्राणि रचयामासुः। वेदमार्गानुसारित्वादेतानि वैदिकषड्दर्शनानीत्युच्यन्ते।

मानवमात्रस्य कल्याणाय प्रवृत्तेष्वेतेषु दर्शनेषु सिद्धान्तभेदेन न परस्परं मतैक्यं दरीदृश्यते। "मृग्याभेदेऽपि मार्गभेदस्य सम्भवः" इत्यभियुक्तोक्त्या "रुचीनां वैचित्र्यात्" इति पुष्पदन्तोक्त्या च भिन्नभिन्नपथजुषां महर्षीणां मिथो भेदपरिहारः "अधिकारभेदेन शास्त्राण्युक्तान्यशेषतः" इत्युक्त्यनुसारेणाधिकारिभेदेन, क्रमिकविकासप्रक्रियामुखेन च कर्तुं शक्यते। तदेवोक्तं

१. छा० उ० ६।८।७.
२. त० सं०, पृ० ७०.

श्रीमद्भिर्मधुसूदनसरस्वतीभिः—"न हि ते मुनयो भ्रान्ताः, सर्वज्ञत्वात् तेषाम्, किन्तु बहिर्विषयप्रवणानामापाततः पुरुषार्थे प्रवेशो न सम्भवतीति नास्तिक्यवारणाय तैः प्रकारभेदाः प्रदर्शिताः। तत्र तेषां तात्पर्यमबुद्ध्वा वेदविरुद्धेऽप्यर्थे तात्पर्यमुत्प्रेक्षमाणास्तन्मतमेवोपादेयत्वेन गृह्णन्तो जना नानापथजुषो भवन्तीति सर्वमनवद्यम्"[1] इति।

ननु दर्शनानां क्रमिकविकासः कथमिति चेत्, श्रूयताम्—तत्र न्यायवैशेषिकयोस्तत्त्वज्ञानादपवर्ग इत्यङ्गीक्रियते। किं तत् तत्त्वज्ञानमिति जिज्ञासायां देहेन्द्रियाद्यनुयोगिकात्मप्रतियोगिकभेदज्ञानम्, अथवा आत्मानुयोगिकदेहेन्द्रियादिप्रतियोगिकभेदज्ञानमित्युच्यते। भेदज्ञानेऽनुयोगिप्रतियोगिनोरुभयोरपि ज्ञानमावश्यकमिति न्यायवैशेषिकदर्शनयोः स्थूलानामनात्मपदार्थानां विस्तरेण विवेचनं कृत्वा तद्भिन्नत्वेनात्मनो ज्ञानं प्रतिपादितम्। सांख्ययोगदर्शनयोः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकख्यात्या मोक्ष इति स्वीकारात् तयोरुभयोः सूक्ष्मतत्त्वयोः स्वरूपविचारो विहितः। अद्वैतवेदान्ते ब्रह्मज्ञानमेव मोक्षहेतुरित्यङ्गीकृत्य तस्य च ज्ञानं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसाधनद्वारा दृढीकृतम्। तदेवं नैयायिकवैशेषिकाः स्थूलप्रपञ्चगतपदार्थविवेचने, सांख्ययोगदर्शनाचार्याः सूक्ष्मयोः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकख्यातौ, अद्वैतवेदान्तिनश्च सूक्ष्मातिसूक्ष्मब्रह्मस्वरूपज्ञाने कृतप्रयासा इति तेषां क्रमिकविकासो विज्ञायते।

दृष्टान्तद्वारा तेषां दर्शनानां क्रमिकविकासो दर्शयितुं शक्यते। तथा हि—आत्मस्वरूपविवेचनायां नैयायिकवैशेषिकाश्चार्वाकादिभिरात्मत्वेनाभिमतशरीरेन्द्रियमनोबुद्धीनामनात्मत्वं संसाध्य ततोऽपि भिन्नं नित्यं सद्रूपमात्मानं साधितवन्तः। सद्रूपोऽप्ययमात्मा न चिद्रूपः, किन्तु स्वरूपतो पाषाणवज्जडः। मनःसंयोगे च तत्र ज्ञानगुणमुत्पद्यते। तदेवं नैयायिकवैशेषिकयोरात्मा सद्रूपो ज्ञानादिगुणाधारश्च।

सांख्ययोगदर्शनाचार्याः—"असङ्गो ह्ययं पुरुषः"[2], "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च"[3] इत्यादिश्रुत्या आत्मा असङ्ग इति, तस्य न कस्यापि गुणाधारत्वं सम्भवतीति च स निर्गुणः, स्वाभाविकचिद्रूपश्चेत्यङ्गीकृत्य न्याया-

---

१. प्रस्थानभेदः, पृ० १०.

२. बृ० उ० ४।३।१५-१६.

३. श्वे० उ० ६।११.

भिमतसद्रूपेण साकमस्य चिद्रूपत्वं निरूपयामासुः। सांख्यनये आनन्दस्य सत्त्वगुणपरिणामत्वादात्मनश्च निर्गुणत्वात् तस्यानन्दरूपत्वं नाङ्गीक्रियते।

अद्वैतवेदान्ते—"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"[1], "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म"[2] इत्यादिश्रुतिप्रमाणेन यदेव सत्, तदेव चित्, तदेव चानन्दरूपमपीत्यङ्गीकृत्यात्मनः सच्चिदानन्दरूपत्वं प्रतिपाद्यते। तदेवमात्मविषयकविचाराणां परिशीलनेन न्यायादद्वैतवेदान्तपर्यन्तं क्रमिकविकासः स्पष्टतया दृष्टिपथमायाति। एतेषु षड्दर्शनेष्वद्वैतवेदान्तः पूर्णरूपः। अत एव केनचिन्नैयायिकेन—"इदं तु कण्टकावरणं तत्त्वं तु बादरायणात्" इति न्यायदर्शनमद्वैततत्त्वस्य परिरक्षकमित्युक्तम्। तस्मादेतेषां मिथो न पारमार्थिकरूपेण वैमत्यम्। अपरं च, एतानि दर्शनानि क्रमशो मन्द-मध्यम-उत्तमाधिकारिणां कृते उपदिष्टानीत्यवधार्यम्।

एवं क्रमिकविकसितेष्वेतेषु दर्शनेषु न्यायवैशेषिकयोराकाश-काल-दिग्-आत्म-मनसां पृथिव्यादीनां परमाणूनां च नित्यत्वाभ्युपगमात्, सांख्ययोगदर्शनयोः प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्वस्वीकारात्, मीमांसादर्शने च प्रपञ्चस्य वेदानां च प्रवाहरूपेण नित्यत्वाङ्गीकारादेतानि द्वैतदर्शनानीति, शाङ्करवेदान्ते "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः"[3] इति श्रीशङ्करभगवत्पादोक्त्या द्वैतमात्रस्य मिथ्यात्वप्रतिपादनाच्छाङ्करवेदान्तदर्शनमद्वैतमिति कथ्यते।

एतेषां द्वैताद्वैतदर्शनानां परस्परं कलहः समन्वयं विना नोपशाम्यति। अयं समन्वयो द्वैताद्वैतात्मके विशेषाद्वैतसंज्ञिते वीरशैवदर्शने भवति। अत एव सिद्धान्तशिखामणौ—

अगस्त्य! खलु सिद्धान्ता विख्याता रुचिभेदतः।
भिन्नाचारसमायुक्ता भिन्नार्थप्रतिपादकाः॥
सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा।
एतानि मानभूतानि नोपहन्यानि युक्तिभिः॥
वेदः प्रधानं सर्वेषां सांख्यादीनां महामुने।
वेदानुसरणादेषां प्रामाण्यमिति निश्चितम्॥[4]

---

१. तै० उ० २।१.
२. बृ० उ० ३।९।२८.
३. ब्रह्मज्ञानावली, २० श्लो०।
४. सि० शि० ५।३-५, पृ० ५३-५४.

इति श्रीरेणुकभगवत्पादा नानागमश्रवणसंशयिनमगस्त्यं प्रति वेदानुवर्तिनां सांख्यादीनां खण्डनं न विधेयमिति निरूप्य, पुनः—

वेदैकदेशवर्तिभ्यः सांख्यादिभ्यो महामुने ।
सर्ववेदानुसारित्वाच्छैवतन्त्रं विशिष्यते ॥
शैवतन्त्रमिति प्रोक्तं सिद्धान्ताख्यं शिवोदितम् ।
सर्ववेदार्थरूपत्वात् प्रामाण्यं वेदवत् सदा ॥
सिद्धान्ताख्ये महातन्त्रे कामिकाद्ये शिवोदिते ।
निर्दिष्टमुत्तरे भागे वीरशैवमतं परम् ॥[1]

इति सांख्यादीनां वेदैकदेशित्वं सूचयित्वा, सर्ववेदमयस्य सिद्धान्तागमस्योत्तरभागे निर्दिष्टस्य वीरशैवदर्शनस्य च सर्ववेदमयत्वं प्रतिपाद्य, वीरशैवदर्शनस्य द्वैताद्वैतश्रुतीनां द्वैताद्वैतदर्शनानां च समन्वयरूपत्वं प्रबोधितवन्तः ।

अत्रेदमाकूतम्—द्वैतदर्शनेषु नैयायिकवैशेषिकाः—"एकमेवाऽद्वितीयं ब्रह्म"[2] इत्यत्राद्वितीयत्वं नामैकत्वसमनियतविजातीयवैलक्षण्यमिति, "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"[3] इत्यस्य सर्वं ब्रह्मव्याप्तम्, व्याप्तत्वं नाम सम्बन्धत्वम्, अन्यथा घटादीनामपि ब्रह्मत्वापत्त्या ब्रह्मणोऽनित्यत्वापत्तिर्जडतापत्तिश्चेति "तत्त्वमसि"[4], "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति"[5] इत्यादीनां क्वचित् कैवल्यपरत्वम्, क्वचिद् ब्रह्मसाम्यपरत्वम्, क्वचिच्च सर्वप्रपञ्चनियन्तृपरमात्मैकत्वपरत्वं व्यवस्थापयन्तस्तेषां गौणार्थत्वमभ्युपगच्छन्ति[6] । उक्तं च श्रीधरभट्टेन—"अभेदश्रुतयस्तु गौणार्था इति दिक्"[7] इति ।

सांख्ययोगदर्शनयोः—"नाद्वैतश्रुतिविरोधः जातिपरत्वात्"[8] इति सूत्रेण महर्षिणा कपिलेनाद्वैतश्रुतीनां विजातीयद्वैतनिषेधपरत्वं व्यवस्थापितम् ।

---

१. सि० सि० ५।७-८, १४; पृ० ५५-५७.

२. त्रि० म० ना० ३।३.

३. छा० उ० ३।१४।१.

४. छा० उ० ६।८।७.

५. मुण्ड० ३।२।९.

६. सि० च०, पृ० ४०-४१.

७. न्या० क०, पृ० २१३.

८. सां० सू० १।१५४.

अताऽद्वैतवाक्यानि "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति"[१] इत्यादिश्रुतिबलेन चिदेकरूपत्वादवैधर्म्यलक्षणाभेदपराण्येव, न त्वखण्डार्थपराणीति विज्ञानभिक्षुरत्र प्रतिपादयति[२]। मीमांसादर्शनेऽप्यद्वैतश्रुतयो जातिपरत्वेन व्यवस्थापिताः[३]।

तदेवं वास्तविकद्वैतप्रतिपादकेषु न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-पूर्वमीमांसादर्शनेषु द्वैतश्रुतीनां सावकाशत्वेऽप्यद्वैतश्रुतीनामनवकाशः। उत्तरमीमांसादर्शने तु "जीवो ब्रह्मैव नापरः" इति श्रीशङ्करभगवत्पादोक्त्या उपर्युक्ताद्वैतश्रुतीनां सावकाशत्वेऽपि "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया"[४], "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये"[५] इत्यादिद्वैतश्रुतीनां लोकसिद्धद्वैतानुवादकत्वेन व्यवस्थापनादेषां द्वैतश्रुतीनामत्रानवकाश इतीमानि दर्शनानि श्रुत्यैकदेशीनीत्युच्यन्ते।

वीरशैवदर्शने तूभयविधश्रुतीनां समानरूपेण प्रामाण्यस्वीकारादिदं दर्शनं सर्वश्रुतिसमन्वयात्मकमिति विज्ञेयम्। तदुक्तं भाष्यकृद्भिः श्रीपतिपण्डिताराध्यभगवत्पादैः—

श्रुत्यैकदेशप्रामाण्यं द्वैताद्वैतमतादिषु।
द्वैताद्वैतमते शुद्धे विशेषाद्वैतसंज्ञिते।
वीरशैवकसिद्धान्ते सर्वश्रुतिसमन्वयः॥[६] इति।

अस्यायमर्थः—"विश्च शेषश्च विशेषौ = परमात्मजीवौ, तयोरद्वैतं विशेषाद्वैतमिति विशेषाद्वैतशब्दस्य व्युत्पत्तिः। अत्र 'वि' इत्यनेन 'विश्चक्षुषि व्योम्नि वाते परमात्मनि पक्षिणि'[७] इति निघण्टुषु पक्षिवाचकस्य विशब्दस्य परमात्मनोऽपि वाचकत्वात् "द्वा सुपर्णा", "हंस हंसेति"[८] इत्यादिश्रुतिषु च परमात्मनः पक्षिरूपेण वर्णनादत्र विशब्देन परमात्मा

१. मुण्ड० ३।१।३.
२. सां० सू० १।१५४ प्र० भा०।
३. शा० दी०, तर्कपादे, पृ० १२५.
४. श्वे० उ० ४।६.
५. त्रि० ता० ५।१७.
६. ब्र० सू० श्रीकर० मङ्गलश्लो० १५.
७. एका० को०, पृ० १८.
८. ब्र० वि० ३४.

गृह्यते। एवमेव "यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति"[१] इत्यादिश्रुतिषु जीवानां परमेश्वरांशत्वव्यपदेशात् शेषशब्देन जीवो व्यवह्रियते। अद्वैतपदेन "यथा नद्यः"[२] इत्यादिश्रुतिसिद्धं सायुज्यं जीवब्रह्मणोरुपदिष्टम्। तस्माज्जीवेश्वरयोः संसारदशायां भेदः, मोक्षदशायामभेदो भ्रमरकीटन्यायेन[३]। अर्थाद् यथा भ्रमराद् भिन्नः कीटो निरन्तरभ्रमरध्यानेन भ्रमरो भवति, तथा संसारदशायां परमात्मनो भिन्नो जीवो निरन्तरध्यानमहिम्ना जीवभावं परित्यज्य शिवस्वरूपो भवति। तदेवं भाष्यकारा वीरशैवदर्शनस्य 'विशेषाद्वैतम्' इति संज्ञयात्र द्वैताद्वैतश्रुत्योः समन्वयं सूचितवन्तः। उक्तं च तैरेव—

विशब्देनोच्यते शम्भुर्हंसहंसेति मन्त्रतः।
शेषशब्देन शारीरो यथाग्नेरिति मन्त्रतः॥
अद्वैतेन भवेद्योगो यथा नद्य इति श्रुतेः।[४] इति।

एवं द्वैताद्वैतश्रुतीनामत्र यथा समन्वय उक्तस्तथान्येषामपि परस्परविरुद्धश्रुतीनामत्र समन्वयो निरूप्यते। तदेवात्र संक्षेपेण प्रतिपाद्यते।

तत्र तावत् श्रुतिः—"द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च"[५] इति ब्रह्मणः सगुणनिर्गुणभेदेन द्वैविध्यमुक्त्वा, "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्"[६], "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्"[७], "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितम्"[८] इत्यादिवचनैस्तस्य निर्गुणरूपत्वम्, "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति"[९], "यः सर्वज्ञः सर्ववित्"[१०], "सत्यकामः सत्यसंकल्पः"[११] इत्यादिवचनैस्तस्य सगुणरूपत्वं प्रतिपादितवती।

---

१. बृ० उ० २।१।२०.
२. मुण्ड० ३।२।८.
३. कीटो भ्रमरयोगेन भ्रमरो भवति ध्रुवम्।
मानवः शिवयोगेन शिवो भवति सर्वदा॥ (ब्र० सू० श्रीकर० १।२।६)
४. ब्र० सू० श्रीकर० मङ्गलश्लो० १६.
५. बृ० उ० २।३।१.
६. कठ० १।३.
७. श्वे० उ० ६।१९.
८. बृ० उ० ३।८।८.
९. छा० उ० ६।२।३.
१०. मुण्ड० १।१।९.
११. छा० उ० ८।१।५.

न्यायवैशेषिकदर्शनयोरीश्वरस्तदभिमतनवद्रव्यान्तर्गतात्मद्रव्येऽन्तर्भवतीति स सगुण एव न निर्गुणः, द्रव्यमात्रस्य गुणक्रियावत्त्वाङ्गीकारात्। योगदर्शने पुरुषविशेष ईश्वर इत्यङ्गीकृत्य तस्य सर्वज्ञत्वाद्युत्कृष्टगुणयुक्तत्वं प्रतिपाद्य सगुणरूपत्वमेव समर्थितम्। तदेवं न्याय-वैशेषिक-योगदर्शनेष्वीश्वरस्य सगुणत्वप्रतिपादकश्रुतीनां समन्वयेऽपि निर्गुणत्वप्रतिपादकश्रुतीनामनवकाश इति तेषां श्रुत्यैकदेशित्वम्।

अद्वैतवेदान्ते मायाशबलितस्य ब्रह्मणः सगुणत्वमिति, निरुपाधिकस्य च निर्गुणत्वमिति निरूपणेऽपि सगुणरूपस्य कारणीभूताया मायाया मिथ्यात्वेनेश्वरस्य सगुणरूपमपि मिथ्येति निर्गुणरूपस्यैव सत्यत्वमिति स्वीकारात् तन्मते सगुणश्रुतीनामनवकाशः। तस्मादद्वैतदर्शनमपि श्रुत्यैकदेशिदर्शनमिति वक्तुं शक्यते।

वीरशैवदर्शने तु परशिवो विमर्शाख्यशक्तिविशिष्ट इत्यङ्गीक्रियते। इयं च शक्तिश्चन्द्रचन्द्रिकयोरिव परशिवेन साकमविनाभूता। अस्याश्च शक्तेरवस्थाद्वयं भवति। तत्रैका प्रलयकालीनाऽविभागपरामर्शरूपा, द्वितीया सृष्टिकालीना विभागपरामर्शरूपा। अविभागपरामर्शरूपेयं शक्तिः सच्चिदानन्दरूपा, विभागपरामर्शरूपा च शक्तिरिच्छा-ज्ञान-क्रियात्मिका। इच्छादिरूपेण विभागमप्राप्तया सच्चिदानन्दरूपया शक्त्या विशिष्टः परशिवो निर्गुण इति, सृष्टिकारणीभूतेच्छादिरूपेण विभागं प्राप्तया शक्त्या विशिष्टश्च परशिवः सगुण इति कथ्यते। तदेवं शक्तिसंकोचावस्थायां तस्य निर्गुणत्वम्, तद्विकासावस्थायां च परशिवस्य सगुणत्वमिति बोध्यम्। तदेवोक्तं भाष्यकारैः श्रीपतिपण्डिताराध्यैः—

सृष्टेः पूर्वं महादेवः शक्तिसंकोचहेतुना।
निर्गुणत्वेन शास्त्रेषु गीयते तत्त्ववेदिभिः॥
सृष्ट्यादौ परमेशस्य शक्तेः प्राचुर्यवैभवात्।
सर्वज्ञत्वादिकल्याणगुणवानिति कीर्त्यते॥
तस्माद् द्वैतश्रुतीनां तु सृष्ट्युत्तरसमन्वयः।
अद्वैतश्रुतिबोधस्तु सृष्टेः प्रागेव कथ्यते॥
अथ सत्त्वादिवैशिष्ट्यात् सगुणत्वं सदाशिवे।
तत्साक्षिकत्वात् चिच्छक्त्या निर्गुणत्वं विधीयते।
सकलो निष्कलश्चेति तस्माद् वेदेषु गीयते॥[1] इति।

---

१. ब्र० सू० श्रीकर० १।३।७.

तदेवमेकस्यैव परशिवस्य सृष्टेः पूर्वतनकाले निर्गुणत्वम्, सृष्टिप्रारम्भकाले च सगुणत्वमिति व्यवस्थाप्योभयविधश्रुतीनां समानरूपेण प्रामाण्यप्रतिपादनादिदं दर्शनं सर्वश्रुतिसमन्वयात्मकमिति बोध्यते।

अपरं च, "निरवद्यं निरञ्जनम्"[१] इति श्रुतिर्ब्रह्मणो निर्विकारत्वं बोधयति। "बहु स्यां प्रजायेयेति"[२] इति श्रुतिर्ब्रह्मणः परिणामरूपविकारं बोधयति। तदत्र ब्रह्म जगदाकारेण परिणमते न वेति ब्रह्मण उपादानत्वजिज्ञासा जागर्ति। तत्र नैयायिकवैशेषिकाः परमाणवो जगदुपादानम्, ईश्वरश्च निमित्तकारणमिति, सांख्ययोगदर्शनाचार्याः प्रकृतिर्जगदुपादानम्, पुरुषश्च निमित्तकारणमिति; मीमांसादर्शने परमाणव उपादानम्, अदृष्टश्च निमित्तकारणमिति; अद्वैतवेदान्ते च निर्विकारं ब्रह्म न जगतः परिणाम्युपादानम्, किन्तु विवर्तोपादानमित्येतेषु दर्शनेषु ब्रह्मण ईश्वरस्य वा परिणाम्युपादानकारणत्वानङ्गीकारेण तस्य निर्विकारत्वबोधकश्रुतिवाक्यानां तत्र प्रामाण्यसम्भवेऽपि परिणामित्वबोधकश्रुतीनामनवकाशः।

वीरशैवदर्शने तु—

आत्मशक्तिविकासेन शिवो विश्वात्मना स्थितः।
कुटीभावाद्यथा भाति पटः स्वस्य प्रसारणात्॥[३]

इति श्रीरेणुकभगवत्पादा यथा पटो विलक्षणप्रसारणे कुटीभावमापद्यते, तत्संकोचे च पटरूपेणावतिष्ठते; न चाभ्यां संकोचविकासाभ्यां पटस्य स्वरूपे विक्रिया जायते, तथा शक्तिविशिष्टः शिवोऽपि स्वात्मशक्तिविकासेन विश्वात्मना तिष्ठन् न विक्रियत इति पटदृष्टान्तेनाविकृतपरिणामवादं प्रतिपादितवन्तः। तस्माद् विश्वात्मावस्थायां विश्वरूपेण परिणामः, विश्वोत्तीर्णावस्थायां निर्विकारभावेनावस्थानमित्युभयविधश्रुतीनामत्र समन्वयः संजायते।

किञ्च, भगवती श्रुतिः—"तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय"[४] इति ज्ञानातिरिक्तस्य मोक्षसाधनत्वं निषेधयति, पुनः

---

१. श्वे० उ० ६।१९.

२. छा० उ० ६।२।३.

३. सि० शि० १०।५, पृ० १८८.

४. श्वे० उ० ३।८.

"विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह"[1] इति कर्मणोऽपि मोक्षसाधनत्वं प्रतिपादितवती । अतः किं केवलाद् ज्ञानान्मोक्षः ? उत कर्मज्ञानाभ्यामिति विवादः ।

तत्र न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-अद्वैतवेदान्तेषु ज्ञानादेव मोक्षः, कर्माणि तु चित्तशुद्धयर्थमिति ज्ञानस्यैव प्राधान्यमभ्युपगम्यते । तस्मादेतेषु दर्शनेषूभयविधश्रुतीनां न समानरूपेण प्रामाण्यम्, किन्तु गौणमुख्यरूपेण । वीरशैवास्तु—

अन्धपङ्गुवदन्योन्यसापेक्षे ज्ञानकर्मणी ।
फलोत्पत्तौ विरक्तस्तु तस्मात् तद्द्वयमाचरेत् ॥
ज्ञाने सिद्धेऽपि विदुषां कर्मापि विनियुज्यते ।
फलाभिसन्धिरहितं तस्मात् कर्म न संत्यजेत्[2] ॥

इति श्रीरेणुकभगवत्पादोक्त्या शिवलिङ्गपूजारूपं नित्यकर्म शिवज्ञानं चेत्युभयोः समसमुच्चयत्वं स्वीकुर्वन्तीत्यत्र मोक्षसाधनत्वेन प्रतिपादितयोरुभयविधश्रुत्योः समानरूपेण प्रामाण्यमपि सम्भवतीत्युभयविधश्रुतिसमन्वयः ।

एवमेव यत्र यत्र द्वैताद्वैतदर्शनानि परस्परं विरुद्धार्थयोः श्रुत्योर्विषये कलहायन्ते, तत्र तत्र सर्वत्र वीरशैवदर्शनाचार्याः समन्वयदृष्टया कलहं निवारयन्ति । एतादृशश्रुतीनां समन्वयस्तु प्रकृतप्रबन्धे तत्र तत्र प्रसङ्गानुसारेण दर्शितः । अत्रोपसंहारे तु तस्यैव कश्चनांशो दर्शितः । विस्तरस्तु विद्वद्भिस्तत्रैव द्रष्टव्यः । एतेन सिद्धान्तशिखामण्युक्तमिदं वीरशैवदर्शनं न कस्यापि दर्शनस्य खण्डनार्थं प्रवृत्तम्, किन्तु समन्वयार्थमिति विज्ञायते । इदमेवास्य दर्शनस्य माहात्म्यम् ।

एवं दार्शनिकतत्त्वैर्विशिष्टत्वेन प्रतीयमानमिदं दर्शनं साम्प्रदायिकतत्त्वैरपि सम्प्रदायान्तरानतिशेते । तथाहि—"एकेन जन्मना मुक्तिर्वीराणां तु महेश्वरि" इत्यागमोक्त्या वीरशैवाः पुनर्जन्म नाङ्गीकुर्वन्ति । पुनर्जन्माभावे इदं कारणम्—मलावृतस्यैव जीवस्य पुनर्जन्म भवति न पुनर्निवृत्तमलस्य । वीरशैवाचार्या आणवादिमलत्रयनिवृत्त्यर्थं क्रिया-मन्त्र-वेधाख्यं दीक्षात्रयं विदधति । एवं दीक्षात्रयेण निर्दग्धमलस्य जीवस्य कथं पुनर्जन्म भवेत् ?

१. ई० उ० ११.
२. सि० शि० १६।११-१२, पृ० ७४-७५.

एतादृशदीक्षायां यावानधिकारः पुरुषस्य तावानेव स्त्रीणामपीतीदमप्यत्र वैशिष्ट्यम्। दीक्षाप्राप्तस्येष्टलिङ्गस्य पूजाया यावज्जीवं कर्तव्यत्वनियमात्, ऋतुकाले सूतकप्राप्तौ स्त्रीणामिष्टलिङ्गपूजाया लोपो मा भूदिति यथाऽकरस्पर्शयोग्यापि जिह्वा मन्त्रोच्चारणे सदा सुनिर्मला, तथा ऋतुस्नातापि नारी यद्यप्यकरस्पर्शयोग्या, तथापीष्टलिङ्गपूजामात्रार्थं सुनिर्मला भवतीति स्वेष्टलिङ्गैकपूजायामशौचं निषिध्य ऋतुमत्या अपि लिङ्गपूजाधिकारं प्रदाय वीरशैवाचार्या धार्मिकजीवने स्त्रीपुरुषयोर्भेदं निराकृत्य साम्यवादं प्रतिष्ठापयामासुः।

इदानीन्तनसर्वकारः सामाजिकधार्मिकजीवने स्त्रीपुरुषयोर्भेदनिराकरणे प्रयतते। प्रयासोऽयं बहुकालात् पूर्वमेव वीरशैवाचार्यैः कृतः, प्रयासे साफल्यं च प्राप्तम्। तस्मादेतदर्थमपि वीरशैवसम्प्रदायः सम्प्रदायान्तराणां मार्गदर्शकोऽभूदित्यत्र नातिशयोक्तिः। एवं च स्त्रीपुरुषयोर्भेदं विनैव सर्वेऽपि मानवाः सच्चारित्र्येण, सौशील्येन, हृदयशुद्ध्या, प्रशान्तया धियेष्टलिङ्गार्चनाधिकृताः सन्त इह जन्मन्येव शिवसायुज्यं वीरशैवसम्प्रदायसम्मतं साधयितुं प्रभवन्ति।

अपरं च, एतत्सम्प्रदाये पञ्चप्राणरूपत्वेन प्रतिपादिता लिङ्गाचार-सदाचार-शिवाचार-भृत्याचार-गणाचाराख्याः पञ्चाचाराः सर्वेषां मानवानां त्रिकरणं परिशोध्य तेषां नैतिकजीवननिर्माणे कारणीभूताः सन्ति। वीरशैवा इव यद्यन्येऽपि तानाचारानाचरेयुस्तर्हि शीघ्रमेव भारतीयानां मनसि विश्वकुटुम्बभावना जागृयादित्यत्र न शङ्कालवलेशोऽपि।

इदानीन्तने विज्ञानप्रगतियुक्ते जगति विनैव तत्त्वज्ञानं विज्ञानमात्रेण मानवकुलस्य शान्तिः समाधानं च न प्राप्येत। तत्त्वज्ञानबोधनाय प्रवृत्तेषु भारतीयदर्शनेषु सिद्धान्तवैमत्या प्रायः परस्परं खण्डनमण्डनादिकं वर्तते, किन्तु—

> सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा।
> एतानि मानभूतानि नोपहन्यानि युक्तिभिः॥[1]

इति श्रीरेणुकभगवत्पादाः परस्परं खण्डनादिकं निराकृत्य समन्वयार्थं प्रयतितवन्तः। तस्मात्—

---

१. सि० शि० ५।४, पृ० ५४.

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग्भवेत् ॥

इति विश्वकुटुम्बभावनायुक्तैर्वीरशैवाचार्यैः सिद्धान्तशिखामणौ प्रतिपादित-मिदं वीरशैवदर्शनमेकमेव सर्वस्यापि जगतो हिताय अभ्युदयाय च प्रभवे-दित्यत्र न कश्चन संशयावकाश इति शिवम् ॥

सहायक-ग्रन्थसूची

संस्कृत

१. अद्वैतब्रह्मसिद्धिः, कलकत्ता विश्वविद्यालय, कलकत्ता १९३२ ई० ।

२. अद्वैतसिद्धिः, निर्णयसागर प्रेस, बम्बई १९३७ ई० ।

३. अनुभवसूत्रम् (तन्त्रसंग्रहः, भाग १), सं० सं० वि० वि० वाराणसी १९७० ई० ।

४. अमरकोशः, निर्णयसागर प्रेस, बम्बई १९६९ ई० ।

५. अर्थसंग्रहः, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी १९७६ ई० ।

६. ईशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषदः, नि० सा० प्रेस, बम्बई १९२५ ई० ।

७. ईशावास्योपनिषत् शाङ्करीव्याख्या, शङ्करविलास संस्कृत पाठशाला, मैसूर १९७६ ई० ।

८. उपनिषद्वाक्यमहाकोशः, गुजराती प्रिंटिंग प्रेस, बम्बई १९४० ई० ।

९. ऋग्वेदसंहिता, वैदिक संशोधन मण्डल, पूना १९४१ ई० ।

१०. एकाक्षरनामकोषसंग्रह, राजस्थान प्राच्यविद्या प्रतिष्ठान, जोधपुर, १९६४ ई० ।

११. कारिकावली, मुक्तावली-प्रभा-दिनकर्यादिटीकासमन्विता, बालमनोरमा प्रेस, मद्रास १९२३ ई० ।

१२. किरणावली, उदयनाचार्यकृता, १०, रघुनाथ चटर्जी स्ट्रीट, कलकत्ता १९६३ बं० ।

१३. किरातार्जुनीयम्, निर्णयसागर प्रेस, बम्बई १९२२ ई० ।

१४. कुलार्णवतन्त्रम्, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली १९७५ ई० ।

१५. क्रियासारः, भाग १-३, प्राच्यविद्या संशोधनालय, मैसूर १९५४, ५७, ५८ ई० ।

१६. गुरुवंशकाव्यम्, वाणीविलास मुद्रणालय, श्रीरङ्गम् ।

१७. चन्द्रज्ञानागमः, काशीनाथ ग्रन्थमाला, मैसूर १९५६ ई० ।

१८. तत्त्वचिन्तामणिः, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली १९७४ ई० ।

१९. तत्त्वप्रदीपिका (चित्सुखी) उदासीन संस्कृत विद्यालय, काशी १९५६ ई० ।

२०. तत्त्वावली, चन्द्रकान्ततर्कालङ्कारकृता, कलकत्ता १९२६ वि० सं० ।
२१. तन्त्रयात्रा, रत्ना प्रकाशन, कमच्छा, वाराणसी १९८२ ई० ।
२२. तन्त्राधिकारिनिर्णयः, राजराजेश्वरी मुद्रणालय, वाराणसी १९४५ वि० सं० ।
२३. तन्त्रालोकः, काश्मीर संस्कृत ग्रन्थावलिः, श्रीनगर, १९३६ ई० ।
२४. तर्कभाषा, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी १९७७ ई० ।
२५. तर्कभाषा, आचार्यबदरीनाथशुक्लकृतहिन्दीटीकायुता, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी १९७६ ई० ।
२६. तर्कसंग्रहः, नवटीकोपेतः, चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी १९७६ ई० ।
२७. नयविवेकः, मद्रास विश्वविद्यालय, मद्रास १९३७ ई० ।
२८. नैषधीयचरितम्, निर्णयसागर प्रेस, बम्बई १९२८ ई० ।
२९. नैष्कर्म्यसिद्धिः, बनारस संस्कृत सीरीज, बनारस १८९० ई० ।
३०. न्यायकुसुमाञ्जलिः, सं० सं० वि० वि०, वाराणसी १९७३ ई० ।
३१. न्यायकोशः, भाण्डारकर प्राच्यविद्या संशोधनालय, पूना १९२८ ई० ।
३२. न्यायदर्शनम्, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी १९७० ई० ।
३३. न्यायदर्शनम्, भाष्य-वार्त्तिक-तात्पर्यटीकासहितम्, एम्० पी० एण्ड पी० एच० कलकत्ता १९३६ ई० ।
३४. न्यायभूषणम्, षड्दर्शनप्रकाशनप्रतिष्ठानम्, वाराणसी १९६८ ई० ।
३५. न्यायमञ्जरी, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी १९७१ ई० ।
३६. न्यायसारः, निर्णयसागर प्रेस, बम्बई १९१० ई० ।
३७. न्यायसुधा, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी १९०९ ई० ।
३८. न्यायसूत्रवृत्तिः, मेडिकल हाल प्रेस, बनारस ।
३९. न्यायलीलावती, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी १९३४ ई० ।
४०. पञ्चदशी, भार्गव पुस्तकालय, वाराणसी १९५६ ई० ।
४१. पातञ्जलयोगदर्शनम्, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसो १९७० ई० ।
४२. पारमेश्वरतन्त्रम्, वोरशैवलिङ्गब्राह्मणग्रन्थमाला, सोलापुर १९०४ ई० ।
४३. पाराशरस्मृतिः, श्रीवेङ्कटेश्वर स्टीम प्रेस, बम्बई १९८१ वि० सं० ।
४४. प्रकरणपञ्चिका, चौखम्बा संस्कृत ग्रन्थमाला, वाराणसी १९०४ ई० ।

४५. प्रकरणपञ्चिका, न्यायसिद्धिव्याख्यासंवलिता, काशी हिन्दू विश्व-विद्यालय, वाराणसी १९६१ ई० ।
४६. प्रत्यभिज्ञाहृदयम्, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी १९७३ ई० ।
४७. प्रभाकरविजयः, संस्कृत साहित्य परिषत्, कलकत्ता १९२६ ई० ।
४८. प्रशस्तपादभाष्यम्, न्यायकन्दलीसंवलितम्, सं० सं० वि० वि०, वाराणसी १९७७ ई० ।
४९. प्रस्थानभेदः, आनन्दाश्रम, पूना १९७७ ई० ।
५०. बृहदारण्यकवार्त्तिकसारः, १-२ भाग, अच्युत ग्रन्थमाला, वाराणसी १९७७, १९९९ वि० सं० ।
५१. बृहदारण्यकोपनिषत्, शाङ्करभाष्यम्, गीताप्रेस, गोरखपुर ।
५२. ब्रह्मसूत्रपूर्णप्रज्ञभाष्यम्, श्रीनिम्बार्क पीठ, प्रयाग २०३१ वि० सं० ।
५३. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्, रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णयव्याख्यात्रयो-पेतम्, निर्णयसागर प्रेस, बम्बई १९०९ ई० ।
५४. ब्रह्मसूत्रशाङ्करीवृत्तिः, शङ्करविलास संस्कृत पाठशाला, मैसूर १९७४ ई० ।
५५. ब्रह्मसूत्रश्रीकरभाष्यम्, १-२ भाग, प्राच्यविद्या संशोधनालय, मैसूर १९७७ ई० ।
५६. भास्करी, सरस्वतीभवन टेक्स्ट नं० ८३, इलाहाबाद १९५० ई० ।
५७. मनुस्मृतिः, मन्वर्थमुक्तावलीसमेता, खेमराज श्रीकृष्णदास, बम्बई १९४५ वि० सं०
५८. महाभारतम् (वनपर्व, शान्तिपर्व), चित्रशाला प्रेस, पुणे १९३०, १९३२ ई० ।
५९. मानमेयोदयः, षड्दर्शनप्रकाशनप्रतिष्ठानम्, वाराणसी १९७८ ई० ।
६०. मीमासादर्शनम्, शाबरभाष्यसहितम्, आनन्दाश्रम, पूना १९७६ ई० ।
६१. मीमांसान्यायप्रकाशः, भाण्डारकर प्राच्यविद्या संशोधनालय, पूना १९७२ ई० ।
६२. याज्ञवल्क्यस्मृतिः, निर्णयसागर प्रेस, बम्बई १९४२ ई० ।
६३. योगवासिष्ठः, भाग १-२, निर्णयसागर प्रेस, १९१८ ई० ।
६४. योगसारसंग्रहः, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी २०१४ वि० सं० ।
६५. योगसूत्रभाष्यम्, तत्त्ववैशारदीसहितम्, जीवानन्द विद्यासागर, कलकत्ता १९४० ई० ।

६६. योगसूत्रभोजवृत्तिः, जीवानन्द विद्यासागर, कलकत्ता, १९३६ ई० ।
६७. रघुवंशमहाकाव्यम्, छन्नूलाल ज्ञानचन्द पाठक, वाराणसी १९५९ ई० ।
६८. रत्नत्रयम्, वाणीविलास मुद्रणालय, श्रीरङ्गम् १९२३ ई० ।
६९. लिङ्गधारणचन्द्रिका, जंगमवाडी मठ, वाराणसी १९०५ ई० ।
७०. वातुलशुद्धाख्यतन्त्रम् (तन्त्रसंग्रहः, भाग १) सं० सं० वि० वि०, वाराणसी १९७० ई० ।
७१. वायुपुराणम्, खेमराज श्रीकृष्णदास, बम्बई १९३३ ई० ।
७२. विवरणप्रमेयसंग्रहः, अच्युत ग्रन्थमाला, वाराणसी १९९६ वि० सं० ।
७३. विशेषार्थप्रकाशिका, मुरुघामठ, धारवाड १९६१ ई० ।
७४. विष्णुपुराणम्, खेमराज श्रीकृष्णदास, बम्बई १९६७ वि० सं० ।
७५. वीरशैवधर्मशिरोमणिः, कन्यका परमेश्वरी प्रेस, मैसूर १९०८ ई० ।
७६. वीरशैवसदाचारसंग्रहः, वीरशैवलिङ्गब्राह्मणग्रन्थमाला, सोलापुर १९०५ ई० ।
७७. वीरशैवानन्दचन्द्रिका, मूरुसाविर मठ, हुबली १९३६ ई० ।
७८. वेदान्तकल्पलतिका, भाण्डारकर प्राच्यविद्या संशोधनालय, पूना १९६२ ई० ।
७९. वेदान्तपरिभाषा, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, १९७७ ई० ।
८०. वेदान्तसारः, निर्णयसागर प्रेस, बम्बई १९३४ ई० ।
८१. वेदान्तसारवीरशैवचिन्तामणिः, वी० लि० ब्रा० ग्रन्थमाला, सोलापूर १९०५ ई० ।
८२. वेदान्तसिद्धान्तमुक्तावली, जीवानन्द विद्यासागर, कलकत्ता १९३५ ई० ।
८३. वैराग्यशतकम्, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी १९६७ ई० ।
८४. वैशेषिकसूत्ररसायनव्याख्या, व्हि० एस्० वेङ्कट राघवाचार्य, मद्रास १९५८ ई० ।
८५. वैशेषिकसूत्रोपस्कारः, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी १९६९ ई० ।
८६. शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनम्, रम्भापुरी संस्थान मठ, बालेहोन्नूर, १९६१ ई० ।
८७. शङ्करदिग्विजयः, ज्ञानमन्दिर, हरद्वार, २००० वि० सं० ।

८८. शास्त्रदीपिका, निर्णयसागर प्रेस, बम्बई, १९१५ ई० ।
८९. शिवगीता, पीताम्बरा पीठ, दतिया, १९६० ई० ।
९०. शिवतत्त्वरत्नाकरः, बी० एम्० नाथ एण्ड कं०, मद्रास १९२७ ई० ।
९१. शिवतत्त्वरत्नाकरः, भाग १-२ प्राच्यविद्या संशोधनालय, मैसूर १९६४, १९६९ ई० ।
९२. शिवमहापुराणम्, पण्डित पुस्तकालय, काशी २०२० वि० सं० ।
९३. शिवसूत्रविमर्शिनी, काश्मीर संस्कृत ग्रन्थावलि, श्रीनगर १९११ ई० ।
९४. शिवाद्वैतदर्पणः, पूवल्ली बृहन्मठ ग्रन्थमाला, हूली १९२८ ई० ।
९५. शिवाद्वैतपरिभाषा, काशीनाथ ग्रन्थमाला, मैसूर १९६४ ई० ।
९६. शिवाद्वैतमञ्जरी, वीरशैवलिङ्गिब्राह्मणग्रन्थमाला, सोलापूर १९०९ ई० ।
९७. शिवाद्वैतमञ्जरी, कन्नडटीकासहिता, काशीनाथ ग्रन्थमाला, मैसूर १९३४ ई० ।
९८. श्रीकरभाष्यचतुःसूत्री, जंगमवाडी मठ, वाराणसी १९५६ ई० ।
९९. श्रीमद्भगवद्गीता, अष्टटीकोपेता, मुंशीराम मनोहरलाल पब्लिशर्स प्रा० लि०, नई दिल्ली १९७८ ई० ।
१००. श्रीमद्भगवद्गीता, शङ्करानन्दीव्याख्योपेता, अच्युत ग्रन्थमाला, वाराणसी २०२३ वि० सं० ।
१०१. श्रीमद्भागवतम्, श्रीभागवत विद्यापीठ, अहमदाबाद २०२९, २०३१ वि० सं० ।
१०२. श्रीशङ्कराचार्यविरचितप्रकरणग्रन्थाः, ओरियण्टल बुक एजेंसी, पूना १९५२ ई० ।
१०३. श्लोकवार्त्तिकम्, न्यायरत्नाकरव्याख्यायुतम्, रत्ना पब्लिकेशन्स, वाराणसी १९७८ ई० ।
१०४. षड्दर्शनसमुच्चयः, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी १९०५ ई० ।
१०५. संस्कृतसाहित्यविमर्शः, प० द्विजेन्द्रनाथशास्त्रिकृतः, भारती प्रतिष्ठान, मेरठ, १९५६ ई० ।
१०६. संक्षेपशारीरकम्, उदासीन संस्कृत विद्यालय, वाराणसी २०१५ वि० सं० ।

१०७. सप्तपदार्थी, कलकत्ता संस्कृत सीरीज, कलकत्ता १९३४ ई० ।
१०८. सर्वदर्शनसंग्रहः, चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी १९६४ ई० ।
१०९. सर्वमतसंग्रहः, त्रिवेन्द्रं संस्कृत सीरीज, त्रिवेन्द्रम् ।
११०. सांख्यतत्त्वकौमुदो, सारबोधिनीयुता, नि० सा० प्रेस, बम्बई १९४० ई० ।
१११. सांख्ययोगकोशः, आचार्यकेदारनाथत्रिपाठिकृतः, का० हि० वि० वि०, वाराणसी १९७४ ई० ।
११२. सांख्यसूत्रप्रवचनभाष्यम्, जीवानन्द विद्यासागर, कलकत्ता १९३६ ई० ।
११३. सांख्यसूत्रानिरुद्धवृत्तिः, जीवानन्द विद्यासागर, कलकत्ता १९३५ ई० ।
११४. सारस्वती सुषमा (त्रैमासिकी अनुसंधानपत्रिका), सं० सं० वि० वि०, वाराणसी ।
११५. सिद्धान्तकौमुदी, चौ० सं० सी०, वाराणसी १९६६ ई० ।
११६. सिद्धान्तचन्द्रोदयः (तर्कसंग्रहव्याख्या), नि० सा० प्रे० बम्बई १८२२ श० सं० ।
११७. सिद्धान्तबिन्दुः, दक्षिणामूर्ति मठ, वाराणसी १९७८ ई० ।
११८. सिद्धान्तलेशसंग्रहः, अच्युत ग्रन्थमाला, वाराणसी २०११ वि० सं० ।
११९. सिद्धान्तशिखामणिः, तत्त्वप्रदीपिकाख्यासहितः, भाग १-२, वीरशैवलिङ्गिब्राह्मणग्रन्थमाला, सोलापूर १९०५ ई० ।
१२०. ,, एन्० आर० करिबसवशास्त्रिकृतः कन्नडतात्पर्यदीपिकासहितः, वीरशैवग्रन्थप्रकाशिकाग्रन्थावलिः, मैसूर १९२१ ई० ।
१२१. ,, काशीनाथशास्त्रीकृतभावप्रकाशाख्यकन्नडव्याख्यासहितः, काशीनाथ ग्रन्थमाला, मैसूर १९७२ ई० ।
१२२. सिद्धान्तशिखोपनिषद्वीरशैवभाष्यम्, काशीनाथ ग्रन्थमाला, मैसूर, १९३० ई० ।
१२३. सुप्रभेदागमान्तर्गतपञ्चाचार्यपञ्चमोत्पत्तिप्रकरणम्, वीरशैवलिङ्गिब्राह्मणग्रन्थमाला, सोलापूर १९०३ ई० ।
१२४. सूक्ष्मागमः, काशीनाथ ग्रन्थमाला, मैसूर १९५६ ई० ।
१२५. स्कन्दपुराणम्, खेमराज श्रीकृष्णदास, बम्बई १९६५ वि० सं० ।

१२६. स्याद्वादमञ्जरी, श्रीमद्रामचन्द्र आश्रम, बोरिया (गुजरात) १९७० ई० ।
१२७. हनुमन्नाटकम्, चौखम्भा संस्कृत सीरीज, वाराणसी १९७८ ई० ।

हिन्दी

१२८. कल्याण मासिक पत्रिका 'शिवाङ्क' गीताप्रेस, गोरखपुर १९९० वि० सं० ।
१२९. निरीश्वरवाद भारतीय एवं पाश्चात्य, बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, पटना १९७३ ई० ।
१३०. न्याय परिचय, म० म० फणिभूषण तर्कवागीश कृत, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी १९६८ ई० ।
१३१. न्यायप्रकाश, लक्ष्मीवेंकटेश्वर स्टीम प्रेस, बम्बई १९३४ ई० ।
१३२. बसवेश्वर के वचन, १-२ भाग, कर्णाटक, विश्वविद्यालय, धारवाड, १९७८ ई० ।
१३३. भारतीय दर्शन, चटर्जी एवं दत्त कृत, पुस्तक भण्डार, पटना द्वि० संस्करण ।
१३४. भारतीय दर्शन, आचार्य बलदेव उपाध्याय कृत, चौखम्भा ओरियण्टालिया, वाराणसी १९७६ ई० ।
१३५. भारतीय दर्शन, भाग २, डा० राधाकृष्णन्, राजपाल एण्ड संस, दिल्ली १९७२ ई० ।
१३६. भारतीय दर्शन का इतिहास, भाग १, डा० एस्० एन्० दासगुप्त कृत, राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, जयपुर १९७८ ई० ।
१३७. भारतीय दर्शन में मोक्ष चिन्तन, अशोककुमार लाड कृत ।
१३८. भारतीय न्यायशास्त्र एक अध्ययन, डॉ० ब्रह्ममित्र अवस्थी कृत, इन्द्र प्रकाशन, दिल्ली १९६७ ई० ।
१३९. विचारचन्द्रोदय, पीताम्बरजी कृत, कर्णाटक प्रेस, बम्बई १८१९ ई० ।
१४०. विचारसागर, खेमराज श्रीकृष्णदास, बम्बई १९६२ ई० ।
१४१. विभिन्न धर्मों में ईश्वर कल्पना, डा० प्रभाकर माचवे तथा सुरेन्द्र नारायण दफ्तुआर कृत, बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, १९७४ ई० ।
१४२. वृत्तिप्रभाकर, आनन्द कुटीर ट्रस्ट, पुष्कर २०२६ वि० सं० ।

१४३. वशेषिक दर्शनः एक अध्ययन, श्रीनारायणमिश्र कृत, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी १९६८ ई० ।
१४४. शक्तिविशिष्टाद्वैतसिद्धान्त, जङ्गमवाडी मठ, वाराणसी १९३७ ई० ।
१४५. शैवमत, डा० यदुवंशी कृत, बिहार राष्ट्रभाषा परिषत्, पटना १९५५ ई० ।
१४६. हिन्दुत्व, रामदास गौड़ कृत, शिवप्रसाद गुप्त, सेवा उपवन, वाराणसी १९३८ ई० ।

कन्नड

१४७. अष्टावरणविवेक, श्री ष० ब्र० शम्भुलिङ्ग शिवाचार्य, बिजापुर १९२३ ई० ।
१४८. मणिकान्ति, डा० ज० च० नि० कृत, एस्० एस्० चित्तरगी बागलकोट, १९५१ ई० ।
१४९. मणिमुकुर प्रभे, ताराग्रन्थ प्रकाशन, धारवाड १९७६ ई० ।
१५०. महादेवियक्कन वचनगलु, कर्णाटक विश्वविद्यालय, धारवाड १९७३ ई० ।
१५१. वचनगलल्लि वीरशैव धर्म, डा० एच्० तिप्पे रुद्रस्वामी कृत, डि० वि० के० मूर्ति, मैसूर १९६९ ई० ।
१५२. वीरशैवसाहित्य मत्तु इतिहास, भाग १, बी० शिवमूर्तिशास्त्री कृत, शरणसाहित्य कार्यालय, बंगलोर, १९६२ ई० ।
१५३. श्रीजगद्गुरुपञ्चाचार्य रे वीरशैवमत स्थापकरु, श्रीचन्द्रशेखर शास्त्री, रायचूर १९७१ ई० ।
१५४. सिद्धराम शिवयोगि, कन्नड शोधप्रबन्ध, कर्णाटक विश्वविद्यालय, धारवाड, १९७५ ई० ।
१५५. सिद्धान्तशिखामणि सौन्दर्यदर्शन, डा० ज० च० नि०, १९७६ ई० ।
१५६. हिन्दू दर्शनसार, श्रीनिवासाचार्यकृत, मैसूर विश्वविद्यालय, मैसूर १९४० ई० ।

मराठी

१५७. वीरशैवरत्न, काशीनाथशास्त्री कृत, जङ्गमवाडी मठ, वाराणसी १९५२ ई०

अंग्रेजी

१५८. इण्डियन फिलासफी, वाल्यूम २, डॉ० राधाकृष्णन्, डी० आर० भागी फार ब्लैकी एण्ड सन् प्रा० लि०, बाम्बे १९७७ ई०।

१५९. इण्ट्रोडक्शन टू श्रीकरभाष्य, वाल्यूम १, सी० हयवदन राव, बंगलोर १९३६ ई०।

१६०. ए हिस्ट्री आफ इण्डियन फिलासफी, वाल्यूम ५, डॉ० एस० एन० दासगुप्त, कैम्ब्रिज यूनिवर्सिटी प्रेस १९५५ ई०।

१६१. ए हिस्ट्री आफ साउथ इण्डिया, के० ए० नीलकण्ठ शास्त्री, आक्स-फोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस, १९६६।

१६२. ए हैण्डबुक आफ वीरशैविज्म, एस० सी० नन्दीमठ, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली १९७९ ई०।

१६३. दी इण्डियन रिव्यू, (जर्नल), वाल्यूम १६, मई १९१५, मद्रास।

——

उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान
प्र० 11576
संस्कृत भवन लखनऊ

विद्वत्संमतयः

वीरशैवदर्शनधुरन्धरेण शिवयोगिशिवाचार्येण प्रणीतः सिद्धान्तशिखामणिर्वीरशैवसिद्धान्तप्रस्थानस्य सरलसरससंग्रहात्मको ग्रन्थः, यस्य सर्वजनहृदयंगमा समीक्षा क्रियतेऽस्मिन् ग्रन्थे तरुणैर्विद्वद्भिः डॉ० चन्द्रशेखरशर्म (शिवाचार्य) हिरेमठमहोदयैरस्मद्विश्वविद्यालयवेदान्तविद्यावंशप्रसूनैः। समीक्षा या चात्र कृता सापि बहुदर्शनतोलनपरा नितरां साधीयसी श्रेयसी सर्वजनमनोहारिणी। वयमाशास्महे ग्रन्थोऽयं लब्धभूयिष्ठप्रचारो विद्वत्परितोषाय प्रकल्पतामिति।

वाराणसी
१७-८-८९

प्रो० वि० वेङ्कटाचलम्
कुलपतिः, सं० सं० वि० वि०

× × ×

अस्ति किल वीरशैवदर्शनं शक्तिविशिष्टाद्वैतापरपर्यायं लोकप्रसिद्धम्। तद्विषयनिरूपणपरपरमप्रकर्षप्राप्तभूमयो यद्यपि सन्ति बहवो ग्रन्था लघवो महान्तश्च, तेषु परमशिरोमणिः सिद्धान्तशिखामणिः। तमेव ग्रन्थमधिकृत्य डॉ० चन्द्रशेखरशर्मणा (शिवाचार्येण) सिद्धान्तशिखामणिसमीक्षेति नामा शोधप्रबन्धः प्रणीतः। तेषु तेषु ग्रन्थेषु यत्र तत्र साधारणजनाग्राह्यतां प्राप्तान् पदार्थान् क्वचित् स्पष्टान् क्वचिन्निगूढान् क्वचिदवश्यव्याख्येयानाकलय्य ग्रन्थकृता रचितोऽयं प्रबन्धः।

सं० सं० वि० वि० वाराणसी
१०-१०-८९

डॉ० देवस्वरूपमिश्रः
वरिष्ठाचार्यो वेदान्तविभागीयाचार्योऽध्यक्षश्च

× × ×

सावहितमवलोकितो मया सिद्धान्तशिखामणिसमीक्षानामको ग्रन्थः। "सांख्यं योगः पाञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा। एतानि मानभूतानि नोपहन्यानि युक्तिभिः॥" इति हि वर्तते सिद्धान्तशिखामणिकारस्य समन्वयात्मिका दृष्टिर्महाभारतमहिम्नस्तवादिषु प्रतिपादिता। तेन हि किलात्र मानवमनसो विकासक्रमेण सर्वेषां दर्शनानां यथायथमुपयोगः प्रदर्शितः। विद्यावारिध्युपाधये निबद्ध्यमानेषु महानिबन्धेषु समुपस्थाप्यन्त एतादृशा अपि महत्त्वपूर्णा ग्रन्था इति सन्तोषस्यायं विषयः।

सं० सं० वि० वि० वाराणसी
१४-१०-८९

प्रो. व्रजवल्लभद्विवेदः
सांख्ययोगतन्त्रागमविभागाध्यक्षचर आचार्यश्च

× × ×

विद्यासमाराधनैकतत्परेण सौशील्यादिविविधगुणगणपरिमण्डितेन डॉ० चन्द्रशेखरशर्मणा दर्शनान्तरीयैः सिद्धान्तैः सह सिद्धान्तशिखामणिसमीक्षाया अनन्यसामान्यमनुसन्धानकार्यमनुष्ठितम्। दर्शनक्षेत्रेषु महतीं प्रतिष्ठां समर्जयेदयं प्रबन्धः।

सं० सं० वि० वि० वाराणसी

डॉ० भागीरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'

१४-१०-८८

अनुसन्धानसंस्थाननिदेशकः

जौहरी प्रिन्टर्स, वाराणसी